

Septimiu Chelcea

METODOLOGIA CERCETĂRII SOCIOLOGICE

*Metode cantitative
și calitative*

III 263.379

Cuprins

Prefață	9
Introducere	11
Lecturi. Dimitrie Gusti, <i>Un sistem de cercetări sociologice la teren</i>	13
T. K. Oommen, <i>Contextul sociologiei azi</i>	14
Immanuel Wallerstein, <i>Sociologia și cunoștințele utile</i>	15
Capitolul 1. Cunoașterea comună și cunoașterea științifică a vieții sociale	17
Lecturi 1.1. C. Wright Mills, <i>Imaginația sociologică</i>	19
Cunoașterea comună: caracteristici	21
Lecturi 1.2. Henri H. Stahl, <i>Caracterul „iluzoriu” al cunoașterii spontane „Ruptură” sau „continuitate”?</i>	25
Lecturi 1.3. Émile Durkheim, <i>Regulile metodei sociologice</i>	26
Caracteristicile cunoașterii științifice	29
Lecturi 1.4. Émile Durkheim, <i>Despre sinucidere ca fenomen social</i>	31
Rolul paradigmelor în cercetarea sociologică	36
Lecturi 1.5. Thomas S. Kuhn, <i>Progres prin revoluție</i>	37
Cunoașterea științifică și valorile sociale	39
Lecturi 1.6. <i>Declarația universală a drepturilor omului</i>	40
Termeni-cheie	42
Probleme recapitulative	45
Capitolul 2. Probleme metodologice în cercetările socio-umane empirice	46
1. Metodologia cercetării sociologice empirice	47
Precizări terminologice	48
Conceptul de „metodologie”	48
Lecturi 2.1. Lazăr Vlăsceanu, <i>Metodologia cercetării sociologice</i>	50
Principii metodologice în cercetările sociologice empirice	53
Lecturi 2.2. Achim Mihă, <i>Comprehensiunea</i>	55
Cercetarea calitativă versus cercetarea cantitativă	57
Lecturi 2.3. Petru Iluț, <i>Abordarea cantitativă și calitativă</i>	59
2. Analiza ipotezelor în cercetările sociologice empirice	73
Precizări terminologice	74
Definiția ipotezei	74
Dimensiunile ipotezei	75
Tipuri de ipoteze	76
Modalități de elaborare a ipotezelor	78
Structura logică a ipotezelor	79
Validitatea ipotezelor	80
3. Formalizarea în științele sociale și comportamentale	83
Structura enunțurilor	84
Lecturi 2.4. Patrick Suppes, <i>Dezirabilitatea formalizării în știință</i>	84
Explicația teoretică	88
Lecturi 2.5. Cătălin Zamfir, <i>Structura standard a teoriei cauzale</i>	90
Termeni-cheie	93
Probleme recapitulative	94
Capitolul 3. Analiza conceptelor sociologice	97
Lecturi 3.1. Mattei Dogan și Robert Phare, <i>Difuzarea conceptelor de la o disciplină la alta</i>	97
Raportul: semn, semnificație și realitate socială	98
Lecturi 3.2. Hans Zetterberg, <i>Conținutul național al unui termen de specialitate</i>	100
Concepte, termeni și noțiuni în științele socioumane	103
Lecturi 3.3. Paul F. Lazarsfeld, <i>De la concepte la indici empirici</i>	106
Definirea conceptelor sociologice	107
Lecturi 3.4. Stefan Nowak, <i>Concepte și indicatori</i>	113

Analiza indicatorilor definiționali	114
Lecturi 3.5. Daniel J. Levinson, <i>Scala de atitudine antidemocratică (F)</i>	118
Trecerea de la indicatori la indici	119
Lecturi 3.6. Raymond Boudon, <i>Construirea variabilelor</i>	123
Termeni-cheie	125
Probleme recapitulative	125
Capitolul 4. Măsurarea în științele sociale și comportamentele	126
Societate și măsurare	127
Ce este măsurarea?	131
Lecturi 4.1. Ioan Mărginean, <i>Elementele componente ale măsurării sociale</i>	133
Nivelurile de măsurare	134
Lecturi 4.2. Fred N. Kerlinger, <i>Un exemplu ipotetic al validității de construct</i>	139
Validitatea și fidelitatea măsurării	141
Lecturi 4.2. Fred N. Kerlinger, <i>Fidelitatea (Reliabilitatea)</i>	145
Termeni-cheie	147
Probleme recapitulative	147
Capitolul 5. Tipuri de cercetări sociologice	149
Precizări terminologice	151
Lecturi 5.1. Dorel Abraham, <i>Un demers teoretico-metodologic în investigarea relațiilor interetnice</i>	153
Tipologia cercetărilor sociologice	155
Cercetări descriptive	156
Cercetări explicative	159
Cercetări fundamentale	162
Lecturi 5.2. Ilie Bădescu, <i>Procedul balanțelor conlocuirii</i>	164
Cercetări aplicative	166
Lecturi 5.3. Septimiu Chelcea, <i>Măsurarea stereotipurilor etnice</i>	167
Termeni-cheie	168
Probleme recapitulative	168
Capitolul 6. Chestionarul în cercetarea sociologică	171
Din istoricul utilizării chestionarelor de cercetare	172
Lecturi 6.1. Sextil Pușcariu, <i>Foaie personală</i>	175
Ce este un chestionar de cercetare științifică?	176
Lecturi 6.2. Petru Comarnescu, <i>Anchetă asupra artei românești</i>	179
Clasificarea chestionarelor	179
Lecturi 6.3. <i>Sondaj de opinie „Drepturile omului”</i>	208
Structura chestionarelor	221
Tehnici de structurare a chestionarelor	7
Formularea întrebărilor	232
Lecturi 6.4. Septimiu Chelcea, <i>Chestionar „Justiția socială”</i>	255
Termeni-cheie	259
Probleme recapitulative	259
Capitolul 7. Interviu ca tehnică de cercetare științifică	261
Precizări terminologice	262
Lecturi 7.1. Traian Herseni, <i>Plan pentru convorbirile sociologice</i>	264
Interviu ca tehnică de cercetare	267
Interviu ca interacțiune psihologică și socială	268
Avantajele și dezavantajele utilizării interviului	271
Tipuri de interviuri	273
Lecturi 7.2. <i>Audiența RFI</i>	286
Aplicații ale logicii interogative în ancheta prin interviu	287

Desfășurarea interviurilor de cercetare	288
Lecturi 7.3. Pierre Bourdieu, <i>Interviu pe bază de chestionar: gustul estetic al claselor sociale al claselor sociale</i>	292
Lecturi 7.4. Vladimir Guțu, <i>Formular de înregistrare a informațiilor despre desfășurarea interviului</i>	298
Termeni-cheie	299
Probleme recapitulative	300
Capitolul 8. Scalele și tehnicile de scalare	301
Ce sunt scalele?	302
Lecturi 8.1. Edward A. Rundquist și Raymond F. Sletto, <i>Ancheta de opinie Minnesota (forma scurtă)</i>	304
Nivelul de măsurare și tehnicile de scalare	306
Scalarea nominală: construirea tipologiilor	307
Scalarea ordinală: tip Likert și tip Guttman	308
Lecturi 8.2. Delbert C. Miller și Nahum Z. Medalia, <i>Scala Guttman pentru măsurarea moralului militarilor</i>	318
Scalarea de interval: tip Thurstone	319
Lecturi 8.3. Louis L. Thurstone, <i>Scala atitudinii față de divorț</i>	324
Scalele sociometrice	325
Lecturi 8.4. Emory S. Bogardus, <i>Scala distanței sociale</i>	330
Lecturi 8.5. D. E. Super, <i>Învetar de valori profesionale</i>	332
Lecturi 8.6. Stephen Nowichi și B. Strickland, <i>Scala „locul controlului”</i>	336
Lecturi 8.7. Septimiu Chelcea, <i>Utilizarea diferențiatorului semantic în marketing</i>	344
Lecturi 8.8. Septimiu Chelcea, <i>Învetar de atribute etnice</i>	347
Termeni-cheie	350
Probleme recapitulative	350
Capitolul 9. Metoda observației	351
Lecturi 9.1. Traian Herseni și Henri H. Stahl, <i>Plan general pentru cercetarea cadrului cosmic</i>	352
Ce este observația?	356
Lecturi 9.2. Pierre Bourdieu, <i>Fișe de observație pentru studierea gustului estetic al claselor sociale</i>	359
Tipuri de observație	360
Lecturi 9.3. Septimiu Chelcea, <i>Fotografia</i>	377
Reguli de observare	381
Lecturi 9.4. Henri H. Stahl, <i>Înregistrarea observației</i>	383
Termeni-cheie	385
Probleme recapitulative	385
Capitolul 10. Experimentul în științele socioumane	387
Specificul metodei experimentale	389
Definiție și concepte de bază	398
Schemele experimentale	405
Tipuri de experimente	419
Etapale cercetării experimentale	438
Lecturi 10.1. Septimiu Chelcea, <i>Experimentele de la Hawthorne</i>	458
Termeni-cheie	464
Probleme recapitulative	464
Capitolul 11. Studiul documentelor sociale	465
Ce este un document social?	466
Clasificarea documentelor sociale	468

Recensământul populației	471
Documente scrise necifrice	482
Lecturi 11.1. Septimiu Chelcea, <i>Utilizarea autobiografiilor în studiile de antropologie socială</i>	490
Biografia socială	493
Lecturi 11.2. Oscar Lews, <i>Autobiografia lui Jésus Sánchez</i>	499
Lecturi 11.3. Ilie Lupan, <i>Studentii anilor de foamete povestesc...</i>	506
Termeni-cheie	511
Probleme recapitulative	512
Capitolul 12. Tehnicile de analiză a conținutului comunicării	513
Specificul tehnicilor de analiză a conținutului comunicării	514
Lecturi 12.1. Septimiu Chelcea, <i>Psihologia în epite: dincolo de statistica lingvistică</i>	519
Unitățile de analiză	523
Lecturi 12.2. Jacques Claret, <i>Studiul de vocabular al companiei legislative din 1977 în Franța</i>	525
Schema de categorii	527
Lecturi 12.3. Ralph K. White, <i>Schema de categorii pentru analiza discursurilor ținute de Hitler, Roosevelt, Kennedy și Hrusciiov</i>	529
Etapale analizei conținutului comunicării	530
Procedee de analiză a conținutului	533
Aplicarea tehnicilor de analiză a conținutului	539
Termeni-cheie	541
Probleme recapitulative	542
Capitolul 13. Analiza secundară și arhivarea cercetărilor sociologice	543
Ce este analiza secundară?	544
Cum se realizează analiza secundară?	545
Valoarea și limitele analizei secundare	550
Arhivarea cercetărilor sociologice empirice	552
Lecturi 13.1 <i>Fișă pentru descrierea cercetărilor sociologice empirice</i>	554
Apariția și evoluția arhivelor de date sociale	557
Lecturi 13.2. George Peter Murdock, <i>Codurile pentru „Outline of Cultures Materials”</i>	561
Termeni-cheie	562
Probleme recapitulative	562
Capitolul 14. Redactarea raportului de cercetare	563
Evaluarea cercetării	565
Schema de organizare a lucrării	567
Rezumatul	567
Lecturi 14.1. Jean-Marie Seca, <i>Tineri, culturi emergente și ieșiri din „galerii”. Rezumat</i>	568
Introducerea	568
Literatura consultată	569
Descrierea designului cercetării	577
Analiza datelor	578
Discutarea datelor	592
Concluziile	594
Lecturi 14.2. Septimiu Chelcea, <i>Stil și stil științific</i>	595
Termeni-cheie	598
Probleme recapitulative	598
Glosar	599
Bibliografie	613
Index de nume	637
Index de teme	649

Prefață

Gândesc acest manual universitar de metodologie a cercetării sociologice de aproape treizeci de ani. La acea dată, sociologia, abia recunoscută în România ca disciplină academică, după o întrerupere de peste două decenii în care fusese etichetată drept știință burgheză și eliminată din învățământul superior, încerca să se afirme prin cercetări de teren. Entuziasmul nostru, al tinerilor de atunci, nu era dublat, din păcate, de o formație metodologică solidă. Am resimțit acest lucru și mi-am început proiectul: pe măsură ce mă lămuram și mă familiarizam cu anumite metode și tehnici de cercetare sociologică încercam cu insistență să pun la dispoziția studenților experiența pe care o dobândisem. Astfel au apărut monografiile despre chestionar, experiment și documentele sociale, precum și studiile despre arhivarea și analiza secundară a cercetărilor sociologice, despre observație și cercetările panel. Alte metode și tehnici au fost prezentate în prelegerile pe care le-am făcut de-a lungul timpului. Am dat o formă unitară scrierilor mele din trecut, le-am revizuit și întregit, am adăugat texte noi despre cercetarea calitativă și despre redactarea rapoartelor de cercetare. Am adăugat și bibliografia aproape la zi.

Într-o zi s-a născut prezenta lucrare. Ea nu s-ar fi întregit și nu ar fi văzut lumina tiparului fără sprijinul unor instituții și persoane, cărora le mulțumesc și pe această cale. Am în vedere, în primul rând, Catedra de sociologie de la Universitatea din București în cadrul căreia mi-am început cariera didactică și de care mă simt profund legat. Mă gândesc, de asemenea, la colegii de la Institutul Național de Informații, Școala Națională de Studii Politice și Administrative și Universitatea „Hyperion”, alături de care mi-am desfășurat activitatea în ultimii

zece ani. Cu toții m-au susținut într-un fel sau altul în efortul meu de a da învățământului sociologic o lucrare de sinteză, în care să se regăsească laolaltă experiența de cercetare pe plan mondial și învățăturile desprinse din practica cercetărilor sociologice românești.

Le mulțumesc domnilor prof. univ. dr. Dinu Marin, directorul Editurii Economice, și conf. univ. dr. Mihai Milca, redactor-șef, pentru bunăvoința cu care au întâmpinat propunerea de a publica acest volum și pentru atenția acordată ca el să apară într-o formă grafică modernă. În mod deosebit, mulțumesc familiei mele, lui Liviu și Tiberiu, Adinei, care m-au înțeles și m-au încurajat continuu.

Prof. univ. dr. Septimiu Chelcea

Sociologia nu este doar studiul societăților moderne; ea reprezintă totodată un element semnificativ în continuarea existenței acestora.

Anthony Giddens, 1989

Introducere

Când, în urmă cu treizeci și cinci de ani, făceam primele mele investigații sociologice de teren, știam mai puțin despre metodele și tehnicile de cercetare, dar eram mai încrezător decât sunt astăzi în posibilitățile sociologiei de a influența deciziile politice în sensul asigurării unui trai decent fiecăruia. Pe atunci eram foarte sigur de valoarea tehnicilor sociometrice pe care le-am aplicat, probabil, primul în România, într-o cercetare complexă privind omul și societatea industrială (Caramelia, Chelcea și alții, 1966) și eram convins de funcția critică a sociologiei. Astăzi n-aș mai recomanda cu atâta căldură apelul la *sociometrie* în studiul grupurilor de adulți și nici n-aș mai îndemna cu atâta ardoare tinerii să studieze realitatea socială pentru a o putea schimba. Și aceasta pentru că înclin să cred că studiile microsociologice au prea puțină relevanță pentru deciziile politice, că și ne dă ^{și ne dă} ^{și ne dă} macrosociologice, de altfel, iar oamenii politici prea adesea fac apel la cercetările sociologice după ce iau hotărârile importante, interpretând concluziile sociologice în sensul deciziilor luate. Situația socială din România s-a schimbat radical fără ca sociologii să fi prevăzut aceasta pe baza studiilor realizate. După *decembrie '89* ei nu au produs studii semnificative pentru accelerarea tranziției la economia de piață.

Incapacitatea de a prezice și de a explica teoretic procesele sociale majore se pare că nu constituie o caracteristică doar a sociologiei românești. În general, pentru sociologi, cele mai importante procese de după cel de-al doilea război

mondial (mișcările protestatare din anii '60-'70 din țările occidentale industrializate, dezvoltarea economică rapidă din Japonia și din țările est-asiatice, intensificarea vieții religioase la sfârșitul anilor '70 în comparație cu perioada de la începutul acestui secol, prăbușirea imperiului sovietic, a socialismului ca ideologie și ca sistem social) au constituit o mare surpriză - apreciază sociologul american Peter L. Berger. Cunoscutul profesor al Universității din Boston, autor al unor lucrări de referință precum *Invitation to Sociology* (1963) și *The Capitalist Evolution* (1986), consideră că sociologia contemporană prezintă patru simptome: limitarea (concepția greșită că se pot face generalizări asupra lumii dintr-un colț ferit al acesteia), *trivialitatea* (manifestată în plan metodologic prin efortul de imitare a științelor naturii, apelându-se excesiv la metodele cantitative), *raționalismul* (se extinde nepermis raționalitatea sociologiei asupra lumii, adoptându-se modele teoretice bazate pe paradigma *acțiunii raționale*) și, în fine, *ideologizarea* (partinitatea sociologiei și poziția de avocat a sociologilor). Aceste patru simptome se manifestă în toate științele socioumane, dar pentru ca sociologia să renască ea trebuie „să se întoarcă la problemele majore ale erei clasice, să fie cosmopolită, metodologic flexibilă și în mod deschis antiideologică“ (Berger, 1992/1994, 42).

În sociologia românească de azi se văd semnele alunecării, spre dreapta și spre stânga, în ideologie. *Identificarea sociologiei cu propaganda nu a adus și nu va aduce respectabilitate* sociologiei. Este momentul să învățăm cu toții lecția istoriei: partinitatea nu asigură prin ea însăși cunoașterea adevărului! Sociologia contemporană pare a fi făcut progrese însemnate în ceea ce privește metodologia: au fost continuu rafinate metodele cantitative și s-au extins metodele calitative. S-au făcut pași importanți în direcția flexibilității metodologice, deși persistă *trivialitatea* sociologiei. Totuși, așa cum opina Peter L. Berger, speranța este leagă de cei care au două-trei decenii de activitate științifică în față, adică de noile generații de sociologi, formați în universitățile de elită din întreaga lume pe baza unor noi programe de învățământ care să asigure renașterea sociologiei.

Frontierele dintre disciplinele științifice sunt nu numai penetrabile, dar și în schimbare. Pentru a acoperi întregul câmp al domeniului la care se aplică metodele și tehnicile prezentate, am folosit aproximativ cu același sens termenii de „cercetare sociologică“, „cercetare socială“ și „cercetare socio-umană“ sau „cercetare în

domeniul științelor sociale și comportamentale“. Cred că cititorul va accepta această convenție și nu va căuta „ceartă de cuvinte“. De asemenea, îmi exprim convingerea că lecturile incluse la sfârșitul capitolelor și subcapitolelor vor întregi informația prezentată sub formă didactică. În încheierea acestui cuvânt introductiv, mărturisesc că recunoștința mea învăluie pios memoria celor pe care îi consider și azi profesorii mei, Henri H. Stahl (1901 – 1991), Traian Herseni (1907 – 1980) și, nu în ultimul rând, Ion Chelcea (1902 - 1991), de la care am deprins dragostea pentru cercetarea sociologică de teren și respectul pentru adevăr.

Lecturi

DIMITRIE GUSTI

Un sistem de cercetări sociologice la teren

Se împlinesc cincisprezece ani de când am întreprins împreună cu câțiva tineri colaboratori, membri ai Seminarului de Sociologie al Universității din București, cea dintâi monografie sociologică sătească. Am pornit atunci, în 1925, la Goicea Mare cu intenția precisă că observația directă, pe care se întemeiază cercetările la teren, va deschide pentru sociologia românească o perioadă nouă. Aveam convingerea că cearta necurmată dintre școli și curente, care macină de o jumătate de veac sociologia occidentală, va putea fi înlocuită, cel puțin la noi, cu un drum nou, de colaborare și străduință rodnică. Astăzi avem dreptul să constatăm că nu ne-am înșelat. Sociologia românească a devenit o știință a realității, care a părăsit opera stearpă de bibliotecă, pentru contactul viu cu faptele, pentru scormonirea neconținută a vieții sub formele ei imediate și adânci. *Institutul de Științe Sociale al României* consfințește această străduință științifică și îi dă amploarea care i se cuvine. Dintr-o muncă modestă de seminar, monografia a devenit astăzi o întinsă mișcare științifică [...]

Monografia sociologică, așa cum este concepută de noi, nu este o simplă culegere de fapte. Ea nu urmărește faptele pentru un interes în sine, ci vrea să construiască și să întemeieze pe ele considerațiile teoretice ale științei, care prea adesea sunt pure construcții raționale, dacă nu numai operă de imaginație. Noi pornim de la convingerea că orice știință este legată de realitate și că ea nu se înfăptuiește cu adevărat decât în măsura în care exprimă această realitate și ne dă puțința să o explicăm și să o mânuim. Convingerea aceasta, definitiv înrădăcinată în științele numite exacte sau experimentale, întâmpină încă multă rezistență în științele sociale, spirituale sau filosofice, dintre care se consideră că face parte și sociologia. Nesocotirea faptelor și speculația la nesfârșit făcută pe cărțile clasice, scrierea de cărți după alte cărți, apare din ce în ce mai mult ca o imposibilitate în științele naturii. Faptul mai este posibil încă în științele sociale, deși, afară de un public care acceptă asemenea construcții mintale, nici un temei epistemologic nu este în favoarea lui. Desigur, știința este și așa cum o vrea epoca istorică în care se dezvoltă, dar nu este mai puțin adevărat că o experiență care s-a dovedit fecundă într-unul din sectoarele ei trebuie extinsă și în celelalte și că oamenii de știință trebuie să spargă tiparele vremii ori de câte ori pe calea aceasta se poate face un pas înainte. Străduința noastră tocmai într-acolo se îndreaptă: să dăm teoriei, adică științei, un temei sigur în realitatea însăși pe care e chemată să o lămurească și să o ordoneze. De aceea am definit sociologia ca știința realității și susținem că singura metodă care promovează cunoașterea este observația.

În felul acesta trebuie înțeleasă și afirmația noastră mai veche, care a stârnit oarecare nedumeriri, că „sociologia va fi monografică sau nu va fi”. Întrucât socotim monografiile sociologice ca mijloace perfecționate de observație, care îmbină intuiția, trăirea și înțelegerea cu măsurarea, cu statistica și reconstituirea trecutului, nu ne-am gândit să înlăturăm prin ele nici una din metodele existente, ci numai să le legăm pe acestea mai strâns de realitate și să dăm întâietate observației directe, cât mai amănunțită și cât mai precisă, într-o ordine metodologică, pentru scopurile cele mai înalte ale cunoașterii omenești.

Sursa: *Îndrumări pentru monografiile sociologice*, redactată sub direcția dlui profesor D. Gusti, București, Institutul de Științe Sociale al României, 1940, pp. 3-6.

T. K. OOMMEN

Președintele Asociației Internaționale de Sociologie
(1990-1994)

Contextul sociologiei azi

În 1982, în Mexic, Congresul Mondial de Sociologie s-a reunit pentru prima dată în America Latină; în 1986, Congresul a avut loc la New Delhi, pentru prima oară în Asia. Aceste două congrese au fost pe drept considerate etape importante spre internaționalizarea sociologiei, scopul explicit al Asociației Internaționale de Sociologie. Acum, Congresul mondial se ține, pentru a doua oară consecutiv, în Europa occidentală: este necesar și foarte util să plasăm în context acest al XIII-lea Congres.

Dacă Europa occidentală este leagănul statului-națiune, tot ea este cimitirul acestuia. Constituirea sociologiei ca disciplină autonomă a fost, fără îndoială, legată de apariția statului-națiune. Indiferent de orientările teoretice și ideologice, sociologii au acceptat statul-națiune ca unitate naturală a analizelor lor.

În prezent, o dată cu presupusa eclipsă a statului-națiune, civilizația apare ca un nivel puternic în calitate de unitate de analiză. Unii au propus chiar „societatea mondială” (*world-society*) drept cadru de analiză legitim al gândirii sociologice. Poate să supraviețuiască disciplina noastră în ciuda schimbării frontierelor unităților ei de analiză? Sau asistăm chiar la „sfârșitul sociologiei”, cum s-a spus? Declinul statului-națiune semnifică faptul că noi încercăm să construim civilizația ca identitate colectivă? În ce măsură pot fi reconciliate unitatea civilizației și diversitatea națiunilor? Cum se pot articula particularitățile civilizațiilor în cadrul unei societăți mondiale? Care sunt mecanismele implicate în echilibrul între stat, piață, societatea civilă și mediul înconjurător? Acestea sunt întrebări pe care suntem chemați să le punem și să le analizăm. Aceste întrebări pasionante sunt chiar problemele timpurilor noastre și noi ne reunim în Congres exact acolo unde problemele se pun concret, pe teritoriul Uniunii Europene.

Sursa: *XIII th World Congress of Sociology*, 18-23 July 1994, Bielefeld University, Germany, p.II.

Care sunt influențele pe care le suferă și pe care le exercită aspectele studiate în cadrul perioadei istorice în care se manifestă? Și, în ceea ce privește această perioadă, care sunt trăsăturile ei esențiale? Prin ce se deosebește ea de alte perioade? Care sunt modurile ei caracteristice de făurire a istoriei?“ (Mills, 1959/1975, 35).

Dacă primul grupaj de întrebări viza *structura socială*, acest al doilea grupaj are în vedere *schimbarea socială*. Sociologii încearcă să înțeleagă și să explice științific schimbările din societate de-a lungul istoriei: schimbările din structura familiei, modificarea formelor de socializare, transformarea muncii, deplasarea centrului de greutate a vieții sociale spre organizațiile formale etc.

- În fine, al treilea grup de întrebări se concentrează asupra studiului personalității și a raporturilor individ-societate: „Ce tipuri de bărbați și femei predomină în această societate și în această perioadă? Și ce tipuri vor predomina în viitor? Cum sunt ele selectate și formate, emancipate sau reprimite, sensibilizate sau opacizate? Ce tipuri de *natură umană* se revelează în conduită și caracter în societate în această perioadă? Și ce semnificație are pentru *natura umană* fiecare dintre trăsăturile societății pe care le examinăm?“ (Mills, 1959/1975, 35-35).

Cele trei grupuri de întrebări identificate de C. Wright Mills în opera marilor sociologi, indiferent de problemele specifice pe care le-au abordat, reflectă concepția autorului despre obiectul sociologiei ca *studiu al influențelor reciproce dintre om și societate, dintre biografie și istorie*.

Imaginația sociologică permite înțelegerea relațiilor dintre istorie și biografie, pornind de la premisa că fiecare individ își trăiește biografia într-o perioadă istorică determinată, contribuind la configurarea societății și fiind, în același timp, un produs al societății.

Întrebările pe care și le-au pus și le pun în continuare analiștii sociali îi frământă și pe oamenii obișnuiți, fără o imaginație sociologică educată, sistematică. Cine nu s-a întrebat după evenimentele din *decembrie 1989*: ce societate edificăm? Prin ce se diferențiază aceasta de societatea totalitară de care ne-am despărțit? Cum influențează economia de piață asigurarea drepturilor omului? Oamenii se întreabă: de ce a crescut exploziv infraționalitatea? De ce au scăzut producția și nivelul de trai? Care sunt cauzele extinderii ca o plagă a corupției? Ce fel de oameni sunt cei care și-au schimbat instantaneu convingerile politice declarate? Prin ce se caracterizează întreprinzătorul ca tip uman impus de societatea în tranzație de la totalitarism la democrație? Cum se exercită justiția socială în perioada de tranziție postcomunistă?

Neavând calitatea spirituală a imaginației sociologice, „forma cea mai fertilă a conștiinței de sine“, oamenii necultivați sociologic nu reușesc să vadă legătura inseparabilă dintre viața individului și istoria societății, nu înțeleg seismele sociale, evoluția socială rapidă și faptul că vechile norme și valori nu îi mai pot orienta într-o lume a concurenței și conflictelor.

Scopul cercetării din domeniul științelor sociale comportamentale este de a explica necazurile personale și conflictele sociale, de a propune modalități de depășire a neliniștii, anxietății, panicii sau indiferenței și apatiei. „Epoca noastră este cea a neliniștii și a indiferenței” – spunea C. Wright Mills în urmă cu mai mult de patru decenii. Această caracterizare este de mare actualitate pentru societatea românească de azi. De aceea cercetarea socioumană trebuie să evidențieze valorile periclitate și cine le amenință; ea trebuie să contribuie la depășirea „necazurilor personale generate de mediu” și la soluționarea „conflictelor publice ale structurii sociale”.

Lecturi 1.1

C. WRIGHT MILLS

Imaginația sociologică

În zilele noastre, oamenii au adesea senzația că viața lor particulară este un șir de capcane. Ei au sentimentul că nu pot face față nenumăratelor dificultăți pe care le întâmpină în universul lor cotidian, sentiment care adeseori este justificat: oamenii obișnuși sunt conștienți de ceea ce se întâmplă doar în limitele mediului înconjurător restrâns, al vieții lor private, care este singura lor zonă de acțiune; viziunea și puterile lor se limitează la aria închisă a profesiei, a familiei și a vecinătății; în alte medii, ei se manifestă doar prin procură și rămân simpli spectatori. Și, cu cât devin mai conștienți, chiar și numai vag, de ambițiile și de pericolele ce transcend zonele imediate ale acțiunii lor, cu atât ei se simt mai dezarmați.

Substratul acestui sentiment de nesiguranță îl constituie schimbările aparent impersonale din structura societăților, luate în sensul larg al cuvântului. Evenimentele istoriei contemporane se prezintă în același timp ca succese, dar și ca eșecuri ale unor oameni individuali. O dată cu industrializarea societății, țăranul a devenit muncitor; la rândul său, feudalul fie că a dispărut, fie că s-a transformat în om de afaceri. Când apar sau dispar unele clase sociale, individul este angajat sau își poate pierde slujba; când nivelul investițiilor urcă sau coboară, individul prinde curaj sau se vede ruinat. Când începe un război, agentul de asigurări ajunge la una din rampele de lansare a rachetelor teleghidate; vânzătorul de prăvălie - la aparatele radar; femeia rămâne singură; copilul crește fără tată. Viața individului și istoria societății nu pot fi înțelese separat, ci doar împreună.

Cu toate acestea, oamenii nu știu să vadă legăturile dintre încercările prin care trec și transformările istorice sau contradicțiile instituțiilor sociale. Ei nu văd de obicei legătura dintre situația lor materială și vicisitudinile societății în care trăiesc. Fiind rareori conștienți de raportul complex care există între tiparele vieții lor proprii și desfășurarea istoriei umanității, oamenii simpli nu-și dau seama de obicei de rolul important pe care îl are acest raport în evoluția lor ca oameni și pentru natura schimbărilor istorice la care participă. Ei nu pot înțelege influențele reciproce dintre om și societate, dintre biografie și istorie, dintre „eu” și lume. Ei nu pot înfrunța dificultățile personale în așa fel încât să stăpânească transformările structurale, care, de obicei, le generează.

Firește, acest lucru nu e de mirare. Când au mai fost atât de mulți oameni expuși total și într-un ritm atât de rapid unor asemenea seisme sociale? Faptul că americanii nu au trecut prin asemenea cataclisme ca membrii altor societăți se datorează unor împrejurări istorice care devin acum repede de domeniul trecutului, „istorie pur și simplu”. Istoria care îl afectează în prezent pe fiecare om este istoria mondială. În epoca contemporană, în cursul unei singure generații, a șasea

parte din omenire a trecut de la o societate feudală și întunecată la o societate modernă, avansată și puternică. Coloniile politice au fost eliberate. Peste tot, în țările subdezvoltate, se sfărâmă vechile moduri de viață, iar aspirațiile vagi devin revendicări imediate.

Istoria evoluează rapid, iar oamenii nu se mai pot orienta cu ajutorul vechilor valori. Și, la urma urmelor, care valori? Chiar atunci când nu intră în panică, oamenii își dau seama, tot mai des, că vechile moduri de a simți și de a gândi sunt perimate și că ambiguitatea noilor drumuri riscă să provoace o stază morală. Mai este oare atunci surprinzător că oamenii simpli au sentimentul că nu mai pot ține pasul cu evoluția unei societăți cu care sunt confrunțați într-un mod atât de brutal? Că ei nu pot înțelege însemnătatea epocii în care trăiesc pentru propria lor viață? Că - în încercarea de a se apăra - ei cad în indiferență morală, căutând să rămână persoane strict particulare? Mai poate fi deci de mirare că ei încep să devină obsedați de senzația că poartă un jug?

Nu numai informația este ceea ce le lipsește în această Epocă a Acțiunii; de altfel, adesea informația le acaparează atenția, covârșind capacitatea lor de a o asimila. Nu numai de armele rațiunii au ei nevoie - deși eforturile de a le cuceri duc adesea la epuizarea energiei lor morale limitate.

Ceea ce le lipsește și ceea ce simt ei că le lipsește este acea calitate spirituală care i-ar putea ajuta să tragă foloase din informație, să-și formeze rațiunea în așa fel încât să poată face bilanțul în mod lucid a ceea ce se întâmplă în lume și a ceea ce se poate întâmpla cu ei înșiși. Tocmai această calitate - voi demonstra eu - o așteaptă ziaristii și universitarii, artiștii și publicul, oamenii de știință și editorii de la ceea ce s-ar putea numi *imaginația sociologică*.

Sursa: *Imaginația sociologică*, București, Editura Politică, 1959/1975, 31-33.

Cunoașterea comună: caracteristici

Trăind în societate, fiecare individ își însușește în cursul existenței sale o sumă de cunoștințe despre traiul laolaltă al oamenilor. Aceste cunoștințe se bazează pe experiența directă a indivizilor. Este ceea ce numim „cunoașterea comună” (sau „spontană”, „cotidiană”, „la nivelul simțului comun”, „la nivelul bunului simț”).

Cunoașterea comună „nu este altceva decât însușirea de către agentul cunoscător a unei informații legate nemijlocit de condițiile praxiologice în care acționează” (Popa, 1972, 29). În activitatea lor practică, oamenii, ca agenți cunoscători individuali sau colectivi, utilizează cunoștințele dobândite anterior, transmise cu ajutorul limbajului natural de la o generație la alta în procesul socializării. Structura și configurația activităților practice contemporane, modul de raportare la mediul natural și social, sistemul de valori, orizontul cunoștințelor anterioare alcătuiesc „situația praxiologică determinată” în care se realizează actul cunoașterii.

Serge Moscovici și Miles Hewstone (1984) definesc simțul comun ca pe un „corpus de cunoștințe fondat pe tradițiile împărtășite și îmbogățite de mii de observații și experiențe sancționate de practică” (*apud* Fischer, 1990, 56). Simțul comun, la care apelăm cu toții pentru a explica ceea ce se întâmplă și pentru a

prevedea ce se va întâmpla, se derulează în două etape. În *prima etapă*, în mod spontan, ne facem o idee despre evenimentele trecute. Este o imagine imprecisă produsă de mecanisme psihice necontrolate rațional. Simțul comun se bazează pe metode informale. Se vorbește astfel despre intuiția excepțională a unor persoane ca ceva dat, înăscut. Astfel de persoane "simt", intuiesc dacă cineva spune adevărul sau nu. Dacă sunt întrebate, însă, nu pot spune cum au procedat, ce argumente au avut în vedere etc. Alte persoane sunt capabile să "diagnosticeze" dintr-o privire starea de spirit a celor cu care vin în contact. Se vorbește astfel despre proverbiala „intuiție feminină“. *Cea de-a doua etapă* în cunoașterea la nivelul simțului comun constă în extrapolarea explicațiilor de la situațiile trecute la cele prezente sau viitoare. Evident, această extrapolare nu se face în termeni de probabilitate, ci într-o modalitate mecanicistă de transpunere a explicațiilor de la o situație la alta. După modul de dobândire a cunoștințelor, simțul comun are două forme esențiale: *simț comun de primă mână și simț comun de mână a doua* (Moscovici și Hewstone, 1984, 541). Simțul comun de primă mână reprezintă ansamblul cunoștințelor spontane fondate pe experiența directă a agenților cunoscători. Un jurist cu experiență își dă seama intuitiv de multe ori de partea cui este dreptatea. În mod spontan „simte“ că o mărturie este falsă. Dacă respectivul jurist a citit lucrări de psihologie și sociologie judiciară va utiliza cunoștințele dobândite, făcând apel la ceea ce se numește „simț comun de mână a doua“, adică „ansamblul cunoștințelor științifice transformate în imagini și folosite în practică. În procesul judiciar, depășindu-se cunoașterea la nivelul simțului comun, se face apel la cunoașterea științifică, respectiv la expertiza psihologică. Dintotdeauna activitățile practice (vânătoarea și pescuitul, culegerea și cultivarea plantelor, meșteșugurile etc.) s-au realizat pe baza cunoștințelor dobândite de cei ce realizau aceste activități și transmise apoi verbal din generație în generație. Inițial, aceste cunoștințe reduse ca volum, nesistematice, cu caracter prescriptiv (nu explicativ), rămânând la nivelul fenomenal, fără a surprinde raporturile cauzale, de esență, erau singurele care orientau producerea celor necesare traiului. Cu timpul, producția a început a fi din ce în ce mai mult ghidată de știință, de cunoașterea teoretică, iar în prezent știința a devenit un instrument decisiv în optimizarea acțiunilor umane.

Din cele arătate rezultă că între activitatea practică a oamenilor și activitatea de cunoaștere există o largă interferență, că tipul cunoașterii comune a fost în decursul evoluției societății depășit de cunoașterea științifică. Și în ceea ce privește cunoașterea societății, a traiului laolaltă al oamenilor, asistăm la același proces de depășire, prin apariția și evoluția sociologiei și a celorlalte discipline socio-umane, a cunoștințelor la nivelul simțului comun de către cunoașterea teoretică. A rămâne în cunoașterea societății la nivelul simțului comun „înseamnă a-i acorda acestuia o autoritate pe care el n-o mai are de multă vreme în celelalte științe“ (Durkheim, 1895/1974, 35).

Sociologia – atrăgea atenția întemeietorilor școlii sociologice franceze, Émile Durkheim (1858 – 1917), în prefața la ediția I (1895) a lucrării *Regulile metodei sociologice* – „nu trebuie să consistă într-o simplă parafrază a prejudecăților tradiționale, ci să ne facă să vedem lucrurile altfel de cum apar omului de rînd; căci obiectul fiecărei științe este de a face descoperiri, și orice descoperire deconectează mai mult sau mai puțin opiniile acceptate“. Analizând trecerea de la cunoașterea spontană a fenomenelor și proceselor sociale la cea științifică, Henri H. Stahl (1901 – 1991) arăta în *Teoria și practica investigațiilor sociale* (1974, 75) că la nivelul simțului comun cunoașterea are un caracter iluzoriu datorită unei serii de factori. Enculturația, transmiterea culturii de la o generație la alta, are efecte limitative asupra cunoașterii. Limba ca element al culturii, prin bogăția vocabularului și prin sintaxă, condiționează modul de a judeca al oamenilor. Din punct de vedere psihologic, limbajul uman reprezintă matricea internă pe care se structurează și se dezvoltă întreaga organizare psihică a individului. Cercetările comparative interculturale au relevat modul în care anumite caracteristici lingvistice influențează procesul gândirii. În limba hopi (vorbită în nord-estul statului Arizona, SUA) nu există un substantiv pentru timp și nici un sistem temporal-verbal (trecut, prezent, viitor). Procesul de gândire se realizează în categoriile lingvistice existente. Lingvistul și antropologul Benjamin Lee Whorf aprecia că percepția lumii înconjurătoare este condiționată de caracteristicile gramaticale și semantice ale limbii subiectului cunoscător. Limba hopi se diferențiază de limba engleză prin tendința de a implica individul în mediul său de viață, limba engleză detașându-l (Beryl Lieff Benderly, 1981).

Într-o serie de experimente s-a demonstrat influența limbajului, ca element al culturii, asupra procesului de memorare: un lucru este mai ușor readus în memorie dacă pentru el există un termen lingvistic corespunzător. Acest fapt a fost pus în evidență comparându-se performanțele populației de limbă engleză și de limbă zuni (pentru care există un singur termen desemnând atât culoarea portocaliu, cât și culoarea galben) într-un test de recunoaștere a culorilor. Cercetări asemănătoare, care evidențiază modelarea gândirii de către limbă, ca element al culturii, au fost realizate pe populația navaho și euro-americană (J. B. Carroll și J. B. Casagrande, 1958).

Pe Terra se vorbesc între 2000 și 3000 de limbi (numărul lor nu poate fi bine precizat pentru că mai există încă teritorii neexplorate, dar și pentru că este foarte greu de stabilit dacă o populație vorbește o limbă aparte sau un dialect). Nu toate aceste limbi au ajuns la același grad de dezvoltare în ceea ce privește vocabularul, volumul lui. Am arătat deja că în unele limbi lipsesc termenii care definesc proprietăți ale lucrurilor și fenomenelor din lumea înconjurătoare. În alte limbi pentru aceeași realitate există nu unul, ci mai multe cuvinte. De exemplu: la eschimoși există cuvinte diferite care denumesc zăpada (înghețată, apoasă, zgrumțoasă, imaculată, învechită ș.a.m.d.). La populația din zonele deșertice ale Africii există mai multe cuvinte care denumesc nisipul (fin, strălucitor, mare,

mărunt, sfărâmicios etc.) În limba marathi, vorbită de circa 40 de milioane de oameni din vestul Indiei, există opt cuvinte onomatopeice pentru a desemna râsul: hudu-hudu = râsul gingaș al bebelușului; hada-hada = râsul zgomotos al acestuia; faidi-faidi = râsul vulgar; has-has = râsul aprobator; hoho-hoho = râsul în hohote; hi-hi = râsul nechezat; fâs-fâs = râsul batjocoritor; haia-haia = râsul de complezență (Apte, 1985).

Un alt factor care limitează cunoașterea spontană este *socializarea*, procesul de formare a personalității în acord cu normele și valorile societății în care individul se naște și trăiește. *Socializarea primară* are un rol primordial în formarea personalității pentru și într-o anumită cultură. Socializarea primară începe încă din primele săptămâni de viață ale copilului și își pune amprenta generând *personalitatea de bază*, caracteristică unei arii culturale determinate. În cadrul acestui tip de socializare, părinții sunt principalii transmițători de cultură. *Socializarea secundară* se realizează în cadrul instituțiilor specializate (școală, biserică, armată, organizații profesionale sau politice etc.) prin transmiterea de cunoștințe și formarea de deprinderi, atitudini, convingeri.

Atât socializarea primară, cât și cea secundară se desfășoară diferit de la un grup la altul, astfel încât însușirea culturii poate fi mai mult sau mai puțin realizată. Se vorbește chiar de o *socializare incompletă*. În aceste condiții, indivizii în cadrul aceleiași culturi își formează foarte diferențiat abilitățile de cunoaștere spontană.

Experiența directă a oamenilor este limitată atât spațial, cât și temporal. Din această cauză, cunoașterea comună este parțială, incapabilă să evedențieze evoluția istorică a societății, caracteristicile generale ale colectivității umane, legitatea schimbărilor sociale. În ciuda adevărului incontestabil că „nimeni nu a trăit cât lumea“, mulți oameni se consideră „sociologi prin naștere“ și manifestă un scepticism nedisimulat față de efortul sociologilor de a explica științific ceea ce ei cunosc la nivelul bunului simț. Caracterul iluzoriu al cunoașterii spontane decurge și din implicarea subiectivă a oamenilor în viața socială în funcție de scopurile și interesele lor particulare, ceea ce îi face să se înșele adesea „cu bună credință“. Nu numai societatea în evoluția ei, dar și structura propriei personalități, motivația propriului comportament rămân parțial necunoscute celui care se bazează numai pe cunoașterea spontană. Mecanismele psihoneurologice și condiționările socioculturale ale gândirii, memoriei, activității voluntare etc. nu pot fi cunoscute în mod spontan: a-i întreba pe oameni de ce gândesc și acționează într-un anume fel înseamnă a colecționa opinii, nu cunoștințe științifice. Este datorită științelor sociale și comportamentale de a da răspuns unor astfel de întrebări, explicând în același timp limitele cunoașterii spontane. După Petru Iluț (1997, 15-17), principalele limite ale simțului comun sunt *subiectivitatea* (cu tipul ei special, *viziunea de tunel*), *suprageralizarea*, confundarea *legăturilor aparente* cu cele reale, lipsa preciziei, încrederea în *falsul consens* și neluarea în considerație a *efectului încadrării*.

Lecturi 1.2

HENRI H. STAHL

Caracterul „iluzoriu” al cunoașterii spontane

Omul, repetăm, este un luptător al vieții sociale. El nu poate fi conceput stând retras permanent în „turnul său de fildeș” pentru a contempla de acolo, cu seninătate, felul cum se desfășoară drama omenirii, ci dimpotrivă, el coboară între oameni, intră în vălmășagul vieții, caută să-și asigure pozițiile pe care le socotește mai prielnice. Mai mult decât atât, se asociază sau se trezește gata asociat cu alte grupe de oameni, a căror soartă o împărtășește. Solidar cu clasa și grupul său, în luptă cu clasele și grupele rivale, urmărind pe deasupra și salvarea interesului său personal, societatea nu i se poate înfățișa decât ca un neconținut sistem de relații ce trebuie stabilite cu o serie de alți oameni care pot fi modificate prin efortul voinței sale. „Autor și actor al propriei sale drame”, cum spune Marx, omul nu poate să lupte decât dacă este totdeauna încălzit de flacăra entuziasmului, de lumina nădejzii, de înverșunarea urii. Ceea ce îi trebuie în această luptă nu este câtuși de puțin „adevărul”, ci „stimulentul”. În marele iureș al faptelor sociale are șanse de izbândă acela care este în stare să nu slăbească încheștarea. Dacă din întâmplare îl stimulează mai mult iluzia decât adevărul, atunci el va prefera să creadă în iluziile sale decât în adevăr.

Tot astfel înfrântul se va putea mai ușor consola cu o iluzie, decât cu „crudul adevăr”. Este aici o deosebire cât se poate de importantă față de ceea ce constatăm analizând condițiile cunoașterii fenomenelor naturii. Acolo nu are nimeni interesul să se înșele. Un vânător de pildă are interesul să fie un cât mai bun cunoscător al moravurilor animalelor pe care vrea să le vâneze. Un agricultor, un cât mai bun cunoscător al botanicii. Un metalurgist, un cât mai bun cunoscător al mineralogiei. Aceasta nu înseamnă că el va ajunge totdeauna să cunoască adevărul. Căci și aici omul se poate înșela, căzând pradă iluziilor. Dar, în tot cazul, nu are interesul de a se autoînșela. Pe când, dimpotrivă, în lumea socială omul are deseori acest interes.

Această „conștiință falsă”, această „cunoaștere iluzorie” a omului în viața sa socială, tocmai pentru că joacă un rol funcțional vital, trebuie să fie o înșelare de bună credință. Orice dubiu asupra adevărului iluziei, anulează însăși posibilitatea ca iluzia să-și îndeplinească rolul funcțional. Ne putem da seama de aceea, cât de greu, uneori chiar cât de primejdios va fi să punem în lucrare „dubiul metodic” și să luptăm împotriva evidențelor bunului simț. Deranjăm astfel mecanisme care fără îndoială sunt esențiale pentru buna funcționare a vieții sociale și pretindem o operație de dedublare a vieții sociale și care nu poate fi ușor înfăptuită (Argument pentru care Vilfredo Pareto (1848 - 1923), *Traité de sociologie generale* (2 volume, 1917) nu credea util ca sociologia să devină o știință popularizată).

Cu toate acestea, sociologia științifică este sau nu este, poate sau nu poate fi, după cum îndeplinește sau nu această condiție.

Sursa: *Teoria și practica investigațiilor sociale*, vol.1, București, Editura Științifică, 1974, 78.

„Ruptură“ sau „continuitate“?

La sfârșitul secolului trecut Émile Durkheim cerea ca sociologia să devină ezoterică, asemenea oricărei științe, îndemnând astfel la despărțirea de cunoașterea spontană. Mulți sociologi se pronunță pentru distanțarea cunoașterii teoretice de cunoașterea spontană. Prima parte a lucrării *Le Metier de sociologue* de Pierre Bourdieu, Jean-Claude Chamboredon și Jean-Claude Passeron (1968) este consacrată acestei probleme. De la început, autorii subliniază faptul că familiaritatea cu universul social reprezintă pentru sociolog un principal obstacol în cunoașterea obiectivă a societății. Ca actor social, sociologul este tentat să considere că experiența trăită de el constituie explicația faptelor și proceselor pe care le cercetează. De remarcat este că cercetătorul, fie el sociolog, psiholog sau antropolog, nu reușește să se detașeze definitiv de cunoașterea spontană.

Donald McBurney (1983, 3) consideră că simțul comun are două limite fundamentale: în primul rând, standardele cunoașterii la acest nivel diferă dintr-un moment în altul și dintr-un loc în altul în funcție de atitudini și de caracteristicile culturii și, în al doilea rând, cunoașterea comună este limitată de faptul că singurul criteriu al recunoașterii adevărului credințelor constă în practicarea lor. „Pentru că la nivelul simțului comun doar succesul practic funcționează drept criteriu al adevărului, nu pot fi promovate cunoștințe noi“ (McBurney, 1983, 4). În sprijinul acestor afirmații autorul citat aduce următorul exemplu: proba vinovăției la unele popoare primitive consta în dificultatea celui învinuit de a mânca o anumită cantitate de cereale (grăunțe). Dacă nu reușea, era considerat vinovat. Pe ce se baza această probă? Pe observația la nivelul simțului comun că, în fața judecătorilor, persoanelor vinovate li se „usucă gura“. Într-adevăr, datorită emoției se produce o dereglare a activității glandelor salivare. De aici dificultatea de a înghiți o cantitate mai mare de cereale. Ceea ce se pierde din vedere la nivelul simțului comun este faptul că există persoane foarte emotive care au manifestări neurovegetative puternice chiar și numai pentru că au fost bănuite de comiterea unor acțiuni reprobabile. Deci, ne confruntarea cu practica poate conduce cunoașterea spontană la concluzii false.

În ultimele decenii în psihosociologie s-a conturat un nou domeniu de cercetare, cel al *cogniției sociale*, având ca obiect de studiu tocmai cunoașterea spontană a opiniilor, atitudinilor și comportamentelor noastre și ale altora, explicarea evenimentelor din viața socială (vezi Iluț, 2000; Sanitioso, Brown și Lungu, 1999).

Preluăm din lucrarea lui Gustave-Nicolas Fischer (1990) acele experimente și concluzii care pledează pentru „ruptura“ cu cunoașterea la nivelul simțului comun. Dar, mai întâi, o precizare: „Senzorialul nu ne relevă misterul realului“ (Bernard Lacroix, 1975). Deși vedem astrul solar rotindu-se pe bolta cerească, nu Soarele, ci Pământul se învârteste. La nivelul simțului comun ne este greu să

acceptăm că materia este „plină de vid“, că un lingou de aur are mai multe spații goale decât atomi de aur, că în interiorul atomului particulele sunt separate în spațiu. Fotografierea structurii interne a atomului de aur, cu ajutorul microscopului electronic ce a mărit de 750.000 de ori o plăcuță de 160 de angstromi ($1 \text{ angstrom} = 10^{-10} \text{ m}$), a confirmat această imagine despre realitate la care cunoașterea spontană nu putea să ajungă (Matsujiro, 1976). Și în domeniul cogniției sociale lucrurile stau la fel: indivizii au tendința de a nega o realitate care contravine convingerilor lor. Și aceasta datorită „perseverenței credinței“ (C. G. Lord, 1979). T. R. Carretta și R. L. Moreland (1982) au demonstrat printr-un studiu de teren că, după ce „afacerea Watergate“ fusese denunțată fără putință de tăgadă, susținătorii președintelui Nixon continuau să-și arate stima față de acesta, în timp ce adversarii exprimau opinii foarte negative, dat fiind faptul că încuviințase încălcarea democrației prin montarea unor microfoane de ascultare a discuțiilor la sediul contracandidatului său la funcția de președinte al SUA. Numeroase experimente au evidențiat că prejudecățile influențează puternic cunoașterea la nivelul simțului comun. Aprecierea expresiei faciale a unei persoane variază în funcție de informațiile care sunt date despre respectiva persoană. Prezentându-se fotografia unui bărbat, s-a spus unui grup de studenți că este vorba despre un șef nazist, vinovat de experimente medicale pe deținuții din lagărele de concentrare, iar altui grup de studenți că fotografia îl reprezintă pe șeful unei formații secrete de luptă antinazistă, care a salvat mii de evrei. Primul grup de studenți a apreciat că expresia feței exprimă cruzime și amenințare: cel de-al doilea grup de studenți că exprimă căldură umană și amabilitate (P. Rothbart și M. Birrell, 1977).

Gustave-Nicolas Fischer (1990, 69-75), analizând mecanismele cunoașterii sociale (cunoașterea spontană), arată că tendința de a vedea interdependența acolo unde aceasta nu există și convingerea că putem controla desfășurarea unor evenimente în fața cărora suntem în realitate neputincioși introduc erori fundamentale în psihologia spontană, ca și în cunoașterea sociologică la nivelul simțului comun. În mod spontan indivizii umani au tendința de a *filtra informațiile disonante și de a reține informațiile consonante*, adică preferăm informațiile care confirmă opiniile noastre, nu pe cele care le contrazic.

La nivelul simțului comun, suntem tentați să stabilim o legătură între fenomene care în realitate se produc simultan prin *hazard*. Dacă, mergând pe stradă, ne gândim la o persoană și imediat ne întâlnim cu ea, suntem tentați să credem că există *premoniție*, deși de atâtea ori ne-am gândit la diferite persoane fără a le fi întâlnit ulterior. Supraestimăm coincidențele și dăm uitării situațiile care contrazic legătura dintre fenomenele ce se produc independent unele de altele. Așa cum remarcă Pierre Bourdieu, Jean-Claude Chamboredon și Jean-Claude Passeron (1968), cercetarea științifică conduce la reunirea

fenomenelor pe care simțul comun le separă și la separarea fenomenelor pe care cunoașterea spontană nu le diferențiază.

Iluzia controlului asupra evenimentelor pe care în realitate nu le putem influența a fost remarcată de antropologi într-o serie întreagă de rituri: de exemplu, dansul ploii sau paparuda din cultura populară românească. Colectivitățile arhaice apelau la dansuri ritualice ca instrument pentru aducerea ploii când seceta se prelungea. Din punctul de vedere al chemării ploii, funcția acestor dansuri era nulă. Ele aveau însă alte funcții pozitive: reafirmarea solidarității sociale într-un moment dificil pentru existența respectivei comunități, manifestarea unei atitudini colective active, manifestarea estetică, facilitarea contactului între tineri în vederea alegerii partenerului de viață (Zamfir, 1987, 73).

O serie de experimente psihosociologice a evidențiat iluzia controlului în cazul jocurilor de noroc. Când jucătorii la loterie își aleg ei înșiși numerele, tind să investească mai mulți bani decât atunci când numerele de loterie le sunt atribuite de experimentator, de parcă nu hazardul ar interveni și într-un caz, și în celălalt (E.- I. Langer, 1977).

Vom spune și noi, împreună cu L. Ross și R. Nisbett (1991, 7), că „multe din principiile și intuițiile prin intermediul cărora omul obișnuit explică și prezice comportamentele sunt inadecvate. Aceasta înseamnă că omul obișnuit face adesea predicții incorecte pe baza credințelor greșite și a strategiilor de predicție defectuoase“ (*apud*, Dîrțu, 2000, 9). Dar mai înseamnă și că unele din principiile simțului comun, ca și unele intuiții sunt adecvate, că nu toate predicțiile bazate pe cunoașterea spontană sunt defectuoase. Pornind de la acest adevăr, unii savanți au absolutizat importanța simțului comun pentru cunoașterea personalității și societății. Este cazul, de exemplu, al reputatului psihosociolog american Fritz Heider (1896 – 1988), care considera că științele socioumane nu ar trebui să facă altceva decât să sistematizeze enunțurile psihologiei naive, așa-numita „psihologie a bunicii“ (*bubba psychology*), pentru că „omul obișnuit poate oferi explicații pertinente la de ce-urile ridicate de multe din comportamentele și sentimentele sale. Cu alte cuvinte, omul obișnuit posedă o înțelegere profundă și bogată a lui însuși și a altor oameni, care, deși neformulată sau numai vag concepută, îl face capabil să interacționeze cu ceilalți în moduri mai mult sau mai puțin adaptate“ (Heider, 1958, 2, *apud* Dîrțu, 2000, 11). Petru Iluț (1997, 10-14) enumeră *virtuțile* cunoașterii comune astfel: 1) este adecvată nivelului „mezo“ al existenței, care nu impune aparate și instalații speciale spre a fi cunoscut; 2) este facilitată de familiaritatea cu obiectul cunoașterii; 3) beneficiază de strategii cognitive complexe, flexibile, subtile; 4) utilizează strategii de cunoaștere asemănătoare celor utilizate de savanți; 5) nefiind omogenă, ci puternic stratificată, cunoașterea comună, în cazul persoanelor cu multă experiență, se apropie adesea de adevăr.

Fără a nega rolul simțului comun în inițierea cercetărilor psihologice sau sociologice – multe studii științifice au pornit de la observațiile cotidiene sau de la

situația concretă a cercetătorului –, fără a contesta posibilitatea formalizării și structurării teoretice a propozițiilor generate de cunoașterea comună – vezi teoria echilibrului (Fritz Heider, 1946) sau teoria crizei de identitate (Erik H. Erikson, 1968) –, considerăm că știința oferă o cunoaștere ce depășește performanțele simțului comun. Suntem de acord că „și în perimetrul socio-umanului, alături de continuitate, pe anumite dimensiuni, între cunoașterea de tip comun (cotidiană) și cea sistematică (științifică) există – și este de dorit să fie așa – deosebiri de esență“ (Iluț, 1997, 10). Așadar, relația dintre cele două tipuri de cunoaștere este dialectică, de negare și de preluare, implicând „ruptura“, dar și „continuitatea“.

Lecturi 1.3

ÉMILE DURKHEIM

Regulile metodei sociologice

Suntem atât de puțin obișnuiți să tratăm faptele sociale în mod științific, încât anumite propoziții conținute în această lucrare riscă să surprindă pe cititor. Totuși, dacă există o știință a societăților, trebuie să ne așteptăm ca ea să nu consistă într-o simplă parafrază a prejudecăților tradiționale, ci să ne facă să vedem lucrurile altfel de cum apar omului de rând; căci obiectul fiecărei științe este de a face descoperiri și orice descoperire deconectează mai mult sau mai puțin opiniile acceptate. Deci, în afară de cazul că i s-ar da simțului comun în sociologie o autoritate pe care nu o mai are de multă vreme în celelalte științe – și nu se vede de unde i-ar putea veni – trebuie ca savantul să ia în mod categoric hotărârea de a nu se lăsa intimidat de rezultatele la care îl duc cercetările sale dacă ele au fost urmate metodic. Dacă a căuta paradoxul este treabă de sofist, a-l evita când este impus de fapte este isprava unui spirit fără curaj sau fără încredere în știință. Din nenorocire, este mai ușor să admiți această regulă în principiu și în mod teoretic decât să o aplici cu perseverență. Suntem încă prea obișnuiți să tranșăm toate aceste întrebări după sugestiile simțului comun, pentru ca să-l putem ține cu ușurință la distanță de discuțiile sociologice. Atunci când credem că ne-am eliberat de el, ni se impun judecățile sale fără să observăm. Doar o practică îndelungată și specială poate să prevină asemenea slăbiciuni. Iată ce pretindem noi cititorului să binevoiască să nu piardă din vedere. Să aibă totdeauna prezent în minte faptul că modurile de a gândi cu care este obișnuit sunt mai degrabă contrarii decât favorabile studiului științific al fenomenelor sociale și, în consecință, să fie atent la primele sale impresii. Dacă li se abandonează fără rezistență, riscă să ne judece fără a ne fi înțeles. Astfel ar putea să ajungă să ne acuze că am vrut să justificăm crima sub pretextul că facem din ea un fapt normal de sociologie. Totuși obiecția ar fi puerilă. Căci dacă este normal ca în orice societate să existe crime, nu e mai puțin normal ca ele să fie pedepsite. Instituirea unui sistem represiv nu este un fapt mai puțin universal decât existența unei criminalități, nici mai puțin indispensabil sănătății colective. Pentru ca să nu existe crime ar trebui o nivelare a conștiințelor individuale, care, din rațiuni pe care le vom găsi mai jos, nu este nici posibilă, nici de dorit; dar pentru a nu exista represiune ar trebui o lipsă de omogenitate morală care nu se poate împăca cu existența unei societăți. Numai că, plecând de la faptul că crima este detestată și detestabilă, simțul comun trage de aici concluzia, în mod greșit, că nu ar putea să dispară complet. Cu simplismul său obișnuit, el nu concepe ca un lucru care îi repugnă să poată avea o oarecare rațiune de a fi util, și totuși nu e nici o contradicție în aceasta. Nu sunt oare în organism funcțiuni respingătoare, al căror joc regulat este necesar

sănătății individuale? Oare noi nu detestăm suferința? Și totuși, o ființă care nu ar cunoaște-o nu ar fi un monstru. Caracterul normal al unui lucru și sentimentele respingătoare pe care le inspiră pot fi chiar solidare. Durerea este un fapt normal, cu condiția de a nu fi iubită; dacă crima este normală, este cu condiția de a fi urâtă. Metoda noastră nu are deci nimic revoluționar. Ea este, într-un sens, esențial conservatoare, pentru că ea consideră faptele sociale ca lucruri a căror natură, oricât de suplă și de maleabilă ar fi, nu este totuși modificabilă după voință. Cu atât mai periculoasă este doctrina care nu vede în faptul social decât produsul unor combinații mentale, pe care un simplu artificiu dialectic îl poate răsturna într-o clipă.

De asemenea, fiindcă suntem obișnuiți să ne reprezentăm viața socială ca fiind dezvoltarea logică a unor concepte ideale, se va socoti poate greoaie o metodă care face să depindă evoluția colectivă de condiții obiective, definite în spațiu și nu este imposibil să fim tratați drept materialisti. Totuși, am putea fi îndreptățiți să revendicăm calificarea contrară. Într-adevăr, esența spiritualismului nu constă oare în ideea că fenomenele psihice nu pot fi imediat derivate din fenomenele organice? Or, metoda noastră nu este, în parte, decât o aplicare a acestui principiu la faptele sociale. Așa cum spiritualiștii separă regnul psihologic de regnul biologic, noi îl separăm pe primul de regnul social. Ca și ei, căutăm să explicăm pe cel mai complex prin cel mai simplu. De fapt, totuși, nici una nici cealaltă denumire nu ni se potrivește pe deplin; singura pe care o acceptăm este aceea de *raționalist*. Principalul nostru obiectiv, într-adevăr, este de a extinde raționalismul științific la conduita omenească, arătând că, considerată în trecut, ea este reducibilă la raporturi de la cauză la efect, pe care o operație nu mai puțin rațională o poate transforma apoi în reguli de acțiune pentru viitor. Ceea ce s-a numit pozitivismul nostru nu este decât o consecință a acestui raționalism. Nu poți fi tentat să depășești faptele, fie pentru a da socoteală, fie pentru a le dirija cursul, decât în măsura în care le crezi iraționale. Dacă sunt în întregime inteligibile, ele sunt suficiente științei, ca și practicii; științei pentru că nu există atunci vreun motiv să cauți în afară rațiunea lor de a fi; practicii, întrucât valoarea lor utilă este una din aceste rațiuni. Ni se pare deci că, mai ales în vremea aceasta de misticism care renaște, o asertivă încercare poate și trebuie să fie primită, fără neliniște și chiar cu simpatie de către toți aceia care, deși deosebindu-se de noi în unele puncte, împărtășesc credința noastră în viitorul rațiunii.

Dar, ni se obiectează, dacă sănătatea conține elemente de nesuferit, cum să o prezumi astfel, cum facem noi mai departe, ca obiectiv imediat al conduitei? Nu e în asta nici o contradicție. Se întâmplă frecvent ca un lucru, fiind vătămător prin unele consecințe ale sale, să fie prin altele util sau chiar necesar vieții; or dacă efectele rele pe care le are sunt în mod obișnuit neutralizate printr-o influență contrară, se găsește de fapt în situația de a servi fără să vătămă și totuși rămâne de nesuferit, căci nu încetează de a constitui prin sine un eventual pericol care nu este înlăturat decât prin acțiunea unei forțe antagoniste. Este cazul crimei; răul pe care îl face ea societății este anulat prin pedeapsă, dacă aceasta funcționează regulat. Rămâne deci că, fără a produce răul ce-l implică, ea susține, cu condițiile fundamentale ale vieții sociale, raporturi pozitive pe care le vom vedea mai departe. Numai că, fără voia sa, crima este făcută nesupărătoare, dar sentimentele de aversiune, al căror obiect este, rămân totuși întemeiate (n.a.).

Sursa: *Regulile metodei sociologice*, București, Editura Științifică, 1895/1974, 35-38.

Caracteristicile cunoașterii științifice

De-a lungul istoriei s-au impus mai multe modalități de generare și testare a adevărului enunțurilor despre realitate. Walter Wallace (1971) ia în discuție patru astfel de modalități.

Modul autoritarist s-a afirmat în antichitate, dar a continuat până în contemporaneitate. Se considera că preoți, regi, președinți sau savanți ar avea atributul natural sau supranatural de a produce adevărul. Deci, adevărul era garantat de calitățile de excepție ale producătorului enunțurilor. Modul autoritarist se întâlnește azi sub apelul la argumentul autorității. Foarte apropiat de modul autoritarist prin mecanismul de producere a adevărului este *modul mistic*, în care starea de grație conferă profeților, prezicătorilor, marilor mistici calitatea cunoașterii adevărate. *Modul logico-rațional* se centrează pe logica formală. Se face apel la „primele principii” și prin deducție se stabilește adevărul. Principala grijă constă în rigoarea judecății logice, fără a se urmări corespondența cu realitatea. În fine, *modul științific* de determinare a adevărului îmbină preocuparea pentru aplicarea corectă a metodei de cunoaștere cu observația riguroasă a fenomenelor. Metoda științifică asigură desubiectivizarea cunoașterii, oferindu-se o imagine despre lumea înconjurătoare așa cum este ea în realitate, și nu așa cum îi apare unui individ la nivelul simțului comun. Modul științific reprezintă astăzi principala cale de cunoaștere a comportamentelor individuale și de grup, a faptelor, a fenomenelor și proceselor sociale.

Pe baza *observației obiective*, utilizându-se *metode adecvate*, sunt obținute enunțuri empirice cu valoare de adevăr. Inițiatorul empirismului și senzualismului modern, care susține că prelucrarea rațională a datelor senzoriale conduce la știința adevărată, filosoful englez Francis Bacon (1561 – 1626), arăta foarte plastic rolul metodei în cunoaștere: „Schilodul care șchioapătă pe un drum bun poate întrece trăpașul care aleargă pe un drum greșit. Mai mult, cu cât trăpașul care a greșit drumul aleargă mai repede, cu atât schilodul îl lasă mai în urmă”.

Cunoașterea științifică se fondează pe câteva postulate sau enunțuri despre lume, al căror adevăr este acceptat de majoritatea cercetătorilor din științele sociale și comportamentale. James W. Vander Zanden (1988) consideră că enunțurile fundamentale pe care se bazează cunoașterea științifică sunt:

- lumea înconjurătoare există independent de observația noastră, nu este creată de simțurile noastre (principiul *realismului*);
- relațiile din lumea înconjurătoare sunt organizate în termeni de cauză-efect (principiul *determinismului*);
- lumea înconjurătoare poate fi cunoscută prin observații obiective (principiul *cognoscibilității*).

În afara acestor trei principii, în literatura de specialitate mai sunt menționate și principiile *raționalității* și *regularității*, potrivit cărora lumea externă poate fi cunoscută pe cale logică și fenomenele din lumea înconjurătoare

se produc în mod logic (McBurney, 1983, 12). Considerăm că ultimele două principii pot fi subsumate principiilor cognoscibilității și determinismului. Iar în ceea ce privește principiul determinismului, considerăm că, mai ales pentru cunoașterea sociologică, trebuie să înțelegem determinismul nu în sens *strict laplaceean* (respingând existența fenomenelor intrinsec aleatoare), ci în sensul *empirismului probabilist* promovat de Patrick Suppes.

Principiile *metafizicii probabiliste* postulează că:

- legile producerii fenomenelor naturale au în esență caracter probabilist;
- cauzalitatea are un caracter probabilist;
- certitudinea cunoașterii, în sensul preciziei absolute a măsurilor, este irealizabilă;
- științele, ca terminologie, obiect și metodă, se caracterizează prin pluralism.

Am reținut aceste principii lăsând de o parte principiile de interes pentru construcția epistemologiei generale, pentru că ele se opun principiilor *metafizicii neotradiționale* ce se regăsesc în versiunile contemporane ale empirismului sau pozitivismului logic ce au penetrat și în cunoașterea sociologică:

- viitorul este determinat de trecut;
- orice eveniment are o cauză determinată suficientă;
- cunoașterea trebuie să se întemeieze pe certitudine;
- cunoașterea științifică poate, în principiu, să fie adusă până la nivelul de cunoaștere cu diferite niveluri de generalitate;
- cunoașterea și metoda științifică pot fi, în principiu, unificate (Suppes, 1990, 60).

Patrick Suppes, recunoscut pe plan mondial pentru lucrările logico-metodologice (*Introduction to Logic*, 1957; *A Probabilistic Theory of Causality, Logique du Probable*, 1981; *Foundations of Measurements*, 1971), considera că principiile metafizicii neotradiționale sunt false. În ceea ce ne privește, apreciem că aplicarea principiilor *empirismului probabilist* în cunoașterea sociologică este foarte fertilă, dat fiind faptul că fenomenele sociale, prin *complexitatea* lor, se pretează cel mai bine analizei probabiliste sau statistice.

Cunoașterea științifică a proceselor sociale, precum și a comportamentelor individuale și de grup, se realizează totdeauna în cadrul oferit de teoriile recunoscute ca adevărate de către comunitatea cercetătorilor, la un moment dat. Prin teorie (gr. *theoria*, acțiunea de observare, figurat: speculația intelectuală) înțelegem „o construcție intelectuală prin care un anumit număr de legi sunt asociate unui principiu din care ele pot fi deduse în mod riguros” (Foulquie și Saint-Jean, 1962, 723).

În sens restrâns, teoria reprezintă un ansamblu de enunțuri cu valoare de adevăr privind relațiile dintre fenomene. Dacă avem în vedere teoriile din științele

sociale și comportamentale, vom spune că aici teoriile au diferite niveluri de generalitate.

Încă la jumătatea secolului trecut Robert K. Merton (1950) atrăgea atenția asupra necesității de a se elabora *teorii cu rang mediu de generalitate*, adică enunțuri intim legate între ele și verificabile empiric privind comportamentul omului în relațiile sale cu alți oameni. Sociologia, incluzând și psihologia socială, se prezintă astăzi cu o structură teoretică multinivelară extrem de complexă, cuprinzând *mari teorii* (structuralismul, funcționalismul, materialismul dialectic și istoric, fenomenologia etc.), dar și *teorii medii* (teoriile mobilității sociale, ale grupurilor mici, disonanța cognitivă etc.), precum și teorii cu nivel de generalitate *minim* (enunțuri empirice adevărate „aici și acum”).

Teoriile constau din enunțuri referitoare la relațiile dintre variabile și explicarea acestor relații cu ajutorul unor concepte nereferențiale (al căror denotat nu este direct observabil). Să luăm ca exemplu teoria *durkheimiană* despre sinucidere. În lucrarea *La Suicide. Etude de Sociologie* (1897) sinuciderea este definită ca „orice caz de moarte care rezultă direct sau indirect dintr-un act pozitiv sau negativ, săvârșit de către victima însăși și despre care știe ce rezultat va produce” (Durkheim, 1897/1993, 12). Analizând statisticile vremii, Émile Durkheim a constatat că în principalele țări europene numărul sinuciderilor prezintă de la un an la altul o mare stabilitate (Tabelul 1.1). Aceasta l-a condus la concluzia condiționării sociale a sinuciderilor, respingând ideea, dominantă la acea dată, potrivit căreia sinuciderea ar avea cauze psihologice sau psihopatologice.

Tabelul 1.1. Constanța sinuciderilor în principalele țări europen (cifre absolute)
(după Durkheim, 1897/1993, 15)

Țara Anul	Franța	Prusia	Anglia	Saxonia	Bavaria	Danemarca
1866	5.119	2.485	1.329	704	410	443
1867	5.011	3.625	1.316	752	471	469
1868	5.547	3.658	1.508	800	453	498
1869	5.114	3544	1.588	710	425	462

Încercând să găsească o explicație a ratelor de sinucidere (nr. sinuciderilor anuale, raportate la nr. mediu al populației x 1.000.000) diferite de la o țară la alta, a pus în relație aceste rate cu o serie de variabile: vârstă, sex, stare civilă, religie. A constatat că în țările în care predomină religia catolică (Italia, de exemplu) rata sinuciderilor este mult mai mică decât în țările în care predomină religia protestantă (de exemplu: Prusia, Danemarca, Suedia). Diferențele privind rata sinuciderilor se mențin constante în intervalul de timp studiat (Tabelul 1.2).

Tabelul 1.2. Rata sinuciderilor la un milion de locuitori în unele țări europene
(după Durkheim, 1897/1993, 19)

	Rata sinuciderilor			Rangul		
	1866-70	1871-75	1874-78	1866-70	1871-75	1874-78
Italia	30	35	38	1	1	1
Belgia	66	69	78	2	2	2
Anglia	67	66	69	3	3	3
Norvegia	76	73	71	4	4	4
Austria	78	94	130	5	5	5
Suedia	85	81	91	6	6	6
Bavaria	90	91	100	7	7	7
Franța	135	150	160	8	8	8
Prusia	142	134	160	9	9	9
Danemarca	277	258	255	10	10	10
Saxonia	293	267	334	11	11	11

Pentru a verifica relația dintre religie și sinucidere, Émile Durkheim cercetat statisticile din fiecare țară, separat pe confesiuni (Tabelul 1.3). Din acest statistici rezultă fără echivoc faptul că în rândul populației de confesiune protestantă rata sinuciderilor este mai mare decât la populația de religie catolică „Aruncând o privire pe harta europeană a sinuciderilor, observăm imediat că în țările catolice, ca Spania, Portugalia, Italia, sinuciderea este puțin dezvoltată, ea atingând valoarea maximă în țările protestante: Prusia, Saxonia, Danemarca” (Durkheim, 1897/1993, 113).

Tabelul 1.3. Sinuciderile la un milion de persoane din fiecare confesiune
(după Durkheim, 1897/1993, 116)

	Perioada	Confesiunea		
		Protestanți	Catolici	Evrei
Austria	1852 – 59	79,5	51,3	20,7
Bavaria	1844 – 56	135,4	49,1	105,9
Prusia	1849 – 55	159,9	49,1	46,4
Baden	1852 – 62	139,0	117,0	87,0
Württemberg	1846 – 60	113,5	77,9	65,6

Variabilele puse în relație (apartenența religioasă și sinuciderile) sunt direct observabile (din statisticile oficiale). Pentru a se ajunge la o teorie sociologică sinuciderii s-a introdus între cele două variabile un al treilea factor (neobservabil direct), și anume „gradul de integrare socială”. Prin atașamentul față de biserică, religia catolică asigură individului un grad de integrare socială mai mare decât

religia protestantă; aceasta explică de ce în țările cu populație predominant protestantă rata sinuciderilor (de tip egoist) este crescută. Integrarea socială a indivizilor, ca explicație cauzală a sinuciderii, intervine și în relația dintre acest act de autosuprimare a vieții și profesiune, situație maritală sau situație socială: militarii sunt mai înclinați spre sinucidere decât civilii, rata sinuciderilor este mai mare la celibatari decât la persoanele căsătorite, în timp de pace decât în perioadele de război, în etapele de prosperitate sau recesiune economică decât în cele de stabilitate economică.

Lucrarea *Sinuciderea* rămâne de referință în metodologia cercetării sociologice, evidențiind rolul teoriei în investigațiile empirice (concrete). În același timp, ea arată importanța definirii clare a conceptelor (sinucidere egoistă, altruistă, anomică etc.), necesitatea introducerii *variabilelor test* în verificarea relației dintre două fenomene, valoarea analizei multivariate și a analizei contextului. Cu ajutorul studenților și colaboratorilor săi, în special al lui Marcel Mauss (1872 - 1950), creatorul școlii sociologice franceze a dat un model inegalat în istoria de până azi a sociologiei, demonstrând că *sinuciderea este un fapt social explicabil prin factori sociali*. Cunoașterea științifică a faptelor, fenomenelor și proceselor sociale se realizează - așa cum am văzut - cu ajutorul conceptelor clar definite, utilizându-se metode și tehnici de cercetare riguroase, verificându-se ipotezele sau urmărindu-se descrierea obiectivă a vieții sociale.

Martyn Hammersley (1993) identifică un număr de trăsături care diferențiază cercetarea socială de alte activități. În primul rând, investigația în domeniul științelor sociale și comportamentale, ca oricare cercetare științifică, are ca scop *descoperirea adevărului*, nu producerea dovezilor pentru susținerea unei poziții deja adoptate. Prin aceasta cercetarea sociologică, psihologică sau psihosociologică se distinge de activitatea ideologică, de propagandă și *advertising* (reclamă, publicitate). Apoi, cercetarea socio-umană este mai degrabă preocupată de *producerea informațiilor referitoare la fapte*, nu de enunțul judecăților de valoare. Ea are un *scop teoretic*, nu unul practic, deși - așa cum se va vedea - problemele teoretice în domeniul științelor sociale și comportamentale au prin natura lor și o dimensiune practic-aplicativă. Pe baza analizei aprofundate a realității, cercetarea sociologică, psihologică ș.a.m.d. tinde spre *formularea unor legi*, spre găsirea invariantilor, a relațiilor de profunzime dintre variabile. În fine, *măsurarea și controlul variabilelor* sunt esențiale în cercetarea științifică a vieții sociale și comportamentelor. Cercetării științifice, în general, și *ipso facto* și cercetării sociologice le sunt proprii *stilul de prezentare a rezultatelor* anchetelor sociologice, sondajelor de opinie publică, experimentelor psihosociologice. Fără a fi schematic și rigid, stilul rapoartelor de cercetare se deosebește radical de stilul lucrărilor beletristice.

Lecturi 1.4

ÉMILE DURKHEIM

Despre sinucidere ca fenomen social

Condițiile individuale de care putem presupune a priori că depinde sinuciderea sunt de două feluri.

Este mai întâi vorba despre situația exterioară în care se găsește plasat agentul. Oamenii se sinucid pentru că au suferit necazuri de familie sau decepții ale amorului propriu, altelei pentru că au cunoscut sărăcia sau boala, altelei pentru că își reproșează o greșeală morală etc. Am văzut însă că aceste particularități individuale nu pot explica rata socială a sinuciderilor; ea variază în proporții considerabile, deși diversele combinații de circumstanțe, adică antecedentele imediate ale cazurilor particulare, păstrează aproximativ aceeași frecvență relativă. Circumstanțele nu pot fi considerate deci cauzele determinante ale actului pe care îl preced; rolul lor important uneori în luarea hotărârii nu este și o dovadă a influenței lor. Deliberarea este adeseori doar aparență și nu are alt scop decât coroborarea unei decizii luate deja cu motive pe care conștiința nu le cunoaște.

De altfel, circumstanțele, privite drept cauze determinate, sunt în număr aproape infinit. Omul se poate sinucide bogat sau sărac; o persoană se sinucide pentru că e nefericită în căsătorie, alta desface prin divorț o căsătorie nefericită; un soldat renunță la viață după ce este condamnat pentru o vină pe care nu a comis-o, iar în altă parte se sinucide un criminal a cărui crimă nu a fost pedepsită. Evenimentele cele mai diverse și mai contradictorii ale vieții pot servi drept pretexte ale sinuciderilor, deci nici unul nu este o cauză specifică. Dar există vreun caracter comun tuturor evenimentelor declanșatoare? Putem spune, cel mult, că punctul lor comun constă în contrarietăți, necazuri, dar nu știm ce intensitate trebuie să atingă durerea pentru a avea consecința tragică a sinuciderii. Nu există în viață vreo decepție, oricât de mică, despre care să putem spune cu siguranță că nu va atrage moartea voluntară; dar nici nu e obligatoriu să o producă. Vedem oameni care rezistă în fața unor greutăți înspăimântătoare, în timp ce alții se sinucid dintr-o mică nemulțumire. Am arătat deja că acei care suferă cel mai mult nu sunt și cei care se sinucid cel mai mult. Sinuciderea este favorizată mai degrabă de prea multă bunăstare, iar numărul cel mai mare de cazuri se înregistrează în epocile și în clasele sociale în care viața este mai puțin aspră. Foarte rar se întâmplă ca situația personală a victimei să fie cauza reală a sinuciderii, deci nu putem explica astfel rata socială a sinuciderii.

Chiar și adepții teoriei de mai sus au căutat condițiile individuale favorizante nu atât în evenimentele exterioare, ci mai degrabă în natura intrinsecă a subiectului, adică în constituția sa biologică și în parametrii fizici de care depinde ea. Sinuciderea a fost astfel prezentată ca un produs al unui anumit temperament, ca un episod al neurasteniei, supus acțiunii aceluiași factori ca și neurastenia. Dar noi nu am descoperit nici un raport imediat și regulat între neurastenie și rata socială a sinuciderii, ba chiar am întâlnit cazuri în care relația lor este invers proporțională. Nu am găsit nici legătură între evoluția sinuciderilor și acele stări ale mediului fizic ce influențează preponderent sistemul nervos: rasa, clima, temperatura. Dacă psihopatul poate să manifeste, în anumite condiții, o înclinație către sinucidere, el nu este totuși obligatoriu predestinat să se omoare; acțiunea factorilor cosmici nu poate determina, în acest sens, tendințele generale ale naturii sale.

Cu totul altele au fost rezultatele obținute când, lăsând deoparte individul, am căutat cauzele aptitudinii pentru sinucidere în însăși natura societăților. Pe cât de îndoielnice și echivoce erau legăturile dintre sinucidere și faptele de ordin biologic și fizic, pe atât de vizibile și constante sunt cele cu anumite stări ale mediului social. De această dată, ne-am găsit în fața

unor fapte veritabile, cu ajutorul cărora am realizat o clasificare metodică a tipurilor de sinucidere. Cauzele sociologice pe care le-am identificat au explicat și concordanțele atribuite influenței cauzelor materiale. Dacă femeia se sinucide mai puțin decât bărbatul, este pentru că e mai puțin angajată decât el în viața colectivă, căreia îi simte deci mai puțin influența pozitivă sau negativă. Situația este aceeași pentru bătrân, copil, dar din alte motive. În sfârșit, dacă sinuciderile se înmulțesc din ianuarie până în iunie, iar apoi descresc, este pentru că activitatea socială cunoaște aceleași variații sezoniere. Este firesc deci ca efectele diferite produse să fie supuse aceluiasi ritm, mai accentuat în primele două perioade; or, printre efecte, introducem și sinuciderea.

Din toate aceste fapte rezultă că rata socială a sinuciderilor se explică doar sociologic. Numărul morților voluntare este fixat întotdeauna de profilul moral al societății. Există deci, pentru fiecare popor, o forță colectivă, de o energie determinantă, care-i îndeamnă pe oameni la sinucidere. Mișcările pe care le face sinucigașul și care, la prima vedere, par să exprime doar temperamentul său personal, sunt în realitate urmarea și prelungirea stării sociale pe care o manifestă la exterior.

Am răspuns, deci, întrebării puse la începutul lucrării. Nu e o metaforă când spunem că fiecare societate umană are o anumită aptitudine pentru sinucidere: expresia este bazată pe fapte. Fiecare grup social are într-adevăr o înclinație colectivă proprie, din care derivă înclinațiile individuale, și care este constituită din curenți de egoism, altruism sau anomie. Din acestea provin tendințele spre melancolia decepțională, spre renunțarea activă sau oboseala disperată. În ceea ce privește evenimentele particulare considerate a fi cauzele imediate ale sinuciderii, ele nu sunt decât acțiunea indusă de dispoziția morală a victimei, ecou al stării morale a societății. Pentru a-și explica detașarea de existență, subiectul se leagă de circumstanțele înconjurătoare; consideră că viața este tristă pentru că el este trist. Tristețea sa vine într-adevăr din exteriorul său, dar nu dintr-un incident nefericit, ci de la grupul social căruia îi aparține. Iată de ce orice lucru poate servi drept cauză ocazională a sinuciderii. Totul depinde de integritatea cu care au acționat asupra individului cauzele suicidogene.

Sursa: *Despre sinucidere*, Iași, Institutul European, 1897/1993, 241-243.

Rolul paradigmatelor în cercetarea sociologică

Termenul de „paradigmă” are sensuri multiple. În lucrarea *Structura revoluțiilor științifice* (1962/1976), Thomas S. Kuhn, creatorul termenului, l-a utilizat în nu mai puțin de douăzecișitri de sensuri, de la „o realizare științifică concretă” până la „un set caracteristic de convingeri și preconcepții”. Totuși, cel mai frecvent termenul de „paradigmă” este utilizat cu sensul de model, exemplu sau pattern. Paradigmele reprezintă „realizările științifice exemplare”, „exemplele standard” sau „exemplele comune” împărtășite de o comunitate științifică pentru formularea și rezolvarea problemelor de cercetare. „Aceste exemple împărtășite în comun pot îndeplini funcții de cunoaștere atribuite în mod obișnuit regulilor împărtășite în comun” (Kuhn, 1977/1982, 334). Cunoașterea cu ajutorul paradigmatelor este o „cunoaștere tacită”, nu e cuprinsă în reguli, ci asemănătoare „învățării observaționale”, „precum ucenicul fură cunoștințele de la meșter” – ca să folosim comparația utilizată de Mircea Flonta (1982) în studiul introductiv la lucrarea *Tensiunea esențială* a lui Thomas S. Kuhn.

În sociologie, așa cum remarcă Gilles Ferréol și Philippe Deubel (1993, 98), unele dintre cele mai cunoscute paradigme sunt: paradigma nașterii capitalismului (M. Weber), paradigma prejudecăților rasiale (A. Memmi), paradigma logicii semnelor sociale (J. Baudrillard), paradigma familiei nucleare (T. Parsons). Conform paradigmei lui Max Weber despre nașterea capitalismului, burghezia se transformă în antreprenori când investesc productiv, nu când fac din bogăția lor o ocazie de speculație sau când o folosesc pentru a duce o viață somptuoasă. Capitalismul constă într-o „activitate capitalistă continuă, rațională, spre un câștig mereu *reînnoit*, spre *rentabilitate*“, iar „dorința de câștig bănesc cât mai mare nu are în sine nimic de-a face cu capitalismul [...] Lăcomia de câștig neînfrântă nu este nici în cea mai mică măsură egală cu capitalismul și cu atât mai mult cu *spiritul său*“ (Weber, 1922/1993, 8-9). Paradigma prejudecăților rasiale – formulată de Albert Memmi – ia în considerare faptul că valorizarea diferenței biologice, reală sau imaginară, servește ca justificare pentru dominarea unei categorii de populație de către alta. Jean Baudrillard consideră că în societățile opulente consumul constituie un semn social. Paradigma logicii semnelor sociale, pe care a creat-o, subliniază substituirea logicii satisfacerii trebuințelor prin logica consumului ostentativ. În fine, Talcott Parsons propune paradigma familiei nucleare: dezvoltarea societății industriale impune mobilitatea populației. Astfel se explică independența crescută a copiilor și tendința de „nuclearizare“ a familiei.

Ilustrăm în continuare rolul paradigmelor în cercetarea sociologică printr-un exemplu împrumutat din lucrarea *Methods of Social Research* a lui Kenneth D. Bailey (1978/1982, 23-25): fenomenul suprapopulației analizat atât prin paradigma *malthusiană*, cât și prin paradigma *marxistă*. Thomas R. Malthus (1766 – 1834) aprecia în *Eseu asupra legii populației* (1798) că populația crește în proporție geometrică, în timp ce mijloacele de subzistență cresc în proporție aritmetică, stabilind „legea naturală“ a suprapopulației absolute. Teologul și economistul englez menționat, respingând ideea că limitarea numărului populației ar fi imorală, considera că o serie de factori naturali și sociali (seceta, războaiele etc.) restabilesc echilibrul între volumul populației și cantitatea mijloacelor de subzistență. De asemenea, indivizii morali pot lua decizia de limitare a numărului descendenților.

Thomas R. Malthus respingea socialismul, acuzându-l că distruge inițiativa individului. Karl Marx (1818 – 1883), fondatorul utopiei „comunismului științific“, utilizează o altă paradigmă, considerând capitalismul vinovat de pauperizarea clasei muncitoare. În concepția sa, legea naturală a suprapopulației nu reprezintă decât o justificare a relațiilor de exploatare, că trecerea la socialism rezolvă problema sărăciei și suprapopulării. Acceptarea unei paradigme sau a alteia conduce la evaluări diferite ale aceleiași realități. Cercetătorii atașați unei paradigme vorbesc o limbă diferită de cea a oamenilor de știință care împărtășesc în comun convingerile și toate angajamentele altei paradigme. Paradigma malthusiană utilizează conceptele de: rată geometrică, rată aritmetică, întrerupere pozitivă, întrerupere preventivă, mizerie, în timp ce paradigma marxistă are drept

concepte de bază pe cele de: clasă socială, conștiință de clasă, exploatare, supramuncă, plusvaloare, dictatura proletariatului.

Desfășurarea cercetărilor științifice în baza unei paradigme este considerată *cercetare normală*, ea contribuind la rezolvarea *problemelor tip puzzle* (joc de asamblare). Dacă într-o perioadă mai mult sau mai puțin îndelungată nu se acumulează progrese în rezolvarea *problemelor puzzle* importante, survine o situație de *criză a cunoașterii* din respectivul domeniu. Oamenii de știință care s-au condus după acea paradigmă își pierd încrederea în ea și caută paradigme noi. Este ceea ce Thomas S. Kuhn numea *cercetarea extraordinară*. Astfel începe o *revoluție științifică* ce inaugurează o nouă tradiție de cercetare. Între paradigmele vechi și cele noi se desfășoară o adevărată competiție: poate învinge tendința conservatoare sau, dimpotrivă, orientarea revoluționară. Această competiție stimulează fără îndoială imaginația sociologică. Problema este de a înțelege că fiecare paradigmă a contribuit într-o măsură mai mare sau mai mică la dezvoltarea științei.

Orientată timp de mai multe decenii de paradigma marxistă, cercetarea socio-umană din România se află azi într-o situație de criză. Depășirea ei impune crearea sau adoptarea unor noi paradigme care să satisfacă într-o mai mare măsură cerințele cunoașterii științifice. De reținut este faptul că „situația *normală* a sociologiei nu este cea în care predomină cu autoritate o paradigmă unică, ci mai degrabă cea în care coexistă tot timpul, dacă nu cumva se confruntă, abordări ale socialului de facturi teoretice sensibil diferite unele de altele” (Lallement, 1994/1998, 9). Cătălin Zamfir (1999, 9) aprecia că „sociologia, la nivelul ei teoretic și metodologic cel mai abstract, reprezintă nu o paradigmă comună de gândire, ci o colecție de clasici care propun proiecte de construcție a sociologiei mai degrabă divergente”.

Dacă lucrurile stau așa, atunci avem temei să considerăm că istoria sociologiei nu este altceva decât un cimitir de paradigme.

Lecturi 1.5

THOMAS S. KUHN

Progres prin revoluție

Întrucât unitatea de măsură a reușitei științifice este problema rezolvată și întrucât grupul știe bine care probleme au fost deja rezolvate, puțini oameni de știință vor fi lesne convinși să adopte un punct de vedere care pune din nou la îndoială multe dintre problemele ce fuseseră anterior rezolvate. Natura însăși trebuie mai întâi să submineze siguranța profesională, făcând ca reușitele anterioare să pară problematice. Apoi, chiar atunci când aceasta s-a întâmplat și s-a apelat la un nou candidat la paradigmă, oamenii de știință nu se vor grăbi să îl adopte până când nu vor fi convinși că sunt îndeplinite două condiții extrem de importante. În primul rând, noul candidat trebuie să pară că rezolvă unele probleme proeminente și general recunoscute că nu pot fi abordate altfel. În al doilea rând, noua paradigmă trebuie să garanteze păstrarea unei părți relativ mari a capacității concrete de rezolvare a problemelor pe care predecesoarele ei au încorporat-o științei. Noutatea de dragul noutății nu este un deziderat în știință, la fel cum nu

este nici în multe alte domenii de creație. În consecință, deși noile paradigme nu dispun decât rareori sau niciodată de toate capacitățile predecesoarelor lor, ele păstrează de obicei o bună parte din componentele cele mai concrete ale realizărilor trecute și întotdeauna permit și alte soluții concrete ale problemelor.

Capacitatea de a rezolva problema nu este desigur nici singura bază pentru o alegere între paradigme și nici singura bază pentru o alegere între paradigme și nici una lipsită de echivoc. Am stabilit destule temeuri pentru care nu poate exista un astfel de criteriu. Dar cele de mai sus sugerează că o comunitate de specialiști în științe va face tot ce îi stă în putere pentru a asigura continua creștere a datelor adunate, pe care le poate trata precis și detaliat. În cursul procesului, comunitatea va suferi pierderi. Deseori, unele din vechile probleme vor fi înlăturate. De multe ori, revoluția restrânge sfera de preocupări profesionale ale comunității, sporește măsura specializării ei și slăbește legăturile sale de comunicare cu alte grupuri, atât științifice, cât și profane. Deși știința crește indiscutabil în adâncime, ea poate să nu crească și în amploare. Dacă totuși o face, această amploare este evidentă mai ales în proliferarea specialităților științifice, nu și în domeniul vreunei specialități în parte. Totuși, în ciuda acestor și altor pierderi ale diferitelor comunități, natura comunităților oferă o garanție virtuală că atât lista problemelor rezolvate de știință, cât și precizia soluțiilor lor individuale nu vor înceta să crească.

Sursa: *Structura revoluțiilor științifice*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1962/1976, 213-214.

Cunoașterea științifică și valorile sociale

Paradigmele nu diferă numai din punctul de vedere al conceptelor utilizate, dar și în funcție de valorile cărora li se subordonează. Fără a intra într-o discuție aprofundată, vom spune doar că valorile reprezintă preferințele, credințele oamenilor despre ceea ce este dezirabil sau indezirabil.

Valorile apar ca un rezultat al interacțiunii mai mult sau mai puțin conflictuale dintre indivizi și mediul lor de viață, ca o realitate *sociocognitivă* prin care indivizii determină ceea ce este acceptabil sau inacceptabil, de dorit sau de evitat, bun sau rău pentru ei. Antropologul american Clyde Kluckhohn (1951, 388) definește valoarea ca reprezentând „o concepție explicită sau implicită despre ceea ce este dezirabil, distinctivă pentru individ sau grup, care influențează alegerea modurilor, mijloacelor și scopurilor acțiunii”. Așadar, valorile reprezintă ceea ce este dorit de indivizi sau grupuri. Referindu-se nu numai la realitățile prezente, ci și la ceea ce ar trebui să fie, paradigmele includ judecăți de valoare, reflectă valorile la care cercetătorul a aderat. Astfel, paradigma malthusiană la care ne-am referit reflectă valorile religiei protestante, care îndeamnă la muncă și sârguință, la independența individului: paradigma marxistă, pe de altă parte, conține ca valori lupta de clasă, îndemnând la distrugerea capitalismului și la instaurarea socialismului. Dacă paradigmele sunt penetrate de valori sociale, se pune problema: mai poate fi realizată cunoașterea obiectivă a socialului? La această întrebare s-au conturat două tipuri de răspunsuri: unul care pledează

pentru *neutralitate axiologică* și altul care susține necesitatea *afirmării deschise a valorilor* adoptate de cercetători.

Sociologul german Max Weber (1864 - 1920) cerea în *Încercarea asupra sensului neutralității axiologice în științele sociologice și economice* (1918) ca cercetătorii vieții sociale să se dispenseze în studiile lor de valorile lor morale, etice, politice, sociologii identificându-se din acest punct de vedere cu fizicienii. În aceeași direcție, a neutralității sociologul american Robert Bierstedt arăta în lucrarea *Ordinea socială* (1957) că sociologia este o știință categorială, nu normativă, neavând astfel legătură cu valorile sociale. Ea se referă la ceea ce este, nu la ce trebuie să fie; ea presupune cunoașterea obiectivă, independentă de dorințele și opțiunile cercetătorilor. Apartenența națională, religioasă, rasială, ca și opțiunile politice și morale ale cercetătorilor nu trebuie să influențeze rezultatele studiilor socioumane.

În studiul *Judecata morală și acțiunea politică* (1988), Peter L. Berger, discutând problema neutralității axiologice, considera sociologia ca o „disciplină a detașării”, sociologul fiind calificat să evalueze dovezile empirice, oferind o imagine a realității așa cum este ea, nu cum ar dori să fie. Profesorul american îl compară pe sociolog cu un cartograf: el oferă o hartă care arată cum se poate ajunge dintr-un loc în altul. Harta îi ajută și pe hoț, și pe polițist. Este neutră!

Dar este dezideratul neutralității posibil de realizat în științele socioumane? Cei mai mulți specialiști consideră că în științele sociale și comportamentale cercetarea liberă de valori este un mit, după cum aprecia și Alvin W. Gouldner (1962). Savanții sunt actori sociali și, așa cum nu se pot despărți de cunoașterea comună, nu se pot detașa definitiv nici de valorile lor din viața de zi cu zi. Este, deci, preferabil să se recunoască deschis valorile împărtășite de cercetători, decât să se afirme o neutralitate axiologică imposibil de atins. Apoi, chiar dacă sociologia ar ajunge ca fizica, aceasta nu ar însemna deloc renunțarea la valori, pentru că după lansarea bombei atomice la Hiroșima fizicienii și și-au pus dramatic problema responsabilității sociale a utilizării descoperirilor lor științifice.

Așadar, nici în științele naturii – și cu atât mai puțin în științele sociale și comportamentale – nu este nici posibilă, nici dezirabilă detașarea de valorile sociale. *Etica responsabilității* (concept introdus de Max Weber în prelegerea *Politica drept vocație*, 1919) trebuie să orienteze activitatea de cercetare științifică și disciplinele socioumane. *Declarația universală a drepturilor omului*, adoptată și proclamată la 10 decembrie 1948 de Adunarea Generală a O.N.U., constituie, după opinia noastră, veritabila tablă de valori a cercetătorilor în științele sociale și comportamentale. Fiecare din cele treizeci de articole ale Declarației propune valori fundamentale, pe care omul de știință – fie el sociolog, psiholog, antropolog sau psihosociolog – trebuie să le afirme deschis în studiile sale. „Toate ființele umane se nasc libere și egale în demnitate și în drepturi. Ele trebuie să se comporte unele față de altele în spiritul fraternității (indiferent) de rasă, culoare,

sex, limbă, religie, opinie politică sau orice altă opinie, de origine națională sau socială, avere, naștere sau orice alte împrejurări“. Acesta trebuie să fie crezul fiecărui om, crez afirmat și în studiile și cercetările sociologice și psihologice.

De asemenea, cercetarea socioumană românească trebuie să își fixeze drept cadru axiologic *Convenția pentru protecția drepturilor omului și a libertăților fundamentale*, elaborată pe baza *Declarației universale a drepturilor omului*, și intrată în vigoare la 3 septembrie 1953 prin semnarea ei de statele contractante, membre ale Consiliului Europei. În *Convenția europeană a drepturilor omului* se specifică faptul că: „Dreptul oricărei persoane la viață este protejat de lege“ (art. 2). „Orice persoană are dreptul la libertate și la siguranță“ (art. 5); „Orice persoană are dreptul să i se respecte viața privată și de familie, domiciliul și corespondența“ (art. 8.); „Orice persoană are dreptul la libertate de gândire, de conștiință și de religie“ (art. 9). Deși *Convenția europeană a drepturilor omului* nu consacră decât paisprezece drepturi și libertăți fundamentale, fiind mai puțin extinsă decât *Declarația universală a drepturilor omului*, ea are o importanță deosebită pentru România ca țară membră cu drepturi depline în Consiliul Europei.

Lecturi 1.6

Declarația universală a drepturilor omului

La 10 decembrie 1948, Adunarea Generală a O.N.U. a adoptat și proclamat Declarația universală a drepturilor omului, al cărei text îl publicăm mai jos. După acest act istoric, Adunarea Generală a recomandat statelor membre să nu precupească nici unul din mijloacele care le stau la dispoziție pentru a publica în mod solemn textul Declarației și „pentru a face astfel ca el să fie distribuit, afișat, citit și comentat, în principal în școli și în alte instituții de învățământ, indiferent de statutul politic al țărilor sau teritoriilor“.

Preambul

Considerând că recunoașterea demnității inerente tuturor membrilor familiei umane și a drepturilor lor egale și inalienabile constituie fundamentul libertății, dreptății și păcii în lume.

Considerând că ignorarea și disprețuirea drepturilor omului au dus la acte de barbarie care revoltă conștiința omenirii și că făurirea unei lumi în care ființele umane se vor bucura de libertatea cuvântului și a convingerilor și vor fi eliberate de teamă și mizerie a fost proclamată drept cea mai înaltă aspirație a oamenilor.

Considerând că este esențial ca drepturile omului să fie ocrotite de autoritatea legii pentru ca omul să nu fie silit să recurgă, ca soluție extremă, la revoltă împotriva tiraniei și asupririi.

Considerând că este esențial a se încuraja dezvoltarea relațiilor prietenești între națiuni.

Considerând că în Cartă popoarele Organizației Națiunilor Unite au proclamat din nou credința lor în drepturile fundamentale ale omului, în demnitatea și în valoarea persoanei umane, drepturi egale pentru bărbați și femei și că au hotărât să favorizeze progresul social și îmbunătățirea condițiilor de viață în cadrul unei libertăți mai mari.

Considerând că statele membre s-au angajat să promoveze în colaborare cu Organizația Națiunilor Unite respectul universal și efectiv față de drepturile omului și libertățile fundamentale, precum și respectarea lor universală și efectivă.

Considerând că o concepție comună despre aceste drepturi și libertăți este de cea mai mare importanță pentru realizarea deplină a acestui angajament, ADUNAREA GENERALĂ proclamă PREZENTA DECLARAȚIE UNIVERSALĂ A DREPTURILOR OMULUI, ca ideal comun spre care trebuie să tindă toate popoarele și toate națiunile, pentru ca toate persoanele și toate organele societății să se străduiască, având această declarație permanent în minte, ca prin învățătură și educație să dezvolte respectul pentru aceste drepturi și libertăți și să asigure prin măsuri progresive, de ordin național și internațional, recunoașterea și aplicarea lor universală și efectivă, atât în sânul popoarelor statelor membre, cât și a celor din teritoriile aflate sub jurisdicția lor.

Articolul 1. Toate ființele umane se nasc libere și egale în demnitate și în drepturi. Ele sunt înzestrate cu rațiune și conștiință și trebuie să se comporte unele față de altele în spiritul fraternității.

Articolul 2. Fiecare om se poate prevala de toate drepturile și libertățile proclamate în prezenta declarație fără nici un fel de deosebire ca, de pildă, deosebirea de rasă, culoare, sex, limbă, religie, opinie politică sau orice altă opinie, de origine națională sau socială, avere, naștere sau orice alte împrejurări. În afară de aceasta, nu se va face nici o deosebire după statutul politic, juridic sau internațional al țării sau al teritoriului de care ține o persoană fie că această țară sau teritoriu sunt independente, sub tutelă, neautonome sau supuse vreunei alte limitări de suveranitate.

Articolul 3. Orice ființă umană are dreptul la viață, la libertate și la securitatea persoanei sale.

Articolul 4. Nimeni nu va fi ținut în sclavie, nici în servitute: sclavajul și comerțul cu sclavi sunt interzise sub toate formele lor.

Articolul 5. Nimeni nu va fi supus torturilor, nici pedepse sau tratamentelor crude, inumane sau degradante.

Articolul 6. Fiecare om are dreptul să i se recunoască pretutindeni personalitatea juridică.

Articolul 7. Toți oamenii sunt egali în fața legii și au, fără nici o deosebire, dreptul la o egală protecție a legii. Toți oamenii au dreptul la o protecție egală împotriva oricărei discriminări care ar viola prezenta declarație și împotriva oricărei provocări la o asemenea discriminare.

Articolul 8. Orice persoană are dreptul la satisfacția efectivă din partea instanțelor juridice naționale competente împotriva actelor care violează drepturile fundamentale ce-i sunt recunoscute prin constituție sau lege.

Articolul 9. Nimeni nu trebuie să fie arestat, deținut sau exilat în mod arbitrar.

Articolul 10. Orice persoană are dreptul în deplină egalitate de a fi audiată în mod echitabil și public de către un tribunal independent și imparțial care va hotărî fie asupra drepturilor și obligațiilor sale, fie asupra temeiniciei oricărei acuzați în materie penală îndreptată împotriva sa.

Articolul 11. Orice persoană acuzată de comiterea unui act cu caracter penal are dreptul să fie presupusă nevinovată până când vinovăția sa va fi stabilită în mod legal în cursul unui proces public în care i-au fost asigurate toate garanțiile necesare apărării sale. Nimeni nu va fi condamnat pentru acțiuni sau omisiuni care nu constituiau, în momentul când au fost comise, un act cu caracter penal conform dreptului internațional sau național. De asemenea, nu se va aplica nici o pedeapsă mai grea decât aceea care era aplicată în momentul când a fost săvârșit actul cu caracter penal.

Articolul 12. Nimeni nu va fi supus imixtiunilor arbitrare în viața sa personală, în familia sa, în domiciliul lui sau în corespondența sa, nici atingerilor aduse onoarei și reputației sale. Orice persoană are dreptul la protecția legii împotriva unor asemenea imixtiuni sau atingeri.

Articolul 13. Orice persoană are dreptul de a circula în mod liber și de a-și alege reședința în interiorul granițelor unui stat. Orice persoană are dreptul de a părăsi orice țară, inclusiv a sa, și de a reveni în țara sa.

Articolul 14. În caz de persecuție, orice persoană are dreptul de a căuta azil și de a beneficia de azil în alte țări. Acest drept nu poate fi invocat în caz de urmărire ce rezultă în mod real dintr-o crimă de drept comun sau din acțiuni contrare scopurilor și principiilor Organizației Națiunilor Unite.

Articolul 15. Orice persoană are dreptul la o cetățenie. Nimeni nu poate fi lipsit în mod arbitrar de cetățenia sa sau de dreptul de a-și schimba cetățenia.

Articolul 16. Cu începere de la împlinirea vârstei legale, bărbatul și femeia, fără nici o restricție în ce privește rasa, naționalitatea sau religia, au dreptul de a se căsători și de a întemeia o familie. Ei au drepturi egale la contractarea căsătoriei și la desfacerea ei. Căsătoria nu poate fi încheiată decât cu consimțământul liber și deplin al viitorilor soți. Familia constituie elementul natural și fundamental al societății și are dreptul la ocrotire din partea societății și a statului.

Articolul 17. Orice persoană are dreptul la proprietate, atât singură, cât și în asociație cu alții. Nimeni nu poate fi lipsit în mod arbitrar de proprietatea sa.

Articolul 18. Orice om are dreptul la libertatea gândirii, de conștiință și religie; acest drept include libertatea de a-și schimba religia sau convingerea, precum și libertatea de a-și manifesta religia sau convingerea, singur sau împreună cu alții, atât în mod public, cât și privat, prin învățătură, practici religioase, cult și îndeplinirea riturilor.

Articolul 19. Orice om are dreptul la libertatea opiniilor și exprimării; acest drept include libertatea de a avea opinii fără imixtiune din afară, precum și libertatea de a căuta, de a primi și de a răspândi informații și idei prin orice mijloace și independent de frontierele de stat.

Articolul 20. Orice persoană are dreptul la libertatea de întrunire și de asociere pașnică. Nimeni nu poate fi silit să facă parte dintr-o asociație.

Articolul 21. Orice persoană are dreptul de a lua parte la conducerea treburilor publice ale țării sale, fie direct, fie prin reprezentanți liber aleși. Orice persoană are dreptul de acces egal la funcțiile publice din țara sa. Voința poporului trebuie să constituie baza puterii de stat; această voință trebuie să fie exprimată prin alegeri nefalsificate, care să aibă loc în mod periodic prin sufragiu universal, egal și exprimat prin vot secret sau urmând o procedură echivalentă care să asigure libertatea votului.

Articolul 22. Orice persoană, în calitate sa de membru al societății, are dreptul la securitatea socială; ea este îndreptățită ca prin efortul național și colaborarea internațională, ținându-se seama de organizarea și resursele fiecărei țări, să obțină realizarea drepturilor economice, sociale și culturale indispensabile pentru demnitatea sa și libera dezvoltare a personalității sale.

Articolul 23. Orice persoană are dreptul la muncă, la libera alegere a muncii sale, la condiții echitabile și satisfăcătoare de muncă, precum și la ocrotirea împotriva șomajului. Toți oamenii, fără nici o discriminare, au dreptul la salariu egal pentru muncă egală. Orice om care muncește are dreptul la o retribuție echitabilă și satisfăcătoare care să-i asigure atât lui, cât și familiei sale, o existență conformă cu demnitatea umană și completată, la nevoie, prin alte mijloace de protecție socială. Orice persoană are dreptul de a întemeia sindicate și de a se afilia sindicatelor pentru apărarea intereselor sale.

Articolul 24. Orice persoană are dreptul la odihnă și recreație, inclusiv la o limitare rezonabilă a zilei de muncă și la concedii periodice plătite.

Articolul 25. Orice om are dreptul la un nivel de trai care să-i asigure sănătatea și bunăstarea lui și a familiei sale, cuprinzând hrana, îmbrăcăminte, locuința, îngrijirea medicală, precum și serviciile sociale necesare; el are dreptul la asigurare în caz de șomaj, boală, invaliditate, văduvie, bătrânețe sau în celelalte cazuri de pierdere a mijloacelor de subzistență, în urma unor împrejurări independente de voința sa. Mama și copilul au dreptul la ajutor și ocrotire deosebite. Toți copiii, fie că sunt născuți în cadrul unei căsătorii sau în afara acesteia se bucură de aceeași protecție socială.

Articolul 26. Orice persoană are dreptul la învățătură. Învățământul trebuie să fie gratuit, cel puțin în ceea ce privește învățământul elementar și general. Învățământul tehnic și profesional trebuie să fie la îndemâna tuturor, iar învățământul superior trebuie să fie de asemenea egal, accesibil tuturor, pe bază de merit. Învățământul trebuie să urmărească dezvoltarea deplină a personalității umane și întărirea respectului față de drepturile omului și libertățile fundamentale. El trebuie să promoveze înțelegerea, toleranța, prietenia între toate popoarele și toate grupurile rasiale sau religioase, precum și dezvoltarea activității Organizației Națiunilor Unite pentru menținerea păcii. Părinții au dreptul de prioritate în alegerea felului de învățământ pentru copiii lor minori.

Articolul 27. Orice persoană are dreptul de a lua parte în mod liber la viața culturală a colectivității, de a se bucura de arte și de a participa la progresul științific și la binefacerile lui. Fiecare om are dreptul la ocrotirea intereselor morale și materiale care decurg din orice lucrare științifică, literară sau artistică al cărei autor este.

Articolul 28. Orice persoană are dreptul la o orânduire socială și internațională în care drepturile și libertățile expuse în prezenta declarație pot fi pe deplin îndeplinite.

Articolul 29. Orice persoană are îndatoriri față de colectivitate, deoarece numai în cadrul acestei este posibilă dezvoltarea liberă și deplină a personalității sale. În exercitarea drepturilor și libertăților sale, fiecare om nu este supus decât îngrădirilor stabilite prin lege, exclusiv în scopul de a asigura cuvenita recunoaștere și respectare a drepturilor și libertăților altora și pentru a fi satisfăcute justele cerințe ale moralei, ordinii publice și bunăstării generale într-o societate democratică. Aceste drepturi și libertăți nu vor putea fi în nici un caz exercitate contrar scopurilor și principiilor Organizației Națiunilor Unite.

Articolul 30. Nici o dispoziție a prezentei Declarații nu poate fi interpretată ca implicând pentru vreun stat, grupare sau persoană dreptul de a se deda la vreo activitate sau de a săvârși vreun act îndreptat spre desființarea unor drepturi sau libertăți enunțate în prezenta declarație.

Temeni-cheie

Afirmarea deschisă a valorilor

Cercetarea extraordinară

Cercetarea normală

Cercetarea sociologică

Cunoașterea comună

Cunoașterea științifică

Drepturile și libertățile fundamentale ale omului

Fapt social

Imaginație sociologică

Metafizică probabilistă

Paradigmă

Revoluție științifică
Teorie sociologică
Valoare socială

Probleme recapitulative

1. Ce este imaginația sociologică?
2. Care este deosebirea între „necazurile personale” și „conflictele publice ale structurii sociale”?
3. Care sunt caracteristicile cunoașterii comune?
4. Pentru orientarea activităților lor oamenii apelează mai mult la „simțul comun de mână întâi” sau la „simțul comun de mână a doua”?
5. Cum influențează enculturația cunoașterea comună?
6. Dar socializarea ?
7. Prin ce se justifică necesitatea „rupturii” de cunoașterea comună?
8. Cum influențează „perseverența credinței” cogniția socială?
9. Comparați modurile: autoritarist, mistic, logico-rațional și științific de producere a adevărului.
10. Care sunt postulatele cunoașterii științifice?
11. Care sunt principiile „metafizicii probabiliste”?
12. De ce studiul lui Émile Durkheim despre sinucidere este considerat o „realizare științifică exemplară”?
13. Ce se înțelege prin paradigmă?
14. Analizați comparativ diferite paradigme din sociologie și psihosociologie.
15. Cum pot influența valorile sociale cercetarea relației dintre coeficientul de inteligență și rasă?
16. Identificați valorile sociale din *Declarația universală a drepturilor omului*, care trebuie să ghideze cercetarea în domeniul științelor sociale și comportamentale.

PROBLEME METODOLOGICE ÎN CERCETĂRILE SOCIOUMANE EMPIRICE

1. Metodologia cercetărilor sociologie empirice

- Precizări terminologice
- Conceptul de „metodologie“
- Principii metodologice în cercetările sociologice empirice
- Cercetarea calitativă *versus* cercetarea cantitativă

2. Analiza ipotezelor în cercetările sociologice empirice

- Precizări terminologice
- Definiția ipotezei
- Dimensiunile ipotezei
- Tipuri de ipoteze
- Modalități de elaborare a ipotezelor
- Structura logică a ipotezelor
- Validitatea ipotezelor

3. Formalizarea în științele sociale și comportamentale

- Structura enunțurilor
- Explicația teoretică
- Termeni-cheie
- Probleme recapitulative

Lecturi

- 2.1. Lazăr Vlăsceanu, *Metodologia cercetării sociologice*
- 2.2. Achim Mihu, *Comprehensiunea*
- 2.3. Petru Iluț, *Abordarea cantitativă și calitativă*
- 2.4. Traian Rotariu, *Stabilirea ipotezelor de lucru*
- 2.5. Patrick Suppes, *Dezirabilitatea formalizării în știință*
- 2.6. Cătălin Zamfir, *Structura standard a teoriei cauzale*

1. Metodologia cercetărilor sociologice empirice

Precizări terminologice

Înainte de a prezenta conținutul și principiile metodologiei cercetărilor socioumane empirice se impun câteva precizări terminologice: ce se înțelege prin „metodă”, „tehnică”, „procedeu” și „instrument de investigare”?

Prin „metodă” (gr. *methodos*, cale, mijloc, mod de expunere), ca și în celelalte științe și în filosofie, se înțelege modul de cercetare, sistemul de reguli și principii de cunoaștere și de transformare a realității obiective. Metoda reprezintă – așa cum se precizează în *Dicționar de filozofie* (1978, 457) – „aspectul teoretic cel mai activ al științei, care jalonează calea dobândirii de cunoștințe noi”. Gândirea metodică asigură *adequatio intellectus ad intellecti* (coerența logică internă) și *adequatio intellectus ad rei* (concordanța imaginilor noastre mintale cu realitatea obiectivă).

În științele socioumane, termenul de „metodă” se utilizează în accepțiuni foarte variate, asociindu-i-se când un sens prea larg, când unul prea îngust. Se vorbește astfel de metoda statistică, istorico-comparativă, dialectică, experimentală, dar și de metoda cazului, convorbirii, celor mai mici pătrate etc. Nu este de mirare faptul că specialiștii au remarcat că în științele sociale și comportamentale noțiunea de „metodă” este ambiguă (Grawitz, 1972, 18). Se utilizează când la singular (metoda comparativă, metoda stimulilor constanți etc.), când la plural (metode de culegere a datelor, de prelucrare a informațiilor).

Din rațiuni didactice vom utiliza în continuare termenul la plural, înțelegând că metodele din științele socioumane pot fi clasificate după multiple criterii. După criteriul *temporal*, facem distincție între *metodele transversale*, urmărind descoperirea relațiilor între laturile, aspectele, fenomenele și procesele socioumane la un moment dat (observația, ancheta, testele psihologice și sociometrice etc.), și *metodele longitudinale*, studiind evoluția fenomenelor în timp (biografia, studiul de caz, studiile panel etc.). Un alt criteriu de clasificare a metodelor îl constituie *reactivitatea*, gradul de intervenție a cercetătorului asupra obiectului de studiu. În

experiment, cercetătorul intervine provocând producerea fenomenelor, spre deosebire de observație, în care ideal ar fi ca cercetătorul să nu producă nici o modificare a comportamentelor sau situațiilor studiate. După reactivitatea lor, metodele pot fi clasificate astfel: *metode experimentale* (experimentul sociologic, psihologic), metode *cvasiexperimentale* (ancheta, sondajul de opinie, biografia socială provocată etc.) și *metode de observație* (studiul documentelor sociale, observația și altele). Metodele în științele sociale și comportamentale mai pot fi clasificate și după *numărul unităților* sociale luate în studiu. Există *metode statistice*, desemnând investigarea unui număr mare de unități sociale (anchetele socio-demografice, sondajele de opinie, analizele matematico-statistice), și *metode cazuistice*, semnificând studiul integral al câtorva unități sau fenomene socioumane (biografia, studiul de caz, monografia sociologică etc.). În fine, după *locul ocupat în procesul investigației* empirice, metodele pot fi: *de culegere a informațiilor* (înregistrarea statistică, studiul de teren, ancheta etc.), *de prelucrare a informațiilor* (metode cantitative, metode calitative), *de interpretare a datelor cercetării* (metode comparative, interpretative etc.). Și termenul de „tehnică” (gr. *tekne*, procedeu, vicleșug), desemnând „ansamblul de prescripții metodologice (reguli, procedee) pentru o acțiune eficientă, atât în sfera producției materiale, cât și în sfera producției spirituale (tehnici de cunoaștere, de calcul, de creație), precum și în cadrul altor acțiuni umane (tehnici de luptă, sportive)” – a se vedea *Dicționar de filozofie* (1978, 692) –, utilizat în științele sociale și comportamentale, este ambiguu, nefăcându-se totdeauna distincțiile cuvenite între metode și tehnici sau între tehnici și procedee. Unele lucrări apar sub titlul *Metode și tehnici*, încercându-se astfel depășirea dificultății de identificare a metodelor și, respectiv, a tehnicilor de cercetare. Ocolind discuțiile oțioase, vom spune că *tehnicile de cercetare, subsumate metodelor se referă la demersul operațional al abordării fenomenelor de studiu. Astfel, dacă ancheta reprezintă o metodă, chestionarul apare ca tehnică, modul de aplicare – de exemplu, prin autoadministrare – ca un procedeu, iar lista propriu-zisă de întrebări (chestionarul tipărit) ca instrument de investigare.*

Observăm că aceleași metode îi sunt subordonate mai multe tehnici (există anchete pe bază de chestionar, pe bază de interviu sau cu formulare statistice de înregistrare), fiecare tehnică putând fi aplicată în modalități variate. În afara autoadministrării, într-o anchetă chestionarele pot fi aplicate cu ajutorul operatorilor, pot fi aplicate individual sau colectiv, expediate prin poștă sau tipărite în ziare și reviste – toate acestea reprezentând procedee de investigare.

Procedeul reprezintă, așadar, „maniera de acțiune”, de utilizare a instrumentelor de investigare, care nu sunt altceva decât uneltele materiale (foaie de observație, fișă de înregistrare, ghid de interviu, test creion-hîrtie sau aparat etc.) de care se slujește cercetătorul pentru cunoașterea științifică a fenomenelor socioumane. Uneori se utilizează termenul de „procedură” ca echivalent al celui

de „metodă“, iar în categoria instrumentelor de investigare sunt incluse și aparatele de înregistrare a comportamentelor (aparatură de fotografiat, de filmat etc.), de măsurare a senzațiilor (kinezimetru, olfactometru, algometru etc.), de declanșare a reacțiilor comportamentale (generator de sunete, conflictograf). Chiar dacă nu există un acord unanim în ceea ce privește utilizarea termenilor de „metodă“, „tehnică“, „procedeu“, „instrument de investigare“, se acceptă că între metode, tehnici și procedee – ca să nu mai vorbim de instrumentele de investigație, care reprezintă materializarea metodelor și tehnicilor – există legături de supraordonare și de subordonare, generate de gradul de abstractizare, de nivelul la care operează (abstract, concret), ca și de raportul în care se află cu nivelul teoretic. Metodele, tehnicile, procedeele și chiar instrumentele de investigare se subsumează perspectivei teoretico-metodologice, astfel încât autonomia lor nu este decât relativă. Schematic, relația dintre metode, tehnici, procedee, instrumente de cercetare și nivelurile teoretice și empirice ale cercetării socioumane poate fi reprezentată ca în Figura 2.1.

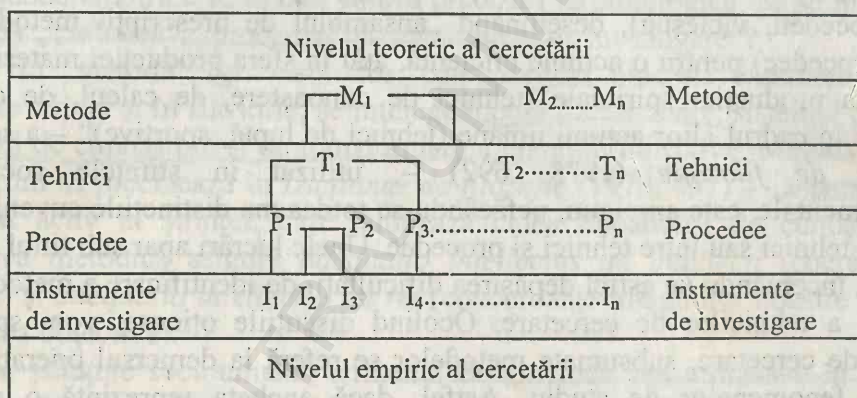

Fig. 2.1. Relația dintre metode, tehnici, procedee și instrumente de cercetare

Conceptul de „metodologie“

Cunoscând semnificația termenilor de „metodă“, „tehnică“, „procedeu“, „instrument de investigare“, putem preciza acum conținutul conceptului de „metodologie“, așa cum este utilizat cu referire la cercetările socioumane empirice. Conform etimologiei, metodologia (gr. *methodos* + *logos*) desemnează „știința metodelor“. În sens literal, metodologia este știința integrată a metodelor, metoda fiind demersul rațional al spiritului pentru descoperirea adevărului sau rezolvarea unei probleme“ (Caude, 1964, 4).

Metodologia în științele sociale și comportamentale are două laturi: analiza critică a activității de cercetare și formularea unor propuneri pentru perfecționarea acestei activități. Paul F. Lazarsfeld (1959) considera că metodologia are șase

teme principale: delimitarea obiectului de studiu în cercetările empirice, analiza conceptelor, analiza metodelor și tehnicilor de cercetare, analiza raportului dintre metodele și tehnicile utilizate, sistematizarea datelor obținute în cercetarea empirică și formalizarea raționamentelor. Din multitudinea faptelor, fenomenelor și proceselor socioumane, în cercetările empirice se procedează, pornind de la teorie, la *abstragerea obiectului de studiu* din țesătura relațiilor în care se află. „Încă Platon compara cunoașterea cu disecția unui animal: după el, un bun dialectician găsește articulațiile, iar unul prost osul; însă orice cunoaștere rămâne un decupaj” (Pelletier și Gablot, 1973, 27). Acest decupaj, în investigațiile sociologice, se justifică prin aceea că nu toate elementele structurii și acțiunii sociale se situează pe același plan, că nu toate au o contribuție egală la explicarea fenomenelor. Același lucru se poate spune și despre investigațiile psihologice, antropologice ș.a.m.d. Cercetătorul trebuie să procedeze ca „un doctor perspicace care lasă la o parte zece fapte secundare și reține pentru studiu și diagnostic un simptom hotărâtor” – afirmă autorii anterior citați. De asemenea, reconstituirea în plan teoretic a realității sociale, integrarea fenomenului studiat, presupun o riguroasă analiză metodologică. Obiectivitatea cercetării empirice nu se dobândește prin acumularea și juxtapunerea datelor obținute în investigația de teren. Adevărul „Dacă totul este esențial, atunci nimic nu mai este esențial” ne obligă la analiza metodologică a modului de delimitare a obiectului de studiu.

Metodologia are în vedere și *clarificarea înțelesului conceptelor*, corectitudinea definirii lor, analiza limbajului utilizat. Probabil, aceasta constituie cea mai veche sarcină a metodologiei, dar și cea mai actuală. Să ne gândim la faptul că unii termeni pe care-i folosim în mod curent circulă cu accepțiuni foarte diferite. De exemplu, termenul de „ideologie” are peste 150 de accepțiuni, iar cel de „cultură” peste 250 de înțelesuri oarecum diferite (Moles, 1964/1974, 37). Pentru că analizei conceptelor îi este consacrat un loc aparte în cadrul manualului nostru, nu mai insistăm acum asupra acestui domeniu de interes metodologic. De asemenea, semnalăm doar – întrucât în altă parte se tratează problema evaluării cercetărilor empirice – că metodologia se preocupă de analiza metodelor și tehnicilor de cercetare, de respectarea regulilor de alcătuire a chestionarelor, de construcția scalelor, a eșantioanelor etc., cu scopul eliminării distorsiunilor și asigurării reprezentativității concluziilor. Analiza metodologică vizează punerea în relație a metodelor, tehnicilor, procedeele și instrumentelor de investigație, adecvarea lor la obiectul de studiu. René Caude (1964, 5) aprecia că în metodologie prima problemă este de a vedea dacă toate metodele sunt la același nivel de abstractizare sau nu.

Alegerea metodelor de cercetare depinde nemijlocit de natura fenomenelor studiate, ca și de teoria de la care se revendică studiul. Alegerea depinde, însă, și de accesibilitatea metodelor și tehnicilor, de existența sau nu a instrumentelor de investigație adecvate, de resursele financiare, de intervalul de timp pe care îl avem

la dispoziție pentru efectuarea studiului, de profunzimea dorită a concluziilor. Știut fiind că fiecărei metode și tehnici de investigare îi sunt proprii limite specifice, în cercetările empirice se impune aplicarea convergentă a cât mai multor modalități de investigare, care – corelate – să conducă la aflarea adevărului. Limitele proprii fiecărei metode și tehnici pot fi depășite prin utilizarea convergentă a cât mai multora dintre ele. Analiza metodologică verifică respectarea acestui principiu și, mai ales, încearcă să stabilească articularea optimă a metodelor, tehnicilor și instrumentelor de cercetare într-o strategie eficientă.

+ În fine, verificarea modului de sistematizare și prelucrare a datelor din cercetările de teren (alcătuirea seriilor de date, reunirea informațiilor cifrice în clase statistice, valabilitatea aplicării testelor și coeficienților statistici în funcție de nivelul de măsurare cu care s-a operat etc.), ca și încercarea de formalizare a enunțurilor (despre care vom vorbi în continuare) conturează câmpul de interes al studiilor metodologice.

Vizând cunoașterea în domenii particulare (sociologie, psihologie, antropologie etc.), metodologia cercetărilor empirice se subordonează metodologiei generale a științei în strânsă corelație cu metodologia preconizată de filosofie. Astfel, în metodologia sociologică întâlnim tot atâtea orientări câte poziții teoretice s-au afirmat în știința despre societate. A se vedea în acest sens lucrarea *Metodologia cercetării sociologice* de Lazăr Vlăsceanu (1982), în care sunt analizate principalele orientări metodologice din sociologia contemporană.

Fără a contesta importanța studiilor metodologice, unii sociologi manifestă scepticism față de finalitatea lor. Karl-Dieter Opp (1970, 13) a sistematizat obiecțiile ce se aduc cel mai frecvent preocupărilor metodologice în cercetările socioumane empirice. Astfel, argumentul „celor o mie de pași” invocat de unii sociologi atrage atenția cercetătorilor că rostul lor este să cerceteze, nu să reflecteze asupra cercetării. Cine a făcut o mie de pași este capabil să îl facă și pe al o mie unulea. Așa să fie? Chiar în legătură cu mersul – o activitate automatizată – pentru a pași frumos și eficient trebuie să conștientizezi fiecare pas. Dacă te împiedici, cu atât mai mult îți analizezi mersul. Fără analiza activităților nu se obține nici un progres. Acest lucru este cu atât mai mult adevărat pentru activitățile intelectuale, cum este cercetarea științifică. Nici argumentul că în științele naturii, unde s-au acumulat progrese notabile, oamenii de știință se ocupă mai puțin decât cei din domeniul științelor sociale și comportamentale de probleme metodologice nu rezistă analizei. Karl R. Popper, Thomas S. Kuhn sau Patrick Suppes sunt contraexemple strălucite: științele sociale datorează mult reflecției metodologice și epistemologice a unor filosofi cu o bună specializare în științele exacte. Al treilea argument împotriva preocupărilor metodologice pare, la prima vedere, imposibil de respins: dacă s-ar respecta toate cerințele metodologice, nu ar mai exista cercetări socioumane empirice. Într-adevăr,

cercetările empirice se depărtează – mai mult sau mai puțin – de la prescripțiile metodologice, dar cunoașterea acestor abateri constituie garanția apropierii continue de standardele metodologice recunoscute de specialiștii din științele sociale și comportamentale.

Lecturi 2.1

LAZĂR VLĂSCLEANU

Metodologia cercetării sociologice

Metodologia cercetării sociologice reprezintă o analiză a metodelor și tehnicilor aplicate în realizarea și finalizarea cercetării sociale. Are un caracter predominant normativ. Pe baza reflecției asupra experiențelor trecute de cercetare, formulează strategii de investigare, indică atât eventuale dificultăți și neajunsuri, cât și căi de obținere a unor rezultate valide din punct de vedere științific. Metodologia cercetării este astfel expresia conștiinței critice, autoreflexive și constructive a unei discipline. Uneori metodologia cercetării este considerată ca ramură a filosofiei științei, dezvoltându-se în relație cu epistemologia. În această ipostază se admite că s-ar constitui o metodologie generală ale cărei scopuri transcend pe cele ale oricărei discipline pentru a se ocupa de problemele comune întregii cercetări științifice. Acesteia i-ar fi asociate metodologia particulară specializată disciplinar. Comunicarea permanentă dintre metodologia generală și metodologiile particulare ar acționa ca un factor de convergență a strategiilor de cercetare și ca o cale de accentuare a caracterului unitar și global al cunoașterii științifice. Deocamdată, însă, nu este constituită o metodologie generală a cercetării științifice, analizele concentrându-se la nivelul metodologiei particulare de genul metodologia cercetării sociologice. Clasele de elemente componente ale metodologiei sociologice sunt: a) enunțurile teoretice fundamentale admise ca referințe pentru structura paradigmatică a unei teorii și convertite în principii metodologice de orientare a abordării realității sociale; b) metodele și tehnicile de culegere a datelor empirice (observația, experimentul, ancheta etc.); c) tehnicile și procedeele de prelucrare a datelor și informațiilor empirice de ordonare, sistematizare și corelare a acestora pentru fundamentarea deciziilor privitoare la semnificațiile lor teoretice; d) procedeele de analiză, interpretare și construcție sau reconstrucție teoretică pe baza datelor empirice în vederea elaborării de descrieri, tipologii, explicații și predicții teoretice. Aceste elemente ale metodologiei cercetării sociologice nu sunt, totuși, unitar și universal constituite, ci manifestă diferențieri importante. Principala sursă de variație este reprezentată de concepția teoretică luată ca referință. Întrucât în sociologie nu există încă o „paradigmă” unică, ci structuri teoretice alternative, care uneori sunt concurente, iar altele complementare, fiecare teorie sociologică majoră a tins să-și formuleze propria metodologie. De exemplu: É. Durkheim a formulat „regulile metodei sociologice” adecvate concepției sale despre societate; Max Weber a construit o metodologie de studiere a fenomenelor sociale în concordanță cu propria „sociologie interpretativă”; etnometodologia a dezvoltat metode „etnografice” de analiză a comunicării și a semnificațiilor investite de actorii sociali în acțiunile lor etc. S-a ajuns astfel ca deosebirile principale dintre abordări să fie mai pregnante decât asemănările și din această perspectivă încă nu se poate vorbi de o metodologie unică a cercetării sociologice. În funcție de modul teoretic general aplicat în vederea explicării vieții sociale, se distinge între practica metodologică „obiectivă” și cea „interpretativă”. Prima urmărește să promoveze acea metodologie care este apropiată de modelul științelor naturii; faptele sau fenomenele sociale sunt explicate prin alte fapte sociale; cunoașterea socială trebuie să ajungă să ia forma

explicațiilor și predicțiilor, a legilor și generalizărilor empirice detașate de eventualele implicații valorice pentru a asigura „obiectivitatea” discursului sociologic. Deși unitară la nivelul celor mai generale principii, practica metodologică „obiectivă” a evoluat de la operaționalism (după deceniul al patrulea al secolului nostru) la empirism (în a doua jumătate a acestui secol), pentru ca ulterior să se consacre sub forma analizei structurale, analizei funcționale sau a analizei sistemice. Practica metodologică „interpretativă” a fost formulată în nuce de filosofia socială neokantiană, dezvoltată de „sociologia interpretativă” a lui Max Weber și continuată în cadrul interacționismului simbolic, sociologiei fenomenologice și etnometodologice. În aceste abordări se pune accentul pe specificul subiectiv ireductibil al faptelor sociale, ceea ce implică necesitatea concentrării analizelor asupra semnificațiilor investite și vehiculate de actorii sociali în interacțiunile și situațiile lor sociale.

În condițiile diviziunii abordărilor metodologice, analistul social se confruntă, în realizarea și finalizarea unei cercetări, cu mai multe deschideri opționale atât la nivelul postulării sau construcției teoretice, cât și la cel al elaborării proiectului unei investigații. Deschiderile opționale îi apar într-o formă polarizată: pozitivare sau interpretare a datelor; individualism sau holism metodologic; obiectivitate sau implicare ideologică; filosofie sau știință socială. Aceste opțiuni sunt uneori considerate nu ca polare, ci complementare.

În metodologia cercetărilor sociologice au fost dezvoltate ca metode principale de culegere a datelor empirice: ancheta socială, analiza documentelor sociale, observația și experimentul. Fiecărei metode îi corespunde un set diversificat de tehnici aplicative, adică de operații integrate într-un mod particular de identificare, colectare și prelucrare a datelor empirice. Diversitatea opțiunilor teoretico-metodologice se relevă și la nivelul definirii normelor și tehnicilor aplicative circumscrise uneia și aceleiași metode. Astfel, în fenomenologie și etnometodologie s-a manifestat preferința pentru aplicarea și dezvoltarea tehnicilor de observare participativă, pe când în practicile metodologice „obiective” s-au extins tehnicile de elaborare a anchetelor sociale. Deși este posibil și adeseori s-a înfăptuit transferul de tehnici de cercetare dintr-un mod de abordare în altul, trebuie avut în vedere că nu se realizează doar un simplu transfer tehnic, ci și modificarea presupuzițiilor teoretice care le-au generat. Lipsa de control sistematic al efectelor tacite sau implicite generate de nemodificarea presupuzițiilor teoretice riscă să genereze distorsiuni la nivelul analizei datelor empirice. Tehnica de investigare trebuie, deci, modificată sau adaptată contextului teoretic. Cunoașterea științifică și cunoașterea condițiilor și practicilor de producere a ei sunt aspecte corelate ale unui și aceluiași proces de dezvoltare a sociologiei. Ignorarea acestei necesare complementarități se manifestă uneori prin transformarea metodologiei cercetărilor sociologice într-o orientare eminent critică și normativă, care formulează acele principii ideale de producere și reproducere ale cunoașterii sociologice pe care nimeni nu le poate aplica în mod consecvent, dar oricând pot fi invocate în ipostaza de standarde sau instanțe critice.

Astfel concepută, metodologia cercetării sociologice prezintă riscul generării unor efecte inhibitoare, când menirea ei este tocmai aceea de a stimula imaginația cercetătoare creatoare. Rolurile de teoretician, cercetător și metodolog sunt coextensive profesiei de sociolog, tot așa cum sociologia ca știință include în însăși construcția ei atât teoria și practica cercetării empirice, cât și teoria producerii acestei teorii.

Sursa: *Dicționar de sociologie*, C. Zamfir, L. Vlăsceanu (coordonatori), București, Editura Babel, 1993, 353-355.

Principii metodologice în cercetările sociologice empirice

Desfășurarea cu succes a cercetărilor empirice privind comportamentele individuale și colective, personalitatea și societatea presupune luarea în considerare a unor principii metodologice, precum unitatea dintre teoretic și empiric, unitatea dintre înțelegere și explicație, unitatea dintre cantitativ și calitativ, unitatea dintre judecățile constatative și cele evaluative.

Principiul unității dintre teoretic și empiric are valoare generală în metodologia științelor. Vom lua un exemplu din astronomie: descoperirea planetei Neptun. În 1843, astronomul englez John Couch Adams, intrigat de evoluția orbitală a planetei Uranus, intuiește că în apropierea ei s-ar putea afla „un obiect de mari proporții” care perturbă evoluția acesteia. Calculează masa și poziția „ipoteticei planete” și face publice rezultatele cercetărilor sale. Aproximativ în aceeași perioadă astronomul francez Urbain Jean Joseph Le Verrier, fără a cunoaște studiile lui Adams, presupune și el că ar exista o planetă în apropierea lui Uranus. Face calculele și comunică rezultatele astronomului german Johann Gottfried Gallo (la 23. 09.1846). Acesta îndreaptă luneta în direcția semnalată și observă la mai puțin de un grad diferență existența unei planete (denumită apoi Neptun).

Descoperirea planetei Neptun exemplifică foarte convingător principiul unității dintre nivelurile teoretic și empiric în cercetarea științifică: raționamentele bazate pe cunoștințele teoretice au ghidat cercetarea directă, observațională, iar aceasta a conferit valoare de adevăr intuiției teoretice. Istoria descoperirii planetei Neptun este pilduitoare și în alt sens. Astronomii timpului nu au acordat atenție studiului lui Adams pentru că acesta era... prea tânăr. Dar calitatea nu așteaptă ca timpul să o măsoare!

Modelul propus de Walter Wallace (1971) include atât teoria, cât și observațiile de teren, atât deducția, cât și inducția. Ciclul procesului cercetării evidențiază etapele principale, de care va trebui să se țină seama în planificarea investigațiilor preponderent cantitative (Figura 2.2).

Catherine Marshall și Gretchen B. Rossman (1989, 23) propun un model al cercetării calitative. Și în acest model unitatea teoretic-empiric este centrală, chiar dacă apar elemente noi. Cercetătorul nu mai pornește, ca în tradiția pozitivistă a cercetărilor cantitative, de la teorie, ci începe cu observarea fenomenelor care îi deșteaptă curiozitatea, a fenomenelor interesante, anormale. De aici, cercetătorul dezvoltă o cercetare sistematică, de construire a unei teorii inovative. Procesul cunoașterii, ca o spirală fără sfârșit, include testarea ipotezelor, descrierea mai nuanțată și mai bogată a realității, analiza conceptelor și a indicatorilor, stabilește generalizabilitatea rezultatelor și necesitatea schimbării teoriilor formale (Figura 2.3).

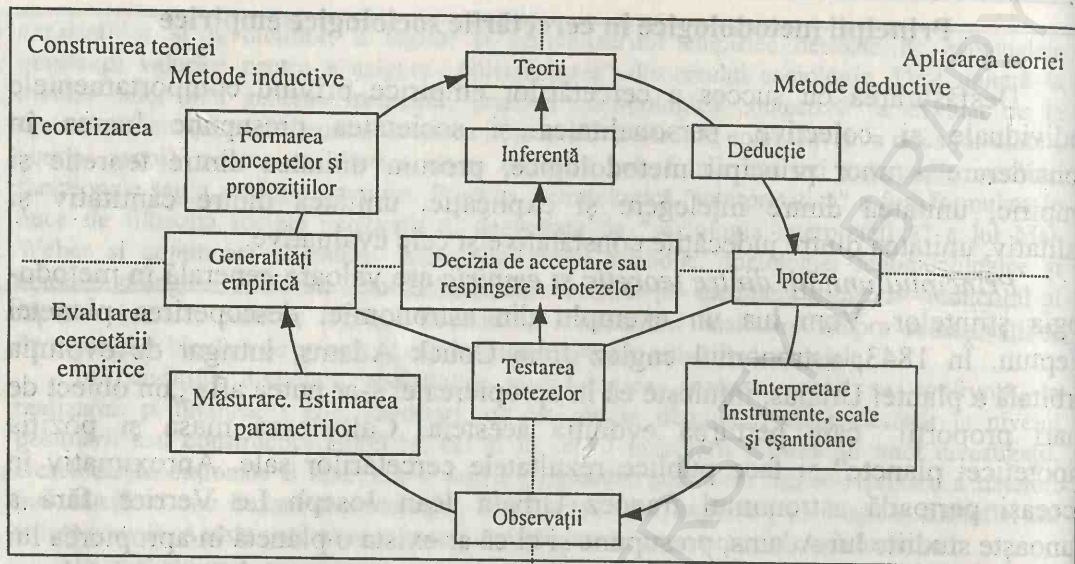

Fig. 2.2. Principalele componente informaționale. Controlul metodologic și transformarea informațiilor în procesul cercetării științifice (după Wallace, 1971)

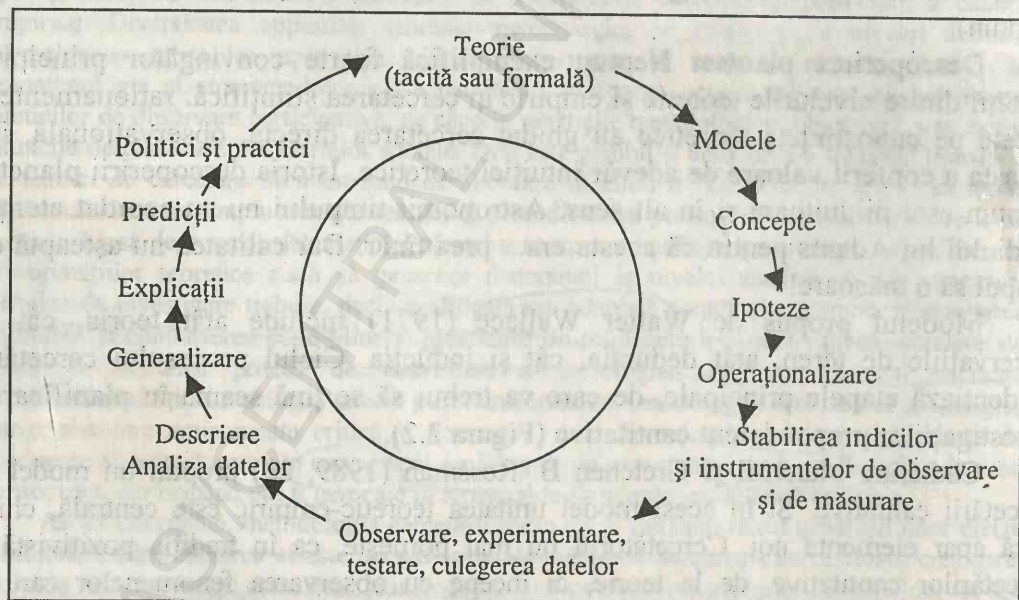

Fig. 2.3. Modelul ciclului cercetării (după Marshall și Rossman, 1989, 23)

Principiul unității dintre înțelegere (comprehensiune) și explicație pune în discuție relația dintre subiectul și obiectul cunoașterii în științele sociale și comportamentale. Filosoful german Karl Jaspers (1883 – 1969), autorul celebrei lucrări *Filosofia existenței* (1938), dădea următorul exemplu pentru a sublinia importanța înțelegerii în științele sociale: când asistăm la pedepsirea unui copil de

către părinții lui, ne explicăm imediat ce s-a întâmplat, pentru că noi înșine am trecut prin astfel de experiențe. Dar cunoașterea intuitivă a socialului nu este suficientă. Uneori intuiția ne conduce la rezultate eronate. Într-o anchetă sociologică desfășurată în Franța (1961) în rândul populației de origine poloneză s-a constatat că între atașamentul față de tradițiile poloneze și integrarea în societatea franceză există o corelație directă. Prin comprehensiune am fi fost tentați să credem că atașamentul față de tradițiile din țara de origine reprezintă un semn al slabei integrări în societatea de adopțiune. Explicația este alta: succesul integrării imigranților depinde de sprijinul acordat de grupele primare (familie, prieteni, vecini etc.). Atașamentul față de tradițiile societății de origine arată că persoanele respective aparțin grupelor primare, care sunt capabile să susțină efortul de integrare a individului în societatea de primire. Chiar din cercetarea relatată deducem că a explica înseamnă „a atribui un fapt principiului sau o teorie unei teorii mai generale” (Veyne, 1971/1999, 118). În cazul nostru, faptul este *integrarea*, iar principiul *dependența individului față de grupul primar*. Raymond Boudon (1969) conchide că metoda comprehensivă, singură, nu este suficientă în cercetarea sociologică, dar ea își are aplicabilitate în științele socioumane, valabilitatea ei variind de la o cercetare la alta.

Principiul unității dintre cantitativ și calitativ impune utilizarea convergentă a metodelor statistice și cazuistice, folosirea unor metode care sunt deopotrivă cantitative și calitative (de exemplu, analiza conținutului). În cercetările empirice cazurile analizate sunt ordonate în serii mai mult sau mai puțin extinse, sunt clasificate și tratate statistic. Pe de altă parte, seriile statistice sunt ilustrate prin cazuri datoare de seamă, relevante. În acest fel, imaginea despre realitate se întregește. Despre acest principiu vom discuta mai pe larg în subcapitolul următor.

În fine, *principiul unității dintre judecățile constatative și cele evaluative* presupune angajarea morală a cercetătorului în sprijinul valorilor înalt umaniste și a idealurilor naționale, sociologia liberă de valori fiind – după opinia noastră – mai degrabă un deziderat decât o realitate.

Lecturi 2.2

ACHIM MIHU

Comprehensiunea

a) *Definirea conceptului*. Realitatea socială, după cum am arătat în capitolul anterior, prin anumite laturi ale ei, se aseamănă cu obiectul științelor naturii, iar prin altele se deosebește esențial de el. Ludwig von Bertalanffy a spus că: „Poziția unică a omului se întemeiază pe dominarea simbolurilor în viața lui... Cu excepția satisfacerii imediate a nevoilor biologice, omul trăiește nu într-o lume a lucrurilor, ci a simbolurilor. O monedă este un simbol pentru o anumită cantitate de muncă depusă sau pentru alimente ori servicii disponibile; un document este un simbol al lui *res gestae*; un cuvânt sau concept este un simbol al unui lucru sau al unei

relații: o carte este un teanc fantastic de simboluri acumulate; și așa mai departe, *ad infinitum*“ (*On the Definition of Symbol*, 1965). Oamenii „nu numai procreează, dar pot scrie poezie despre acest fapt; nu numai că omoară și mutilează, dar o fac pentru zei; nu numai că mănâncă, dar fac o artă din acest lucru; nu numai că își apără teritoriul, dar ridică un steag deasupra lui“ (Gene Wise, 1980). Acest statut deosebit al realității sociale obligă sociologia să fie nu doar o disciplină explicativă, ci una comprehensivă. Ce este însă comprehensiunea?

Iată sensurile ei principale:

1) Un prim sens, cel care o identifică cu explicația, nu ne interesează aici. Științele empirice, spune Carl Hempel, urmăresc nu numai să descrie fenomenele din lumea experienței noastre, dar și să le explice sau să le înțeleagă (un gen de comprehensiune logică).

2) O accepțiune ce se apropie de natura ei specifică și care prezintă interes în acest context este aceea care o consideră ca fiind un tip de înțelegere aparte, propriu psihologiei, științelor sociale și istorice (după anumite păreri ea e folosită și în biologie). În conformitate cu acest mod de analiză, referirile la antecedentele cauzale și condiționale, deși importante și dezirabile, nu sunt totuși suficiente. Specifică cunoașterii domeniilor menționate este analiza funcțională.

3) Dar cea mai cunoscută în literatura sociologică este definirea comprehensiunii ca fiind singura cale de a obține acces la stările mintale ale oamenilor. În această calitate este denumită de Max Weber *Verstehen*, și de către Florian Znaniecki și McIver reconstrucție imaginativă. Formele comprehensiunii astfel înțelese sunt empatia (înțelegerea semnificației unui obiect sau simbol), retrăirea (înțelegerea unei acțiuni trecute) și simpatia (înțelegerea unui individ).

4) În actualul stadiu de evoluție al sociologiei credem că trebuie luat în considerare și un sens general sau atotcuprinzător al comprehensiunii. El ar urma să includă analiza funcțională, dar și specificările weberiene ale lui *Verstehen*. În plus, el nu poate să nu țină seama de ultimele direcții de dezvoltare ale gândirii contemporane și de experiența socială a lumii de azi, ce atrag atenția asupra legăturii comprehensiunii cu logica științei, hermeneutica, semiotica și teoria informației.

b) *Verstehen*. Își are temeiurile în opera lui Wilhelm Dilthey (1833 – 1911). Gânditorul german consideră că științele spiritului, spre deosebire de cele ale naturii, nu au ca obiect un fenomen dat, ci realitatea trăită interior sub formă de comprehensiune. Se impunea deci concluzia că înțelegerea trebuie privită ca retrăire a sentimentelor și experiențelor pe care credem că le-au avut și alții. Astfel, pentru a explica de ce un individ s-a sinucis, încercăm să ne punem noi înșine în locul lui și să trăim ceea ce a trăit el. Comprehensiunea poate fi și este folosită atât de cunoscători, cât și de necunoscători în domeniul istoriei, dar și al sociologiei. Istoricul sau sociologul se imaginează pe sine în locul persoanelor implicate în evenimentele pe care vrea să le explice. El încearcă să realizeze atât de complet pe cât este posibil circumstanțele în care ele au acționat și motivele care le-au influențat acțiunile. Pe această cale, de autoidentificare imaginară cu eroii săi, cercetătorul ajunge la o înțelegere, și astfel, la o explicație adecvată a evenimentelor care îl preocupă.

Această formă de comprehensiune nu este o experiență reproductivă a emoțiilor, gândurilor etc. ale altei persoane, ci o cale de cunoaștere. Experiența reproductivă poate exista neînsoțită de o latură cognitivă, dar când o însoțește poate avea o influență benefică asupra ei (Theodor Plantinga, 1980). Totodată, forma *Verstehen* nu este un act misterios, o intuiție imediată, ca un fulger între două corpuri, și nici nu are la origine o capacitate supranaturală de a penetra experiența altora. Cunoașterea prin *Verstehen* e mai întotdeauna acompaniată și/sau mijlocită de inferență întemeiată pe date observabile (E. Mohrsky, 1970). Prin această înțelegere noi trecem de la anumite date empirice parțiale și disperate (imposibil să asigure singure o explicație cauzală) spre enunțuri plauzibile cu privire la starea subiectivă a indivizilor

avuți în vedere. Ea poate fi privită ca un procedeu euristic, umplând anumite locuri goale, insuficient explorate sau imposibil (încă) de explorat (anumite aspecte ale spontaneității și creativității oamenilor) de pe harta realității sociale și umane. Trecerea menționată e posibilă deoarece sunt întruniți doi factori: primul, noi avem acces, prin introspecție, la propriile noastre experiențe, emoții, gânduri etc., ivite în situații foarte variate, și al doilea, existența unei similitudini psihologice a indivizilor umani. Luând în considerare acești factori, ne dăm seama de ce înțelegerea la care ne referim face posibilă nu orice înțelegere, ci numai a acelor stări spirituale ale unui individ care, într-o formă și într-o anumită măsură, s-au petrecut în viața noastră interioară. Această afirmație nu trebuie privită în sensul că cineva, pentru a-l înțelege pe Hitler, trebuie să fie neapărat Hitler. Ea vrea să sugereze doar faptul că ceea ce este total străin experienței noastre interioare rămâne dincolo de aria cunoașterii noastre comprehensive. Bineînțeles, comprehensiunea are și un component imaginativ. El leagă între ele, întotdeauna cu anumite elemente de incertitudine, cunoașterea despre individul care e obiectul comprehensiunii cu experiența subiectului, adică a aceluia ce efectuează cunoașterea. Imaginația servește pentru a răspunde la întrebare: ce emoții, gânduri, atitudini, idei, semnificații, intenții și alte stări spirituale voi avea dacă aș fi în situația acestui individ și dacă tot ceea ce știu despre el ar fi adevărat despre mine? Înțelegerea ca *Verstehen* a fost studiată de reprezentanții științei logicii (Carl Hempel) și de sociologi (Max Weber) și adusă, prin anumite elemente ale ei (factorii motivaționali, familiaritate, tip ideal), în proximitatea sau chiar în cadrele explicației științifice.

Sursa: *Introducere în sociologie*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1992, 138-141.

Cercetarea calitativă versus cercetarea cantitativă

La sfârșitul anilor '60, în spațiul anglo-saxon s-a impus expresia *qualitative research*, semnificând o formă de cercetare cu caracteristici specifice, o paradigmă sau un stil de cercetare în științele socioumane. În prezent, cercetarea calitativă, nu numai că a dobândit notorietate, făcând necesar un dicționar de metode calitative (A. Mucchielli, 1996), dar a început să fie contrapusă rigid cercetării cantitative, în loc de a privi cele două modalități de abordare a sociumanului în unitatea și complementaritatea lor. Dar ce se înțelege prin cercetare calitativă? Și prin ce se deosebește aceasta de cercetarea cantitativă?

Definirea cercetării calitative. Ca orice paradigmă în curs de afirmare, și cercetarea calitativă, în confruntarea cu paradigma predominantă (cercetarea cantitativă), nu se prezintă deplin cristalizată, cu un sistem de concepte coerent și cu un număr însemnat de cercetări exemplare. De aici și dificultatea de a da un singur înțeles termenului de „cercetare calitativă”. Dată fiind această situație, vom începe prin a compara mai multe definiții propuse în lucrări de referință, pentru ca în cele din urmă să relevăm prin ce se diferențiază și prin ce completează noua paradigmă procesul unitar de cunoaștere a vieții sociale.

Norman K. Denzin și Yvonna S. Lincoln, în coordonarea cărora, în 1994, a apărut primul tratat din domeniu, considerau că: „Cercetarea calitativă este concentrarea mai multor metode, implicând o abordare interpretativă și naturalistă

a subiectului studiat. Aceasta înseamnă o studiere a lucrurilor în mediul lor natural, încercând să se înțeleagă sau să se interpreteze fenomenele în termenii semnificațiilor pe care oamenii le investesc. Cercetarea calitativă implică folosirea și colectarea unei varietăți de materiale empirice – studii de caz, experiență personală și introspectivă, povestirea vieții, interviul, observația, texte istorice, materiale vizuale sau care acoperă interacțiunea [subiect – obiect, n.n.], astfel încât să se descrie momente obișnuite și deosebite din viața indivizilor, precum și semnificațiile lor pentru [aceștia – n.n.]“ (Denzin și Lincoln, 1994, 2). În concepția autorilor anterior citați, *abordarea interpretativă și naturalistă*, pe de o parte, și *utilizarea unor surse de informare și narațiuni multiple*, pe de altă parte, constituie notele distinctive ale cercetării calitative. În ce constă însă *abordarea interpretativă*? Pentru a răspunde la această întrebare, va trebui să ne întoarcem în timp la Immanuel Kant (1724 – 1804) și la orientarea filosofică neokantiană, care s-a afirmat la jumătatea secolului al XIX-lea, mai întâi în Germania și apoi în mai multe țări europene, culminând în primele decenii ale secolului al XX – lea cu proiectul *teoriei cunoașterii*, ca disciplină autonomă, și al antropologiei filosofice. Să ne amintim de „revoluția coperniciană“ înfăptuită de Immanuel Kant în *Kritik der reinen Vernunft* (*Critica rațiunii pure*), apărută în două ediții (1781 și 1787): *percepem realul nu așa cum este el, ci așa cum mintea noastră îl poate percepe*, în forme *a priori* ale intelectului (noțiunile de spațiu, timp, cauzalitate, cantitate etc.). „Întrucât rațiunea își impune formele intuițiilor sensibile (și generează idei transcendente totodată), kantianismul se dovedește a fi o critică radicală a obiectivității cunoașterii“ (Lallement, 1993/1997, 204). Filosofia, în concepția kantiană, are ca scop înțelegerea subiectului inteligent, nu a lucrului în sine. Pornind de aici, neokantienii au considerat că misiunea științelor spiritului este de a înțelege sensul acțiunii umane, așa cum este el conceput în mod subiectiv. În acest spirit, Wilhelm Windelband (1848 – 1915), în lucrarea *Geschichte und Naturwissenschaft* (1894), introduce distincția între *științele nomotetice*, care au ca scop stabilirea legilor de desfășurare a fenomenelor (cum sunt științele naturii, de exemplu), și *științele idiografice*, care se ocupă de fenomenele individuale, de descrierea proprietăților lor (de exemplu, istoria). Unul dintre continuatorii gândirii lui Wilhelm Windelband, l-am numit pe Heinrich Rikert, căutând specificul științelor istorice, considera că sunt menite să redea individualul și legătura faptelor individuale cu valorile, în timp ce științele naturii operează cu concepte generale (*Știința culturii și știința naturii*, 1899).

Filosoful german Wilhelm Dilthey (1833 – 1911) a cerut să se facă o distincție graduală între *științele naturii*, bazate pe explicarea fenomenelor prin legi, și *științele spiritului*, fondate pe înțelegerea, comprehensiunea și intuirea sensului fenomenelor studiate, prin identificarea subiectului cunoscător cu propria experiență spirituală (*Einleitung in die Geisteswissenschaften*, 1883). Dat fiind faptul că în științele spiritului, spre deosebire de științele naturii, avem de-a face

cu ființe crespătiente, care reacționează la stimulii din lumea înconjurătoare în funcție de reprezentările lor, de credințele și valorile lor, demersul specific al cunoașterii este comprehensiv, de reconstruire a sensului pe care indivizii îl atribuie comportamentelor lor. În acest sens, Wilhelm Dilthey spunea: „Explicăm lucrurile, dar pe oameni îi înțelegem“. În concepția sa, „procedul comprehensiunii este cel prin care viața se clarifică pe sine în profunzimile sale; iar, pe de altă parte, ne putem înțelege pe noi înșine și pe alții numai în măsura în care transpunem viața noastră trăită în orice fel de expresie a unei vieți, proprii sau străine“ (Dilthey, 1910/1999, 29). Științele spiritului (istoria, economia politică, științele statului și dreptului, știința religiei, studiul literaturii și poeziei, al artei decorative și muzicii, al concepțiilor filosofice despre lume și al sistemelor, psihologia) au în comun faptul că se raportează la genul uman și că toate „descriu și povestesc, judecă și formează concepte și teorii cu privire la acest fapt“ (Dilthey, 1910/1999, 22).

Max Weber a preluat din gândirea neokantienilor distincția dintre explicație și înțelegere, precum și diferența graduală dintre științele spiritului și științele naturii, considerând metoda comprehensivă (*Verstehen*) și „raportarea la valori“ ca fiind demersul specific al cunoașterii sociologice (*Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, 1922). *Sociologia comprehensivă* (*verstehende Soziologie*) a lui Max Weber va fi baza dezvoltărilor ulterioare: interacționismul simbolic, sociologia fenomenologică, etnometodologia. În toate aceste curente de gândire se pune accentul pe caracterul „subiectiv ireductibil al faptelor sociale, ceea ce implică necesitatea concentrării analizelor asupra semnificațiilor investite și vehiculate de actorii sociali în interacțiunile și situațiile lor sociale“ (Vlăsceanu, 1993, 355).

După clarificarea specificului abordării interpretative, pentru a înțelege mai bine definiția dată de Norman K. Denzin și Yvonna S. Lincoln cercetării calitative, să vedem în ce constă *abordarea naturalistă* a fenomenelor și proceselor sociale. Ne asociem în acest demers sintezei realizate de Petru Iluț, potrivit căreia atributul de *naturalistic* (sau *naturalist*, conform terminologiei adoptate de noi) înseamnă mai multe lucruri distincte: „studierea oamenilor în așezăminte și condiții sociale cotidiene, obișnuite (naturale) și cu metode nonexperimentale; un comportament general al cercetătorului marcat de naturalețe, de firesc în relațiile cu subiecții și comunitățile vizate (neafișarea superiorității, minimizarea efectelor de *străin* etc.); asumția că cercetătorul trebuie să ia în considerare atitudinea naturală a oamenilor obișnuiți față de lume“ (Iluț, 1997, 51). Putem spune, împreună cu Michael Quinn Patton (1980, 41), că designul cercetării calitative este naturalistic prin aceea că cercetătorul nu manipulează variabilele, căutând să înțeleagă „fenomenele apărute în mod natural, în situații naturale“, nu în situații experimentale. Abordarea naturalistă este opusă cercetării experimentale, în care cercetătorul controlează variabilele experimentale într-o situație adesea artificială. În plus, abordarea

naturalistă impune cercetătorului o atitudine de „respect“ sau o „apreciere pozitivă“ a lumii sociale, contrastând cu orientarea pozitivă a cercetărilor sociale, care face din neutralitatea observațiilor un criteriu de bază al cunoașterii obiective (Hammersley și Atkinson, 1983, 3).

Și alți autori au propus definiții ale cercetării calitative care întregesc viziunea despre această paradigmă. Astfel, John W. Creswell (1998, 15) consideră că: „Cercetarea calitativă este un demers de înțelegere bazat pe tradiții metodologice distincte, care explorează o problemă socială sau umană. Cercetătorul construiește o imagine holistă și complexă, analizează cuvinte, descrie detaliat punctele de vedere ale subiecților și își conduce studiul său în mediul natural“. Autorul relevă în definiția propusă finalitatea cercetărilor calitative: construirea unei imagini *holiste* (gr. *holos* întreg), complexe, pornind de la o multitudine de *narațiuni* despre dimensiunile problemelor studiate. În legătură cu această definiție, nu ni se pare de prisos precizarea că holismul, ca modalitate de interpretare, presupune luarea în considerare a fiecărui fenomen ca *totalitate*, părțile componente pierzându-și individualitatea, integrându-se într-un *sistem*. Pe de altă parte, trebuie precizat că, în perspectiva cercetării calitative, se face distincție între *descriere*, care implică o gândire categorială și clasificatorie, o scriere după un model teoretic prestabilit, și *narațiune*, care presupune „dinamism, timp, mișcare, dezvoltare a unei intrigi în care evoluează personajele“ (Laplatine, 1996/2000, 63). *Narațiunea* este mai apropiată de acțiune, nu de contemplare, de imaginația vie, nu de activitatea didactică și de cercetare științifică a savanților austeri – precizează François Laplatine (1996/2000, 64).

Fără îndoială, ar merita să aducem în discuție și alte definiții ale cercetării calitative datorate altor specialiști; dar ele se particularizează prin accente, nu prin note definitorii. Menționăm totuși definiția propusă de Pierre Paillé. Conform acestuia, expresia cercetare calitativă desemnează acele cercetări empirice din științele sociale și umane care corespund unui număr de cinci caracteristici: 1) cercetarea este realizată în mare parte într-o viziune comprehensivă; 2) abordează obiectul de studiu într-o manieră deschisă și larg cuprinzătoare; 3) include date culese cu ajutorul metodelor calitative, adică prin intermediul metodelor care nu implică nici o cuantificare; 4) analizează datele calitativ sau, altfel spus, cuvintele sunt analizate direct prin utilizarea altor cuvinte, fără a trece printr-o operație de numărare; 5) conduce în final la o povestire sau la o teorie, nu la o demonstrație (cf. Paillé, 1996, 196).

Cercetarea cantitativă/cercetarea calitativă: diferențe. Când se discută despre specificul cercetării calitative, de cele mai multe ori, se procedează la compararea ei cu cercetarea cantitativă. La fel vom proceda și noi. Cercetarea cantitativă a vieții sociale este subsumată pozitivismului și preia modelul cunoașterii din științele naturii. Părintele pozitivismului, Auguste Comte, în *Cours de philosophie positive* (1830-1842) pleda pentru cunoașterea pozitivă (exactă) a faptelor sociale, apelându-se la metodele consacrate în științele naturii. Filosofia

pozitivistă, scria Auguste Comte în lucrarea mai sus citată, se caracterizează „prin subordonarea necesară și permanentă a imaginației față de observație, care constituie spiritul științific propriu-zis, în opoziție cu spiritul teologic sau metafizic. O astfel de filosofie oferă, fără îndoială, imaginației umane cel mai larg și cel mai fertil câmp de afirmare” (*apud* Giacobbi și Roux, 1990, 231). În *Discours sur l'esprit positif* (1844), creatorul neologismului „sociologie” susținea că „adevăratul spirit pozitiv constă, în primul rând, în a vedea pentru a prevedea, în a studia ceea ce este, de unde să se deducă ceea ce va fi, conform dogmei generale a invariabilității legilor naturale” (*apud* Lallement, 1993/1997, 56). *Savoir pour prévoir, prévoir pour pouvoir* (a ști pentru a prevedea și a prevedea pentru a putea) – iată esența filosofiei pozitivistice. Din punctul de vedere al cunoașterii, pozitivismul promovează monismul metodologic, unitatea metodelor în cercetarea tuturor fenomenelor, face din măsurare un ideal al științelor și urmărește explicarea prin cauze, cazurile individuale fiind ipotetic subsumate legilor generale (von Wright, 1971/1993, 10). Termenul de „pozitivism” este asociat viziunii despre sociologie ca „proiect științific progresiv, cumulativ și explicativ” (O’Brine, 1993, 7).

După Howard S. Becker (1993) cercetarea calitativă diferă de cea cantitativă prin cinci caracteristici:

- **Raportarea la pozitivism.** Atât perspectiva calitativă, cât și cea cantitativă s-au format în cadrul tradiției pozitvistice și neopozitvistice. Așa cum se știe, în orientarea pozitivistă cunoașterea sociologică se realizează ca și cunoașterea naturii, în mod obiectiv. Postpozitiviștii sunt de părere că realitatea socială nu poate fi decât aproximată, nicidecum deplin cunoscută. Utilizându-se metode multiple, ne apropiem cât mai mult posibil de cunoașterea integrală a acestei realități. Cercetarea calitativă, apărută în cadrul tradiției pozitvistice, tinde să modifice canoanele științei pozitive, chiar dacă utilizează metode și date cantitative.

- **Acceptarea punctelor de vedere (sensibilities) postmoderne.** Cercetătorii calitativiști sunt atașați poststructuralismului și postmodernismului. Ei resping criteriile științificității pozitvistice și caută criterii alternative pentru evaluarea activității lor de cercetare (verosimilitatea, emoționalitatea, responsabilitatea personală, credibilitatea, praxisul politic, textele „mai multor voci” și dialogurile cu subiecții). Unii cercetători, mai toleranți, acceptă că metodele pozitvistice conduc și ele la cunoașterea societății, dar că aceste metode nu sunt singurele posibile și nici mai bune sau mai rele decât altele. În replică, cercetătorii cantitativiști pretind că metodele lor sunt singurele metode științifice și consideră postmodernismul ca un atac împotriva rațiunii și adevărului.

- **Surprinderea punctului de vedere al individului.** Ambele orientări vizează punctul de vedere al individului. Totuși, prin intermediul interviurilor adâncite și al observațiilor participative, cercetările calitative se apropie mai mult de perspectiva actorului social. Cercetătorii atașați principiilor pozitvistice acuză cercetările calitative de subiectivism, impresionism și de nesiguranță.

• *Investigarea constrângerilor vieții cotidiene.* Cercetarea calitativă urmărește în mai mare măsură decât cea cantitativă cunoașterea acestor constrângeri, făcând apel la viziunea *emică*, idiografică și la studiul de caz. Cercetarea cantitativă studiază adesea viața socială indirect, nomotetic sau *etic*, bazându-și concluziile pe calcule statistice și probabilistice, pe un număr mare de cazuri și pe eșantionare.

• *Asigurarea descrierilor ample* constituie, după Howard S. Becker (1993), cel de-al cincilea criteriu de demarcație a cercetărilor calitative față de cele cantitative. Într-adevăr, cercetările calitative se disting prin bogăția descrierilor, utilizând texte etnografice, narațiuni istorice, mărturisiri, fotografii, istorii ale vieții, ficțiuni materiale biografice și autobiografice etc. Spre deosebire de acestea, în cercetările orientate cantitativ abundă modelele matematice, tabelele statistice, graficele, rapoartele de cercetare fiind scrise, de cele mai multe ori, într-un stil impersonal.

„Cercetarea calitativă este un demers de înțelegere bazat pe tradiții metodologice distincte, care explorează o problemă socială sau umană. Cercetătorul construiește o imagine holistă și complexă, analizează cuvinte, descrie detaliat punctele de vedere ale subiecților și își conduce studiul său în mediul natural” (Creswell, 1998, 15). (Tabelul 2.1).

Tabelul 2.1. Caracteristicile cercetării calitative (după Creswell, 1998, 16)

Caracteristici	Bogdan și Bilken (1992)	Eisner (1991)	Merriam (1998)
Mediul natural (centrarea pe „teren”) ca sursă de date	Da	Da	Da
Cercetătorul este un instrument-cheie pentru colectarea datelor	Da	Da	-
Datele colectate sunt cuvinte sau imagini vizuale	Da	-	Da
Rezultatul cercetării este un proces mai degrabă decât un produs	Da	-	Da
Analiza datelor este inductivă, cu un interes mai pronunțat pentru fenomenele particulare	Da	Da	Da
Focalizarea pe perspectiva participanților și pe modul cum aceștia văd problema	Da	Da	Da
Folosirea limbajului expresiv și metaforic	-	Da	-
Persuasiune prin raționament	-	Da	-

Am prezentat criteriile propuse de Howard S. Becker pentru diferențierea cercetărilor calitative de cele cantitative urmând îndeaproape textul din *Handbook of qualitative research* de Norman K. Denzin și Yvonna Lincoln (1994, 4-6), considerându-l fundamental. În literatura de specialitate există însă numeroase analize comparative ale celor două paradigme, ajungându-se la construirea unor tabele cu valoare mnemotehnică. Astfel, W. Lawrence Neuman (1991/1997, 14), sintetizând analizele comparative realizate de John W. Cresswell (1994), Norman K. Denzin și Yvonna Lincoln (1994), Egon Guba și Yvonna Lincoln (1994), găsește opt criterii de diferențiere a stilului cantitativ față de stilul de cercetare calitativ (Tabelul 2.2).

Tabelul 2.2. Stilul cantitativ *versus* stilul calitativ (după Neuman, 1991/1997, 14)

Stilul cantitativ	Stilul calitativ
Măsurarea obiectivă a faptelor	Construirea realității sociale, semnificație culturală
Centrarea pe variabile	Centrarea pe procesele interactive, cazuri
Reliabilitatea este hotărâtoare	Autenticitatea este hotărâtoare
Liber de valori	Valorile sunt prezente și explicite
Independență de context	Constrângeri situaționale
Multe cazuri, subiecți	Puține cazuri, subiecți
Analize statistice	Analize tematice
Cercetătorul este detașat	Cercetătorul este implicat

La rândul său, Petru Iluț (1997, 63) ia în considerare douăsprezece diferențe majore între abordarea cantitativă și cea calitativă (vezi Lecturi 2.3).

Tradițiile cercetării calitative. John W. Creswell (1998, 47-73) identifică cinci tradiții ale cercetării calitative: biografia, studiile fenomenologice, teoria întemeiată, etnografia și studiul cazului. Logica expunerii ne obligă să prezentăm în acest capitol doar aspectele metodologice ale studiilor realizate în perspectiva teoriei întemeiate și a etnografiei, despre biografie și studiul cazului urmând a discuta în alte capitole ale lucrării.

● *Teoria întemeiată (grounded theory)*, în cadrul abordării calitative, este o *metodologie generală*. Teoria rezultă chiar în timpul desfășurării cercetării, ca urmare a analizei sistematice a datelor, în special, a analizelor comparative. Termenul ca atare a fost creat de Barney G. Glaser și Anselm L. Strauss (1967), iar bazele tehnicilor și procedurilor pentru dezvoltarea teoriei întemeiate au fost expuse cuprinzător de Anselm L. Strauss și Juliet Corbin (1990). *Grounded theory* sau teoria întemeiată (conform echivalenței propuse de Petru Iluț) „este derivată din date, sistematic adunate și analizate în procesul cercetării [...] Colectarea datelor, analizele și eventuala teorie sunt în strânsă relație[...] Teoria este

emergentă din date“ (Strauss și Corbin, 1990/1998, 12). Autorii anterior citați apreciază că ceea ce denumesc teorie întemeiată s-a dezvoltat prin contribuțiile multor cercetători de orientări filosofice diferite (R. E. Park, W. I. Thomas, J. Dewey, G. H. Mead, E. C. Hughes, H. G. Blumer), dar care au în comun faptul că sustin: a) necesitatea cercetărilor de teren pentru a cunoaște ce se întâmplă în mod real; b) relevanța teoriei întemeiate pe date, ca disciplină științifică și ca bază pentru acțiunea socială; c) complexitatea și variabilitatea fenomenelor și acțiunii umane; d) credința că persoanele sunt actori care au un rol activ în găsirea răspunsurilor la situațiile problematice; e) realizarea actelor persoanelor au o bază rațională; f) înțelegerea acestor raționalități este definită și redefinită prin interacțiuni; g) sensibilitatea față de natura evenimentelor evolutive și explicabile; h) conștiința relațiilor dintre condiții (structuri), acțiuni (proces) și consecințe (Strauss și Corbin, 1990/1998, 9-10).

Așa cum arăta Michael Quinn Patton (1990, 434-435), cercetările realizate în cadrul teoriei întemeiate presupun o gândire critică și creativă, deopotrivă știință și artă a analizelor. Pentru promovarea gândirii creative în cercetările calitative, Michael Quinn Patton este de părere că cercetătorul trebuie: a) să fie deschis unor posibilități multiple; b) să genereze o listă de opțiuni; c) să exploreze diferite posibilități înainte de a alege una dintre ele; d) să utilizeze diferite căi de expresie, precum arta, muzica și metaforele; e) să facă apel la forma nonliniară de gândire, să revină și să înconjoare subiectul cercetării pentru a obține o perspectivă nouă; f) să se distanțeze de modul de gândire și acțiune obișnuite; h) să aibă încredere în procese, nu în obstacole; i) să nu utilizeze euristici (scurt-circuitări ale gândirii), ci mai degrabă să depună energie și efort în activitatea sa de cercetare. Creativitatea cercetătorului poate să se manifeste în diferite. În denumirea corectă a categoriilor, în urmărirea unor probleme stimulative, în comparațiile pe care le face și în extragerea din masa de date neorganizate a unor scheme inovative, integrate și realiste. Cercetătorul care se ghidează după principiile teoriei întemeiate trebuie să dea dovadă de abilități multiple: 1) să analizeze, revenind mereu, situațiile; 2) să recunoască tendința prin *bias*-uri; 3) să gândească abstract; 4) să fie flexibil și deschis la criticile ce îl pot ajuta; 5) să fie sensibil la cuvintele și la acțiunile respondenților; 6) să fie absorbit și devotat cercetărilor sale (Strauss și Corbin, 1990/1998, 7).

Dintre multiplele cerințe formulate față de cercetarea calitativă, implicit față de modelul teoriei întemeiate, flexibilitatea și gândirea nonliniară apar – după opinia noastră – cu deosebire importante. Cercetarea calitativă, în ansamblul ei, a apărut ca o revoltă „împotriva utilizării standardizate, mecanice, inflexibile a diverselor metode, procedee și instrumente“ (Iluț, 1997, 8). A fi *flexibil* în abordarea fenomenelor sociale înseamnă a proceda ca un *bricoler* (fr. *bricoleur*, „persoană care se ocupă cu lucrări de întreținere și reparații, care practică mai multe meserii“). Dacă, în sens comun, un bricoler – „meșter la toate“ – este un

diletant, o persoană „care se descurcă“, în metodologia cercetărilor calitative termenul de „bricoler“ desemnează un profesionist foarte bine format, capabil să efectueze activități de cercetare diverse, trecând de la interviu la observație, la interpretarea documentelor personale și istorice, la autorefecție intensivă și introspecție (Strauss și Corbin, 1990/1998, 2). Cercetătorul-bricoler nu pornește în studiul vieții sociale cu o teorie preformulată și cu metode prestabilite. În funcție de problemele ce apar, de context și de ceea ce este disponibil, el adaugă sau renunță la unele metode, tehnici sau instrumente de investigare, bricolajul fiind „o construcție emergentă“ (Weinstein și Weinstein, 1991, 161), ce rezultă ca într-un puzzle (joc de asamblare) din datele obținute cu ajutorul unui număr mare de metode și tehnici. Un astfel de cercetător acceptă că investigația sociologică reprezintă un proces interactiv în care biografia sa, apartenența la genul biologic (masculin/feminin), la o anumită clasă socială, rasă, etnie, naționalitate sau confesiune religioasă își fac resimțite prezența. El este conștient că știința înseamnă putere și că prin cercetarea sa oferă o descriere a lumii, printre multe altele, cu implicații politice. Pentru cercetătorul-bricoler știința nu poate fi liberă de valori. Flexibilitatea în cercetările calitative rezultă și din faptul că cercetătorul nu privilegiază și nu refuză *ab initio* nici un set de metode sau de date. El utilizează – așa cum remarcă C. Nelson, P. A. Treicher și L. Grossberg (1992, 2) – abordări, metode și tehnici ale etnometodologiei, hermeneuticii, feminismului, psihanalizei, studiilor culturale, ancheta sociologică, observația participativă și altele (*apud* Strauss și Corbin, 1990/1998, 3). Rezultă, așadar, că cercetătorul-bricoler acoperă un câmp interdisciplinar, transdisciplinar și, uneori, contradisciplinar și că acceptă nu una, ci după caz mai multe paradigme convergente sau chiar concurente. Din această cauză, cercetarea calitativă înseamnă concomitent mai multe lucruri, fapt ce o face dificil de definit chiar pentru metodologii care au consacrat-o. Gândirea nonliniară în abordarea calitativă a vieții sociale este și ea definitorie pentru teoria întemeiată. Cercetarea cantitativă este văzută de calitativiști ca un proces liniar, în care cercetătorul, înainte de a începe cercetarea de teren, își construiește un model al fenomenului ce urmează a fi investigat, formulează un set de ipoteze și operaționalizează atent conceptele. În felul acesta – apreciază Uwe Flick (1998, 41) – „Teoriile și metodele au prioritate față de obiectul cercetării. În contrast cu aceasta, teoria întemeiată dă preferință datelor și terenului de studiu“. Uwe Flick oferă și o reprezentare grafică sugestivă a modelelor liniar și circular de cercetare sociologică, primul specific cercetării cantitative, cel de-a doilea propriu teoriei întemeiate (Figura 2.4).

Așa cum s-a arătat, teoria întemeiată are multe similarități cu celelalte modalități de cercetare calitativă. Sursa datelor este aceeași: interviuri și observații de teren, ca și documente de tot felul (însemnări zilnice, scrisori, autobiografii, povestiri istorice, ziare și alte materiale din mass-media). Ca și în alte cercetări calitative, teoria întemeiată utilizează și date cantitative sau combină datele cantitative cu cele calitative. Ea implică o activitate interpretativă și

Modelul liniar al cercetării științifice

Teorie → Ipoteză → Operaționalizare → Eșantionare → Colectare a datelor → Interpretare → Validare

Modelul circular al cercetării științifice

```
graph LR; P[Prezumții] --> O1([Colectarea  
Interpretarea datelor  
Caz]); O1 -- Comparare --> O2([Colectarea  
Interpretarea datelor  
Caz]); O2 -- Eșantion --> O3([Colectarea  
Interpretarea datelor  
Caz]); O3 -- Comparare --> O1; O3 --> T[Teorie];
```

Fig. 2.4. Modelele cercetării științifice (după Flick, 1998, 44)

Studiile etnografice se înscriu și ele în tradiția cercetărilor calitative. Etnografia (gr. *ethnos*, popor + *graphein*, a descrie), ca știință a vieții și civilizației unei comunități etnice, apare în secolele XVIII-XIX, sub influența filosofiei germane a timpului, dar preocupările de cunoaștere a caracterului popoarelor se regăsesc încă în antichitatea greacă (Chelcea, 1943). În formă modernă, etnografia s-a ocupat inițial cu studiul descriptiv al popoarelor zise „primitive” sau „aliterate”, căutând să pună în evidență caracteristicile lor, diferite față de popoarele așa-zis „evolute” sau „dezvoltate”. La sfârșitul secolului al XIX-lea, etnografii au început să studieze propria lor societate. Paul Atkinson și Martyn Hammersley (1994, 248) apreciază că faptul cel mai distinctiv pentru

etnografie îl constituie recunoașterea necesității de a studia propria societate vestică, nu numai popoarele din trecut și pe cele nonvestice. Doar astfel poate fi înțeleasă cultura în întregul ei. Dincolo de controversele privind statutul etnografiei (știință sau nu, etapă în devenirea etnografie-etnologie-antropologie), se acceptă faptul că în prezent „etnografia se referă în mod obișnuit la formele cercetării sociale, care au următoarele caracteristici:

- un puternic accent pe explorarea naturii fenomenelor sociale particulare, decât să se centreze pe testarea ipotezelor despre ele;
- tendința de a utiliza, în primul rând, date „nestructurate“, adică date care nu au fost codificate într-un set închis de categorii analitice în etapa colectării lor;
- investigarea în detaliu a unui număr mic de cazuri, chiar a unui singur caz;
- o analiză datelor care implică interpretarea explicită a semnificațiilor și funcțiilor acțiunilor umane, rezultatul luând forma descrierilor și explicațiilor verbale, cu analize statistice și cuantificări care joacă cel mult un rol subordonat“ (Atkinson și Hammersley, 1994, 248).

Descrierea și prezența cercetătorului pe teren reprezintă specificul studiilor etnografice. Ce înseamnă „a descrie“ și ce semnifică noțiunea de „teren“ în etnografie sunt probleme ce merită discutate. Ne vom folosi, în principal, de lucrarea *Descrierea etnografică* a lui François Laplatine (1996/2000). Descrierea etnografică înseamnă „scrierea culturilor“, „a scrie ceea ce vedem“, „transformarea privirii în limbaj“. Această „scriere a vizibilului nu pune în joc numai atenția cercetătorului [...], ci și o grijă pentru limbaj, întrucât trebuie să facem astfel încât alții să vadă, ajutându-ne de cuvinte care nu pot fi interschimbabile, mai ales când ne fixăm drept obiectiv să prezentăm cât se poate de minuțios specificul situațiilor, de fiecare dată inedite, cu care suntem confrunțați“ (Laplatine, 1996/2000, 36). De reținut este și faptul că „descrierea etnografică nu este niciodată un simplu exercițiu de transcriere sau de „decodare“, ci o activitate de construcție și traducere în cursul căreia cercetătorul mai mult produce decât reproduce“ (*idem*, 68). Noțiunea de „teren“, care are în etnografie, ca și în sociologie „un aer solemn“ și constituie un adevărat „rit de trecere“ întru devenirea cercetătorului, nu semnifică numai „a fi acolo“ unde își duc existența colectivitățile umane descrise, ci, înainte de orice, „o interacțiune între cercetător și aceia pe care el îi studiază. Tocmai această întâlnire merită să fie numită *teren*“ (*idem*, 69). Pentru studiile etnografice terenul este piatra de încercare pentru oricare cercetător, întocmai cum este experimentul pentru studiile cantitative. „Nu există nici o altă regulă în legătura cu prezența cercetătorului pe teren decât aceea a respectului față de cei care îl găzduiesc, nu întotdeauna din toată inima: dacă onoarea antropologiei rezidă în refuzul ei de a formula orice fel de judecăți de valoare asupra societăților sau culturilor, acest articol major al deontologiei sale este pus în aplicare în primul rând pe teren“ (Izard, 1991/1999, 431).

Reflexibilitatea constituie un concept-cheie în cercetarea calitativă, în general, și în studiile etnografice, în special. George E. Marcus (1994, 568), referindu-se la reflexibilitatea în etnografie, consideră că ea deschide noi posibilități: „despărțirea de ideologia obiectivității, distanțarea și transparența realității conceptelor; necesitatea de a explora dimensiunile etice, politice și epistemologice ale cercetărilor etnografice, ca o parte integrală a producerii cunoștințelor despre alții”. Există, conform autorului anterior citat, patru stiluri de reflexibilitate:

- *reflexibilitatea subiectivistă*, care respinge principiul obiectivității și acordă cercetătorului, cu capacitățile lui autoreflexive și intuitiv-empatice, cu experiențele lui, un rol primordial în cunoaștere;
- *reflexibilitatea ca suport al obiectivității*, prin reflecția asupra condiției cercetătorului și a metodelor și tehnicilor utilizate. O astfel de reflexibilitate este necesară pentru a arăta „obiectivitatea distanței și condițiile sociale care o fac posibilă, cum ar fi externalitatea observatorului, obiectivitatea tehnicilor utilizate etc.” (Bourdieu, 1990, 14, *apud* Marcus, 1994, 269).
- *reflexibilitatea intertextuală* ce vizează re-prezentarea reprezentărilor existente în momentul cercetărilor etnografice de descoperire și de descriere a unor populații ce nu mai fuseseră studiate anterior;
- *reflexivitatea ca poziționare epistemologică și ca practică în cercetările etnografice feministe*, care presupune luare în considerare a experienței subiective a cercetătorului, un anumit esențialism retoric și apelul la logica binară (masculin/feminin, cultură/natură).

Adăugăm faptul că în studiile etnografice se face distincție între *reflexibilitatea esențială*, inerentă oricărui discurs ca parte a funcțiilor limbii, și *reflexivitatea derivată*, adică atitudinea față reflexibilitate, exprimând semnificația ce o acordăm reflexibilității ca strategie pentru atingerea anumitor interese teoretice și intelectuale. George E. Marcus (1994, 568) consideră că aceasta reprezintă dimensiunea *ideologică* a reflexibilității.

În concluzie, vom spune împreună cu David Silverman (1997/1998, 8-9), că *studiile etnografice* încearcă să satisfacă simultan trei condiții: abordarea empirică, deschiderea față de elementele ce nu au putut fi codificate în etapa cercetării de teren și concentrarea pe fondarea fenomenelor observate în cercetările de teren. Centrarea etnografiei pe analiza și descrierea amănunțită a fenomenelor particulare nu exclude generalizabilitatea. Ca metodă, etnografia nu constituie o paradigmă alternativă față de experiment, anchetă sau studiul documentelor, ci pur și simplu – așa cum apreciau Maryn Hammerley și Paul Atkinson (1983, 23) – o metodă între celelalte, cu avantajele și dezavantajele ei.

Generalizabilitatea în cercetările calitative. Scopul științelor socioumane îl constituie generalizarea rezultatelor obținute prin investigarea unor populații la alte populații diferit plasate în timp și spațiu. Unii cercetători, adepți ai paradigmei

calitativiste – de exemplu, Norman K. Denzin (1983) sau E. J. Cronbach (1982) – refuză generalizarea ca scop, considerând că menirea științelor socioumane ar fi doar descrierea cu detalii fine a unor anumite grupuri umane și explicarea modelelor de acțiune și interacțiune a oamenilor, nu descoperirea legilor generale ale comportamentelor umane în condiții sociale. Chiar dacă nu toți cercetătorii calitativiști resping fără drept de apel generalizarea ca scop al științei lor, faptul că în mod tradițional cercetarea calitativă se centrează – așa cum s-a arătat – pe studiul unui număr mic de unități sociale, chiar pe studiul unui singur caz, este de natură să ridice problema *validității externe* a rezultatelor, adică tocmai problema generalizabilității.

În ultimii douăzeci de ani a crescut însă interesul pentru problema generalizabilității în cercetările calitative. Dovadă în acest sens sunt lucrările lui Egon G. Guba și Yvonna S. Lincoln (1981), G. W. Nobit și R. D. Hare (1988), M. Q. Patton (1990) ș.a. Janet Ward Schofield (1993) face un bilanț al eforturilor de depășire a acestei principale slăbiciuni a abordărilor calitative, lipsa preocupărilor sistematice pentru generalizabilitate, și propune *reconceptualizarea generalizabilității*, dat fiind faptul că validitatea externă nu ajută prea mult la lămurirea problemei. Într-adevăr, în abordările calitative cercetătorii nu investighează eșantioane astfel construite încât să asigure din punct de vedere statistic generalizarea concluziilor. În locul eșantioanelor probabiliste cu un grad de reprezentativitate predeterminat, în cercetările calitative se face apel la *eșantioane teoretice*, adică la o selecție a subiecților nu pe baza hazardului, ci după gradul lor de reprezentativitate pentru consolidarea sugestiilor teoretice apărute în cursul desfășurării cercetărilor. Ca o consecință logică, selecția subiecților în eșantionarea teoretică se face pe parcursul investigației, nu la începutul acesteia, ca în cercetările cantitative. Tot în vederea depășirii dificultăților generalizabilității, în unele cercetări calitative se apelează la procedeul *inducției analitice* „care înseamnă o examinare exhaustivă de cazuri în vederea desprinderii unor trăsături sau legități generale ale fenomenului studiat” (Iluț, 1997, 55).

Toate aceste procedee vizează trecerea de la descrierea amănunțită a fenomenelor și unităților sociale la desprinderea unor constante ale manifestării lor în contexte socio-temporale asemănătoare. Se recurge astfel, chiar în timpul derulării investigației, la ordonarea logică a materialului generat de cercetarea empirică, la *codificarea* lui (codificarea deschisă, codificarea axială, codificarea selectivă) și la construirea de *tipologii* (vezi măsurarea nominală). Egon G. Guba și Yvonna S. Lincoln (1982, 238) propun înlocuirea conceptului de „generalizabilitate” cu cel de „potrivire” (*fittingness*), pentru că, susțin autorii, „este virtual imposibil să imaginezi vreun comportament uman care să nu fie puternic mediat de context” și pentru că *ipotezele de lucru*, care încapsulează corpul cunoștințelor ideografice, „pot fi transferabile de la o situație la alta, în funcție de gradul de similitudine temporală și contextuală” (*apud* Schofield, 1993, 206).

J. P. Goetz și M. D. Le Compte (1984) folosesc criteriile *comparabilității* (gradul de finețe a descrierilor și de exactitate a definirii unităților de analiză, a conceptelor generate, a caracteristicilor populației și situațiilor pentru a permite altor cercetători să utilizeze rezultatele studiului ca bază de comparație) și *translabilității* (claritatea descrierii poziției teoretice și a tehnicilor de cercetare) pentru a decide în legătură cu generalizabilitatea. În fine, Robert E. Stake (1978) ia în discuție *generalizarea naturalistică* în condițiile similarității situațiilor. În ceea ce ne privește, considerăm că și în studiile calitative problema generalizabilității nu ar trebui ocolită sau abordată doar tangențial. Distincția dintre *științele ideografice* și cele *nomotetice* operează mai degrabă în planul sistematizării cunoștințelor, decât în planul producerii lor. Într-o formă sau alta (potrivire, comparabilitate și translabilitate, generalizare naturalistică), cercetările calitative trebuie să procedeze, în afara descrierilor amănunțite, și la deschideri spre generalizabilitate.

Combinarea paradigmatelor și metodelor cantitative și calitative. În legătură cu cele două tipuri de abordări s-au afirmat mai multe poziții. „Puriștii” susțin că paradigmele și metodele nu trebuie să fie combinate; „situaționiștii” susțin că anumite metode sunt apropiate de specificul situațiilor și, deci, pot fi combinate; „pragmatistii” apreciază că pot fi utilizate în cadrul aceluiași studiu metode integrate (Creswell, 1984, 176). Ne situăm ferm de partea „pragmatistilor”, considerând nu numai posibilă, dar și benefică utilizarea combinată a paradigmatelor cantitativă și calitativă. *Mixarea* metodelor a fost susținută încă în anii '60 de către Donald T. Campbell în măsurarea trăsăturilor psihice prin abordarea *multimetodă-multitrăsătură*. Mai recent, J. C. Green, V. J. Caracelli și W. F. Graham (1989) au identificat cinci scopuri pentru combinarea metodelor în cadrul aceluiași studiu: triangularea, complementaritatea, dezvoltarea, inițierea și expansiunea studiului. John W. Creswell (1994, 177) distinge, pe baza analizei studiilor calitative publicate în revistele de specialitate, trei modele de combinare a designurilor:

1. • *designul cu două faze*, în care cercetătorul realizează separat într-o primă fază cercetarea calitativă și într-o a doua fază cercetarea cantitativă;
2. • *designul cu predominanța unei paradigme*, în care cercetătorul realizează studiul pe baza unei paradigme, dar face apel, în secundar, și la altă paradigmă;
3. • *designul metodologiei mixate*, care ar reprezenta gradul cel mai înalt de integrare a abordării cantitative și calitative, dat fiind faptul că amestecul paradigmatelor și metodelor se manifestă în fiecare etapă a cercetării.

În concluzie, ne asociem opiniei că datele calitative sunt mai valoroase, dar cele cantitative sunt mai ușor de obținut și că problema este de a găsi date cantitative pe care să se poată baza datele calitative (cf. Burke, 1992/1999, 48). Apreciem că o bună strategie este dată de designul cu două faze, cercetarea cantitativă precedând-o pe cea calitativă (cf. Silverman, 1985, 140). De asemenea, în acord cu Petru Iluț (1997, 7), suntem pentru un „calitativ mai riguros, interferat cu un cantitativ mai flexibil”.

Lecturi 2.3

PETRU ILUȚ

Abordarea cantitativă și calitativă

Dimensiuni	Cercetări de tip:	
	CANTITATIV	CALITATIV
Orientare generală epistemologică	pozitivist-explicativistă, nomotetică	fenomenologico-comprehensivă, idiografică
Nivelul realității vizat	preponderent macrosocial, global, formal	microsocial, local, contextual, „concret-natural“
Natura realității vizate	statică și exterioară actorului social	procesuală și copnstruită social de actor
Relevanța punctului de vedere în explicarea și înțelegerea realității	al cercetătorului (abordarea etică)	al subiecților, lumea înțelesurilor și interpretărilor cotidiane (abordarea emică)
Relația dintre cercetător și subiect	distantă (poziție „din exterior“)	apropiată (poziție „din interior“)
Relația dintre teorie (concepte, ipoteze) și cercetarea empirică	de verificare a teoriei prin cercetarea empirică	de emergență a teoriei pe parcursul cercetării
Selecția unităților de cercetat efectiv din populația vizată	preponderent prin eșantionare statistică	întreaga populație sau eșantionare teoretică
Timpul afectat culegerii datelor	perioadă scurtă, episodică	perioadă lungă și continuă
Metode principale	experimentul, ancheta cu chestionar standardizat, analiza cantitativă a documentelor, observația sistematică din exterior	observația participativă, interviul intensiv, (auto)biografiile, analiza calitativă a documentelor
Natura datelor obținute	„tari“, valide (de mare fidelitate)	complexe, bogate, de adâncime
Stilul raportului de cercetare (al textului elaborat)	cifre, tabele, grafice, comentarii în limbaj natural	limbaj natural, metaforic, cu puține date statistice și reprezentări grafice
Preponderența disciplinelor socioumane (în sens restrâns)	sociologie (demografie), psihologie socială	antropologie culturală (etnografie), istorie

Sursa: Abordarea calitativă a socioumanului, Iași, Editura Polirom, 1997, 63

2. Analiza ipotezelor în cercetările sociologice empirice

Ipoteza reprezintă o formă specifică a gândirii științifice care dă posibilitatea trecerii de la cunoașterea faptelor la cunoașterea legilor de producere a acestor fapte. Așa cum preciza Theodore Caplow (1970, 119), „o ipoteză este enunțul unei relații cauzale într-o formă care permite verificarea empirică”.

Precizări terminologice

Etimologic, termenul de „ipoteză” derivă din limba greacă veche: termenul de „hupothesis” (echivalent al celui din limba latină „suppositio”), desemnând acțiunea de punere (*thesis, these*) dedesubt (*hupo*). A se vedea în acest sens *Dicționarul limbajului filosofic* al lui Paul Foulquie și Raymond Saint-Jean (1962). Uneori se consideră că termenul ar deriva din grecescul „*hypo*” și „*thesis*” (poziție). Este vorba de altă transliterație. Prepoziția „*hypo*” a intrat în vocabularul curent și în terminologia de specialitate (chimie, medicină etc.), desemnând un grad mai redus a ceea ce semnifică termenul cu care se asociază (de exemplu: hiposulfat, hipotensiune ș.a.m.d.). În această accepțiune se folosește și în sociologie: „hipo-teză, înseamnă de fapt că e vorba de subteză” (Stahl, 1974, 70). Alți sociologi consideră că etimologic „ipoteza înseamnă o pre-teză sau antiteză, adică ceea ce este înaintea unei teze” (Constantinescu, 1972, 165).

Trebuie să facem distincție între ipoteză și alte forme ale gândirii științifice, precum principiu, axiomă, postulat. *Principiul* (lat. *principium*, ceea ce este primul) reprezintă enunțul care se află la baza unei deducții. Principiul oferă explicații pentru un număr mare de cazuri, fiind verificat temeinic. Principiul își trage valabilitatea din verificările empirice anterioare, spre deosebire de ipoteză, care „își trage valabilitatea nu pe ceea ce o precede, ci pe ceea ce o urmează” (Georgescu, 1978, 203). *Axioma* are un înțeles foarte apropiat de cel al principiului, uneori cei doi termeni fiind utilizați intersanjabil. Totuși, termenul de „axiomă” are o conotație matematică, trimițând la ceea ce este adevărat prin definiție și are un înalt grad de abstracție. Axiomele, spre deosebire de ipoteze, nu sunt direct testabile. În fine, termenul de *postulat* este utilizat adesea pentru a desemna propozițiile al căror adevăr a fost demonstrat anterior prin cercetări empirice. Spre deosebire, adevărul din ipoteză abia urmează a fi demonstrat.

Ipotezele nu trebuie să fie confundate cu presupunerile sau bănuielele. *Presupunerea* reprezintă un enunț care nu se confruntă cu realitatea. În mod obișnuit noi spunem: „dacă x este adevărat – și se presupune că este – atunci y”. *Presupunerea* are o funcție instrumentală. *Bănuiala* constituie echivalentul ipotezei în planul cunoașterii la nivelul simțului comun. Pornind de la un număr redus de observații întâmplătoare se formulează enunțuri despre legătura dintre fenomene. Sunt simple bănuiele: ipotezele se bazează pe un număr mare de

observații sistematice. Sigur, există și bănueli de geniu, care mult mai târziu se întâlnesc în cercetarea științifică în calitate de ipoteze.

Definiția ipotezei

Fred N. Kerlinger (1964, 18) definea ipoteza astfel: „O ipoteză este un enunț conjectural despre relația dintre două sau mai multe variabile“. Rezultă de aici că legătura dintre variabile nu este sigură, ci probabilă. Johan Galtung (1967, 310) dă următoarea definiție: „O ipoteză este o propoziție despre felul în care un set de unități S este distribuit într-un spațiu de variabile $X_1, X_2, X_3 \dots X_n$ “. În structura ipotezei se regăsesc: o unitate (grup, societate, instituție, persoană etc.), o variabilă (coeziune, democrație, ierarhie, inteligență etc.) și un set de valori ale variabilelor (puternică, autentică, înaltă, excepțională ș.a.m.d.). Folosind exemplele de mai sus, putem formula mai multe ipoteze:

- a) cu cât oamenii sunt mai inteligenți, cu atât coeziunea grupului din care fac parte este mai mare;
- b) dacă societatea este autentic democratică, atunci ierarhia organizațională în instituții nu este prea înaltă.

Nu orice enunț despre relația probabilă dintre două sau mai multe variabile reprezintă o ipoteză în cercetările empirice. Pentru ca să aibă calitatea de ipoteză, respectivul enunț trebuie să fie testabil. Prin testare, prin confruntarea cu realitatea, ipotezele pot fi verificate.

Ipoteza constituie o explicație plauzibilă ce urmează a fi verificată prin faptele de observație. Plauzibilitatea ipotezelor rezultă din acordul cu cunoștințele verificate anterior. Deci, pentru a fi plauzibile, în cadrul științei normale ipotezele trebuie să aibă coerență externă. În același timp, ipotezele trebuie să fie și coerente intern, adică să nu conțină elemente contradictorii. În științele sociale și comportamentale ipoteza reprezintă o reflectare într-o formă specifică a realității obiective, este un enunț cu caracter de probabilitate despre esența, intercondiționarea și cauzalitatea faptelor, fenomenelor și proceselor socioumane. Ea are un conținut reflectoriu. Desigur, este vorba de o formă specifică de reflectare, pentru că, până la confirmare, adevărul din ipoteză rămâne la stadiul de probabilitate. Ion V. Mesaroșiu (1971, 285) remarcă faptul că „ipoteza științifică este mai mult decât o întrebare. Ea cuprinde și întrebarea, dar totodată și răspunsul, cu explicarea în planul gândirii a întrebării puse“.

Obținerea unor noi cunoștințe constituie principală funcție a ipotezelor în cunoașterea științifică, în general, și în cunoașterea sociologică sau psihologică, în special. Ipotezele fac trecerea de la neștiință la știință – apreciau Walter Friedrich și Bernd Vetter (1975, 172), care reprezentau locul ipotezei în cunoașterea științifică astfel (Figura 2.5):

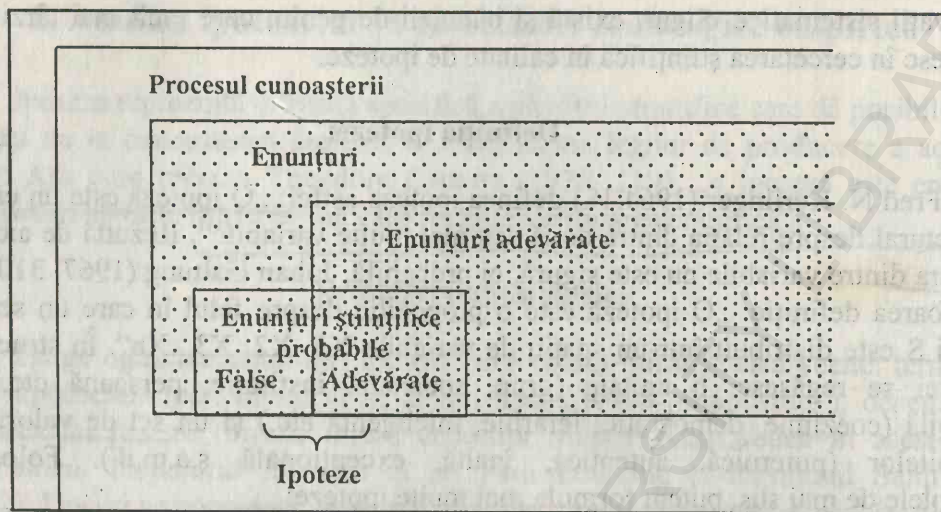

Fig. 2.5. Locul ipotezei în procesul cunoașterii (după Friedrich și Vetter, 1975, 172)

Dimensiunile ipotezei

În ce condiții ipotezele sunt valide? Johan Galtung (1967, 315) menționa zece condiții pe care trebuie să le satisfacă o ipoteză pentru a fi validă: generalitatea, complexitatea, specificitatea, determinarea, falsificabilitatea, testabilitatea, predictibilitatea, comunicabilitatea, reproductibilitatea și utilitatea. Acestea sunt, după autorul citat, dimensiunile ipotezei. Se cuvin făcute câteva precizări.

1) Generalitatea reprezintă o dimensiune esențială a ipotezei. În științele socioumane, cel mai adesea, în perspectivă cantitativă, nu interesează cazurile particulare; ci ceea ce este general. Va trebui, deci, să formulăm ipoteze în care relația dintre variabile să fie adevărată indiferent de condițiile spațio-temporale concrete. Ipoteza „cu cât apropierea fizică dintre două persoane este mai mare, cu atât apropierea psihică dintre ele este mai mare” se referă la toate persoanele, indiferent de caracteristicile socio-demografice (tineri sau vârstnici, funcționari, muncitori sau intelectuali), de zona în care își desfășoară activitatea (București, Brașov sau Câmpulung) și de epoca în care au trăit, trăiesc sau vor trăi. Generalitatea ipotezelor presupune un conținut mai mare. Ipotezele cu conținut mic sunt apriori respinse de știință. Karl R. Popper aprecia că ipotezele cu conținut mai mare sunt preferabile pentru că ele obligă la mai multe controale și la verificări mai variate. În ceea ce privește complexitatea, distingem ipoteze de nivelul 1, cu o singură variabilă, de nivelul 2, cu două variabile ș.a.m.d. Din punctul de vedere al complexității, relația dintre două ipoteze este: *ceteris paribus*, $I_2 > I_1$ dacă $n_2 > n_1$.

2) Specificitatea se referă la numărul de valori. În general, se preferă, de exemplu, ipotezele în care variabilele au trei valori celor în care variabilele au două valori. Specificitatea depinde de numărul câmpurilor într-un tabel de contingență număr valori/număr unități. Specificitatea ipotezelor corelează pozitiv cu o altă dimensiune: determinarea. Ipotezele cu un grad mai mare de determinare sunt preferabile celor probabiliste. Problema falsificabilității este de cea mai mare însemnătate pentru cercetările empirice. „Categoriile defavorizate votează partidele de dreapta sau nu votează partidele de dreapta” nu reprezintă o ipoteză științifică deoarece ea nu poate fi infirmată. „Un sistem al științelor empirice trebuie să poată eșua în confruntarea cu experiența” (Popper, 1934/1981, 83). Dacă prin inducție enunțurile empirice nu pot fi verificate definitiv, arată Karl R. Popper, va trebui acceptată falsificabilitatea drept criteriu de demarcație. În cercetările empirice vom reține doar ipotezele care pot fi infirmate. De asemenea, vom reține ipotezele testabile, respingându-le din capul locului pe cele pentru care nu există posibilități de verificare a adevărului lor. Un enunț precum: „Relațiile interpersonale depind de influența planetelor din afara galaxiei noastre” nu poate fi acceptat ca ipoteză, neexistând teste pentru infirmarea ei. Ipotezele au funcția de descriere a fenomenelor, dar și de explicare a lor, ceea ce se desemnează prin dimensiunea predictivă. Comunicabilitatea ipotezelor trebuie privită în dublu sens: transmiterea lor în grupul de specialiști, pe de o parte, și spre publicul larg, fără calificare în domeniu. Și într-un caz și în celălalt, imaginea pe care și-o face receptorul trebuie să corespundă cât mai deplin imaginii pe care emițătorul a intenționat să o transmită. Reproductibilitatea presupune repetarea demersului cercetării și obținerea acelorași concluzii. În legătură cu reproductibilitatea se pun două întrebări: *Ce se repetă?* *Cine repetă?* În cercetările empirice se urmărește reproducerea fenomenelor, ca și a analizelor, iar în legătură cu cea de-a doua întrebare răspunsul este: același cercetător sau alții. Din combinarea celor două criterii rezultă patru situații (Tabelul 2.1).

Tabelul 2.3. Tipologia reproductibilității

Cine? \ Ce?	Reproducerea		
	Fenomenelor	Analizelor	
Același cercetător	(1)	(2)	Intrasubiectivă
Alți cercetători	(3)	(4)	Intersubiectivă

Pentru sociologie și psihologie de cea mai mare importanță este reproductibilitatea de tipul patru, care funcționează drept criteriu al obiectivității, bazat pe reproductibilitatea intersubiectivă. În fine, utilitatea constituie rațiunea de a fi a ipotezelor. Așa cum preciza Johan Galtung (1967, 337), ipotezele, în

urma confruntării cu realitatea, se plasează pe un continuum de la totala lor falsificare până la deplina verificare (Figura 2.6).

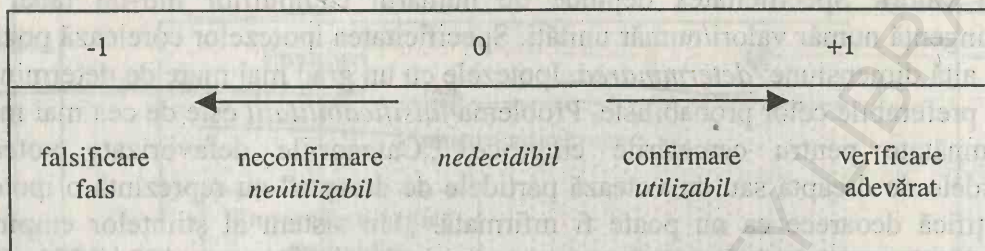

Fig. 2.6. Evaluarea ipotezelor după gradul de confirmare (după Galtung, 1967, 337)

Tipuri de ipoteze

Atât în sociologie, cât și în celelalte științe socioumane întâlnim *ipoteze teoretice* și *ipoteze de lucru*. Asupra acestei distincții a atras atenția sociologul american Robert King Merton în lucrarea *Social Theory and Social Structure* (1949). Primele propun interpretări noi ale faptelor și fenomenelor, sunt indirect testabile și delimitează ceea ce s-a numit *revoluțiile științifice*. Cel de-al doilea tip de ipoteze ce sunt vehiculate în cadrul *științei normale* poartă și numele de *ipoteze empirice*. Oamenii de știință încearcă să explice de ce divorțialitatea în unele zone este mai ridicată decât în altele, de ce schimbarea atitudinilor și opiniilor politice este mai puternică la unele categorii sociale decât la altele etc. Astfel de ipoteze sunt direct testabile în cercetările empirice, de teren.

Madeleine Grawitz (1972, 353-354) consideră că ipotezele de lucru se clasifică, după nivelul lor de abstractizare, în trei clase.

- Ipoteze care avansează supoziția uniformității cazurilor. De exemplu, într-o cercetare empirică se încearcă verificarea ipotezei că rata divorțurilor este mai mare la categoriile sociale cu venituri mai ridicate. În fond, se urmărește o cuantificare a distribuției comportamentelor într-o populație determinată.
- Ipoteze care vizează corelații empirice. Sunt cel mai frecvent întâlnite în cercetările de teren. Cu privire la divorțialitate se pot formula numeroase ipoteze de acest tip: alcoolism-divorțialitate, comportament agresiv-divorțialitate, diferență mare de vârstă între soți-divorțialitate etc. Se încearcă identificarea caracteristicilor comune ale unor grupuri pentru explicarea asemănării comportamentelor lor.
- Ipoteze care se referă la relațiile dintre variabilele analitice. Ipotezele de acest tip presupun un travaliu de elaborare mai amplu în vederea stabilirii unor relații probabile între variabile complexe: de exemplu, nivel economic-divorțialitate, religie-divorțialitate etc.

Modalități de elaborare a ipotezelor

Care sunt căile utilizate de cercetători pentru a elabora ipoteze valide? În primul rând, deducerea ipotezelor din teorie. Considerând teoria sociologică și, mai general, din științele socioumane ca un sistem de ipoteze care au un nivel de maximă generalitate, se pot deduce ipoteze de nivel intermediar, cu rază medie de generalitate și din acestea numeroase ipoteze de lucru testabile prin cercetările empirice. Schematic, raporturile dintre cele trei tipuri de ipoteze ar putea fi – după Radu J. Bogdan și Aurora Milcoveanu (1974) – reprezentate astfel (Figura 2.7).

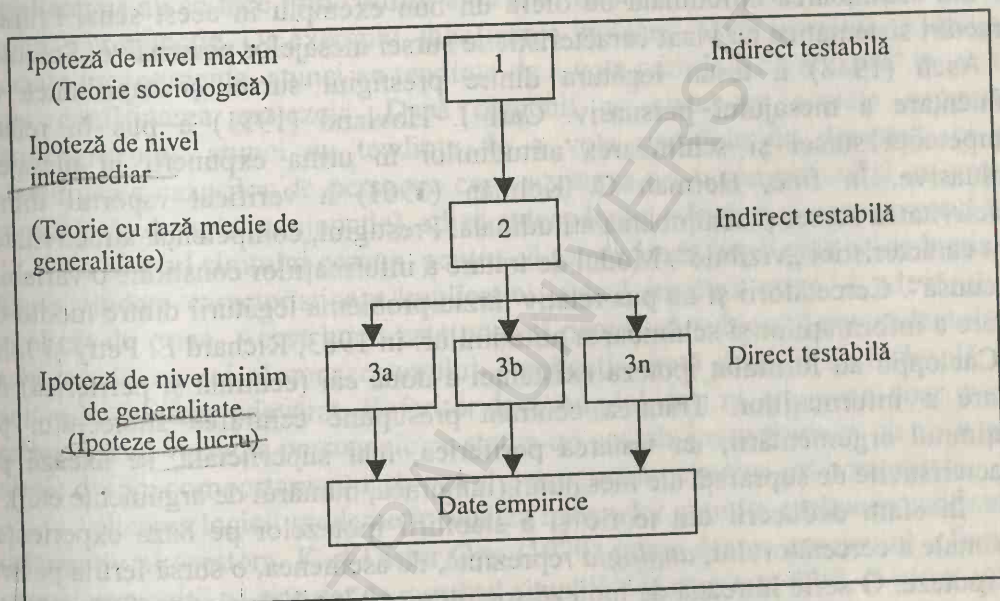

Fig. 2.7. Relația dintre ipotezele cu diferite niveluri de generalitate (după Radu și Milcoveanu, 1974, 191)

Să considerăm enunțul: „Toate societățile au o structură socială” ca pe o ipoteză cu nivel maxim de generalitate (teorie). Din ea se poate deduce ipoteza cu nivel intermediar de generalitate (teorie cu rază medie de generalitate), „Toate structurile sociale au ca părți componente grupurile de apartenență și grupurile de referință”. Nici prima (1), nici cea de-a doua ipoteză (2) nu sunt direct testabile. Doar ipotezele de lucru deduse din ele: „Studenții preiau în cursul procesului de socializare secundară normele și valorile sociale caracteristice profesorilor lor” (3a) sau „Muncitorii au un comportament profesional asemănător cu cel al liderilor lor” (3b) ș.a.m.d. (3n). Prin intermediul ipotezelor de lucru se verifică indirect teoriile cu rază medie și cu nivel maxim de generalitate.

O a doua cale de stabilire a ipotezelor în cercetările empirice o constituie experiența directă, saturată de literatura științifică, a cercetătorului care are

capacitatea de a înțui relații între faptele și fenomenele observate. Observând faptele și fenomenele din viața cotidiană se formulează ipoteze despre regularitatea probabilă a producerii lor, despre legăturile posibile dintre ele. De asemenea, analizând datele din cercetările empirice anterioare putem avea intuiția unor noi raporturi dintre variabile. Julian L. Simon (1969) spunea: „Știm mai multe despre lume atunci când am stabilit un raport între două variabile“. În evaluarea legăturilor, a raporturilor dintre variabile se va porni de la ceea ce este „vizibil cu ochiul liber“, arătând diferențele „care strigă“, pentru ca apoi, pe măsura cunoașterii, să căutăm diferențele care „șoptesc“. Evoluția cercetărilor privind schimbarea atitudinală ne oferă un bun exemplu în acest sens. Primele cercetări sistematice au vizat caracteristicile sursei mesajelor persuasive. Solomon E. Asch (1948) a testat legătura dintre prestigiul sursei și capacitatea de influențare a mesajului persuasiv. Carl I. Hovland (1951) a pus în relație competența sursei și schimbarea atitudinilor în urma expunerii la mesaje persuasive. În fine, Herman C. Kelman (1961) a verificat raportul dintre atractivitatea sursei și schimbarea atitudinală. Prestigiul, competența, atractivitatea sunt caracteristici „vizibile“. Modul de tratare a informațiilor constituie o variabilă „ascunsă“. Cercetătorii și-au pus relativ târziu problema legăturii dintre modul de tratare a informațiilor și schimbarea atitudinilor: în 1983, Richard E. Petty și John T. Cacioppo au formulat ipoteza existenței a două căi (centrală și periferică) de tratare a informațiilor. Tratarea centrală presupune centrarea subiectului pe conținutul argumentării, iar tratarea periferică, mai superficială, se axează pe caracteristicile de suprafață ale mesajului (lungimea, numărul de argumente etc.).

În afara deducerii din teorie și a stabilirii ipotezelor pe baza experienței personale a cercetătorului, *analogia* reprezintă, de asemenea, o sursă fertilă pentru noi ipoteze. O serie întreagă de ipoteze sociologice și psihologice au fost stabilite prin analogie cu fenomenele fizice, chimice, biologice. Referindu-ne tot la problema schimbării atitudinilor observăm că una din cele mai fertile ipoteze privind rezistența la persuasiune – ipoteza inoculării, formulată de William J. McGuire (1964) – a fost stabilită prin analogie cu strategia medicală de sporire a rezistenței organismului la îmbolnăvire prin vaccinare. Analog, subiecții expuși la o serie de argumente slabe resping mai apoi argumentele puternice ale mesajelor contraatitudinale.

Structura logică a ipotezelor

Din punct de vedere logic, ipotezele prin care se verifică relațiile dintre variabilele empirice sunt implicații materiale. Ca funcție logică, implicația ia valoarea *F* (fals) atunci și numai atunci când antecedentul este *W* (adevărat) și consecventul *F* (fals). A se vedea în acest sens matricea de adevăr a implicației (Tabelul 2.4).

Tabelul 2.4. Matricea implicației

P	Q	$P \rightarrow Q$
W	X	W
W	F	F
F	W	W
F	F	W

Rezultă din matricea implicației că falsificarea unei ipoteze (negarea implicației) nu se face prin confirmarea altei ipoteze (adevărul altei implicații), ci printr-o conjuncție. De exemplu, falsificarea ipotezei „Dacă oamenii au status-uri sociale incongruente, atunci au tendința de a vota partidele de dreapta” nu se face prin confirmarea ipotezei: „Dacă oamenii au status-uri sociale congruente (nongruente), atunci au tendința de a vota partidele de dreapta”, ci prin identificarea cazurilor de persoane care au status-uri incongruente și nu votează partidele de dreapta (conjuncție), adică antecedentul adevărat și consecventul fals.

La nivelul simțului comun, pentru că se confundă implicația cu deducția, par foarte ciudate caracteristicile implicației: falsul implică orice și adevărul este implicat de orice. Acest lucru este posibil pentru că subiectul antecedentului nu este înrudit cu cel al consecventului. Implicația arată doar ce se întâmplă când antecedentul este adevărat. Referitor la exemplul dat, ni se spune doar cum se estimează că vor vota persoanele cu status-uri sociale incongruente: nu ni se spune nimic despre comportamentul de vot al persoanelor cu status-uri congruente.

Aplicarea logicii moderne în analiza ipotezelor permite evaluarea conținutului informativ al acestora. Karl-Dieter Opp (1970) spune despre conținutul informativ al unei propoziții că este dat de numărul situațiilor în care este falsă. O propoziție ne spune mai mult despre realitate dacă pe baza ei putem exclude mai multe moduri ale realității. Conform tabelelor de adevăr putem vedea că o propoziție complexă având functor conjuncția are cel mai înalt conținut informativ, pentru că ea exclude trei din cele patru moduri ale realității când sunt puse în relație două variabile. Conjuncția are *spațiu de joc* egal cu o unitate. Spațiul de joc al unei propoziții este dat de numărul cazurilor în care propoziția este adevărată (Tabelul 2.5).

Tabelul 2.5. Tabela de adevăr

Variabile		Implicație	Echivalență	Conjuncție	Disjuncție
P	Q	$P \rightarrow Q$	$P \leftrightarrow Q$	$P \cdot Q$	$P \vee Q$
W	W	W	W	W	W
W	F	F	F	F	W
F	W	W	F	F	W
F	F	W	W	F	F

Pe baza tabelii de adevăr putem compara conținutul informativ al propozițiilor complexe având conective implicația, echivalența și conjuncția sau conjuncția și disjuncția. O propoziție are un conținut informativ mai bogat decât o altă propoziție în condițiile în care conținutul informativ al primei propoziții include conținutul informativ al celei de-a doua propoziții. Deci, conținutul informativ este: conjuncția > echivalența > implicația; conjuncția > implicația; conjuncția > disjuncția.

Compararea conținutului informativ al propozițiilor complexe poate viza și ipotezele în care sunt puse în relație nu numai două, ci mai multe variabile. De exemplu: s-a constatat că persoanele cu status social incongruent votează atât pentru partidele de dreapta, cât și pentru partidele de stânga. A spune „Persoanele cu status social incongruent votează pentru partidele de dreapta sau împotriva lor” constituie o tautologie și, deci, nu poate fi acceptată ca ipoteză, nefiind falsificabilă. În astfel de situații se pune problema modificării componentei „dacă” a ipotezei pentru ca întreaga expresie să nu aibă conținutul informativ nul. Ne întrebăm: în ce condiții persoanele cu status social incongruent votează partidele de dreapta? Probabil în cazul în care ele au și *atitudine autoritaristă*. Ipoteza inițială:

$$P \rightarrow R \vee \bar{R} \text{ va căpăta forma: } (P \cdot Q) \rightarrow R.$$

Unde: $P = \text{df. „Persoane cu status social incongruent”}$; $Q = \text{df. „Persoane cu atitudine autoritaristă”}$; $R = \text{df. „Persoane care votează partidele de dreapta”}$.

Sunt alte situații în care se impune modificarea conținutului componentei „atunci” a ipotezei. Va trebui să verificăm conținutul informativ al propoziției prin schimbarea conținutului componentelor „dacă” și „atunci”, pentru că variabilele pot fi combinate în diferite moduri:

$$P \rightarrow (Q \vee R): P \rightarrow (Q \cdot R) \text{ sau } (P \vee Q) \rightarrow R: (P \cdot Q) \rightarrow R.$$

Unde: $P = \text{df. „Persoane care provin din familii dezorganizate”}$; $Q = \text{df. „Persoane instabile emoțional”}$; $R = \text{df. „Persoane cu comportamente deviante”}$.

Construind matricea expresiilor, putem compara conținutul informativ al fiecărei ipoteze formulate. Pe această bază putem spune că, ridicând conținutul informativ al componentei „atunci” și menținând constant conținutul informativ al componentei „dacă”, se obține un conținut mai înalt pentru întreaga expresie. Ipoteza: „Dacă persoanele provin din familii dezorganizate, atunci ele au instabilitate emoțională și comportamente deviante” are un conținut mai înalt decât ipoteza: „Dacă persoanele provin din familii dezorganizate, atunci au instabilitate emoțională sau comportamente deviante”. De asemenea, se poate spune că ridicând conținutul informativ al componentei „dacă” și menținând constant conținutul componentei „atunci”, conținutul informativ al ipotezei scade. Ipoteza: „Dacă persoanele provin din familii dezorganizate și au instabilitate emoțională, atunci au comportamente deviante” are un conținut informativ mai scăzut decât ipoteza: „Dacă persoanele provin din familii dezorganizate sau au instabilitate

emoțională, atunci au comportamente deviate“. În primul caz componenta „dacă“ este mai restrictivă și domeniul ei de explicare este mai redus. Referitor la ipotezele „cu cât...; cu atât...“, Karl-Dieter Opp (1970) remarcă pertinent că acestea au un conținut mai redus decât ipotezele „dacă..., atunci ...“. Primele sunt relativ nespecifice: ele nu arată nici gradul relativ al schimbării variabilelor și nici valoarea lor absolută. Ipoteza: „Cu cât veniturile populației sunt mai mari, cu atât depunerile la Casa de Economii sunt mai substanțiale“ nu specifică nici cu cât vor spori depunerile bănești în cazul creșterii veniturilor și nici suma la care se va ajunge. Interesant este și faptul că, adăugând componentei „cu cât“ caracteristici suplimentare, conținutul informativ al întregii expresii nu se modifică. Dacă vom spune: „Cu cât veniturile populației sunt mai mari și cu cât starea sănătății este mai bună, cu atât depunerile la Casa de Economii sunt mai mari“ nu precizăm nici de această dată valoarea absolută și relativă a variabilelor puse în relație.

Validitatea ipotezelor

Poetul mistic german Novalis (1772 – 1801) spunea: „Ipotezele sunt plase: numai cel care le aruncă va putea prinde“. Foarte adevărat, dar trebuie să înnozi plasele astfel încât să mărești probabilitatea de a prinde și, pe cât posibil, chiar exemplare uriașe. Se pune, deci, problema condițiilor de validitate a ipotezelor. Pentru a fi valide, ipotezele trebuie să se fondeze pe fapte reale, să fie verificabile (să utilizeze concepte operaționale) și specifice (să nu se piardă în generalități). În afara acestor condiții menționate de Madeleine Grawitz (1972), adăugăm și restricția formulării lor în termenii „dacă..., atunci“ ...sau „cu cât..., cu atât...“. În plus, chiar dacă pentru a fi valide ipotezele trebuie să fie în conformitate cu conținutul actual al cunoașterii științifice, trebuie subliniat că doar ipotezele îndrăznețe sunt cu adevărat unelte eficiente pentru producerea adevărului. „O ipoteză (teorie) este îndrăzneță dacă are un înalt nivel de generalitate, dacă explică o mare varietate de fapte și legi științifice cunoscute, inclusiv fapte între care nu s-au văzut până atunci nici o legătură; este îndrăzneță dacă are, în general, un conținut bogat, dacă spune mult peste ceea ce se știa despre domeniul la care se referă în momentul când a fost formulată; este îndrăzneță dacă reprezintă o descriere structurală a lumii așa cum este ea dincolo de nivelul aparenței și cu atât mai îndrăzneță cu cât este mai mare distanța dintre lumea aparențelor și realitatea descrisă de această ipoteză; este îndrăzneță sau riscantă dacă face predicții despre evenimente și fenomene observabile încă necunoscute; îndrăzneala și caracterul ei riscant sporesc pe măsură ce cresc numărul, varietatea și exactitatea acestor predicții“ (Flonta, 1981, 34-35).

Elaborarea ipotezelor depinde de o serie de factori, între care menționăm: condițiile praxiologice, nivelul de dezvoltare a științei, calitățile personale ale cercetătorului. În legătură cu acestea din urmă, Santiago Ramon y Cajal (1967,

34), celebrul neurolog spaniol, laureat al Premiului Nobel pentru medicină (1906), spunea: „Cine nu posedă o anumită intuiție a înălțurii cauzale, un anumit instinct de a prevedea și de a percepe ideea în fapte și legea în fenomene, oricare ar fi talentul său de observator, va ajunge foarte rar la o explicație justă“.

Concluzionând în legătură cu rolul ipotezelor în cercetarea sociologică, considerăm că formularea și testarea ipotezelor, în diferite moduri, constituie o preocupare centrală atât în cercetările cantitative, cât și în cele calitative. Chiar dacă, așa cum remarcă Steven I. Miller (1994/1996, 23), în cercetările cantitative ipotezele sunt formulate *a priori*, iar în cele calitative *a posteriori*, chiar dacă în primul tip de cercetări, pentru testarea lor, se face apel la metode cantitative, iar în al doilea tip de cercetări se mobilizează, în principal, metode calitative, conținutul procesului de cercetare în științele socioumane este același: apropierea continuă de adevăr.

3. Formalizarea în științele sociale și comportamentale

Structura enunțurilor

Analiza enunțurilor și formalizarea lor constituie – așa cum arăta Paul F. Lazarsfeld (1959) – unul din domeniile de interes ale metodologiei. Sociologii, psihologii, ca și ceilalți specialiști din științele sociale și comportamentale, formulează enunțuri (ipoteze) pe care le confruntă cu realitatea. În aceasta constă, în fond, activitatea de cercetare științifică, cel puțin paradigma cantitativă. Formularea enunțurilor sociologice, psihologice ș.a.m.d. ridică numeroase probleme. Vom încerca să discutăm unele din aceste probleme de interes metodologic, bazându-ne pe lucrarea lui de Karl-Dieter Opp (1970).

Să analizăm structurile câtorva enunțuri:

1. Studenții sunt inteligenți.
2. Ionescu este extravertit.
3. Profesorul Vasilescu are un venit lunar de 4.250.000 lei.

Observăm că în fiecare enunț se spune ceva despre cel puțin un „obiect“. În exemplele construite cu scop didactic, obiectele sunt persoane. Aceste obiecte au diferite „calități“. Astfel, toți cei care au calitatea de a fi studenți au și calitatea de a fi inteligenți (enunțul 1); obiectul Ionescu are calitatea de a fi, ca tip de personalitate, extravertit (enunțul 2); obiectul Vasilescu are două calități – este profesor și are un venit lunar de 4.250.000 lei.

Când spunem „obiect“ nu avem în vedere neapărat lucruri neînsușite și când ne referim la „calități“ atribuite nu ne gândim numai la ceea ce este dezirabil social. Sat, oraș, instituție etc., ca și popor, mulțime, colectivitate, grup, personalitate în discursul sociologic sunt considerate obiecte. Inteligență, creativitate,

solidaritate, patriotism ș.a.m.d. sunt calități ce se asociază, în enunțurile din științele sociale și comportamentale, obiectelor. Dar tot calități sunt considerate și caracteristici precum: devianța, infracționalitate, lașitate etc.

Pentru a evita confuziile și pentru a evidenția cu mai multă claritate raporturile dintre enunțuri se recomandă *formalizarea*, care „oferă calea cea mai obiectivă pentru a convinge un oponent asupra unei afirmații conceptuale” (Suppes, 1968/1974, 282). În studiul *Dezirabilitatea formalizării în știință*, Patrick Suppes aprecia că formalizarea: permite expunerea explicită a semnificației *familie de concepte*; asigură standardizarea terminologiei și a metodelor analizei conceptuale; facilitează generalizarea, dând cercetătorului posibilitatea de a vedea pădurea în spatele copacilor; generează un grad sporit de obiectivitate; permite depășirea *supozițiilor implicite* și face posibilă analiza obiectivă a *supozițiilor minimale* necesare construcției teoretice. În științele sociale și comportamentale, formalizarea nu reprezintă un scop în sine și nici o modalitate facilă de a ocoli conținutul conceptelor sau de a evita confruntarea enunțurilor cu realitatea.

Vom folosi *logica predicatelor* pentru formalizarea enunțurilor sociologice, psihologice ș.a.m.d. Calitățile vor fi simbolizate prin literele majuscule ale alfabetului latin. Astfel, vom simboliza prin „I” calitatea de a fi inteligenți a studenților (enunțul nr.1), prin „E” calitatea lui Ionescu de a fi extravert (enunțul 2), prin „P” calitatea lui Vasilescu de a fi profesor (enunțul 3) și prin „V 4.250.000” calitatea de a avea respectivul venit lunar. Obiectele cărora li se atribuie calități vor fi desemnate prin literele mici, de regulă cele de la sfârșitul alfabetului latin (x, y, z). În logica predicatelor, calitățile sunt denumite „predicate” și obiectele „argumente”.

Enunțurile luate ca exemplu vor fi transcrise astfel: 1) $I(x)$; 2) $E(y)$; 3) $P, V 4.250.000 (z)$. Se scrie, deci, mai întâi predicatul (sau predicatele) și pe locul secund argumentul. O astfel de transcriere simbolică a enunțurilor este foarte utilă – după cum se va vedea în analiza conținutului comunicării, în special în analiza evaluativă. În literatura de specialitate se citează adesea analiza romanului autobiografic *Black Boy*, de Richard Wright, ca un model de aplicare a tehnicii analizei conținutului. Analistul Ralph K. White (1947), a notat pe marginea paginilor simbolurile scopurilor și normelor caracteristice personajelor. A făcut apoi statistica apariției diferitelor simboluri (T = toleranță, P = prietenie, S = securitate socială, H = hrană, I = iubire, D = dominare etc. atribuite personajelor (autorul = e, persoanele de culoare = n, albi = a, mama = m etc.). Utilizând logica predicatelor, Tm semnifică „toleranța mamei” față de comportamentul fiului ei: $\bar{s} a n$ simbolizează aserțiunea „albi nu asigură securitatea socială negrilor”. Procedând în acest fel, analistul a evidențiat valorile sociale și frecvența cu care apar ele în paginile romanului: securitate socială (18%), agresivitate (8%), cunoaștere (7%), recunoștință (5%), muncă (4%), fidelitate (4%), securitate

afectivă (4%), valoare economică (3%), toleranță (3%), hrană (3%), independență (3%), respect de sine (1%). Fiind vorba de un roman autobiografic, aceste valori redau spațiul spiritual al populației de culoare din sudul SUA la începutul secolului trecut. Analiza statistică a simbolurilor a confirmat, dar a și infirmat unele supoziții ale criticii literare impresioniste (Daval și colab., 1967, 472).

Întorcându-ne la exemplele luate în discuție, observăm că în primul enunț se are în vedere nu un singur obiect, ci o clasă de obiecte, toți studenții. Enunțul va fi simbolizat astfel: $(x)Ix$. Dacă spunem că nu toți studenții sunt inteligenți, ci numai câțiva din ei, scriem propoziția în felul următor: $(x)Ix$. Simbolul (x) este semnul pentru *operatorul universal* (cuantor universal) și (x) pentru *operatorul existențial* (cuantor existențial).

Până acum ne-am referit doar la enunțuri în care o calitate se atribuie tuturor obiectelor (propoziție universal afirmată) sau numai unor obiecte (propoziție particular afirmată). În științele sociale și comportamentale întâlnim însă frecvent enunțuri prin care se subliniază faptul că o anumită calitate nu caracterizează un obiect sau o clasă de obiecte. Când se spune: 4) Există societăți fără pături sociale, înțelegem că unele societăți (măcar una singură) nu au o structură bazată pe stratificare socială. Enunțul nr. 4 va fi transcris cu ajutorul simbolurilor astfel: $(x)Px$. Se neagă, deci, o calitate: propoziție particular negativă. Dacă toate obiectele au ca trăsătură comună lipsa unei calități, atunci vom scrie propoziția universală negativă utilizând următoarele simboluri: $(x)Bx$, adică nu există nici o societate în care numărul băieților la naștere să fie mai mare decât numărul fetelor.

Pentru analiza metodologică a cercetărilor empirice este avantajos să formalizăm enunțurile astfel încât să apară mai clar legătura dintre fenomene, ca în cazul ipotezelor. Vom scrie enunțul nr.1 astfel: $(x)(Sx \rightarrow Ix)$, adică: pentru orice individ (x) , dacă are calitatea de a fi student (S) , atunci, are și calitatea de a fi inteligent (I) . Fiind vorba de o propoziție universal afirmativă, se va folosi operatorul universal. Având în vedere aceleași obiecte, vom scrie: $(x)(Sx \bar{I}x)$ adică: pentru orice x , dacă Sx , atunci non Ix (propoziție universal negativă). În scrierea propozițiilor particular afirmative și negative vom face apel la operatorul existențial: $(\bar{I}x)(Sx \bullet Ix)$ și respectiv: $(Ex)(Sx \bullet Ix)$.

Enunțurile sociologice nu au însă numai forma propozițiilor în care o calitate se atribuie sau nu se atribuie unui obiect sau tuturor obiectelor. Aceeași calitate poate fi atribuită mai multor obiecte sau același obiect poate avea mai multe calități. Spre exemplu:

6. (x) (dacă Ex sau Sx , atunci Tx), ceea ce înseamnă: pentru orice x , dacă are calitatea de a fi elev (E) sau student (S) , atunci are și calitatea de a fi tânăr (T) .
7. (x) (dacă Ox , atunci Px și Cx), adică: toți cei care au calitatea de a fi ofițeri au și calitățile de a fi patrioți și curajoși.

De foarte multe ori, în științele comportamentale, enunțurile nu se referă la apartenența unei calități la un obiect, ci la diferite niveluri ale calităților asociate obiectelor, la relațiile dintre obiecte, la acțiunile lor. De exemplu:

8. $Ia\ b$ = Persoana a interacționează cu persoana b.
9. $Pa\ b$ = Persoana a este prietenă cu persoana b.
10. $Ia\ b$ = Persoana a este tatăl persoanei b.
11. $Fa\ b$ = Persoana a este mai frumoasă decât persoana b.
12. $De1\ e2$ = Elementul cognitiv e1 se află în disonanță cu elementul cognitiv e2.
13. $Vf\ g\ c$ = Persoana f vorbește cu persoana g despre persoana c.

Întâlnim, deci, predicate cu două, trei sau mai multe argumente, ca și predicate ce exprimă relații de diferite ordine (întâi, doi,...n).

Enunțul 14: „Dacă două societăți sunt în conflict, atunci solidaritatea în interiorul fiecărei societăți este mare“ poate fi exprimat astfel prin simboluri: ($S1S2$) (dacă $C\ 1S2$, atunci $Sms1$ și $Sms2$).

Urmând îndeaproape discursul lui Karl-Dieter Opp (1970, 19-29), vom semnala și noi că enunțurile analizate se deosebesc și după gradul lor de complexitate. Unele sunt formate dintr-un predicat și un argument (enunțul 1), altele dintr-un predicat și două argumente (enunțul 10) sau din două argumente și un predicat (enunțul 3). Enunțurile cu structura cea mai simplă, formate dintr-un singur predicat și un singur argument, sunt numite *enunțuri atomare* (propoziții atomare). Reunite, două sau mai multe enunțuri atomare dau naștere unui *enunț molecular* (propoziții moleculare). Enunțul 14 este un enunț molecular. El constă din următoarele propoziții atomare: $C\ 1s2$ (societățile 1 și 2 sunt în conflict), $Sms1$ (societatea s1 se caracterizează prin solidaritate mărită), $Sms2$ (societatea s2 se caracterizează prin solidaritate mărită).

Fără îndoială că formalizarea ne ajută să comparăm enunțurile, să determinăm care propoziții sociologice, psihologice etc. sunt mai complexe. De asemenea, formalizarea facilitează analiza modului în care se structurează enunțurile cu un grad de complexitate mai mare. Totuși, va trebui să luăm în considerare critica tendinței de absolutizare a distincției dintre propozițiile atomare și cele moleculare. I. S. Narski (1965) remarcă faptul că o propoziție moleculară poate fi notată cu un simbol (q) și apoi poate fi tratată ca o propoziție atomară. Pe de altă parte, așa cum preciza Bertrand Russell propozițiile moleculare diferă nu numai în funcție de numărul propozițiilor atomare din structura lor, ci și de punctul de vedere al simetriei (propoziții simetrice, nonsimetrice, asimetrice) și al tranzitivității (propoziții tranzitive, propoziții intranzitive). Achim Mihu (1973, 17) atrăgea atenția că „faptele atomare“ nu sunt decât relativ izolate și, ca atare, distincția dintre propozițiile atomare și cele moleculare – importantă în planul analizei structurii enunțurilor – nu trebuie transferată asupra realității.

Lecturi 2.4

PATRICK SUPPES

Dezirabilitatea formalizării în știință

Sensul formalizării pe care-l voi folosi în discuția care urmează este tocmai acesta al unei formulări standard în cadrul teoriei mulțimilor. Nu vreau să înțeleg prin formalizare concepția mai strictă a unei teorii de ordinul întâi care admite numai logica elementară. O asemenea formalizare mai strictă este corespunzătoare pentru studiul intensiv al multor domenii elementare ale matematicii, dar în aproape toate câmpurile științei este necesar un aparat matematic mai bogat. Putem în mod propriu să recurgem la acest aparat în cadrul teoretic al teoriei mulțimilor (O mai elaborată tratare a sensului exact al formalizării înțeles aici nu va fi dată; am susținut o abordare ansamblistă cu numeroase ocazii în trecut, dar multe din cele ce vor fi spuse aici asupra problemelor mai generale nu vor depinde într-o manieră sensibilă de sensul precis al formalizării utilizat).

Există alte rațiuni pentru care formalizarea unei teorii științifice este dezirabil. Unele lucruri se pot spune, chiar dacă pe scurt, asupra lor.

Caracterul explicit. A formaliza o familie corelată de concepte este o cale pentru expunerea semnificației lor într-o formă explicită. Un bun exemplu asupra a ceea ce se poate spera în această direcție este oferit de conceptul probabilității. Înainte de analiza explicită a structurii formale a probabilității, dată de Kolmogorov (1933), exista o mare confuzie chiar asupra celor mai elementare proprietăți ale probabilității, de exemplu domeniul de definiție al unei măsuri de probabilitate. Corectitudinea intuitivă a formalizării lui Kolmogorov a fost recunoscută aproape imediat și ea este astăzi universal adoptată. Pe de altă parte, formalizarea nu a încheiat discuția și analiza filosofică a conceptului probabilității. Mai degrabă ea a ajutat la ridicarea discuției la un nivel superior. Dificultatea caracterizării pure, în termenii teoriei mulțimilor, a ideii lui Kolmogorov este aceea că noțiunea probabilității nu este suficient de categorică. Sunt posibile interpretări ale axiomelor care nu corespund unor intuiții asupra probabilității. O cale de a interpreta literatura recentă vastă asupra fundamentelor probabilității este o încercare de a suplimenta axiomele lui Kolmogorov pentru a oferi un alt sistem axiomatic acceptabil și în același timp mai categoric, pentru a face semnificația probabilității și mai explicită.

Standardizarea. Una dintre cele mai dezirabile consecințe ale folosirii unui cadru conceptual al teoriei mulțimilor (set-teoretic) pentru formalizarea explicită a teoriilor științifice este standardizarea terminologiei și a metodelor analizei conceptuale folosite în cadrul diferitelor ramuri ale științei. Este o problemă empirică, dar una care cred că poate fi fondată pe o evidență sistematică, faptul că cercetătorii care cunosc și pot folosi metodele teoriei mulțimilor pot mai ușor să absoarbă ramuri diferite ale științei, toate formalizate într-un limbaj comun. Un scop larg al formalizării este să facă comunicarea mai ușoară între disciplinele științifice. Unitatea științei, atât de abil apărată de mulți filosofi în acest secol, va fi mult mai reală dacă un limbaj teoretic comun se va folosi pe cât de larg posibil.

Generalitatea. O altă virtute a formalizării este aceea că ea oferă adesea un mijloc de a vedea pădurea în spatele copacilor. Adică formalizarea elimină trăsăturile provinciale și neesențiale ale manierei în care o teorie științifică a fost considerată. Se pot da ușor câteva exemple ale virtuții formalizării din acest punct de vedere. Poate unul dintre cele mai subtile este demonstrația că cele două versiuni clasice ale mecanicii cuantice, mecanica ondulatorie și mecanica matricială, sunt identice, în sensul că există un singur spațiu Hilbert complex, separabil, până la izomorfism, și ambele sunt realizări ale unui asemenea spațiu. Într-un sens clar, controversa asupra faptului dacă o mecanică continuă a undelor sau o mecanică discretă a reprezentărilor matriciale ar trebui folosită pentru analiza fenomenelor cuantice mecanice a devenit irelevantă prin această demonstrație de izomorfism.

Obiectivitatea. Formalizarea oferă un grad de obiectivitate imposibil de atins în teoriile neexpuse în această formă. În domenii ale științei unde există mari controverse asupra chiar a celor mai elementare concepte, valoarea unei asemenea formalizări poate fi esențială. Un exemplu este continua controversă din psihologie dintre teoreticienii behavioriști, care se sprijină pe relația stimul-răspuns, și teoreticienii cognitiști. Pentru multe dintre paradigmele experimentale care au fost intens studiate și pentru care există un corp extins de date posibil să se arate într-o manieră riguroasă că modelele versiunii teoriilor stimul-răspuns precis formulate și modelele teoriilor selecției strategiilor cognitive precis formulate sunt izomorfe.

Supoziții autoconținute. Formalizarea este o cale de a ieși din pădurea supozițiilor implicite și de a ocoli tufărișul confuziei în ceea ce privește baza necesară a unei teorii. Fizicienii, de exemplu, doresc să excludă pe „baze fizice” soluțiile ecuațiilor fundamentale pe care ei le găsesc inacceptabile. Dar atâta timp cât ipotezele cerute pentru eliminarea unor asemenea soluții nu sunt expuse dinainte, selectarea soluțiilor rămâne în seama unei intuiții netutelte. Este o întrebare semnificativă, de ce este filosofic interesant să se formuleze o teorie în termenii unei mulțimi de supoziții autoconținute, nu doresc însă să sugerez că s-ar putea argumenta definitiv asupra unei probleme atât de complexe ca aceasta. În fond, totuși, cred că aici există un instinct al puterii greu de înfrânt o dată ce s-a dezvoltat. A nu enunța sistematic toate ipotezele necesare unei teorii la începutul dezvoltării ei seamănă foarte mult cu construirea unei case ale cărei fundații sunt continuu modificate în timpul construirii etajelor superioare, pe motiv că analiza structurală a rezistenței la presiune a fost eronată. A urmări supozițiile self-conținute este de asemenea o cale pentru asigurarea obiectivității științifice. Dacă noi supoziții pot fi adăugate neformal după nevoi, există întotdeauna îndoieli dacă s-a găsit într-adevăr o explicație veritabilă a fenomenelor empirice. Adăugarea *ad-hoc* a unor noi supoziții a fost o practică specială foarte răspândită în anumite domenii ale psihologiei și sociologiei, dar, din fericire, ea și-a găsit critica pe care o merita. Insistența asupra unui nivel standard al formalizării în termenii teoriei mulțimilor a enunțării teoriilor este o gardă împotriva verbalismelor *ad-hoc* și *post-hoc*.

Supoziții minimale. Formalizarea unei teorii face posibilă o analiză obiectivă a ceea ce sunt considerate supozițiile minimale necesare enunțării teoriei. Există, cred, o atracție estetică directă pentru găsirea unei mulțimi de supoziții mutual independente self-conținute în formularea unei teorii. Este filosofic interesant să ne întrebăm de ce căutăm o mulțime minimă de ipoteze independente, dar pentru scopurile prezente este mai important să se recunoască că ea prezintă un interes aproape general. Semnificația întrebării: „care sunt supozițiile minimale în termenii cărora poate fi formulată o teorie?” este un test direct al seriozității înțelegerii unei teorii și o măsură a gradului de adâncime al dezvoltării ei. A cere ca o ramură a fizicii clasice să fie formulată în termenii unei mulțimi minimale de supoziții sau axiome este o cerință cu sens, dar întrebarea care este o mulțime minimală, dar suficientă de supoziții pentru psihanaliză nu are astăzi un răspuns serios. În multe domenii ale științei nu avem încă o formalizare clară a disciplinei în termenii unei mulțimi minimale de supoziții self-conținute. O sarcină proprie a filosofilor interesați în fundamentele științei este tocmai această analiză. Am vrut să apăr afirmația că aceasta este o sarcină pentru care filosofii pregătiți formal sunt mai corespunzători în multe cazuri decât oamenii de știință care lucrează în acea disciplină. Exemplul relativității menționat mai jos este semnificativ în această privință.

Deși se pot aduce și alte argumente generale pentru dezirabilitatea formalizării, aș dori acum să discut trei exemple mai detaliate pentru a vedea cum pot contribui util metodele formalizării la clarificarea problemelor conceptuale în diferite domenii ale științei. Prima analiză se referă la teoria specială a relativității, a doua la măsurarea proprietăților intensive, iar a treia la psiholingvistică.

Sursa: *Epistemologie. Orientări contemporane*, Selecția textelor, comentarii și bibliografie, de Ilie Pârvu, București, Editura Politică, 1968/1974, 271-274.

Explicația teoretică

Cercetarea științifică în domeniul sociouman își propune să răspundă la întrebările: „Cum este un obiect?” și „De ce este așa obiectul respectiv?” Ne punem problema: „Cum este calitatea vieții în România în anul 2001?” Apoi ne întrebăm: „De ce calitatea vieții este așa cum a rezultat din investigația noastră?” A răspunde la această a doua întrebare înseamnă a *explica*.

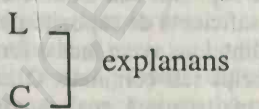
În științele sociale și comportamentale încercăm să explicăm tot ceea ce constatăm sau aflăm din cercetările empirice (concrete, de teren): de ce în orașul X frecvența sinuciderilor este mai mare decât în orașul Y? De ce s-au schimbat în intervalul 1990-2000 opiniile și atitudinile politice ale funcționarilor? De ce votează o anumită categorie de populație partidele de centru dreapta și altă categorie de populație partidele de centru stânga? De ce adoptă unele persoane valorile societății deschise și alte persoane valorile societății închise?

De fiecare dată trebuie să explicăm asocierea dintre un obiect și o calitate. Ceea ce explicăm poartă numele de *explanandum*. El este „generatorul problemei”. Răspunsul, constând din propoziții cu diferite grade de generalitate, poartă numele de *explanans*. Explicarea teoretică (rațională), în accepția lui Mario Bunge (1967) sau deductiv – nomologică, în accepția lui Carl G. Hempel (1966), constă din deducerea explanandumului din explanans, acesta din urmă fiind constituit din generalizări (G) și circumstanțe sau condiții (C).

Explicația teoretică poate fi simbolizată astfel: $[G, C] \mapsto E$

Unde: G = generalizare; C = circumstanță; $\mapsto$ = explicație rațională; E = explanandum. Expresia formulată are semnificația: G și C constituie explanans pentru E.

Pentru evidențierea rolului legilor în explicarea teoretică s-a propus (Carl G. Hempel, 1966) următorul mod de simbolizare a relației dintre explanans și explanandum:

E explanandum

Unde: L = lege; C = circumstanță; E = explanandum.

Explicația deductiv-nomologică arată că, date fiind anumite circumstanțe, în baza legii specificate, s-a produs fenomenul ce trebuia explicat. Pentru ca explicarea deductiv nomologică să fie corectă se impun restricțiile: E să reprezinte rezultatul unor investigații științifice; L să fie o generalizare a rezultatelor obținute în cercetările empirice; C să reprezinte o condiție particulară concretă, confirmată prin investigația de teren și/sau de alte acțiuni sociale.

Achim Miha (1973, 24) apreciază că explicația *teoretică* se deosebește de cea *pseudoteoretică* prin faptul că aceasta din urmă: se referă la motivația subiectivă a susținerii unei idei; face cunoscută semnificația unei idei; ia uneori forma unei „etichetări”; se bazează adesea pe argumente furnizate de simțul comun, chiar pe argumente false. Explicarea sinuciderii prin factori psihici (alcoolism, boală psihică etc.) este un exemplu de explicație pseudoteoretică. Așa cum s-a arătat în partea introductivă, explicarea teoretică a sinuciderii ca fapt social se face prin factori sociali: Să vedem în continuare care sunt relațiile dintre propozițiile care alcătuiesc explanansul și relațiile dintre enunțul cu valoare generală și explanandum. Vom utiliza următoarele simboluri: G = enunț empiric cu valoare de generalizare (lege); E = explanandum.

Să explicăm teoretic fenomenul corupției, care a luat proporții îngrijorătoare în România după evenimentele din *decembrie 1989*:

G1: (x) (dacă Vx, atunci Cx)

C1: Vr

E1: Cr

Explicația teoretică face apel la enunțul generalizator (G1): în orice societate (x) dacă viața (V) este scumpă, atunci corupția (C) este frecventă. În România costul vieții este ridicat (Vr). Astfel se explică (E1) de ce fenomenul corupției s-a extins. Observăm că circumstanța explanansului nu reprezintă decât o exemplificare a „componentei dacă” din enunțul G1, iar explanandumul o exemplificare a „componentei atunci” din același enunț cu valoare generală (lege).

Circumstanța este, deci, un element localizat spațio-temporal al obiectului desemnat de „componenta dacă” a legii. În enunțul general se face referire la toate societățile în care costul vieții este ridicat. România face parte din această mulțime, desemnată de obiectul „componentei dacă” din G1. Să luăm în discuție o altă situație: explicarea teoretică a simpatiei dintre două persoane. Pornim de la generalizarea empirică G2: dacă persoanele interacționează frecvent, atunci ele se simpatizează reciproc. Constatăm că două persoane (a și b) corespund intens prin scrisori (C2). Schimbul de scrisori este o formă de interacțiune. Putem, deci, explica teoretic simpatia dintre cele două persoane:

G2: (x y) (dacă I_{xy}, atunci S_{xy})

C2: Sc ab

E2: S ab

În aceste exemple constatăm că predicatul „componentei dacă” a legii (G2) nu este identic cu predicatul circumstanței (C2). Pentru ca explicația teoretică să fie corectă trebuie ca predicatul circumstanței să reprezinte un element din sfera conținutului proprie predicatului din „componenta dacă” a legii (G). Condiția este

îndeplinită întrucât trimiterea de scrisori se include în sfera conținutului termenului de interacțiune. Uneori predicatul explanandumului diferă de predicatul „componentei atunci” a legii.

Fie situația: G3: (xy) (dacă I xy, atunci S xy)

C3: I ab

E3: A ab

Constatăm că între persoanele a și b există relații afective pozitive (E3). Știm că respectivele persoane interacționează frecvent (C3). Pe baza legii (generalizării empirice), potrivit căreia persoanele care interacționează frecvent se simpatizează reciproc, explicăm relațiile dintre persoanele a și b. Predicatul din explanandum include predicatul din „componenta atunci” a legii, simpatia fiind o formă a afectivității pozitive, alături de sentimentul iubirii, de dispozițiile și emoțiile cu conținut pozitiv. Reținem că în cazurile în care predicatele „componentei dacă” și circumstanței, ca și ale „componentei atunci” și explanandumului diferă, pentru ca explicația teoretică să fie corectă se impun relațiile de includerea predicatului circumstanței în sfera de conținere a predicatului „componentei dacă” și includerea predicatului „componentei atunci” în sfera de cuprindere a explanandumului. Grafic, relațiile pot fi reprezentate astfel:

G:

C:

E:

↑

↓

În științele sociale și comportamentale generalizările empirice au forma unor *legi statistice*. Nu totdeauna cei care interacționează stabilesc și relații simpatetice. Aceasta se întâmplă cu o anumită probabilitate, să spunem, în 90 la sută din cazurile observate. Explicația teoretică va fi:

G4: p (dacă Ixy, atunci S xy)

C4 I ab

foarte probabil

E4:

S ab

Dacă probabilitatea (p) este foarte ridicată (tinde spre 1) atunci explicația se apropie de certitudine. Este foarte probabil ca persoanele a și b, care interacționează să dezvolte relații simpatetice pentru că în 90 la sută din cazuri cei care interacționează frecvent se simpatizează reciproc. Totuși, rămân 10% din situații, astfel că nu putem spune cu certitudine de ce între persoanele a și b s-a stabilit relații de simpatie. În aceasta constă *ambiguitatea epistemică* a explicației statistice.

Lecturi 2.5

CĂTĂLIN ZAMFIR

Structura standard a teoriei cauzale

O teorie cauzală completă trebuie să cuprindă următoarele seturi de variabile: 1. Variabila de explicat (efectul); 2. Variabile cauzale abstracte sau variabile endogene; 3. Variabile contextuale sau exogene; 4. Variabile acționale sau pragmatice.

1. *Variabila de explicat* se referă la fenomenul efect. Există două tipuri de teorii sociologice cauzale: teorii centrate în jurul explicării fenomenului-efect și teorii centrate pe fenomenul-cauză. Teoriile centrate pe explicarea unui fenomen-efect – teoria stratificării sociale, a mobilității sociale, a calității vieții etc. – caută să dezvolte în jurul acestuia un complex cauzal explicativ. Teoriile simetrice, centrate pe un fenomen-cauză, caută să desprindă efectele multiple ale unui fenomen social important – efectele industrializării, ale urbanizării, ale revoluției științifice și tehnice. Ca structură cele două tipuri de teorii sunt similare: ele diferă doar ca orientare. În cele ce urmează ne vom opri asupra teoriilor cauzale centrate pe fenomenul-efect.

2. *Variabilele cauzale abstracte* sau endogene sunt acele variabile care au o influență cauzală directă, nemijlocită, simplă asupra variabilei de explicat. Ele se referă la cauzele generale ale respectivului fenomen, acționând în orice context particular. Din acest motiv le-am numit variabile cauzale abstracte. Am utilizat, de asemenea, termenul de „endogen” pentru a sugera că aceste variabile fac parte organică din teoria generală a fenomenului de explicat, sunt interioare acesteia. Relațiile dintre variabilele cauzale abstracte și variabila de explicat, fiind simple, directe, sunt universale, putând fi formulate ca *legi cauzale*. Ele reprezintă enunțuri teoretice fundamentale ale teoriei explicative.

Variabila de explicat (efectul) împreună cu variabilele endogene și cu enunțurile (legile) cauzale care descriu relațiile dintre ele formează teoria abstractă, generală a respectivului fenomen. O numim astfel pentru că are o validitate universală, fiind valabilă pentru orice condiții particulare.

Teoria comportamentului deviant. R. A. Cloward și L. E. Ohlin (1960) propun o teorie generală a comportamentului deviant, sintetizând două teorii foarte influente, dar parțiale: teoria lui Merton care accentuează sursa efectivă a comportamentului deviant – *blocarea accesului prin mijloace legitime la scopurile împărtășite de respectiva colectivitate* – și teoria lui Sutherland care accentuează rolul condițiilor favorizante – *accesul la oportunități ilegite*. Teoria propusă de Cloward și Ohlin consideră, în consecință, comportamentul deviant ca produsul conjuncției a două tipuri de cauze abstracte distincte: persoana nu are acces prin produsul conjuncției a două tipuri de cauze abstracte distincte: persoana nu are acces prin mijloace legitime, normale la realizarea scopurilor împărtășite de respectiva colectivitate (ea va căuta în aceste condiții să realizeze aceste scopuri prin mijloace ilegite) și totodată ea are acces (oportunități) la mijloacele ilegite de realizare a acestor scopuri (existenței unei culturi a delinvenței, victime potențiale, vizibilitatea scăzută a comportamentului deviant, control social ineficient). Teoria formulează, deci, două blocuri de variabile cauzale abstracte, reunite necesar ca ambele grupuri de cauze să fie prezente, existența doar a unuia dintre ele fiind insuficientă. Lipsa mijloacelor legitime fără oportunități ilegite, cât și prezența oportunităților ilegite cuplată cu existența mijloacelor legitime de atingere a scopurilor nu pot produce comportament deviant.

Să presupunem că această teorie a comportamentului deviant este corectă și completă, totodată: toate variabilele endogene sunt incluse în ea. Să observăm că, prin formularea sa, ea

este o teorie universală, aplicabilă în orice context social particular. Structura sa este următoarea:

1. *Variabile:*

A. Variabilă-efect: – „Comportament” – comportamentul neconform cu normele existente în respectiva colectivitate

B. Variabile cauzale abstracte sau endogene:

- „Acces/lipsă de acces la mijloacele legitime de realizare a scopurilor împărtășite de respectiva colectivitate”

- „Oportunități ilegite (acces la mijloacele ilegite) de realizare a scopurilor”

2. *Enunțuri teoretice (legi):*

- „Lipsa de acces la mijloacele legitime de realizare a scopurilor împărtășite produce o tendință spre comportament deviant”

- „Existența oportunităților ilegite de acces la scopurile împărtășite produce o tendință spre comportament deviant”

- „Cele două cauze (lipsa de acces la mijloacele legitime și prezența oportunităților ilegite) produc numai în conjuncție (multiplicativ) comportamentul deviant”.

Sursa: *Structurile gândirii sociologice*, București, Editura Politică, 1987, 48-50.

Termeni-cheie

Ambiguitate epistemică

Bricoler

Cercetare calitativă

Cercetare cantitativă

Codificare

Comprehensiune

Designul cercetărilor

Descrierea etnografică

Explicație

Generalizare

Ipoteză

Metodă

Metodologie

Reflexibilitate

Teoria întemeiată

Probleme recapitulative

1. Care sunt criteriile de clasificare a metodelor sociologice?
2. Care sunt principalele teme ale metodologiei cercetărilor socioumane empirice?
3. Analizați din punct de vedere metodologic o cercetare empirică în domeniul sociologiei sau psihologiei sociale.
4. Comentați principiul unității dintre judecățile constatative și evaluative în perspectiva caracterului teoretico-aplicativ al sociologiei.
5. Prin ce se deosebesc cercetările calitative de cele cantitative?
6. Pot fi generalizate rezultatele cercetărilor calitative? Cum?
7. Care este specificul teoriei întemeiate?
8. Ce este etnografia?
9. Comentați modelul științei propus de W. Wallace, luând ca exemplu o cercetare sociologică empirică.
10. Formulați cât mai multe ipoteze privind succesul școlar.
11. De ce ipotezele: „Cu cât..., cu atât“ sunt relativ nespecifice?
12. Ce condiții trebuie să îndeplinească o ipoteză pentru a fi validă?
13. Dați exemple de enunțuri sociologice.
14. Formalizați aceste enunțuri.

3

ANALIZA CONCEPTELOR SOCIOLOGICE

- Raportul: semn, semnificație și realitate socială
- Concepte, termeni și noțiuni în științele socioumane
- Definirea conceptelor sociologice
- Analiza indicatorilor definiționali
- Trecerea de la indicatori la indici
- Termeni-cheie
- Probleme recapitulative

Lecturi

- 3.1. Mattei Dogan și Robert Pahre, *Difuzarea conceptelor de la o disciplină la alta*
- 3.2. Hans L. Zetterberg, *Conținutul noțional al unui termen de specialitate*
- 3.3. Paul F. Lazarsfeld, *De la concepte la indici empirici*
- 3.4. Stefan Nowak, *Concepte și indicatori*
- 3.5. Daniel J. Levinson, *Scala de atitudine antidemocratică (F)*
- 3.6. Raymond Boudon, *Construirea variabilelor*

Cercetarea în științele sociale și comportamentale are ca finalitate formularea unor enunțuri cu valoare de adevăr despre om și mediul său de viață, despre raporturile dintre individ, grup, colectivitate și, mai general, societate. În formularea enunțurilor, oamenii de știință utilizează cuvinte din limbajul natural sau simboluri introduse prin convenție în limbajul de specialitate. Spunem, astfel: „Toate societățile au structură socială“, folosindu-ne de limbajul natural, sau: $(x)Sx$, făcând apel la simbolurile utilizate în logica predicatelor, așa cum s-a arătat în subcapitolul despre formalizarea enunțurilor.

Lecturi 3.1

MATTEI DOGAN ȘI ROBERT PAHRE

Difuzarea conceptelor de la o disciplină la alta

Orice concept utilizat de o disciplină pentru a descrie un fenomen nou poate avea consecințe asupra altei discipline. Conceptul de „matriarhat“, ivit în etnologie, a fost reluat de sociologia familiei, istorie, demografia istorică, arheologie și multe alte discipline. Simplul fapt de a dispune de acest concept poate schimba viziunea unui cercetător privind rolul femeii în societate. Conceptul de „dependență“ elaborat de experții Comisiei economice a Națiunilor Unite pentru America latină, în contextul economiei dezvoltării, a fost foarte repede aplicat în lucrările de istorie și s-a extins de atunci în știința politică și în alte domenii. Aceasta obligă economiștii să reexamineze probleme de genul celei a comerțului anglo-portughez inițiată de David Ricardo și devenită un exemplu clasic privind rolul dependenței în inhibarea dezvoltării economice. Indicele de concentrare comercială a lui Hirschman, care măsoară această „dependență“ are la origine un studiu asupra utilizării politice a relațiilor comerciale în Europa dintre cele două războaie, dar principiul pe care îl susține acest indice poate fi utilizat pentru a măsura concentrarea oricărei alte variabile. La fel, indicele de inegalitate al lui Gini, creat de demograful-economist Corrado Gini, este de mare utilitate pentru numeroase ramuri ale sociologiei, economiei și științei politice. El permite măsurarea inegalității distribuției oricărei variabile și constituie un instrument fiabil la dispoziția a numeroși specialiști.

Un concept împrumutat trebuie redefinit și adaptat la noul său obiect. Acesta va putea păstra semnificația esențială, dar suferă totodată câteva amendamente. „Renta“, de exemplu, avea, la origine, un sens apropiat de rentabilitatea unui factor de producție. Apoi sensul său s-a precizat pentru a deveni rentabilitatea unor factori ficși. În sfârșit, a suferit o nouă modificare

de sens pentru a include rentabilitatea noneconomică și a putut astfel să pătrundă în știința politică, unde cercetarea „rentei de situație” poate caracteriza diverse conduite ca acțiunea de *lobbying* a grupurilor de interese sau corupția instituționalizată.

Redefinirea sensului unui concept implică adesea redefinirea altor concepte sau metode. Așa cum arată exemplul „rentei”, prin aceasta se poate modifica aprecierea noastră asupra anumitor conduite. Dezvăluind erori vechi ori sugerând noi axe de reflecție, o asemenea redefinire permite adesea inovarea.

Recursul la analogii duce la același rezultat. Așa cum a arătat David Easton: „Analogiile și alte metafore au fost adesea sursa unor noi perspective sau a unor transformări fundamentale ale gândirii” (Easton, 1965). Am putea da câteva exemple fără a încerca să le clasificăm.

Economistul, demograful și matematicianul Alfred Sauvy, fondatorul INED-ului, a inventat termenul „lumea a treia” în 1952, prin analogie cu starea a treia din Vechiul Regim. Conceptul de *feedback* apărut în inginerie a fost transportat în psihologie. Au fost, de asemenea, efectuate cercetări pentru a afla în ce măsură acțiunea depinde de un *feedback* „intrinsec” (ca, de pildă, senzația provocată de atingerea unor obiecte) sau un *feedback* „extrinsec” (de exemplu, a observa poziția membrilor în momentul atingerii). Înțelegerea *feedback*-ului este foarte utilă în conceperea protezelor pentru orbi sau handicapați și în studiul proceselor de învățare (în special pentru dobândirea unui talent artistic). Originea „charismei” se găsește în teologie, în special în epistolele Sfântului Pavel. Max Weber a împrumutat acest termen pentru a desemna un anumit tip de lider nonreligios. În „modelele arbore” ale schimbării lingvistice se află prima utilizare a conceptului de evoluție. Anumiți biologi, precum cei doi Darwin, s-au servit de aceasta pentru a imagina un model în arbore al constituirii speciilor. Pe urmă, toate științele sociale l-au utilizat.

În ciuda multiplicării posibile a analogiilor, conceptele au, prin natura lor, un câmp de utilizare restrâns. Putem aplica aceeași metodologie la numeroase subiecte, dar un concept universal pentru toate științele nu are sens. Conceptele, care se află în centrul formării patrimoniilor, permit, prin constituirea câmpurilor semantice, definirea unei ramuri specializate.

Ar fi interesantă studierea direcției și volumului de transferuri de concepte între discipline, dar această sarcină ar fi herculeană. Putem, totuși, încerca, limitându-ne la conceptele din știința politică pe care le găsim în *International Encyclopedia of the Social Sciences*, să examinăm cum au fost ele împrumutate. În 22 de cazuri studiate, sociologia a furnizat cea mai mare parte a conceptelor din știința politică. Pe urmă vine antropologia (12), economia (tot 12) și psihologia. Dreptul este la originea a opt concepte și întâlnim chiar cinci concepte care provin din scrierile jurnalistice – *totalitarismul* fiind exemplul cel mai cunoscut. Numeroase discipline ca biologia, teoria jocurilor, matematicile, psihologia socială, statistica și teologia au furnizat două sau trei concepte științei politice care a dezvoltat singură doar nouă concepte proprii, adică tot atâtea câte a primit de la filosofie. Împrumutul de concepte nu este însă inevitabil: economia, de exemplu, utilizează mai ales concepte „endogene” ca: utilitate, preț, salarii sau rată de rentabilitate.

Aceste transferuri nu se bazează pe etimologie, ci pe dezvoltarea însăși a științelor sociale. „Rol”, de exemplu, provine evident din limbajul de teatru, dar Max Weber i-a dat o accepțiune radical diferită când a făcut din acesta o noțiune sociologică. Pornind de aici, el s-a răspândit în mai toate științele, inclusiv antropologia, știința politică și psihologia. Termenul de „revoluție” îl datorăm lui Copernic, dar primul care l-a aplicat evenimentelor politice a fost Ludovic al XIV-lea și în această accepțiune a fost reluat de jurnaliști, apoi de specialiștii în științele sociale în tentativa lor de a explica aceste evenimente. Termenul de „socializare” a apărut în psihologie, în mod special în lucrările lui Freud și Pavlov. În anii '30, antropologi ca Alfred Kroeber, Bronislaw Malinowski și Margaret Mead l-au reluat pe cont propriu. În cursul

aceluiași deceniu, politologul Charles Merriam a împrumutat acest concept și l-a aplicat problemelor specifice ale socializării politice. La rândul său, termenul „modernizare” vine din economie, dar a fost asociat conceptelor sociologice, ca cel de *Gesellschaft* și este astăzi utilizat într-un mare număr de discipline. Acest concept este tot atât de important în științele politice, cum o arată de exemplu cartea lui Samuel P. Huntington *Political Order in Changing Societies* (1968).

Anumite concepte au o origine foarte veche: cel de „constituție” (*politeia*) al lui Aristotel, conceptele care rezultă din tipologia sa a celor șase forme de guvernare și conceptul de „putere” pe care îl tratează abundant. Nimeni nu a ameliorat aceste concepte în cursul celor douăzeci de secole care îl separă de Machiavelli, chiar dacă au fost discutate de teologii dreptului.

Numeroase concepte provin din practică și sunt un răspuns la apariția unor noi fenomene. „Capital” apare în Italia în 1211, cu sensul de fonduri, stocuri de mărfuri sau mase de bani. În sensul său modern, începe să fie perceput în secolul al XVIII-lea prin Forbonnais, Quesnay, Morellet și mai ales Turgot. În final, Karl Marx i-a dat sensul actual de mijloc de producție (Braudel, 1979).

„Capitalist” datează, fără îndoială, de la mijlocul secolului al XVII-lea și este de notat că atunci când este folosit, „tonul nu este niciodată amical” (Braudel, 1979). La origine, termenul desemnează „oameni cu bani” și nu sensul direct de proprietar al mijloacelor de producție. Sensul modern se trage tot de la Marx. Utilizarea științifică a acestor concepte nu se dezvoltă decât în cursul secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea. „Capitalism” datează din această perioadă. Sigur este că Louis Blanc îi dă sensul lui modern, în polemica sa cu Bastiat, de „apropriere de capital de către unii prin excluderea altora”. Proudhon l-a utilizat în 1861, dar în 1867 era încă ignorat de Marx. Marxiștii nu-l vor relua decât după ce a fost lansat în mediile științifice de cartea lui Werner Sombart *Der Moderne Kapitalismus* (1902).

Sursa: *Noile științe sociale. Interpenetrare a disciplinelor*, București, Editura Academiei Române, 1991/1993, 133-137.

Raportul: semn, semnificație și realitate socială

Literele alfabetului, ca și simbolurile din logică, sunt *semne*, care, ordonate după reguli precise, comunică ceva despre calitățile unităților sociale ca să ne referim la discursul din științele sociale și comportamentale. Fiecărui semn (sau fiecărei combinații de semne) îi corespunde o *semnificație* (sau mai multe), relația dintre semn și semnificație („A înseamnă B”) fiind stabilită printr-o regulă *semantică*. Semnele materiale (fumul – semn că arde focul), naturale (plânsul – semn pentru disconfortul psihic), instituite prin convenție (literale alfabetului) sau semnele formale (simbolurile din logică) au funcția de a reprezenta ceva independent de ele.

Cunoscând limba română, oricine citește cuvântul „profesor” înțelege că este vorba despre o persoană calificată să învețe alte persoane, în cadrul organizației de tip școlar. Cuvântul „profesor” are un *designat*, el semnifică altceva decât o înșiruire de semne (literale alfabetului). Obiectul numit de semn constituie *denotația* acestuia. Obiectele și calitățile lor fac parte din realitate.

Obiectele la care se referă științele sociale și comportamentale, precum indivizii și grupurile umane, au anumite calități. În cercetările sociologice nu urmărim să identificăm pur și simplu persoanele, ci, de exemplu, persoanele cu status social ridicat. Ne interesează nu grupurile și colectivitățile, ci grupurile și colectivitățile care au anumite calități: sunt puternic sau slab coezive, sunt formate din intelectuali, muncitori sau țărani, din copii sau tineri, respectă sau se abat de la normele de conviețuire socială ș.a.m.d. În studiile de psihologie investigăm atenția, gândirea, voința, dar și calitățile acestor procese psihice etc. Dar, într-un anumit context, cuvântul poate avea sensuri diferite, deviate față de valoarea denotativă. „Profesor“ poate semnifica și o persoană pedantă (ca în expresia: „Nu mai face pe profesorul!“), ca și o persoană demnă de a fi luată ca model de viață (când spunem: „Profesorul generației noastre...“). Aceste sensuri diferite de denotația cuvântului reprezintă *conotația*. Pe de altă parte, o serie de termeni din sociologie, psihologie sau din antropologia socială și culturală sunt *polisemici* (gr. *polys* – numeros, *semantikos* – semnificație). Termenul de „țară“, de exemplu, desemnează atât teritoriul locuit de un popor, organizat administrativ și politic într-un stat, cât și o zonă socio-etnografică. România este o țară unitară. Țara Ardealului, Oltului, Bârsei, Oașului, Făgărașului, Hațegului, Vrancei ș.a. sunt și ele „țări“, în sensul de zone „socio-etnografice“. „Țările își au fiecare duhul propriu. Prin ele Țara ne apare ca un arbore uriaș, cu multe rădăcini hrănitoare. Ele se condiționează în chip necesar în Țara cea mare, din care nu pot ieși, iar Țara, la rândul ei, trăiește și se exprimă prin ele“ (Chelcea, 1978, 179). Ne interesează volumul atenției, gândirea creativă, voința puternică ș.a.m.d. De fiecare dată va trebui să arătăm denotația termenilor, folosindu-ne de cuvinte a căror semnificație este cunoscută. În aceasta constă definirea conceptelor.

Lecturi 3.2

HANS L. ZETTERBERG

Conținutul noțional al unui termen de specialitate

William J. Goode și Paul K. Hatt (1952) descriu în lucrarea lor privind metodele de cercetare sociologică o serie de etape pe care le parcurg sociologii când stabilesc din nou conținutul unei noțiuni.

„În primul rând ar trebui efectuată o analiză a elementelor de semnificație ale noțiunilor. Acesta este un prim pas pentru a descoperi cum utilizăm noi de fapt noțiunea. Să constatăm, de pildă, că noțiunea noastră a „adaptării conjuncturale“ conține elementele următoare: a) sentimentul fericirii personale; b) conformitate cu regulile societății; c) acceptarea soartei; d) iubirea soțului; e) bucuria de a fi căsătorit; f) atitudinea pozitivă față de monogamie; g) o privire clară asupra problemei căsătoriei etc. În acest caz, ar trebui să decidem care și câte dintre aceste elemente de semnificație urmează să fie preluate drept componente ale noțiunii noastre... De asemenea, ar fi util să ne îndreptăm atenția spre literatura în care această noțiune apare deja, pentru a stabili diferențele ei moduri de utilizare. Adeseori vom găsi că o noțiune nu a fost definită nicăieri cu precizie, dar avem posibilitatea să vedem cum a fost ea utilizată în

diferite cercetări... Încă un nou pas urmează a fi parcurs, și anume acela de a pune fenomenul în legătură cu fenomene asemănătoare descrise cu alți termeni și adeseori în alte domenii... Teza privind comportarea orientată după un grup de referință (enunțată de Robert K. Merton și Alice Kitt) utilizează în mare măsură acest al treilea pas, deoarece autorii compară acest fenomen cu un alt fenomen asemănător descris în alte lucrări și cu utilizarea altor termeni. Pe baza exemplului noțiunii evident concrete a „renunțării relative”, utilizat de către Samuel A. Stouffer și colaboratorii săi în lucrarea *The American Soldier*, parcurgem o serie de trepte în explicarea și dezvoltarea acestei noțiuni. Diferitele elemente ale acestei noțiuni au fost denumite la diverși autori prin expresiile „cadru de referințe sociale”, „model de speranță”, „definirea situațiilor”, „comportarea noastră”, „celălalt generalizat”, „spirit de emulație”, „asimilație” etc. ... În sfârșit, vom aminti încă un procedeu, deosebit de util pentru valoarea teoretică a noțiunii: stabilirea noțiunii imediat următoare sau a noțiunii de generalizare”.

Acest procedeu reprezintă o imitare a celui utilizat de către Robert K. Merton și Alice Kitt în lucrarea amintită. De altfel, recomandăm lectura acestei cărți, care este excelentă și din alte puncte de vedere.

Dacă vrem să conferim unei noțiuni o semnificație specifică, trebuie să fim foarte atenți ca prin acest procedeu să nu introducem în definiție, inconștient, o ipoteză. Un teoretician care lucrează cu definiții multidimensionale este supus pericolului de a prelua pe neobservate anumite ipoteze, dintre care unele pot fi eventual chiar false. Să presupunem că definim un „grup primar” prin aceea că în ea membrii sunt legați prin relații personale, că grupul posedă un sentiment „noi” și că el apare relativ devreme în viața fiecăruia dintre membrii grupului. În acest caz putem defini ca grup secundar un grup care are un număr mare de membri, o coeziune mai mică și care apare mai târziu în viața fiecăruia. Până aici totul este în ordine. Sociologul care își definește în acest fel noțiunile sale va spune, probabil, că „acest grup este mai primar decât celălalt”. O asemenea observație nevinovată conține însă admiterea unui întreg șir de ipoteze: se presupune, de pildă, că cele trei variabile care definesc un grup primar se găsesc într-o relație precisă între ele.

Un procedeu rațional pentru definirea unor noțiuni multidimensionale a fost utilizat de către Allan Barton și Paul F. Lazarsfeld. Ei definesc noțiunile prin indicarea poziției lor într-o așa-numită matrice de proprietăți. O asemenea matrice de proprietăți poate fi închipuită ca o lărgire a sistemului de coordonare pe care-l cunoaștem din geometria analitică, cu singura deosebire că de data aceasta numărul axelor este nelimitat. În afară de aceasta este absolut necesară o determinare de poziție prin intermediul unor măsuri cantitative de-a lungul axelor. Ordinea ierarhică sau anumite clasificări pot să localizeze o persoană pe oricare dintre axe și prin aceasta în întregul spațiu.

Un exemplu pentru aplicarea unor asemenea matrice multidimensionale de proprietăți se găsește în analiza *anonimei* făcută de către Merton. Robert K. Merton consideră ordinea normativă a societății din două puncte de vedere principale. Există în primul rând norme care stabilesc scopurile (de pildă succesul economic), iar în al doilea rând norme care indică mijloacele pentru atingerea acestor scopuri (de pildă, frecventarea universității, riscurile financiare). *Anomia*, în sens de respectare insuficientă a normelor, poate să apară pe diferite căi și obținem următoarea matrice sau tipologie:

Tipuri	Scopuri	Mijloace	Exemplu
Conformism	Acceptat	Acceptat	Mica burghezie înstărită
Inovație	Acceptat	Respins	Rechini ai economiei
Ritualism	Respins	Acceptat	Birocrați
Dezinteres	Respins	Respins	Haos

Vom vedea în curând că o matrice de proprietăți construită pe baza unor noțiuni simple și deduse prezintă un considerabil avantaj pentru ordonarea definițiilor.

Concepte, termeni și noțiuni în științele socioumane

Societate, personalitate, cultură, subcultură, anomie, standarde universalistice, devianță, gulere albe, relații difuze, aculturație, alienare, introversie, organizație formală, națiune, coeficient de inteligență, interacționism simbolic sunt tot atâția termeni din vocabularul de specialitate al sociologiei, psihologiei sau psihosociologiei.

În continuare nu vom face distincție între „termen“, „concept“ și „noțiune“, deși prea bine se știe că noțiunile sunt forme logice care reflectă însușirile esențiale și generale ale unei clase de obiecte, iar conceptele reprezintă formele logice cu cea mai înaltă treaptă de abstractizare. Un „termen“ este o expresie lingvistică minimă cu înțeles distinct. Există termeni care au ca designat o entitate fizică (mulțime umană, sat, oraș, persoană) sau o entitate ideală (inteligență, anomie). Aceștia sunt termeni referențiali. Mulțimea obiectelor fizice sau a entităților ideale constituie extensiunea termenului, iar totalitatea calităților care aparțin obiectelor și entităților ideale delimitează intensiunea termenului. Alți termeni întâlniți în teoriile sociologice sau psihologice țin de vocabularul logicii (de exemplu, și, sau, implică, este egal, este inclus). Ei sunt termeni nereferențiali sau termeni logici. În orice teorie vor exista termeni extralogici (referențiali) conectați între ei cu ajutorul termenilor logici. De asemenea, în orice teorie din științele sociale și comportamentale ar trebui să găsim un număr restrâns de termeni extralogici, așa-numite noțiuni originare sau simple, cu ajutorul cărora pot fi definite noțiuni derivate prin combinarea noțiunilor simple între ele cu ajutorul termenilor logici (Zetterberg, 1972).

Dacă ne întoarcem la termenii din vocabularul științelor socioumane, constatăm că o bună parte din ei sunt preluați din limbajul comun: de exemplu, societate, personalitate, cultură, națiune. Ei au un anumit înțeles pentru orice persoană cultivată care vorbește românește. Alți termeni, precum: anomie, standarde universalistice, gulere albe, aculturație ș.a., rămân fără înțeles pentru persoanele lipsite de o cultură de specialitate (sociologică, psihologică etc.). Pe de altă parte, unii termeni preluați din limbajul comun sunt imprecisi sau au o încărcătură afectivă puternică, ceea ce face dificilă utilizarea lor. Termenul de „societate“ poate desemna „sistemul social global“, dar și „pătura superioară“, pătura celor „zece mii“ – cum atrăgea atenția Hans L. Zetterberg (1972, 260). Termenul de „subcultură“ nu este neutru din punct de vedere afectiv: de asemenea, termenul de „birocrație“ și atâția alții (devianță, criminalitate, sinucidere, supradotare, creativitate etc.). Dată fiind această situație, se pune problema de a opta pentru una din cele două strategii de îmbogățire a vocabularului științelor socioumane: denumirea unui nou fenomen printr-un termen din limbajul comun sau crearea unui termen nou pentru designarea fenomenului descoperit. Ambele strategii au avantaje și dezavantaje.

Dacă utilizăm termenul de „relații difuze” în locul termenului de „relații intime” ne asigurăm de neutralitatea afectivă a comunicării, dar riscăm să nu fim înțeleși de cei care nu au o pregătire de specialitate în domeniul psihosociologiei. Același lucru se întâmplă când facem apel la termenul de „standarde universaliste”, preferându-l celui de „drepturi egale”. Sigur, este o chestiune de gust, dar trebuie să avem în vedere că nu facem știință de dragul științei, ci pentru a influența viața socială, iar comunicarea rezultatelor cercetărilor științifice, introducerea informației sociologice în comunitățile investigate reprezintă un mod de a influența societatea. Influența va fi cu atât mai intensă cu cât rezultatele comunicate vor fi înțelese de un număr mai mare de persoane. Ne asociem, deci, acelor specialiști care consideră că științele sociale și comportamentale nu au nimic de pierdut dacă utilizează termeni din limbajul comun, cărora le dau însă o semnificație precisă. Preluăm, deci, semne cărora le asociem o semnificație bine delimitată sau, altfel spus, utilizăm cuvintele din limbajul natural specificându-le înțelesul.

Să vedem acum ce fel de concepte (noțiuni sau termeni) întâlnim în științele socioumane. În ceea ce privește conținutul, întâlnim, în primul rând, conceptele care desemnează unități sociale: oamenii ca ființe sociale, rezultatele materiale și spirituale ale activității oamenilor, precum și grupurile, colectivitățile și societățile umane. A doua categorie de concepte cu care se operează în științele sociale și comportamentale o constituie conceptele care au ca referențial calitățile obiectelor sociale: coeziune, tânăr, înțelept, democratic etc. Cele două categorii de concepte (care designează unități sociale și calități) sunt intim corelate. Conceptele care desemnează calități pot fi, la rândul lor, clasificate după cum se referă la caracteristici individuale (trăsături, proprietăți, calități ale indivizilor) sau la caracteristici grupale. Și unele și celelalte pot semnifica: moduri de a fi (vârstă, sex, inteligență) sau moduri de a face (a muncii, a călători, a învăța). În categoria conceptelor care desemnează calități se includ și conceptele care semnifică relația (prieten, dușman, bunic, fiu) sau contextul (de exemplu, calitatea unei persoane de a fi român sau francez sau de altă naționalitate, de a aparține unei clase sociale etc.).

Renate Mayntz, K. Holm și P. Hübner (1969, 11-14), din lucrarea cărora am preluat clasificarea conceptelor, atrăgeau atenția că între diferitele clase de concepte nu există delimitări foarte rigide. Așa și trebuie să înțelegem clasificarea conceptelor în științele socioumane.

Unele concepte semnifică proprietăți care rezultă din însumarea caracteristicilor individuale ale membrilor unui grup (de exemplu, vârsta medie a elevilor dintr-o clasă sau a muncitorilor dintr-un atelier). Acestea sunt caracteristici analitice. Spre deosebire de astfel de caracteristici rezultate din

agregarea calităților indivizilor, în științele socioumane întâlnim adesea conceptele care desemnează *caracteristici globale* (sau integrale), cum ar fi structura de putere, birocratizarea într-o organizație, democratizarea sau totalitarismul. Democrația nu rezultă din comportamentul indivizilor X, Y sau Z. Ea este – așa cum remarcă Serge Moscovici (1990, 8) – un „fapt social total”, penetrând întreaga viață socială, relațiile în familie și la locul de muncă, raporturile interumane și intergrupale etc.

În literatura de specialitate se mai face distincție între *conceptele cantitative* și *conceptele calitative*, între *concepte individuale* și *concepte generale*, între *concepte istorice* și cele *universale*. Conceptele care au ca referențial mărimea, greutatea, gradul de intensitate ale caracteristicilor unităților sociale alcătuiesc *clasa conceptelor cantitative*. Interacțiune slabă, coeziune puternică, vârsta de zece ani, grup numeros, coeficient de inteligență 120, creativitate ridicată sunt concepte care fac parte din această categorie.

Conceptele: stil de conducere *democratic*, sex *masculin*, activitate *intelectuală* sunt *concepte calitative*, caracteristica desemnată sau există sau nu există. Din punct de vedere formal, diferența dintre cele două clase de concepte nu ridică nici o problemă. Dacă avem însă în vedere realitatea pe care o desemnează conceptele calitative nu putem să nu remarcăm faptul că există diferite niveluri ale democrației, că o persoană de sex masculin are unele caracteristici ale persoanelor de sex feminin, că activitatea intelectuală conține și elemente de muncă fizică ș.a.m.d. Efortul specialiștilor din științele socioumane se concentrează asupra măsurării tuturor calităților asociate unităților sociale. Îndemnul adresat de Max Planck (1858 – 1947) fizicienilor de a măsura tot ce este măsurabil și să facă măsurabil tot ce nu este astfel are o mare actualitate pentru sociologi și psihologi.

Științele sociale și comportamentale urmăresc formularea unor enunțuri adevărate cu niveluri de generalitate din ce în ce mai înalte. Conceptele utilizate în astfel de enunțuri (termeni extralogici) au diferite grade de generalitate. Conceptul de „student” are un grad de generalitate mai mare decât conceptul de „student la sociologie”. Conceptele care au referențial o clasă de obiecte sau de calități sunt *concepte generale* (indiferent de gradul lor de generalitate), spre deosebire de conceptele care designează o singură unitate socială (studentul Ionescu, municipiul București), care alcătuiesc *clasa conceptelor individuale*. Conceptele individuale sunt considerate *concepte istorice*, designatul lor are o determinare spațio-temporală. Conceptele generale, precum: grup, normă, interacțiune sunt considerate *invarianți*, concepte aistorice, sau *universalii* (de exemplu, universaliiile culturii). Și de această dată se pune problema dificultății de a face distincțiile între cele două clase de concepte: istorice și aistorice.

Lecturi 3.3

PAUL F. LAZARSFELD

De la concepte la indici empirici

Nici o știință nu vizează obiectul său în plenitudinea sa concretă. Ea alege unele din proprietățile sale și se străduiește să stabilească relații între ele. Descoperirea unor astfel de legi reprezintă scopul ultim al oricărei cercetări științifice. Totuși, în științele sociale, alegerea proprietăților strategice constituie în sine o problemă esențială. N-a fost totuși creată o terminologie riguroasă în acest sens. Aceste proprietăți se numesc uneori aspecte sau atribute, și li se dă adesea termenul „variabilă” din matematică. Actul de a atribui proprietăți obiectului se numește descriere, clasificare sau măsură.

Sociologul vorbește de „măsură”, într-un sens mai larg decât fizicianul sau biologul. Când se constată că într-o organizație, un serviciu manifestă un grad mai ridicat de satisfacție în muncă decât altul, se spune că s-a efectuat o măsură, chiar dacă ea n-a fost exprimată printr-un număr. În general, se încearcă să se ajungă la aceste măsuri, în sensul tradițional al cuvântului, prin construirea matricilor precise. Se observă deja anumite progrese în acest domeniu; dar noi ne găsim încă în faza inițială a cercetărilor formale care nu corespund decât unei părți foarte limitate a ansamblului operațiilor de măsură utilizate în practică.

Vom examina aici, într-un mod foarte general, drumul parcurs de sociolog în caracterizarea obiectului său de studiu: se va vedea că atunci când dorim să determinăm „variabile” susceptibile să măsoare obiecte complexe, în general urmărim un proces mai mult sau mai puțin tipic. Ultimul permite exprimarea conceptelor în termenii indicilor empirici și conține patru etape principale: reprezentarea (imagée) conceptului, determinarea dimensiunilor, alegerea indicatorilor observabili și sinteza indicatorilor care alcătuiesc indicii.

1. Reprezentarea imagistică a conceptului

Dezvoltarea gândirii și a analizei care permit stabilirea unui instrument de măsură se nasc în general dintr-o reprezentare (imagée). Cercetătorul antrenat în analiza detaliilor unei probleme teoretice schițează mai întâi o construcție abstractă, o imagine. Aspectul creator al muncii sale se manifestă poate în momentul în care, percepend fenomene disparate, el încearcă să descopere în ele o trăsătură caracteristică fundamentală și caută să explice regularitățile pe care le observă. Conceptul, în momentul în care se conturează, nu este decât o entitate concepută în termeni vagi, care dă un sens relațiilor observate între fenomene.

O problemă clasică a sociologiei industriale este analiza și „măsura” noțiunii de gestiune. Dar ce se înțelege exact prin „gestiune”, „conducere” și „administrație”? Maestrul poate fi considerat un agent de gestiune? Conceptul de gestiune a apărut poate în ziua în care s-a observat că două uzine plasate în condiții identice, pot fi judicios sau nu conduse. Acest factor complex, care favorizează randamentul oamenilor și productivitatea echipamentului, a fost deci identificat sub numele de „gestiune”. De atunci, sociologii organizațiilor s-au străduit să precizeze această noțiune și să-i dea un conținut mai concret.

Aceeași evoluție s-a manifestat, de altfel și în alte domenii. Astăzi, folosirea testelor de inteligență a devenit curentă. Dar noțiunea de „inteligență” corespunde, la origine, unei impresii complete și concrete de vivacitate sau de amorteală mintală (*engourdissement mental*). Impresia generală de acest ordin este aceea care trezește curiozitatea cercetătorului și îl orientează pe o cale care ajunge în final la o problemă de măsură.

2. Conceptul în sociologie

Faza următoare constă în analiza „componentelor” acestei prime noțiuni, pe care o vom mai numi, după caz, „aspecte” sau „dimensiuni”. Acestea se pot deduce analitic, din conceptul

general care le înglobează sau empiric din structura intercorelațiilor lor. Indiferent cum se deduce, un concept corespunde mai degrabă unui ansamblu de fenomene decât unui fenomen simplu și direct observabil. Presupunem că vrem să cercetăm dacă randamentul unei echipe de muncitori este satisfăcător. Inițial, nu se dispune decât de o noțiune destul de vagă asupra a ceea ce este un randament satisfăcător și se întreabă, fără îndoială, ce implică o astfel de expresie. Ce tip de randament trebuie să preferăm: cel al unui muncitor care lucrează repede și cu multe piese rebutate sau cel al unui muncitor care lucrează mai lent, dar este conștiincios în munca sa? În unele cazuri, după natura producției, se poate admite un randament mediu asociat unui coeficient redus de rebuturi; se pare totuși puțin probabil ca, împingând acest raționament până la extrem, să se accepte eliminarea completă a riscului rebuturilor prin adoptarea unui ritm excesiv de lent. În final, se ajunge la analiza noțiunii de randament și la determinarea diferitelor sale componente: viteza de lucru, calitatea produsului, rentabilitatea echipamentului. Teoria măsurii dă acestor factori numele „dimensiuni”; analiza lor este adesea o problemă complexă, așa cum se poate vedea într-un studiu efectuat într-o uzină de construcții aeronautice în care s-au putut deosebi 19 componente ale noțiunii de gestiune. Iată câteva exemple dintre acestea: absența disensiunilor în cadrul grupului, comunicații ierarhice eficiente, suplețea autorității, politică rațională de conducere, importanța relativă a efectivului de cadre... Evident, analiza conceptului poate merge mai departe. Un exemplu, la fel de bogat ca cel menționat mai sus, se întâlnește rar. Totuși, ca regulă generală, complexitatea conceptelor folosite în sociologie este în așa fel încât traducerea lor operațională cere o pluralitate de dimensiuni.

Sursa: *Metode și tehnici de cercetare în științele sociale*, București, CIDSP, 1968/1972, 3-4, 5-8.

Definirea conceptelor sociologice

Așa cum îndeobște se știe, *definiția* reprezintă operația logică prin care se apreciază înțelesul termenilor utilizați. Ea constituie o operație generală a cunoașterii și comunicării interumane. „Definiția este o operație logico-semantică, prin care se stabilește o identitate de designat între un nume comun și o descripție generală” (Popa, 1972, 67).

Fără a discuta diferitele accepții filosofice sau logice ale definiției, vom menționa funcțiile definițiilor, așa cum le-a sistematizat Cornel Popa (1972): funcția *referențial-designatoare*, constând în delimitarea unei clase de obiecte; funcția de *introducere a unor termeni noi în vocabularul unui agent cunoscător*; funcția de *concentrare a informației*, de prescurtare a comunicării; funcția de *relevare a schimbărilor intervenite în procesul cunoașterii*, pe baza analizei intensiunii termenilor; funcția *sintetic-calculatorie*, care permite prelucrarea informației într-un alt limbaj. Aceste funcții sunt caracteristice și diferitelor tipuri de definiții din științele sociale și comportamentale. Având în vedere lucrarea de referință *Fundamentele formării conceptelor în științele empirice*, de Carl G. Hempel (1952), în științele socioumane se disting, în principal, trei tipuri de definiții: ostensivă, nominală și operațională. Le vom analiza în continuare.

Definiția ostensivă (lat. *ostends, ostendere* a arăta) a fost introdusă în știință de W. L. Johnson într-o lucrare de logică apărută în 1921. Problema definiției ostensive a fost reluată și aprofundată în lucrarea *Cunoașterea umană. Posibilitățile și limitele sale* (1948) de filosoful, umanistul și savantul englez Bertrand Russell (1872 – 1970). Cu ajutorul definiției ostensive un agent cunoscător află semnificația unui cuvânt, fără ca pentru aceasta să facă apel la alte cuvinte. Persoana care intenționează să îmbogățească vocabularul altei persoane cu un nou termen rostește cuvântul, arătând concomitent obiectul designat. Acesta este specificul definiției ostensive: simultaneitatea pronunțării unui termen necunoscut de un agent cunoscător (S2), dar cunoscut de alt agent cunoscător (S1), și indicarea designatului (Figura 3.1).

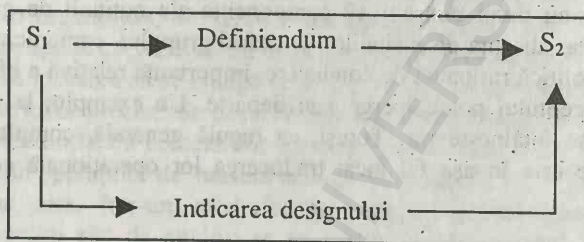

Fig. 3.1. Schema definiției ostensive

Evident, definițiile ostensive se aplică doar termenilor referențiali și, în științele socioumane cu precădere, termenilor care desemnează unități sociale, nu calități. Dacă cineva nu cunoaște termenul de „țăran” nu avem decât să-i arătăm o persoană care lucrează pe un teren agricol (ară, seamănă, prășește etc.) și în același timp să pronunțăm cuvântul „țăran”. Astfel își îmbogățesc vocabularul copiii sau persoanele care învață o limbă străină. Procedul se întâlnește și în științele sociale și comportamentale. În sociologie, de exemplu, se recomandă cuprinderea dintr-o privire, de undeva de pe o înălțime, a întregii localități rurale ce urmează a fi cercetată. Profesorul spune, arătând localitatea: „Acesta este un sat format prin colonizare”. Studenții văd casele țărănești și ulițele ce se întretaie în unghi drept: ei înțeleg astfel semnificația termenului „sat de coloniști”, fără a li se mai explica prin alte cuvinte înțelesul termenului.

Și alți termeni, precum sunt cei de „delincvent”, „bărbat”, „femeie”, „orășean”, „militar” etc., pot fi introduși prin definiții ostensive. Vor trebui însă respectate o serie de condiții. În primul rând, va trebui ca întotdeauna să se asocieze același semn (cuvânt) obiectelor indicate. Această condiție *lingvistică* asigură asocierea semnificației la semnul utilizat. Condiția *simultaneității* impune rostirea cuvântului concomitent cu arătarea obiectului desemnat, fapt ce conduce la fixarea legăturii dintre semn și semnificație. Pentru ca această legătură să se realizeze va trebui ca atât obiectul desemnat, cât și semnul propus să fie perceptibile (condiția *operațională*). Subiectul cunoscător percepe concomitent

cuvântul (percepție auditivă) și obiectul (percepție vizuală). Din punct de vedere psihologic, definiția ostensivă presupune un plan complex sensorial și logic, diacronic și sincron. În fine, ultimele două condiții privind folosirea definițiilor ostensive vizează cerințele psihologice, concentrarea atenției subiectului cunoscător atât asupra semnului, cât și asupra obiectului, și cerințele pedagogice, de repetare a asocierii dintre semn și obiect. Respectându-se aceste condiții se pot introduce termeni noi în vocabularul persoanelor care se specializează în domeniul științelor sociale și comportamentale. Pot fi definite ostensiv mai ales conceptele individuale și conceptele calitative.

Definiția nominală (sau verbală) constă din specificarea înțelesului unui termen cu ajutorul altor termeni sau, altfel spus, din descrierea verbală a semnificației unui concept. *Definiendum*-ul, cuvânt al cărui înțeles trebuie arătat, are aceeași semnificație ca și *definiens*-ul, cuvintele cu ajutorul cărora se instituie un nume, se introduce un termen nou în vocabularul științei sau în vocabularul unui agent cunoscător. Să presupunem că vrem să introducem în vocabularul agentului cunoscător (S2) termenul de „rol social” (*definiendum*). Noi (S1) cunoaștem atât termenul de „rol social”, cât și termenii „ansamblul de comportamente așteptate în mod legitim din partea persoanelor care au un status social” (*definiens*). S2 nu cunoaște decât *definiens*ul. Pentru a arăta semnificația *definiendum*-ului utilizăm numai termeni cunoscuți de S2, preluați din limbajul comun sau anterior definiți.

Termenii de „ansamblu”, „parte”, „are” fac parte din vocabularul cotidian. Termenii „mod legitim”, „persoane”, „comportament”, „status social”, trebuie definiți înainte de a-i utiliza în structura *definiens*ului. *Definiendum*-ul și *definiens*-ul au același designat. Pentru a exprima această relație legăm *definiendum*-ul de *definiens* prin semnul „= df.”, ceea ce înseamnă că prima parte a expresiei are același înțeles ca și partea a doua a ei. De exemplu: rol social = df. ansamblul de comportamente așteptate în mod legitim din partea persoanelor care au un status social. O altă modalitate de scriere a relației dintre *definiendum* și *definiens* constă din punerea între ghilimele a acestora și intercalarea între ele a expresiilor: „înseamnă”, „are același înțeles”, „semnifică”, „definește”. Vom scrie deci: „Rol social” semnifică „ansamblul comportamentelor așteptate în mod legitim din partea persoanelor care au un status social”. Utilizându-se aceste modalități de scriere a definițiilor nominale se relevă faptul că se are în vedere relația dintre semne, dintre expresiile lingvistice, și nu relația dintre semn și designat (Opp, 1970, 98).

Rezultă de aici că definiția nominală nu poate fi nici adevărată și nici falsă. Ea este o convenție: ori de câte ori citim sau auzim un anumit cuvânt înțelegem un anumit lucru. De exemplu, când citim termenul „deprivare relativă” înțelegem „percepere de către factorii sociali a discrepanței dintre *expectația valorilor și capacitatea valorică* a lor”. „Expectația valorilor” semnifică „bunurile și condițiile de viață pe care oamenii cred că sunt îndreptățiți să le obțină”, iar

„capacitatea valorică“ desemnează „bunurile și condițiile de viață pe care oamenii apreciază că sunt capabili să le obțină“. Cu aceste precizări definirea nominală a termenului de „deprivare relativă“ nu s-a epuizat. Așa cum arătau Chava Nachmias și David Nachmias (1981, 30), din lucrarea cărora am preluat acest exemplu, va trebui să definim în continuare termenii „expectație“, „a fi capabil“, „a percepe“. Manifestarea normelor dominante impuse de mediul economic, social, cultural și politic imediat se desemnează prin „expectație“. Mai departe vor fi definiți termenii de „normă“, „mediu“, „imediat“, „economic“, „social“, „cultural“, „politic“. Prin *normă* vom înțelege o „regulă care ghidează comportamentul oamenilor“, iar prin „comportament“ vom desemna „totalitatea reacțiilor la solicitările externe“.

Din analiza definiției nominale a termenului de „deprivare relativă“ reținem că există o *ierarhizare a definițiilor* și că fiecare definiție nominală este constituită din *termeni primari* și *termeni derivați*. Termenii derivați sunt definiți cu ajutorul termenilor primari. În exemplul discutat avem de-a face cu o ierarhizare pe patru niveluri a definițiilor, în care termenii „deprivare relativă“, „expectație“, „normă“ și „comportament“ sunt termeni derivați, în timp ce termenul de „reacție“ este un termen primar. Așa cum s-a precizat, definiția nominală nu oferă nici o informație despre realitate, definiendum-ul neavând alt înțeles decât definiens-ul. Astfel stând lucrurile, de ce apelăm, totuși, la acest tip de definiție? Care sunt funcțiile definiției nominale? Din cele cinci funcții ale definițiilor menționate anterior, definiției nominale îi sunt proprii funcțiile: de introducere a unor termeni noi în vocabularul agenților cunoscători, de concentrare a informației și de prelucrare a informației într-un alt limbaj (funcția sintetic-calculatorie). În ceea ce privește funcția referențial-designatoare va trebui analizat raportul dintre definiens și designat. Definiția explicită (definiensul) poate consta fie din relevarea *genului proxim* și a *diferenței specifice* (de exemplu: infractor = df. persoană condamnată definitiv de instanțele judecătorești), fie din *enumerarea caracteristicilor specifice* (de exemplu: om = df. ființă bio-psiho-socio-culturală) sau prin *enumerarea obiectelor* care fac parte din clasa denumită de definiens (de exemplu: fostele țări comuniste din Europa de Est = df. Albania, Bulgaria, Cehoslovacia, R. D. Germană, Polonia, România, Ungaria, URSS).

Definiția operațională are o deosebită importanță în științele sociale și comportamentale pentru că cele mai multe din obiectele și calitățile designate prin termenii din vocabularul acestor științe nu pot fi direct observabile. Valorile, atitudinile, inteligența ș.a. nu pot fi direct observate: nici alienarea, structura socială sau deprivarea relativă. În astfel de cazuri se încearcă traducerea conceptelor în „evenimente observabile“ sau *operaționalizarea conceptelor*.

[Ideea că înțelesul unui termen științific trebuie stabilit prin indicarea operațiilor de testare, pe baza cărora se decide dacă termenul este sau nu aplicabil cazului dat, a apărut în cadrul orientării filosofice a *operaționalismului*, orientare filosofică ilustrată de lucrarea *The Logic of Modern Physics* de Percy W. Bridgman (1927).] În anii 1940-1950 au apărut mai multe lucrări de referință în

problema operaționalizării conceptelor din științele socioumane (George A. Lundberg, 1941: Herbert G. Blumer, 1941: Gustav Bergman și Kenneth W. Spence, 1941: Carl G. Hempel, 1954). Operaționalizarea conceptelor a rămas în actualitate, fiind abordată și în literatura de specialitate din țara noastră (Hoffman, 1977). Definiția operațională reprezintă un procedeu eficient de a decide dacă o calitate poate fi atribuită unei unități sociale. De exemplu, frumusețea feminină. Se organizează concursuri de frumusețe naționale, internaționale și mondiale. Cum decide juriul care este cea mai frumoasă femeie din lume? Sigur, o femeie frumoasă trebuie să corespundă unor standarde culturale privind talia, greutatea, circumferința bustului și a șoldurilor etc. Toate aceste componente corporale, dincolo de armonia lor, au funcția de indicatori ai frumuseții feminine. Nu trebuie însă să tragem concluzia că definiția operațională se confundă cu enumerarea elementelor componente. Putem lua ca indicator pentru frumusețe numărul de declarații de dragoste primite de respectiva persoană înainte de căsătorie.

Arthur J. Bachrach (1962) remarcă: „Definiția operațională a unei mâncări este...rețeta sa“. Caracteristicile designatului nu reprezintă obligatoriu indicatorii utilizați în operaționalizarea conceptelor. Dragostea între un bărbat și o femeie este, din punct de vedere psihologic, un sentiment. Sărutul este un indicator al dragostei. În timp ce putem observa și număra sărutările, dragostea nu este direct observată. În definiția operațională stabilim o relație între semnele direct observabile și simbolurile ce apar la nivelul teoriei. Așa cum sublinia și Julian L. Simon (1969), o definiție este operațională numai dacă cel care analizează conceptul specifică procedeul (incluzând și instrumentele folosite) pentru identificarea sau generarea definiendum-ului și găsește un înalt coeficient de siguranță (consistență în aplicare) pentru definiția dată.

În continuare vom prezenta pentru exemplificare operaționalizarea conceptului de „autoritarism“ și „adaptare la munca industrială“. Operaționalizarea primului concept este luată ca model în literatura de specialitate (Backer, 1988, 114), definiția celui de-al doilea concept rezultând din cercetările de teren proprii vizând adaptarea la munca industrială a celor proveniți din mediul rural (Chelcea, 1974) și religiozitatea (Chelcea, 1988).

Conceptul de „autoritarism“, desemnând un sistem sociopolitic bazat pe subjugarea drepturilor individului față de stat și liderii (Reber, 1985, 70), a fost formulat în 1923 de cercetătorii de la Institutul de Cercetări Sociale din Frankfurt. Venirea la putere a lui Hitler, în 1933, i-a forțat pe mulți cercetători din Germania să emigreze în SUA. Așa se face că sociologul Theodor W. Adorno, împreună cu unii din colaboratorii săi din Frankfurt, și-a continuat cercetările la Universitatea Columbia din New York, iar apoi la Universitatea din California, la Berkeley. În 1950 publică lucrarea *The Authoritarian Personality* referitoare la tipul de personalitate care se caracterizează prin subordonare și acceptare servilă a autorității. În perioada 1940 – 1950 s-au studiat diferite aspecte ale „personalități autoritarene“ cu ajutorul scalelor de atitudine: A-S (scala de antisemitism), E (scala de etnocentrism), P-E-C (scala de conservatorism politico-economic), F

(scala de atitudine fascistă, numită apoi scala de atitudine antidemocratică). *Scala F*, elaborată de psihologul Daniel J. Levison, este structurată pe nouă dimensiuni, și anume: convenționalism; supunere autoritară; agresiune autoritară; antisubiectivitate; superstiție și stereotipuri; putere și încăpățănare; destructivitate și cinism; proiectivitate; preocupare exagerată pentru problemele morale referitoare la sex. Pentru fiecare dimensiune au fost stabiliți indicatori specifici. Pe un continuum cu 7 trepte (de la -3 la +3), persoanele testate își exprimă acordul sau dezacordul cu enunțurile (indicatorii) din structura scalei. În final, se calculează scorul total, pe baza căruia se determină tipul de personalitate. De exemplu, enunțul: „O persoană care are comportamente și obiceiuri rele și o educație proastă cu greu se poate aștepta să fie acceptată de oamenii decenti” reprezintă un indicator în cadrul dimensiunii „convenționalism”. Cei care se declară total de acord cu acest enunț *probabil* că aparțin tipului de personalitate autoritară. Probabilitatea devine mult mai mare dacă respectiva persoană posedă și indicatorii celorlalte dimensiuni (dacă sunt de acord cu enunțurile): „Supunerea și respectul față de autoritate sunt cele mai importante virtuți pe care copiii trebuie să și le însușească” (supunerea autoritară). „Homosexualitatea reprezintă o formă gravă de delincvență și trebuie pedepsită cu severitate (preocuparea exagerată pentru problemele morale legate de sex) ș.a.m.d. Specialiștii apreciază că *Scala F* poate măsura în ansamblu autoritarismul ca sindrom al atitudinilor care predispun la acceptarea ideologiei fasciste, extremist antidemocratice. Personalitatea autoritară este marcată de prejudecăți, față de grupurile minoritare, de antisemitism și etnocentrism.

Într-o cercetare sociologică mai veche (1972), studiind procesul de adaptare la munca industrială, am propus următoarea definiție nominală: „Adaptarea la munca industrială” = df. „Modificarea de durată a structurilor fiziologice și psihologice ale individului uman în raport cu solicitările, cerințele și valorile muncii industriale, cu organizarea formală și informală a întreprinderii industriale, concomitent cu modificarea structurii muncii și structurii organizaționale a întreprinderii în vederea creșterii productivității și satisfacției muncii”.

Am măsurat „adaptarea la munca industrială” printr-o serie de indicatori referitori la fenomenele obiective (A) și subiective (B).

A) Indicatorii referitori la fenomenele obiective:

- 1) Realizarea sarcinilor de producție;
- 2) Absenteismul;
- 3) Fluctuația forței de muncă;
- 4) Accidentele de muncă;
- 5) Conflictele juridice;
- 6) Morbiditatea.

Indicatorii enumerați permit o caracterizare de ansamblu a populației investigate, fără a putea diferenția persoanele adaptate sau nu la munca industrială. Pentru identificarea acestora am luat în considerație un set de indicatori subiectivi, grupați în trei dimensiuni.

B) Indicatorii referitori la fenomenele subiective:

Dimensiunea I (Adaptarea la solicitările muncii industriale)

1. Aprecierea exprimată că este mai bine să lucrezi în industrie decât în agricultură;
2. Realizarea sarcinilor de producție, după caracterizarea șefului de echipă;

Dimensiunea a II-a (Adaptarea la munca în echipă)

3. Dorința exprimată de a continua să lucreze în aceeași echipă;
4. Neprovocarea conflictelor în cadrul echipei, după caracterizarea șefului de echipă;

Dimensiunea a III-a (Adaptarea la munca în întreprindere).

5. Dorința exprimată de a continua să lucreze în aceeași întreprindere;
6. Participarea activă la stabilirea planului de producție după caracterizarea șefului de echipă.

Pe baza acestor dimensiuni și indicatori, ce se regăsesc sub formă de întrebări în chestionarul utilizat în investigație, am putut testa unele ipoteze privind problemele socioumane ale trecerii de la munca agrară la cea industrială.

Lecturi 3.4

STEFAN NOWAK

Concepte și indicatori

Atunci când gândim și vorbim despre fenomenele sociale, când efectuăm descrierea lor sau când stabilim un diagnostic, când construim ipoteze generale sau când formulăm anumite previziuni referitoare la diferitele stări sau evenimente sau privind dezvoltarea ulterioară a proceselor sociale, se întâmplă adeseori ca sensul lor empiric să nu ne fie pe deplin clar, cu toate că înțelegem sensul noțiunilor utilizate și suntem conștienți de însemnătatea termenilor folosiți. Aceasta înseamnă că în acest caz nu putem indica criteriile potrivit cărora anumite fapte observabile și procese urmează să fie distinse pentru a putea afirma dacă intervine sau nu fenomenul desemnat de termenul pe care îl utilizăm.

O astfel de situație atrage după sine, după cât se știe, însemnate urmări teoretice și practice. Dacă nu cunoaștem sensul empiric al termenilor pe care îi utilizăm, nu suntem în stare să indicăm nici metoda de control empiric al ipotezelor formulate de noi, deoarece nu știm ce fenomene ar trebui să fie observate pentru ca ipoteza noastră să fie confirmată și ce alte fenomene ar urma să le observăm pentru a o respinge. Nu suntem, de asemenea, capabili să efectuăm o clasificare a fenomenelor potrivit aparatului noastre conceptuale, deoarece operația noastră de clasificare necesită observarea anterioară a criteriilor care stau la baza acestei clasificări. Totodată, nu suntem în stare să prevedem anumite fenomene, deoarece, pentru a putea afirma faptul că fenomenul B va surveni, trebuie să știm în prealabil modul în care distingem un anumit fenomen A după care succedă permanent sau cu o probabilitate determinată fenomenul B. Acest lucru însă necesită ca termenii sau noțiunile teoriei noastre de care ne servim în analiza fenomenelor să posede un anumit sens empiric pentru ca aceștia să fie definiți operațional, „reductiv” sau, astfel zis, să posede indicii empirici corespunzători.

Analiza indicatorilor definiționali

Am folosit până acum de mai multe ori termenul de „indicator“ fără a-l defini. Din exemplele date s-a putut deduce că în cercetarea socioumană empirică indicatorii *sunt semne observabile și măsurabile cu ajutorul cărora pot fi caracterizate unitățile sociale și calitățile acestora*. Un fapt de observație (marca automobilului), răspunsul la o întrebare (Care este profesia dv.?) sau raportul dintre două mărimi (venituri/nr. membrilor familiei) funcționează ca indicatori pentru definirea conceptelor (de exemplu, pentru conceptul de „status social“). Indicatorii utilizați în operaționalizarea conceptelor poartă numele de indicatori definiționali. În continuare vom analiza acest tip de indicatori urmând modelul propus de Stefan Nowak (1972).

O primă problemă este cea a determinării relației dintre indicatorii definiționali și conceptele definite operațional. Relația poate fi *totală* sau *statistică*. Dacă luăm ca indicator pentru termenul de „student“ faptul de a fi înmatriculat la o instituție de învățământ superior, avem de-a face cu o relație totală: ori de câte ori este prezent indicatorul, tot de atâtea ori este prezent și indicatul. Dar în științele sociale și comportamentale nu întâlnim astfel de cazuri atât de simple: de cele mai multe ori operăm cu indicatori care sunt într-o relație statistică cu fenomenele desemnate prin concepte. „A fi proprietarul unui autoturism“ constituie un indicator pentru „bunăstare materială“, dar relația dintre indicator și indicat este statistică, în sensul că există o probabilitate mai mică sau mai mare ca prezența indicatorului să coincidă cu prezența indicatului: cele mai multe persoane caracterizate prin „bunăstare materială“ posedă autoturisme, dar există și situații în care persoanele cu „bunăstare materială“ să nu aibă automobil proprietate personală (datorită vârstei înaintate, îmbolnăvirii etc).

Analiza indicatorilor definiționali urmărește determinarea (specificarea) probabilității sau a corelației dintre indicator și indicat, cu scopul de a reține, în cercetările socioumane empirice acei indicatori care corelează puternic cu indicatul.

Determinarea puterii de discriminare a indicatorilor definiționali reprezintă, de asemenea, o importantă problemă în operaționalizarea conceptelor. Aceasta presupune examinarea relației statistice dintre indicator și indicat. Stefan Nowak (1972, 154) apreciază că există trei genuri distincte de putere de discriminare a indicatorului: puterea de respingere, puterea de conținere și puterea de discriminare. Puterea de respingere este proprietatea unui indicator de a lăsa în afara sferei lui toate unitățile sociale care nu posedă indicatul. De exemplu, „a fi proprietarul unei vile“ este un indicator cu o putere de respingere mai mare decât indicatorul „a fi proprietarul unui autoturism“, dacă avem în vedere indicatorul „bunăstare materială“. Probabilitatea ca între persoanele care au indicatorul (vilă proprietate), dar nu se caracterizează prin „bunăstare materială“ (indicatul) este

foarte mică. În afara indicatorului sunt cuprinse aproape toate unitățile sociale caracterizate prin respectivul indicat. Probabilitatea apariției concomitente a indicatorului și a indicatului tinde spre 1. În cercetările socioumane concrete se urmărește *maximizarea* acestei probabilități. Puterea de conținere reflectă capacitatea indicatorului de a reține în cadrul distins de el toate elementele ce se caracterizează prin posedarea indicatorului. Indicatorul „a fi proprietarul unui autoturism” pentru indicatul „bunăstare materială” are o putere de conținere mai mare decât indicatorul „a fi proprietarul unei vile”. În sfera indicatorului cu o putere de conținere mare intră și elementele care nu conțin indicatul dat. Concret: vor fi persoane care au automobil proprietate personală, dar nu beneficiază de bunăstare materială (de exemplu, persoane care au câștigat un autoturism la concursurile ce se organizează).

În stabilirea indicatorilor definiționali vom căuta maximizarea atât a puterii de conținere, cât și a puterii de respingere, astfel încât corelația dintre indicator și indicat să tindă spre 1 (când utilizăm pentru definiția operațională un singur indicator). În astfel de situații vorbim despre *puterea de discriminare* a indicatorului. De regulă, însă, când definim operațional un termen utilizăm nu unul, ci mai mulți indicatori.

Să examinăm ce se întâmplă când utilizăm doi indicatori, o situație mai simplă, dar care ilustrează tipul de probleme ce apar frecvent în cercetările empirice. Dacă dorim să caracterizăm o populație din punctul de vedere al „bunăstării materiale” și luăm ca indicatori „a poseda o locuință tip vilă” (I_1) și „a avea venituri lunare mai mari decât salariul mediu pe economie” (I_2), ajungem în următoarea situație (Figura 3.2).

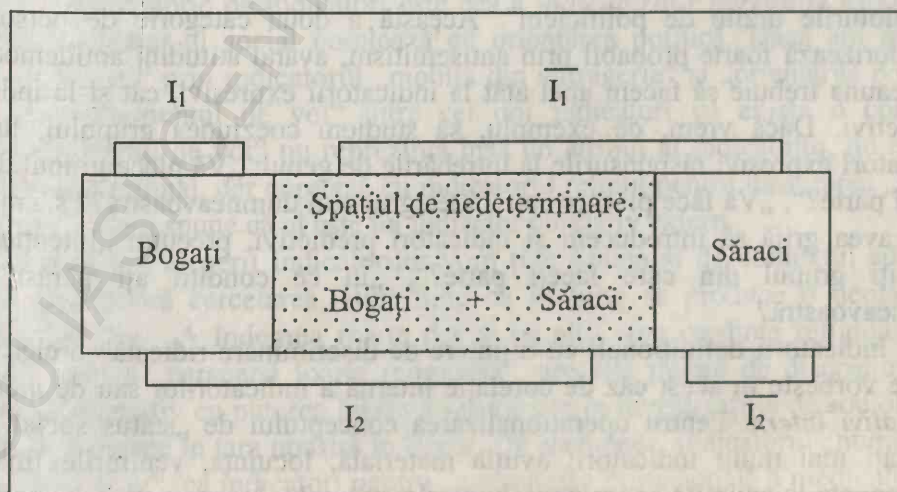

Fig. 3.2. Caracterizarea unei populații pe baza a doi indicatori

Rezultă trei grupuri de persoane, dintre care despre două din ele putem spune cu destulă precizie că sunt formate din bogați și săraci, iar despre cel de-al treilea grup, care posedă doar unul din cei doi indicatori, nu putem spune nici că posedă indicatul (bunăstarea materială), nici că nu îl posedă. Aceasta reprezintă *spațiul de nedeterminare* al indicatorilor definiționali luați în considerare. Este de dorit ca spațiul de nedeterminare să fie cât mai mic, astfel ca pe baza indicatorilor stabiliți să se facă departajări cu o precizie acceptabilă. Când se apelează nu la doi, ci la mai mulți indicatori, spațiul de nedeterminare este delimitat de indicatorii cu cea mai mare putere de discriminare.

Alegerea indicatorilor definiționali va fi precedată, așadar, de analiza puterilor de respingere, de conținere și de discriminare. Dar în stabilirea setului de indicatori pentru operaționalizarea conceptelor vom avea în vedere și tipul de indicatori la care vom face apel: vom utiliza *indicatori expresivi* sau *indicatori predictivi*?

Referindu-se la „personalitatea autoritară”, Paul F. Lazarsfeld (1965) aprecia că indicatorul „Supunerea și respectul față de autoritate sunt cele mai importante virtuți pe care copiii trebuie să le însușească” este de tip expresiv, în timp ce indicatorul „Majoritatea oameni lor nu-și dau seama cât de mult este dirijată viața noastră de comploturile urzite de politicieni” este de tip predictiv. Acești indicatori incluși în *Scala F* (vezi Lecturi 3.5) au o legătură mai slabă (indicatorii expresivi) sau mai puternică (indicatorii predictivi) cu indicatul. Persoanele care acceptă că „Supunerea și respectul față de autoritate sunt cele mai importante virtuți pe care trebuie să și le însușească copiii” au o probabilitate mai redusă de a fi de tip autoritar decât persoanele care sunt de acord că „Majoritatea oamenilor nu-și dau seama cât de mult este dirijată viața noastră de comploturile urzite de politicieni”. Această a doua categorie de persoane se caracterizează foarte probabil prin antisemitism, având atitudini antidemocratice. Totdeauna trebuie să facem apel atât la indicatorii expresivi, cât și la indicatorii predictivi. Dacă vrem, de exemplu, să studiem coeziunea grupului, luăm ca indicatori expresivi răspunsurile la întrebările de genul: „Vă place grupul din care faceți parte?”, „Vă face plăcere activitatea grupului dumneavoastră?” ș.a.m.d., dar vom avea grijă să introducem și indicatori predictivi, precum: „Intenționați să părăsiți grupul din care faceți parte?”, „În ce condiții ați părăsi grupul dumneavoastră?”

Indicatorii definiționali cu o putere de discriminare ridicată corelează între ei. Se vorbește în acest caz de corelație internă a indicatorilor sau de *indicatorii corelativi intern*. Pentru operaționalizarea conceptului de „status social” pot fi utilizați mai mulți indicatori: averea materială, locuința, veniturile financiare, apartenența la anumite organizații, bunurile culturale. Între acești indicatori există corelații ridicate: persoanele care au venituri ridicate au – de regulă – și o locuință bună, posedă bunuri materiale și culturale, fac parte din cluburi cu acces limitat.

Corelația internă a indicatorilor definiționali ne permite să reținem pentru operaționalizarea conceptelor doar câțiva dintre ei, chiar unul singur. Așa a procedat sociologul american Stuart F. Chapin, în anii '30, când, pentru a măsura „statusul social al familiei“, a reținut ca indicator „mobila din locuința“ respectivei familii: telefonul sau radioul erau cotate cu +8 puncte, ceasul deșteptător cu -2 puncte ș.a.m.d. S-a ajuns în acest fel la un indice, dat fiind faptul că „scara sufrageriei“ corelează pozitiv cu veniturile și cu profesia membrilor familiei (Figura 3.3).

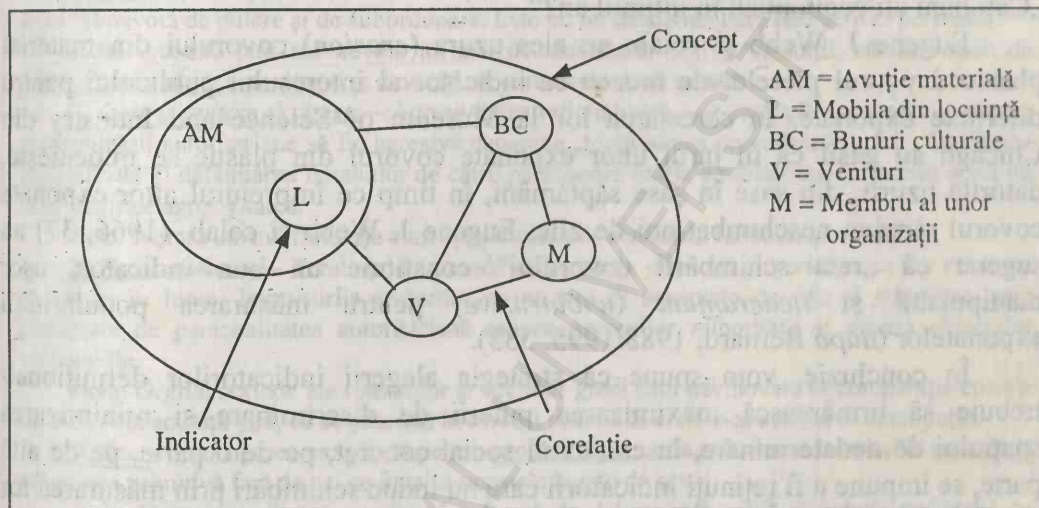

Fig. 3.3. Operaționalizarea conceptului de „status social“ (după St. F. Chapin, 1939)

O altă categorie de indicatori este cea a *indicatorilor corelativi externi*. S-a constatat că status-ul social corelează cu orientarea politică. Dacă am măsurat „status-ul social“ prin indicatorul „mobila din sufragerie“ și „orientarea politică“ prin „comportamentul de vot“ între cei doi indicatori va exista o corelație. „Comportamentul de vot“ nu reprezintă însă un atribut al indicatului, nu este un indicator definițional, dar corelează cu indicatorul reținut pentru măsurarea „status-ului social“. Vom spune că el este un indicator corelativ extern.

În strategia alegerii indicatorilor vom ține seama și de contextul social în care se desfășoară cercetarea, știut fiind că în timp se produce o deplasare a semnificației lor. „A îndemna foarte des și pe alții spre credința religioasă“, ca indicator pentru „persoană foarte religioasă“, are altă putere de discriminare în prezent, comparativ cu puterea lui de discriminare în investigațiile de sociologie a religiei desfășurate în țara noastră în trecut. De asemenea, indicatorul „numărul de bolnavi vindecați“, ca indicatori pentru „capacitatea profesională a medicului“, nu poate fi analizat în afara contextului social: trebuie să luăm în considerare progresul medicinei, maladia ș.a.

Pe de altă parte, va trebui să vedem dacă indicatorii definiționali sunt ușor manevrabili, dacă sunt direct observabili sau dacă nu cumva generează probleme de natură să compromită investigația. „Îmbrăcămintea“ unei persoane reprezintă un indicator cu o putere de discriminare mai mică decât cea a indicatorului „mobilarea locuinței“ când ne referim la ștstatus-ul social“. Cu toate acestea, vom opta pentru indicatorul „îmbrăcămintea“, pentru că este mai ușor observabil (și pentru că el corelează intern cu indicatorul „mobilarea locuinței“). În același sens, vom opta pentru indicatorul „a poseda un autoturism“, renunțând la întrebarea „Câți bani ați economisit în ultimul an?“.

Eugene J. Webb și colab. au ales uzura (*erosion*) covorului din material plastic din jurul pieselor de muzeu ca indicator al interesului publicului pentru diferitele exponate. În cercetarea lor la Museum of Science and Industry din Chicago au găsit că în jurul unor exponate covorul din plastic se înlocuiește, datorită uzurii, din șase în șase săptămâni, în timp ce împrejurul altor exponate covorul rămâne neschimbat ani de zile. Eugene J. Webb și colab. (1966, 37) au sugerat că „rata schimbării covorului“ constituie un bun indicator, ușor manipulabil și *nederanjant* (*unobtrusive*) pentru măsurarea popularității exponatelor (*după* Bernard, 1988/1995, 333).

În concluzie, vom spune că strategia alegerii indicatorilor definiționali trebuie să urmărească maximizarea puterii de discriminare și minimizarea spațiului de nedeterminare, în contextul social concret, pe de o parte, pe de altă parte, se impune a fi reținuți indicatorii care nu induc schimbări prin măsurarea lor și sunt relativ ușor manevrabili.

Lecturi 3.5

DANIEL J. LEVINSON

Scala de atitudine antidemocratică (F)

1. *Conventionalism* – Aderarea rigidă la valorile din clasa de mijloc, acceptarea lor totală și răspunsul supradimensionat la influența socială externă actuală.

Item: O persoană care are comportamente și obiceiuri urâte și o proastă educație cu greu se poate aștepta să fie acceptată de oamenii decenti.

2. *Supunerea autoritară* – Trebuința emoțională exagerată de a se subordona altora; acceptarea necritică a unui lider puternic care să ia deciziile.

Item: Supunerea și respectul față de autoritate sunt cele mai importante virtuți pe care copiii trebuie să le însușească.

3. *Agresiunea autoritară* – Favorizarea condamnării, respingerii totale, disciplinei de fier sau pedepsele severe pentru persoanele sau comportamentele care deviază de la valorile general acceptate (convenționale).

Item: Infracțiuni sexuale, ca și răpirea și atacarea copiilor trebuie pedepsite mai mult decât cu închisoarea; astfel de infractori ar trebui biciuiți public sau și mai rău.

4. Antisubiectivitate – (antiintraception). Dezaprobarea vieții emoționale libere, a ceea ce este intelectual sau teoretic, a ceea ce este nepractic. Persoanele anti-intraceptive mențin un spațiu îngust al conștiinței: realizarea dorințelor lor naturale sau autocunoașterea ar putea să împiedice adaptarea. Ca urmare, aceste persoane resping simțămintele, fanteziile și fenomenele ce țin de subiectivitate.

5. Superstiții și stereotipie – Superstițiile implică tendința de a muta responsabilitatea individului spre forțele externe dincolo de controlul individului, în particular spre cauzele mistice.

Item: Deși mulți se îndoiesc, se poate arăta că astrologia poate explica unele lucruri.

6. Putere și încăpățănare – Alierea persoanei cu ceea ce reprezintă o forță, satisfacându-se astfel nevoia de putere și de subordonare. Este un fel de slăbiciune a respectivei persoane.

Item: Această țară are nevoie nu atât de mai multe legi și instituții, cât mai mult de conducători curajoși, neobosiți și devotați, în care oamenii să creadă.

7. Destructivitate și cinism – Agresivitatea raționalizată – de exemplu, cinismul – permite personalității autoritariene să fie agresivă deoarece „toată lumea procedează la fel”. Ostilitatea generalizată și defăimarea umanului de către persoanele foarte autoritariene le permit acestora să-și justifice agresivitatea.

Item: Natura umană fiind așa cum este, totdeauna vor exista războaie și conflicte.

8. Proiectivitatea – Tendința de a crede că lucrurile sălbatice și periculoase vor continua să existe în lume. Impulsurile nedorite, ce nu pot fi acceptate de ego-ul conștient, sunt proiectate de personalitatea autoritară asupra grupurilor minoritare și asupra obiectelor vulnerabile.

Item: Orgiile sexuale ale romanilor și vechilor greci sunt nevinovate în comparație cu cele de acum din această țară, ce se practică în cercuri sociale la care te-ai aștepta cel mai puțin.

9. Sex – Preocuparea exagerată pentru problemele morale referitoare la relațiile sexuale și atitudinea primitivă față de cei ce încalcă normele legate de sex.

Item: Homosexualitatea reprezintă o formă de delincvență gravă și trebuie pedepsită cu severitate.

Sursa: M. J. Saks și E. Krupat, *Social psychology and its application*, New York, Harper & Row Publishers Inc., 1988, 104.

Trecerea de la indicatori la indici

După „reprezentarea imaginistică” a conceptului, când cercetătorul, bazându-se pe experiența vieții cotidiene, schițează o „construcție abstractă” ce conferă sens observațiilor, după ce au fost stabilite dimensiunile și au fost aleși indicatorii, se poate trece la construirea *indicilor* (Lazarsfeld, 1965).

Prin *indice* (*index*) se înțelege „o variabilă unidimensională cu r valori pe care sunt ordonate v clase de posibile combinații de caracteristici dintr-un spațiu de atribute multidimensional” (Mayntz și colab., 1969, 44). Preluăm din lucrarea mai sus citată prezentarea strategiei de construire a indicatorilor în cercetările sociologice empirice. Pentru că majoritatea conceptelor cu care operăm în științele sociale și comportamentale sunt multidimensionale (de exemplu, *status social*, *coeziune a grupului*, *satisfacție a muncii*, *anomie*), se pune problema clasificării

unităților sociale, a obiectelor din realitatea concretă, concomitent după mai multe criterii.

Dacă acceptăm că „statusul social” al unei persoane poate fi apreciat după criteriile: nivel de școlaritate, calificare profesională și venituri, nu ne va mai fi greu să observăm, de exemplu, că o persoană va avea un status social ridicat, conform dimensiunii „nivel de școlaritate”, dar un status social scăzut, conform dimensiunii „venituri”. Va trebui să trecem de la spațiu cu n dimensiuni la o variabilă unidimensională pe care să ordonăm unitățile sociale investigate (Figura 3.4).

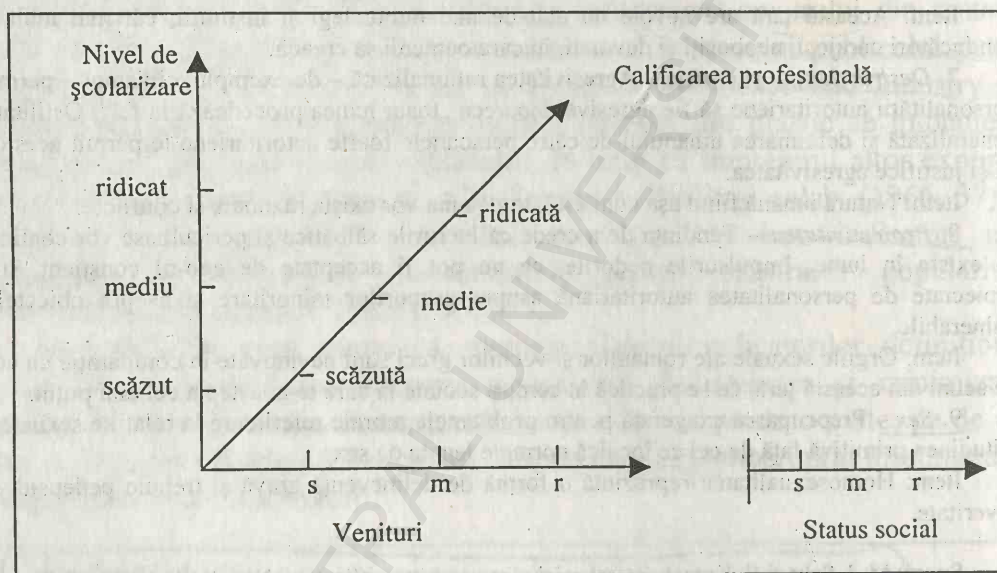

Fig. 3.4. Trecerea de la spațiul cu n dimensiuni la variabilele unidimensionale (construirea unui indice pentru „status social”)

Să analizăm cazul cel mai simplu: trecerea dintr-un spațiu bidimensional la ordonarea unităților sociale pe o variabilă unidimensională. Satisfacția muncii poate fi măsurată cu ajutorul a două dimensiuni: satisfacția produsă de conținutul muncii și satisfacția produsă de veniturile obținute prin muncă. Luăm ca indicatori răspunsurile la întrebările: „Cât de satisfăcuți sunteți de munca pe care o faceți?” (pentru prima dimensiune) și „Cât de satisfăcut sunteți de salariul pe care îl primiți?” (pentru cea de-a doua dimensiune). Preformulăm răspunsurile: foarte nesatisfăcut = 1; nesatisfăcut = 2; nici satisfăcut, nici nesatisfăcut = 3; satisfăcut = 4; foarte satisfăcut = 5 (cifrele reprezintă ponderile asociate fiecărui răspuns). Persoanele investigate se vor plasa într-una din clasele de la a la x (Figura 3.5).

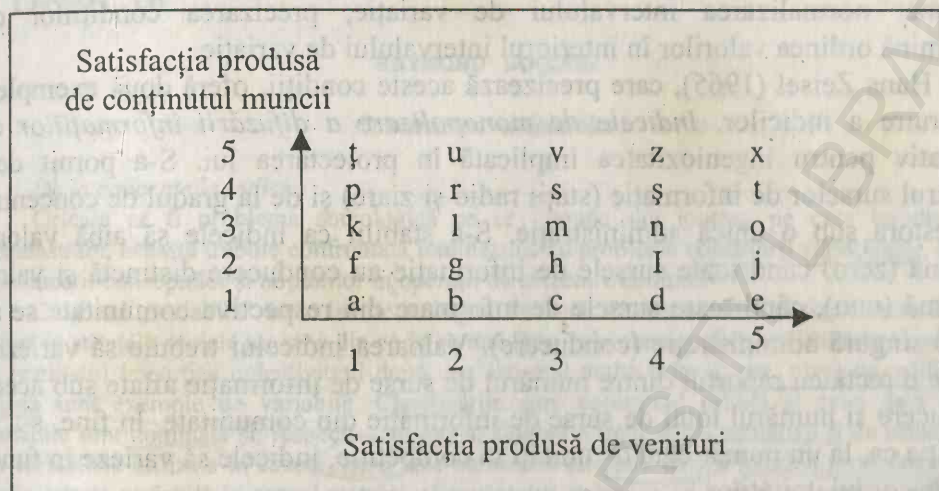

Fig. 3.5. Clasele de subiecți într-un spațiu bidimensional

Conform primei dimensiuni, vor avea o satisfacție înaltă a muncii subiecții din clasele: e, j, o, t, v. Dacă reducem, prin sinteza indicatorilor, spațiul bidimensional la o variabilă unidimensională, ajungem la următoarea ordonare a claselor de subiecți (Figura 3.6).

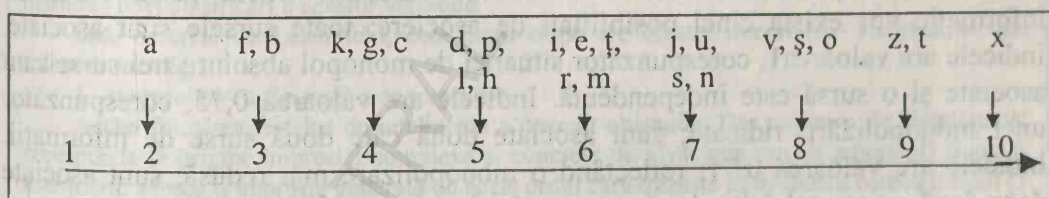

Fig. 3.6. Ordonarea claselor de subiecți pe o variabilă unidimensională

O astfel de ordonare, deși permite ierarhizarea claselor de subiecți, nu este totuși satisfăcătoare pentru că indicele construit din sinteza celor doi indicatori nu are *intervalul de variație normalizat*. Normalizarea intervalului de variație a indicelui presupune ca valorile minime și maxime să fie zero și unu, zero și zece, zero și o sută sau -1 și +1; -10 și +10; -100 și +100. Pentru a îndeplini această condiție vom acorda alte ponderi unuia sau ambilor indicatori. De exemplu, vom acorda ponderile: 0; 1; 2,50; 4,50 pentru fiecare indicator. Clasele de subiecți se vor ordona într-un interval de variație normalizat de la zero la zece. Apare însă o problemă: nu se păstrează același interval între clasele ordonate pe variabila unidimensională. Prin acordarea unor ponderi adecvate va fi depășită și această dificultate. Rezultă din cele arătate că proiectarea unui indice nu este o operație mecanică de însumare a valorilor acordate indicatorilor, ci reprezintă un travaliu intelectual care presupune: fixarea condițiilor în care indicele trebuie să ia valorile

extreme; normalizarea intervalului de variație; precizarea condițiilor care determină ordinea valorilor în interiorul intervalului de variație.

Hans Zeisel (1965), care precizează aceste condiții, oferă două exemple de construire a indicilor. *Indicele de monopolizare a difuzării informațiilor* este ilustrativ pentru ingeniozitatea implicată în proiectarea lui. S-a pornit de la numărul surselor de informație (stații radio și ziare) și de la gradul de concentrare a acestora sub o unică administrație. S-a stabilit ca indicele să aibă valoarea minimă (zero) când toate sursele de informație au conducere distinctă și valoare maximă (unu), când toate sursele de informare din respectiva comunitate se află sub o singură administrație (conducere). Valoarea indicelui trebuie să varieze în relație directă cu raportul dintre numărul de surse de informație aflate sub aceeași conducere și numărul total de surse de informație din comunitate. În fine, s-a pus condiția ca, la un număr egal de unități în competiție, indicele să varieze în funcție de dezacordul unităților.

Astfel s-a ajuns la formula
$$\frac{1}{N} \sqrt{x_1^2 + x_2^2 + \dots + x_n^2}$$

N = numărul total al surselor de informare (stații radio și ziare) din comunitate; n = numărul de asocieri ale surselor de informație; x = numărul de surse de informație asociate.

De exemplu, dacă într-o comunitate oarecare există patru surse de informație vor exista cinci posibilități de asociere: toate sursele sunt asociate. Indicele are valoarea 1, corespunzător situației de monopol absolut; trei surse sunt asociate și o sursă este independentă. Indicele are valoarea 0,75, corespunzător unei monopolizării ridicate; sunt asociate două câte două surse de informații. Indicele are valoarea 0,71, reflectând o monopolizare mai redusă; sunt asociate doar două surse, celelalte două surse acționând independent. Indicele ia valoarea 0,50, exprimând o monopolizare scăzută; nu există nici o asociere a surselor de informații. Indicele are valoarea zero.

Calculând indicele de monopolizare după formula propusă, se obțin valori diferite, corespunzătoare situațiilor diferite. Utilizarea rădăcinii sumei pătratelor numărului unităților asociate sub aceeași conducere permite relevarea gradului de concentrare a surselor de informație, lucru nerealizabil prin simpla raportare a numărului unităților asociate la numărul total al surselor de informație din comunitate.

Analiza conceptelor reprezintă un element esențial în procesul cercetării empirice în științele sociale și comportamentale. Examinarea preciziei și consistenței conceptelor, verificarea „traducerii” definițiilor nominale în definiții operaționale, evaluarea puterii de discriminare a indicatorilor și a modului de construire a indicilor sunt tot atâtea probleme de interes metodologic, de rezolvarea cărora depinde valoarea teoretică și practic-aplicativă a cercetărilor socioumane empirice.

Lecturi 3.6

RAYMOND BOUDON

*Construirea variabilelor**De la concepte la indici.*

Oricare ar fi problema sociologică ce se impune sau ipoteza pe care trebuie s-o demonstrăm, aceasta trebuie confruntată întotdeauna cu problema construirii variabilelor, adică a traducerii conceptelor și noțiunilor în operații de cercetare definite.

Cuvântul „variabilă” are o istorie ambiguă. Provenit din matematică și fizica teoretică, el a luat în științele sociale un sens din ce în ce mai larg; prin conceptul de variabilă înțelegându-se rezultatul împărțirii colectivității după una sau mai multe criterii: sex, nivel de calificare, vârstă sunt exemple de variabile. Clasificările care corespund primei și celei de-a doua variabile sunt nominală și, respectiv, ordonată; singură a treia, este cantitativă și de același tip cu variabilele utilizate în fizică. Sexul este un atribut cu două valori; ierarhia profesională un ordin, vârsta variabilă în sensul restrâns al cuvântului. Adeseori se vorbește despre o variabilă pentru a desemna un criteriu de clasificare oarecare ce conduce la definirea claselor distincte (sau categorii), a claselor ordonate (sau ranguri) sau a claselor definite printr-o valoare cantitativă (măsuri).

Problema construirii variabilelor este, deci, cea a traducerii conceptelor în indici. Astfel spus, este vorba de a trece de la definiția abstractă sau de la conotația intuitivă (n.n. – sens mai general care se poate atribui unui termen abstract, în afara propriei sale semnificații) la noțiuni sociologice („individualism”, „solidaritate familială” etc.) după criterii care să permită definirea unei clasificări a acestor variabile.

Iată, descrise de Lazarsfeld, cele patru etape ale acestei treceri (*Le Vocabulaire des sciences sociales*):

1. *Reprezentarea figurată a conceptului*

Astăzi folosirea testelor de inteligență a devenit obișnuită. Dar noțiunea de „inteligență” corespunde la origine impresiei complexe și concrete de vivacitate sau de amorteală mentală; este foarte adesea o impresie generală de acest ordin care trezește curiozitatea cercetătorului și-l orientează pe o cale care ajunge în final la o problemă de măsură.

2. *Specificarea conceptului*

Faza următoare constă în a analiza „componentele” acestei prime noțiuni, pe care le vom numi, după caz, aspecte sau „dimensiuni”. Acestea se pot deduce analitic din conceptul general sau empiric din structura intercorelațiilor lor. Indiferent de acest mod de deducție, conceptul corespunde, în general, unui ansamblu complex de fenomene și nu unui fenomen simplu și direct observabil.

Să presupunem că dorim să cunoaștem dacă randamentul unei echipe de muncitori este satisfăcător. În cele din urmă trebuie analizată noțiunea de randament și diferitele sale componente: viteza de lucru, calitatea produsului, rentabilitatea echipamentului de lucru etc. Teoria măsurii dă acestor factori numele „dimensiuni” și analiza lor constituie o problemă complexă.

3. *Alegerea indicatorilor*

Această etapă constă în a găsi indicatorii respectivi pentru dimensiunile reținute; acest lucru nu se face fără dificultăți. Una dintre ele ar fi: ce este de fapt un indicator? Indicatorii utilizabili variază după o gamă foarte largă în funcție de mediul social al individului. Relația între fiecare indicator și conceptul fundamental fiind definită în termeni de probabilitate și nu de certitudine, este indispensabilă utilizarea unui număr cât mai mare posibil de indicatori.

Studiul testelor de inteligență a permis, de exemplu, descompunerea acestei noțiuni în mai multe dimensiuni: inteligență manuală, verbală... Dar aceste dimensiuni, ele însele nu pot fi măsurate decât printr-un ansamblu de indicatori.

4. Construirea indicilor

A patra etapă constă în sinteza datelor primare obținute în etapele precedente. De exemplu, inteligența unui copil fiind descompusă în șase dimensiuni, se aleg zece indicatori pentru fiecare dimensiune și se construiește o măsură unică plecând de la aceste informații elementare.

Aceste principii, descrise de Lazarsfeld, nu sunt rezultatele unei metodologii apriori, ci o reflexie asupra cercetărilor efectuate de sociologi. Ele descriu într-un anumit fel procedeele către care tinde mai mult sau mai puțin să le aplice orice sociolog angajat într-o cercetare empirică. Logica descrisă în acest text este prezentă sub o formă ușor diferită, nu numai în lucrările recente, ci și în lucrările clasice. Astfel, când Durkheim încearcă să demonstreze că individualismul sau cum i se mai spune, egoismul este una din cauzele sinuciderii, el se ciocnește de o dificultate de care este pe deplin conștient. Această dificultate constă în trecerea de la definirea abstractă a egoismului la definirea criteriilor obiective ale egoismului. Pe scurt, este vorba de traducerea unui concept în variabilă. Pentru aceasta el recurge la o serie de indicatori, analizând separat legătura statistică a fiecăruia dintre acești indicatori cu coeficientul de sinucidere. Unul din acești indicatori este opoziția celibatar-căsătorit [...].

Principala diferență între procedeele de „măsură” adaptate de Durkheim și cele descrise de Lazarsfeld este aceea că indicatorii utilizați în *Le Suicide* nu sunt combinați între ei. Este adevărat că existența unor obstacole fac imposibilă această combinare. Datele statistice utilizate de Durkheim i-au permis, de exemplu, să determine coeficientul de sinucidere pentru celibatari și căsătoriți, pe de o parte, pentru protestanți și catolici, pe de altă parte. Dar aceste date nu i-au permis să determine coeficientul de sinucidere care să corespundă combinațiilor acestor criterii (protestanți celibatari, necăsătoriți; catolici celibatari, căsătoriți).

În alte cazuri, cele descrise de Lazarsfeld rămân prezente. Să considerăm, de exemplu, lucrările lui Thomas și Znaniecki (*The polish peasant...*) și cele ale școlii din Chicago (Madge, *The origins...*) asupra cauzelor „dezorganizării sociale” și a „demoralizării individuale” observate la emigranți. În aceste studii, documentele utilizate sunt de natură calitativă (istoria vieții, scrisori, descrierea „etnologică” a relațiilor sociale, a conflictelor etc.). Dar relațiile între variabilele introduse (dezorganizare socială, demoralizare etc.) nu dau loc în nici un fel unei analize formale. Este ușor de arătat, deci, că acești autori utilizează limbajul indicatorilor, al variabilelor și al relațiilor între variabile. Astfel, chiar la nivelul acestor studii de ordin calitativ apar indicatori sub forma conceptelor și relații între variabile sub forma descrierilor monografice. Sunt încercări prin care s-a căutat să se dea o formulare matematică problemei construirii variabilelor plecând de la acești indicatori. Această problemă nu este invenția unei metodologii apriori, ci își are rădăcinile în cercetarea sociologică completă și uneori chiar calitativă.

Interșanjabilitatea indicilor

În sociologie nu este posibilă definirea unor măsuri cu același grad de validitate ca al aceluia utilizat în științele naturii. Singurul mod de a ne asigura că indicatorii aleși nu dau naștere la fenomene artificiale este acela de a alege alți indicatori și de a verifica dacă ei oferă același rezultat. Este tocmai ceea ce face Durkheim atunci când analizează relația între coeficientul sinuciderii, pe de o parte, și o multitudine de indicatori ai „egoismului”, „anomie”, pe de altă parte [...]. Deși clasificările obținute în indici diferiți pot fi foarte diferite, structura relațiilor între o variabilă măsurată prin acești indici și alte variabile poate fi aceeași.

Termeni-cheie

Concept

Definiție nominală

Indicator

Indice

Termeni

Definiendum

Definiens

Definiție operațională

Definiție ostensivă

Regulă semantică

Semn

Semnificație

Probleme recapitulative

1. Ce este o regulă semantică?
2. Dați cât mai multe exemple de termeni polisemici.
3. Care este deosebirea dintre termenii referențiali și cei nereferențiali?
4. Dați exemple de concepte calitative utilizate în științele socioumane.
5. Definiți nominal și apoi operațional conceptul de „lider eficient” al grupului de muncă.
6. Definiți operațional conceptul de „persoană morală”.
7. Analizați puterea de discriminare a indicatorilor utilizați.
8. Construiți un indice din sinteza indicatorilor propuși de dumneavoastră.
9. Ce condiții trebuie să îndeplinească un indice pentru a fi utilizabil în cercetările socioumane empirice?
10. Calculați valoarea indicelui de monopolizare a surselor de informații într-o comunitate în care numărul total de surse de informații (stații de emisie radio/tv sau ziare) este de șase unități.

The first of these is the fact that the majority of the population of the country is engaged in agriculture. This is a fact which is of great importance in the study of the country's economy and social structure. It is also a fact which is of great importance in the study of the country's culture and history.

The second of these is the fact that the majority of the population of the country is engaged in agriculture. This is a fact which is of great importance in the study of the country's economy and social structure. It is also a fact which is of great importance in the study of the country's culture and history.

The third of these is the fact that the majority of the population of the country is engaged in agriculture. This is a fact which is of great importance in the study of the country's economy and social structure. It is also a fact which is of great importance in the study of the country's culture and history.

The fourth of these is the fact that the majority of the population of the country is engaged in agriculture. This is a fact which is of great importance in the study of the country's economy and social structure. It is also a fact which is of great importance in the study of the country's culture and history.

The fifth of these is the fact that the majority of the population of the country is engaged in agriculture. This is a fact which is of great importance in the study of the country's economy and social structure. It is also a fact which is of great importance in the study of the country's culture and history.

The sixth of these is the fact that the majority of the population of the country is engaged in agriculture. This is a fact which is of great importance in the study of the country's economy and social structure. It is also a fact which is of great importance in the study of the country's culture and history.

The seventh of these is the fact that the majority of the population of the country is engaged in agriculture. This is a fact which is of great importance in the study of the country's economy and social structure. It is also a fact which is of great importance in the study of the country's culture and history.

MĂSURAREA ÎN ȘTIINȚELE SOCIALE ȘI COMPORTAMENTALE

- Societate și măsurare
- Ce este măsurarea?
- Nivelurile de măsurare
- Validitatea și fidelitatea măsurării
- Termeni-cheie
- Probleme recapitulative

Lecturi

- 4.1. Ioan Mărginean, *Elementele componente ale măsurării sociale*
- 4.2. Fred N. Kerlinger, *Un exemplu ipotetic al validității de construct*
- 4.3. Fred N. Kerlinger, *Fidelitatea (Reliabilitatea)*

Societate și măsurare

Facem zilnic măsurări fără să ne întrebăm despre fundamentele teoretice ale acestui act de cunoaștere. Măsurăm timpul, spațiul, volumul, greutatea sau valoarea mărfurilor. Ne slujim de fel de fel de aparate de înregistrare a duratei acțiunilor noastre sau a distanțelor pe care le parcurgem. Ce s-ar întâmpla dacă banalul ceas de mână, care se vinde acum „la kilogram” – încă o măsurare! – ar dispărea pur și simplu ? Nu, lumea nu s-ar sfârși, dar viața socială s-ar desfășura altfel: orășenii ar începe să crească păsări de curte (cocoși și desigur, găini), s-ar modifica alimentația și criteriile de apreciere a oamenilor (punctualitatea n-ar mai constitui un titlu de noblețe) etc. Cum s-ar schimba viața socială dacă nu am mai folosi a 40.000.000-a parte din meridianul terestru – metrul – și multiplii lui pentru stabilirea raporturilor spațiale ? Ne-am întoarce, foarte probabil, în antichitate, măsurând distanțele cu pasul și lungimile cu degetul, palma, cotul sau piciorul. În sensul cel mai prozaic, omul ar redeveni „măsura tuturor lucrurilor”.

Fact este că evoluția societății a impus multiplicarea continuă a operațiilor de măsurare, ca și sporirea preciziei lor. Să ne gândim că din necesități practice, din cele mai vechi timpuri, s-au măsurat ogoarele, pământul cultivabil. Măsurarea pământurilor, care precede punerea în posesie, este astăzi la noi mai actuală ca oricând. Alte măsurări au apărut relativ târziu: inteligența, de exemplu, nu a început a fi măsurată decât în urmă cu o sută de ani. În 1890, psihologul american James McKeen Cattell a folosit pentru prima oară termenul de „test” în măsurarea caracteristicilor psihologice ale indivizilor umani. Ideea măsurării intelectuale a oamenilor a influențat puternic viața socială, iar practica ierarhizării lor după dotarea intelectuală are un impact social foarte puternic. Psihologului francez Alfred Binet (care a elaborat în 1905, împreună cu Théodore Simon, primul instrument de măsurare a inteligenței – vestita „scală metrică a inteligenței”) i se datorează progresul extraordinar al metodelor de diagnoză psihologică a personalității în context social (Șchiopu, 1997, 117). Concomitent cu creșterea

tipurilor de obiecte, fenomene și procese, sociale sau naturale, ce intră sub incidența măsurării, a sporit considerabil și precizia. Determinarea metrului s-a făcut, inițial, împărțindu-se lungimea unei șosele la numărul rotațiilor înmulțit cu diametrul roții vehiculului ce a parcurs-o, împins fiind de un om, până la schimbarea meridianului cu un grad (aproximativ 111 km). Astăzi metrul este determinat cu o precizie de o miliardime (10^{-9}), ca 1650763,73 lungimi de undă ale radiației atomului de kripton 86.

În același timp, perfecționarea măsurilor a susținut progresul social și uman. Zborurile cosmice nu ar fi fost posibile dacă precizia măsurilor nu ar fi atins parametri greu de imaginat: în momentul aselenizării, modulul misiunii Apollo 11 nu mai dispunea decât de o cantitate de combustibil pentru încă 10 secunde de zbor.

Pentru a deveni *homo faber*, omul a trebuit să ajungă a fi *homo metricus*; pentru a spori gradul de civilizație trebuie extinsă gama măsurilor și redusă incertitudinea de măsurare. Dar măsurarea costă și, cum remarca și Aurel Millea (1982, 23), prețul pentru obținerea unei incertitudini mici corelează cu scopul măsurării. În lucrările de tâmplărie precizia de măsurare (opusul incertitudinii de măsurare) este mai mare decât în lucrările de zidărie (± 1 cm, față de ± 5 cm). Când se măsoară cantități mici se admite, prin convenție, o eroare de 1 – 2 la sută, dar pentru cantități mari eroarea admisă este de zece ori mai mică. Când cumpărăm produse preambalate (făină, mălai, zahăr) suntem avertizați că ceea ce plătim – un kilogram – nu este chiar un kilogram: cantitatea variază între 990 g și 1010 gr. Și ni se pare firesc acest lucru pentru că marfa vândută costă relativ puțin. Cu totul altfel stau lucrurile când cumpărăm aur: o eroare de 20 g este inadmisibilă. Dacă se au în vedere cantități mari (tone de grâu, vagoane de cărbune sau de lemne) eroarea acceptată la măsurarea este cuprinsă între 0,1 la sută și 0,2 la sută. Sigur, s-ar putea reduce incertitudinea de măsurare la 0,01 la sută, dar merită oare să plătim mult pentru precizia măsurării unei mărfi care costă puțin? Mai mare daraua decât ocaua! – ne avertizează un proverb românesc.

Și măsurarea fenomenelor sociale se înscrie în aceeași logică. Să luăm ca exemplu măsurarea curentelor de opinie pro sau contra unui eveniment, partid politic sau candidat la o funcție eligibilă. După cum se știe, primele sondaje de opinie riguros științifice sunt legate de numele lui George Gallup (1901 – 1984), care în 1935 a înființat vestitul American Institute of Public Opinion. După decembrie '89, sondajele de opinie publică au devenit o realitate și în România. La nivelul anului 1999, un sondaj de opinie preelectoral, reprezentativ național, costa la noi aproximativ 10.000 de dolari SUA. Eroarea admisă este de ± 3 la sută, ceea ce presupune interviuarea unui număr de aproximativ 1100 de persoane (Nu vom stărui asupra tehnicilor de eșantionare). Dacă dorim să reducem incertitudinea de

măsurare (eroarea) la ± 2 la sută, lucrul este perfect posibil. Dar merită să plătim de patru ori mai mult pentru asta ? Uneori da, alteori nu ! Ce contează ± 3 la sută, dacă 87 la sută din populație se pronunță în favoarea unui partid politic ? Când este vorba, însă, de un partid care întrunește doar 4 la sută din opțiunile electoratului, eroarea cu care se lucrează (± 3 la sută) devine foarte importantă (pragul electoral pentru a intra în Parlament fiind de 5 la sută). În aceleași condiții (încredere de 95 la sută, chestionar de mărime medie, adică o jumătate de oră pentru aplicare), reducerea erorii de măsurare la ± 1 la sută ar însemna un eșantion de 16.000 de persoane și un cost de aproximativ 150.000 de dolari SUA, ceea ce nu este nici rațional, nici suportabil. Așa cum se știe, opiniile au un grad de fluctuație mare. Este suficient să se producă un eveniment social, economic sau politic major pentru ca opiniile favorabile să devină nefavorabile, și invers, sau proporția opiniilor pozitive să scadă semnificativ. Anterior deciziei NATO de bombardare a Iugoslaviei (1999), peste 70 la sută din populația României se pronunța pentru aderarea țării la NATO. Două luni mai târziu opinia favorabilă aderării scăzuse sub 60 la sută. În prezent, conform unui sondaj realizat de Metro Media Transilvania în perioada 8-13 februarie 2001, aproximativ 85 la sută din electoratul din România ar vota în favoarea integrării țării noastre în NATO (cf. România liberă, Nr. 3326, 28 februarie 2001).

Alte fenomene psihologice sau sociologice au o mare stabilitate. Inteligența, acest „cadou oferit de ereditate în mare parte” (Eysenck și Eysenck, 1981/1998, 96), rămâne la adulți aproape neschimbată. Putem calcula cu multă precizie *coeficientul de inteligență** al fiecărei persoane. În mod obișnuit este, însă, suficient să știm că o persoană posedă o abilitate mentală medie (IQ = 100), peste medie sau mult peste medie (IQ = 130). Putem împărți seria statistică nu în jumătăți (aflând mediana), ci în sferturi (quartile) sau zecimi (decile). Precizia indicării poziției, a cuantilelor, sporește, dar nu are nici un rost să încercăm să ordonăm crescător sau descrescător după valoarea IQ întregul personal dintr-o întreprindere. Nu are nici o semnificație psihologică sau sociologică diferența de câteva unități a coeficientului de inteligență, deși toată lumea recunoaște că inteligența „are o mare importanță din punct de vedere educațional și social. Venitul unui ins, o dată cu slujba lui, depinde de gradul său de inteligență; la fel, statutul său social. Norocul, personalitatea, relațiile de familie și societatea joacă, desigur, un rol al lor, dar nici pe departe atât de important precum cel al înzestrării intelectuale” (Eysenck și Eysenck, 1981/1998, 96).

Notă Coeficientul de inteligență sau cotientul de inteligență, notat cu IQ (intelligence quotient), reprezintă raportul dintre vârsta mintală și cea cronologică, înmulțit cu 100. Termenul a fost propus de psihologul german Wilhelm Stern (1871 – 1938).

În concluzie, măsurarea însoțește evoluția omului și a societății, se diversifică și sporește continuu în precizie, dar măsurarea costă. Orice măsurare conține în sine o eroare (diferența dintre rezultatul măsurării și valoarea adevărată a mărimii măsurate). Important rămâne însă faptul că eroarea poate fi evaluată și redusă în funcție de scop, de procedeele utilizate și de resursele financiare de care dispunem. Totdeauna, însă, a măsura înseamnă a aproxima. „Certitudinea absolută este privilegiul minților needucate“. Această sentință a lui J. Keyser este cu atât mai valabilă în legătură cu măsurarea fenomenelor și proceselor psihosociale.

Ce este măsurarea?

De la Galileo Galilei (1564 – 1642), fizicianul și filosoful italian care a inițiat știința modernă prin matematizarea ei, și până azi s-au propus mai multe definiții ale măsurării. Una dintre cele mai răspândite și acceptate definiții aparține fizicianului N. R. Campbell (1920, 267): prin măsurare se înțelege „procesul de atribuire de numere calităților reprezentate“. Nota definitorie, corespondența dintre numere și calitățile măsurate, se regăsesc și în alte definiții, precum cea datorată lui Bertrand Russell (1938, 176): „Măsurarea unei mărimi este, în sensul cel mai general, orice metodă de stabilire a unei corespondențe unice și reciproce între toate sau unele mărimi ale unei clase în toate sau unele numere integrale, raționale sau reale“.

Leonard S. Kogan (1975, 68) consideră că, pentru științele socioumane, definiția dată de psihologul american Stanley S. Stevens (1906 – 1973), potrivit căreia măsurarea constă în „atribuirea de numere obiectelor sau evenimentelor conform regulilor“ este foarte lămuritoare. Psihologul american anterior citat reia această definiție în lucrările sale ulterioare: *Mathematics, Measurement and Psychophysics* (1951), *Measurement and Man* (1958) și *Measurement, Statistics, and the Schemapiric View* (1968).

Considerăm că această definiție, atât de des citată, impune anumite precizări. În primul rând, trebuie remarcat că sunt măsurate nu obiectele ca atare, ci proprietățile lor: status-ul social, autoritatea, prestigiul, prejudecățile, convingerile – când avem în vedere un individ – și coeziunea, circulația informației, starea de spirit etc. – când este vorba de un grup uman. De asemenea, măsurarea presupune un sistem de numere și anumite reguli de atribuire a numerelor pentru obiecte. Astfel privită, măsurarea este o relație ce se stabilește între domeniul obiectelor și domeniul numerelor. Importantă este regula de corespondență dintre fenomene și numere (Baker, 1988, 117).

Fred N. Kerlinger (1973, 429) propune o ecuație generală pentru orice procedeu de măsurare:

$$f = \{(x, y); x = \text{orice obiect}; y = \text{un număr}\}$$

Ecuția propusă se citește astfel: funcția f , sau regula de corespondență, este egală cu setul perechilor ordonate (x, y) , astfel că „ x ” este un obiect și orice „ y ” care îi corespunde este un număr. Regula de corespondență indică modul de atribuire de numere caracteristicilor pe care vrem să le măsurăm.

În măsurarea faptelor, fenomenelor sau proceselor sociale adesea este foarte greu să se formuleze reguli clare de atribuire a numerelor și, uneori, imposibil de respectat toate cele trei postulate ale măsurii (Kerlinger, 1973, 434):

Fie $(a = b)$ sau $(a \neq b)$, dar nu ambele (postulatul exclusivității);

Dacă $[a = b]$ și $(b = c)$, atunci $(a = c)$ (postulatul tranzitivității relației de egalitate);

Dacă $[(a > b)]$ și $(b > c)$, atunci $(a > c)$ (postulatul tranzitivității relației de inegalitate).

Chiar primul postulat, cel mai elementar, nu poate fi totdeauna acceptat fără o verificare prealabilă. Regula aparent clară: „Atribuiți numărul 1 pentru persoanele de sex masculin și numărul 2 pentru persoanele de sex feminin” uneori este inoperantă. Masculinitatea și feminitatea, atât biologic, cât mai ales cultural, sunt caracteristici mai greu de stabilit decât se crede; dovadă, testele la care sunt supuși sportivii (sportivele) pentru a se determina sexul nu după caracterele secundare sau după elementele culturale (comportament, vestimentație etc.), ci pe baza dozării hormonale. Dacă vom aduce în discuție caracteristicile psihosociologice ale persoanelor și grupurilor umane, vom constata ușor că *postulatul exclusivității*, ca fundament în măsurare, nu este respectat totdeauna. Oamenii nu sunt „cu prejudecăți” sau „fără prejudecăți”, „egoști” sau „nonegoști” ș.a.m.d., iar grupurile umane nu pot fi caracterizate ca „lipsite de coeziune” sau „coezive”, „permissive” sau „lipsite de permisivitate” etc. și, mai general, în domeniul științelor socioumane, faptele, fenomenele și procesele nu sunt „sau – sau”, ci mai degrabă „și-și”: oamenii sunt și cu prejudecăți și fără, și egoști și altruști; în grupurile umane există și coezivitate și ostilitate, și permisivitate și selectivitate în acceptarea indivizilor în grup etc.

Rezerve și mai serioase implică *postulatul tranzitivității*. Din punct de vedere psihosociologic, nu se poate spune niciodată cu certitudine că: dacă „ a ” l-a depășit pe „ b ” într-o probă de performanță și „ b ” pe „ c ”, atunci „ a ” îl va depăși pe „ c ” într-o situație de competiție directă. Fiind în competiție directă, într-o probă de performanță, un băiat poate depăși o fată, care la rândul ei, în competiție directă poate întrece pe alt băiat. Acesta din urmă, în competiție cu cel dintâi, poate ieși învingător. Exemplul adus în discuție credem că a sugerat îndeajuns dificultățile pe care le avem de întâmpinat în măsurarea fenomenelor psihosociale.

Lecturi 4.1

IOAN MĂRGINEAN

Elementele componente ale măsurării sociale

Teoria măsurării în sociologie se constituie din modul în care sunt definite elementele sale componente: obiectul de măsurat, etalonul de măsură și regulile de atribuire a valorilor, fenomenelor și proceselor sociale în acord cu proprietățile lor.

Obiectul. Aspectul fundamental în definirea obiectului de măsurat se referă la natura specifică a socialului, de care s-au ocupat atâția sociologi, începând cu A. Comte. Socialul nu poate fi redus la fizic, biologic sau psihic și nici la o amalgamare a acestora. El reprezintă o realitate distinctă, ceea ce reclamă și o abordare specifică a socialului, evident în cadrul unei teorii generale a cunoașterii și măsurării. Un alt aspect privește faptul că socialul însuși este foarte divers. Obiectul de studiu al sociologiei constă dintr-o multitudine de fapte, fenomene și procese sociale începând cu cele de natură macrosocială, de la nivelul societății globale – formațiunea social-economică în întregul său – și până la cele de natură microsocială referitoare la acțiuni, comportamente, relații individuale și de grup.

Efectuarea măsurătorilor într-o situație sau alta reclamă definirea riguroasă a obiectului cercetat, strategia de măsurare urmând să fie adaptată la specificul obiectului respectiv. O altă caracteristică a măsurării sociale decurge din faptul că în acest domeniu întâlnim mai multe tipuri de măsurători, în funcție de conținutul activităților. Distingem, pe de o parte, măsurarea caracteristicilor cantitative ale diferitelor fenomene și procese sociale și, pe de altă parte, distingem o serie de operații de evaluare. Relația măsurare-evaluare constituie un obiect de dispută între sociologi. Astfel pentru unii (C. A. Moser) evaluarea este termenul adecvat pentru a desemna totalitatea operațiilor de măsurare socială, distingându-se astfel de măsurarea din alte domenii.

Analiza modalităților de utilizare a celor doi termeni evidențiază însă, atât echivalența dintre măsurare și evaluare, cât și desemnarea unor activități specifice (Downie, 1967). Dacă, prin măsurarea socială se are în vedere evidențierea nemijlocită a conținutului fenomenelor și proceselor sociale, prin evaluare se are în vedere, fie o anumită determinare valorică, fie semnificația atribuită obiectului cercetat. Astfel, se evaluează în bani valoarea activelor de întreprinderi, se evaluează în note răspunsurile elevilor etc. Măsurarea socială în întregul său nu se reduce însă la evaluare, la notare. Ea se interesează în primul rând de conținutul concret al fenomenelor și proceselor studiate. În afara acestei determinări de conținut, însăși evaluarea este imposibilă. Așa de exemplu, în determinarea eficienței campaniei electorale, deși obiectul de studiu nu este campania ca atare, ci se studiază rezultatele obținute prin acțiunea respectivă, evaluarea rezultatelor nu se poate realiza decât în strânsă corelație cu căile și mijloacele folosite în acțiune, ceea ce presupune studiul acestora și reținerea celor mai eficiente. De asemenea, pentru determinarea coeziunii grupului de muncă se cercetează amploarea și intensitatea relațiilor sociale, psihosociale și de muncă în cadrul grupului. Pe această bază, se poate evalua dacă avem de-a face cu un grup cu o coeziune înaltă sau nu, acordându-se calificative: f. bună, bună, potrivită, slabă, f. slabă.

Evaluarea este deosebit de răspândită în viața de zi cu zi implicând diverse operații de apreciere, fie că este vorba de convertirea rezultatelor obținute la diverse probe (examene) la care sunt supuse persoanele studiate (docimologia), fie că este vorba de analiza rezultatelor obținute în activitatea profesională, sportivă etc., de către anumite persoane sau colectivități; însăși măsurarea este și ea la rândul ei evaluată, pentru a i se determina calitățile.

Observăm, deci, că între măsurare și evaluare există, într-adevăr, deosebiri în funcție de perspectiva din care este studiat un anumit obiect de cercetare. În practica curentă se întâlnește însă destul de frecvent utilizarea interșanjabilă a termenilor pentru a desemna determinarea cantitativă a obiectului cercetat, fie că este vorba de caracteristici interne ale acestuia, fie că este vorba de raportarea lui la un alt sistem de referință: eficiență, semnificație etc.

Etalonul. Cât privește cel de al doilea element al măsurării, este de consemnat faptul că în multe cercetări sociale nu avem de-a face cu etaloane de măsură propriu-zise, cu semnificația de „unitate“. În fapt, el se constituie pe baza analizei comparative a fenomenelor și proceselor cercetate. Operația de comparare permite să se realizeze descrieri cantitative cu un grad relativ înalt de precizie. Chiar și atunci când se elaborează un etalon, el nu are o semnificație absolută, de tipul celor utilizate în măsurarea mărimilor fizice. În domeniul social, etaloanele sunt niște elaborate conceptuale, mai mult sau mai puțin precise, care urmează să fie confruntate cu realitatea empirică, unde introduc o anumită semnificație. Din aceste motive, este impropriu să se vorbească de o măsurare metrică a fenomenelor sociale calitative, lipsind suportul material (fizic). Expresiile adecvate măsurării sociale sunt acelea de măsurare numerică (când există unitate de măsură în atribuirea valorilor) respectiv numerică (când nu există unitate de măsură).

Elaborarea etalonului se poate realiza prin determinarea semnificațiilor pe care oamenii le atribuie diferitelor evenimente. Alteori etalonul se introduce pe cale normativă, în acord cu obiectivele urmărite sau cu așteptările colectivităților umane. După cum, etalonul se poate determina pe baza unor calcule: media sau mediana răspunsurilor, abaterea standard, decilele sau centilele distribuției etc.

Regulile de atribuire a valorilor. Atribuirea valorilor (simbolice sau numerice) în cadrul operațiilor de măsurare urmează specificul fenomenelor și proceselor sociale studiate la un moment dat. Modalitățile concrete de lucru conduc la constituirea unor niveluri de măsurare sau tipuri de scală nominal, ordinal, cardinal (de interval sau de distanță) de raport (de proporții). În cazul în care dorim să realizăm o corespondență directă între valorile și realitatea empirică, valori atribuite permit numai acele manipulări care pot fi realizate efectiv în plan concret, iar acest fapt conduce direct la acceptarea unor niveluri de măsurare. Nivelurile de măsurare se definesc în funcție de transformările ce le suportă astfel încât să se păstreze relațiile dintre valorile atribuite și caracteristicile măsurate (termenul de „scală“ este folosit atât pentru a desemna un instrument specific de măsurare utilizat în procedeele de scalare, cât și pentru a desemna rezultatul măsurării – nivelul de măsură).

Postulatele măsurării. Constituirea regulilor de atribuire a valorilor în cadrul operației de măsurare este reglementată printr-o serie de postulate. Pentru determinarea nominală sunt implicate două postulate, respectiv cel al simetriei și cel al tranzitivității egalității. Pentru relația de ordine intervine și postulatul tranzitivității relațiilor de mai mare, mai mic.

Sursa: S. Chelcea, I. Mărginean și I. Cauc, *Cercetarea sociologică. Metode și tehnici*, Deva, Editura Destin, 1998, 115 – 118.

Nivelurile de măsurare

În literatura de specialitate este larg acceptată ideea existenței unui număr de patru niveluri de măsurare: nominal, ordinal, de interval și de raport. Stanley S. Stevens, în 1941, a identificat primul aceste patru niveluri de măsurare și a specificat operațiile statistice permise de fiecare nivel. În studiul *On the Theory of Scales of Measurement* (publicat inițial în revista *Science*, 684, 7, 1946, 677 – 680) definește fiecare tip de scală, atrăgând atenția asupra faptului că „operațiile

statistice ce pot fi aplicate în mod legitim la datele empirice depind de tipul de scală după care sunt ordonate aceste date (Stevens, 1970, 70). Enumerarea nivelurilor reflectă gradul de precizie în ordine crescătoare, de la măsurarea nominală la cea de raport, și descrescătoare, în ceea ce privește restricțiile operațiilor statistico-matematice permise de fiecare nivel de măsurare în parte. Așa cum precizează Ioan Mărginean (1998, 118), „primele două niveluri (nominal și ordinal) alcătuiesc măsurarea nenumerică (nonparametrică), iar ultimele două (de interval și de raport) alcătuiesc măsurarea numerică (parametrică)“.

În măsurarea nominală, numerele asociate obiectelor nu au semnificația lor cantitativă, nu exprimă mărimi: sunt pur și simplu semne, nume. H. Russell Bernard (1995) precizează că „măsurarea nominală este calitativă“. Într-un experiment psihosociologic, fiecărui subiect i se asociază un număr: în loc să spunem subiectul de experiment M., spunem subiectul numărul 1 sau 2, 3 ... n. Este un exemplu de măsurare nominală. Dar oare este aceasta măsurare? Dacă se acceptă definiția dată de Stanley S. Stevens măsurării, răspunsul nu poate fi decât afirmativ. Regula de atribuire a numerelor, pentru măsurarea nominală, nu prevede decât că același număr va fi atribuit tuturor obiectelor care au aceleași caracteristici și numai lor. Toți subiecții domiciliați în mediul urban sunt desemnați prin numărul 1, cei din rural cu numărul 2. Conform regulii de atribuire a numerelor, nu este permis ca persoanele domiciliate în urban să primească numărul 1, cât și numărul 2; de asemenea, nu este permis ca numărul 1 (sau 2) să fie atribuit atât persoanelor din urban cât și celor din rural. Oricât ar părea de simplu, postulatele măsurării se cer verificate și la acest nivel de măsurare. Primul postulat [$(a = b)$ sau $(a \neq b)$, dar nu ambele] constituie restricția definitorie pentru măsurarea nominală. Dihotomia este deci proprietatea specifică acestui tip de măsurare. Alături de ea, simetria [dacă $(a = b)$, atunci și $(b = a)$] caracterizează nivelul măsurării nominale. Tranzitivitatea [dacă $(a = b)$ și $(b = c)$] comportă unele discuții, dat fiind faptul că în domeniul științelor socioumane nu există două obiecte, fenomene, procese identice, cu atât mai puțin trei. Totuși, se acceptă că dihotomia, simetria și tranzitivitatea caracterizează măsurarea nominală. Pe baza proprietăților amintite sunt ușor de stabilit operațiile statistico-matematice permise la nivelul măsurării nominale. În primul rând, fiind vorba, în fond, de o operație de clasificare, se calculează frecvența apartenenței obiectelor la clasele sau categoriile desemnate prin numere: câți subiecți sunt din mediul urban și câți din mediul rural sau frecvența apariției numerelor 1 și 2 (în exemplul luat). Frecvențele pot fi date în cifre brute sau în procente. Pare un truism, dar trebuie să precizăm că exprimarea procentuală a frecvențelor se recomandă în cazurile în care eșantioanele au un volum mai mare de 100. Se acceptă totuși exprimarea în procente și a numerelor până la 30, dar nu mai mici.

Nivelul ordinal, la fel de răspândit în măsurarea din științele socioumane ca și cel nominal, are toate proprietățile acestuia; în plus, introducând relațiile de

ordine, permite multiple operații statistico-matematice și, deci, face posibilă utilizarea unui mare număr de coeficienți de corelație și teste de semnificație. Tranzitivitatea ordinală este aici definitorie: dacă postulatul tranzitivității [dacă $(a > b)$ și $(b > c)$, atunci $(a > c)$] este justificat de izomorfismul cu obiectele și fenomenele măsurate, atunci este justificată și măsurarea ordinală. Numerele asociate obiectelor și fenomenelor într-o măsurare ordinală nu au decât semnificație de rang, nu indică mărimi absolute. Regula de atribuire a numerelor specifică doar asocierea cu numerele în ordine crescătoare sau descrescătoare a caracteristicilor care sunt, ele însele, într-o ordine crescătoare, respectiv descrescătoare. Satisfacția muncii poate fi deplină sau numai parțială, foarte intensă sau moderată. Convenim să asociem celui mai înalt grad de satisfacție numărul cel mai mare (de regulă 3, 5, 7, 11) și, în ordine descrescătoare, numere mai mici gradelor mai reduse de satisfacție în raport cu munca. Convenim să atribuim altfel numerele de la 1 la 7 (1 = foarte nesatisfăcut; 2 = în mare măsură nesatisfăcut; 3 = nesatisfăcut; 4 = nici satisfăcut, nici nesatisfăcut; 5 = satisfăcut; 6 = în mare măsură satisfăcut; 7 = foarte satisfăcut). Numărul 6 va exprima un grad mai redus de satisfacție decât numărul 7, dar mai sporit decât 5 ș.a.m.d. Cu cât va fi mai redus sau mai sporit, la acest nivel de măsurare, nu se poate preciza, pentru că relațiile dintre caracteristicile măsurate nu se reflectă decât parțial în relațiile dintre numere.

Nu se poate susține că a fi în mare măsură satisfăcut este tot una cu a fi de două ori nesatisfăcut ($6 = 3 \times 2$)! Lucrurile se petrec astfel pentru că, în timp ce numerele cresc cu intervale egale, caracteristicile obiectelor sporesc cu intervale inegale. Datorită acestui fapt – riguros vorbind – operațiile de adunare, scădere, înmulțire și împărțire a numerelor distribuite în cadrul măsurării ordinale nu se justifică și, în consecință, nici coeficienții de corelație sau testele de semnificație bazate pe valori absolute. Se legitimează însă calcularea frecvențelor (cifre brute și procente), aflarea mediane și a cuantilelor, stabilirea rangurilor. De asemenea, se legitimează statisticile nonparametrice: coeficienții de semnificație a diferenței dintre două medii: Mann-Whitney, Wilcoxon, Kolmogorov-Smirnov, Kruskal, Wallis și, în fine, testul semnului.

Nivelul măsurării de interval. În practica cercetărilor psihosociologice și, mai general, în investigația sociologică, nivelul ordinal de măsurare se asimilează, pe baza observațiilor empirice și a deducțiilor logice, nivelului metric, respectiv măsurării de interval. O bună ilustrare a faptului că această asimilare nu introduce, de regulă, distorsiuni ne este oferită de istoricul preocupărilor privind măsurarea „distanței sociale”. Așa cum se știe, Emory S. Bogardus, care înțelegea prin distanță socială gradul de înțelegere și de afecțiune pe care persoanele îl au unele față de celelalte, a creat în 1925 prima formă a vestitei *Scale a distanței sociale*. Cum a procedat? Intuitiv, a ordonat un număr de șapte propoziții, de la cele care

exprimă maximum de deschidere față de personajele de alte naționalități până la cele care trădează xenofobia:

7. A fi în relație de rudenie prin căsătorie;
6. A avea ca prieten intim;
5. A avea ca vecin pe stradă;
4. A avea ca angajat în aceeași întreprindere;
3. A accepta ca cetățean în țară;
2. A accepta numai ca vizitator în țară;
1. A exclude din țară.

Numerele asociate pozițiilor exprimate prin acceptarea uneia din afirmațiile de mai sus reflectă ordinea, nu mărimea absolută a gradului de înțelegere și de afecțiune față de străini. Pentru a vedea dacă intervalele dintre pozițiile (atitudinile) exprimate sunt egale, Emory S. Bogardus a aplicat ulterior tehnica comparării perechilor, pusă la punct în 1929 de Louis L. Thurstone. Ierarhizarea propozițiilor a fost aceeași, intervalele dovedindu-se (aparent) egale. Astfel, s-a constatat că instrumentul de măsurare a distanței sociale (scala Bogardus), despre care se credea că realizează un nivel de măsurare ordinal, permite o măsurare de interval (*A Social Distance Scale*, în *Sociology and Social Research*, vol. XVII, Los Angeles, 1933).

În baza celor arătate, credem că Fred N. Kerlinger are dreptate când afirmă: „Cel mai bun procedeu pare a fi acela de a trata măsurătorile ordinale ca și când ar fi măsurători de interval, dar să fim permanent atenți la posibilitatea unei mari inegalități a intervalelor” (Kerlinger, 1973, 441). Astfel, întâlnim frecvent exprimarea rezultatelor măsurării ordinale sub forma mediilor aritmetice, a abaterii standard și a abaterii medii pătratice (dispersie, varianță). Operațiile statistico-matematice mai sus amintite sunt permise, riguros vorbind, doar măsurării de interval și de raport, care presupun un izomorfism al creșterii și descreșterii obiectului măsurat cu sistemul numeric considerat:

$$[(a - b) = (b - c), \text{ după cum } (5 - 4 = (4 - 3))].$$

Specific nivelului măsurării de interval este faptul că intervalele pot fi adunate și scăzute. De remarcat însă că sunt adunate sau scăzute intervalele, nu valorile. Neexistând un punct zero absolut care să exprime absența caracteristicii măsurate, nu se poate pretinde, de exemplu, că performanța școlară a unui elev notat cu 10 este de două ori mai mare decât a unuia notat cu 5. Are sens însă să spunem că performanța celui dintâi este cu 5 unități mai mare decât a celui alt. Intervalele de măsurare fiind egale, cercetătorul are libertatea unor artificii de transformare de tipul (Schreiber, 1975, 288).

$$y = a + bx \text{ (pentru } b > 0)$$

unde: y = valori caracteristice transformate; x = valori caracteristice care urmează a fi transformate; a = constanta de deplasare; b = constanta de extindere.

Intervalele pot fi deplasate sau extinse, firește, dacă prin aceasta reflectăm mai adecvat realitatea. În legătură cu satisfacția muncii (în exemplul mai sus discutat), probabil că o deplasare cu patru intervale ar exprima mai bine valorile caracteristice. Atribuirea numerelor de la - 3 la + 3 (- 3 = foarte nesatisfăcut; - 2 = în mare măsură nesatisfăcut; - 1 = nesatisfăcut; 0 = nici satisfăcut, nici nesatisfăcut; + 1 = satisfăcut; + 2 = în mare măsură satisfăcut; + 3 = foarte satisfăcut) pare a fi mai adecvată. În acest caz deplasarea se justifică, nu însă și extensia intervalelor. Nu sporește cu nimic cunoașterea dacă vom amplifica cu 10 sau cu 100 fiecare interval (sistemul numerelor devenind: 10 - 70 sau 100 - 700).

Nivelului *măsurării de interval* îi este permisă aplicarea coeficienților de corelație produs-moment (Bravais-Pearson) și r tetracronic. Analiza de regresie se legitimează și ea; la fel testele de semnificație a diferențelor dintre două medii aritmetice: $|t|$; $|z|$ și F . Toate aceste statistici, în practica cercetărilor sociale concrete, se folosesc - fără o justificare deplină - și pentru nivelul ordinal de măsurare. Prin introducerea în operația de măsurare a unui punct zero absolut (natural) sunt posibile operațiile specifice nivelurilor inferioare de măsurare, la care se adaugă înmulțirea și împărțirea.

Nivelul măsurării de raport (sau de proporție) se caracterizează printr-o *relație de proporționalitate*. La acest nivel de măsurare au sens statisticile parametrice și nonparametrice, inclusiv mediile geometrice și coeficienții de varianță. Trebuie spus însă că măsurarea fenomenelor psihosociale nu permite fixarea unui punct zero absolut, așa cum se întâmplă în măsurarea timpului și a spațiului. Walter Gutjahr (1974, 22) ilustrează diferențele dintre nivelurile de interval și de raport în măsurare, luând ca exemplu măsurarea temperaturii:

Tabelul 4.1. Măsurarea temperaturii (după Gutjahr, 1974, 22)

Repere	Nivel de măsurare				
	de interval			de raport	
	Celsius $^{\circ}\text{C}$	Reaumur $^{\circ}\text{Rm}$	Fahrenheit $^{\circ}\text{F}$	Kelvin $^{\circ}\text{K}$	Rankine $^{\circ}\text{R}$
Zero absolut	- 273 $^{\circ}$	- 219 $^{\circ}$	- 460 $^{\circ}$	0 $^{\circ}$	0 $^{\circ}$
Solidificarea apei	0 $^{\circ}$	0 $^{\circ}$	+ 32 $^{\circ}$	+ 273 $^{\circ}$	+ 492 $^{\circ}$
Fierberea apei	+ 100 $^{\circ}$	+ 80 $^{\circ}$	+ 212 $^{\circ}$	+ 373 $^{\circ}$	+ 672 $^{\circ}$

Este ușor de observat că aceleași realități (temperatura) i se asociază numere diferite, după cum au fost alese: punctul zero, mărimea intervalului și direcția. În sistemele Kelvin și Rankine punctul zero este același, direcția aceeași, diferă însă mărimea intervalului și, deci, extensia scalei de măsurare. Comparativ, în sistemele Celsius și Fahrenheit nu rămâne constantă decât direcția; diferă atât

punctul zero, ales convențional, cât și mărimea intervalului. Trebuie spus că, deși pentru nivelul de măsurare de raport se pretinde un punct zero natural, el nu are totuși o existență reală. Temperatura de $-273,16^{\circ}$ nu a fost niciodată atinsă. Greutatea, lungimea, timpul, forța – ca mărimi fizice, admit măsurarea de raport, ceea ce nu se întâmplă cu realitățile psihice și sociale. Inteligența zero sau coeziunea interumană zero au corespondent în realitate: individul nu poate ființa fără un minim de inteligență; societatea nu există fără un minim de coeziune interumană.

Prezentarea chiar și succintă a problemei nivelurilor de măsurare în științele sociale nu trebuie să ducă la un nejustificat și neconstructiv scepticism în legătură cu posibilitățile de aplicare a metodelor statistico-matematice în cercetările concrete din domeniul științelor socioumane. Atrăgând atenția asupra restricțiilor de atribuire de numere obiectelor și fenomenelor psihosociale, am intenționat să avertizăm împotriva folosirii abuzive a unor formule matematice standard, fără înțelegerea semnificației rezultatelor obținute. După opinia noastră, este de preferat un nivel de măsurare mai scăzut, fără utilizarea unor indici și a unor teste statistice sofisticate, unui nivel înalt de măsurare cu indici și teste riguroase și laborioase din punctul de vedere al calculelor, dar inadecvate în raportul de izomorfism cu realitatea investigată.

În alternativa formulată de Clyde H. Coombs (1963), între a alege un sistem de măsurare cât mai „puternic” și unul cât mai adecvat, optăm fără ezitare pentru cea de-a doua soluție.

Lecturi 4.2

FRED N. KERLINGER

Un exemplu ipotetic al validității de construct

Să presupunem că un cercetător este interesat de determinantele creativității și de relația creativității cu performanța școlară. El observă că persoanele cele mai sociabile, care arată afecțiune pentru ceilalți, par să fie mai puțin creative decât cele care sunt mai puțin sociabile și mai puțin afectuoase. El vrea să testeze relația implicată într-o manieră controlată. Una din primele sale sarcini este să obțină sau să construiască o măsură a caracteristicii sociabil-afectuos. Cercetătorul, presupunând că această combinație de trăsături poate fi o reflectare a unei preocupări mai profunde sau a unui sentiment de dragoste pentru alții, o numește „amorism”. El presupune că există diferențe individuale în amorism, că unii oameni au o cantitate mai mare, alții o cantitate moderată, alții foarte puțină.

El trebuie, în primul rând, să construiască un instrument pentru a măsura amorismul. Literatura de specialitate îi este de mic ajutor, deoarece psihologii s-au interesat rareori de natura fundamentală a dragostei. Sociabilitatea, totuși, a fost măsurată. Cercetătorul trebuie să construiască un nou instrument, bazând conținutul său pe noțiunile sale intuitive și pe raționamentul său cu privire la amorism. Fidelitatea testului, încercat pe grupuri mari, este între 0,75 și 0,85.

Se pune acum întrebarea dacă testul este sau nu valid. Cercetătorul corelează instrumentul său, să-l numim scala A, cu măsurările independente ale sociabilității. Corelațiile sunt moderate, dar are nevoie de dovada că testul posedă validitatea de construct. El deduce anumite relații care trebuie și care nu trebuie să existe între amorism și celelalte variabile. Gândește că, dacă amorismul este o tendință generală de a iubi pe ceilalți, atunci trebuie să se coreleze cu caracteristici ca prietenia și colaborarea. Persoanele cu un amorism ridicat, crede el, vor aborda problemele într-o manieră orientată spre ego, în contrast cu persoanele cu un amorism scăzut, care vor aborda problemele în manieră orientată spre sarcină.

Acționând pe baza acestui raționament, cercetătorul administrează unui număr de elevi din clasa a VI-a scala A, precum și o scală pentru a măsura subiectivitatea. Pentru a măsura colaborarea el observă comportamentul în clasă și la joacă al aceluiași grup de elevi. Corelațiile dintre cele trei măsurători sunt pozitive și semnificative. De notat că nu se așteaptă corelații superioare între măsuri. Dacă corelațiile sunt prea mari, atunci am suspecta validitatea scalei A. Ea ar măsura, probabil, subiectivitatea sau colaborarea, dar nu amorismul.

Cunoscând lacunele măsurătorilor psihologice, cercetătorul nu este satisfăcut. Corelațiile pozitive se pot datora unui factor comun tuturor celor trei teste, dar irelevant pentru amorism; de exemplu, tendința de a da răspunsuri „bune”. (Aceasta ar fi probabil înlăturată totuși, deoarece măsura colaborării corelează pozitiv cu amorismul și subiectivitatea). Astfel, luând un nou grup de subiecți, administrează scalele amorismului și subiectivității, obține indicii comportamentului subiecților pentru colaborare și, în plus, administrează un test de creativitate care s-a dovedit exact în alte cercetări.

Cercetătorul afirmă în formă ipotetică relația dintre amorism și creativitate: relația dintre scala A și măsura creativității va fi negativă și semnificativă. Corelațiile dintre amorism și colaborare și dintre amorism și subiectivitate vor fi pozitive și semnificative. Sunt, de asemenea, formulate ipotezele „de control”: corelația dintre colaborare și creativitate nu va fi semnificativă, ci va fi aproape zero, dar corelația dintre subiectivitate și creativitate va fi pozitivă și semnificativă. Această ultimă relație este prevăzută pe baza unor constatări ale cercetărilor anterioare. Cei șase coeficienți de corelație sunt dați în matricea de corelații din *Tabelul 1*, unde patru măsuri sunt notate astfel: A = amorism; B = colaborare; C = subiectivitate; D = creativitate.

Tabelul 1. Intercorelațiile pentru măsurările ipotetice
(Coeficientul de corelație 0,25 este semnificativ la nivelul 0,01; N = 90)

	B	C	D
A	0,50	0,60	-0,30
B			0,05
C			0,50

Baza pentru validitatea de construct a scalei A este bună. Toate r-urile sunt așa cum au fost prevăzute; deosebit de important este r-ul dintre D (creativitate) și celelalte variabile. Să observăm că există trei feluri diferite de predicție: pozitivă, negativă, zero. Toate cele trei sunt așa cum au fost prevăzute. Acest fapt ilustrează ceea ce ar putea fi denumit *predicție diferențială* sau *validitate diferențială* – sau discriminare. Nu este suficient să prevedem, de exemplu, că măsura ce reflectă probabil proprietatea corelează pozitiv cu o variabilă relevantă din punct de vedere teoretic. Trebuie, deducând din teorie, să se prevadă mai mult decât o asemenea relație pozitivă. În plus, trebuie prevăzute relațiile zero dintre variabila principală și variabilele „nerelevante” pentru teorie. În exemplul de mai sus, deși colaborarea este așteptată să coreleze cu amorismul, nu există nici un motiv teoretic pentru a ne aștepta ca ea să coreleze cu creativitatea.

Un alt exemplu de un fel diferit este atunci când cercetătorul introduce în mod deliberat o măsură care, dacă corelează cu variabila a cărei validitate este studiată, invalidează alte relații

pozitive. Un motiv de îngrijorare, legat de scalele de personalitate și de atitudine, este fenomenul dezirabilității sociale, menționat anterior. Corelația dintre variabila principală și variabila relatată din punct de vedere teoretic se poate datora faptului că instrumentele ce măsoară ambele variabile pot să abordeze substanțial dezirabilitatea socială mai mult decât variabilele pentru care erau desemnate. Prin includerea unei măsuri a dezirabilității sociale, împreună cu alte măsuri, se poate controla în parte dacă aceasta este adevărată.

În ciuda tuturor dovezilor care-l conduc pe cercetător să creadă că scala A are validitate de construct, mai are încă îndoieli. Acum proiectează un experiment (de natură ex-post-facto) în care are elevi cu un grad ridicat și scăzut de amorism și performanțe ridicate și scăzute în rezolvarea problemelor. El prevede că elevii cu un grad scăzut de amorism vor rezolva cu mai mult succes problemele decât cei cu un grad ridicat de amorism. Dacă datele sprijină predicția, aceasta este o dovadă în plus a validității de construct a măsurii sale pentru amorism. Este desigur, o constatare semnificativă în sine. Un asemenea procedeu experimental, totuși, este probabil mai potrivit în măsurarea performanței și atitudinii. Se pot manipula comunicațiile, de exemplu, pentru a schimba atitudinile. Dacă scorurile pentru atitudini se schimbă potrivit predicției teoretice, aceasta va fi o dovadă a validității de construct a măsurării atitudinii, deoarece scorurile nu se vor schimba, probabil, potrivit predicției, dacă măsura nu măsoară constructul.

Sursa: *Foundations of Behavioral Research* (ediția a-II-a), Londra, Holt, Rinehart and Winston, 1973, 462 – 464.

Validitatea și fidelitatea măsurării

Evaluarea măsurării constituie un subiect pe cât de complex, pe atât de important pentru cercetarea sociologică, psihosociologică. Studiind interacțiunea comportamentelor umane, totdeauna trebuie să ne întrebăm dacă într-adevăr am măsurat ceea ce am intenționat să măsurăm și dacă rezultatele sunt demne de încredere sau – teoretic formulată problema – trebuie să stabilim totdeauna validitatea și fidelitatea (reliabilitatea) măsurării fenomenelor. Există o întreagă teorie dezvoltată cu privire la *validitatea și fidelitatea* măsurării în științele sociale, teorie constituită și impulsionată în mod deosebit de cercetările psihologice și psihosociologice asupra personalității. Aplicând un test de inteligență, am măsurat în realitate chiar inteligența ? Cum ne asigurăm că măsurarea este validă ?

Validitatea și fidelitatea – remarcă Michael Procter – sunt adesea descrise în termeni de corelație: „Validitatea este conceptualizată ca o corelație între măsurare și un criteriu independent relevant“ (Procter, 1993, 127), iar reliabilitatea, fiind determinată fără referire la un criteriu exterior, se verifică tot prin stabilirea corelației dintre rezultatele obținute: la testare și la retestare, prin aplicarea câte unei jumătăți din test sau prin luarea în calcul a corelației dintre indicatori.

Prin stabilirea validității de conținut, a validității criteriilor și a validității de construct ne putem încredința că am măsurat ceea ce am presupus de la început că măsurăm. Cel mai adesea, cercetătorul din domeniul științelor sociale se mărginește la analiza validității de conținut. El încearcă să determine dacă instrumentul de măsurare pe care l-a creat este reprezentativ pentru conținutul procesului sau fenomenului pe care îl măsoară. Un exemplu ne poate ajuta să înțelegem mai bine ce reprezintă validitatea de conținut și cum se procedează în determinarea acesteia. Într-un experiment invocat, s-a urmărit verificarea ipotezei determinării gradului de satisfacție a muncii de către sistemul de organizare a întreprinderilor. Satisfacția muncii – ca fenomen psihosocial – are multiple dimensiuni și indicatori. Pentru măsurare am reținut dimensiunile: satisfacție în raport cu conținutul muncii, cu organizarea formală și cu organizarea informală a întreprinderilor. Ca indicatori, au fost reținuți cei referitori la satisfacția produsă de structura operațiilor de muncă, profesiune, întreprindere, grupul de muncă etc. Reproduc acești indicatori conținutul satisfacției muncii? Procedăm la o judecată critică a lor. Ne întrebăm: care este legătura dintre indicat (satisfacția muncii) și indicator (întrebare referitoare la satisfacția produsă de muncă)? Ne întrebăm, de asemenea, dacă am selecționat suficienți indicatori capabili să reproducă adecvat domeniul, conținutul fenomenului studiat.

Validitatea legată de criteriu și validitatea de construct completează analiza validității procesului de măsurarea psihosociologică. *Validitatea legată de criteriu*, așa-numita validitate predictivă sau empirică, urmărește nu rezultatul în sine al măsurării, ci criteriul extern cu care se compară acest rezultat. În măsurarea intereselor profesionale, analiza validității legată de criteriu oferă un bun exemplu asupra a ceea ce se intenționează a se demonstra: validarea rezultatelor actuale prin raportare la un element (eveniment) exterior, înregistrabil după o perioadă de timp, adesea de ani și ani de zile. *Testul de interese profesionale* elaborat de Edward K. Strong (prima formă în 1927, cea de-a doua în 1939) a fost validat prin raportarea rezultatelor obținute prin aplicarea lui, în perioada 1927 – 1930, pe un lot de 670 de studenți din primii ani ai Universității Stanford la profesiile efectiv practicate de către aceștia în anul 1949. S-a constatat că 53 la sută din studenții care manifestaseră interes pentru profesiunile medicale, la un interval de douăzeci de ani deveniseră medici, iar alții 27 la sută aleseseră profesiuni strâns înrudite cu medicina: biologia, psihologia etc. Validarea măsurării interesului profesional s-a realizat prin luarea în considerație a profesiunilor practicate după un interval de timp suficient de îndepărtat de momentul testării. Este acesta un criteriu capabil să valideze măsurarea? Trebuie analizat. Practicarea unei profesiuni nu depinde numai, și nici măcar în primul rând, de interes profesional a indivizilor. Piața muncii este mult mai complexă, dar cu siguranță că interesul profesional intervine în alegerea și practicarea profesiunilor. Succesul profesional reprezintă însă un criteriu mai puternic de validare a măsurării intereselor profesionale. Edward K.

Strong validează testul său și prin acest criteriu. Pe un lot de 181 de agenți de asigurări, el constată că 67 la sută dintre cei care manifestaseră un interes foarte ridicat pentru profesiunea lor aveau o cifră de afaceri foarte ridicată (peste 150000 de dolari anual), în timp ce doar 6 la sută din agenții de asigurări care nu manifestaseră nici un interes pentru profesiunea lor atingeau respectiva cifră de afaceri. Validitatea legată de criteriu se caracterizează așadar prin capacitatea de predicție a măsurării efectuate.

Dacă validitatea legată de criteriu determină capacitatea de prognosticare a măsurătorii (inclusiv a instrumentului de măsurare), *validitatea de construct* vizează caracteristica de măsurat, obiectul, fenomenul sau proprietatea ce se află în spatele performanței măsurate. Așa cum aprecia Fred N. Kerlinger, validitatea de construct constituie cel mai semnificativ produs al teoriei măsurării în științele socio-umane. Cercetătorul care se interesează de acest tip de validitate își pune întrebarea: ce factori sau constructe explică performanța și diferențele de performanță ale indivizilor sau grupurilor umane? Constructele, după cum se știe, desemnează categorii ipotetice utilizate pentru descrierea și înțelegerea raporturilor dintre elementele unui model explicativ. Presupunând că avem de măsurat coeziunea unui grup, ne putem întreba, o dată stabilit nivelul acesteia, ce constructe explică scorul (punctajul) obținut: simpatia reciprocă ? Interesele comune? Dezirabilitatea socială? De asemenea, va trebui să ne întrebăm ce proporție din varianța totală a măsurării se datorează fiecărui construct în parte. Prin diferite corelații de itemuri, cu ajutorul metodei matricei cu mai multe atribute măsurate prin mai multe metode sau prin *analiza factorială* validitatea de construct poate fi corespunzător determinată.

Asigurându-ne că măsurăm întocmai ceea ce intenționăm să măsurăm, în mod firesc trebuie să verificăm în continuare *fidelitatea* măsurătorilor noastre. Teoria modernă a fidelității măsurătorilor din științele social-umane se bazează pe analiza de varianță și pe tehnicile probabiliste de luare a deciziei (E. J. Cronbach, 1972). În mod tradițional însă, fidelitatea se determină în perspectiva analizei erorilor. Fără a insista asupra dezvoltării extrem de sofisticate a teoriei fidelității, prezentăm principalele procedee de determinare a fidelității în măsurarea caracteristicilor psihosociologice (Hemstadter, 1972, 58).

Procedeele test-retest presupune aplicarea după o perioadă de timp a aceluiași instrument de măsurare aceluiași persoane. Dacă persoanele supuse măsurării nu s-au schimbat sub raportul caracteristicii măsurate, teoretic, rezultatele celor două probe trebuie să fie identice. În practică, lucrurile nu se întâmplă așa, datorită erorilor care intervin în fiecare operație de măsurare. Prin procedee matematice se poate determina fluctuația valorilor obținute în cele două operații de măsurare a caracteristicilor uneia și aceleiași persoane sau colectivități. Problema însă este alta: ce caracteristici ale fenomenelor și proceselor socio-umane sunt statice ? Cu greu vom găsi caracteristici, dacă nu statice, cel puțin mai

lent modificabile. Aplicarea imediată a unei noi măsurători cu aceleași instrumente evidențiază alte impedimente: subiecții umani învață răspunsurile, țin să nu contrazică, sporind astfel în mod artificial gradul de fidelitate a măsurătorilor. Și mai este ceva: cum explicăm subiecților faptul că îi supunem la aceleași probe? Le mărturisim că facem un experiment? Invocăm vreun pretext oarecare? Cât de plauzibil va fi el? Se pare că fidelitatea test-retest induce mai multe semne de întrebare decât răspunsuri corecte.

Procedeul testelor paralele încearcă să evite impedimentul învățării răspunsurilor de către subiecți: se aplică acestora nu același test de două ori, ci două teste asemănătoare sau două forme diferite ale aceluiași instrument de măsurare. Dar cât de asemănătoare sunt testele paralele? Prin analiza validității de conținut și a celei de construct, prin compararea mediilor, a varianței, a covarianței dintre itemuri acest lucru poate fi stabilit. Teste perfect echivalente nu vor fi create, probabil, niciodată, asemănătoare, da. Eșantionarea itemurilor, formularea lor vor diferi de la un test la altul, fapt ce va produce o anumită instabilitate a scorurilor. De aceea se și spune că prin procedeul testelor paralele se determină stabilitatea măsurătorilor. Ca și în cazul procedurii precedent, între aplicarea unui test și a formei lui „echivalente” de cele mai multe ori se scurge o perioadă de timp, în care situația subiecților se schimbă. Aplicarea concomitentă a două sau mai multor teste paralele nu este posibilă; aplicarea lor în succesiune imediată nu este de dorit. Se pun probleme asemănătoare procedurii test-retest.

Procedeul înjumătățirii testelor oferă posibilitatea determinării coeficientului de echivalență între cele două jumătăți ale aceluiași test. Împărțirea testului în jumătate se face selectând itemurile echivalente și gruparea lor în două forme separate. În mod curent se procedează însă oarecum mecanic: într-o formă sunt incluse itemurile cu un număr par, într-alta cele cu număr impar. După aplicarea integrală a testului sunt aplicate formele înjumătățite ale lui. Se fac apoi corelații între rezultatele astfel obținute. Dificultățile semnalate pentru procedeul test-retest sunt prezente și în cazul stabilirii fidelității prin înjumătățirea testului.

În cazul testelor unifactoriale, care măsoară o singură caracteristică (de exemplu calculul mintal, vocabularul ș.a.), *procedeul Kuder-Richardson* (1937) de determinare a fidelității se legitimează perfect, deși acest procedeu presupune calcule laborioase. Principiul procedurii Kuder-Richardson este însă extrem de simplu, amintind de procedeul Guttman de scalare: într-un test în care itemurile sunt ordonate în funcție de gradul lor de dificultate este de presupus că subiecții dau răspunsuri corecte la itemurile mai ușoare și greșesc la cele mai grele. Dacă lucrurile se întâmplă invers, procedeul de măsurare nu prezintă fidelitate.

Procedeul Hoyt (1941) de estimare a fidelității este asemănător procedurii anterior prezentat, deosebindu-se de acesta prin acceptarea variației performanțelor unui individ de la un item la altul, nu ca pe o eroare, ci ca diferență

reală. În analiza fidelității, în procedeul Hoyt se iau în considerație diferențele interindividuale și diferențele de erori interindividuale.

Evaluarea măsurării, ca și măsurarea însăși, constituie, un element esențial în cercetarea concretă din științele socioumane, pentru că numerele incorect asociate fenomenelor pot deforma sau estompa realitățile, creând iluzia rigurozității științifice.

Lecturi 4.3

FRED N. KERLINGER

Fidelitatea (Reliabilitatea)

După ce a atribuit numere obiectelor sau evenimentelor potrivit unor reguli, cercetătorul se confruntă cu cele două probleme principale: a fidelității și a validității. El și-a schițat demersul măsurării și a administrat instrumentele de măsurare unui grup de subiecți. Are acum un act de numere, produsul finit al măsurării. Trebuie să pună și să răspundă la întrebările: ce este fidelitatea unui instrument de măsurare? Ce este validitatea sa?

Dacă nu cunoaște fidelitatea și validitatea unor date, puține speranțe se pot pune în rezultatele obținute și în concluziile extrase din aceste rezultate. Datele științelor sociale și educaționale, derivate din comportamentul uman și din produsele umane, sunt – așa cum am văzut în capitolul anterior (*Bazele măsurării* – n.n.) – îndepărtate de proprietățile de interes științific. De aceea ele pot constitui o dificultate importantă pentru validitate. Preocuparea pentru fidelitate decurge din necesitatea ca datele să fie demne de încredere în măsurare. Datele tuturor instrumentelor de măsurare psihologice și educaționale conțin erori de măsurare. În măsura în care se întâmplă așa, în această măsură datele ce le vor produce nu vor fi demne de încredere.

Definiția fidelității

Sinonime pentru fidelitate sunt: caracter demn de încredere (pe care te poți baza), stabilitate, consecvență, predictibilitate, acuratețe. Un om fidel, de exemplu, este un om al cărui comportament este consecvent, demn de încredere, predictibil – ceea ce va face mâine și săptămâna viitoare va fi consecvent cu ce face azi și cu ce a făcut săptămâna trecută. Spunem că el este stabil. Un om care nu este demn de încredere, pe de altă parte, este unul al cărui comportament este mult mai variabil. Mai mult, el este variabil impredictibil. Uneori face ceva, alteori face altceva. Îi lipsește stabilitatea. Spunem că el este inconsecvent.

La fel se întâmplă și cu măsurătorile psihologice și educaționale: sunt mai mult sau mai puțin variabile de la o ocazie la alta. Fie sunt stabile și relativ predictibile, fie sunt instabile și relativ impredictibile: sunt consecvente sau inconsecvente. Dacă sunt demne de încredere, ne putem baza pe ele. Dacă nu sunt fidele, nu ne putem baza pe ele.

Este posibil să abordăm definiția fidelității în trei feluri. O primă abordare este rezumată în întrebarea dacă măsurăm același set de obiecte din nou și din nou cu același instrument de măsurare sau unul comparabil, vom obține aceleași rezultate sau rezultate asemănătoare? Întrebarea implică o definiție a fidelității prin termenii de stabilitate, caracter demn de încredere, predictibilitate. Aceasta este definiția dată cel mai des în discuțiile elementare asupra subiectului.

O a doua abordare este rezumată în întrebarea: sunt valorile obținute cu ajutorul unui instrument de măsurare „adevăratele“ valori ale proprietății măsurate? Aceasta este definiția acurateții. Comparată cu prima definiție, ea se îndepărtează și mai mult de bunul simț comun și de intuiție, dar este de asemenea fundamentală. Aceste două abordări sau definiții pot fi rezumate prin cuvintele stabilitate și acuratețe: Așa cum vom vedea mai târziu, totuși, definiția acurateții implică definiția stabilității.

Există și o a treia abordare a definiției fidelității, o abordare care nu numai că ne ajută să definim mai bine și să rezolvăm problemele practice și teoretice, dar care implică de asemenea alte abordări și definiții. Ne putem întreba cât de mare este eroarea de măsurare a instrumentului de măsurat. Să amintim că există două tipuri generale de varianță: sistematică și întâmplătoare. Varianța sistematică este orientată într-o singură direcție: scorurile tind să fie toate pozitive sau toate negative, sau toate superioare sau toate inferioare. În acest caz eroarea este constantă sau distorsionantă. Varianța aleatoare este autocompensatoare: scorurile tind să se înscrie atât într-o direcție, cât și în cealaltă. Erorile de măsurare sunt erori întâmplătoare. Ele sunt suma sau produsul unui număr de cauze: elementele obișnuit întâmplătoare sau de șansă prezente în toate operațiile de măsurare datorită unor cauze necunoscute, oboseala momentană sau temporară, condiții fortuite într-un anume moment ce influențează temporar obiectul măsurat sau instrumentul de măsurare, fluctuațiile memoriei sau ale dispoziției, ca și alți factori ce sunt temporari și în transformare. În măsura în care erorile sunt prezente în instrumentele de măsurare, în această măsură instrumentul este inexact (nu te poți baza pe el). Cu alte cuvinte, fidelitatea poate fi definită ca absența relativă a erorilor de măsurare într-un instrument de măsurat.

Fidelitatea este acuratețea sau precizia unui instrument de măsurat. Un exemplu simplu poate arăta cu ușurință ce înțelegem prin aceasta. Să presupunem că un sportiv dorește să compare precizia a două puști. Una este o piesă veche, făcută acum un secol, dar încă în bună stare. Cealaltă este o armă modernă făcută de un expert. Ambele piese sunt solid fixate în suporturi de granit și sunt reglate de către un bun trăgător. Este tras un număr egal de focuri cu fiecare pușcă. [...]

Să presupunem că au fost atribuite numere cercurilor de pe țintă: 3 pentru centrul țintei, 2 pentru următorul, 1 pentru cercul exterior și 0 pentru orice împușcătură în afara țintei. Este evident că, dacă am calcula măsurile variabilității, să spunem o deviație standard de la cele două modele de împușcături, pușca mai veche va avea o măsură mai mare a variabilității decât cea nouă. Aceste măsuri pot fi considerate indici de fidelitate. Măsura variabilității mai mici a puștii noi arată o eroare mai mică și deci o precizie mare. Pușca nouă este fidelă; cea veche nu este fidelă (este inexactă).

Tot astfel și măsurătorile psihologice și educaționale au fidelitate mai bună sau mai slabă. Un instrument de măsurare, să spunem un test de performanță aritmetică, este dat unui grup de cinci copii, de obicei, numai o dată. Scopul nostru, desigur, este multiplu: vrem să obținem scorul „adevărat“ al fiecărui copil. În măsura în care nu am obținut scoruri „adevărate“, în această măsură instrumentul de măsurare, testul, este inexact. Scorurile aritmetice „adevărate“, „reale“, ale celor cinci copii sunt, să spunem, 35, 31, 29, 22, 14. Un alt cercetător nu cunoaște aceste scoruri „adevărate“. Rezultatele sale sunt: 37, 30, 26, 24, 15. Deși el nu a atins nici măcar într-un singur caz scorul „adevărat“, el a realizat aceeași ordine. Fidelitatea și acuratețea sa sunt surprinzător de mari.

Să presupunem că cele cinci scoruri ale sale au fost: 24, 37, 26, 15, 30. Acestea sunt aceleași cinci scoruri, dar ele au o ordine foarte diferită. În acest caz, testul va fi lipsit de fidelitate, din cauza lipsei de acuratețe. Pentru a demonstra toate acestea mai clar, cele trei seturi de scoruri, cu ordinele lor, au fost așezate unul lângă altul în *Tabelul 2*.

Tabelul 2. Scorurile adevărate, fidele și inexacte obținute la teste și rangurile a cinci copii

1 Scoruri „reale“	(Ordine)	2 Scoruri test exact	(Ordine)	3 Scoruri test inexact	(Ordine)
35	(1)	37	(1)	24	(4)
31	(2)	30	(2)	37	(1)
29	(3)	26	(3)	26	(3)
22	(4)	24	(4)	15	(5)
14	(5)	15	(5)	30	(2)

Ordinile șirurilor din prima și a doua coloană covariază exact. Coeficientul de corelație al rangurilor este 1,00. Chiar dacă scorurile testului din cea de-a doua coloană nu sunt scorurile exacte, ele se află în aceeași ordine de înșiruire. Pe această bază, folosind un coeficient de corelație al rangurilor, testul este exact, fidel. Coeficientul de corelație al rangurilor dintre șirul din prima coloană și cea de-a treia este zero, astfel încât ultimul test este complet lipsit de fidelitate.

Sursa: *Foundations of Behavioral Research* (ediția a II-a), Londra, Holt, Rinehart and Winston, 1973, 442 – 445.

Termeni-cheie

Eroare de măsurare

Fidelitatea măsurării

Incertitudinea de măsurare

Măsurarea nonparametrică

Măsurarea parametrică

Niveluri de măsurare

Postulatele măsurării

Reliabilitatea

Validitatea

Probleme recapitulative

1. Ce este măsurarea?
2. Când încep preocupările de constituire a unei teorii a măsurării?
3. Ce relație există între incertitudinea de măsurare și precizia măsurării?
4. În funcție de ce factori se stabilește precizia măsurării?
5. Care sunt nivelurile de măsurare?

6. De ce nu este posibilă măsurarea de raport în științele socioumane?
7. Care sunt postulatele măsurării?
8. Ce este validitatea măsurării?
9. Dar fidelitatea măsurării?
10. Care sunt tipurile de validitate?
11. Care sunt cele mai răspândite procedee de determinare a fidelității (reliabilității) măsurărilor?

5

TIPURI DE CERCETĂRI SOCIOLOGICE

- Precizări terminologice
- Tipologia cercetărilor sociologice
- Cercetări descriptive
- Cercetări explicative
- Cercetări fundamentale
- Cercetări aplicative
- Termeni-cheie
- Probleme recapitulative

Lecturi

- 5.1. Dorel Abraham, *Un demers teoretico-metodologic în investigarea relațiilor interetnice*
- 5.2. Ilie Bădescu, *Procedeul balanțelor conlocuirii*
- 5.3. Septimiu Chelcea, *Măsurarea stereotipurilor etnice*

Cercetările sociologice concrete (de teren sau empirice) au apărut înaintea inventării termenului de „sociologie“ de către Auguste Comte (1798-1857) în cea de-a 47-a lecție din al său *Cours de philosophie positive* (1839): „Cred că trebuie să cutez a întrebuința de acum înainte acest termen nou, exact echivalent expresiei mele, introduse mai de mult, de *fizică socială* pentru a putea arăta într-un singur nume această parte complementară a filosofiei naturale, care se referă la studiul pozitiv al totalității legilor fundamentale proprii fenomenelor sociale“ (apud Brăileanu, 1940, 5). Debutul cercetărilor sociologice de teren este legat de prima revoluție industrială din Anglia. Acum și aici sunt realizate primele anchete cu caracter sociologic: în 1722, Daniel Defoe (1660-1731) – cunoscut mai ales ca autor al romanului „*Viața și nemaipomenitele aventuri ale lui Robinson Crusoe*“ (1719) – publică *Jurnal din anul ciumei*, în care prezintă realist lumea interlopă londoneză. Sunt folosite actele statistice din *Buletinele mortuare săptămânale* (celebrele *Bills of Mortality* publicate de Compania slujbașilor parohiali), informațiile din conversațiile cotidiene, din ordonanțele Lordului Primar al Londrei, din istorioarele și anecdotele referitoare la „ciuma săracilor“, precum și datele de observație exploatate jurnalistic, dar și sociologic. Molima izbucnită în 1665 a năpăstuit Londra întrucât „Munca, și prin ea pâinea săracilor, fusese curmată“ (Defoe, 1716/1980, 36). C. A. Moser (1958/1967) consideră că ar fi mai logic ca istoricul anchetelor din Marea Britanie să înceapă cu Morton Eden care scrie *The State of the Poor in the History of the Labouring Classe in England* (1792), H. Mayhew autorul lucrării *London Life the London Poor* (1861) sau Charles Booth (1840-1916) care publică o monumentală anchetă (17 volume) privind pauperitatea: *The Life and Labour of the People of London* (1889-1902). „Părintele anchetei sociale științifice trebuie considerat Booth“ – apreciază C. A. Moser (1958/1967, 36). El are nu numai meritul de a fi realizat o tipologie a familiilor din punctul de vedere al sărăciei (opt clase de familii, patru deasupra liniei sărăciei și patru dedesubtul ei) și de a fi folosit ceea ce mai târziu s-a numit „metoda interviului global“ (B. Webb, 1926), dar și pe acela de a fi atras atenția asupra extinderii și gravității pauperității. Iată ce scria Charles Booth: „Există o sărăcie disperată, degradare, foamete, alcoolism, brutalitate și crimă: de aceasta nimeni nu se îndoiește. Scopul meu a fost să arăt relația cantitativă dintre

pauperitate, mizerie, depravare, prin comparație cu veniturile regulate și confortul relativ, și să descriu condițiile generale în care trăiește fiecare clasă" (Booth, 1889). Este de reținut și faptul că Charles Booth a acordat o importanță deosebită modalității de culegere a informațiilor, considerând că fiecare fapt de care are nevoie cercetătorul vieții sociale este cunoscut de cineva, astfel că sociologul nu ar trebui să facă altceva decât să recolteze informațiile și să le ordoneze. Astfel a apărut „metoda interviului global“.

Cercetările sociologice privind sărăcia au fost continuate în Marea Britanie (B. S. Rowntree, 1901; A. L. Bowley, 1912), răspândindu-se în toate țările industrializate. În Franța, în aceeași perioadă Frédéric Le Play (1806-1882) realizează observații sistematice asupra condițiilor de viață ale muncitorilor, fundamentând metodologic monografiile și bugetele de familie (*Les Ouvriers européens*, 1855). Astfel de monografii sociale sunt foarte actuale, în prezent, în România. Nu intenționez să facem, însă, un istoric al cercetărilor sociologice concrete. Dărim totuși să subliniem că, fără a ne cufunda într-un trecut îndepărtat, cercetările sociologice concrete au o istorie de cel puțin o sută de ani și că ele au apărut ca urmare a schimbărilor sociale, revoluției industriale și a unei grave provocări sociale: *sărăcia*.

Precizări terminologice

Am folosit deja termenii: „cercetare sociologică de teren“, „cercetare sociologică empirică“ (sau „concretă“), „anchetă sociologică“ fără să fi arătat conținutul lor. În afara acestora, la nivelul simțului comun, se utilizează termenii „investigație sociologică“ și „sondaj“, ignorându-se distincțiile absolut necesare.

Termenul de „cercetare sociologică“ sau „cercetare socială“ are înțelesul cel mai larg: se referă la obținerea și prelucrarea informațiilor obiectiv verificate, în vederea construirii explicațiilor științifice ale faptelor, fenomenelor și proceselor sociale. Deși cercetarea sociologică are ca principiu metodologic fundamental unitatea dintre nivelurile teoretic și empiric – vezi subcapitolul referitor la principiile metodologice ale cercetărilor socioumane empirice – adesea se face distincție între „cercetarea sociologică teoretică“ („sociologie de cabinet“) și „cercetarea sociologică empirică“ („sociologie de teren“). Cercetarea sociologică empirică presupune observarea directă a realității, aplicarea unor metode și tehnici specifice de recoltare a informațiilor (ancheta, experimentul, chestionarul etc.), de prelucrare a lor (corelații, teste de semnificație statistică etc.). Când cercetarea sociologică empirică (concretă sau de teren) are un caracter preliminar, explorator sau are o amploare sau profunzime mai redusă se vorbește de „investigație sociologică“.

Ancheta sociologică se particularizează în universul cercetărilor sociologice concrete (empirice de teren) prin aceea că utilizează cu precădere chestionarul și interviul pentru culegerea informațiilor. Bazându-se pe modalități interrogative în

obținerea informațiilor, „ancheta sociologică are un caracter neexperimental, cu un grad relativ scăzut de control al cercetătorului asupra variabilelor analizate” (Mărginean, 1993, 36). C. A. Moser (1958/1967, 13) atrăgea atenția asupra faptului că termenul de „anchetă socială” este dificil de definit întrucât el acoperă o „varietate foarte largă de cercetări, începând de la analizele clasice asupra sărăciei [...] până la sondajele asupra opiniei publice [...], anchetele pentru planificarea orașelor, cercetarea pieței [...], precum și nenumăratele investigații organizate de institutele de cercetare”. Așa cum observa și Ioan Mărginean (1993), ancheta sociologică de multe ori combină modalitățile interogative de obținere a informațiilor cu studiul documentelor sau cu observația științifică, astfel că trasarea unei bariere despărțitoare ferme între ceea ce se înțelege prin „cercetare sociologică de teren” și „anchetă sociologică” nu se justifică. În plan didactic, vom reține totuși că ancheta sociologică se distinge de alte tipuri de cercetări sociologice concrete (de teren, empirice) prin: utilizarea, în principal, a chestionarului și interviului pentru obținerea informațiilor și nerecurgerea la experiment. Pe de altă parte, față de sondajul de opinie publică ancheta sociologică se diferențiază prin aceea încât: are ca scop nu numai cunoașterea aspectelor subiective (opinii, atitudini, aspirații, interese etc.), dar și a celor obiective (structura familiei, condițiile de locuit etc.) și nerecurgerea obligatorie la eșantionare.

● *Sondajul de opinie publică* are ca scop cunoașterea „complexului preferințelor exprimate de un număr semnificativ de persoane referitoare la o problemă de importanță generală” (Hennessy, 1965/1981, 4). Acest tip de cercetare sociologică se fondează: pe modalitățile interogative de culegere a informațiilor și pe tehnicile de eșantionare și are ca notă diferențială restrângerea ariei de cunoaștere la opinia publică.

Putem spune că „cercetarea sociologică de teren” (empirică sau concretă) reprezintă genul proxim pentru „ancheta sociologică” și aceasta genul proxim pentru „sondajul de opinie publică” (Figura 5.1).

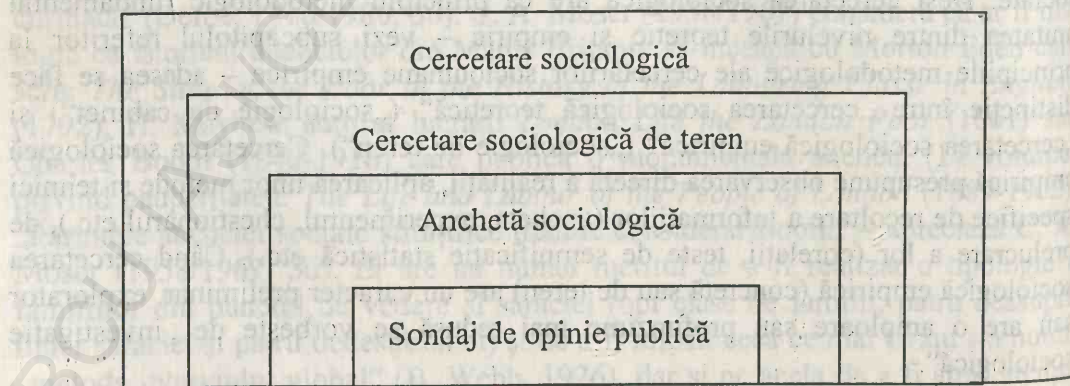

Fig. 5.1. Conținutul termenilor de „cercetare sociologică de teren”, „anchetă sociologică”, „sondaj de opinie publică”

Diferența specifică rezultă din ponderea crescândă a modalităților interogative de culegere a informațiilor, pe de o parte, și din reducerea progresivă a domeniului de cercetare, de la realitatea socială în ansamblul ei la un aspect particular, informațiile deținute de indivizi și apoi la opiniile exprimate de aceștia.

❖ *Studiul cazului* (sau studiu de caz) se particularizează în cadrul cercetării sociologice de teren prin câteva caracteristici: cazul este înțeles ca un sistem integrat, abordat holistic, cercetătorul interesându-se mai mult *cum* decât *de ce* fenomenul studiat (o persoană, o colectivitate, o instituție) se prezintă într-un anumit mod, cazul fiind un fenomen contemporan, în context social real (Collerette, 1996, 78). Robert E. Stake (1984/1995, XI) definește studiul cazului ca „studiul unui singur caz particular și complex, în vederea înțelegerii funcționării lui, cu circumstanțele importante”. Specific acestui tip de cercetare de teren este faptul că fenomenele studiate sunt de mare complexitate, neputând fi abordate experimental sau prin anchete sociologice, iar concluziile, chiar dacă permit generalizări ale propozițiilor teoretice, nu conduc la extrapolarea rezultatelor la alte populații decât cele investigate (Yin, 1984, 21). Robert E. Stake (1994, 236) precizează: „Studiul cazului nu reprezintă o alegere metodologică, ci o alegere a obiectului de studiu”. Din punct de vedere al scopului cercetării, în funcție de care se face și alegerea cazurilor, autorul anterior citat identifică trei tipuri: *studiul cazului intrinsec*, asemenea monografiilor, în care cercetătorul se concentrează pe descrierea în profunzime a unui fenomen unicat, fără a urmări testarea ipotezelor sau generalizabilitatea (de exemplu, Malinowski, 1922/1984); *studiul cazului instrumental*, realizat în vederea clarificării unei teorii sau a unei probleme mai generale (Lynd și Lynd, 1929); *studiul unor cazuri multiple (colective)*, în care se încearcă generalizarea caracteristicilor și mecanismelor (Kozol, 1991). Așa cum spunea Donald T. Campbell (1975), studiul cazului poate fi privit ca un pas mic spre o mare teorie.

Lecturi 5.1

DOREL ABRAHAM

Un demers teoretico-metodologic în investigarea relațiilor interetnice

Dinamica realităților etnice și schimbările produse în perspectiva de abordare a fenomenului etnic au condus la o evoluție corespunzătoare a metodologiei de investigare și evaluare a relațiilor interetnice.

O lungă perioadă de timp, studiile etnijilor au fost axate pe procesele de integrare și asimilare. Accentul era pus pe evaluarea discriminării și segregării, pe studiul ostilității etnice (*prejudice*) și a atitudinilor în cadrul unor microgrupuri.

În ultimele decenii, o dată cu depășirea concepțiilor asimilaționiste și ale „pluralismului” etnic câștigă teren studiile macrocomparative care au ca obiectiv central explicarea semnificației diferențelor și relațiilor intra- și intergrupale, în anumite situații și contexte

istorice. Drept urmare ponderea microstudiilor etnice scade în timp ce studiile macro, care iau în considerare dinamica schimbărilor societale, sunt apreciate ca fiind tot mai importante (W. I. Wilson, 1981). În mod corespunzător, perspectiva psihologică este completată și parțial înlocuită cu abordarea macrosociologică prin care este utilizată o metodologie complexă de investigare, care combină date din diverse domenii de cercetare a realității sociale.

Perspectiva sociologică de abordare a relațiilor interetnice ne-a condus la încadrarea demersului de cercetare în etnosociologie. Definită simplu, etnosociologia înseamnă studiul sociologic al fenomenului etnic în toată complexitatea sa. Se oferă astfel o perspectivă teoretică și metodologică eficientă de cercetare care ia în considerare multitudinea aspectelor pe care le implică relațiile etnice, începând cu dimensiunea demografică, continuând cu cea teritorială și terminând cu cea psihosocială. Considerăm că, prin studiul etnosociologic, pot fi depășite unele limite ale științei etnologice, care pune accentul pe studierea evoluției popoarelor, precum și ale etnografiei, care se axează cu precădere pe cunoașterea culturii materiale și spirituale a popoarelor, respectiv a felului lor de viață. Etnosociologia permite însă studiul relațiilor interetnice și a fenomenului etnic în general, în cadrul proceselor de interacțiune socială, facilitând atât cunoașterea dinamicii efective a grupurilor sociale, cât și a interrelațiilor dintre grupurile etnice, pe de o parte, și dintre acestea și spațiul de locuire colectivă, pe de altă parte. Privite din această perspectivă, datele empirice își sporesc relevanța teoretică și practică.

În acest sens, demersul de cercetare etnosociologică a cuprins:

- analiza dinamicii structurii etnice a populației României sau ceea ce s-a chemat etnografia populației;
- elaborarea principiilor și întemeierea unei direcții noi de cercetare științifică, etnomorfologia sau morfologia etnică, având ca domeniu specific de activitate locuirea colectivă a teritoriului sau conlocuirea etnică și ca metodă principală etnoscopia sau balanța etnoscopică (reprezentarea grafică a balanței raporturilor etnice în teritoriu în funcție de indicele opiniei dominante sau de indicele de intensitate a atitudinilor). Aspectele teoretico-metodologice respective, dat fiind ineditul lor, sunt prezentate într-un paragraf separat;
- studiul conflictelor interetnice și a conviețuirii sociale în regiunile și comunitățile interetnice;
- determinarea și evaluarea distanței sociale și a reprezentărilor sociale (imaginilor sau stereotipurilor care se formează în relațiile interetnice);
- studii de caz (asupra romilor și asupra relației de conlocuire dintre romi și sași în unele sate cu profil etnic mixt din Transilvania).

Toate aceste aspecte sunt prezentate în studii separate, utilizând teorii și metode de analiză mai mult sau mai puțin cunoscute, dar relevante, credem, pentru o cunoaștere fidelă a realităților etnice din România. Accentul este pus, așa cum e firesc, pe studiul etnomorfologic și al distanței sociale, nu numai pentru că etnomorfologia, ca direcție de cercetare, dobândește în acest demers o primă întemeiere teoretico-metodologică, iar distanța socială este pentru prima dată determinată în România prin aplicarea scalei Bogardus pe un eșantion reprezentativ (S. Chelcea, 1993), ci și pentru că datele devin astfel mai relevante pentru cunoașterea situației reale.

Analiza datelor și informațiilor

În esență, analiza informațiilor a cuprins:

- analiza comparativă a datelor privind structura etnică și religioasă a populației de la recensămintele din perioada 1930 – 1992;
- analiza frecvențelor și corelațiilor (tabelelor de contingență) a variabilelor rezultate din anchetele la nivel național;
- constituirea unor indici specifici, precum cel al opiniei dominante (Hofstätter) și cel al intensității atitudinilor bipolare (propus de noi), și utilizarea lor în analiza etnomorfologică prin intermediul metodei sau balanței etnoscopice;

- calculul distanței sociale pe baza agregării rezultatelor obținute prin aplicarea scalei Bogardus;

- determinarea reprezentării sociale prin atribuirea de calități și defecte (stereotipuri).

Pe ansamblu, metodologia utilizată a acoperit exigențele unei cercetări care s-a dorit să obțină informații valide și consistente. Totuși, autorii sunt conștienți de faptul că lucrarea are anumite limite în ceea ce privește capacitatea de cuprindere în cercetare a unui număr suficient de mare de persoane pentru a putea fi analizate statistic din toate grupurile etnice. De asemenea, specificul regional și local (comunitar) al relațiilor etnice a putut fi numai parțial cunoscut din această cercetare. În plus, pentru multe aspecte nu au existat date în dinamică, din multe puncte de vedere cercetarea de față constituind un act de pionierat în domeniu. De aceea, considerăm că rezultatele, constatările și tendințele desprinse pe baza acestei cercetări necesită noi confirmări și validări, știut fiind faptul că realitatea socială, mai ales cea etnică, este greu de prins în tipare sau de cuantificat, ca să nu mai amintim de faptul că ea este în permanentă evoluție, fiind foarte sensibilă la contextul politic și geopolitic.

Sursa: *Investigarea și evaluarea relațiilor interetnice, Sociologie Românească, 1994, 2-3, 119-120; 123.*

Tipologia cercetărilor sociologice

Data fiind marea-varietate a cercetărilor socioumane concrete, considerăm că se justifică efortul de a căuta criteriile cele mai adecvate de clasificare și de a prezenta, fie și succint, „cercetările exemplare“, ilustrative pentru fiecare tip de cercetare în parte.

Clasificarea cercetărilor după scopul lor. După scopul lor, cercetările socioumane concrete pot fi de mai multe tipuri. În primul rând, facem distincție între cercetările descriptive și cele explicative. Schemele acestor tipuri de cercetări sunt prezentate în Figura 5.2.

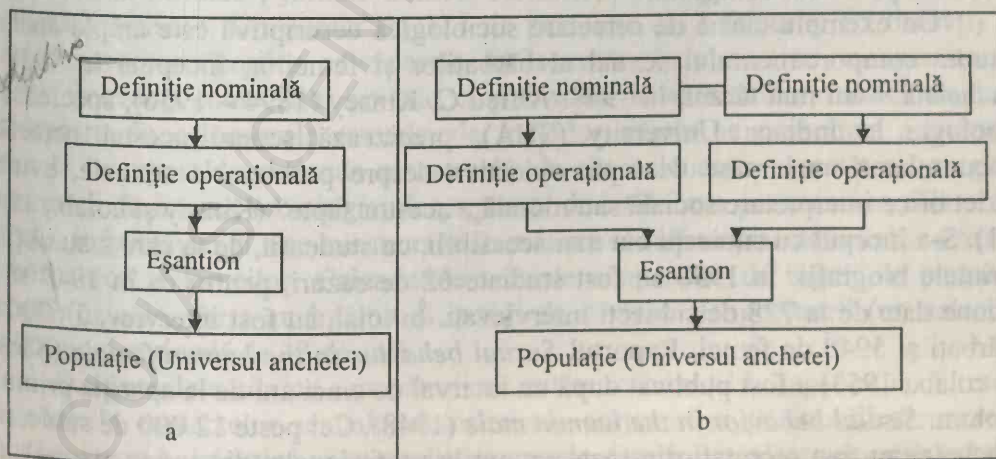

Fig. 5.2. Schemele cercetărilor sociologice: a) descriptive și b) explicative (după H. L. Zetterberg)

Cercetări descriptive

Orice știință începe prin a fi descriptivă. Apoi, într-un stadiu mai avansat se încearcă explicarea teoretică a faptelor de observație. Unele științe rămân preponderent descriptive – de exemplu, etnografia – altele fac un salt de la „graphein“ la „logos“ – de exemplu, trecerea de la „sociografie“ la „sociologie“. În concepția lui R. S. Steinmetz (1913), sociografia avea ca scop descrierea ansamblului structurii sociale a unui ținut, sat sau oraș. Ferdinand Tönnies (1931) înțelegea prin sociografie cercetarea sociologică empirică, bazată mai ales pe datele statistice. Deși strâns legată de sociologia concretă, „sociografia nu se confundă cu aceasta, deoarece scopul ei principal nu este explicativ, ci descriptiv“, ea fiind considerată „o primă treaptă a cunoașterii sociologice“ (Ungureanu, 1993, 563).

Chiar dacă descrierea constituie doar primul nivel în cunoaștere, cercetarea sociologică descriptivă prezintă nu puține dificultăți. Ea este făcută „cu mâinile goale“, nu beneficiază de modele, înaintează într-un câmp nedeștelenit, cu numeroase fapte șocante. De aici dificultatea de a alege ce merită și ce nu merită să fie observat. „Când se explorează un câmp nou, se adoptă frecvent modalități de analiză existente, deja utilizate în alte câmpuri și practică un transfer de tehnologie“ (Bozon și Leridon, 1993, 1181). Astfel – după cum remarcă autorii anterior citați – pentru descrierea relațiilor confidentiale în studiul sexualității s-a făcut apel la analiza sociologică a rețelelor de comunicare, pentru înțelegerea logicii prevenției sexuale s-a recurs la modelele economice de asumare a riscului și, în fine, pentru predicția îmbolnăvirilor de SIDA s-a încercat simularea evenimentelor, integrându-se toate evenimentele din viața unui individ, în funcție de riscul pe care îl comportă.

Un exemplu clasic de cercetare sociologică descriptivă este ampla anchetă asupra comportamentului sexual al bărbaților și femeilor, începută în 1938 și încheiată 9 ani mai târziu, în 1947. Alfred C. Kinsey (1894 – 1956), specialist în zoologie la Indiana University (SUA), precizează scopul acestei cercetări: „acumularea unei mase de fapte obiective despre problemele sexuale, evitând strict orice interpretare socială sau morală a acestor fapte“ (Kinsey și colab., 1948, 21). S-a început cu subiecții cei mai accesibili, cu studenții, de la care s-au obținut primele biografii. În 1938 au fost studiate 62 de cazuri, pentru ca în 1947 să se adune date de la 728 de subiecți intervievați. În total, au fost intervievați 6300 de bărbați și 5940 de femei. Raportul *Sexual behavior in the human female* (Kinsey și colab., 1953) a fost publicat după un interval de cinci ani de la apariția primului volum: *Sexual behavior in the human male* (1948). Cei peste 12.000 de subiecți ai anchetei au fost recrutați din toate grupurile profesionale, din urban și rural, din diferite zone geografice – cu precădere din nord-estul SUA –, aparținând diferitelor confesiuni. Nu se poate vorbi, totuși, de o reprezentativitate statistică a populației investigate – fapt semnalat de autori (Kinsey și colab., 1970, 45). De

exemplu, la data efectuării anchetei, 40 la sută din femeile din SUA absolviseră școala elementară, 47 la sută școala medie și 13 la sută învățământul superior. În populația feminină investigată proporția absolventelor școlii elementare era de numai 3 la sută, a școlii medii 22 la sută și a învățământului superior de 75 la sută. S-ar putea vorbi mai degrabă de comportamentul sexual al femeilor titrate din SUA decât de comportamentul sexual al femeilor, în general.

Datele referitoare la comportamentul intim s-au obținut cu ajutorul unui chestionar cu 521 de *itemi* (pentru persoanele cu experiență sexuală mai redusă numărul întrebărilor era de „numai“ 300). S-a folosit o modalitate de intervievare „elastică“. Durata unui astfel de interviu era în medie de 30 minute până 1-2 ore. Autorii au făcut apel la altruismul subiecților, convingându-i că împărtășind experiența lor sexuală îi ajută pe alții să se înțeleagă mai bine și să depășească eventualele dificultăți. Pentru cei cu studii superioare se accentua nevoia de a verifica tehnica de cercetare: pentru persoanele cu nivel de școlarizare mai scăzut se arăta nevoia de progres a medicinei. În jurul acestei cercetări s-a mobilizat opinia publică. S-au născut zvonuri contradictorii, s-au emis păreri diametral opuse. Mulți credeau că discuția cu cercetătorii îi poate ajuta. Așa că s-au prezentat și mulți nevrotici. Cercetătorii nu au procedat ca psihiatrii, nu au făcut deosebire între persoanele echilibrate și dezechilibrate din punct de vedere al comportamentului sexual. Unii subiecți s-au prezentat la interviu pur și simplu din curiozitate. Răspunsurile la interviu, relatările subiecților erau notate cu ajutorul unui cod special creat de un criptograf și păstrate în seifuri, asemenea secretelor militare.

În afara informațiilor obținute prin intervievarea subiecților, pe parcursul celor nouă ani de investigații s-a adunat un mare număr de date provenite din „calendarele sexuale“, jurnale zilnice, scrisori, desene și alte forme de notare a activității sexuale. Un număr de 377 de persoane (312 femei și 65 bărbați) au încredințat cercetătorilor calendarele lor sexuale, în care erau menționate nu numai frecvența contactelor sexuale, ci și formele de activitate sexuală ce conduce la orgasm. În calendarele sexuale ale femeilor adesea se consemna activitatea sexuală în raport de perioada menstruală. În alte calendare, cercetătorii au găsit informații de interes sociologic; despre locul de întâlnire a partenerilor, călătoriile făcute, îmbolnăviri și alte evenimente în măsură să influențeze activitatea sexuală a bărbaților și femeilor. Calendarele sexuale acopereau, de regulă, o perioadă scurtă (6 luni), dar s-au întâlnit și cazuri de o mare „longevitate“ (un calendar extins pe o perioadă de 38 de ani).

Din jurnalele zilnice cercetătorii au extras informații în legătură cu formele și tehnicile contactelor sexuale, descrieri ale partenerilor și situațiilor concrete. Din literatura beletristică, s-au studiat izvoarele descriptive ale comportamentelor intime. S-a adunat o colecție întreagă de scrisori ale partenerilor sexuali, numeroase poezii cu sau fără valoare literară, dar cu tematică erotică. Aceste materiale au fost exploatate în analiza factorilor psihologici care influențează reacțiile

sexuale. S-a constatat, în această ordine de idei, că bărbații și femeile reacționează erotic foarte asemănător la lectura unor romane, eseuri sau poezii de iubire; a se vedea Tabelul 5.1.

Tabelul 5.1. Reacția erotică prin stimulare literară (după Kinsey, 1953/1970, 45)

Stimularea prin literatură		
Reacția erotică	Femei %	Bărbați %
Totdeauna (sau frecvent)	16	21
Uneori	44	38
Niciodată	40	41
Număr de răspunsuri	5699	3952

O atenție deosebită s-a acordat fidelității informațiilor: 706 cupluri maritale au fost intervievate, stabilindu-se concordanța declarațiilor separate ale partenerilor. S-a recurs la reinterviuvarea subiecților (124 femei și 195 bărbați). Corelația cu datele din primele protocoale s-a dovedit satisfăcătoare. Fiind în discuție o cercetare de tip descriptiv trebuie remarcată preocuparea pentru *taxonomie* (gr. *taxis* ordine, *nomos* lege). S-a stabilit următoarea schemă de clasificare a comportamentelor sexuale:

I. Ego (Bărbat) – Alter (Femeie) = Heterosexualitate

a) Ego necăsătorit – Alter (comportament sexual premarital)

b) Ego căsătorit – Alter, soția (comportament sexual conjugal)

c) Ego căsătorit – Alter, altă femeie decât soția (comportament sexual extraconjugal)

II. Ego (Bărbat) – Alter (Bărbat) sau (Femeie) (Femeie) = Homosexualitate

III. Ego (Om) – Alter (Animal) = Sodomie

IV. Ego – Alter (Ego) = Masturbare

În cadrul clasificării, comportamentul sexual era analizat pentru ego de diferite clase de vârstă, aparținând diferitelor grupuri etnice, rasiale, religioase etc. Pentru fiecare tip de comportament sexual s-au înregistrat forme și tehnici specifice:

I. Heterosexualitate: 18 forme și tehnici

II. Homosexualitate: 24 forme și tehnici

III. Sodomie: 4 forme și tehnici

IV. Masturbare: 12 forme și tehnici.

Rezultatele cercetării comportamentului sexual al bărbaților și femeilor au șocat morala oficială. Redăm principalele descoperiri, așa cum au fost ele sintetizate de Theodore Caplow (1970, 96).

- Principalele tipuri de devianță sexuală nu sunt nici rare, nici antisociale și sunt larg răspândite în toate categoriile sociale;
- Bărbații au în medie o activitate sexuală mai precoce, mai frecventă, mai ritmică și mai puțin selectivă decât femeile;
- Indivizii de aceeași vârstă, din aceeași clasă socială diferă considerabil în ceea ce privește varietatea și frecvența activității lor sexuale;
- Forma și frecvența activității sexuale sunt puternic influențate de vârstă, sex, religie, nivel de școlaritate, domiciliu (urban sau rural), status profesional.

Cercetările colaboratorilor lui Alfred C. Kinsey continuate după moartea acestuia ca și studiile altor specialiști au confirmat și au îmbogățit cunoașterea acestui tip de comportament intim. Rămâne, însă, meritul lui Alfred C. Kinsey de a fi înlăturat un tabu, de a fi demonstrat că tot ceea ce este uman poate și trebuie să fie cercetat cu obiectivitate.

La vremea respectivă opoziția față de cercetările inițiate de Alfred C. Kinsey a îmbrăcat multiple forme: psihologii manifestau rezerve față de studiile coordonate de un biolog, medicii considerau că doar în clinică, prin anamneză (gr. *ana* înainte, *mnesis* memorie), pot fi realizate astfel de studii, educatorii reproșau ocolirea aspectelor emoționale legate de actul sexual ș.a.m.d. Sigur, cercetarea la care ne-am referit are limite: este tributară concepției *behavioriste*, excluzându-se din analiză emoțiile și sentimentele (cuvântul „iubire” nu apare în *indexul* de termeni); nu are reprezentativitate statistică; este excesiv de încărcată cu date statistice, grafice și tabele (în volumul despre comportamentul sexual al femeilor sunt incluse 222 de grafice) fapt ce îngreunează lectura celor aproximativ 2000 de pagini ale raportului de cercetare. De remarcat că studiul se subordonează principiului neutralității axiologice: „Fiecare să interpreteze faptele după propriile lui valori morale: această interpretare nu face parte din metoda științifică: oamenii de știință nu sunt calificați să dea o apreciere în acest domeniu” (Kinsey și colab., 1948, 527).

Cercetări explicative

Dacă cercetările sociologice încearcă să prezinte obiectiv fenomenele sociale, clasificându-le totodată, cercetările sociologice explicative au ca scop valorificarea relațiilor dintre fenomene: cum influențează nivelul salariului satisfacția muncii? Centralizarea deciziilor într-o organizație mărește sau scade eficacitatea acesteia? Munca la banda rulantă influențează negativ personalitatea umană? Ce relație există între structurile de personalitate și acceptarea valorilor sociale? Este rezistența la schimbarea atitudinală determinată de „*locus-ul* controlului”? Răspunsul la astfel de întrebări poate constitui scopul cercetărilor de

verificare – „verifizierende Forschung“ *versus* „deskriptive Forschung“, după clasificarea propusă de Renate Mayntz, K. Holm și P. Hübner (1969, 28).

Cercetările descriptive și explicative nu sunt decât tipuri extreme ale cercetării sociologice. Există forme intermediare și cercetări deopotrivă descriptive și explicative. *Cercetările exploratorii* constituie un exemplu sau *cercetările pentru testarea instrumentelor de investigare*. În fond, orice cercetare explicativă conține și o descriere a situației și în orice cercetare descriptivă, prin clasificările introduse, se întrevade și începutul unei explicații teoretice. Rămâne, însă, valabilă distincția: cercetările explicative își propun *testarea ipotezelor*, în timp ce cercetările descriptive oferă informații pentru *formularea ipotezelor*. Prezentând structura socială în societățile care au trecut de la totalitarism la democrație, cercetătorul se poate întreba: existența unei „clase de mijloc“ bine reprezentate este o șansă pentru democrație? În felul acesta contrapunerea cercetărilor descriptive celor explicative nu se justifică. Cercetările sociologice concrete autentice au un caracter unitar. Luând act de conflictele interetnice din Europa și din alte părți ale Terrei nu ne putem reține să întrebăm: Ce relație există între sărăcie și conflictele etnice? În felul acesta încercăm să aflăm *de ce* există conflicte interetnice. „*De ce* apare un anumit fenomen și cum va evolua el?“ sunt întrebările la care încearcă să găsească răspuns cercetările explicative.

Observăm că explicarea face posibilă *predicția*. Kenneth D. Bailey (1982) include cu deplin temei cercetările predictive în categoria cercetărilor explicative. Cunoscând relațiile cauzale dintre fenomene vom putea imagina cu o probabilitate acceptabilă evoluția proceselor sociale. Teoretic așa stau lucrurile: în realitate, însă, sociologii – așa cum remarcă Peter L. Berger – nu numai că nu au putut prezice o serie de importante procese petrecute după cel de-al doilea război mondial, dar nu au reușit nici să le plaseze în contextul unei teorii sociologice.

Prăbușirea imperiului sovietic, colapsul comunismului – de exemplu – nu au fost anticipate de sociologi și nici de alți specialiști (sovietologi, politologi, economiști etc.). „De ce s-au prăbușit societățile comuniste?“ poate fi o întrebare pentru sociologi și mulți profesioniști din țările Europei de Est au început după 1989 să facă disecția comunismului. În România s-a înființat chiar un Institut pentru studierea totalitarismului. Totuși, întrebarea mai interesantă este „De ce nu s-au prăbușit societățile occidentale?“ Problema nu este dezorganizarea socială, ci organizarea socială – căsătoria, nu divorțul, respectarea legilor, nu încălcarea lor, conviețuirea armonioasă a raselor, nu disensiunile dintre ele“ – apreciază Peter L. Berger (1994, 41).

Ilustrăm tipul de cercetare explicativă printr-un exemplu preluat de la Theodore Caplow (1970). Ne referim la lucrarea cunoscută sub numele *The American Soldier*, coordonată de Samuel A. Stouffer (1949). De fapt, sunt patru volume, relativ independente, apărute în intervalul 1949-1950 și grupând 134 de cercetări de psihologie, sociologie și psihosociologice. Samuel A. Stouffer a fost

numit într-un post de director la The Information and Education Division of the United States Army, cu puțin timp înaintea atacului de la Pearl Harbor. Serviciul de cercetare din cadrul diviziunii amintite a efectuat numeroase studii pentru rezolvarea unor probleme practice de organizare a trupelor, probleme care presupuneau cunoașterea opiniilor și atitudinilor combatanților și angajaților civili din armată. În felul acesta s-a adunat un material faptic extrem de bogat, care a permis, în final, publicarea unui întreg volum (vol. 4) de teorie a măsurării în psihologie și sociologie, de metodologie a construirii și aplicării scalelor de atitudine. La sfârșitul celui de-al doilea război mondial, serviciul de cercetare condus de Samuel A. Stouffer se prezenta cu un bilanț impunător: câteva sute de rapoarte de cercetare, 200 de modele de chestionare și peste 500.000 de persoane intervievate.

Într-una din cercetările incluse în *The American Soldier* s-a urmărit verificarea *ipotezei conformare-avansare*: cu cât soldații sunt mai atașați normelor militare, cu atât avansează mai repede în grad. În noiembrie 1943 un număr de 374 de soldați au fost testați cu ajutorul unei scale tip Guttman pentru a se determina nivelul lor de conformare la normele vieții militare. După cinci luni, în martie 1944, cercetătorii au verificat câți din soldații testați fuseseră avansați ofițeri. S-a constatat că există o corelație statistică semnificativă între conformare și avansare (Tabelul 5.2).

Tabelul 5.2. Relația dintre nivelul de conformare la normele militare a soldaților și avansarea lor ca ofițeri (după Stouffer, 1949)

	Nivelul de conformare noiembrie 1943		Avansați ofițeri martie 1944	
	N	%	N	%
Foarte mare	68	100	21	31
	138	100	39	28
Foarte mic	112	100	19	17

Notă. Un număr de 56 de soldați nu au mai fost identificați în luna martie

Din cei 68 de soldați cu nivel de conformare foarte mare, 44 (31%) deveniseră, după cinci luni de la testare, ofițeri, în timp ce doar 15 (17%) din soldații cu nivel de conformare foarte scăzut (N=112) ajunseseră ofițeri. Testul arată că relația conformare-avansare este statistic semnificativă.

Conform aceluiași criteriu, după scopul lor, cercetările socioumane (sociologice, psihologice, psihosociologice ș.a.) mai pot fi clasificate în: cercetări fundamentale și cercetări aplicative.

Cercetări fundamentale

Rolul oricărei științe – și științele socioumane nu fac excepție – este de a ajunge la cunoașterea legității de producere a fenomenelor. Referindu-se la *știința normală*, Thomas S. Kuhn aprecia că „determinarea faptului semnificativ, potrivirea faptelor cu teoria și articularea teoriei” (Kuhn, 1962/1976, 77) reprezintă cele trei clase de probleme care epuizează cercetarea fundamentală. Istoricul și filosoful științei, care a introdus termenul de „știință normală” pentru a desemna cercetarea bazată pe *paradigmă*, susține concepția sa cu exemple din domeniul științelor naturii. Vom încerca să ilustrăm ideile lui Thomas S. Kuhn cu date din cercetarea socioumană.

Dacă în astronomie cercetarea fundamentală urmărește determinarea cu cât mai mare precizie a poziției și mărimii corpurilor cerești, dacă în chimie interesează compoziția și structura atomică, în științele socioumane cercetătorii sunt preocupați de structura societății sau a personalității, de aflarea poziției unei categorii sociale (clasă socială, grup etnic etc.) în raport cu alte categorii sociale ș.a.m.d. Aceasta înseamnă a *spori amploarea cunoașterii* prin cercetările concrete fundamentale.

Exemplificăm acest tip de cercetare cu direcția inițiată în cadrul Școlii sociologice de la București, de profesorul Dimitrie Gusti, de alcătuire a *Atlasului social al României*; „a cunoaște țara este cel mai bun mijloc de a o servi. Știința naturii este știința patriei. Ne trebuie o enciclopedie a satelor și a orașelor. Ne trebuie harta sociologică a României” (Gusti, 1969, 334). Ideea alcătuirii unei „colecții de hărți reprezentând diferite componente ale vieții sociale în profil teritorial, pe localități sau zone” a fost reluată după evenimentele din decembrie 1989 de Dumitru Sandu (1992). Conform concepției sociologului anterior citat, „grupul” constituie „unitatea de analiză principală”. Astfel pentru alcătuirea *Atlasului Social al României* s-a propus o schemă de organizare a informațiilor luându-se în calcul cinci tipuri de grupuri: familie, gospodărie, grupuri de muncă, de comunicare directă, de status, de contingenitate teritorială și trei perspective structurale: socială (mărimea grupului, compoziția grupului, relațiile de grup), spațială (locul specific în care grupul desfășoară activitatea: locuință, localitate etc.) și culturală (valori și norme specifice, cultură politică, religioasă, sanitară etc.). Cercetările concrete desfășurate pentru realizarea *Atlasului social al României* au condus la concluzia „cu valoare teoretică fundamentală” că „satele sunt mai diferențiate decât orașele din punct de vedere demografic și, implicit, sub aspect cultural” (Sandu, 1993, 15).

Cea de-a doua clasă de probleme ce constituie obiectul cercetărilor socioumane empirice este dată de efortul de a *stabili un acord cât mai strâns între teorie și natură* – cum preciza Thomas S. Kuhn. Ca și în științele naturii, teoriile sociologice, psihologice ș.a.m.d. nu pot fi testate direct: pentru a verifica acordul

acestora cu faptele cercetătorii fac apel la ipotezele cu nivel de generalitate mediu și la ipotezele de lucru. Dacă ne gândim la *teoria grupurilor*, inițiată în sociologie la începutul secolului nostru Școala de la Chicago (W. I. Thomas, R. E. Park, C. H. Cooley, G. H. Mead) și dezvoltată prin cercetările psihosociologice sub conducerea lui Kurt Lewin (1890 – 1947), constatăm existența unui număr de teorii cu nivel mediu de generalitate referitoare la *normele de grup*, conformare și devianță, schimbarea normelor de grup. Astfel, cu privire la influența grupului în sensul acceptării normelor de grup s-au emis două explicații: *teza conflictului intrapersonal* și *teza influențării directe* de către membrii grupului (Napier și Gershenfeld, 1973, 84). Dar conformarea la normele de grup este independentă de poziția (status-ul social) individului în grup? Răspunsul la această întrebare poate fi dat prin cercetarea de teren, testându-se *ipotezele de lucru*. S-a constatat că studențele Colegiului Bennington care fuseseră desemnate să reprezinte institutul lor la o întâlnire interuniversitară, în 1930, au fost mai influențate de valorile colegiului lor decât celelalte studențe (Th. M. Newcomb, 1943). Într-un experiment realizat la Minneapolis, în 1950, s-a constatat că muncitorii care se simpatizau între ei au acordat mai multă atenție (s-au subordonat) sfaturilor primite de la coechipierii din grupul lor de muncă privind ritmul producției decât alți muncitori (S. Schachter, 1951). Asemănător, în 1949, într-un experiment psihologic s-a evidențiat faptul că influența reciprocă a fost mai mare între persoanele cărora li se comunicase că au fost nominalizate ca „model de comportare” pentru grup, decât între celelalte persoane incluse în experiment (K. Back, 1950).

Teza vizând relația dintre status-ul social și conformarea la normele de grup a fost – cum s-a arătat – validată prin verificarea ei în condiții diferite: termenii de „colegiu”, „grup de muncă” și „grup experimental” au fost subsumați termenului general de „grup”, iar termenii „studentii”, „coechipierii”, „persoane” celui de „membru al grupului”. Astfel s-a stabilit un acord mai deplin între teoria grupurilor și realitatea socială a grupurilor. Și în științele socioumane, ca și în științele naturii, efortul cercetătorilor se concentrează spre îmbunătățirea corespondenței dintre teorie și realitatea studiată.

Eliminarea ambiguităților și lămurirea problemelor anterior doar semnalate – articularea paradigmei, cum remarcă Thomas S. Kuhn, se dovedește a fi în științele socioumane cea mai importantă clasă de probleme ale cercetării fundamentale. Relația dintre atitudini și comportamente a generat o literatură imensă. Prezic sau nu atitudinile comportamentul? Experimentul de teren al lui Richard La Pierre (1934, 230-237) a dat un prim răspuns. Într-un singur caz din 66 de hoteluri și 184 de restaurante, cupluri de studenți chinezi, însoțiți de Richard La Pierre, au fost refuzați. Când, însă, cercetătorul a cerut în scris să se rezerve loc pentru un cuplu de chinezi, 78 de hoteluri (din 79) și 176 de restaurante (din 177) au respins solicitarea, exprimând o atitudine xenofobă (după Forcese și Richer,

1970, 93-100). Așadar, s-a demonstrat experimental că între vorbă și faptă există o discrepanță: una spunem, alta facem! Dar viața de zi cu zi ne oferă și exemple de coerență atitudinal-comportamentală. Pe de altă parte, practica sondajelor preelectorale confirmă legătura dintre atitudinile politice și comportamentul de vot. *The Gallup Report* (1985) arată că, în medie, în perioada 1936 -1984, sondajele Gallup s-au abătut numai cu 2,1 la sută față de rezultatul votului. Deci, atitudinile exprimate pot prezice comportamentele: facem ceea ce spunem!

Pentru rezolvarea ambiguităților răspunsului la întrebarea: „*Prezic atitudinile comportamentul?*” au proiectat cercetări ingenioase care au condus la dezvoltarea teoriei (I. Ajzen și M. Fishbein, 1977; R. E. Petty și J. T. Cacioppo, 1981; P. R. Warshaw și F. D. Davis, 1985; J. Jaccard și M. A. Becker, 1985).

Lecturi 5.2

ILIE BĂDESCU

Procedeul balanțelor conlocuirii

Într-un spațiu de conlocuire ne confruntăm întotdeauna cu raporturi de echilibru/dezechilibru de care atârnă „pacea” în acel spațiu. Aceste raporturi se aseamănă cu „balanțele”. Putem vorbi, deci, de balanțe demoscopice, care măsoară raportul de masă (volum, densitate) între două populații, despre balanțe sociale, culturale, religioase (care măsoară greutatea comparativă a „influențelor” sociale, culturale, religioase într-un teritoriu). Balanțele ne permit să determinăm raportul dintre două tendințe opuse, două atitudini opuse, două opinii opuse, două influențe opuse etc. Balanța redă sau reproduce forma esențială a relației de conlocuire. Aceasta este, obligatoriu, o relație între mărimi parametriche bipolare (binomiale).

În formă plastică, putem vorbi despre un „cântar” al tendințelor sau atitudinilor care-și dispută la un moment dat o populație și un spațiu de conlocuire. Când aceste tendințe și atitudini se exprimă în și prin intermediul grupurilor etnice, putem vorbi despre „balanțele etnice” dintr-un teritoriu de conviețuire etnică.

Metoda vizualizării acestor relații etno-spațiale este, cum am precizat, etnoscopia, astfel încât putem asimila aceste balanțe etnologice unui termen mai fidel, cel de „balanță etnoscopică”, fiindcă aceste balanțe ne permit și vizualizarea principalelor caracteristici ale spațiului de conlocuire etnică. Pentru determinarea acestor balanțe vom utiliza fie indicii lui Hofstätter, fie procedeul ratei de intensitate a atitudinilor opuse în cadrul unei populații și deci într-un spațiu de conlocuire. Această rată ne va spune care dintre cele două tendințe și atitudini opuse atârnă („cântărește”) cel mai greu în populație și, deci, care este nivelul de intensitate al unei interacțiuni etnice (evaluat într-un interval dat). Pentru a determina balanța opiniilor interetnice într-o populație vom folosi fie indicele opiniei dominante al lui Hofstätter, fie cel al intensității atitudinilor etnice.

Indicele opiniei dominante se calculează astfel:

$$I_{od} = \frac{(F_2 - F_1)(100 - F_0)}{100}$$

unde: F_2 = atitudinea sau opinia dominantă (cu frecvența cea mai mare în populație: F_1 = atitudinea sau opinia opusă; F_0 = proporția de non-răspunsuri).

Indicele lui Hostätter variază într-un interval de la -1 la $+1$, astfel că putem decupa, în acest interval, cinci niveluri: -1 , $-0,5$, 0 , $+0,5$, $+1$ și, deci, patru subintervale. Principiul de bază a celor două procedee utilizate pentru determinarea balanțelor etnoscopice este acela că grupurile etnice nu trăiesc separat. Ele conviețuiesc sau, mai exact spus, conlocuiesc într-un teritoriu. Presiunea teritoriului asupra vieții în comun este atât de mare încât unul dintre factorii cei mai însemnați ai relației interetnice este tocmai teritoriul. Regiunea sau teritoriul locuit reprezintă cadrul cumulativ al tensiunilor etnice. Cadrul în care se proiectează tendințele atitudinale este tocmai regiunea.

Regiunea este, deci, cadrul disputelor interetnice, iar metoda de evaluare a acestor dispute este balanța etnoscopică. Ea poate fi determinată și pe baza intensității atitudinilor polare.

Este de la sine înțeles că fenomenul pe care-l studiem cu ajutorul balanțelor este caracterizat prin polaritate. Altminteri spus, dinamica lui se subordonează modelului valorilor polare, mai exact, al polarităților parametrică. Atitudinea interetnică se distribuie, deci, sub forma unor valori atitudinale care variază între două extreme, ca de pildă „favorabil”/„nefavorabil”, cărora li se asociază, în populații, parametri statistici (frecvențele).

Caracteristica acestor valori constă în aceea că atunci când una crește cu o unitate, cealaltă scade cu aceeași unitate, astfel că descrierea fenomenului capătă forma tabelelor biparametrice (binomiale): cu parametrul „a” este prezent automat, dar în relație inversă, și parametrul „non a”.

Reprezentarea și modelul de analiză al acestor variații biparametrice este balanța. Aplicată la relații interetnice ea se numește balanță socioscopică. Întrucât ea poate fi caracterizată parametric o vom denumi balanța parametrică. Cu ajutorul ei putem descrie și analiza, deci, valori parametrice polarizate (intervalul de variație poate fi între -1 și $+1$, sau între -2 și $+2$, după cum utilizăm unul sau altul dintre cele două procedee).

Tendința de referință este una și aceeași cu tendința dominantă într-o populație. Spunem, de aceea, că nivelurile semnificative de scară sunt tocmai valorile acestei tendințe pe o scară a centilelor: „valori ale minimumului (între 0 și 25), valori ale maximumului (între 75 și 100); valoarea de echilibru (50) și pragul critic; diferența dintre tendința dominantă (T_d) și contratendință (C_t).

În ceea ce privește determinarea „valorii (nivelului) de echilibru”, putem proceda în două moduri: fie calculând-o la jumătatea teoretică – (adică $(T_d + C_t)/2$) –, fie calculând-o la jumătatea ei reală: $T_d/2$.

Această mărime o aproximează pe prima. Din punct de vedere statistic, avem nevoie să lucrăm cu parametrul statistic de distribuție reală $T_d/2$ în contul parametrului teoretic $(T_d + C_t)/2$, adică $100/2=50$, sau de $1/2=0,5$ (frecvențele relative cumulate ale celor două tendințe opuse dau 100). În fapt, parametrul statistic al valorii de echilibru este egal cu $0,5 \times T_d$, unde $0,50$ este tocmai „valoarea teoretică” a jumătății scalei tendințelor.

„Pragul critic” reprezintă diferența între T_d și C_t ($T_d - C_t$). Această diferență reprezintă pragul peste care creșterea sau intensificarea contratendinței (C_t) în populație va schimba configurația psihologică a populației, astfel că T_d își va pierde semnificația și valoarea de tendință dominantă, fiindcă între timp C_t (contratendința) a devenit tendință dominantă. Prin urmare, metoda balanței (etnoscopice sau socioscopice) permite caracterizarea unei populații atât prin configurația ei reală, cât și prin configurația ei potențială. În acest scop, se adoptă un tabel de configurație cu patru stări posibile: două pentru un pol (polul tendinței dominante) și două pentru polul opus (al C_t). Cu ajutorul acestei metode, putem „cântări” tendințele și putem prognoza conflictele potențiale dintre grupuri, indiferent de tipul lor.

Aceasta este scara biparametrică (de parametri binomiali) a fenomenelor etnoscopice sau socioscopice. Ea are, deci, patru „regiuni de predicție”: două de predicție „medie” și două de predicție „puternică”. Populațiile situate în aceste intervale sunt maxim predispușe fie spre

conflict deschis, fie spre „pace“ durabilă, dacă nu intervin supradeterminări externe (influențe din afara „regiunii“ deci a teritoriului, sau spațiului de conlocuire). Aceste influențe se pot induce prin grupuri de presiune internă și prin grupuri de presiune transnațională. Pentru a evalua ponderea (greutatea) acestor influențe trebuie să cântărim raporturile geopolitice și pe cele interreligioase. Etnoscopia trebuie, deci, completată de geopolitică, adică de harta balanțelor geopolitice și georeligioase (harta raportului dintre pan-idei sau dintre ideile religioase).

Diferența dintre indicele propus de noi și cel al lui Hofstätter este că primul se calculează făcându-se abstracție de nonrăspunsuri, astfel încât el măsoară rata de intensitate a atitudinii etnice exprimate sau manifeste (deci doar un segment din populația totală). Balanța conlocuirii poate fi echilibrată, dar poate inclina spre atitudinea „favorabilă“ ori spre cea „nefavorabilă“, cu un raport care variază, în cazul indicelui Hofstätter de la +100/1 la -100/1, iar în cazul indicelui propus de noi, de la +200/1 la -200/1. Deci o „tendință“ (sau atitudine) poate fi de 100 de ori (sau de 200 de ori) mai „grea“ decât tendința opusă, într-o populație dată, după cum cele două „tendințe“ pot avea „greutăți“ egale („echivalente“). Dacă există o diferență între cei doi indici, aceasta se referă la zona lor de relevanță. Astfel, indicele Hofstätter măsoară starea conlocuirii și starea conviețuirii ca și cum aceasta ar fi influențată de proporția celor care nu „răspund“ la întrebări (nu-și exprimă opinia), pe când indicele propus de noi ia în considerare numai atitudinile manifeste.

Sursa: *Etnoscopia*: o nouă perspectivă metodologică în etnomorfologie, *Sociologie Românească*, 1994, 2-3, 132-135.

Cercetări aplicative

Deși specificul problemelor științifice în sociologie – așa cum remarcă și Sorin M. Rădulescu (1994, 45) – face ca totdeauna cercetarea fundamentală să constituie și o premisă pentru rezolvarea unor probleme sociale reale, în mod curent se contrapune cercetarea fundamentală celei aplicative. Așa cum s-a spus – și noi nu încetăm să o repetăm – *lucrul cel mai practic este o bună teorie*. Tocmai pe baza unei teorii adecvate putem să rezolvăm o problemă concretă, stringentă. Atragerea investițiilor străine este o necesitate în tranziția la economia de piață. În acest context, publicitatea are un rol foarte important. Un investitor s-ar putea întreba, însă, care este eficiența publicității. Va trebui să se cerceteze audiența radio-tv la nivel național, zonal sau local. Este vorba despre o cercetare aplicativă care se înscrie în orientarea teoretică neodurkheimistă ce pune accentul pe „sentimentul de conexiune cu colectivitatea oferit de expunerea la mass-media“ (Schudson, 1986, 46). Se calculează „costul *per* o mie“ de radioascultători sau telespectatori. La un prim nivel al analizei se face abstracție de eficacitatea mesajului publicațiilor din punctul de vedere al influenței comportamentale, reținându-se doar aspectul financiar al problemei. Se vor lua în calcul o serie de indicatori ai audienței radio-tv: audiența cumulată, audiența medie pe sfert de oră, durata medie de ascultare sau vizionare *per* auditor sau telespectator, fluctuația audienței în diferite perioade ale zilei. Sondajele realizate de CURS și DATA

MEDIA în prima jumătate a anului 1994 oferă informații privind audiența radio-tv în București și în țară. Astfel, publicul bucureștean al televiziunii era, la data efectuării sondajului (martie, 1994), de 1,3–1,4 milioane persoane (în vârstă de 15 ani și peste 15 ani).

Populația matură (vârsta 41-50 ani) este *supraconsumatoare de emisiuni tv*. Structura pe sexe a publicului televiziunii (toate canalele tv), reproduce cu fidelitatea proporția bărbați/femei în totalul populației municipiului București. De la aceste realități dezvăluite în cercetările aplicative se poate ajunge din nou la teoretizări vizând impactul mass-media cu tranziția, rolul televiziunii în crearea unității naționale sau chiar a unității mai multor națiuni prin prezentarea unor evenimente ce transcend viața de zi cu zi și care tind să fie transmise în direct (mediatizarea evenimentelor din decembrie '89, Campionatul mondial de fotbal din 1994 ș.a.).

În afara *scopului*, un alt criteriu de clasificare a cercetărilor socioumane îl constituie *obiectul* acestor cercetări (sau conținutul lor). Altfel spus, pentru a le clasifica, ne putem întreba: ce anume se cercetează în mod concret? Răspunsurile sunt variate. Referindu-se la anchetele sociologice, C. A. Moser (1958/1967) preciza că ar fi util să distingem patru tipuri mari de probleme: caracteristicile demografice ale unui grup de oameni; mediul lor social; activitățile lor; opiniile și atitudinile lor.

Lecturi 5.3

SEPTIMIU CHELCEA

Măsurarea stereotipurilor etnice

Deși etimologic (gr. *stereos*, solid, fix și *typos*, caracter) termenul de „stereotip” sugerează natura încremenită a imaginii despre un grup social, cercetările psihosociologice moderne accentuează mai degrabă flexibilitatea decât rigiditatea credințelor și expectațiilor referitoare la o populație relativ omogenă ca: vârstă, sex, clasă socială, etnie etc. *Stereotipurile* variază în funcție de contextul social – conchide S. Alexander (1992), bazându-se pe cercetări empirice ale lui M. A. Hogg și J. C. Turner (1987) și L. W. Johnson și M. Hewstone (1990).

Preluat din vocabularul tipografic unde stereotipia desemnează multiplicarea unei forme tipografice prin turnare în metal a unei copii, termenul de „stereotip” a fost introdus în științele socioumane de Walter Lippmann la începutul deceniului al treilea al secolului nostru (1922). În prezent se acceptă că „un stereotip este un set de atribute, din care unele reprezintă trăsături de personalitate”. În literatura „tradițională” de specialitate – așa cum remarcă Peter R. Grant și John G. Holmes (1981), stereotipurile etnice ca „suprageneralizări” erau văzute ca o negare a diferențelor dintre indivizii aparținând aceluiași grup etnic, aceștia fiind caracterizați prin trăsături de personalitate identice (cf. J. C. Brigham, 1971, R. C. Gardner și colab., 1970, M. Mackie, 1973). Corespunzător unei astfel de viziuni teoretice, stereotipurile etnice erau evidențiate cu ajutorul listelor de atribute (*check-list*) după principiul „tot sau nimic” (*all-or-none*). Cercetările de pionierat ale lui Daniel Katz și Kenneth W. Braly (1933) s-au bazat pe

această metodă. Cei doi psihosociologi americani au cerut unui număr de studenți de la Universitatea Princeton să aleagă dintr-o listă de 84 de atribute cinci trăsături care – în opinia studenților – ar caracteriza diferitele grupuri etnice sau rasiale. După aproape două decenii, G. M. Gilbert (1951) a repetat cercetarea, investigând în același mod 333 de studenți de la aceeași universitate. Analiza comparativă a rezultatelor celor două cercetări evidențiază stabilitatea stereotipurilor etnice, dar și reducerea considerabilă a omogenității lor. Metoda *check-list* a fost utilizată și în cunoscuta cercetare: *Cum se văd națiunile unele pe altele* (W. Buchanan, H. Cantril, 1962), realizată sub auspiciile UNESCO. Unor eșantioane de populație din Austria, Marea Britanie, Franța, Germania, Italia, Olanda, Norvegia și SUA li s-a cerut să descrie propriul grup etnic și alte grupuri etnice pe baza unei liste de atribute, care cuprindeau termenul harnic, inteligent, spirit practic, îngâmfat, generos, nemilos, sfios, viteaz, autocontrol, ironic, progresist, iubitor de pace.

O variantă a listei de atribute utilizată în cercetările psihosociologice moderne o reprezintă *lista de atribute cu răspunsuri scalate*. Persoanele intervievate sunt rugate să specifice relevanța fiecărui atribut pentru (auto) definirea grupurilor etnice. Astfel, J. Anttila și K. Helkma – ca să ne referim la un studiu foarte recent (1992) – au aplicat *Chestionarul Csepeli* care conține 60 de atribute (termeni), cerând persoanelor cuprinse în eșantionul de anchetă să marcheze pe o scală cu cinci trepte (de la „total relevant” pînă la „total irelevant”) cât de semnificative sunt respectivele atribute (cuvinte) pentru caracterizarea identității naționale finlandeze.

Procedeul *listei de atribute cu răspunsuri scalate* s-a aplicat și în România într-o cercetare de etnopsihologie coordonată de P. Popescu-Neveanu și S. Chelcea, inițiată în 1992 la Institutul de Psihologie al Academiei Române. Au fost incluse pe listă 50 de atribute, iar subiecții de anchetă erau rugați să se pronunțe, în legătură cu fiecare trăsătură psihomorală, dacă este tipică românilor și altor grupuri etnice pe care le cunosc foarte bine. Scală, de la 1 la 5, semnifică „dezacord total” = 1; „dezacord parțial” = 2; „nici dezacord, nici acord” = 3, „acord parțial” = 4, „acord total” = 5. Ca subiecți de anchetă au fost selecționate doar persoanele cu experiență în evaluarea grupurilor umane și cu studii superioare (așa-numiții experți). Ca o particularitate a cercetării, menționăm că „experții” trebuiau să se pronunțe nu referitor la români în general, ci la etnicii români din județul în care se desfășura investigația.

În fine, mai nou în studiul stereotipurilor etnice se discută despre măsurarea *stereotipurilor etnice generale* și a „stereotipurilor etnice contextuale”. Gerard H. Kleinpenning și Louk Hagendoorn (1991), experimentând pe grupuri de elevi și studenți din Olanda (n = 1694), ajung la concluzia că determinarea stereotipurilor etnice contextuale constituie un predictor mai bun decât măsurarea stereotipurilor etnice generale, pentru evaluarea contactelor interetnice. Stereotipurile etnice contextuale se referă la comportamentul membrilor unui grup etnic într-o situație specifică de rol; ca partener marital, ca vecin de locuință, ca prieten etc., în timp ce stereotipurile etnice generale au în vedere caracteristicile (auto) atribuite grupului etnic indiferent de situația concretă în care acestea se manifestă. O serie de cercetări au relevat că stereotipurile etnice contextuale sunt mai utile în studiul relațiilor interetnice decât abordarea abstractă a trăsăturilor psihomorale (R. Taylor, 1981), că stereotipurile despre „persoanele în situații” oferă mai multe informații privind comportamentul efectiv decât stereotipurile generale (M. Cantor, W. Mischel și J. Schwartz, 1982).

Dat fiind faptul că metoda *check-list*, deși foarte larg utilizată în studiul stereotipurilor, are serioase limite (C. Lynn Martin, 1987) – la care ne referim și noi – s-au imaginat diferite procedee pentru depășirea inconvenientelor generate de principiul „tot sau nimic”. Astfel, J. C.

Brigham (1971) propune *estimarea procentajelor*, iar C. McCauley și C. L. Stitt (1978) atrag atenția asupra abordării *ratio* în măsurarea stereotipurilor etnice. Prima modalitate presupune estimarea proporției membrilor unui grup etnic ce posedă o anumită caracteristică, respectiv 10%, 20%, 30% ș.a.m.d. până la 100%. Abordarea *ratio* sau diagnoza pe baza raportului dintre estimarea proporției a două grupuri cărora li se atribuie anumite caracteristici se fondează pe un proces de comparare: probabilitatea ca membrii unui grup să posede o trăsătură $[p(a)]$ se raportează la probabilitatea ca alt grup să aibă aceeași caracteristică $[p(b)]$. Formula *diagnostic ratio* pune în evidență diferențierea stereotipurilor referitoare la un grup etnic față de alt grup etnic.

În legătură cu abordarea *ratio* s-au conturat două perspective: compararea unui grup etnic cu un alt grup etnic (modalitate de studiu recomandată de C. McCauley și C. L. Stitt) și compararea unui grup etnic cu oamenii în general (perspectivă considerată de G. Kleinpenning și L. Hagendoorn ca fiind cea mai bună). Cercetările experimentale pe care le-am inițiat la începutul acestui an (1994), utilizând abordarea *ratio*, își propun – între alte obiective – să verifice validitatea și fidelitatea celor două modalități de *diagnostic ratio*.

Sursa: Reprezentarea socială a identității naționale a românilor, *Sociologie românească*, 1994, 2-3, 194-196.

Termeni-cheie

Anchetă sociologică
Balanța conlocuirii
Cercetare aplicativă
Cercetare explicativă
Cercetare descriptivă
Cercetare sociologică empirică
Investigație sociologică
Sondaj de opinie publică

Probleme recapitulative

1. Cine a creat termenul de „sociologie“?
2. Când s-au realizat primele anchete sociologice?
3. Care este specificul anchetei sociologice?
4. Prin ce se diferențiază sondajul de opinie publică de ancheta sociologică?
5. Când a fost înființat primul institut de sondare a opiniei publice?
6. Ce semnificație metodologică are cercetarea lui Alfred C. Kinsey?

7. Cum a fost testată ipoteza „conformare – avansare” în studiul coordonat de Samuel S. Stouffer?
8. Ce este *Atlasul social*?
9. Dați exemple de cercetări socioumane concrete efectuate pentru eliminarea ambiguităților din cunoașterea științifică.
10. Ce este *studiul cazului*?
11. Ce se înțelege prin *studiu panel*?
12. Cum se determină supra- și subconsumul de emisiuni radio-tv.?

CHESTIONARUL ÎN CERCETAREA SOCIOLOGICĂ

- Din istoricul utilizării chestionarelor de cercetare
- Ce este un chestionar de cercetare științifică?
- Clasificarea chestionarelor
- Structura chestionarelor
- Tehnici de structurare a chestionarelor
- Formularea întrebărilor
- Termeni-cheie
- Probleme recapitulative

Lecturi

- 6.1. Sextil Pușcariu, *Foaie personală*
- 6.2. Petru Comarnescu, *Anchetă asupra artei românești*
- 6.3. *Sondaj de opinie „Drepturile omului”*
- 6.4. Septimiu Chelcea, *Chestionar „Justiția socială”*

Din istoricul utilizării chestionarelor de cercetare

Indiferent dacă este vorba de un sondaj de opinie publică, de o anchetă sociologică sau de o cercetare de teren, chestionarul se dovedește a fi una dintre tehnicile cele mai frecvent utilizate în științele socioumane. Theodore Caplow (1970, 17), analizând principalele surse de date din articolele publicate în *Revue Française de Sociologie* (1965-1967) și în *The American Sociological Review* (1966-1967), remarcă faptul că anchetele prin interviu și chestionar reprezentau mai mult de jumătate din totalul studiilor publicate. Și în sociologia românească predomină anchetele pe bază de chestionar. Un studiu pe zece ani (1972-1982) asupra revistei de sociologie relevă că jumătate din cercetările realizate, ale căror rezultate fuseseră publicate, se bazau pe aplicarea chestionarelor (Constantinescu, 1985, 268). Fără a dispune de analize riguroase, chiar o privire sumară asupra producției sociologice de până la 1989 și, mai ales, după această dată, ne îndreptățește să afirmăm că în sociologia românească, de la relansarea ei în 1965 și până în prezent, chestionarul a reprezentat principala tehnică de investigare.

Datele sunt cât se poate de concludente și o analiză mai amănunțită, distingând între chestionare cu întrebări deschise, închise și ierarhizate, a arătat că cel mai des utilizate sunt chestionarele cu întrebări închise (precodificate). Paul Albou (1968, 17) credea că, în forma lor actuală, chestionarele se situează în punctul de convergență a trei tipuri de intervenții.

I În primul rând, exigențele administrative au dus la multiplicarea documentelor și formularisticii. Chestionarele de tip oficial, concepute ca instrumente de colecționare a informațiilor, s-au înmulțit considerabil. Foarte adesea, primul contact cu instituțiile de stat se realizează pe baza unui chestionar. Înscrierea la un concurs de admitere în învățământ, angajarea într-un loc de muncă, la notariat, la circa financiară etc. impun completarea unor chestionare sau realizarea unor interviuri. Informațiile astfel obținute, în afara interesului pentru administrație, prezintă valoare documentară și pentru cercetătorul vieții sociale.

II În al doilea rând, necesitățile cercetării sociale au impus perfecționarea recoltării răspunsurilor prin chestionar. Chiar dacă, inițial, această tehnică a fost utilizată de către etnografi, rafinarea tehnică a chestionarului reprezintă rodul colaborării dintre sociologi și psihologi. La noi, tradiția chestionarelor etnografice

urcă până la Bogdan P. Hasdeu, care, în 1878, lansează un chestionar cu 400 de întrebări referitoare la obiceiurile juridice ale poporului, la viața socială din trecut, casă etc., iar în 1886 redactează un al doilea chestionar vizând probleme lingvistice și mitologice (206 de întrebări). Remarcând valoarea lor de pionierat, Luminița Iacob (1995) identifică în aceste chestionare întrebări actuale și azi pentru problematica etnopsihologică, despre relațiile comunitare („Care este părerea sătenilor despre orășeni?“), privitoare la atitudinea față de străini sau minoritari („Ce se înțelege pe acolo sub cuvântul străin?“; „Cum sunt priviți de către popor armenii? Cum sunt priviți evreii? / și cum ȣiganii?“), referitoare la sistemul rol-statusurilor sociale („Care dintre săteni sunt priviți ca mai de frunte în sat? Ce fel de însușiri trebuie să aibă pentru a fi priviți astfel? Și prin ce se arată cinstea sau ascultarea ce le dau ceilalți?“), precum și la orientările axiologice („Care vini și greșeli se socotesc ca cele mai grele după părerea poporului?“; „Ce părere are poporul despre beție? Și ce părere despre umblarea fără căpătâi?“). Răspunsurile la aceste chestionare difuzate cu ajutorul revizorilor școlari și al protopopilor au fost utilizate de Bogdan P. Hasdeu în lucrările *Obiceiele juridice ale Poporului Român* (1878) și *Etymologicum Magnum Romaniae* (1886). În 1895, Nicolae Densușianu expediază intelectualității satelor un chestionar cu privire la tradițiile istorice din ținuturile locuite de români. La fel procedează Alexandru Odobescu. În 1898, Spiru Haret numește o comisie sub președinția lui Gh. Tocilescu pentru elaborarea unui chestionar folcloristic. Chestionarul a fost publicat întâia oară în anul 1898. Este revăzut în 1904, iar în 1930 se republică de către C. Rădulescu Codin.

Probabil că prima anchetă bazată pe chestionare publicate în presa scrisă, la noi, este cea din 1900, când în nr. 12 din *Noua Revistă Română* se cere răspuns la următoarele întrebări: 1) Care operă literară, după părerea dvs., exprimă cel mai bine firea și aspirațiile neamului românesc? 2) Care e trăsătura dominantă în firea Românului? 3) Care sunt calitățile și defectele care deosebesc naționalitatea română de celelalte naționalități? 4) Care fapt istoric a scos până acum mai bine la iveală calitățile sau defectele neamului românesc? Inițiatorii anchetei (G. Coșbuc, A. Demetrescu, O. Densușianu și C. Rădulescu-Motru) au imaginat întrebări care, într-o redactare mai tehnică, ar putea figura și în prezent în anchetele privind identitatea națională a românilor.

Romulus Vuia, în cadrul Muzeului etnografic din Cluj, întocmește două chestionare privind obiceiurile de Crăciun (1926) și de Anul Nou (1927). Acesta din urmă va cunoaște, în 1933, o a doua ediție. Muzeul limbii române din Cluj a difuzat corespondenților din țară o serie de chestionare, între care merită a fi reținut cel din 1928 referitor la casă, întocmit de Romulus Vuia, Ștefan Pop și Ștefan Roșca. Directorul Muzeului, Sextil Pușcariu, arată în preambulul celui de-al VI-lea chestionar (*Stupăritul*, 1933), menit să servească la alcătuirea *Atlasului lingvistic*: „Mai mare decât frumusețea locurilor și decât bogăția lanurilor de grâu și a comorilor ascunse în subsol este frumusețea și bogăția sufletului românesc, a

limbii în care el se oglindește“ (1933, 3). Și în continuare, academicianul aprecia că experiența primelor cinci chestionare a fost „din cele mai îmbucurătoare“. Pentru motivare, s-a recurs la premiile „membrilor noștri corespondenți la muncă“, instituindu-se premii în bani, cărți sau reducerea cu 50 la sută la toate publicațiile muzeului. Sunt de reținut și *Indicațiile pentru răspunsurile la chestionar*, precum și „*Foaia personală*“ cuprinzând întrebări de clarificare și de date factuale referitoare la comunitatea sătească, la zona etnografică și geografică, la dotările sociale etc. (vezi Lecturi 6.1). În anul universitar 1943/44, la Iași, Ion Chelcea, în cadrul Muzeului Etnografic al Moldovei, lansează două chestionare privitoare la obiceiurile de primăvară și la obiceiurile de iarnă. Scopul era acela de întemeiere a unei arhive de folclor pe lângă muzeul amintit.

Pe plan mondial, dintre chestionarele de cercetare mai vechi se citează cele lansate de către Charles Letourneau (1882), J. W. Powell (1898), R. F. Kindl (1903), A. G. Keller (1903), S. R. Steinmetz și J. Thurnwald (1906). Mai recent, aproape că nu există sociolog care să nu fi lansat propriul său formular de cercetare. Această libertate de creație a dus la existența unei multitudini de tipuri de formulare. Amploarea luată de cercetarea sociologică de teren va impune, în viitor, standardizarea tipurilor de formulare. Ingeniozitatea cercetătorului se va releva, în continuare, mai puțin prin elementele de grafică și punere în pagină a chestionarului și mai mult prin alegerea *item*-ilor.

În fine, în al treilea rând, cerințele practicii medicale și psihologice au făcut și fac recurs la diferitele tehnici individuale de interogare. Unii cercetători consideră că cel care în 1903 a inițiat în psihologie tehnica chestionarului a fost Alfred Binet (1857-1911). Este hazardat însă să se lege această tehnică de un singur nume. În aceeași perioadă, Théodule Ribot (1839-1916), care a instituționalizat psihologia în Franța (Parot, 1992/1995, 113) publica în primul număr din *Journal de Psychologie Normale et Pathologique* (1904) un studiu intitulat *Sur la valeur des questionnaires en psychologie*. De asemenea, psihologul american Robert S. Woodworth (1869-1962) elaborează, în 1917, pentru centrele militare de recrutare, chestionarul destinat depistării celor inapți pentru armată.

În fiecare dintre cele trei direcții convergente s-au realizat perfecționări ale tehnicii chestionarului, fapt care a dus la intensă aplicare pentru culegerea informațiilor. Cercuri tot mai largi ale populației s-au familiarizat cu acest tip de instrument de cercetare. În unele țări, fiecare al zecelea locuitor a fost cuprins cel puțin o dată într-un eșantion. Chestionarul constituie astăzi una din metodele de bază în investigarea fenomenelor sociale. Folosirea curentă a chestionarului în investigațiile sociologice a avut ca urmare, în primul rând, lărgirea paletelor temelor de cercetare. În țările în care sondajele și anchetele sunt frecvente, populația consideră firească orice întrebare. Contactul anchetator-anchetat se realizează rapid și fără rezerve. Acolo unde nu există o tradiție consolidată în ceea ce privește chestionarea în scopuri științifice, problema contactului cu subiecții este greoaie. Se cere mult tact pentru a explica faptul că răspunsul înregistrat are doar

o valoare statistică. Multe probleme -nici nu pot fi abordate fără riscul distorsionării informațiilor.

Pe de altă parte, familiarizarea populației cu aplicarea diferitelor tipuri de chestionare a dus la diminuarea prestigiului științific al acestor instrumente de cercetare; s-au transformat în „jocuri de societate”. La aceasta se adaugă și faptul că sub titluri pretențioase: chestionar, test etc., diferitele reviste publică diverse formulare privitoare la comportamentul indivizilor. Această practică a dobândit dimensiuni îngrijorătoare mai ales după evenimentele din decembrie '89. Se vulgarizează un procedeu prețios de strângere a informațiilor. Replica trebuie să vizeze descurajarea publicării oricărui chestionar de cercetare, care nu are girul unei instituții specializate. Paralel, se impune folosirea matematicilor moderne în structura chestionarelor, folosirea teoriei informației, dar și respectarea riguroasă a recomandărilor „clasice” referitoare la utilizarea chestionarului în investigarea fenomenelor psihosociale.

Lecturi 6.1

SEXTIL PUȘCARIU ȘI COLABORATORII

Foaie personală

Comuna: Numele oficial: _____

Numirea dată de locuitori: _____

Există și un nume de batjocură? _____

Cum se zicea înainte? _____

Numirea străină (săsească, ungurească, rușească etc.) _____

Plasa: _____ Județul: _____

Numărul aproximativ al locuitorilor: _____ dintre aceștia

Români ortodocși _____ uniți _____ de alte confesiuni _____

Cam câți străini locuiesc în comună și adevă: Sași _____

Șvabi _____ Nemți _____ Unguri _____

Ruteni _____ Ruși _____ Sârbi _____ Bulgari _____ Evrei _____

Țigani _____ Lipoveni _____ Găgăuți _____ Alte nații _____

Sunt colonii mai nouă în comună? _____ Dacă da de când datează și de unde au venit? _____

Ținutul e muntos? _____ deluros? _____ șes? _____

Trece trenul prin comună? _____ Care linie? _____

Care e gara mai apropiată? _____

Comuna e așezată la șoseaua principală? _____ Care șosea? _____

la un drum secundar? _____ La încrucișarea câtor drumuri? _____

Lângă un râu mai important? Care? _____

Care este orașul cel mai apropiat? _____

Unde merg oamenii la târg? _____ La judecătorie? _____

Care este subprefectura (pretura) mai apropiată? _____ Care e

protopopiatul de care ține comuna? _____

Ortodox? _____ Unit? _____

Este școală în comună? _____ Ce fel? _____ De când? _____
 Numărul elevilor? _____
 Câți învățători? _____
 E preot? _____ Câți? _____ De ce fel de confesiune? _____
 Ce fel de meseriași români se găsesc în comună? _____

Această „Foaie personală” anexată la N-rul de față, după ce a fost umplută, ni se retrimite cu răspunsurile.

Sursa: Chestionarul VI. Stupăritul, Muzeul Limbei Române, Cluj, 1933, 14.

Ce este un chestionar de cercetare științifică?

Definirea chestionarului ca instrument și tehnică de cercetare în științele socioumane nu este deloc o operație simplă. Nici terminologia nu este unanim acceptată: „chestionar”, „formular”, „test”, „inventar”, „scală”, „probă” etc. Diferențele sunt greu sesizabile. Mulți sociologi ocolesc această problemă. Se mulțumesc să indice doar modul de construire și de aplicare a chestionarului. În ceea ce ne privește, în acest capitol, ne vom mărgini să definim doar *chestionarele de cercetare*, abstracție făcând de celelalte tipuri de chestionare: *inventar de personalitate*, *scaie de măsurare a atitudinilor*, *teste*. Mai întâi, ne vom referi la modul în care au înțeles alți specialiști (sociologi, psihologi, psihosociologi, antropologi, demografi, etnologi, folcloriști ș.a.m.d.) specificul chestionarului în investigarea socioumană. Psihologul francez P. Pichot scria în *Les Testes mentaux* (1954, 65): „Chestionarele sunt teste compuse dintr-un număr mai mare sau mai mic de întrebări prezentate în scris subiecților și se referă la opiniile, preferințele, sentimentele, interesele și comportamentele lor în circumstanțe precise” (apud Albou, 1968, 13). Așa cum remarcă și Paul Albou, definiția nu corespunde pe deplin exigențelor logicii formale, iar enumerarea temelor posibil de abordat prin chestionar are serioase limite. De cele mai multe ori, autorii de manuale universitare și tratate de metode și tehnici, chiar și cei care au abordat monografic chestionarul, propun definiții sumare, fără specificarea tuturor notelor definitorii. Vom da doar două exemple din multitudinea celor care ne sunt accesibile. Roger Mucchielli spunea despre chestionar că „nu poate fi considerat decât o listă de întrebări” (1968, 8). Earl R. Babbie, într-o lucrare cu largă circulație universitară, preciza că prin chestionar se înțelege „o metodă de colectare a datelor prin (1) întrebările puse persoanelor sau (2) prin întrebarea acestora dacă sunt de acord sau în dezacord cu enunțurile care reprezintă diferite puncte de vedere” (1975/1992, 163).

În ceea ce ne privește, am crezut că este util să propunem o definiție a chestionarului de cercetare, care să surprindă integral specificul acestei tehnici de investigare (Chelcea, 1975, 140). Am reluat definiția și în *Dicționar de sociologie* (Zamfir și Vlăsceanu, 1993, 95).

Așadar, chestionarul de cercetare reprezintă o tehnică și, corespunzător, un instrument de investigare constând dintr-un ansamblu de întrebări scrise și, eventual, imagini grafice, ordonate logic și psihologic, care, prin administrarea de către operatorii de anchetă sau prin autoadministrare, determină din partea persoanelor anchetate răspunsuri ce urmează a fi înregistrate în scris. Definiția noastră relevă, în primul rând, faptul că avem de-a face cu o succesiune de întrebări sau imagini (desene, fotografii) fixate în scris, grafic. Dar înțelesul termenului de chestionar se lărgeste. Nu este vorba numai de întrebări. Ca stimuli pot servi și imaginile; mai mult, există posibilitatea combinării stimulilor verbali cu cei grafici: întrebări și fotografii sau desene. În cadrul chestionarului, întrebările, desenele au funcție de indicatori. Combinarea și succesiunea stimulilor trebuie să fie logică, dar și psihologică.

Foarte frecvent – așa cum remarcă Bernard S. Phillips (1971, 90) – pentru ordonarea logică a întrebărilor se ia drept criteriu timpul: subiectul este pus în situația de a răspunde mai întâi despre trecut, apoi despre prezent și, în fine, la urmă despre viitor. Un alt criteriu de ordonare este acela dat de gradul de abstractizare: mai întâi se va răspunde la întrebările concrete și abia apoi la cele mai abstracte. În funcție de temă, de universul anchetei, va prevala ordinea logică sau cea psihologică. O anchetă în rândul persoanelor adulte cu înalt grad de cultură accentuează elementele raționale ale ordonării stimulilor, în timp ce investigarea adolescenților, de exemplu, trebuie să rezolve în primul rând problemele psihologice ale structurării chestionarului. Oricum, stimulii – întrebări sau imagini – urmează o succesiune riguroasă. „Ploaia de întrebări” nu acoperă problematica cercetării, oricât de abundentă ar fi ea. Se impune o selecție a stimulilor în raport cu ipotezele cercetării. Ciclul investigării fenomenelor sociale prin intermediul chestionarului este dat de următoarea succesiune preluată după Robert L. Kahn și Charles F. Cannell (1967, 103) (Figura 6.1).

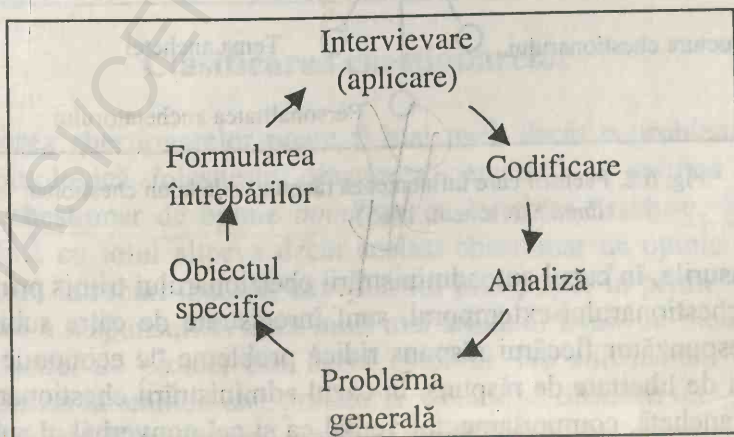

Fig. 6.1. Ciclul anchetelor sociologice (după Kahn și Cannell, 1967)

În afara testării ipotezelor, chestionarul nu are nici o valoare. Chiar și cele mai banale întrebări sunt formulate în conformitate cu ipotezele anterior stabilite. Întrebarea „De unde cumpărați pâine?” conține ipoteza că nu toată populația anchetată cumpără pâine de la aceeași brutărie și exclude supoziția că cei cuprinși în eșantion coc pâine acasă. Explicit sau implicit, nu există chestionar care să nu pornească de la ipoteze mai mult sau mai puțin clar conturate.

Se poate spune, de acord cu Erhard Stephan (1961), că în alcătuirea chestionarului, mai puțin întrebările: „De ce?”, se reflectă poziția teoretică și ideologică, reprezentările, atitudinile și opiniile autorului. Pornind de la această afirmație, sprijinindu-ne și pe datele de cercetare, considerăm, pentru o populație cu nivel ridicat de școlarizare, ca fiind foarte fructuoasă tehnica autochestionării (Mamali, 1972, 93).

Întrebările sau imaginile cuprinse în chestionar au funcția de stimuli declanșatori de comportamente verbale sau nonverbale. Comportamentul verbal-răspunsurile la întrebări și exprimările verbale determinate de stimuli – variază de la individ la individ. Asupra acestui comportament influențează o multitudine de factori: personalitatea celui anchetat, situația-cadru de desfășurare a anchetei, personalitatea celui ce realizează ancheta, tema investigației, structura chestionarului, timpul când are loc ancheta (Figura 6.2).

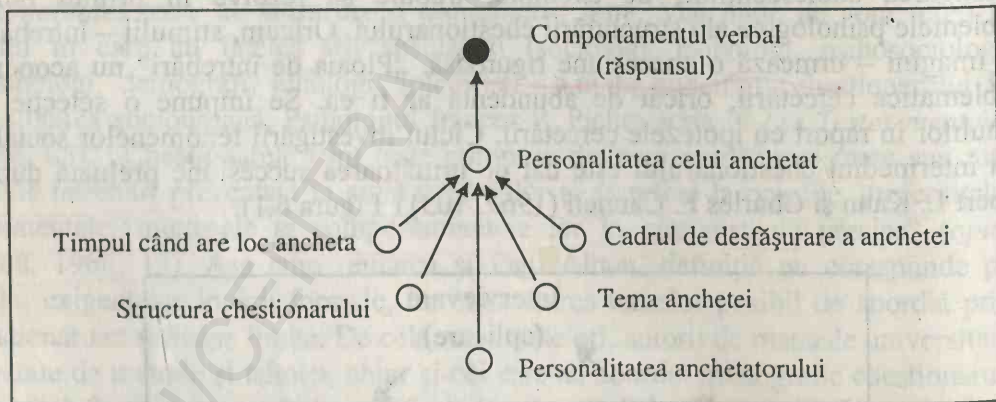

Fig. 6.2. Factorii care influențează răspunsurile la un chestionar (după Stroschein, 1965)

Răspunsurile, în cazul autoadministrării chestionarului trimis prin poștă sau al procedurii chestionarului-extemporal, sunt înregistrate de către subiect. Dozarea spațiului corespunzător fiecărui răspuns ridică probleme de economie a *punerii în pagină*, dar și de libertate de răspuns. În cazul administrării chestionarului de către operatorii de anchetă, comportamentul verbal ca și cel nonverbal al subiecților este înregistrat de către persoane calificate. Există, în ambele cazuri, atât avantaje, cât și dezavantaje. Autoadministrarea prezintă riscul neînțelegerii întrebărilor și imposibilitatea obținerii unor informații suplimentare, dar sporește gradul de

siguranță al elaborării răspunsului. Înregistrarea răspunsurilor de către operatori de anchetă surprinde și comportamentul nonverbal, nu numai pe cel verbal, și economisește timpul. În plus, autoadministrarea se recomandă numai de la un anumit nivel de cultură și de vârstă în sus.

Lecturi 6.2

PETRU COMARNESCU

Anchetă asupra artei românești

Săptămâna viitoare va începe în ziarul nostru ancheta pe care am anunțat-o încă de mai mult timp.

Ea se va ocupa de problemele de bază ale artei românești. Întrebările vor fi extrem de interesante și, sperăm, venite la timp. Cităm câteva întrebări:

Care sunt calitățile specifice ale artei românești?

Prin ce se distinge ea față de artele celorlalte țări?

Credeți în valoarea notei noastre?

Există un stil românesc sau este numai o afirmație neadevărată existența lui?

Valorile de seamă și caracteristice pentru sufletul românesc, manifestat prin artă?

Va face deosebită senzație întrebarea a patra, care este foarte mult dezbătută, actualmente, părerile fiind spuse și grupate în două tabere fanatice.

Ne vom adresa la toate personalitățile noastre de seamă din lumea universitară, muzicală, plastică, literară. În acest fel vom da cititorilor într-un tot unitar, interesant și ușor de citit toate marile probleme care agită intelectualitatea și pe iubitorii de frumos.

Politica, 13 Ianuarie 1927

Sursa: Dreptul la memorie în lectura lui Iordan Chimet, vol. III, Editura Dacia, Cluj, 1992, 436.

Clasificarea chestionarelor

Clasificarea chestionarelor poate fi mai mult decât o problemă didactică. Precizia terminologică înlesnește descrierea cercetării și califică investigația realizată. Un chestionar de opinie omnibus, cu întrebări deschise, expediat prin poștă, reprezintă cu totul altceva decât același chestionar de opinie centrat pe o singură temă, cu întrebări închise, expediat tot prin poștă. În primul caz, șansele de colecționare a răspunsurilor sunt mult mai scăzute. Dintr-un început se poate spune că un astfel de proiect este sortit eșecului. Nu considerăm că, pentru a combate vulgarizarea tehnicii chestionarului, trebuie să utilizăm un limbaj criptic. Ni se pare însă imperios necesară rigoarea științifică în descrierea și clasificarea tuturor instrumentelor sociologice. Astfel, chestionarele pot fi clasificate după: *conținutul, forma și modul de aplicare.*

Primul criteriu de clasificare a chestionarelor după conținutul informațiilor adunate vizează calitatea informațiilor. Din acest punct de vedere, se disting două tipuri de chestionare.

Chestionarele de date factuale, de tip administrativ, referitoare la fapte obiective, susceptibile de a fi observate direct și verificate și de alte persoane. Astfel de chestionare, lansate în scopuri administrative, nu sunt totdeauna foarte laborios concepute. Orice *formular tip* reprezintă, în fond, un chestionar, dar *formularele tip* din administrație corespund prea puțin unor necesități mai îndepărtate: de centralizare a datelor, de prelucrare secundară a lor. Nicăieri sociologul nu poate interveni cu mai mult succes decât aici. Analiza imprimatelor pornește de la înregistrarea consumului lunar și a stocurilor zilnice. Se încearcă a se stabili utilitatea imprimatului: cărui scop răspunde. În funcție de aceasta, el trebuie denumit. Pe cât posibil, denumirea formularelor va fi lapidară, dar suficient de lămuritoare în legătură cu scopul urmărit. Este bine să se evite denumirea formularelor prin inițiale sau prin abrevieri greu descifrabile. Formatul imprimatelor – standardizat – este necesar să corespundă criteriilor de funcționalitate. La fel și culoarea. Introducerea formularelor de diferite culori mărește puterea de discriminare, scutește timpul de căutare a diferitelor tipuri de imprimate. Formularele de tip administrativ, cu rare excepții, sunt imprimate cu negru pe hârtie albă. Se pot introduce și imprimate negru pe galben – corespunzând celui mai puternic contrast de culori – sau negru pe verde pal ș.a.m.d. Efectul psihic al culorilor ar putea sparge monotona atmosferă a arhivelor.

Analiza sociologică asupra chestionarelor de tip administrativ nu vizează numai aspectele formale: se stabilesc circuitul sau circuitele în care aceste imprimate intră. În raport cu circuitul, se urmărește a se evidenția: mențiunile inutile, omisiunile, dublurile, corectitudinea precodificărilor. Totdeauna, schimbarea unui imprimat atrage după sine modificări ale altor imprimate din același circuit. De aceea, se va propune nu refacerea unui singur formular, ci reproiectarea unui grup de imprimate (Gerbier și Aimard, 1971, 84). Coordonarea formularisticii la nivel central, standardizarea și precodificarea fișelor de înregistrare, dincolo de eficiența administrativă și economică, ar facilita în cel mai autentic sens cercetarea sociologică. O cercetare psihosociologică și demografică în orașul Boldești, județul Prahova (Herseni, 1970) ne-a evidențiat numeroasele schimbări survenite de-a lungul anilor în registrele de stare civilă: apariția și dispariția unor rubrici, neuniformitate în modul de înregistrare, ca să nu mai amintim de faptul că precodificarea lipsește cu desăvârșire. Chestionarele de date factuale vizând vârsta, sexul, locul de naștere, starea civilă, domiciliul, profesiunea, studiile, naționalitatea, religia etc. sunt indispensabile nu numai sectorului administrativ, dar și cercetării științifice. Anchetele demografice utilizează în primul rând astfel de chestionare.

Este judicios să se afirme că în investigarea fenomenelor socioumane nu există chestionar care să nu cuprindă și *întrebări factuale*. Informația obținută prin astfel de întrebări nu poate fi pusă la îndoială – cu excepția cazurilor intenționate de eroare din partea celui anchetat. Într-adevăr, nu avem motive să credem că o persoană adultă, psihic normală, nu știe și nu vrea să-și declare: profesiunea, vârsta, componența familiei, ocupațiile din timpul liber etc. Desigur, exactitatea informației poate fi pusă la îndoială. Intervine aici din plin *reacția de prestigiu*. Persoanele de sex feminin par a fi mai puțin dispuse să-și declare cu exactitate vârsta, mai ales în prezența unor operatori de anchetă tineri. În cercetările noastre, realizate cu concursul studenților secției de sociologie a Universității din București, informația cu privire la vârsta celor anchetați nu era obținută printr-o întrebare de tipul „*Câți ani aveți?*”. Operatorul de anchetă estima vârsta celor anchetați și apoi, micșorând-o cu 4–6 ani, declara: „*Dumneavoastră aveți probabil până în 40 de ani*”. Firesc, persoana anchetată, măgulită, declara, de multe ori, cu exactitate: „*Am împlinit deja 43*” sau „*Peste o lună împlinesc 46*”.

Formularea întrebărilor lasă o mare marjă de libertate operatorului, în aceste cazuri formularea ne jucând un rol prea însemnat. Principalul este ca persoana anchetată să fi înțeles sensul întrebării, iar operatorul sensul răspunsului.

În investigarea fenomenelor sociale, se întâlnesc puține cazuri de lansare a chestionarelor exclusiv de date factuale. De cele mai multe ori, chestionarele de cercetare reprezintă o împletire de întrebări de opinie și de date factuale. Întrebările de date factuale pot fi grupate în: întrebări de *cunoștințe* și întrebări de *clasificare* sau de *identificare* (vârstă, sex, stare civilă, situație școlară sau profesională etc.). Problema care se ridică este aceea a locului amplasării acestor întrebări în economia chestionarului. Întrebările de *cunoștințe* vizând stabilitatea nivelului de cunoaștere (cunoștințe despre natură și societate) vor fi diseminate printre întrebările de opinie, pentru a nu crea celui care răspunde impresia că este supus unui *test de inteligență*, fapt care ar putea genera o stare de disconfort psihic, reacția de apărare a eu-lui. Considerăm că întrebările de *identificare* trebuie introduse la sfârșitul chestionarului, răspunsurile nemaiputând fi astfel modificate de reacția de *securitate* a celui anchetat. În această situație, se va explica persoanelor anchetate: „*Așa cum v-am spus de la început, nu ne interesează să aflăm cum vă cheamă. Pentru a putea însă să grupăm răspunsurile după: vârstă, profesiune etc. a celor cu care am stat de vorbă, vă rugăm să ne mai răspundeți și la următoarele întrebări*”.

Cu excepția anchetelor realizate prin tehnica eșantionării pe cote, majoritatea cercetătorilor optează pentru plasarea întrebărilor de clasificare la sfârșitul chestionarului. Explicațiile ce se dau înaintea introducerii acestor întrebări variază. În anchetele sociale guvernamentale din Anglia se precizează: „*Atunci când se analizează rezultatele anchetei, niciodată nu menționăm numele persoanelor chestionate, dar am vrea să le putem clasifica după unele criterii*”.

vârstă, sex, ocupație etc.“ sau „Din cauză că obișnuințele, nevoile și opiniile oamenilor variază uneori după vârstă, ocupație, condiții generale de viață, am dori să știm câteva fapte de acest fel despre persoanele cu care vorbin“. La sondajele Gallup se dau următoarele explicații: „Îmi permiteți acum să vă întreb asupra câtorva amănunte, încât să se poată verifica la birou eșantionul persoanelor pe care le-am chestionat“ (Moser, 1958/1967, 314).

Oricare ar fi formularea explicației, ea trebuie să convingă populația anchetată că datele de *identificare* sau de *clasificare* interesează numai prin repartitia faptelor și opiniilor în raport cu diferitele categorii socio-profesionale. Se înțelege că formularea explicației trebuie să fie adecvată nivelului cultural al celor anchetați, că ea trebuie să aibă în vedere obișnuința sau noutatea faptului de a răspunde la o anchetă.

Chestionarele de opinie se referă la datele de ordin imposibil de observat direct. În fond, acest al doilea tip de chestionare nu sunt numai de opinie; cu ajutorul lor se studiază atitudinile, motivația și interesele, dispozițiile și înclinațiile, într-un cuvânt, tot ceea ce reprezintă psihologia persoanei, trăirile ei subiective. Fără a aborda problema posibilității cunoașterii obiective a fenomenelor subiective, ne mărginim să precizăm necesitatea raportării subiectivului la datele obiective. În investigarea fenomenelor sociale (economice, demografice, antropologice ș.a.) este greșit să ne limităm la consemnarea opiniilor: interesează în primul rând faptele, realitatea obiectivă și abia apoi reflectarea în conștiința oamenilor a acestei realități. Dar alte fenomene sociale, precum: opinia publică, preferințele culturale, comportamentul electoral ș.a.m.d. se centrează tocmai pe subiectivitatea populațiilor, a indivizilor. Pentru a cerceta științific astfel de fenomene sociale, trebuie să ne adresăm cu întrebări de opinie celor pe care îi cuprindem în universul anchetei (Chelcea, 2000).

Pornind de la înțelegerea opiniei publice ca reprezentând „complexul preferințelor exprimate de un număr semnificativ de persoane referitoare la o problemă de importanță generală“ (Hennessy, 1965/1981, 4), va trebui să aflăm de la un număr semnificativ (eșantion) de persoane opțiunile, părerile. Și cum altfel am putea-o face, decât prin întrebări și răspunsuri, prin utilizarea interviului sau chestionarului?!

Pe de altă parte, se știe că între opiniile declarate și comportamentul efectiv nu există totdeauna o relație consistentă. De multe ori, între intențiile declarate ale oamenilor și realizarea lor nu există decât o foarte slabă legătură. Într-un sondaj cuprinzând 1230 de gospodării din Franța, care nu posedau televizoare, cu privire la intenția de a cumpăra un astfel de aparat, s-a constatat, într-un interval de patru luni (februarie – iunie 1959), că numai două gospodării din 12, câte declaraseră că intenționează în mod cert să cumpere televizor, realizaseră acest lucru, în timp ce 10 gospodării, din cele 1163 în care se înregistrase decizia sigură de a nu lua televizor, cumpăraseră (Tabelul 6.1).

Tabelul 6.1. Discrepanța dintre opinia declarată și comportamentul efectiv

Februarie 1959		Iunie 1959			
„Intenționați să cumpărați un televizor?”	Nr.	Cumpărat nou	Cumpărat de ocazie	Primit cadou	Nonrăspuns
Da, sigur	12	2	-	-	-
Da	16	-	-	-	-
Nu	22	10	2	-	1
Nu, sigur	1163	-	-	2	-
Nu știu	17	-	-	-	-
Total		12	2	2	1

Interesant este faptul că, din cele 1 213 de gospodării în care nu se achiziționase încă un televizor, numai 1 103 și-au păstrat, după patru luni, exact hotărârea luată (opinia declarată), iar cinci au trecut de la o extremă la alta (Tabelul 6.2).

Tabelul 6.2. Consistența opiniilor declarate

Opinia declarată în februarie 1959		Opinia declarată în iunie 1959				
	Nr.	Da, sigur	Da	Nu	Nu, sigur	Nu știu
Da, sigur	10	3	4	-	3	-
Da	16	2	4	-	10	-
Nu	22	-	1	1	20	-
Sigur, nu	1150	2	9	14	1094	31
Nu știu	15	-	-	-	14	1
Total	1213	7	2		2	1

Cu ajutorul chestionarelor de opinie se urmărește cunoașterea nu numai a opiniilor, dar și intensitatea acestora. George Gallup a stabilit în acest scop o schemă de construire a chestionarelor de opinie în care întrebările închise alternează cu cele deschise:

- Întrebări filtru (închise, cu răspunsuri multiple precodificate sau deschise) pentru stabilirea gradului de cunoaștere de către cel anchetat a problemei puse în discuție.
- Una sau mai multe întrebări (deschise) privind atitudinea populației față de respectiva problemă.
- Un sistem de întrebări (închise, cu răspunsuri multiple precodificate) referitoare la aceeași problemă.
- Întrebări deschise vizând motivația opiniilor exprimate.
- Întrebări (închise, cu răspunsuri multiple precodificate) pentru măsurarea intensității opiniilor.

În astfel de chestionare, formularea întrebărilor reprezintă o problemă centrală, încât se impune standardizarea. Chiar și în această situație, se poate vorbi

de o multidimensionalitate a întrebărilor de opinie. La întrebarea: „Ce părere aveți despre șeful grupului d-voastră?” se poate avea în vedere fie șeful grupului ca persoană, fie stilul de conducere realizat de către acesta. Informația obținută cu ajutorul întrebărilor de opinie este foarte incertă. *CIM*

În nici un caz nu se poate trage vreo concluzie cu privire la opiniile și atitudinile oamenilor analizându-se răspunsurile la o singură întrebare. Totdeauna trebuie prevăzut un sistem de întrebări care să permită stabilirea poziției indivizilor față de una sau alta din problemele puse în discuție. Hadley Cantril a avut inspirația să pună unui număr de 40 de persoane, care se declaraseră, într-un sondaj efectuat de Institutul American de Opinie Publică, favorabile sindicatelor (răspunzând „Da” la întrebarea „*Sunteți favorabil sindicatelor?*”), o serie de șase întrebări pentru a verifica valoarea declarațiilor făcute. A constatat că numai 30 din aceștia și-au menținut opinia, însă cu diferite grade de intensitate. Dacă întrebările factuale au în vedere ceea ce știe populația chestionată, prin anchetele de opinie se urmărește a se stabili ceea ce crede această populație. Peter R. Hofstätter dă în acest sens un exemplu foarte sugestiv: „*Poziția stelelor în momentul nașterii influențează viața oamenilor*” (Hofstätter, 1949, 20). Cu privire la această afirmație, există oameni care se declară cu mai multă sau mai puțină siguranță de acord sau împotriva (Figura 6.3).

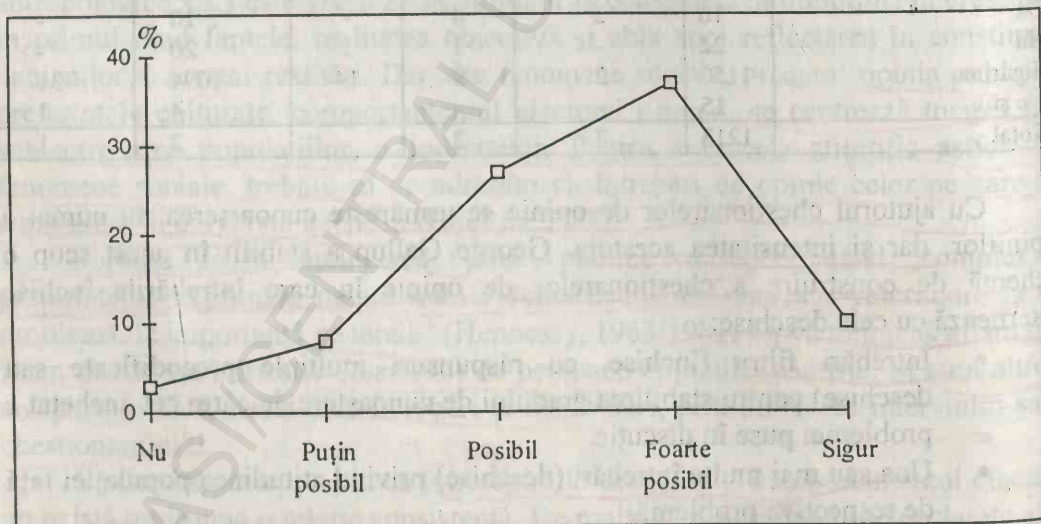

Fig. 6.3. Distribuția opiniilor privind influența poziției stelelor asupra vieții oamenilor (după Hofstätter, 1949)

Psihosociologul anterior citat oferă și alte exemple la fel de convingătoare: în 1937, revista americană *Tide Magazine* întreba: „*Cum considerați legea metalic-metal?*” Cu toate că o astfel de lege nu fusese promulgată și nici nu fusese vreodată discutată în Congresul SUA, doar 30 la sută din cei întrebați s-au declarat „fără opinie” în această problemă. Aproximativ 70 la sută și-au exprimat

poziția în raport cu această lege care, de fapt, nici nu există: 41 la sută au considerat că este vorba de o măsură luată de un singur stat, 15 la sută că este o lege valabilă pentru toate statele, 11 la sută au circumscris-o și altor state străine, iar 3 la sută au respins-o (Hofstätter, 1966, 164). L. E. Hartley, studiind prejudecățile americanilor față de diferitele națiuni, include pe lista din care urmau să fie desemnate cele mai acceptate națiuni și un număr de popoare fictive. Astfel, „danirezii” – o invenție lingvistică desemnând un popor imaginar – au fost plasați printre cele din urmă popoare, totuși înaintea japonezilor.

În cazul cercetării opiniei, informația suferă deviații (A. Sauvy, 1964) fie în sensul apărării intereselor materiale ale individului sau ale colectivității, al justificării și întăririi pasiunilor comune sau al întăririi coeziunii grupului. Seymour Lieberman (1956) pune în evidență efectul schimbării rolului social asupra opiniilor și atitudinilor. Studiind opiniile referitoare la politica întreprinderii ale unui grup de doisprezece maiștri și șase delegați sindicali înainte și după asumarea sarcinilor, Seymour Lieberman constată o identitate înaintea schimbării rolurilor și o divergență a opiniilor, care se amplifică pe măsura creșterii duratei de exercitare a acestei funcții (Figura 6.4). Cu rare excepții, direcția deviației informațiilor este în același sens atât în cazurile apărării voluntare, cât și involuntare a opiniilor. Rezultă de aici că este mult mai dificil de realizat un chestionar de opinie decât unul de date factuale. Există o serie de probleme nevralgice în investigarea opiniilor: „Experiența arată că, în condițiile noastre, din problemele nevralgice care trezesc neîncrederea și determină răspunsuri echivoce sau nesigure, cel puțin a unei părți din persoanele chestionate, fac parte întrebările privind relațiile lor cu șefii sau cu alți oameni de care depinde cel chestionat. Din categoria întrebărilor nevralgice fac parte și întrebările directe despre concepțiile politice ale celor întrebați. În domeniile în care se pare că este vorba de probleme nevralgice, se recomandă o deosebită precauție la determinarea limitelor acestor probleme și la interpretarea răspunsurilor” (Nowak, 1973, 130). Uneori este necesară disimularea scopului cercetării, alteori este indicat să se pună aceeași întrebare în forme diferite de mai multe ori și să se analizeze concordanța răspunsurilor. Posibilitatea celor investigați de a ascunde adevărul și de a explica rațional comportamentul lor trebuie să rămână în atenția cercetătorului.

Bernard Hennessy (1981, 276) crede că patru ar fi motivele pentru care oamenii nu spun ce cred: a) Nu știu ce cred cu adevărat, își dau seama că li se cere să spună ceva și atunci, în loc să declare simplu „nu știu”, improvizează un răspuns oarecare; b) Unii oameni nu au capacitatea de a exprima cu ușurință ce cred și declară rapid „nu știu”; c) Sunt și indivizi care pur și simplu nu doresc să se aplece ce cred, dintr-un motiv sau altul (teamă, nesiguranță, neîncredere în sine, timiditate, neîncredere în operatorul de anchetă, conștientizarea discrepanței dintre opinia lor și dezirabilitatea socială etc.); d) În fine, unele persoane simt că există o

presiune socială pentru ascunderea adevărului și declară neadevăruri, gândind că o „minciună inocentă” nu-i un lucru chiar atât de rău, mai ales că rămâne anonimă.

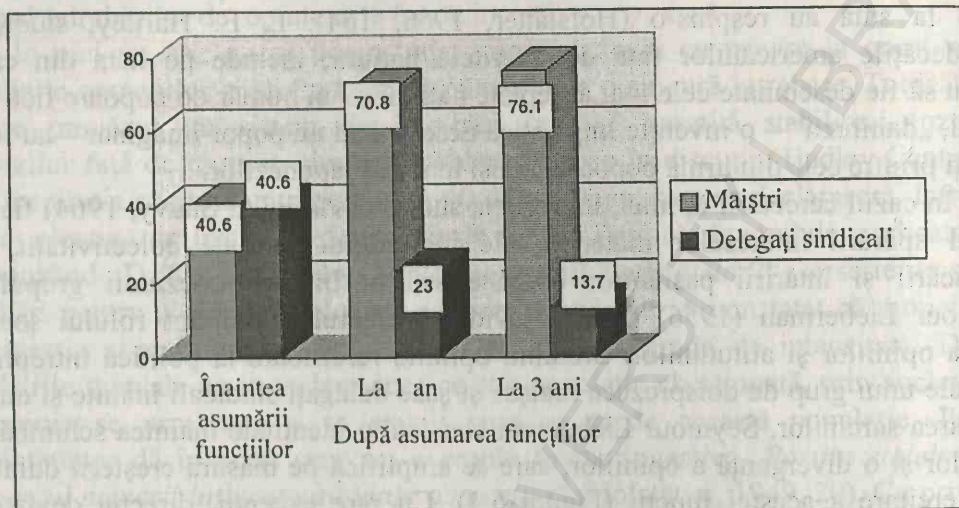

Fig. 6.4. Efectul schimbării rolurilor asupra opiniilor: procentajul maiștrilor și al delegaților sindicali care susțin „politica întreprinderii” înainte, la un an și la trei ani de la asumarea respectivei funcții (după Lieberman, 1956/1968, 351)

Date fiind toate acestea, trebuie imaginat un sistem de întrebări care să permită concluzii despre direcția, intensitatea, consistența și centralitatea opiniei. Autoanaliza pe care o implică un răspuns la o întrebare de opinie se dovedește a fi foarte dificilă: poți fi foarte de acord cu stilul de conducere al șefului tău, dar să-l dezaprobi ca persoană pentru lipsa lui de sensibilitate artistică. Se cere totuși un singur răspuns: „De acord” sau „Împotrivă”. Și aceasta în orice situație. Probabil că un astfel de „răspuns unic corect” nici nu există (Moser, 1958/1967).

Dacă primul criteriu de clasificare a chestionarelor după conținut viza calitatea informației dobândite, cel de-al doilea criteriu se referă la cantitatea informației. În acest sens, se poate vorbi de două tipuri de chestionare.

Chestionare speciale, cu o singură temă. În practică, este foarte greu să se distingă chestionarele speciale de celelalte feluri de chestionare. Un chestionar privind cariera profesională este sau nu un chestionar special? Are o singură temă. Totuși, sunt abordate și alte teme, de exemplu, timpul liber. Complexitatea fenomenelor sociale impune cercetarea concomitentă a unei multitudini de factori, fapt pentru care chestionarele speciale se utilizează foarte rar. Ele se aplică mai mult în studierea pieței sau a comportamentului electoral, situații în care importantă este viteza obținerii și prelucrării informației. Astfel de chestionare sunt destinate a pune în evidență anumite fenomene, mai puțin pentru a le măsura și încă și mai puțin pentru a le explica. Scopul precis al unor astfel de chestionare

este acțiunea. Din acest punct de vedere, se dovedesc a fi foarte utile. De asemenea, chestionarele simple (axate pe o singură temă) se recomandă în anchetele și sondajele efectuate prin intermediul presei scrise, al ziarelor sau revistelor, când editorii încearcă să afle părerea publicului despre cotidianul sau săptămânalul lor, despre modul de procurare sau despre obișnuința de informare a cetățenilor. De exemplu, în iunie 1984, în *International Herald Tribune* s-a publicat un chestionar privind doar lectura respectivului ziar. S-au întors la redacție aproximativ 12.000 de chestionare completate. Editorii au putut afla astfel că majoritatea celor care au răspuns la anchetă citesc sau răsfoiesc zilnic respectivul cotidian (56%) și că, în afara celui care cumpără ziarul, obișnuiesc să-l mai citească: încă o persoană (35%), încă două persoane (18%), încă trei persoane (9%), încă patru sau mai mult de patru persoane (8%), în timp ce o pătrime din participanții la anchetă au declarat că nimeni din familie sau dintre colegi sau prieteni nu citesc ziarul cumpărat (sau la care este abonat). Aproximativ 5 la sută cred că îl citesc și alții, dar nu pot aprecia (*International Herald Tribune*, 15 octombrie, 1984, 7). Astfel de chestionare cu o singură temă – evaluarea publicațiilor – au început să fie tipărite în ziare și reviste și în România, mai ales după decembrie '89, fapt în sine pozitiv, dar – din păcate – realizat uneori fără profesionalism.

Chestionare omnibus, cu mai multe teme. Sunt cel mai des întâlnite. Superioritatea chestionarelor *omnibus* nu rezultă, în primul rând, din cantitatea mai mare de informații cu privire la fiecare fapt sau fenomen social în parte, ci din posibilitatea de a surprinde interacțiunea și condiționarea acestora. Aspectul cantitativ se raportează în cele din urmă tot la aspectul calității. Chestionarele *omnibus* sunt specifice cercetării fundamentale în sociologie. Ele permit aplicarea *analizei secundare*, iar din punctul de vedere al costului, sunt mai ieftine. Odată stabilit un eșantion, pare rațional să se urmărească mai multe teme cu ocazia aplicării unui singur chestionar, decât să se recalculeze noi eșantioane și să se aplice, după necesități, mai multe chestionare speciale.

După *forma întrebărilor*, a stimulilor, se pot distinge: *chestionare cu întrebări închise*, *chestionare cu întrebări deschise* și *chestionare cu întrebări atât închise, cât și deschise*.

Chestionarele cu întrebări închise (sau precodificate) nu permit decât alegerea răspunsurilor dinainte fixate în chestionare. Gradul de libertate al subiectului este redus; răspunsul trebuie să se încadreze într-una din categoriile propuse de cercetător. Acest lucru presupune din partea subiectului existența unor opinii și cunoștințe bine cristalizate, iar din partea cercetătorului o bună cunoaștere a realității. Chiar și în aceste condiții nu este totdeauna ușor de răspuns la astfel de întrebări închise: „*Sunteți mulțumit de felul în care își desfășoară activitatea Consiliul de administrație din întreprinderea dv.?*” 1) da, 2) nu, 3) nu știu sau : „*Care este culoarea dominantă pe care o preferați la Țesăturile*

imprimare?": 1) albastru, 2) roșu, 3) verde, 4) galben, 5) maro, 6) violet, 7) oranj, 8) alb, 9) alte culori. În primul caz, cei ce cunosc activitatea conducerii întreprinderii și au deja o opinie formată pot răspunde fără ezitare: „Da“ sau „Nu“. Cei ce nu cunosc această activitate (fiind, de exemplu, recent angajați în întreprindere) sau nu vor să răspundă (dintr-un motiv sau altul) pot declara: „Nu știu“. Rămâne categoria celor indeciși: sunt de acord cu multe momente din activitatea Consiliului de administrație, cu altele însă nu. Răspunsul lor este: „Da, cu excepția...“. Un astfel de răspuns, însă, nu este prevăzut în chestionar și atunci subiectul este forțat să aleagă răspunsul : „Da“ sau „Nu știu“. Nici unul din aceste răspunsuri nu reflectă adecvat realitatea. Firește, există și posibilitatea nuanțării răspunsurilor. Se poate oferi spre alegere o scală de răspunsuri: foarte mulțumit; mulțumit; nici mulțumit nici nemulțumit; nemulțumit, foarte nemulțumit. Cu aceasta, dificultățile nu au fost înlăturate. Cel care răspunde este pus să decidă între mai multe grade de mulțumire sau de nemulțumire. Delimitările sunt însă foarte greu de făcut: unde sfârșește – obiectiv – „nemulțumirea“ și începe „foarte mulțumirea“?! Limitele situațiilor, în realitate, sunt *flou*, în timp ce în chestionar sunt clar conturate. Se ajunge din nou la o alegere inadecvată a răspunsurilor. În plus, cercetarea de teren a arătat că oamenii au tendința de a evita răspunsurile extreme, înclinând să aleagă răspunsuri moderate, dacă nu chiar neutre. Unii cercetători înclină chiar să elimine dintre răspunsuri variantele neutre, recomandând scalele cu valori pereche ale intensităților (în cazul nostru): foarte mulțumit, mulțumit, nemulțumit, foarte nemulțumit. Aceasta este însă o alegere forțată. Chestionarele de opinie abundă în întrebări închise (precodificate), cele mai multe fiind dihotomice. George Gallup s-a pronunțat hotărât în favoarea răspunsurilor *dihotomice*: „da“ – „nu“, în timp ce alți cercetători optează pentru scalele cu patru posibilități. Cercetările de opinie realizate în mediul industrial la noi au arătat dificultățile aplicării chestionarelor cu alegeri multiple, fapt ce ne face să credem că răspunsurile dihotomice sunt preferabile. Se naște însă o problemă: există întrebări care prevăd – cu adevărat – răspunsuri *dihotomice*? Nu! Totdeauna, în afară de „Da“ sau „Nu“, subiectul are la alegere și un al treilea răspuns: „Nu știu“. Pare, deci, mult mai judicios să se vorbească de întrebări cu răspunsuri *trihotomice* și cu *răspunsuri precodificate multiplu* (sau cu *răspunsuri în evantai*), *alegeri multiple, cafeteria**. Unii specialiști apreciază că întrebările tip „cafeteria“, care prevăd mai mult de patru variante de răspuns, produc erori sistematice. Se recomandă folosirea unui „aide-memoire“ (*check-list*), iar dacă avantajul răspunsurilor depășește nouă itemi este mai bine ca întrebarea să rămână deschisă. Există posibilitatea ca răspunsurile la chestionarele închise să fie incluse chiar în întrebări. Se vorbește atunci despre *întrebări alternative* (dihotomice) sau

Notă. Prin analogie cu restaurantele cu autoservire, în care clienții au libertatea de a alege între un număr limitat de feluri de mâncare (*cafeteria* – restaurant cu autoservire).

selective (precodificate multiplu). Exemple de întrebare alternativă: „*Ieri ai ascultat sau nu ai ascultat radioul?*” și de întrebare selectivă: „*Ascultați radioul foarte des, des, rar, foarte rar?*”

Într-un program de cercetare a opiniei publice (1994 – 1995), mai multe institute din România (IMAS, IRSOP, ICCV, CURS) au utilizat atât întrebări alternative (de exemplu: „*Credeți că în țara noastră lucrurile merg într-o direcție bună sau că merg într-o direcție greșită?*”), cât și întrebări selective (de exemplu: „*Aveți o părere foarte bună, bună, nu prea bună sau foarte proastă despre. . .?*”). Observăm că întrebarea selectivă este defectuos formulată: variantele de răspuns *pro* și *contra* nu sunt simetrice (*Barometrul de opinie publică*, decembrie 1995, 26). Ar fi fost mai corectă formularea: „*Aveți o părere foarte bună, bună, proastă sau foarte proastă despre. . .?*” (*Barometrul de opinie publică*, martie 1994, 8).

Chestionarele cu răspunsuri *precodificate multiplu* implică o bună cunoaștere prealabilă a realității: în chestionar trebuie să apară precodificate, pe cât posibil, toate variantele de răspuns. Între acestea, obligatoriu, la sfârșit, se adaugă „*alte*”, *alte situații* etc. Această ultimă variantă de răspuns probează gradul inițial de cunoaștere a realității de către cercetător. Mai mult, probează însăși valoarea cercetării. Dacă, în legătură cu țesăturile imprimate, o mare parte din populație nu declară că preferă nici albastrul și nici roșul ș.a.m.d., ci indică răspunsul nr. 9: „*alte culori*”, este clar că nici în urma anchetei n-am reușit să depistăm preferințele publicului.

Alegerile *precodificate multiplu* nuanțează răspunsurile, dar sunt susceptibile de distorsiuni, de deformări, *bias-uri* (termen psihosociologic american, indicând deformările survenite în cadrul anchetelor). Chestionarele cu răspunsuri precodificate trebuie să acorde același număr de alternative opiniilor *pro* și *contra*. Ordinea de prezentare a alternativelor influențează și ea, după cum rezultatele influențează faptul că alternativele *pro* și *contra* au fost ambele explicate. Într-un sondaj efectuat în 1941 privind angajarea SUA în cel de-al doilea război mondial era redată explicit o singură alternativă, cealaltă fiind implicită.

– „*Credeți că SUA ar trebui să suspende toate ajutoarele date Angliei?*”

- Da. 10%

- Nu. 87%

- Nedeciși 3%

Când în același an, într-un alt sondaj, au fost explicit redată ambele alternative, răspunsurile au suferit modificări:

– „*Credeți că SUA ar trebui să suspende toate ajutoarele date Angliei sau să sprijine în continuare Anglia?*”

Suspendarea ajutorului. 7%

Continuarea ajutorului. 89%

Nedeciși 4%

De asemenea, lista răspunsurilor precodificate trebuie să fie – pe cât posibil – exhaustivă. Această cerință impune subiecților memorarea unui număr mare de cuvinte sau propoziții. Nu toți subiecții au această capacitate și atunci indică drept răspuns varianta de răspuns reținută, de cele mai multe ori cea plasată pe primul loc în listă.

Într-un experiment, pe circa șase sute de persoane, s-a constatat că ordinea de prezentare a unor fotografii influențează recunoașterea lor ulterioară. S-au prezentat șase fotografii, numerotate în ordinea prezentării, de la 1 la 6. Acestea au fost amestecate între alte fotografii. S-a indicat subiecților: „Aici avem un șir de fotografii. Vă rugăm să indicați numărul fotografiei pe care dv. deja ați mai văzut-o.” (Tabelul 6.3).

Tabelul 6.3. Procentajul recunoașterii fotografiilor prezentate în ordine, de la 1 la 6

Recunoașterea fotografiei	
Fotografia nr.	
1	31%
2	5%
3	14%
4	11%
5	14%
6	23%

A) Ordinea directă de prezentare
N = 585
R = 97%

Și acest experiment realizat de Fritz-Reinhard Stroschein (1965), probează faptul că primele și ultimele elemente se rețin mai frecvent decât celelalte. Acest lucru rămâne valabil chiar în cazul prezentării în ordine inversă (Tabelul 6.4).

Tabelul 6.4. Procentajul recunoașterii fotografiilor prezentate în ordine inversă

Recunoașterea fotografiei	
6	27%
5	6%
4	12%
3	12%
2	16%
1	28%

B) Ordinea inversă de prezentare
N = 593 R = 107% (în cadrul experimentului, unii subiecți nu au dat nici un răspuns, în timp ce alții au dat mai multe)

Datele de cercetare confirmă faptul că ordinea de prezentare spre alegere a răspunsurilor influențează rezultatele. Redăm, după același autor, un exemplu foarte concludent:

A) „Credeți că prețurile în următoarele douăsprezece luni vor crește, vor rămâne aceleași sau vor scădea?”

B) „Credeți că prețurile în următoarele douăsprezece luni vor scădea, vor rămâne aceleași sau vor crește?” (Tabelul 6.5).

Tabelul 6.5. Distribuția opiniilor la aceeași întrebare în funcție de ordinea variantelor de răspuns (după Stroschein, 1965)

Răspunsuri	Forma A	Forma B
Vor crește	60%	57%
Vor rămâne aceleași	29%	35%
Vor scădea	2%	1%
Nedeciși	9%	7%
Total: N = 500	100%	100%

Paradoxal, dar această influență se menține și în cazul întrebărilor privind trecutul, nu numai când ne referim la viitor:

A) „Cum a fost în ultimele douăsprezece luni: prețurile au crescut, au rămas aceleași sau au scăzut?”

B) „Cum a fost în ultimele douăsprezece luni: prețurile au scăzut, au rămas aceleași sau au crescut?” (Tabelul 6.6).

Tabelul 6.6. Distribuția opiniilor la aceeași întrebare vizând o situație trecută, în funcție de ordinea variantelor de răspuns (după Stroschein, 1965)

Răspunsuri	Forma A	Forma B
Au crescut	75%	69%
Aceleași	18%	22%
Au scăzut	2%	2%
Nedeciși	5%	7%
Total: N = 500	100%	100%

De asemenea, dacă – prezentându-se o listă cu lucruri înșirate într-o ordine și apoi, aceeași listă, în ordine inversă – se cere subiecților să indice lucrurile despre care au vorbit în ultimul timp cu prietenii, vecinii, cunoscuții, răspunsurile vor fi diferite (Tabelul 6.7).

În primul caz s-au obținut câte 4,1 răspunsuri/persoană, în timp ce în al doilea caz câte 3,6 răspunsuri/persoană. Diferența este statistic semnificativă.

Experimental, psihologii au demonstrat că primele și ultimele elemente ale unei serii de cuvinte sau cifre se rețin ușor. De ce? Pentru că între aceste elemente – așa cum remarcă Yvonne Castellan (1969) – sunt mai puține legături inutile. Pentru a preîntâmpina distorsiunile legate de organizarea materialului, lista răspunsurilor se poate reciti într-o ordine schimbată (sau dezordine). În unele din cercetările noastre am procedat în acest mod, fără să avem însă certitudinea unor

răspunsuri deplin adecvate realității. Pentru a mări gradul de adecvare, se întrebuințează așa-numita *check-list* – o foaie de hârtie pe care sunt scrise citeț variantele de răspuns date celui anchetat. Persoanele anchetate urmăresc pe listă variantele de răspuns, în timp ce operatorul de anchetă dă citire tuturor răspunsurilor. Ca timp, procedeul nu este deloc economic și poate fi aplicat doar unei populații cu un nivel ridicat de instrucție școlară.

Tabelul 6.7. Distribuția răspunsurilor, în funcție de inversarea ordinii de prezentare a variantelor de răspuns (*după Stroschein, 1965*)

Răspunsuri	Ordinea prezentă:	
	directă	inversată
Automobil	12%	12%
Televizor	13%	12%
Cafea	9%	7%
Alimente	9%	9%
Mobilă	13%	11%
Radio	8%	9%
Pantofi	13%	12%
Săpun	4%	4%
Mijloace de spălat	8%	11%
Pastă de dinți	3%	4%
Țigări	8%	9%
Total răspunsuri	100% (1363)	100% (1235)

În cadrul chestionarelor, întrebările închise (sau precodificate) prezintă câteva avantaje: facilitează analiza statistică a răspunsurilor; sprijină memoria celui anchetat; permit aplicarea unor chestionare cu mulți „itemi”; servesc ca „filtru” pentru întrebările următoare; sporesc anonimatul și securitatea celui anchetat; înlesnesc „angajarea” în răspunsul la chestionar a persoanelor.

Inconvenientul major al unor astfel de întrebări se leagă de sugestibilitatea pe care o implică prezentarea precodificată a răspunsurilor. Se știe că, înaintea intrării SUA în războiul antihitlerist, în lunile mai, iunie, septembrie 1941, un număr de cinci institute americane au realizat cercetări pe eșantioane reprezentative la nivel național în legătură cu opinia populației privind intervenția militară. Două sondaje realizate aproape concomitent, unul folosind întrebări închise și celălalt întrebări deschise (libere), au dat rezultate diferite (Rugg și Cantril, 1962).

Într-un sondaj s-a utilizat întrebarea deschisă (liberă): „Cât de curând credeți că vom intra în război?” (Tabelul 6.8).

Tabelul 6.8. Distribuția răspunsurilor la întrebarea deschisă

2 luni	12%
3 luni	8%
4 – 6 luni	22%
peste 6 luni	31%
fără răspuns	27%

Referitor la aceeași problemă, în celălalt sondaj s-a apelat la *întrebarea închisă* (precodificată): „*Credeți că noi în 2 luni vom intra în război?*“ (Tabelul 6.9).

Tabelul 6.9. Distribuția răspunsurilor la întrebarea închisă

Da	25%
Nu	46%
Nu știu	29%

Diferența de la 12 la sută la 25 la sută poate fi pusă pe seama sugestibilității realizate de întrebările închise și în legătură cu „atractivitatea răspunsurilor pozitive“ (da, de acord etc.). Cercetările experimentale au evidențiat tendința populației de a răspunde pozitiv la întrebările din chestionar. În literatura de specialitate se apreciază valoarea atracției răspunsurilor pozitive ca fiind de 8 – 12 la sută. Analiza răspunsurilor la întrebările trihotomice (care prevăd varianta de răspuns: „da“ pe primul loc) trebuie să aibă totdeauna la vedere aceste distorsiuni inerente. În afara sugestibilității, chestionarele cu întrebări închise par a fi mai puțin indicate în studierea unor fenomene psihosociale complexe. Paul F. Lazarsfeld preciza că întrebările închise sunt adecvate studierii fenomenelor simple, iar întrebările deschise – de preferință studierii fenomenelor foarte complexe, problemelor delicate.

Chestionarele cu întrebări deschise (libere, postcodificate), spre deosebire de cele închise (sau precodificate), lasă persoanelor anchetate libertatea unei exprimări individualizate a răspunsurilor. Vor apărea variații în ceea ce privește forma și lungimea răspunsurilor, fapt ce îngreuează codificarea, dar care aduce un plus în cunoașterea particularităților unei populații privind: coerența logică, corectitudinea gramaticală, volumul lexical, formularea, viteza de exprimare și capacitatea de justificare a opțiunilor exprimate etc. Întrebările deschise permit culegerea unor informații bogate asupra tuturor temelor, fără riscul sugestibilității. Așa cum remarcă sociologul francez Maurice Duverger, „întrebările deschise și închise au avantaje și dezavantaje respectiv inverse“ (Duverger, 1971, 201). În cazul unor opinii insuficient cristalizate, chestionarele cu întrebări deschise dau un procent mai ridicat de răspunsuri „nu știu“. Diferența poate fi de 10 – 11 la sută. Întrebările deschise se adresează procesului activ al memoriei, vizează momentul complex al reproducerii în cadrul actualizării informațiilor. Întrebările închise, în special cele „precodificate multiplu“ („în evantai“, „alegeri multiple“, „cafeteria“) se referă la celălalt moment al procesului de actualizare: „recunoașterea“ (Tabelul

6.10). Experimental (E. M. Achilles), s-a demonstrat că „recunoașterea este un proces mai facil decât reproducerea“ (după Roșca, 1963, 357).

Tabelul 6.10. Proporția elementelor reproduse și recunoscute
(după Roșca, 1963)

	Silabe	Cuvinte	Proverbe
Reproducerea	12	39	22
Recunoașterea	42	65	67

Diferența dintre gradul de complexitate a proceselor de reproducere și recunoaștere explică scăderea procentului de răspunsuri „nu știu“ la întrebările „precodificate multiplu“, ca și sporirea numărului de răspunsuri corecte la întrebările care testează cunoștințele. Elisabeth Noelle dă un exemplu edificator în acest sens (Noelle, 1963, 87). Pe un eșantion reprezentativ de 2 024 de persoane (în RFG) s-au obținut rezultatele de mai jos, după cum întrebările făceau apel la reproducere sau la recunoaștere (Tabelul 6.11).

Tabelul 6.11. Distribuția răspunsurilor la întrebările vizând reproducerea (A) și recunoașterea (B)

Răspunsuri	Forma A	Forma B
Răspunsuri corecte sau aproape corecte	35%	52%
Răspunsuri vagi (combinație de mai multe limbi, limbă ajutătoare, limbă străină)	13%	1%
Răspunsuri incorecte (aparat, dans, cuvânt prescurtat)	2%	2%
Fără răspuns, nu știu	50%	45%
Total: N = 2024	100%	100%

A. Întrebare care implică reproducerea:

„La televiziune și în ziare se folosesc în zilele noastre multe cuvinte străine. Adesea nici nu se cunoaște semnificația lor. Știți dv., de exemplu, ce înseamnă Esperanto?“

1) Da, și anume _____

2) Nu știu _____

B) Întrebare care implică recunoașterea:

„La televiziune și în ziare se folosesc în zilele noastre multe cuvinte străine. Adesea nici nu se cunoaște semnificația lor. Știți dv., de exemplu, ce înseamnă Esperanto?“

1) Limba unitară mondială

2) Altceva _____

3) Nu știu _____

Să analizăm alt exemplu, preluat după Donald Rugg și Hadley Cantril (1962). La începutul celui de-al doilea război mondial, populația SUA a fost întrebată: „Pe care din conducătorii politici în viață îi apreciați cel mai mult?” După această întrebare liberă, s-a prezentat o listă cu toți conducătorii politici. La întrebarea liberă nu răspunseseră 36 la sută din cei anchetați, în timp ce la întrebarea închisă (precodificată multiplu), pe baza listei, doar 15 la sută nu au răspuns. Interesant ni se pare și faptul că în ambele cazuri cel mai popular a fost indicat premierul englez Neville Chamberlain, cel care în 1939 a declarat război Germaniei (la întrebarea închisă/precodificată multiplu: 51 la sută *pro*; la întrebarea liberă, 24 la sută *pro*). Apreciem că „închiderea întrebărilor” duce la sporirea numărului răspunsurilor (până la dublare) și la reducerea nonrăspunsurilor.

Testarea cunoștințelor se recomandă a fi făcută prin întrebări deschise. Astfel de întrebări pun în evidență ceea ce este stabil, puternic consolidat, nu numai în planul cunoașterii, dar și în al comportamentului. Într-o cercetare proprie, încercând să reconstituim comportamentul ceremonial, puneam subiecților mai întâi întrebări deschise: „Cum se pregătesc nunțile în satul dv.?” Apoi reveneam cu întrebări închise: „Ce se face? Steag, pom, brad, altceva”. Mai amănunțit: „Se fac ospete pentru steag?” (Da. Nu. Nu știu). Printr-un astfel de procedeu, pot fi descoperite elementele centrale ale comportamentului, opiniilor sau atitudinilor, dar și elemente marginale, mai puțin semnificative, mult mai numeroase.

Pentru exemplificare, reproducem un fragment din repartitia răspunsurilor obținute prin aplicarea asupra aceluiași eșantion mai întâi a unei întrebări deschise și apoi a unei întrebări închise (Stroschein, 1965).

A) Întrebare deschisă (liberă), implicând reproducerea:

„Ați putea să ne spuneți ce anume nu vă place la automobilul dv.?”

B) Întrebare închisă (precodificată multiplu), implicând recunoașterea:

„Pe această listă sunt diferite plângeri pe care noi le-am avut de la alți posesori de automobile. Vă rugăm să ne spuneți dacă și pe dumneavoastră vă deranjează (Tabelul 6.12).

De fiecare dată persoanele anchetate puteau indica mai mult decât un singur răspuns, totuși informația obținută prin întrebări închise (precodificate multiplu), făcând apel la recunoaștere, este mult mai bogată. Principalul neajuns este indicat pe primul loc în ambele forme: „Automobilul este prea îngust”, ceea ce ne conduce la concluzia că opiniile cristalizate ies în evidență indiferent de forma întrebărilor (închise/deschise), intensitatea opiniilor fiind cea care variază în astfel de cazuri.

Tabelul 6.12. Distribuția răspunsurilor la întrebarea închisă (A) și la întrebarea deschisă (B)
(după Stroschein, 1965)

Răspunsuri	Forma A	Forma B
8. Motorul face mult zgomot	4%	21%
9. La frig, durează mult până când se încălzește motorul	0%	14%
11. Automobilul este prea îngust	10%	22%
14. Lipsește indicatorul de benzină	0%	18%
18. Are numai două uși	1%	15%
21. Forma caroseriei nu e frumoasă	3%	9%
25. Există prea puține piese de schimb	1%	14%
Total	119%	391%

Notă. Fiecare persoană chestionată putea semna mai multe nemulțumiri, astfel încât totalul depășește 100 la sută.

Într-o cercetare demoscopică* asupra pătrunderii detergenților pe piața R. F. Germania, utilizarea unei întrebări deschise: „Ce mijloace de spălat folosiți?” (A) și, simultan, al unei întrebări închise: „Pe care din mijloacele de spălat, înscrise în această listă, le folosiți?” (B), a pus în evidență faptul că evantaiul răspunsurilor este mai întins în forma B, dar că intensitatea, frecvența, obișnuința se surprind mai bine prin întrebări deschise (Tabelul 6.13).

A) „Ce mijloace de spălat folosiți?”

B) „Pe care din mijloacele de spălat înscrise în această listă le folosiți?”

Notă. Demoscopia (gr. *demos* popor, *skopain* a privi) desemnează „cercetarea opiniei publice”. În 1947, Elisabeth Noelle-Neumann a înființat la Allensbach primul institut de demoscopie din Germania.

Tabelul 6.13. Diferența distribuției răspunsurilor la întrebările deschise (A) și închise (B)

Răspunsuri	Forma A	Forma B
Sunil	53%	51%
Persil	36%	39%
Perwoll	13%	26%
Dixan	4%	4%
Fewa	19%	50%
Total	125%	170%

Se observă că forma întrebării influențează stabilirea valorilor medii, extremele evidențiindu-se cu mici diferențe, indiferent de forma sau formularea întrebării. Se recunoaște astăzi că forma și formularea întrebărilor acționează în special asupra persoanelor care au, într-o problemă sau alta, o opinie încă slab structurată.

Dacă este adevărat că întrebările închise oferă un cadru de referință util pentru reflecția persoanelor intervievate, tot atât de adevărat este și faptul că întrebările deschise dau posibilitatea exprimării adevăratelor probleme care îi îngrijorează pe respondenți, permit relevarea justificărilor subiective de profunzime. Când americanii au fost întrebați la începutul anilor '80 care este, după opinia lor, cea mai importantă problemă a SUA, 22 la sută au spus: „penuria de energie” – ceea ce corespundea situației reale. Aplicându-se, însă, experimental un chestionar cu întrebări închise, 99 la sută au ales una din cele cinci variante de răspuns prestabilite: șomajul, criminalitatea, inflația, calitatea conducerii, criza morală și religioasă, „uitând” de „penuria de energie” (H. Schuman și S. Presser, 1981). Norman N. Bradburn și Seymour Sudman (1979), comparând răspunsurile la întrebările deschise și închise referitoare la viața intimă a persoanelor, au constatat că cei cărora li s-au adresat întrebări deschise au raportat o frecvență mai ridicată a comportamentelor indezirabile (consum exagerat de alcool, masturbare etc.) decât în cazul întrebărilor închise.

Cel de-al treilea criteriu de clasificare a chestionarelor este dat de modul lor de aplicare. Se disting, astfel, chestionare autoadministrate și chestionare administrate de către operatorii de anchetă.

Chestionarele autoadministrate presupun înregistrarea răspunsurilor de către înseși persoanele incluse în eșantionul investigat. Subiecții din anchetă formulează și consemnează în același timp răspunsurile, eliminând filtrarea informației de către o altă persoană – operatorul de anchetă. Prin autoadministrare, ei se pot exprima mai complet: prin ceea ce răspund la întrebare, dar și prin felul cum fac aceasta. Autoadministrarea elimină unul din factorii care influențează răspunsul: personalitatea celui care aplică formularul. În absența unei persoane străine – a operatorului – este probabil ca subiecții să fie mai dispuși să

răspundă la întrebări „foarte personale“, pot să elaboreze răspunsuri mai „chibzuite“, să consulte documentele personale pentru a verifica afirmațiile făcute, să se consulte cu alți membri ai familiei pentru răspunsuri precise.

Semnaland tendința de utilizare abuzivă a „chestionării orale“, Walter Friedrich sublinia avantajele chestionării în scris (Friedrich, 1971, 40). Între acestea, Walter Friedrich remarcă: numărul mare al celor care pot răspunde concomitent; diminuarea efectului de interviu; dispariția influenței anchetatorului asupra rezultatelor; nivelul superior de concentrare asupra răspunsurilor; asigurarea anonimatului. În special asigurarea anonimatului a generat numeroase cercetări cu caracter metodologic. W. Olson (1936) a constatat că asigurarea anonimatului ridică proporția persoanelor care acceptă enunțurile referitoare la instabilitatea lor psihică și recunosc implicațiile nevrotice ale comportamentelor proprii. R. A. Fisher (1946) aprecia, pe baza studiilor experimentale, că anonimatul sporește „onestitatea și franchețea“ respondenților. Leon Festinger (1950), citat de Herbert H. Hyman (1954/1975, 185), a pus în evidență, prin experimente riguroase pe grupuri de studenți, că preferințele în alegerea liderului sunt mai puternic influențate de apartenența etnică și religioasă în condițiile anonimatului decât în situația de vot deschis. Fără îndoială că efectul asigurării anonimatului depinde de tema de studiu și de cultura populației anchetate.

Marcându-se avantajele și dezavantajele chestionarelor autoadministrate și administrate de către operatorii de anchetă nu se pune problema „condamnării“ unei tehnici în favoarea alteia, ci se atrage atenția asupra necesității de a cunoaște limitele fiecăreia.

Chestionarele autoadministrate pot fi: *chestionare poștale, chestionare publicate în ziare și reviste sau ca anexe la diferite mărfuri vândute.*

Chestionarele poștale reprezintă o modalitate mai rapidă și mai ieftină de recoltare a informațiilor. Expedierea prin poștă a chestionarului presupune însă pregătirea răspunsului: destinatarului i se oferă o dată cu chestionarul și un al doilea plic, timbrat, cu adresa tipărită a institutului care lansează cercetarea. Chiar dacă expedierea chestionarelor este foarte rapidă, înapoierea lor (sosirea răspunsurilor) este relativ înceată. De regulă, sosirea răspunsurilor depășește limita de timp fixată pentru înapoierea lor. Multe răspunsuri nu mai vin niciodată. Din această perspectivă, principalele avantaje ale chestionarelor poștale – rapiditatea și costul lor mai scăzut – trebuie relativizate. Procentul chestionarelor recuperate încorporează costul chestionarelor expediate: ultimele chestionare care se înapoiază marchează durata recoltării informațiilor.

Utilizarea chestionarelor poștale trebuie să aibă în vedere faptul că, pentru a asigura răspunsul la întrebări, se impune cu necesitate ca acestea să fie simple, iar tehnica de răspuns foarte clar explicată. La astfel de chestionare chiar tehnica de ordonare a întrebărilor este diferită de cea a chestionarelor administrate de către operatorii de anchetă. Faptul că subiectul are posibilitatea să vadă, înainte de a

răspunde la o întrebare, conținutul tuturor celorlalte întrebări face inutilă folosirea tehnicii „pâlniei” sau a „pâlniei răsturnate”, anulează efectul de surpriză ș.a.m.d.

Ca o particularitate a tehnicii chestionarelor poștale, scrisoarea însoțitoare înlocuiește preambulul chestionarelor administrate de către operatorii de anchetă. În scrisoarea însoțitoare a chestionarelor poștale trebuie să se explice *ce* se urmărește prin chestionar, *cine* a lansat chestionarul, *cum* au fost desemnate persoanele care să răspundă. Trebuie avut grijă ca, prin scrisoarea însoțitoare, să se motiveze răspunsul subiecților: fără o motivație corespunzătoare nu trebuie să ne așteptăm ca subiecții să răspundă numai din respect pentru știință sau din politețe. Trebuie arătată importanța problemei puse în discuție, schimbările ce pot surveni în anchetă, imposibilitatea găsirii unor soluții în afara colaborării cu persoanele interogate. Lansând un chestionar despre prietenie printre tineri, în scrisoarea însoțitoare vom preciza: „Adulții vorbesc despre prietenie fără să cunoască exact felul în care se naște ea și ce semnificație are prietenia pentru viața tinerilor. Pentru a putea scrie despre prietenie, dorim să aflăm părerea pe care o aveți dv. despre prietenie. Nimeni, în afară de tineri, nu poate cunoaște sentimentele prieteniei la tineri. De aceea vă rugăm să răspundeți la întrebările din acest chestionar”. Fără persuasiune, fără a promite ceea ce nu se va putea realiza, scrisoarea însoțitoare este bine să fie concisă și relativ autoritară.

Citându-l pe Don A. Dillman (1978) cu lucrarea sa care oferă sugestii excelente privind conținutul și ordinea itemilor incluși în scrisoarea însoțitoare, R. Guy Sedlack și Jay Stanley (1992, 216) menționează că aceasta trebuie să cuprindă: 1) o introducere prin care să se solicite cooperarea populației, să se suscite interesul pentru participarea la studiul întreprins, arătându-se că problemele puse în discuție sunt importante pentru grupul cu care subiecții se identifică; 2) sponsorizarea studiului reprezintă un al doilea element de conținut al scrisorii (the cover letter). S-a constatat că persoanele sunt mai puternic motivate să răspundă când cercetarea este sponsorizată de o organizație prestigioasă; 3) modul de selecție a respondenților trebuie explicat cât mai clar cu putință, fără a se intra în amănuntele procedeele de eșantionare, dar arătându-se că și alte multe persoane vor răspunde la întrebările din chestionar. Spiritul de înțajutorare umană (altruismul) va asigura, dincolo de avantajele financiare, participarea populației la investigația proiectată; 4) anonimatul, ca și caracterul confidențial al răspunsurilor, constituie o regulă deontologică și abaterea de la ea îl descalifică pe cercetătorul vieții sociale; 5) scopul explicit al studiului nu poate fi altul decât cel al cunoașterii științifice și mulți oameni sunt flatați când li se cere să participe la o activitate atât de nobilă precum cea a aflării adevărului; 6) utilizarea rezultatelor investigației sporește și ea interesul persoanelor pentru studiul efectuat. Constituie o datorie a investigatorului social să comunice scopul real și utilizarea adevărată a rezultatelor, cu excepția investigațiilor „ad legem ferenda” (Stahl, 1974, 47);

7) *adresa și numărul telefonului* unde pot fi contactați cercetătorii în vederea obținerii unor informații suplimentare despre ancheta întreprinsă; 8) în finalul scrisorii însoțitoare nu vor lipsi cuvintele de mulțumire pentru bunăvoința celor care au răspuns la chestionarul autoadministrat (chestionarul poștal).

Tot ca o particularitate a chestionarelor poștale, forma acestora, punerea în pagină, acuratețea tiparului influențează și motivează subiecții în a răspunde sau nu la întrebări. Lungimea chestionarului poștal este diferită de cea a chestionarului administrat de către operatorii de anchetă. Pe bună dreptate, cu referire la chestionarul poștal, se poate spune: „Cu cât chestionarul este mai scurt, cu atât este mai bun“. Chestionarele poștale nu trebuie să cuprindă mai mult de 8 – 10 întrebări simple. Theodore Caplow (1970, 223) citează chiar cazul unui chestionar poștal printre medicii din SUA care cuprindea doar două întrebări:

„*Ați prescris medicamentul «X»?*“

- astăzi
- săptămâna trecută
- luna trecută
- în urmă cu mai mult de o lună
- deloc

„*Aveți intenția de a prescrie în viitor medicamentul «X»?*“

- sigur
- ocazional
- este posibil
- deloc

Dat fiind interesul pentru problema pusă în discuție, simplitatea întrebărilor, ca și dimensiunile lui reduse au determinat recuperarea a 90 la sută din chestionarele expediate. Este un caz aproape unic.

Kenneth D. Bailey (1978/1982, 155) consacră în manualul său de metode de cercetare socială un întreg capitol chestionarelor poștale, relevând factorii care afectează anchetele bazate pe chestionare poștale. În primul rând, instituția care lansează sau sponsorizează ancheta se pare că influențează puternic numărul celor care returnează chestionarele completate și durata efectuării anchetei. Cel puțin aceasta rezultă dintr-un experiment efectuat de Christopher Scott (1961) în Marea Britanie. S-a lansat un chestionar, precizându-se că ancheta este comandată de: guvern, apoi, de o universitate și, în fine, de o instituție comercială. După o săptămână, se reîntorseseră la experimenterii: 47,8 la sută din chestionarele lansate de universitate, 46,3 la sută din cele atribuite instituției comerciale și 44,6% din chestionarele sponsorizate chipurile de guvern. În final, după patru săptămâni, proporția răspunsurilor se schimbase: cele mai multe chestionare

completate proveneau din ancheta poștală susținută financiar de guvern (93,3%), apoi de la cea lansată de presupusa firmă comercială (90,1%) și, în fine, de la ancheta declarată a fi fost făcută de universitari (88,7%).

Un alt factor, mai puțin semnificativ însă, îl constituie „atractivitatea” chestionarului (formatul și culoarea imprimatului): numărul celor care răspund în cazul anchetelor poștale nu este influențat semnificativ de culoarea tiparului sau hârtiei. S-a înregistrat, totuși, o diferență în plus când chestionarele au fost tipărite (s-au reîntors completate 95,2 la sută), comparativ cu multiplicarea lor prin xerox (au revenit completate 94,4 la sută din chestionarele lansate experimental).

Același Christopher Scott (1961), citat de Kenneth D. Bailey (1978/1982), a experimentat efectul lizibilității asupra proporției celor care răspund la chestionarele poștale. Sociologul englez a comparat două versiuni tipografice ale aceluiași chestionar: în primul caz, textul (cu cap de literă mai mic, cu spațiul dintre rânduri mai redus) era tipărit pe o singură pagină; în cel de-al doilea caz, același text era tipărit pe două pagini (mai lizibil). Lizibilitatea chestionarului a ridicat procentul celor care au răspuns de la 93,6 la sută (în primul caz) la 94,8 la sută. Un efect pozitiv în sensul sporirii numărului celor care răspund la chestionarele poștale îl are și modul de redactare a scrisorilor ce însoțesc acest tip de chestionare. Când scrisorile erau impersonale (includeau 12 pronume), procentul răspunsurilor era mai ridicat (91,4 la sută), față de 89,6 la sută răspunsuri, când scrisorile erau puternic personalizate (includeau 22 de pronume). S-a mai constatat că scrisorile scurte și „permissive” (care nu cereau ultimativ să se completeze chestionarele) au condus la rezultate mai bune din punctul de vedere al proporției răspunsurilor. Faptul că scrisorile însoțitoare ale chestionarelor poștale erau scrise manual sau erau imprimate tipografic nu a influențat procentul chestionarelor înapoiate instituției care le-a lansat (în scop experimental).

Principala limită a chestionarelor poștale este dată de numărul mare de nonrăspunsuri, de imposibilitatea de a alcătui eșantioane reprezentative. Albert A. Blankenship (1961) consemnează faptul că într-o țară cu tradiție a anchetelor de opinie, cum este SUA, se reîntorc doar 15 la sută din chestionarele lansate. Cu totul excepțional, proporția chestionarelor recuperate poate ajunge la 80 la sută. În mod obișnuit, pentru a ridica proporția răspunsurilor la 30 – 40 la sută este necesar să se trimită subiecților scrisori de rememorare, însoțite de chestionarele la care nu au răspuns. La o anchetă prin poștă, lansată de Universitatea Cornell (SUA) privind problemele studențești, au răspuns la primul apel 36 la sută, la a doua scrisoare 25 la sută, la a treia 20 la sută. Restul de 19 la sută din studenții care au primit chestionarul n-au răspuns deloc. Au fost trimiși operatori de anchetă la domiciliu pentru a-i identifica: erau fie studenți în anul întâi, neîncadrați încă

deplin în viața universitară, fie nonconformiști. Prin astfel de procedee – rememorarea și trimiterea operatorilor de anchete – se sporește numărul, dar și reprezentativitatea răspunsurilor. C. A. Moser (1958/1967) remarcă faptul că răspunsurile venite după scrisoarea de rememorare sunt mai reprezentative pentru populația care nu a răspuns decât răspunsurile sosite la termenul fixat. Acestor răspunsuri trebuie să li se acorde o pondere mai mare, pentru că cei ce răspund numai în urma scrisorilor de rememorare, față de cei care au răspuns de la început, reprezintă caracteristici mai apropiate de cei care nu au răspuns deloc. J. B. Lansing și J. N. Morgan (1971) au ajuns la concluzia că expedierea mai multor scrisori de reamintire a rugăminții de a completa chestionarul primit prin poștă, combinată cu apelul telefonic în același scop, conduce aproape la dublarea numărului persoanelor ce cooperează în investigațiile psihosociologice (Tabelul 6.14). Dar și în aceste condiții, aproximativ o pătrime din cei solicitați să participe la ancheta poștală nu au dat curs rugăminții de a completa chestionarele.

Fără îndoială, experimentele invocate nu au pentru noi decât o valoare indicativă: ar merita să cunoaștem în amănunt comportamentul populației din România. Rămâne și aceasta o datorie a mai tinerilor noștri colegi.

Tabelul 6.14. Sporirea proporției răspunsurilor la un chestionar poștal prin combinarea trimiterii scrisorilor de reamintire și apelul telefonic (după Lansing și Morgan, 1971)

	Proporția răspunsurilor
Expedierea chestionarelor	46,2%
Prima scrisoare de reamintire	12,2%
A doua scrisoare de reamintire	8,8%
Apelul telefonic de reamintire	10,1%
Total răspunsuri:	77,3%

Se poate pune întrebarea – împreună cu E. A. Suchman și J. McCandless (1940, 758) – „*Cine răspunde la chestionare?*“ (poștale). Cei interesați, cei mai instruiți, cei care au mai mult timp liber. Dacă, în mod obișnuit, într-o anchetă punem problema reprezentativității, cu privire la chestionarele poștale punem de la început problema nereprezentativității. Trebuie să știm să estimăm nereprezentativitatea acesteia. Pentru a micșora numărul nonrăspunsurilor datorate incapacității de a înțelege întrebările, refuzului de a răspunde, pierderii chestionarului, schimbării adresei temporare sau definitive etc. s-a încercat trimiterea repetată a acelorași scrisori și chestionare (Malcoln Rollins), calcularea subeșantionului „absenților de acasă“ (M. H. Hansen și W. N. Hurwitz), ca și trimiterea unor chestionare mai simple sau mai reduse – uneori doar întrebările cheie.

De asemenea, pentru a incita la completarea chestionarelor autoadministrate, s-a recurs la practica de a introduce „întrebări-locomotivă” la începutul chestionarului, întrebări care să-l intereseze pe cel anchetat și să antreneze la răspuns șirul de întrebări următoare. Pentru acea parte din populație care nu răspunde, după mai multe scrisori de rememorare, pot fi folosiți operatorii de anchetă. Firește, acest procedeu ridică mult costul anchetei, pentru că – așa cum remarca, nu fără umor, Marie Jahoda – „chestionarele pot fi trimise prin poștă, operatorii nu”. În afara lipsei de reprezentativitate, utilizarea chestionarelor poștale este limitată și de faptul că nu putem ști cu exactitate cine a completat chestionarul (o persoană, mai multe). Pentru unele probleme este necesar să răspundă la întrebări numai un anumit membru al familiei. Autoadministrarea nu oferă garanții în acest sens. Încercarea de a obține un răspuns spontan este aproape imposibilă în cazul chestionarelor poștale. De asemenea, temele cercetate cu ajutorul chestionarelor autoadministrate trebuie să fie foarte atractive pentru subiecții investigați.

O serie de cercetări experimentale au vizat efectul stimulării financiare asupra ratei răspunsurilor în anchetele poștale (Jack W. Duncan, 1979; Scott J. Armstrong, 1980; Lee Harvey, 1987). Rezultatele acestor cercetări converg: remunerarea pentru completarea chestionarelor sporește numărul răspunsurilor și plata imediată (introducerea banilor în plic, alături de chestionar) are un efect mai puternic decât promisiunea unei recompense bănești mai mari după primirea chestionarului completat. Vom ilustra cele spuse printr-un studiu realizat de Jeannine M. James și Richard Bolstein (1992, 442). Cei doi cercetători au comparat proporția răspunsurilor la o anchetă poștală utilizând șapte eșantioane și un grup experimental de control (persoane care nici nu primiseră bani și nici nu li se promisese că vor fi recompensați pentru participarea la anchetă). În plicurile ce conțineau chestionarele s-au introdus bancnote de un dolar și cinci dolari (primele două eșantioane); următoarelor patru eșantioane li s-au expediat concomitent cu chestionarele și cecuri de: 5, 10, 20 și 40 de dolari. În fine, populației din cel de-al șaptelea eșantion li se dădea asigurarea că vor primi 50 de dolari după expedierea chestionarelor la institutul care a lansat cercetarea. S-a avut în vedere nu numai creșterea ratei răspunsurilor în funcție de stimularea financiară, dar și comportamentul populației după primirea mai multor scrisori de reamintire a rugămintii de a participa la ancheta lansată. Rezultatele au fost surprinzătoare (Tabelul 6.15).

Experimentul adus în discuție susține concluziile celorlalte studii, dar arată și lucruri noi: de exemplu, că un dolar primit imediat are aproape același efect, în ordinea sporirii răspunsurilor, ca și cincizeci de dolari (promiși) după primirea chestionarelor; de asemenea, nu au apărut diferențe semnificative între eșantioanele doi și trei (adică, cinci dolari *cash* și cinci dolari *cec*). Rata

răspunsurilor crește concomitent cu mărirea recompensei financiare. În plus, experimentul a evidențiat că expedierea a trei scrisori de reamintire nu produce efecte semnificative în ridicarea procentului răspunsurilor, în timp ce prima scrisoare sporește proporția răspunsurilor cu 15 – 20 la sută.

Tabelul 6.15. Rata răspunsurilor (%) în funcție de stimularea financiară și de numărul scrisorilor de reamintire (după James și Bolstein, 1992)

	Scrisori de reamintire			
	I	II	III	IV
Grup experimental de control	20,7	36,7	46,7	52,0
Eșantionul 1: un dolar cash	40,7	52,0	61,3	64,0
Eșantionul 2: cinci dolari cash	48,7	60,7	66,7	71,3
Eșantionul 3: cinci dolari cec	52,0	62,7	66,7	67,3
Eșantionul 4: zece dolari cec	44,0	56,7	62,0	66,7
Eșantionul 5: douăzeci dolari cec	54,0	70,7	75,3	79,3
Eșantionul 6: patruzeci dolari cec	54,0	63,3	66,0	69,3
Eșantionul 7: cincizeci dolari promisiune	23,3	43,3	53,3	56,7

Problema obținerii cât mai multor răspunsuri la chestionarele lansate prin poștă (prin trimiterea de scrisori, prin apel telefonic sau chiar prin vizite la domiciliu a operatorilor de interviu) ridică întrebarea: cei care răspund după primul apel au opinii și comportamente comparabile cu cei care răspund la chestionar după ce li s-au adresat repetate rugăminți (ca să nu mai vorbim de cei care nu răspund deloc)?

Avem temei să credem că, psihologic, situațiile sunt diferite. Prin urmare, tratarea laolaltă a tuturor răspunsurilor (indiferent dacă au fost obținute după o a doua scrisoare de reamintire sau dacă au revenit în timpul precizat de la început) nu se justifică. Chestionarele poștale ar trebui prelucrate „în valuri” – așa cum s-au reîntors (după prima scrisoare, după a doua ș.a.m.d.). Ce facem, însă, cu cei care nu răspund deloc? Nicole Berthier-Nachury și François Berthier (1978, 78), discutând despre „redresarea” eșantioanelor – condiție *sine qua non* a validității sondajelor psihosociologice – prezintă cele două metode aplicabile, în acest scop, în anchetele poștale: metoda extrapolării grafice și metoda Hansen.

a) Prima metodă, cunoscută și sub numele *metoda Clausen și Ford*, se bazează pe supoziția că nonrăspunsurile reprezintă un caz limită al răspunsurilor care revin după multe insistențe (trimiterea operatorilor la domiciliul persoanelor incluse în eșantion). Preluăm din lucrarea soților Nicole și François Berthier (1978, 80), profesori la Universitatea din Grenoble, exemplul didactic pentru însușirea metodei extrapolării grafice. Să presupunem că într-o anchetă poștală

privind medicina preventivă rata reîntoarcerii chestionarelor a fost cea din Tabelul 6.16.

Tabelul 6.16. Rata răspunsurilor la un chestionar poștal (după Nicole și François Berthier, 1978)

	Rata răspunsurilor	Rata răspunsurilor cumulate
	%	%
La prima solicitare	31	31
La prima scrisoare de reamintire	15	46
La a doua scrisoare de reamintire	9	55
La prima vizită la domiciliu	14	69
La a doua vizită la domiciliu	6	75
Nonrăspunsuri	25	100
Total	100	

Fără îndoială că cei preocupați de problema sănătății au răspuns chiar de la prima solicitare. Analiza procentajului răspunsurilor afirmative la întrebarea: „Considerați că un medic ar trebui să vă examineze de cel puțin patru ori pe an?” susține aserțiunea formulată *a priori*. Procentajul răspunsurilor DA descrește „val după val” (Tabelul 6.17)

Tabelul 6.17. Rata răspunsurilor pozitive (după Nicole și François Berthier, 1978)

	Rata răspunsurilor	Rata răspunsurilor cumulate
	%	%
La prima solicitare	34	34,0
La prima scrisoare de reamintire	29	32,4
La a doua scrisoare de reamintire	27	31,5
La prima vizită la domiciliu	21	29,4
La a doua vizită la domiciliu	18	28,4
Nonrăspunsuri	25	100

Se poate aprecia că procentajul răspunsurilor DA din ultimul val (al celor care nu au răspuns deloc) ar fi inferior celui din al cincilea val, adică: mai puțin de 18 la sută ar spune DA, dacă ar răspunde la chestionarul lansat, ceea ce ar reduce și mai mult procentajul răspunsurilor pozitive pe ansamblul eșantionului. Prin metoda extrapolării grafice (*metoda Clausen și Ford*) se estimează că aproximativ 26 la sută din populație ar fi de acord ca examinarea medicală să se facă de patru ori în decursul unui an (Figura 6.5).

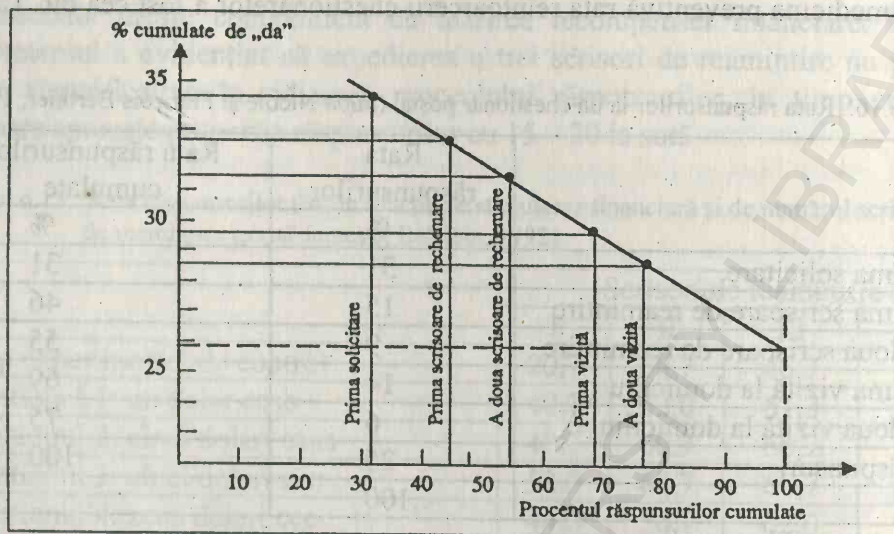

Fig. 6.5. Extrapolarea grafică (după Nicole și François Berthier, 1978, 81)

Cea de-a doua metodă de „redresare” a eșantioanelor în anchetele poștale, *metoda Hansen*, constă în interviuarea celor care nu au răspuns la ancheta poștală. Se construiește un eșantion restrâns din persoanele care nu au retrimis la expeditor chestionarele completate. Prin interviuare, numărul răspunsurilor, firește, va spori, dar tratarea nediferențiată a răspunsurilor (prin chestionar poștal și prin interviuare *face-to-face*) nu are suficient temei. Folosind aceeași sursă pentru exemplificare, să analizăm următorul caz: într-o anchetă poștală s-au expedit $n = 2000$ de chestionare, dar s-au reîntors doar $m = 500$ de chestionare. Cercetătorii au considerat că din cei care nu au colaborat la ancheta poștală ($n - m = 1500$) ar mai trebui încă 500 de răspunsuri pentru ca eșantionul să fie reprezentativ. La o întrebare oarecare, să spunem: întrebarea A, 32 la sută din chestionarele poștale indicau varianta DA. Prin interviuarea la domiciliu, proporția celor care au răspuns DA a fost de 41 la sută. Pentru estimarea ponderii răspunsurilor pozitive la respectiva întrebare pe întregul eșantion, se folosește formula:

$$f = \left(\frac{m}{n} \times a\right) + \left(\frac{n-m}{n} \times b\right)$$

ceea ce în cazul discutat ar corespunde următoarei situații:

$$f = \left(\frac{500}{2000} \times 32\right) + \left(\frac{1500}{2000} \times 41\right) = 38,75\%$$

Deci, estimăm că 38,75 la sută din populație răspunde pozitiv la întrebarea analizată. Metoda Hansen poate fi utilizată nu doar pentru estimarea răspunsurilor în anchetele poștale, ci și în alte situații: de exemplu, combinarea unui interviu telefonic cu un interviu *face-to-face*, a unei anchete prin interviu cu o anchetă telefonică etc.

Chestionarele publicate în reviste, ziare sau ca anexă la diferite mărfuri vândute relevă cu și mai multă acuitate toate limitele chestionarelor autoadministrate. Nonrăspunsurile fac ca aceste chestionare să fie dificil de utilizat în scopuri științifice. Cel mult, chestionarele publicate în ziare și reviste pot să ducă la adunarea unor răspunsuri-ilustrații, fără a avea pretenția că sunt concludente. Spre exemplu, la un chestionar tipărit în ziarul *Scînteia tineretului*, în 1970, au venit la redacție doar 808 răspunsuri. Așa cum am semnalat în introducerea acestui capitol, tradiția chestionarelor publicate în ziare și reviste urcă la noi până la începutul secolului al XX-lea (*Noua Revistă Română*, 1900, 12). În ziarul *Politica* din 13 ianuarie 1927, Petru Comarnescu anunță o anchetă asupra artei românești menționând câteva întrebări din care reținem preocuparea pentru antrostereotipurile etnice, precum și modalitatea ziaristică de motivare a răspunsurilor (vezi Lecturi 6.2).

După decembrie '89, principalele cotidiene *Adevărul*, *România Liberă*, *Libertatea* ș. a., precum și revistele săptămânale, lunare sau trimestriale au fost inundate de așa-zise sondaje de opinie realizate fie de ziariști improvizați ca cercetători științifici, fie de cercetători științifici improvizați ca jurnaliști. S-au publicat în presa de mare tiraj, în primii ani după revoluția din 1989, prea puține sondaje de opinie bine proiectate și corect realizate. Suntem de părere că este preferabil să se desfășoare sondaje de opinie publică mai puține și rezultatele lor să fie atestate științific de un for academic înaintea publicării în ziare și reviste, decât să se încerce manipularea opiniei publice, mai ales în perioada alegerilor parlamentare și prezidențiale, prin așa-zise sondaje bazate pe răspunsurile la întrebările – adesea greșit formulate – tipărite în ziare. În preajma alegerilor din mai 1990, „sondofrenia” a atins cote foarte înalte, iar rezultatele sondajelor de opinie au fost drastic infirmate de comportamentul de vot al alegătorilor. Credem că la descalficarea investigațiilor de acest tip a contribuit din plin și nepriceperea sau neatenția în elaborarea chestionarelor, ea și încrederea nejustificată în rezultatele sondajelor bazate pe chestionarele publicate în ziare și reviste. Pentru analiză, ca exercițiu didactic, reproducem un astfel de chestionar pe o temă extrem de importantă: drepturile omului (vezi Lecturi 6.3).

Lecturi 6.3

Sondaj de opinie „Drepturile omului”

În colaborare cu Liga Drepturilor Omului, vă invităm să răspundeți următorului sondaj de opinie. Marcați opțiunea dv. cu un „X”. Răspunsurile la sondaj se trimit pe adresa redacției noastre, cu mențiunea: „Sondaj de opinie 05”.

1. Puteți enumera unul sau unele dintre cele mai importante drepturi ale omului?

2. Considerați că ați fost lezată vreodată în drepturile dv. fundamentale?
- Da (Ce drept a fost încălcat? Explicați la pct. Observații)
- Nu
3. Unde considerați că trebuie să vă adresați în asemenea situații?
- Organelor de poliție
- Organelor de procuratură
- Organelor de justiție
- Organizațiilor pentru apărarea drepturilor omului
- Guvernului
- Președintelui
- Organizațiilor internaționale
- Organizațiilor sindicale
4. Considerați că există încălcări ale drepturilor omului în România în prezent?
- Da (Răspundeți la întrebarea 5)
- Nu
5. Dacă DA, care sunt drepturile cel mai frecvent încălcate?

6. Ce drepturi considerați că ar trebui să fie respectate? (primele trei mai importante)

Observații:

7. Date personale:
Sexul: masculin1 feminin.....2
Vârsta: _____
Categorია socială:
muncitor.....1 țăran.....2
intelectual.....3 funcționar.....4
student/elev5 pensionar.....6
armată/poliție.....7 casnic.....8
fără ocupație.....9
urban.....2 rural.....3
Județul: _____

Pentru relații suplimentare, vă puteți adresa Ligii Apărării Drepturilor Omului, cu sediul în București, strada Onești, nr. 11, cod 70119, telefon 13.71.90 sau Redacției „România liberă”, Piața Presei Libere, nr. 1, București, cod 71341, telefon 17.52.70.

Chestionarele publicate și difuzate ca anexă la diferitele mărfuri vândute constituie mai degrabă o modalitate de a face reclamă comercială decât de a studia piața.

După numărul persoanelor care răspund concomitent (în aceeași încăpere) la un chestionar autoadministrat, se disting *chestionare autoadministrare individual*, cum sunt cele „poștale” sau cele „publicate” și *chestionare autoadministrare colectiv*.

Chestionarele autoadministrare colectiv îmbină avantajele chestionarelor autoadministrare cu avantajele celor administrate de către operatorii de anchetă. Informația se recoltează rapid, costul este scăzut, nonrăspunsurile sunt mai reduse, subiecții pot fi lămurii suplimentar asupra modului de completare a chestionarelor. Chestionarele autoadministrare colectiv se utilizează în colectivitățile școlare, în armată, acolo unde, prin însăși natura activităților cotidiene, subiecții sunt reuuiți în încăperi mai mari, având și posibilitatea de a scrie (mese, scaune). Prin tehnica „extemporalului”, autoadministrarea colectivă a chestionarului poate cuprinde 30 – 50 de subiecți deodată. În psihologie, aplicarea testelor colective a dezvăluit unele dificultăți ale „tehnicii extemporalului”. Se poate vorbi de o influențare reciprocă – voluntară sau involuntară – a subiecților. Cel ce distribuie chestionarele poate și el influența rezultatele. Cu toate acestea, din propria experiență de aplicare a unor chestionare de cercetare, considerăm că tehnica extemporalului este utilizabilă cu succes doar în colectivitățile școlare, militare ș. a. pentru avantajele enunțate, dar și pentru faptul că ea se aseamănă cu activitățile de învățare propriu-zise.

Privitor la chestionarele autoadministrare, credem că această modalitate trebuie privită cu multă circumspecție: orice încercare de a trage concluzii cu valoare de generalizare prin utilizarea chestionarelor autoadministrare individual, în special a chestionarelor publicate în ziare, reviste sau cărți putând fi riscantă.

Chestionarele administrare de operatorii de anchetă constituie modalitatea cea mai des utilizată de culegere a informațiilor, în anchetele și sondajele psihosociologice. Folosirea operatorilor de anchetă, chiar dacă ridică costul investigației, asigură reprezentativitatea eșantionului, poate lămuri înțelesul întrebărilor, permite să răspundă la chestionar și persoanele cu nivel de școlarizare scăzut și, ceea ce este, poate, cel mai important, însoțește întotdeauna aplicarea chestionarului cu înregistrarea unor date de observație privind condițiile ambientale în care s-a răspuns întrebărilor, reacțiile spontane ale subiectului. „Folosirea întrebărilor dinainte stabilite în chestionar implică în unele cazuri modificări, adaosuri de natură nestandardizată, întrebări suplimentare cu finalitate precisă de clarificare și completare a răspunsurilor” (Larionescu, 1969, 128). Acest lucru nu este posibil decât prin utilizarea operatorilor de anchetă, care, așa cum remarcă Roger Daval, dau și siguranța că răspund la chestionar chiar persoanele desemnate în eșantion și fac accesibile cercetării probleme mai complexe (Daval, 1963, 151).

Prin administrarea de către operatorii de anchetă a chestionarelor se realizează o comunicare interumană de tip deosebit, un mod „nenatural” de comunicare (Scheuch, 1967, 136). În ce constă specificitatea acestei comunicări? În primul rând, în faptul că sunt puse în situația de a comunica două persoane absolut străine care, alternativ, au rol de emițător și de receptor. Relația însă nu este simetrică: circulația informațiilor este orientată: comunicarea este deci univocă.

Se poate pune întrebarea: ce-i determină pe oameni absolut necunoscuți să răspundă la întrebări uneori foarte intime, să intre într-o astfel de comunicare neobișnuită? Probabil că, în primul rând, politețea și curiozitatea, dorința de a contribui la perfecționarea vieții sociale. Aceasta impune însă chestionarului să fie axat pe o problemă socială actuală și să fie, la rândul lui, politicos. O astfel de motivație însă nu este suficientă (Cannell și Kahn, 1953/1963). Trebuie luate în considerație totdeauna și nivelul de aspirații al subiectului și interesul lui pentru știință. Comunicarea prin ea însăși trebuie să motiveze subiectul pentru a continua să răspundă. Priza de contact (*rapport builders*), abordarea persoanelor spre a comunica constituie totuși o problemă. Dacă, pentru a intra în contact, s-ar începe astfel: „Ați avea acum timp să-mi răspundeți la câteva întrebări?”, cu siguranță că mulți subiecți ar răspunde „Nu!”. Așa cum propunea Bernard S. Philips (1966/1971, 142), este mult mai bine să se încerce formula: „Dacă ar fi posibil pentru dv. să ne ajutați la acest proiect de cercetare, atunci aș fi bucuros acum sau cu alt prilej să vă pun câteva întrebări”. George Gallup propune o formulare: „Sunt din partea Institutului American de Opinie Publică – Institutul Gallup – și trebuie să fac o cercetare de opinie. În fiecare oraș noi întrebăm săptămânal diferiți oameni ce gândesc despre unele probleme de însemnătate națională. M-aș bucura să aud opinia dv. prin răspunsul la câteva întrebări. Numele dv. nu mă interesează – mă interesează numai opinia dv.”. Uneori, pentru abordarea subiecților cuprinși în eșantion, se trimite în prealabil o scrisoare. Așa procedează Heinrich T. Abel (1957) în studiul muncitorilor care și-au schimbat profesiunea.

„Stimate domnule _____

De la serviciu mi-a fost indicată adresa dv. V-aș fi foarte recunoscător dacă m-ați ajuta într-o cercetare pe care o fac din însărcinarea. . . Îmi voi permite să vă vizitez la ora. . . , în ziua de. . . și vă rog să rezervați pentru răspunsuri la întrebări circa 30 de minute.

Cu stimă _____ “

Fără îndoială că modalitatea de a intra în contact cu persoane absolut străine pentru a le cere părerea variază de la cultură la cultură, totdeauna stabilirea contactului spre a comunica rămâne o problemă. Comunicarea dintre operatorul de anchetă și cel ce răspunde la chestionar este „nenaturală” și pentru faptul că, selectiv, mesajul este înregistrat în scris: se consemnează doar răspunsurile

subiectului. Acest lucru îl poate deranja pe subiect, îl poate face suspicios. Eleonor E. Maccoby și Nathan Maccoby recomandă operatorilor de anchetă să spună: „*Sper că e bine să iau câteva notițe. Eu aș putea uita ceva, doresc să rețin corect*”; sau „*Eu văd într-o zi atât de multă lume, știți dv., și aș putea încurca cele spuse de unul și altul*” sau „*Îmi fac notițe pentru ca mai târziu să-mi pot reîmprospăta gândurile*”. Există reguli precise de înregistrare a răspunsurilor. C. H. Backstrom și G. D. Hurs au elaborat liste de control în care se specifică faptul că este interzisă modificarea unui răspuns, după ce s-a trecut la întrebarea următoare. Prima reacție este cea adevărată, exprimă cel mai bine atitudinea. În psihologie se utilizează frecvent proba asociativ-verbală: se consemnează primul cuvânt evocat subiectului de un alt cuvânt-stimul. Timpul de latență (întârzierea răspunsului) exprimă gradul de emotivitate, dezvăluie cuvintele afectogene. Din această perspectivă, pentru întrebările de opinie se pare că este eficientă tehnica utilizată de Alfred C. Kinsey (1948) în studiul comportamentului sexual la bărbat și femeie: tehnica *tirului rapid* care nu permite celui ce răspunde să-și organizeze răspunsurile. Operatorul de anchetă va consemna totuși întrebarea la care s-a încercat o revenire. Tehnica „tirului rapid” nu exclude posibilitatea celui ce răspunde de a-și aduna gândurile; pentru întrebările de cunoștințe, chiar este indicat a lăsa suficient timp de gândire. Operatorul de anchetă nu se va grăbi să consemneze un răspuns de tipul „*Nu știu*” sau „*Ce pot spune eu în legătură cu. . .*” sau „*Ce știu eu. . .*”. Adesea, astfel de introduceri prin care subiectul câștigă timp sunt urmate de răspunsuri foarte competente.

Operatorii de anchetă nu se vor mulțumi – în cazul chestionarelor cu întrebări închise, precodificate, trihotomice sau multiple – să încercuiască codul, ci vor consemna totdeauna comentariile legate de răspunsurile date. Comentariul persoanelor anchetate trebuie consemnat cuvânt cu cuvânt, curat și citet, cu expresiile, construcția frazei și chiar greșelile gramaticale ale subiectului. Când comentariul este prea lung, este mai bine a se utiliza prescurtările cuvintelor decât să se rezume răspunsurile. Imprimarea pe bandă de magnetofon este soluția ideală de înregistrare fidelă a răspunsurilor: atât conținutul, cât și intonația, pauzele. Chiar cea mai cursivă vorbire nu constă numai dintr-o activitate verbală, ci și din pauze. Frieda Goldman-Eisler (1961) consideră că între 40 și 45 la sută dintr-o „unitate de vorbire” este dată de pauze, ceea ce permite să afirme că „în relațiile verbale, inactivitatea are un rol la fel de important ca și activitatea (Reschka, 1971, 751). Lingviștii consideră inactivitatea din cadrul vorbirii ca pe un fenomen extralingvistic și nu-i acordă interesul pe care îl are acest fenomen pentru psiholingviști și psihoterapeuți. Pentru înțelegerea interviului ca proces de interacțiune verbală, nu trebuie luate în considerație în primul rând pauzele scurte (*syntactic junctures*) ce marchează granița dintre unitățile sintactice, care au funcția de a facilita decodificarea actului de comunicare, ci pauzele mai lungi (*hesitation pauses*), care nu sunt în legătură cu structura lingvistică a actului de

comunicare. Aceste pauze pot fi puse în legătură cu două fenomene psihologice: tensiunea emoțională și gândirea, și verbalizarea în procesul comunicării (Reschka, 1971). Unele cercetări au arătat că utilizarea, în procesul comunicării a conceptelor cu un grad înalt de abstractizare duce la dublarea numărului de astfel de pauze. În ceea ce privește tensiunea emoțională care însoțește orice proces de comunicare, se poate spune că ea influențează nu asupra a ceea ce spune subiectul anchetat, ci asupra felului cum spune ceea ce spune.

Pentru analiza înregistrărilor de pe benzile de magnetofon, din perspectiva antropologiei cultural-lingvistice, Ion Oprescu și Victor Săhleanu (1973, 68) propun următorii indicatori: *indicatorul fonetic*, vizând particularitățile dialectice, locale, specifice, defecțiunile de pronunție; *indicatorul de timbru* (aspru, moale, răgușit etc.); *indicatorul de intensitate* (șoptit, normal, tare); *indicatorul de durată* (viteza de vorbire); *fluența vorbirii* (pauza mută, pauza sonoră, pauza mascată, ezitarea); *caracteristica vorbirii* (plângăreț, miorlăit, reținut, moale, temător, timid, speriat, contrariat-mirat, a ceartă, ferm, hazliu, neutru); *reacții diverse* (râde, îi vine să râdă, mirat-râde, uimire, trage aer în piept, cască, oftează, contrariat, misterios, plescăie, plescăie satisfăcut, își drege vocea, înghite în sec, lungește cuvintele, declarativ, șoptește înainte să articuleze cu voce tare, întrebător etc.). Acești indicatori perfect utilizabili în cercetările sociologice marchează superioritatea înregistrării răspunsurilor pe bandă de magnetofon sau video față de oricare alt tip de înregistrare.

Reacția oamenilor este, însă, negativă față de mijloacele de înregistrare mecanică, fapt care reduce spontaneitatea. În afară de aceasta, utilizarea magnetofonelor sau a camerelor de luat vederi ar ridica costul anchetelor și ar mări durata totală a timpului afectat investigației. Pare rezonabil a se accentua faptul că un bun antrenament al operatorilor de anchetă, formarea unui stil propriu de abrevieri și – eventual – stenografierea duc la sporirea fidelității în consemnarea răspunsurilor. În timpul comunicării răspunsurilor, operatorii de anchetă trebuie să privească în ochii celui ce răspunde. Toți autorii sunt de acord cu faptul că simpatia subiectului A pentru interlocutorul său B se exprimă în numărul și durata privirilor lui A către B. Privirea întreține comunicarea; orice întrerupere în această comunicare poate declanșa celor intervievați o reacție defavorabilă continuării răspunsurilor la chestionar.

Desigur, în afara consemnării răspunsurilor cuvânt cu cuvânt, există posibilitatea consemnării răspunsurilor din memorie, fapt ce apropie de firesc comunicarea dintre operatorul de anchetă și subiectul interogat. Consemnarea din memorie prezintă, însă, un grad mai redus de fidelitate: unele din momentele dramatice ale aplicării chestionarului sunt înregistrate, în timp ce altele sunt omise. Tehnica consemnării doar a gradului de adeziune, ca și consemnarea doar a cuvintelor cheie reduc înregistrarea la elementele ei esențiale și se recomandă ori de câte ori nu avem, de-a face cu operatori de anchetă experimentați.

În fine, administrarea chestionarului de către operatorii de anchetă dă naștere unei comunicări interumane de un tip deosebit, pentru că în cadrul acestei comunicări *feedback*-ul este diminuat. *Feedback*-ul, retroacțiunea reprezintă un element esențial în comunicare.

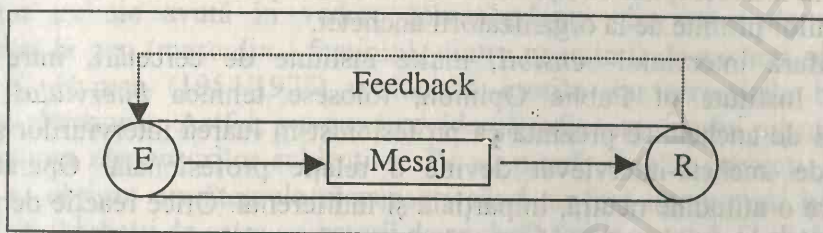

Fig. 6.6. Schema comunicării: E = emittor, R = receptor

Roger Mucchielli (1971) sublinia efectele *feedback*-ului asupra emittorului și asupra relației emittor – receptor. Asupra emittorului: evidențiază condițiile recepționării; determină o flexibilitate a comunicării prin perceperea obstacolelor, cunoașterea personalității receptorului, adaptarea mesajului, sensibilizarea la semnale verbale și nonverbale. Asupra relației emittor – receptor: sporește sensibilitatea receptorului și simpatia lui față de emittor; sporește sensibilitatea emittorului și simpatia lui față de receptor; facilitează comunicarea prin învățarea rolurilor de emittor și de receptor.

În administrarea chestionarului de către operatorii de anchetă, relația operator de anchetă – subiect interviuat (emittor-receptor) se caracterizează printr-o pronunțată „lateralitate” (Alex Bavelas și Ronald Leavitt). Desigur, lateralitatea nu este maximă, *feedback*-ul nu ia valoarea zero, dar nici nu este posibil, în această relație, ca emittorul (operatorul de anchetă) să-și propună cunoașterea personalității receptorului (a subiectului interviuat) cu scopul de a adapta mesajul (chestionarul) și de a modifica canalul de comunicare (limbajul verbal sau nonverbal). Mai mult, administrarea chestionarului de către operatorii de anchetă nu presupune totdeauna simpatia manifestă a emittorului față de receptor. Este adevărat că în teorie, dar și în practica investigării fenomenelor sociale, relația operator de anchetă – subiect anchetat, cel mai adesea, se caracterizează prin „sensibilitate”. Carl R. Rogers (vezi capitolul despre interviu) recomandă celui care face interviul (pentru că administrarea chestionarului de către operatorul de anchetă este o formă a interviului: „interviu pe bază de chestionar” sau, cum i se mai spune: interviu standardizat, formalizat, inflexibil, controlat) să arate totdeauna simpatie față de cel ce răspunde ca persoană, dar nu și față de opiniile lui. Într-un experiment de aplicare a unui test proiectiv, comportamentul pozitiv al experimentatorului, comparativ cu un comportament neutru sau negativ față de subiect, a dus la sporirea numărului de răspunsuri și, totodată, la ridicarea nivelului creativității (Edith Lord). Exprimarea simpatiei,

comportamentul pozitiv al operatorului de anchetă vizează cooperarea cu subiectul intervievat. Operatorul de anchetă nu va demoraliza pe cel ce nu găsește răspuns la mai multe întrebări printr-o remarcă: „Nici pe asta n-o știți!“, ci, cu înțelegere și simpatie, zâmbind, va putea destăinui că nici el nu cunoaște răspunsul la întrebare, dar că așa scrie în chestionar și că trebuie să se conformeze instrucțiunilor primite de la organizatorii anchetei.

În afara interviului *sensibil*, multe institute de cercetări, între care și American Institute of Public Opinion, folosesc tehnica *interviului neutral*. Operatorul de anchetă se prezintă ca profesionist în luarea interviurilor și relația operator de anchetă-intervievat devine o relație profesională. Operatorul de anchetă are o atitudine neutră, imparțială și indiferentă. Orice reacție de simpatie sau antipatie, de aprobare sau dezaprobare este interzisă operatorului de anchetă: feed-back-ul este mult redus. Emițătorul – de această dată, subiectul care răspunde – nu poate recepționa efectul pe care l-a produs mesajul (răspunsul) transmis. În fața lui nu se găsește un interlocutor sensibil, ci unul „neutr“, care repetă întrebarea dacă nu s-a înțeles, dar nu explică sensul întrebării, care înregistrează răspunsurile, nu le comentează.

Cea de-a treia modalitate de administrare a chestionarului – conform lui Erwin K. Scheuch (1967) – este cea a *interviului sever*, destul de rar utilizat în investigația sociologică. Se aseamănă mai mult cu un interogatoriu decât cu un interviu: persoanei intervievate i se reproșează inconsecvențele răspunsurilor, i se atrage atenția asupra răspunderii ce o poartă pentru rezultatele cercetării; între operatorul de anchetă și cel intervievat se realizează o distanță, care devine maximă când administrarea chestionarului capătă forma *interviului antagonic*. Chiar în această formă de interviu, operatorul de anchetă nu trebuie să influențeze subiectul să răspundă într-un anume fel. Răspunsul corect la chestionar este cel care reflectă cel mai adecvat opinia subiectului: ceea ce contează în administrarea chestionarelor constituie tocmai crearea condițiilor pentru exprimarea opiniilor, realizarea unei atmosfere permissive, lipsite de teama de a greși.

Alegerea și formarea operatorilor de anchetă contribuie în cel mai înalt grad la reușita aplicării chestionarului, la obținerea informației primare și, deci, la eficiența investigației. Albert A. Blankenship (1961) se întreaba: „Cine este un bun operator de anchetă?“ Răspunsul: „O persoană inteligentă, sănătoasă, extrovertită și fără prejudecăți“. Se mai poate formula cerința ca operatorii de anchetă să fie: agreabili, maturi, obiectivi și conștiincioși, interesați de problemele umane, capabili de a trăi intens sentimentele altora (empatie). Raymond L. Gordon (1969) atrage atenția asupra valorii empatiei în desfășurarea interviului pe bază de chestionar.

Experiența a arătat că femeile au rezultate mai bune în activitatea de operator de anchetă decât bărbații, pentru că sunt mai ușor acceptate în casă și, deci, pot înregistra mai exact răspunsurile și reacțiile subiecților, pentru că sunt capabile de mai multă sensibilitate și sunt mai puțin suspecte decât bărbații (M. Dunnette și K. Kirchner). Sexul operatorilor de anchetă pare să dea naștere

unor distorsiuni. Într-un experiment de condiționare verbală, subiecții au emis un număr mai mare de cuvinte ostile când experimentatorul era de sex feminin, cu fizic plăcut, decât atunci când experimentatorul era de sex masculin. O sarcină simplă de sortare, experimental, a fost bine rezolvată când subiecții și experimentatorii erau de sex opus. Este demonstrat faptul că la interpretarea rezultatelor trebuie avută în vedere corespondența, din punct de vedere al apartenenței la gen (masculin / feminin), dintre operatorii de anchetă și subiecți. Herbert H. Hyman (1954/1975) analizează erorile din cercetările bazate pe interviu și chestionar. Astfel, s-a pus în evidență influența sexului operatorilor de anchetă asupra răspunsurilor subiecților. Pe un număr de 819 subiecți, bărbați și femei, s-au obținut următoarele răspunsuri când au fost intervievați bărbații de către bărbați, bărbații de către operatorii de anchetă femei ș.a.m.d. (Tabelul 6.18).

Tabelul 6.18. Distribuția răspunsurilor în funcție de apartenența la gen (masculin/feminin) a operatorilor de anchetă și a persoanelor interviuate (după Hyman, 1954/1975)

	De acord	Împotrivă	Nedeciși
Bărbați intervievați de bărbați	44%	48%	8%
Bărbați intervievați de femei	39%	58%	3%
Femei interviuate de femei	49%	47%	4%
Femei interviuate de bărbați	61%	28%	11%

Acest experiment a relevat „solidaritatea” masculină și „indignarea” feminină. Atrage atenția și sporirea procentului femeilor „fără opinie” când sunt interviuate de bărbați în legătură cu pedepsirea unui delict aproape exclusiv masculin.

În aceeași lucrare, Herbert H. Hyman (1954/1975, 165) prezintă și rezultatele unei anchete efectuate de National Opinion Research Center (NORC) în 1947 asupra unui număr de o mie de persoane din Baltimore, care erau solicitate să se pronunțe „de acord” sau „împotrivă” în legătură cu următorul enunț: „Nici un om decent nu trebuie să respecte o femeie care a avut relații sexuale înainte de căsătorie”. De această dată, au ieșit în evidență „solidaritatea” și „indignarea” feminină (Tabelul 6.19).

„Închisorile sunt prea bune pentru cei ce atentează la pudoare: ei ar trebui pedepsiți public”.

Tabelul 6.19. Distribuția răspunsurilor (după Hyman, 1954/1975)

	De acord	Împotrivă	Nu știu	Nr.
Bărbați intervievați de bărbați	37%	57%	6%	87
Bărbați intervievați de femei	36%	60%	4%	234
Femei interviuate de femei	30%	44%	6%	357
Femei interviuate de bărbați	58%	38%	4%	1139

Ca și subiecții cuprinși în anchetă, operatorii de interviu au un status social propriu, fac parte dintr-o anumite categorie socio-profesională. Voluntar, dar cel mai adesea involuntar, ei exprimă poziția lor socială prin felul cum vorbesc, prin îmbrăcăminte, comportament. Persoana interviuată percepe statusul social al operatorului de anchetă și își ajustează comportamentul verbal (răspunsurile) în raport de ceea ce crede că așteaptă sau ar trebui să afle operatorul de anchetă, ca reprezentant al grupului său social, de la el.

O serie de autori ca: Herbert H. Hyman, Stephen A. Richardson, Barbara S. Dobrenwend și David Klein (1965) subliniau faptul că perceperea de către cel care răspunde a unei „distanțe sociale” față de operatorul de anchetă influențează puternic răspunsurile. D. Robinson și S. Rhode găsesc o diferență de 19 la sută în repartizarea răspunsurilor când, într-o problemă etnică, operatorii de anchetă fac parte din populația majoritară sau minoritară. Numeroase cercetări experimentale au arătat că apartenența la un grup etnic influențează răspunsurile, după cum operatorul de interviu aparține sau nu aceleiași etnii. Într-o anchetă efectuată de NORC în 1943, persoanele cu prejudecăți antisemite exprimau aceste prejudecăți mai puternic în fața unor operatori de interviu neevrei, decât atunci când interviurile erau făcute de evrei. Cităm din aceeași lucrare a lui Herbert H. Hyman (1954/1975, 162).

„Credeți că evreii din SUA au prea mare influență în lumea afacerilor?”
(Tabelul 6.20)

Tabelul 6.20. Distribuția răspunsurilor (după Hyman, 1954/1975)

	Da	Nr.
Neevrei intervievați de neevrei	50%	50%
Neevrei intervievați de evrei	20%	50%

În 1946, D. Robinson și S. Rhode au rafinat tehnica experimentală, urmărind să vadă ce influențează mai mult, numele sau înfățișarea tipice (Tabelul 6.21).

Tabelul 6.21. Distribuția răspunsurilor la aceeași întrebare, în funcție de caracteristicile etnice (după Hyman, 1954/1975)

	Da
Înfățișare și nume tipic evreiesci	50%
Înfățișare tipic evreiască	15,6%
Înfățișare de neevreu	24,3%
Înfățișare și nume neevreiesci	21,4%

Deși mentalitățile în SUA s-au schimbat în ultimii cincizeci de ani, problema relației dintre intervievator și intervievat din punctul de vedere a apartenenței etnice rămâne actuală. Ea are semnificație nu numai în cercetarea antisemitismului, dar și a xenofobiei și a prejudecăților etnice, în general. Daniel Katz a reușit să evalueze influența statusului social în cadrul relației operator-subiect intervievat.

Dar nu numai elementele ușor observabile: sexul, vârsta sau statusul social ale operatorului de anchetă influențează reacțiile subiectului. Alura generală, maniera de a fi și de a se mișca, gestul, privirea acționează asupra celui ce răspunde. Este foarte probabil, așa cum remarcă Donald A. Gordon (1967), că un sentiment antagonist față de operatorul de anchetă va spori numărul răspunsurilor „nu știu”. Dimpotrivă, un sentiment de inferioritate, în orice privință, va diminua frecvența răspunsurilor „nu știu”, intervievatul fiind tentat să facă presupuneri acolo unde informația îi este lacunară (Joan Macferlane Smith). Unele experimente au demonstrat apariția răspunsurilor conform așteptărilor experimentatorului datorită influenței neintenționate a factorilor paralingvistici și kinestezici ai experimentatorului. Se vorbește astăzi despre o nouă știință având ca obiect de studiu semnificația psihologică a contracțiilor musculare. Prin mimică, operatorul de anchetă trebuie să exprime interes pentru răspunsurile subiectului; privirea trebuie să fie vie, optimistă. Anchetatorul trebuie să fie optimist și nimic nu demoralizează mai mult un operator de anchetă decât un chestionar lung și neinteligent. Sentimentul de colaborare a operatorilor de anchetă cu organizatorul investigației, atragerea acestora la alcătuirea chestionarului, supravegherea adecvată și remunerația corespunzătoare mențin moralul anchetatorilor. În afara factorilor nonverbal, o serie de factori paralingvistici asociați cuvântului sunt de mare importanță în comunicarea dintre operatorul de anchetă și cel intervievat. Efectele verbo-motorii (ritm, debit verbal, articulație), efectele vocii (timbru, intensitate, modulații), ca și efectele cuvintelor și ale frazelor (jocurile de sens etc.), așa cum remarcă J. Guilhot (1962), fac să se vorbească în cadrul comunicării interumane despre o „semnificație subiectivă” (ceea ce se intenționează a se transmite) și despre „o semnificație obiectivă” (ceea ce se transmite de fapt). Simpla întărire a răspunsurilor printr-un „mm-hmm” a dus la creșterea performanțelor subiectului (J. Greenspoon și W. S. Verplank). Referitor la această „intonație magică”, la universul „hm” al operatorilor de anchetă, scriitorul și sociologul francez Georges Perec (1965/1967, 39) remarcă plurivalența: „punctează cuvântarea celui intervievat, îi câștigă încrederea, îl înțelege, îl îmbărbătează și-l întreabă, ba uneori chiar îl și amenință”.

Cadrul fizic în care se administrează chestionarul, ca și momentul (ora din zi, ziua din săptămână), exercită o influență asupra răspunsurilor. Sunt de evitat încăperile „oficiale”; cel mai indicat este să se desfășoare interviul ca o discuție cât mai obișnuită într-un cadru obișnuit: la locul de muncă sau la domiciliul subiectului. Dar în spațiul de lucru, ca și la domiciliul subiectului intervievat,

imposibilitatea izolării față de ceilalți perturbă comunicarea. Prezența unei a treia persoane în momentul interviului modifică răspunsurile. De exemplu, tinerii apreciază pozitiv cunoștințele școlare când administrarea chestionarului se face în prezența unei a treia persoane (adult). Într-o cercetare a Universității din Berlinul de Vest (1958), era formulată această întrebare:

– „Credeți că mai târziu, în viață, cunoștințele școlare, , vă vor folosi: toate, multe, unele sau nici unele?“ (Tabelul 6.22).

Tabelul 6.22. Distribuția răspunsurilor în funcție de prezența unei a treia persoane

Răspunsuri	În prezența celei de-a treia persoane	În absența unei a treia persoane
Toate	11%	5%
Multe	49%	37%
Unele	40%	58%
Nici unele	0%	0%

Cercetând aceeași problemă (influența prezenței celei de-a treia persoane în momentul administrării chestionarului), M. R. Sheppard (1961) a constatat că exactitatea răspunsurilor la întrebările factuale sporește, dar distorsionează puternic răspunsurile la întrebările de opinie. Pentru a diminua această sursă de erori, în chestionar trebuie prevăzut totdeauna un spațiu pentru observații, în care să se consemneze condițiile în care s-a administrat chestionarul. Walter Friedrich (1971, 37) atrăgea atenția asupra faptului că „interviul nu va putea fi completat parte la locul de muncă, parte în pauza de masă, la club sau la domiciliu“ și formula cerința standardizării condițiilor de administrare a chestionarelor (din punctul de vedere al spațiului).

Alegerea momentului cel mai adecvat pentru administrarea chestionarului nu este întâmplătoare. Orele prea matinale sau prea târzii sunt nepotrivite. Se consideră că anchetele pot fi făcute în tot cursul zilei, cu excepția orelor de masă și de odihnă, cu începere de la ora nouă dimineața până la ora nouă seara. Întreruperea din muncă a subiecților plătiți în acord, ca și reținerea după orele de program sunt neindicate. M. Maget (1962, 173), subliniind importanța momentului luării de contact, preciza: „ca regulă generală, se evită a se tulbura: activitatea care cere un efort susținut sau intens, repausul familial, repausul de după o muncă grea“.

Ziua din săptămână în care se desfășoară ancheta influențează răspunsurile. Pe un eșantion de 1 079 de berlinezi s-a făcut o cercetare demoscopică.

S-a pus întrebarea:

– „Credeți că preferurile în 1959 vor rămâne aceleași, vor crește sau vor scădea?“ (Tabelul 6.23)

Tabelul 6.23. Distribuția răspunsurilor în funcție de ziua efectuării anchetei

Răspunsuri	Luni până vineri	Sâmbătă	Duminică	Total
Vor crește	71%	76%	79%	74%
Vor rămâne aceleași	26%	22%	19%	23%
Vor scădea	3%	2%	2%	2%
Total	100% (556)	100% (221)	100% (302)	100% (1079)

Pentru a neutraliza sursa de eroare introdusă prin intervenția operatorilor de anchetă, pentru a reduce, deci, dezavantajele chestionarelor administrate de către acești operatori, trebuie totdeauna îndelung gândită alegerea timpului și a locului de desfășurare a interviului, dar și alegerea persoanei care să se califice ca investigator de teren.

Administrarea chestionarelor constituie o tehnică și o artă în același timp. Fără o anume predispoziție înăscută – temperament extrovertit, capacitate de a trăi sentimentele altora (empatie), fizic plăcut, sănătate robustă, inteligență – nimeni nu poate deveni bun operator de anchetă. Dar nici cea mai dotată persoană nu va putea realiza un interviu, pe bază de chestionar, corect, dacă nu va respecta o serie de *reguli tehnice*: studierea chestionarului (cvasi) memorarea întrebărilor, respectarea succesiunii întrebărilor, înregistrarea fidelă a răspunsurilor, interviuarea numai a persoanelor indicate, păstrarea secretului profesional.

Formarea operatorilor de anchetă ca profesioniști și instruirea lor atentă înaintea fiecărei investigații se impun cu necesitate. Trebuie stabilit dacă operatorii de anchetă potențiali nu au ei înșiși prejudecăți legate de viața sexuală, fumat, alcool, religie etc. În nici un caz cei cu prejudecăți marcante nu vor fi antrenati în investigarea unor fenomene precum cele amintite. Completarea de către operatori a câte unui chestionar din cele care urmează a fi aplicate are un dublu scop: pe de o parte, dezvăluie operatorilor dificultățile de formulare a răspunsurilor și, pe de altă parte, dezvăluie organizatorilor anchetei gradul în care răspunsurile celor investigați concordă cu răspunsurile date de operatorii de anchetă.

Unele încercări de validare a modului în care se administrează chestionarele de către operatorii de anchetă au pus în evidență o serie de erori: de memorie, netransmiterea cuvânt cu cuvânt a instrucțiunilor, fenomenul de suprasondare (de obținere cu orice preț a răspunsurilor), mare variabilitate de la operator la operator în ceea ce privește comportamentul, percepție selectivă (operatorii sunt înclinați să audă ceea ce doresc ei să audă), folosirea propriului vocabular în înregistrarea răspunsurilor; scurtarea sau lungirea răspunsurilor (în funcție de debitul verbal al operatorului, nu al celui care răspunde).

Eliminarea totală a surselor de erori rezultate din aplicarea chestionarului de către operatorii de anchetă nu pare posibilă. Pot și trebuie să fie eliminate, însă, erorile sistematice, cele care nu se anulează prin numărul (mai totdeauna mare) al operatorilor de anchetă. De asemenea, totdeauna trebuie făcut un control de validare a felului cum se aplică chestionarul, operatorii de anchetă fiind avertizați despre acest control. În acest sens, este frecvent utilizat *controlul prin poștă*. Se expediază scrisori persoanelor cuprinse în eșantion (la 30-50 la sută din acestea) și, pe baza răspunsurilor primite (se înapoiază 50-60 la sută din scrisorile expediate), pot fi trase concluzii cu privire la probitatea și tehnicitatea anchetatorului: dacă durata aplicării chestionarului s-a încadrat în „zona de timp” prevăzută, dacă persoana interogată este cea desemnată în eșantion etc. Un alt mijloc de control este *relecturarea chestionarului*, care permite depistarea *biașurilor* (erorilor) introduse de operatorii de anchetă. *Verificarea la calculator*, ca și *contraancheta*, oferă garanții suficiente pentru munca în teren a operatorilor.

Încercarea de clasificare a chestionarelor după conținut, formă și mod de aplicare nu trebuie înțeleasă ca o diviziune și compartimentare rigidă; una și aceeași întrebare poate fi de opinie sau factuală, unul și același chestionar poate fi interpretat ca fiind special sau omnibus, poate fi autoadministrat sau administrat de către operatorii de anchetă. Prin chestionarele factuale înregistrăm ceea ce se presupune că subiectul știe: cum îl cheamă, ce vârstă are, când a mers ultima dată la cinematograf. Prin cele de opinie, înregistrăm ceea ce crede individul. Întrebând: „*Unde vă veți petrece concediul de odihnă din acest an?*”, vom afla o opinie sau un răspuns factual? Este greu de precizat: se amestecă într-un tot indivizibil certitudini, dorințe, speranțe, hotărâri etc. Mai mult, întrebarea în sine sau chestionarul în sine nu pot fi considerate nici de opinie, nici factuale dacă nu sunt raportate la populația la care se aplică. Întrebând: „*Care credeți că sunt consecințele poluării atmosferei?*”, vom obține de la nespecialiști simple opinii, în timp ce de la specialiști în ecologie vom obține date factuale. Despre chestionarele speciale am arătat cât pot fi ele de speciale, în condițiile în care orice fapt social este greu de surprins în complexitatea lui: complexitatea fiind caracteristica definitorie a faptelor și fenomenelor sociale.

Nu întâlnim decât foarte rar într-un chestionar numai întrebări deschise sau numai întrebări închise; foarte adesea subiectului i se dă posibilitatea să răspundă liber și operatorul de anchetă încadrează răspunsul astfel formulat într-unul precodificat. Și este de la sine înțeles că orice chestionar elaborat spre a fi autoadministrat poate fi aplicat (în practică, pentru a completa eșantionul, cum s-a arătat, sunt trimiși operatori de anchetă să administreze chestionarele poștale). De asemenea, subiecții cu nivel superior de școlarizare pot răspunde singuri, prin autoadministrare, fără mari dificultăți, la chestionarele elaborate în ideea de a fi administrate de către operatorii de anchetă.

Clasificarea pe care am realizat-o, în scopul de a facilita înțelegerea problematicii chestionarului ca tehnică și ca instrument de investigare a fenomenelor sociale, trebuie privită ca o încercare de construcție a unor tipuri-limită. În practică întâlnim ponderi mai mult sau mai puțin accentuate ale diferitelor caracteristici enumerate.

Structura chestionarelor

A vorbi despre structura chestionarului înseamnă a analiza diferitele tipuri de întrebări ca elemente ale structurii și raporturile dintre aceste întrebări ca legături între elementele structurii. În cadrul unui chestionar, schimbarea unei părți atrage după sine modificarea întregului; suprimarea unui element antrenează după sine raporturi schimbate între elementele (întrebările) reținute, deoarece chestionarul reprezintă un singur tot, unitar, formalizat. Dată fiind această situație, intervenția forurilor politico-administrative din trecut, ca și tentația unor patroni în prezent, de a dicta cercetătorilor vieții sociale ce întrebări să fie scoase din chestionar nu se justifică. Pledăm pentru autonomia și respectul specialiștilor. Cine și-ar permite să-l învețe pe chirurg cum să opereze numai pentru faptul că plătește spitalizarea sau tratamentul medical? Pe de altă parte, ne pronunțăm clar pentru sporirea responsabilității celor care lansează chestionare: și această tehnică de cercetare are reguli ce trebuie respectate cu strictețe. Îmi apare azi din ce în ce mai limpede faptul că inamicul sociologiei nu este chestionarul, ci amatorismul, diletantismul în structurarea acestui instrument de investigare, ce își are, firește, virtuțile și limitele sale.

În structura chestionarelor, după funcția lor, pot fi puse în evidență întrebări: 1) introdutive, de contact sau de „spart gheața”; 2) întrebări de trecere sau tampon; 3) întrebări filtru; 4) bifurcate; 5) „de ce”; 6) de control; 7) întrebări de identificare.

Întrebările introductive au rolul de a „încălzi” atmosfera, de a da subiectului sentimentul de încredere în anchetator și în el însuși. Prima întrebare nu se va referi la date personale, nici la lucruri foarte complicate. Mulți practicieni ai anchetelor subliniază faptul că prima întrebare este bine să fie închisă (răspuns de tipul *Da-Nu*); să permită persoanelor să răspundă fără mari eforturi. Într-o anchetă privind raporturile individ-stat-societate s-au imaginat astfel de întrebări de contact (Noelle, 1963, 88).

- „Credeți că ar fi mai bine să trăim fără a trebui să muncim?”

Da..... 1

Nu..... 2

Nedecis.....3

- „Se spune frecvent că noi trăim într-o lume grăbită. Cum apreciați situația: aparțineți acelor oameni care au mult prea puțin timp?”

Mult prea puțin timp.....1

Nu prea puțin timp.....2

Alt răspuns.....3

Ambele întrebări de contact vizează problema asupra căreia în mod curent oamenii își pun întrebări: necesitatea muncii, lipsa timpului liber, dar nu abordează problemele esențiale ale chestionarului, astfel că persoanele intervievate devin interesate de conținutul în continuare al chestionarului.

Într-o anchetă privind prestigiul diferitelor profesii (SUA, 1967), realizată de National Opinion Research Center, întrebarea de contact era astfel formulată:

a. „Presupuneți că un tânăr înzestrat vă cere sfatul asupra celei mai valoroase profesii. Ce profesie i-ați indica?”

William J. Goode și Paul K. Hatt (1962) comentează această întrebare: ea pune subiectul în situația de a da sfaturi și îl lămurește în același timp cu privire la scopul investigației. Legată de ea, cea de-a doua întrebare:

b. „Ce este cel mai important, după părerea dv., să stea în atenția unui tânăr când își alege profesia?”

Aceasta este, în fond, prima întrebare a chestionarului.

Practica chestionarului uneori dezvăluie deficiențe în legătură cu întrebările introductive. Multe chestionare încep greșit – după părerea noastră – cu întrebări de identificare.

Chestionar

1) Sexul (B) (F) Profesiunea tatălui. ... a mamei. ...

Părinții sunt divorțați. Da, Nu. Recăsătorii? Da Nu.

Pentru ca după aceste întrebări – care sunt și foarte personale, înainte de „a se sparge gheata”, elevii să fie întrebați direct, fără încercarea de a-i introduce în temă:

2. Ce aveți de gând să faceți după terminarea liceului?

Chiar atunci când se renunță la întrebările de identificare, multe chestionare încep direct, omițându-se întrebările introductive.

Chestionar

1) Ce înseamnă pentru tine fericirea?

2) Care sunt calitățile pe care le prețuiești cel mai mult la oameni?

Exemplele pot fi înmulțite.

Chestionar

1) Care au fost cele trei obiecte (materii) care v-au plăcut cel mai mult în școală?

Anonim

Chestionar

Răspunsurile se marchează prin încercuirea cifrei de cod corespunzătoare variantei de răspuns indicată de subiect.

1) Aveți radio? 2) Nu 1) Da 2) Aveți televizor? 2) Nu 1) Da

Întrebările de trecere au drept scop de a marca în structura chestionarului apariția unei noi grupe de întrebări referitoare la o altă problemă. Prin aceste întrebări se stabilește cadrul de referință pentru răspunsuri și se încearcă a se motiva aceste răspunsuri. Într-un chestionar nu avem de-a face cu o succesiune de stimuli izolați, ci cu o înlănțuire de stimuli intercondiționați. Acțiunea unuia dintre acești stimuli este pregătită de acțiunea stimulului anterior. Întrebările de trecere au această funcție de pregătire.

5. Socotiți că programul televiziunii ar trebui să cuprindă următoarele emisiuni, mai des sau mai rar?

	(1) mai des	(2) mai rar	(3) ca până acum	(4) indiferent	(5) nu pot răspunde
Filme artistice					
Muzică ușoară					
Știri					
Economice					
Seriale					
Muzică populară					
Sport					
Transfocator					
Varietăți					

6. Și acum câteva întrebări despre filmele artistice:

a) La ce oră ați dori să fie programate?

(1) (2) (3) (4)
Ca până acum Mai devreme Mai târziu Nu pot răspunde

b) În mod obișnuit filmele prezentate în emisiunea „Telecinemateca” vă satisfac?

(1) (2) (3)
Filmul nou Filmul vechi Mi-e indiferent

În alte chestionare, grupele de întrebări sunt și mai accentuat separate, pentru ca în interiorul fiecărei grupe de întrebări coerența răspunsurilor să fie crescută.

Lumea în anul 2010

45. Va fi mai firesc sau mai puțin firesc ca femeile să ocupe posturi de conducere?

mult mai mult ca și azi mai puțin nu știu

46. Va fi mai firesc sau mai puțin firesc ca tinerii să ocupe posturi de conducere?

mult mai mult ca și azi mai puțin nu știu

Întrebările de până acum s-au referit la ceea ce credeți că se va întâmpla în anul 2010. V-am ruga acum să ne spuneți ce ați dori să se întâmple în anul 2020.

47. Oamenii vor fi mai preocupați sau mai puțin preocupați de viața lor interioară?

mai mult ca și azi mai puțin nu știu

48. Oamenii vor fi mai interesați sau mai puțin interesați de succesul lor pe plan social?

mai mult ca și azi mai puțin nu știu

Există posibilitatea ca întrebările de trecere sau tampon între grupele de întrebări vizând problemele distincte să fie înlocuite de o adecvată punere în pagină: se distanțează grupele de întrebări, se introduc desene, elemente grafice: linii, chenare. Întrebările de trecere reprezintă momente de destindere în cadrul chestionarului și duc la concentrarea atenției subiectului asupra problemelor ce urmează a fi discutate, facilitându-i abordarea succesivă a întrebărilor.

Întrebările filtru au o funcție contrară întrebărilor de trecere: ele opresc trecerea unor categorii de subiecți la întrebările succesive, reprezentând în același timp un control al calității răspunsurilor. Exemplu (dintr-o cercetare mai veche a noastră):

13. Informația Bucureștiului a publicat anul acesta vreun material despre unitatea în care lucrați?

1. Da

2. Nu

3. Nu știu

(Pentru cei care dau răspunsul 1 urmează întrebările 14, 15 și 16. Pentru cei care dau răspunsurile 2 și 3 se trece direct la întrebarea 17).

14. L(e)-ați citit? 1. Da 2. Nu
15. Ați fost de acord cu felul cum erau puse problemele?
1. Da 2. Cu unele rezerve 3. Nu
16. Credeți că acest(e) material(e) a(u) avut vreo contribuție la îmbunătățirea activității în unitatea în care lucrați?
1. Da
2. Nu
3. Nu știu
17. Ați putea indica titlul unui material din ziarul *Informația Bucureștiului*?

Foarte adesea interesează numai opiniile unei anumite categorii din populația cuprinsă în anchetă: de exemplu, în cadrul unei anchete despre noile canale TV, opiniile aceloră care posedă de mai mult timp televiziune cu cablu la domiciliu. În acest sens, întrebarea:

1. De când aveți televiziune cu cablu?

- 1) De mai puțin de 1 an
2) De 1 – 2 ani
3) De peste 2 ani

este filtru pentru întrebarea nr. 3.

3. În ultimul timp, Pro TV a introdus în programele sale unele emisiuni noi. Iată titlul câtorva dintre ele, despre care vă rugăm să ne spuneți cum le apreciați.

Uneori, însă, interesează opiniile „pro” și „contra” ale tuturor celor anchetați. Construim atunci întrebări bifurcate. Întrebările bifurcate separă sensurile „pro” și „contra” din răspunsurile subiecților, dar, spre deosebire de întrebările filtru, nu opresc subiectul de a urma succesiunea întrebărilor și nici nu califică răspunsurile date. Exemplu:

12. În mod obișnuit, dv. aplicați copilului dv. pedepse corporale?

1. Da
2. Nu

(Dacă răspunsul este „Da”, urmează întrebarea 13; dacă răspunsul este „Nu”, urmează întrebarea 14).

13. De ce obișnuiți să aplicați copilului dv. pedepse corporale?

14. De ce refuzați să aplicați copilului dv. pedepse corporale?

În cadrul anchetei privind metodele de educare utilizate în familie, interesa în egală măsură motivarea folosirii pedepselor corporale ca mijloc educativ, dar și considerentele pentru care este respinsă o astfel de metodă. Construirea unor întrebări bifurcate este foarte utilă când între sensurile „pro” și „contra” ale unor opinii se intercalează serii de întrebări ce ar îngreua, din partea subiectului sau a operatorului de anchetă, urmărirea logicii chestionarului.

Întrebările „de ce?” au funcția de a provoca explicații în raport cu diferitele opinii exprimate. Deși nelipsite din chestionar, întrebările „de ce?” constituie un exemplu elocvent de întrebări imprecise. „De ce tragi sfoara?” „De capătul ei” sau „Pentru că este imposibil să o împing”; „D-aia”. Răspunsurile sunt hazlii, dar ele au fost provocate de întrebarea „de ce?”, la care însă se aștepta un răspuns de justificare a acțiunii. La întrebarea „de ce?”, fiecare justifică decizia luată, opinia exprimată. Foarte adesea justificarea este dată de primul argument ce-i vine omului în minte, evantaiul acestor argumente fiind larg. Valoarea informativă a întrebărilor „de ce?” pare a fi foarte scăzută. Credem chiar că valoarea unui chestionar este invers proporțională cu numărul întrebărilor „de ce?” existente în structura lui. Medicul nu te întreabă niciodată de ce te doare în dreptul rebordului costal drept sau în regiunea pectorală. Mai mult, el îți spune „de ce!”. Este nefiresc, în această ordine de idei, să întrebăm persoanele din eșantion „de ce” săvârșesc abateri de la normele morale de conduită, „de ce” merg la biserică sau la cinematograful. În unele chestionare întâlnim folosirea abuzivă a întrebărilor „de ce”. De exemplu:

De ce face naveta?

- Câștigă mai bine în altă parte	1
- Are vechime într-o întreprindere din altă localitate și nu vrea să-și piardă avantajele acesteia	2
- Nu i-a plăcut munca agricolă.....	3
- Alte motive (se va nota)	4

Probabil că toate aceste motive și încă altele nu epuizează întrebarea „de ce”, așa încât ea pare inutilă. Pe de altă parte, întrebarea „de ce” poate provoca răspunsuri greșite, răspunsuri ce nu conțin informația dorită. Întrebând, în studiul pieței: „De ce folosiți pasta de dinți Aquafresh?”, răspunsurile pot să oscileze între a prezenta calitățile produsului și obișnuința de a folosi acest produs. Întrebarea corectă ar fi trebuit să fie formulată astfel:

- „Ce avantaje prezintă pasta de dinți Aquafresh?” (În prealabil, trebuia introdusă o întrebare filtru: „Folosiți pasta de dinți Aquafresh?”)

Întrebările de control nu aduc informații noi, ci verifică fidelitatea, consistența opiniei exprimate. Într-un chestionar elaborat de noi privind tineretul și viitorul, am introdus un număr relativ mare de întrebări de control.

15. Peste 50 de ani, rolul școlii în formarea generală a oamenilor va fi:

1) mult mai mare	2) mai mare	3) ca și astăzi
4) mai mic	5) mult mai mic	6) nu știu

În cazul în care opinia exprimată acorda școlii în viitor un rol mult mai însemnat, ceea ce se întâmpla de regulă la pretestare, fidelitatea față de această opinie era probată de întrebarea de control nr. 16.

16. Credeți că peste 50 de ani școala va juca un rol mult mai însemnat în formarea generală a oamenilor?

1. Da	2. Nu	3. Nu știu

Întrebările de control dau asigurări și asupra faptului dacă subiecții au înțeles exact sensul întrebărilor, dacă nu este alterată persistența atenției.

Întrebările de clasificare (sau de identificare) servesc la analiza răspunsurilor din chestionar. Este bine ca aceste întrebări privind: sexul, vârsta, nivelul de școlarizare, situația profesională etc. să încheie chestionarul. Despre întrebările de identificare, ca întrebări factuale, am mai discutat. Nu facem acum decât o singură remarcă: datele de identificare pot fi obținute fără a formula astfel de întrebări:

7. Ești băiat sau fată?

- băiat.....	1
- fată.....	2

8. Câți ani (împliniți) ai?

Așa cum am mai spus, întrebările într-un chestionar nu sunt stimuli izolați, nu sunt elemente independente, ci se raportează unele la celelalte, se presupun reciproc sau se influențează reciproc în funcție de succesiunea lor, de poziția lor.

Tehnici de structurare a chestionarelor

Luarea în considerare a raporturilor dintre întrebări a permis stabilirea unor tehnici de structurare a chestionarelor.

Tehnica pâlniei (funneling), care presupune trecerea de la general la particular. Subiectul este pus în situația de a răspunde mai întâi la o întrebare care vizează un aspect general, urmând să răspundă apoi la o alta cu totul particulară. Exemplu:

- Sunteți de acord sau împotriva aplicării de către părinți a pedepsei corporale copiilor?
- Dv. aplicați pedepsele corporale copiilor dv.?

Tehnica pâlniei presupune mai întâi formularea unor întrebări libere și, în final, a unor întrebări închise:

- Ce părere aveți despre valoarea stimulentele morale?
 - Ce pondere au stimulentele morale în întreprinderea dv.?
- 1) foarte mare 2) mare 3) redusă 4) foarte redusă

Prin această tehnică se pune în evidență raportul dintre comportamentul verbal și comportamentul deschis; se realizează, totodată, o trecere firească pentru o întrebare personală. Rămâne de constatat dacă printr-o astfel de tehnică persoanele chestionate nu încearcă să dea răspunsurilor o coerență logică, cea de-a doua întrebare fiind influențată de prima.

Tehnica pâlniei răsturnate (reversed funnelling) urmărește drumul invers, de la particular către general. Subiectul anchetat este ajutat să dea răspuns la o întrebare care vizează generalul. Se recomandă această tehnică la chestionarea persoanelor cu un nivel de școlarizare scăzut, pentru că este mai ușor să întrebăm astfel de persoane mai întâi într-o formă concretă:

- Care este părerea dv. despre activitatea clubului studentesc?
- pentru ca imediat să se formuleze o întrebare mai generală:
- Sunteți mulțumit de activitatea artistică din universitatea dumneavoastră?

De asemenea, la construirea oricărui chestionar, trebuie avut în vedere să se elimine influențe nedorite pe care o întrebare le poate avea asupra celorlalte.

Efectul „halo“ (*halo efect*) definește contagiunea răspunsurilor, fie prin iradierea sentimentelor, fie prin organizarea logică a lor. Leon Festinger (1957) arăta că două elemente cognitive (opinii, credințe, reprezentări) care se neagă reciproc, antrenează din partea individului o activitate de reducere a disonanței. Tendința de eliminare a contradicțiilor în formularea răspunsurilor este cât se poate de evidentă: inversarea ordinei de prezentare a întrebărilor într-o anchetă (septembrie 1939) asupra neutralității SUA în timpul celui de-al doilea război mondial a dus la rezultate diferite (Tabelul 6.24).

- A) 1. „Credeți că SUA ar trebui să permită cetățenilor săi să intre în armata franceză și engleză?”
 2. „Credeți că SUA ar trebui să permită cetățenilor săi să intre în armata germană?”
- B) Aceleași întrebări, însă în ordine inversă: întâi întrebarea nr. 2 și apoi întrebarea nr. 1

Tabelul 6.24. Distribuția răspunsurilor în funcție de ordinea întrebărilor

Întrebarea nr. 1		Forma A	Forma B
	Da	45%	40%
	Nu	46%	54%
	Nu știu	9%	6%
Întrebarea nr. 2	Da	31%	22%
	Nu	61%	74%
	Nu știu	8%	4%

În forma A, stringența logică impunea să se acorde și cetățenilor americani de origine germană privilegiul acordat celor de origine franceză sau engleză. În această formă era estompată ostilitatea cetățenilor americani față de fascism, după cum în forma B era diminuată simpatia față de aliați.

Când contagiunea răspunsurilor (*efectul halo*) se datorează necesității de coerență logică din partea subiectului, este indicat a fi eliminată utilizându-se „fenomenul de orbire“, asupra căruia a atras atenția Daniel Katz (1940). Fenomenul de orbire se produce prin înmulțirea datelor nesemnificative pentru problema ce trebuie rezolvată. De exemplu, un avion și un tren pornesc unul spre celălalt din București și Iași. Avionul are o viteză de patru ori mai mare decât trenul și zboară, păstrând aceeași viteză, până întâlnește trenul, apoi se întoarce la București, revine deasupra trenului, din nou la București ș.a.m.d. până ajunge trenul la București. Trenul a parcurs distanța Iași – București în X ore. Ce distanță a parcurs avionul? Pentru rezolvarea problemei nu trebuie reținut decât un singur element: avionul are o viteză de patru ori mai mare decât trenul. Celelalte elemente sunt inutile, dacă se cunoaște distanța București – Iași. Atenția este concentrată în altă direcție și este destul de greu să formulezi un răspuns corect, mai ales într-un interval de timp limitat. Eventualele întrebări care ar putea constrânge răspunsurile celorlalte trebuie separate de numeroase elemente fără legătură cu ele sau să direcționeze gândirea în alt sens, concomitent cu restrângerea timpului de gândire acordat pentru răspuns (întrebări *blitz*).

Iradierarea sentimentelor, determinând contagiunea răspunsurilor, poate fi împiedicată prin plasarea acelor întrebări susceptibile de a provoca *efectul halo* la sfârșitul chestionarului. În acest sens, întrebările vizând practicile religioase, de exemplu, este bine să figureze printre ultimele întrebări din chestionar. De asemenea, se va acorda atenție selectării cuvintelor și formulării întrebărilor: cuvintele terminate în „ism“ și cele terminate în „te“ vor fi, pe cât puțin, evitate.

Efectul de poziție reprezintă în macroplan ceea ce este *efectul halo* în microplan. Acest efect trebuie luat în considerație mai ales în cazul chestionarelor *omnibus*: succesiunea temelor poate influența răspunsurile. Nu fără temei se vorbește despre o „dramaturgie“ a chestionarelor: de-a lungul oricărui chestionar

poate fi pusă în evidență o curbă de tensiune. Locul pe această curbă de tensiune a diferitelor teme influențează intensitatea și direcția răspunsurilor. La începutul chestionarului, întrebările vor fi cât se poate de interesante pentru subiect, dar mai puțin importante pentru cercetător. La sfârșitul chestionarului, dimpotrivă, întrebările interesante pentru cercetător sunt total lipsite de atracție pentru subiect: vârsta, sexul, sistemul socio-profesional etc. (întrebări de identificare). Între extreme, la mijlocul chestionarului, vor fi plasate, păstrându-se echilibrul psihologic, atât întrebări interesante, cât și neinteresante pentru subiect.

Lungimea chestionarului constituie o problemă atât de metodologie, cât și de tehnică a cercetării. Este necesar, într-o cercetare, să fie reținuți toți indicatorii? Cât mai mulți? Cât mai puțini? Considerente de ordin material și de timp ne fac să credem că alegerea, pentru cercetare, doar a indicatorilor principali – a unora dintre aceștia – reprezintă calea cea mai eficăce pentru a descrie sau măsura fenomenele sociale. Această alegere nu înseamnă nicidecum contabilitate, inventariere. Lungimea chestionarului exprimă capacitatea de a alege din universul indicatorilor posibili pe cei esențiali. Cu cât această capacitate este mai scăzută, cu atât chestionarul este mai lung; cu cât este mai lung chestionarul, cu atât este mai ridicat costul total al investigației. Dar lungimea chestionarului nu trebuie măsurată numai în numărul de întrebări, nici numai în timpul necesar completării răspunsului la aceste întrebări. Un chestionar interesant pentru o persoană este mult mai scurt decât cel mai scurt chestionar neinteresant. Alfred C. Kinsey, cercetând comportamentul sexual la bărbat și la femeie, utilizează un chestionar cu 300 – 500 de *item-uri* (dacă întrebarea este simplă, ea însăși constituie un *item*). În mod obișnuit, 25 – 50 de întrebări (sau de *item-uri*) nu obosesc nici pe anchetator, nici pe cel anchetat. Numărul nu este limitativ. Forma întrebărilor (închise, deschise), locul și timpul de desfășurare a anchetei dau un spațiu de joc larg dimensiunilor chestionarului. De asemenea, modalitatea de aplicare. Chestionarele autoadministrate vor fi mai scurte decât cele administrate prin operatori de anchetă; cele poștale mai scurte decât cele aplicate prin tehnica extemporalului.

Multă vreme se considera că un chestionar nu trebuie să necesite mai mult de 30 de minute pentru a fi completat. Astăzi limita este împinsă până la 1 – 1h 30', dar niciodată nu trebuie să se abuzeze nici de timpul și nici de amabilitatea celor anchetați. În plus, s-a constatat că numai prin eforturi susținute oamenii își pot menține atenția într-o anumită direcție mai mult de 40 de minute. Sistemul școlar, precum și cel universitar prevăd pauze în activitatea intelectuală la fiecare 40-50 de minute. Toate acestea pledează pentru limitarea chestionarului, ca timp, la circa 3/4 dintr-o oră. Tehnica extemporalului chiar impune ca acest timp să nu fie depășit. Ca regulă generală, se poate spune că durata, lungimea chestionarului

nu trebuie să depășească capacitatea de concentrare a atenției celui care răspunde (A. B. Blankenship).

Designul chestionarelor (punerea în pagină a întrebărilor) este departe de a constitui un element exterior chestionarului. Werner Henning (1971) precizează condițiile pe care, din punct de vedere tipografic, trebuie să le îndeplinească orice chestionar: să fie imprimat estetic; tipografic să fie clar delimitat (casetele pentru coduri ordonate în aceeași parte a chestionarului, unele sub altele, trimerile – „dacă da, atunci mai departe la întrebarea X” – tipărite cu alt corp de literă etc.); răspunsurile prestabilite să fie plasate pe o singură latură a chestionarului; să fie astfel imprimat încât să permită prelucrarea lui ulterioară.

Felul în care se prezintă stimulii (întrebările) reprezintă el însuși un stimul: alegerea literei tipografice (corp, floare etc.) sau la culegerea computerizată (Arial, Times New Roman, Courier New, Garamond etc.), calitatea hârtiei, așezarea în pagină ș.a.m.d. nu sunt indiferente pentru cercetător. Chestionarele poștale și, în general, cele autoadministrate se impune a fi tipărite pe hârtie de calitate superioară, cu corp de literă opt sau zece. Chiar și chestionarele administrate de către operatorii de anchetă trebuie să fie atent puse în pagină, deși persoana chestionată nu intră în contact direct cu ele. O privire sumară asupra chestionarului permite celui care răspunde să-și facă o imagine despre: seriozitatea cercetării, prestigiul institutului care lansează ancheta. Înșirarea monotona a întrebărilor poate fi evitată printr-o mai judicioasă punere în pagină.

La întrebările deschise, se recomandă utilizarea liniilor pline, nu a punctelor, pentru a ghida scrierea. Exemplu: indicați titlul ultimelor cărți pe care le-ați citit în cursul acestui an:

1. _____	1.
2. _____	2.
3. _____	3.
Recomandabil	Nerecomandabil

Imprimarea chestionarelor pe ambele fețe ale paginii, în afara economiei de hârtie realizate, scutește pe anchetator de manipularea mai multor mii de pagini și are efecte pozitive asupra subiecților cuprinși în anchetă, dar îngreuiază operația de prelucrare ulterioară a datelor. Ordonarea întrebărilor trebuie să permită o rapidă identificare a temelor din chestionar: fie că se schimbă litera (aldinele în locul cursivelor ș.a.m.d.), fie că sunt introduse elemente de semnalizare (încadrarea în chenar, sublinierea etc.).

Punerea în pagină trebuie să răspundă în același timp unor necesități artistice, dar și funcționale. În acest scop, pot fi utilizate o serie de *pictograme*, care facilitează înțelegerea și subliniază elementele esențiale (Figura 6.7).

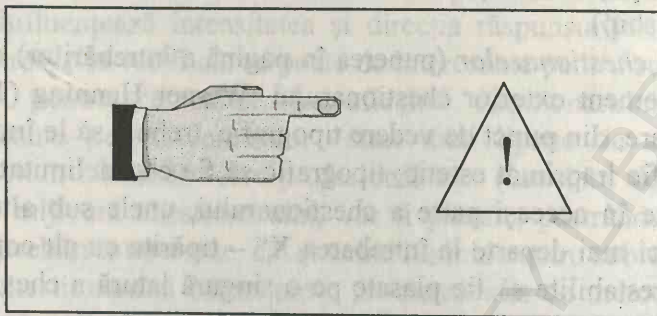

Fig. 6.7. Utilizarea elementelor grafice în chestionar

Codificarea și înregistrarea răspunsurilor trebuie facilitată: codurile vor fi trecute (pe cât posibil) chiar lângă întrebare sau răspuns. Succesiunea lor să fie cât mai firească, fără reveniri sau discontinuități. Încadrarea chestionarului într-un chenar îi dă o formă *bună* (în sens *gestalt*-ist), lasă impresia de ordonare, de lucru finit, ceea ce poate influența pozitiv comportamentul celui anchetat.

Nu pledăm pentru încărcarea cu elemente grafice sau artificializarea chestionarelor, dar utilizarea culorilor (fie a hârtiei sau a tiparului), schimbarea tradiționalei hârtii cu imprimate din carton în relief sau chiar cu material plastic, film, diapozitive par a fi în spiritul timpului.

Formularea întrebărilor

Tehnica chestionarului nu începe cu formularea întrebărilor. Tema anchetei (obiectul investigației), clar definită teoretic, trebuie mai întâi tradusă într-o definiție operațională, urmând apoi stabilirea setului de indicatori. Acești indicatori sunt formulați ca întrebări în chestionar. Desigur, nu toate întrebările reprezintă indicatori: întrebările introductive, ca și cele de trecere nu pot avea această semnificație.

Unele teme de cercetare nu impun operaționalizarea conceptelor și nici nu ridică probleme de formulare a întrebărilor. Dacă vrem să vedem cât de mare este numărul locuitorilor orașului București care folosesc tramvaiul pentru a se deplasa la serviciu nu trebuie să facem altceva decât, pe un eșantion reprezentativ, să întrebăm persoanele selecționate: „*Faceți parte din categoria bucureștenilor care utilizează tramvaiul pentru deplasarea la locul de muncă?* Da. Nu“. Dacă vrem însă să determinăm proporția bucureștenilor care utilizează mijloace de transport urban în comun nu este suficient să întrebăm: „*Faceți parte din categoria bucureștenilor care utilizează mijloacele de transport în comun?*“. Trebuie mai întâi să traducem termenul de „mijloc de transport în comun“, care, deși larg răspândit, este totuși abstract. Cineva s-ar putea gândi și la vapoarele ce

traversează vara Lacul Herăstrău, altcineva chiar și la taxiuri care sunt folosite în comun (succesiv) de mai mulți oameni. Vom întreba concret dacă folosește: tramvaiul, autobuzul sau troleibuzul, dar nu vom putea afirma că este necesară și o formulare specială a întrebărilor.

Încercând mai departe să stabilim motivele pentru care pe traseele comune, din mijloacele de transport în comun, unii bucureșteni preferă tramvaiul, alții troleibuzul și, în fine, o altă parte autobuzele, nu vom apela pur și simplu la întrebarea: „De ce?”. Pentru a surprinde motivele, vom „traduce” tema, obiectul investigației, în indicatori – în semne concrete – pe care îi vom include în întrebări, având însă deosebită grijă pentru *formularea întrebărilor*. Se înțelege că fiecare întrebare trebuie să vizeze o singură problemă. Vor fi evitate întrebările duble, cu atât mai mult interogațiile ce reunesc sub un singur semn de întrebare mai multe aspecte, procese sau fenomene ale vieții sociale. Chiar dacă în cercetările sociologice nu vom întâlni cinci probleme turnate într-o singură întrebare, vom găsi, uneori, întrebări duble care vor conduce inevitabil la răspunsuri nerelevante.

Într-o anchetă din 1957 a Institutului Demoscopic Allensbach, pentru a afla de ce în sudul Germaniei Federale s-au vândut mai puține televizoare decât în restul țării, în locul banalei întrebări: „De ce nu ați cumpărat până acum un televizor?”, au fost formulate, într-un chestionar, circa șaptezeci de întrebări concrete. Sunt preferabile, așadar, în locul unei singure întrebări generale, mai multe întrebări specifice. W. R. Belson și J. W. Duncan (1962), comparând anchetele bazate pe „check-list” (listă) cu cele în care s-au utilizat întrebări deschise, au demonstrat valoarea deosebită a întrebărilor specifice (Converse și Presser, 1986, 31). De altfel, se știe că *itemii* nespecifici au o putere de predicție a comportamentelor foarte scăzută (I. Ajzen și M. Fishbein, 1977).

Referitor la fiecare întrebare, așa cum notează Elisabeth Noelle (1963), trebuie precizat dacă:

- Sunt greutăți de înțelegere a limbajului? Da / Nu
- Întrebarea este prea abstractă? Da / Nu
- Depășește elocvența celui anchetat? Da / Nu
- Necesită capacitatea de observație prea bogată pentru a răspunde? Da / Nu
- Suprasolicită gândirea? Da / Nu
- Este obositoare? Da / Nu
- Este plicticoasă? Da / Nu
- Generează teamă? Da / Nu
- Generează reacție de prestigiu? Da / Nu
- Tema este prea intimă? Da / Nu
- Generează conflicte cu idealul propriu? Da / Nu

Mai amănunțit, Stanley L. Payne, în *The Art of Asking Questions* (1951), găsește o sută de imperative pentru formularea întrebărilor. De reținut rămâne faptul că răspunsul trebuie analizat totdeauna prin prisma întrebării, iar formulări diferite dau răspunsuri diferite.

Experimental, s-au pus de mai multe ori aceste întrebări, care sunt în fond formulări deosebite ale aceleiași probleme:

A „Ce doză sau câte sticle de bere se consumă în familila dv., săptămânal, iarna acasă?”

B „Ce doză sau câte sticle de bere ați consumat dv. și familia dv. în ultima săptămână, acasă?”

Experimentul, desfășurat iarna, a indicat o diferență de apreciere de 6,8 procente: forma A – 21,3 la sută mai puțin de o sticlă pe săptămână; forma B – 28,1 la sută mai puțin de o sticlă pe săptămână.

Hadley Cantril (1944) comunică rezultatele experimentelor lor cu privire la formularea întrebărilor și la variația concomitentă a răspunsurilor. Modificările, aparent minore, în formularea întrebărilor influențează puternic răspunsurile.

A „Credeți că situația economică generală a Berlinului de Vest, în 1959, va rămâne aceeași, va fi mai bună sau mai rea?”

B „Credeți că în 1959, față de 1958, situația economică generală a Berlinului de Vest va rămâne neschimbată, se va îmbunătăți, se va înrăutăți?” (Tabelul 6.25)

Tabelul 6.25. Distribuția răspunsurilor în funcție de formularea întrebărilor
(după Stroschein, 1965, 74)

Răspunsuri	Forma A	Forma B
Neschimbată	45%	27%
Mai bună	18%	48%
Mai rea	17%	9%
Nedecis	29%	16%
Total	100% (585)	100% (593)

Utilizând întrebările închise (precodificate), trebuie să ne decidem asupra folosirii fie a „întrebărilor alternative”, fie a „întrebărilor selective”. Albert A. Blankenship consideră că în tehnica chestionarului cele mai frecvente greșeli sunt cele de formulare a întrebărilor.

Formularea întrebărilor trebuie să fie clară, simplă, fără înflorituri stilistice, gramatical corectă, respectând topica frazei sau a propoziției. Toate acestea conduc la concluzia că întrebările din chestionar vor fi cât mai scurte posibil. Stanley L. Payne (1951) era convins că o întrebare corectă nu ar trebui să depășească 20 de cuvinte. Într-un studiu experimental privind stilul chestionarelor, R. Henson și colab. (1979) au găsit diferențe semnificative între răspunsurile la

întrebările scurte comparativ cu cele care numărau mai mult de 20 de cuvinte. Fără a contrazice cerința formulată de Stanley L. Payne, în literatura de specialitate se citează chestionare „bune” în care introducerea la întrebările scurte însuma 140 de cuvinte (W. E. Miller, 1982). Firește, exemplele privind lungimea întrebărilor are în vedere limba engleză. S-ar impune efectuarea unor cercetări experimentale asupra întrebărilor în limba română. Ni se pare rațional să acceptăm regula ca întrebările să fie scurte, deși redundanța ar putea ajuta la formularea răspunsurilor. Să nu pierdem, totuși, din vedere că lungirea întrebărilor conduce la lungirea chestionarului, cu efecte contraproductive. În formularea întrebărilor, se vor evita negațiile: „o formulare este mai bine înțeleasă dacă ea este pozitivă” (Blankenship, 1961, 73). Întrebări precum: „Nu sunteți de acord cu...?” sau „Nu considerați că...?” au formularea corectă: „Sunteți de acord cu...?” sau „Considerați că...?”.

Întrebuințarea negațiilor în formularea întrebărilor îngreuiază codificarea răspunsurilor. Dacă cineva răspunde „Nu” la întrebarea „Nu este adevărat că oamenii își schimbă părerile o dată cu vârsta?”, acest răspuns poate fi interpretat ca dezacord al subiectului cu enunțul făcut, dar și ca acord al lui, pentru că o dublă negație dă o afirmație. Și dublele negații ar trebui evitate în formularea întrebărilor. „Nu considerați că nu s-a făcut suficientă publicitate pentru subscrierea cupoanelor de privatizare?”

O astfel de întrebare este greșit formulată: include o dublă negație, fiind în același timp sugestivă. Sugestibilitatea unei întrebări poate fi evidentă: „Nu-i așa că dv. . . .?”, dar și foarte ascunsă: „Cravata actorului principal din filmul X era cu dungi sau în carouri?” (O astfel de întrebare sugerează faptul că actorul respectiv purta cravată). Totdeauna este necesară cunoașterea efectelor psihologice ale întrebărilor, după cum se cer a fi luați în considerație și factorii psihosociali care influențează conduita indivizilor. Teama de schimbare poate fi estompată sau exacerbată prin formularea întrebărilor. De exemplu: în septembrie 1939, în SUA, aceeași problemă a fost formulată diferit (Tabelul 6.26).

- A „Credeți că Congresul ar trebui să modifice legea neutralității pentru ca Franța și Anglia să poată achiziționa din SUA material de război?”
 B „Credeți că Franța și Anglia ar trebui să capete permisiunea de a achiziționa din SUA material de război?”

Tabelul 6.26. Distribuția răspunsurilor în funcție de formularea întrebărilor

Răspunsuri	Forma A	Forma B
Da	53%	61%
Nu	33%	31%
Fără răspuns	14%	8%

Tendința de fațadă, de a răspunde în conformitate cu ceea ce se consideră a fi socialmente dezirabil, este generată de subordonarea față de normele colectivității. Această tendință se traduce, fie prin minimalizarea opiniilor proprii, fie prin simularea defensivă sau prin refugiul în stereotipurile socio-culturale. Reacția de prestigiu – ca factor psihosocial – poate fi anulată prin formularea activă a întrebărilor. Pentru a învinge reacția de prestigiu, pare mai adecvată întrebarea: „Cât trebuie să plățiți rată lunară?” decât „Ați cumpărat în ultimul an mărfuri în rate?”

H. Parry și H. Crossley (1950) au pus în evidență, pe un eșantion de 900 de persoane dintr-un oraș american, faptul că proporția răspunsurilor false variază în funcție de stereotipurile sociale, de imaginea considerată acceptabilă în comunitatea în care se desfășoară ancheta. Comparându-se răspunsurile la un chestionar cu datele verificate obiectiv, s-au constatat diferențe în ceea ce privește proporția răspunsurilor false (Tabelul 6.27).

Tabelul 6.27. Proporția răspunsurilor false în funcție de conținutul întrebărilor
(după Parry și Crossley, 1950)

Întrebare referitoare la:	Răspunsuri false
Depunerile la casele de economii	40%
Comportamentul la vot	25%
Obținerea permisului de conducere auto.....	10%
Proprietatea asupra locuinței	4%
Proprietatea asupra automobilului	3%
Abonamentul la telefon	2%

Obținerea unor răspunsuri sincere este dificilă, dar nu imposibilă. Cunoscându-se stereotipurile sociale, vom pune mai multe întrebări (inclusiv de control) pentru a afla adevărul. Se știe că adolescenții au tendința de a se declara mai maturi, că studenții vor să pară mai nonconformiști etc. Nu ne vom mulțumi, în aceste situații, să punem o singură întrebare vizând anul nașterii; vom întreba și despre anul absolvirii școlii generale, despre anul admiterii în liceu ș. a. m. d.

Pentru a afla nivelul veniturilor subiecților cuprinși în anchetă, este preferabil, în locul întrebării: „Ce salariu aveți?“, să evităm reacția de prestigiu printr-o astfel de formulare:

– „Salariul dumneavoastră este“:

până la 1500000 lei	1
între 1500000 – 2000000 lei	2
între 2000001 – 2500000 lei	3
peste 2500000 lei	4

Tendința de fațadă, reacția de prestigiu, poate fi măsurată prin introducerea în chestionar a unor scale: *scala K* din *Inventarul multifazic de personalitate Minnesota (M.M.P.I.)*, *Scala de sinceritate* din *Testul P.N.P.* (Psihopatie, Nevroză, Paranoia) al lui P. Pichot ș.a.m.d.

Julian L. Simon sugerează posibilitatea utilizării tehnicii *placebo* pentru înlăturarea confuziei, dar și pentru învingerea reacției de fațadă. Pentru a afla procentul persoanelor care au citit o anumită revistă, arătăm mai întâi o revistă falsă (*placebo*) și întrebăm persoanele din eșantion dacă au citit-o. Scăzând numărul acestora din totalul celor care declară că au citit revista care ne interesează, estimăm mai corect procentajul cititorilor respectivei reviste. Exemplu: într-o anchetă, declară că au citit revista *Psihologia* aproximativ 52 la sută dintre persoanele investigate, dar afirmă că au citit și o revistă inexistentă (*placebo*) 10 la sută din persoanele interogate. Este, deci, probabil ca 42 la sută din cei anchețați să fi citit revista *Psihologia*.

Alți factori subiacenți ai atitudinilor sociale – autoritarismul, dogmatismul, conservatorismul, extremismul – pot fi depistați prin introducerea în chestionarele obișnuite a scalelor lui Theodore W. Adorno, Milton Rokeach și, respectiv, George D. Wilson și John R. Patterson (1968).

Amorul propriu al persoanelor interogate trebuie menajat prin întrebuințarea optativului. Vom întreba: „*Ați dori să citiți romanul Pentru cine bat clopotele?*“. Cei care au citit romanul lui Hemingway vor declara spontan: „L-am citit deja“. Pentru protejarea nu numai a stimei de sine, dar și a concepțiilor și opiniilor proprii, se recomandă întrebările *indirecte*. Studiul lui Haire Mason (1949) privind consumul de cafea instant este de referință: prin întrebări *directe*, de tipul „*Ce nu vă place la cafeaua instant?*“, nu s-au obținut decât răspunsuri stereotip („Nu-mi place gustul ei“). Prin introducerea unor întrebări *indirecte* („*Ce fel de femei, după părerea dv., cumpără cafea instant?*“ și „*Care credeți că sunt motivele pentru care acestea cumpără cafea instant?*“) s-a reușit să se afle imaginile asociate respectivului produs: utilizatoarele cafelei instant erau, la acea dată, considerate mai leneșe, mai slab organizate, mai cheluitoare și, în comparație cu cele care foloseau cafeaua tradițională, soții nu atât de bune. Nicole Berthier-Nachury și François Berthier (1978, 51), de la care am preluat acest exemplu, vorbesc despre „*tehnica persoanei a treia*“, constând în interogarea în legătură cu alții, nu cu propria persoană, apelându-se, astfel, la întrebări indirecte.

Dacă o atitudine este social neacceptată, trebuie făcută aluzia că există, totuși, persoane care manifestă această atitudine. De exemplu, pentru a depăși distanța față de idealul social, vizând tentația sinuciderii, vom formula o astfel de întrebare:

- „*Mulți oameni s-au gândit uneori la sinucidere; dv. v-ați gândit vreodată să vă sinucideți?*“.

Tot pentru menajarea amorului propriu, este indicat a se utiliza eufemismele: a lua – în loc de a fura, a aplica pedepse corporale – în loc de a bate etc. Pe cât posibil, subiectului nu i se va da senzația că a greșit și va fi scutit să declare că nu știe, nu poate etc. Acest deziderat se realizează prin formularea unor întrebări concrete, cu precizarea timpului și a locului. Ajutăm subiectul să răspundă exact, dacă vom cere: „*Indicați titlul filmelor pe care le-ați vizionat la cinematograful în cursul acestei luni*” în loc să întrebăm: „*De obicei, câte filme vizionați pe lună?*”.

Este greșit a întreba în general. Nu vom întreba, de exemplu, profesorii: „*Ce spuneți dv. de obicei când întârzie un elev?*”, ci „*Ce ați spus ultima dată când a întârziat un elev?*”.

Unele întrebări, aparent foarte simple, impun un îndelungat timp de gândire și fac imposibil un răspuns corect. De exemplu: „*Câte lame de ras folosiți anual?*”. Prea puține sunt persoanele care și-au propus o evidență, astfel încât să poată da un răspuns exact și rapid. Niciodată nu trebuie supraestimată memoria celor anchetați. R. Farber a realizat o experiență pe 237 de familii, chestionând fiecare membru al familiei cu privire la achizițiile de bunuri de lungă durată făcute de familie în ultimele șase luni. Omisiunile, variind între 10 la sută și 50 la sută, erau diferite după natura celor cumpărate, sexul și poziția în familie a celui intervievat. R. Farber a stabilit că 80 la sută din omisiuni se datorau slăbiciunilor memoriei.

Pentru a corecta slăbiciunile memoriei, pot fi utilizate diferite mijloace mecanice: astfel, se cere celor investigați să acționeze clapa unui contor pe care îl poartă în buzunar ori de câte ori, mergând prin oraș, întâlnesc persoane cunoscute. Este destul de greu să-ți amintești cu exactitate câte pagini de revistă ai răsfoit într-o bibliotecă publică, într-o oră. Dacă între paginile revistei sunt puse mici puncte de clei și după o oră sunt numărate câte „sigilii” au fost rupte, greșelile de memorie vor fi evitate. La fel, pentru a afla cât timp este urmărit programul tv., fără a face apel la memoria posesorilor de aparate tv., cercetătorii pot folosi *audiometrul Nilson*, care înregistrează automat timpul cât funcționează televizorul. Dar și acest procedeu are unele limite: nu poate înregistra audiența individuală, ci colectivă, nu dă informații cu privire la funcționarea „în gol” a televizorului și nici nu ne ajută prea mult în aflarea opiniilor despre emisiunile tv.

Apelul la evenimente care s-au petrecut cu mult timp înaintea momentului desfășurării anchetei pune subiectul în dificultatea de a răspunde exact. Pe un lot de 563 de persoane s-a cercetat influența factorilor memoriei îndepărtate, comparativ cu cei ai memoriei apropiate.

A) „Ați băut în ultimele 14 zile Coca-Cola?”

„Dacă *da*, câte sticle ați băut în ultimele 14 zile?”

B) „Ați băut ieri Coca-Cola?”

„Dacă *da*, câte sticle, când, unde?” (întrebarea s-a repetat timp de trei zile).

În prima formă, răspunsurile au indicat un consum mediu zilnic de 1,0 sticle/om, în timp ce apelul la memoria apropiată (forma B) a permis o estimare mai exactă a consumului de Coca-Cola: 1,3 sticle/om zilnic.

Gradul de abstractizare a întrebărilor trebuie să corespundă nivelului de școlarizare a celor cuprinși în anchetă. Când se încearcă stabilirea unor comparații între grupurile sociale cu niveluri deosebite de instrucție școlară, chestionarul trebuie să fie adecvat populației cu cel mai scăzut nivel de școlarizare. În cercetările comparative internaționale, de asemenea, grija pentru ajustarea chestionarului în raport cu gradul de cultură a populației se impune de la sine. Pe cât posibil, vor fi întrebuițate întrebările intuitive, renunțându-se la formulările abstracte, folosindu-se cuvinte uzuale. În unele țări există liste de cuvinte ce revin mai frecvent în vorbirea curentă. Astfel, *Comptage de Lorge* cuprinde cele mai des întâlnite cuvinte din ziare și reviste, selecționate dintr-un total de 4 500 000 de cuvinte, iar *Lista Dale* oferă 3 000 de cuvinte cunoscute de 4/5 din elevii școlilor primare.

H. Kucera și S. N. Francis (1967) au analizat cu ajutorul computerului frecvența cuvintelor în engleza americană de azi. La fel au procedat J. B. Carroll și colab. (1973), iar H. Dahl (1979) a publicat o lucrare cu titlul *Frecvența cuvintelor în vorbirea englezo-americană*. Astfel de lucrări privind limba română ar ajuta mult la formularea corectă a întrebărilor în chestionarele de cercetare științifică.

Chiar cele mai banale întrebări pot oferi multe surprize: o anchetă efectuată în Franța în noiembrie 1956 a surprins prin faptul că 15 la sută dintre cei anchetați nu au putut să spună nimic despre Organizația Națiunilor Unite; altă anchetă, desfășurată tot în Franța, în iulie a aceluiași an, a arătat că 27 la sută din populația interviuată nu cunoștea numele nici unui membru al guvernului francez; în fine, 59 la sută din persoanele chestionate, într-un sondaj din SUA în 1955, nu cunoșteau semnificația noțiunii de „coexistență pașnică”. În 1986, un sondaj realizat de *ABC* și *Washington Post* releva că 53 la sută din persoanele interogate nu cunoșteau numele șefului statului sovietic, deși numele lui Mihail Gorbaciov fusese larg mediatizat în SUA după conferința de la Geneva; de asemenea, 57% din cei interviuați credeau că toți cetățenii sovietici erau obligați să facă parte din partidul comunist. Același sondaj a relevat faptul că un american din patru considera China drept un teritoriu al fostei Uniuni Sovietice. Jay Rosen (1987, 27), comentând aceste rezultate, atrage atenția asupra ignoranței populației și a pericolului de a fi induși în eroare de sondajele de opinie publică, în care cei chestionați se pronunță „de acord” sau „împotriva” fără a cunoaște în profunzime realitatea. Astfel, sondajele de opinie lasă impresia că persoanele anchetate sunt pasionate de problemele puse în discuție și au o bună cunoaștere a lor. Realitatea dezmente o astfel de imagine: în noiembrie 1985, conform unui sondaj *NBC/Wall Street Journal*, doar 48 la sută dintre americani considerau că au cunoștințe

suficiente pentru a se putea pronunța asupra politicii privind „Inițiativa de apărare strategică” cunoscută sub numele de „războiul stelelor”. Cu toate acestea, într-un alt sondaj realizat tot în noiembrie 1985 de CBS/ *New York Times*, întrebați fiind: „Războiul stelelor este eficace?”, aproximativ 85 la sută din cei intervievați au răspuns prin Da sau Nu. Sondajul Roper releva că, în 1978, aproximativ 42 la sută dintre americanii intervievați nu erau în măsură să spună ceva despre obiectivele negocierilor SALT II. Proporția celor familiarizați cu problema pusă în discuție s-a dovedit a fi și mai redusă când în sondajele de opinie publică se cereau răspunsuri precise: „Care sunt cele două state care negociază SALT II?”. Sondajele CBS / *New York Times* (ianuarie, respectiv, iunie 1979) au relevat că doar 23 la sută și, corespunzător, 30 la sută au putut identifica cele două superputeri de la acea dată (SUA și URSS). *Public Agenda Foundation* a descoperit că în 1984 numai un american din zece avea cunoștință de faptul că SUA și Uniunea Sovietică semnează Acordul SALT II.

Ne asociem fără rezerve cerinței formulate de Jay Rosen de a testa familiaritatea și cunoașterea problemei de către publicul cuprins în eșantion, înainte de a încerca să măsurăm opiniile. De asemenea, atragem și noi atenția asupra responsabilității presei care publică rezultatele sondajelor de opinie fără nici un comentariu, cu atât mai mult cu cât unele sondaje pe bază de chestionar, la noi, au fost și mai sunt, din păcate, realizate de diletanți.

Studiind opinia cu privire la valoarea mărcii vest-germane, Günter Schmolders (1961, 284) folosește o întrebare abstractă (Tabelul 6.28).

Tabelul 6.28. Distribuția răspunsurilor în funcție de gradul de abstractizare a întrebării (după Schmolders, 1961)

Răspunsuri	Forma A	Forma B	Răspunsuri
Scădere	40%	70%	Creștere
La fel	38%	24%	La fel
Creștere	7%	4%	Scădere
Fără răspuns	15%	2%	Fără răspuns
Total	100%	100%	Total

A „Ce credeți dv.: în următorii ani, valoarea mărcii germane va rămâne la fel, va scădea sau va crește?”

B „Ce credeți dv. despre evoluția prețurilor în următoarele douăsprezece luni: credeți că prețurile se vor ridica, vor rămâne la fel sau vor scădea?”

Chiar dacă unele diferențe de răspuns se datorează schimbării ordinii de prezentare a alternativelor de răspuns sau de perioada la care se referă întrebarea, presupunem că numărul mare de nonrăspunsuri, la forma A, se datorează efortului

deosebit de abstractizare cerut de întrebare. Din distribuția răspunsurilor la această întrebare foarte abstractă, se constată că „pe măsură ce nivelul de școlarizare scade, proporția celor indeciși crește, iar nonrăspunsurile sunt date de categoria de subiecți cu cel mai scăzut nivel de școlaritate.

Într-o altă anchetă, printre muncitori, în anii '70, am pus întrebarea: „Credeți că numărul funcționarilor în întreprinderea dv. este, în raport cu necesarul: mult mai mare (1); mai mare (2); atât cât este necesar (3); mai mic (4); mult mai mic (5); nu știu (6). În funcție de nivelul de instrucție al muncitorilor, răspunsurile s-au grupat diferit (Tabelul 6.29). Aplicând testul de semnificație *chi-pătrat*, rezultă că există o corelație statistică puternic semnificativă ($\chi^2 = 25,572$). Din analiza contribuției pe care fiecare categorie o aduce la valoarea generală a lui *chi-pătrat*, se constată că subiecții care au absolvit doar patru clase intervin cu ponderea cea mai mare (7,142), abătându-se cel mai semnificativ de la o repartitie proporțională a răspunsurilor. Proporțional cu ponderea lor în eșantion, ei dau cel mai mare număr de nonrăspunsuri. Nonrăspunsurile, interpretate prin prisma instrumentului de cercetare, conduc la concluzia că – așa cum remarcă Iris Leverkus-Brüning (1966) – sublinierea caracterului anonim al chestionarului reduce numărul nonrăspunsurilor. De asemenea, formulările agresive scad numărul răspunsurilor nedecise, așa după cum formulările dinamice, pline de viață, dau mai puține „nonrăspunsuri” decât formulările rezervate.

Tabelul 6.29. Distribuția răspunsurilor în funcție de nivelul de școlaritate al persoanelor anchetate

	Mult mai mare	Mai mare	Cât e necesar	Mai mic	Mult mai mic	Nu știu	Total
Până la 4 clase	6	17	22	1	-	24	70
5-8 clase	31	82	152	4	1	62	332
Liceul	8	13	16	3	-	3	43
Total	45	112	190	8	1	89	445

Asigurarea anonimatului răspunsurilor prin utilizarea unor „urne” și a „votării” cu bile albe și negre pentru „Da” și „Nu”, fără supravegherea investigatorului, a redus numărul nonrăspunsurilor într-o anchetă privind frecvența avorturilor în SUA până la 2,7 la sută (eșantionul de 3 000 de femei între 18 și 40 de ani era reprezentativ pentru Carolina de Sud).

Ca formă de *rest* (cei ce refuză, cei ce nu sunt informați, cei fără opinie), nonrăspunsurile pot fi interpretate și ca fenomene de disonanță sau ca „vacuum social”. Donald Rugg (1941) s-a ocupat primul în mod special de nonrăspunsuri. Înaintea lui, Gordon W. Allport, Elmo Roper, Paul F. Lazarsfeld atacaseră doar tangent această problemă. Contribuția ulterioară a lui Leon Festinger, Jack K. Brehm, Morris R. Cohen a permis sintetizarea cunoștințelor: cea mai mare parte de „nu știu” se recoltează de la persoanele neinformate; cu cât este mai

îndepărtată tema de interesele celui întrebat, cu atât se vor recruta mai multe nonrăspunsuri; frecvența nonrăspunsurilor scade o dată cu creșterea intensității atitudinilor; subiecții din păturile de jos dau un număr crescut de nonrăspunsuri; subiecții de sex feminin se caracterizează printr-un număr mare al nonrăspunsurilor.

Este foarte probabil ca răspunsurile „nu știu” să semnifice o neutralitate a opiniilor (Paul F. Lazarsfeld). Nonrăspunsul la o întrebare poate califica răspunsul la o alta, cu care este în corespondență. Într-o cercetare mai veche, Hans Zeisel (1947) întreba:

- „Câte ore ați ascultat radioul în ultima săptămână?”. Răspund: nu știu – 30%.
În continuare, punea întrebarea:
- „A fost o oră, mai puțin sau mai mult, sau au fost cinci ore, mai puțin sau mai mult?”.

Din cei 30 la sută care răspuseseră „nu știu”, 80 la sută au răspuns, la aceasta a doua întrebare, că au ascultat radioul mai mult de cinci ore, ceea ce, după constatările autorului, reprezintă o estimare eronată. Iris Leverkus-Brüning (1966) exemplifică faptul că numărul nonrăspunsurilor este cu atât mai mic cu cât tema pusă în discuție are o mai mare importanță pentru cei anchetați.

La întrebarea: „Credeți că o femeie trebuie să se căsătorească pentru ca realmente să trăiască fericită sau considerați că aceasta nu este important?” (Tabelul 6.30).

Tabelul 6.30. Distribuția răspunsurilor în funcție de importanța temei

Răspunsuri	Fără opinie
Bărbați	17%
Femei	9%

Un alt exemplu sugestiv arată că importanța temei variază în funcție de apartenența la gen (Tabelul 6.31).

Tabelul 6.31. Importanța temei în funcție de apartenența la gen (masculin / feminin)

Tema	Fără opinie	
	Bărbați	Femei
A. (Personală)	4,7%	5,7%
B. (Profesională)	2,5%	4,3%
C. (Comunitate)	8,1%	8,5%
D. (Politică de stat)	18,8%	43,0%

Peter R. Hofstätter (1966, 144) a introdus în studiul opiniei publice conceptul de „orizont” al unei persoane sau al unui grup, formulând teza potrivit căreia: „orizontul unui om poate fi determinat după numărul de întrebări care sunt pentru el actuale”, la care deci răspunde afirmativ sau negativ. Recent, Ana Bălașa și S. G. Sebe (1996, 29) au propus o generalizare fundamentală a modalității de evaluare a actualității și opiniei majoritare.

Pentru ca o întrebare să aibă un grad sporit de actualitate trebuie să îndeplinească două condiții:

1) $(p_+ \times p_-)$ să fie *maxim*, adică să se apropie de

$$\left(\frac{100 - p_0}{2} \right)^2$$

valoarea: p_+ = procentul răspunsurilor pozitive;

p_- = procentul răspunsurilor negative.

2) p_0 să fie *minim* (p_0 = procentul celor fără opinie la o întrebare trihotomică).

Formula de calcul a gradului de actualitate pentru fiecare întrebare este:

$$A = \sqrt{\frac{(p_+ \times p_-)}{p_0^2}}$$

Ea poate fi utilizată și pentru caracterizarea actualității întregului chestionar (Tabelul 6.32). De exemplu: „Cum considerați fumatul pentru sănătate?”

Tabelul 6.32. Actualitatea și opinia majoritară (după Hofstätter, 1966)

	vătămător	nu știu	nevătămător	M	A
	p_+	p_0	p_-		
Fumători	52	3	45	6,6	16,1
Nefumători	66	10	24	37,8	3,9

Deși opinia majoritară (M^x) este în consens atât la fumători, cât și la nefumători, actualitatea (A) întrebării este de patru ori mai accentuată la fumători decât la nefumători.

Peter R. Hofstätter remarcă faptul că actualitatea unei întrebări (sau a unui chestionar) nu este direct proporțională cu importanța socială a problemelor puse în discuție. Într-o cercetare efectuată la Massachusetts Institute of Technology (Cambridge, 1951) a fost pusă în evidență actualitatea unor întrebări vizând aspectele cotidiene: programul cursurilor universitare, controlul lor, prețurile

Notă. Opinia majoritară se calculează după formula: $M = \frac{(p_+ - p_-) \times (100 - p_0)}{100}$

manualelor și lipsa de actualitate a unor întrebări vizând problemele sociale grave: situația economică, standardul moral, pacea și războiul.

Actualitatea chestionarului poate fi mărită printr-o formulare atractivă a întrebărilor. Întrebările directe pot fi înlocuite prin întrebări indirecte, citate, mici dialoguri, povestiri, desene, fotografii. Valoarea informativă a întrebărilor indirecte este aceeași cu a întrebărilor directe. S-au obținut aceleași rezultate printr-o întrebare indirectă, ca și printr-o întrebare directă. Cercetarea, desfășurată între 14 și 27 iunie 1958 cu concursul studenților în sociologie, s-a realizat pe un eșantion reprezentativ pentru Berlinul de Vest prin aplicarea unui chestionar de 46 de întrebări, fiecărui student revenindu-i sarcina de a face câte zece interviuri, la locuința celui interviuat, fără prezența unei a treia persoane. Rezultatele sunt redată în Tabelul 6.33.

- A. „De câțva timp se vând bluze care după spălare nu se calcă pentru că își revin de la sine. Aveți intenția să cumpărați o astfel de bluză?”
 B. „De câțva timp se vând bluze, care după spălare nu se calcă pentru că își revin de la sine. Aveți o astfel de bluză?”

Tabelul 6.33. Distribuția răspunsurilor la o întrebare directă și la o întrebare indirectă având același conținut

Răspunsuri	Forma A	Forma B
Am (deja)	36%	36%
Nu am (nu am intenția să cumpăr)	64%	64%
Total	100% (388)	100% (396)

În forma A, întrebarea indirectă aduce aceeași informație, dar este preferabilă pentru evitarea reacției de prestigiu și pentru consolidarea tendinței de a răspunde în continuare la chestionar.

Întrebările indirecte pot furniza uneori informații foarte prețioase. Astfel, folosind o întrebare directă: „În activitatea dvs. sunteți supus unor tensiuni psihice?” nu vom afla mare lucru. Dacă însă vom utiliza ipoteza etiologiei ulcerului prin factori psihosociali și vom formula un set de întrebări indirecte, valoarea informațiilor obținute va fi mult sporită. Așa procedează Arnold Tannenbaum (1986) în proiectul cercetării comparative internaționale, la care participă și țara noastră, cu tema *Ierarhia organizațională și satisfacția muncii*. Pentru a depista tensiunile psihice la care sunt supuși membrii organizației la diferitele niveluri ierarhice, în contextul unor întrebări privind satisfacția muncii, este plasat un set de întrebări indirecte (în raport cu ceea ce se urmărește):

50. În ultimele 30 de zile, ați avut dureri de stomac?

1. Da
2. Nu

Dacă da:

a) Aceste dureri survin înainte de masă, în timpul mesei, imediat după masă, câteva ore după masă sau când?

1. Înainte de masă
2. În timpul mesei
3. Imediat după masă
4. Două sau trei ore după masă
5. Fără legătură cu masa

b) Aceste dureri încetează când mâncați, beți lapte, luați bicarbonat de sodiu sau altceva?

1. Când mănânc
2. Când beau lapte
3. Când iau bicarbonat de sodiu sau alt medicament
4. Când iau altceva
5. Fără să iau altceva

c) Aceste dureri v-au trezit sau v-au ținut noaptea trează?

1. Da
2. Nu

d) De câte ori ați avut astfel de dureri în ultimele 30 de zile? (indicați nr. zilelor)

51. Ați suferit vreodată de ulcer?

1. Da
2. Nu

Intercalarea unor astfel de întrebări, așa cum am putut constata în urma aplicării chestionarului, a avut și un efect psihologic favorabil asupra celor intervievați: interesul acestora față de anchetă a sporit considerabil. Un muncitor chiar declara: „În sfârșit, aud și eu o întrebare despre ceea ce mă doare. . .“.

Utilizarea citatelor reprezintă, de asemenea, o modalitate indirectă de formulare a întrebărilor. Există posibilitatea combinării într-un chestionar a întrebărilor prin citate cu întrebările directe, alternative sau selective, după cum se pot întocmi chestionare formate numai din citate. Prezentăm un astfel de chestionar, destinat conducătorilor de întreprinderi industriale, adaptat după P. W. Van Vlack.

Introducerea unor scurte dialoguri în cadrul întrebărilor din chestionar dramatizează investigația, captând interesul celui anchetat. Pentru a constata opinia subiecților cu privire la importanța diferitelor mijloace de comunicații de masă, putem imagina următoarea formulare:

Chestionar de precepte etice				
Filosoful	Afirmația	De acord	Nesigur	În dezacord
Platon	Acțiunea înțeleaptă este aceea îndreptată spre un ideal.			
Aristotel	Acțiunile juste evită extremele nedorite.			
Epicur	Acțiunea înțeleaptă evită necazurile și sporește mulțumirea.			
Kant	Acțiunea justă este conformă unei reguli pe care ați dori-o lege universală.			
Hume	Acțiunea justă este conformă cu bunul simț al omenirii.			
Bentham	Acțiunea înțeleaptă duce la cea mai mare fericire posibilă pentru numărul cel mai mare de oameni.			
Hegel	Acțiunea justă este în corespondență cu tendința istorică a dezvoltării națiunii.			
Dewey	Acțiunea inteligentă reduce conflictele care se opun progresului social.			

„X discută cu Y; X spune: cine ascultă radioul este mai bine informat asupra evenimentelor internaționale decât cel care citește ziarul. Y spune: Nu este așa! Cine are dreptate?” Astfel de întrebări „dialogate” sunt preferabile întrebărilor „monologate”. Ele sunt și mai dramatice, încită și mai mult la răspuns dacă se realizează un montaj: fotografiile sau desenul schematizat a doi oameni care discută (Figura 6.8).

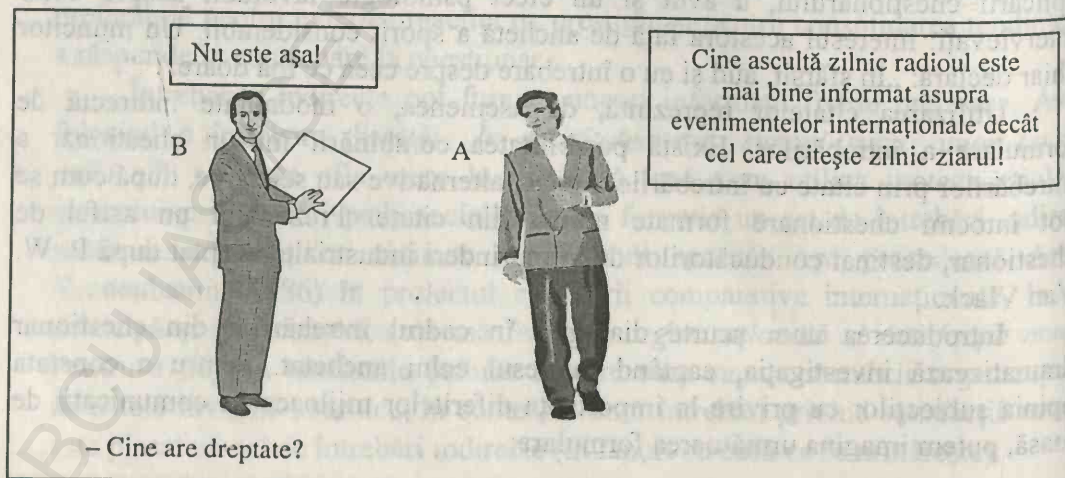

Fig. 6.8. Posibilitatea utilizării elementelor grafice în structura chestionarelor

H. Sanford și J. Rosenstock (1952), pentru depistarea personalității autoritariene (Scala F), utilizează interviuri cu tablouri. Se prezintă celor anchetați un tablou în care, în fața unui grup, un om spune: „Pentru că eu sunt conducătorul grupului trebuie să faceți ceea ce spun eu!”. Un membru al grupului îi răspunde, dar locul pentru răspuns este lăsat liber. Operatorul de anchetă arată tabloul celui interviuat, spunându-i: „Aici este un tablou. O persoană vorbește, alta răspunde. Care ar fi, după părerea dv., răspunsul?”.

Această formă de chestionar, fără îndoială, așa cum apreciază Eleonor E. Maccoby și Nathan Maccoby, rupe monotonia interviului convențional.

Tot indirect, utilizându-se tehnica proiectării, pot fi construite mici povestiri capabile să dezvăluie atitudinile celor anchetați. „Sâmbătă seara, mama și fiica discută aprins. Fiica vrea să plece la discotecă. Mama nu-i dă voie. Ce credeți că se poate întâmpla în continuare?” Tehnica proiectivă poate fi foarte bine aplicată prin combinarea textului cu imaginile (Figura 6.9).

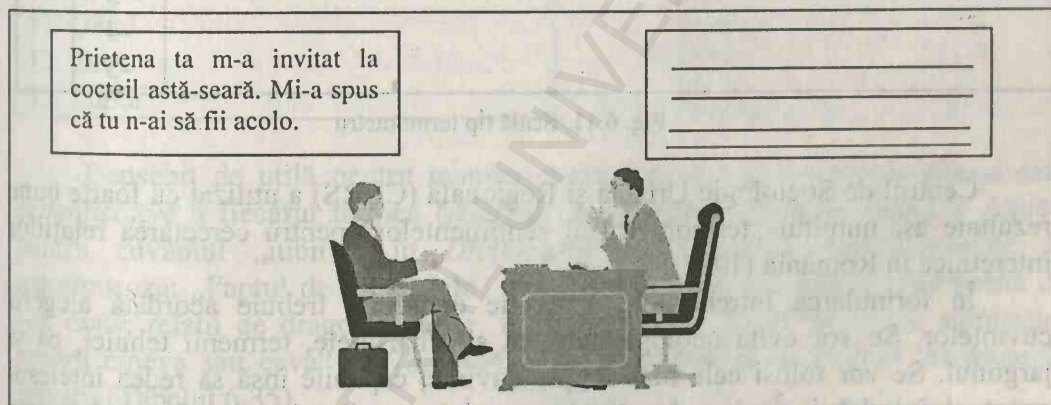

Fig. 6.9. Utilizarea elementelor grafice în structura chestionarului

Desenul, în cadrul chestionarului poate juca un rol auxiliar pentru explicarea unor termeni (Figura 6.10) sau pur și simplu este inclus în chestionar pentru a da întrebărilor un caracter mai intuitiv.

Dacă utilizarea citatelor corespunde cel mai bine unei populații cu înalt grad de școlaritate, includerea în chestionar a unor desene cu rol de stimul declanșator al răspunsurilor sau numai cu rol auxiliar este recomandată în anchetele pe copii și pentru persoanele cu nivel de școlaritate scăzut.

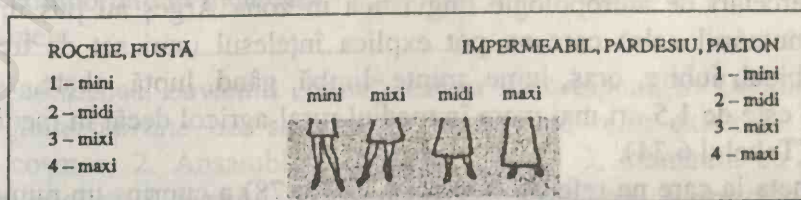

Fig. 6.10. Utilizarea elementelor grafice în chestionar pentru facilitarea înțelegerii termenilor

Claude Javeau recomandă încorporarea în chestionare a diverselor teste psihologice: inventare de personalitate, teste de randament, de creativitate, rezolvări de probleme, teste proiective etc., ca și includerea unor scale „tip termometru” (1971, 81) (Figura 6.11).

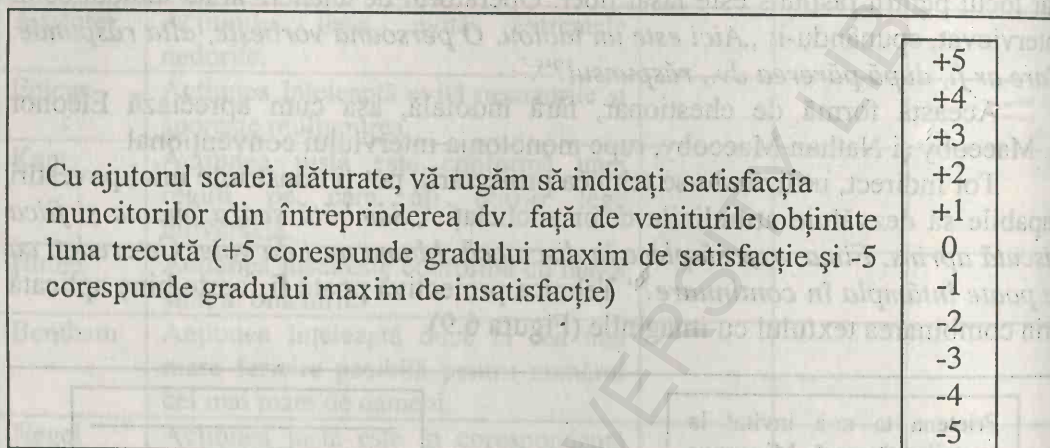

Fig. 6.11. Scală tip termometru

Centrul de Sociologie Urbană și Regională (CURS) a utilizat cu foarte bune rezultate așa-numitul „termometru al sentimentelor” pentru cercetarea relațiilor interetnice în România (1995).

În formularea întrebărilor, o atenție deosebită trebuie acordată alegerii cuvintelor. Se vor evita neologismele, ca și arhaismele, termenii tehnici, ca și jargonul. Se vor folosi cele mai simple cuvinte, capabile însă să redea înțelesul exact al întrebării. În loc de atitudine, opinie, concepție, pot fi întrebuințate cuvinte mai simple ca: poziție, părere, credință. În acest fel se evită *eroarea de expert*, atribuirea celui care răspunde a unei competențe pe care el nu o are. În locul utilizării unor termeni tehnici, ca întrebarea: „Vă place la noua saltea elastică construcția poliedrală, țesătura dublă și cercurile libere?”, se poate formula totul mult mai simplu: „Ce calități prezintă noua dv. saltea elastică?”.

Totdeauna, în formularea întrebărilor, se vor alege cuvintele cu cea mai largă circulație în cultura populației investigate. Se va avea în vedere că în mediul rural se întâlnesc o vorbire și o gândire mai concrete decât în mediul urban. O serie de cercetări de antropologie lingvistică în zona Argeș au pus în evidență faptul că numărul celor care nu pot explica înțelesul unui set de treisprezece cuvinte (obicei, iubire, oraș, lume, minte, limbă, gând, luptă, obște, zodie, dor, zău, sport) este de 1,5 ori mai mare în mediul rural-agricol decât în mediul urban-industrial (Tabelul 6.34).

Ancheta la care ne referim (Oprescu, 1973, 78) a cuprins un număr de 125 de subiecți (60 din mediul urban și 65 din mediul rural).

Tabelul 6.34. Capacitatea de explicare a unor termeni (după Oprescu, 1973)

Cuvântul	Capacitatea de explicare	
	Mediul urban %	Mediul rural %
1. Obicei	78,7	72,3
2. Minte	90,0	83,0
3. Iubire	71,6	60,0
4. Oraș	73,3	81,5
5. Zău	71,7	56,9
6. Lume	76,6	64,6
7. Sport	53,3	60,0
8. Obște	55,0	75,3
9. Limbă	88,2	78,4
10. Zodie	61,6	49,2
11. Gând	61,6	64,6
12. Dor	68,3	55,3
13. Luptă	75,0	70,7

Deosebit de utilă pentru tehnica chestionarului ni se pare *stabilirea axei semnificative* a fiecărui termen (ierarhia „înțelesurilor“ fiecărui termen). Astfel, pentru cuvântul „iubire“, în *Dicționarul explicativ al limbii române* se menționează: „Faptul de a (se) iubi; sentiment de dragoste pentru o persoană de sex opus; relații de dragoste; amor, iubit. Sentiment de afecțiune (și admirație) pentru cineva sau ceva“ (1975, 444), iar în anchetă s-au atribuit următoarele sensuri (Tabelul 6.35).

Tabelul 6.35. Sensurile cuvântului „iubire“ (după Oprescu 1973)

Iubire	Capacitatea de explicare	
	Mediul urban %	Mediul rural %
Faptul de a iubi, afecțiune pentru cineva	72,1	61,5
O legătură, o relație fără a se preciza natura ei	13,9	5,1
Mod de comportare în societate	13,9	30,7
Divertisment	-	2,5

De asemenea, cuvântul „lume“, căruia îi corespund în *Dicționarul limbii române contemporane* trei sensuri: „1. Totalitatea celor existente în realitate; univers; cosmos; 2. Ansamblul corpurilor cerești; 3. Pământul cu întreaga lui viață“, în ancheta *Centrului de cercetări antropologice*, a dezvăluit un număr dublu de sensuri (Tabelul 6.36).

Tabelul 6.36. Sensurile cuvântului „lume“ (după Oprescu, 1973)

Lume	Capacitatea de explicare	
	Mediul urban %	Mediul rural %
Cosmos	6,5	2,3
Glob	39,1	12,0
Populație	41,3	40,5
Grup	13,0	26,2
Sat	-	9,5
Locuri îndepărtate, mediu, divertisment	-	9,4

Pe baza unor astfel de cercetări, întrebarea „*Ce iubești mai mult pe lume?*“ poate semnifica: „*Cu cine ai relații în sat?*“, „*Cum te porți în cadrul grupului?*“, „*Ce locuri îți plac?*“ ș. a. m. d.

Cuvintele cu dublu sens dau naștere unor distorsiuni evidente. Albert A. Blankenship (1961) relatează, în legătură cu cercetările de dinaintea celui de-al doilea război mondial, că s-au înregistrat răspunsuri diferite, după cum termenul de „propagandă“ era înțeles ca modalitate de „influențare“ sau „furnizare de știri false“. Se știe că, încă de la atestarea lui documentară (în anul 1622, Papa Gregor al XV-lea dă enciclica *Congregatio de propaganda fide*), termenul de propagandă păstrează ambele sensuri (Tabelul 6.37).

A) „*Care țări fac mai multă propagandă în SUA: Anglia și Franța sau Germania?*“

B) „*Care țări transmit știri false în SUA: Anglia și Franța sau Germania?*“

Tabelul 6.37. Modificarea opiniilor declarate prin înlocuirea termenilor (după Blankenship, 1961)

Răspunsuri	Forma A	Forma B
Anglia și Franța	23%	10%
Germania	28%	33%
La fel	30%	38%
Nu știu	18%	18%

Cercetări minuțioase au evidențiat faptul că o serie de cuvinte au o puternică rezonanță afectivă în formularea întrebărilor: aceste cuvinte trebuie evitate. D. A. Hartmann atrage atenția asupra încărcăturii afective a termenilor: comunism și radicalism. S-au publicat liste de cuvinte care influențează răspunsurile prin sentimentele ce le declanșează: demagog, dictatură, străin etc. (Institute for Propaganda Analysis, New York). Dar nu numai încărcătura afectogenă a termenilor trebuie luată în calcul când se formulează o întrebare. Se impune

eliminarea *bias*-urilor de poziție a cuvintelor în structura întrebărilor. Exemplu: „*A muri pentru patrie este cel mai frumos destin*” și „*Cel mai frumos destin este de a muri pentru patrie*”. Suntem convinși – împreună cu Nicole Berthier-Nachury și François Berthier (1978, 56) – că răspunsurile „De acord” cu cele două enunțuri vor fi diferite: la cea de-a doua propoziție finalul este *descendent* și își vor exprima acordul doar cei mistuiți de un patriotism categoric.

De altfel, așa cum remarcă Janet A. Davis (1971), chiar o schimbare minoră în formularea întrebărilor vizând atitudinile sau opiniile induce o variație cu 15 – 20 de procente a răspunsurilor. Howard Schuman și Otis Dudley comentează rezultatele sondajului Gallup (iunie 1969) comparativ cu cele obținute în sondajul Harris (septembrie – octombrie 1969). În primul sondaj de opinie publică era formulată întrebarea: „*Președintele Nixon a ordonat retragerea în următoarele trei luni a unui număr de 25.000 de soldați din Vietnam. Considerați că trupele ar trebui retrase într-un ritm mai rapid sau mai încet?*” (Varianta de răspuns „ca acum” nu a fost inclusă în această întrebare selectivă, dar s-a acceptat în interpretarea datelor). În sondajul Harris, întrebarea era formulată astfel: „*În general, considerați că ritmul cu care Președintele retrage trupele este prea rapid, prea încet sau adecvat?*” (Tabelul 6.38).

Tabelul 6.38. Modificarea opiniilor declarate prin inversarea succesiunii

Sondajul Gallup	Sondajul Harris
mai rapid..... 42%	prea încet..... 28%
ca acum..... 29%	adecvat..... 49%
mai încet..... 10%	prea rapid..... 5%
fără opinie..... 18%	fără opinie..... 18%

Pe baza celor două sondaje, se poate spune doar că suportul pentru președintele Nixon era cuprins între 29 la sută și 49 la sută din populația SUA. Schimbarea în formularea întrebării a condus la rezultate foarte diferite (Costner, 1974). O concluzie se impune de la sine: mai multe sondaje în paralel pe aceeași temă, mai multe metode și tehnici aplicate convergent.

Hadley Cantril arăta că introducerea numelui lui Hitler în contextul întrebării, prin reacția afectiv-negativă ce o declanșează, modifică răspunsurile cu 9% (Tabelul 6.39).

A. „*Credeți că SUA ar trebui să sprijine Anglia și Franța mai mult ca până acum?*”

B. *Credeți că SUA ar trebui să sprijine Anglia și Franța în lupta lor contra lui Hitler mai mult ca până acum?*”

Tabelul 6.39. Modificarea opiniilor declarate prin introducerea cuvintelor afectogene (după H. Cantril)

Răspunsuri	Forma A	Forma B
Da	66%	75%
Nu	22%	13%
Fără opinie	12%	12%

Introducerea în chestionar a numelor de oameni politici influențează totdeauna – negativ sau pozitiv – pe cei ce răspund și, prin aceasta, dau naștere unor erori de interpretare a rezultatelor investigației. Prestigiul președintelui Roosevelt a provocat, în cercetările devenite clasice la care ne-am referit, o modificare cu 11 la sută a răspunsurilor (Tabelul 6.40).

- A. „Părerea dv. personală este că președintele Roosevelt, în sprijinirea Angliei, a mers prea departe sau prea puțin?”
 B. „Părerea dv. personală este că SUA, în sprijinirea Angliei, a mers prea departe sau prea puțin?”

Tabelul 6.40. Modificarea răspunsurilor în funcție de includerea în întrebările din chestionar a numelui oamenilor politici

Răspunsuri	Forma A	Forma B
Prea departe	20%	15%
Aproximativ drept	57%	46%
Prea puțin	17%	32%
Fără opinie	6%	7%

Un alt exemplu, în care numele politicianului Lindbergh – conducătorul curentului izolaționist din SUA în preajma celui de-al doilea război mondial – acționează afectogen negativ asupra persoanelor cuprinse în anchetă (Tabelul 6.41).

- A. „Lindbergh spune că SUA trebuie să încerce să aibă relații prietenești și raporturi politice cu Germania, dacă Germania câștigă războiul din Europa. Sunteți de acord sau împotriva?”
 B. „Se spune că SUA trebuie să încerce să aibă relații prietenești și raporturi politice cu Germania, dacă Germania câștigă războiul în Europa. Sunteți de acord sau împotriva?”

Tabelul 6.41. Modificarea răspunsurilor în funcție de formularea întrebărilor

Răspunsuri	Forma A	Forma B
De acord	46%	57%
Nu sunt de acord	41%	25%
Nu știu	13%	18%

Stereotipurile ca judecăți evaluative suprageneralizatoare, față de o persoană, un obiect sau un concept, în afara unei experiențe directe – așa cum remarca Yvonne Castellan (1969) – se concretizează într-un adjectiv: sincer, util, leneș, rău etc. și constituie o imagine acceptată fără reflexie de către o persoană sau de către un grup, influențând rezultatele anchetelor. În formularea întrebărilor se vor evita stereotipurile, întrucât acestea, ca „fenotip” al atitudinilor, au valoare afectogenă. Într-o cercetare, răspunsurile au fost modificate cu 70 la sută în cazul folosirii stereotipului: „a intra în război” (Tabelul 6.42).

- A. „Credeți că armata și flota SUA ar trebui trimise să sprijine Canada, dacă vreo putere europeană o va ataca?”
 B. „Credeți că SUA ar trebui să intre în război, în cazul în care Canada va fi atacată de vreo putere europeană?”

Tabelul 6.42. Modificarea răspunsurilor în funcție de utilizarea cuvintelor afectogene

Răspunsuri	Forma A	Forma B
Da	71%	64%
Nu	23%	29%
Nu știu	6%	7%

În practica anchetelor bazate pe chestionar, deși contraindicat, se pot întâlni numeroase cuvinte ambigue: mult, puțin, potrivit, înainte, acum, actual, cât, cum, când, a cunoaște, a putea etc. Astfel, într-un sondaj de opinie, după ce erau prezentate o serie de propoziții, subiecții erau întrebați: „Cu care dintre păreri sunteți de acord în cea mai mare măsură?”. Introducerea precizării „în cea mai mare măsură” este ambiguă: ea poate fi înțeleasă ca „de acord, cu unele rezerve”, dar și ca „de acord, fără nici o rezervă”, adică „de acord, în cel mai înalt grad”. Pentru unii, a citi mult înseamnă a citi zilnic ziarul, pentru alții, a citi săptămânal un roman. Ce interpretare se poate da răspunsului pozitiv la întrebarea: „Citiți mult?”? Nici una. Și totuși, uzual, se folosește scalarea răspunsurilor: foarte mult, mult, potrivit, puțin, foarte puțin. Într-o cercetare personală, pentru a mări gradul de precizie, întrebăm: *Cât reprezintă pentru dv. „foarte mult” (în procente)? Dar „foarte puțin”? ș. a. m. d.*

În cadrul seminarului de *Metode și tehnici de cercetare sociologică* (1973) la secția de sociologie a Universității din București, am făcut următorul experiment: unui număr de 20 de studenți am prezentat o serie de figuri, între care și iluziile Lipps și Müller-Lyer. La întrebarea ambiguu formulată: „Cum sunt segmentele de dreaptă prezentate?”, s-a obținut următoarea frecvență a răspunsurilor (Tabelul 6.43).

Tabelul 6.43. Răspunsurile la o întrebare ambiguă

<i>Iluzia Lipps:</i>	Segmentele de dreaptă sunt:	
	- paralele.....	9
	- frânte.....	9
	- negre.....	2
<i>Iluzia Müller-Lyer:</i>	Segmentele de dreaptă sunt:	
	- inegale.....	12
	- verticale.....	4
	- paralele.....	11
	- egale.....	1

În cazul iluziei *Lipps*, segmentele de dreaptă erau și paralele și frânte și de culoare neagră. Limitând libertatea studenților la un singur răspuns, aceștia au ales criterii de referință diferite. Diversitatea criteriilor de referință a răspunsurilor la întrebările introduse prin adverbul *cum* a fost pusă în evidență și în cazul iluziei *Müller-Lyer*, când studenții aveau libertatea de a formula nu unul, ci mai multe răspunsuri.

Întrebărilor introduse prin adverbul *când* le corespund răspunsuri foarte variate: „*Când mergeți la cinematograful?*” „Seara”, „Joi”, „De la 5 la 7”, „Când am timp”, „Când doresc”.

La fel, cele introduse prin adverbul de loc *unde*: „*Unde vă veți petrece concediul de odihnă?*” „La Sinaia”, „Pe litoral”, „La părinți”.

Perioada *actuală* poate desemna timpul scurs în ultimele două-trei zile, dar și în ultimii doi-trei ani. Cineva „cunoaște” mașina de scris, fiind capabil să o distingă de o batoză; altcineva consideră însă că nu o cunoaște, deși a început să bată cu un deget la ea: a cunoaște mașina de scris însemnând pentru el a poseda scrierea oarbă. A „putea” înseamnă a fi în stare, a avea capacitatea, dar a și avea permisiunea.

Lista cuvintelor ambigue este mult mai mare; n-am atras decât atenția asupra problemei astfel încât, sporind exigența tehnică a formulărilor, să dispară întrebările de genul: „*Ce faceți acum?*” și, implicit, declarații ca: „*Răspund la un chestionar prost!*”.

În sondajele preelectorale de la noi s-a încetățenit întrebarea: „*Dacă ar avea loc alegeri acum, dumneavoastră ați merge la vot?*” (*Barometrul de opinie publică*, martie, 1995, 35). Formularea întrebării nu mi se pare deloc fericită datorită tocmai ambiguității cuvântului „*acum*”. Mai potrivite sunt întrebările:

„Dacă duminica viitoare ar avea loc alegeri parlamentare, dvs. v-ați prezenta la vot?” (Sondaj IMAS, ianuarie 1995, 1) sau „În eventualitatea unor noi alegeri parlamentare, mâine . . . ?” (Sondaj CURS, noiembrie, 1994, 7). Fără îndoială, efectul utilizării anumitor cuvinte în formularea întrebărilor este „potențial important, dar nepredictibil” (Converse și Presser, 1986, 41).

Dacă este adevărat că, în cunoașterea vieții sociale, chestionarul nu reprezintă tehnica principală, tot atât de adevărat este și faptul că el nu constituie o tehnică de rangul doi. Metodologic este inconsistentă considerarea chestionarului ca o tehnică subiectivă, mai puțin exactă și mai comod de aplicat. Chestionarul este la fel de dificil de utilizat în cercetarea științifică a fenomenelor sociale ca și celelalte metode și tehnici: observația, experimentul, analiza de conținut etc. Impresia de facilitate provine din ignorarea exigențelor metodologice. Folosit cu rigurozitate științifică și în spiritul deontologiei de către specialiști, chestionarul este indispensabil pentru cunoașterea fenomenelor de conștiință, conștiuite și mijlocite de limbaj (cunoștințe, opinii, credințe etc.). Cunoscându-i-se limitele, chestionarul reprezintă un instrument prețios pentru cunoașterea și, implicit, pentru organizarea vieții colectivităților umane.

Lecturi 6.4

SEPTIMIU CHELCEA

Sondaj de opinie „Justiția socială”

CHESTIONAR

Acest chestionar are o finalitate *științifică*, și anume cunoașterea modului în care apreciază tinerii diferite împrejurări de viață, ce părere au despre ei înșiși și despre situația din România.

Vă rugăm să răspundeți la toate întrebările (prin bararea cu X a variantelor de răspuns DA sau NU) după cum este cazul în situația dvs., chiar dacă uneori vă va fi greu să vă decideți. La ultimele întrebări răspundeți prin bararea cu X a numărului din dreptul variantei de răspuns care corespunde opiniei sau situației dvs.

Vă asigurăm că la acest chestionar, adresat unui mare număr de persoane din toate zonele țării, nu există răspunsuri bune sau rele. Răspunsurile sunt *confidențiale*.

Amintiți-vă că de *sinceritatea* răspunsurilor dvs. depinde valabilitatea încercării noastre de a prezenta psihosociologia vârstelor.

Vă mulțumim pentru ajutorul dumneavoastră.

1. Considerați că multe din problemele de viață se vor rezolva de la sine, chiar fără a vă ocupa de ele?	DA	NU
2. Când este epidemie, credeți că vă puteți feri de gripă?	DA	NU
3. Există oameni pur și simplu norocoși?	DA	NU
4. Cunoșcuții dvs. vă consideră un om capabil să influențeze opiniile altora?	DA	NU
5. De obicei, vă preocupa "să fiți la înălțime", să promovați social?	DA	NU
6. Sunteți adesea acuzat(ă) de lucruri pe care nu le-ați făcut?	DA	NU
7. Vi se reproșează adesea că sunteți o persoană care nu-și spune deschis părerea în problemele controversate?	DA	NU
8. Credeți că dacă cineva învață intens își poate însuși foarte bine cunoștințele din orice domeniu?	DA	NU
9. Apreciați că acei care își spun deschis părerea în toate problemele sunt exemple bune de urmat?	DA	NU
10. Apreciați că în cele mai dese cazuri nu merită să te implici, să pui suflet în ceea ce faci, pentru că de obicei lucrurile sfârșesc rău?	DA	NU
11. Sunteți o persoană care își spune deschis părerea numai dacă s-a informat foarte bine în legătură cu problema pusă în discuție?	DA	NU
12. Credeți că "ziua bună se cunoaște de dimineață", indiferent de ceea ce veți întreprinde dvs.?	DA	NU
13. Credeți că, de obicei, părinții iau în considerare ceea ce le spun copiii lor?	DA	NU
14. De obicei, vă spuneți părerea față de persoane cunoscute, chiar dacă nu aveți informații complete?	DA	NU
15. Credeți că dorința oamenilor influențează favorabil realizarea scopurilor lor?	DA	NU
16. Considerați că acei care fac declarații publice fără să cunoască foarte bine problema în discuție sunt blamabili?	DA	NU
17. Când sunteți pedepsit, de obicei, apreciați că dvs. nu aveți nici o vină?	DA	NU
18. De obicei, vă este greu să schimbați opinia prietenilor dvs.?	DA	NU
19. Apreciați că opiniile oamenilor sunt totdeauna false?	DA	NU
20. Credeți că încurajările publicului ajută mai mult decât norocul o echipă să câștige un meci?	DA	NU
21. V-ați convins că este aproape imposibil să schimbați opinia părinților dvs. despre anumite lucruri?	DA	NU
22. Sunteți de părere că, de cele mai multe ori, părinții trebuie să-i lase pe copii să ia decizii singuri?	DA	NU
23. Vi se pare că, atunci când faceți un lucru greșit, aveți foarte puține șanse să vă reparați greșeala?	DA	NU
24. Credeți că unii oameni se nasc predestinați să ajungă sportivi de performanță?	DA	NU

25. Din punctul dvs. de vedere, este mai bine să taci decât să te pronunți <i>pro</i> sau <i>contra</i> într-o problemă pe care nu o cunoști foarte bine?	DA	NU
26. Apreciați că majoritatea celor de o vârstă cu dvs. sunt mai bine adaptați solicitărilor vieții decât dvs.?	DA	NU
27. Sunteți de acord că cea mai bună modalitate de a trata multe probleme este să nu te gândești la ele?	DA	NU
28. Apreciați că aveți posibilitatea de alegere când vă hotărâți să vă faceți noi prieteni?	DA	NU
29. Când găsiți un trifoi cu patru foi, credeți că acesta aduce noroc?	DA	NU
30. V-ați convins că există o legătură strânsă între buna pregătire a temelor pentru acasă și notele obținute la școală?	DA	NU
31. Dacă o persoană de aceeași vârstă cu dvs. s-a supărat pe dvs., considerați că aveți prea puține șanse de a o îmbuna?	DA	NU
32. Aveți vreun lucru (talisman, amuletă, mascotă etc.) aducător de noroc?	DA	NU
33. Considerați că simpatia sau antipatia oamenilor față de dvs. depind de modul în care vă comportați?	DA	NU
34. De obicei, părinții vă ajută (vă ajutau) când îi rugați să facă acest lucru?	DA	NU
35. Apreciați că atunci când cineva se supără pe dvs. are un motiv nejustificat?	DA	NU
36. De regulă, apreciați că puteți schimba ceea ce se va întâmpla mâine prin ceea ce faceți azi?	DA	NU
37. Se întâmplă des să susțineți un punct de vedere numai pentru că ați apucat să îl comunicați celorlalți?	DA	NU
38. Credeți că, dacă ceva rău trebuie să se întâmple, se va întâmpla, indiferent de ceea ce veți face pentru a-l preîntâmpina?	DA	NU
39. V-ați convins că oamenii își ating scopurile numai dacă acționează hotărât pentru aceasta?	DA	NU
40. Apreciați că, de cele mai multe ori, este inutil să încercați să vă impuneți punctul de vedere în propria dvs. familie?	DA	NU
41. Când lucrurile merg bine pentru dvs., aceasta se datorează faptului că ați muncit cu succes?	DA	NU
42. Dacă o persoană de vârsta dvs. vă dușmănește, considerați că aveți puține posibilități să schimbați lucrurile?	DA	NU
43. Vă este ușor să-i determinați pe prietenii dvs. să facă ceea ce doriți?	DA	NU
44. De obicei, vă spuneți părerea numai după ce ascultați opiniile altora?	DA	NU
45. În familie se întâmplă rar să se țină seama de preferințele dvs. de petrecere a timpului liber?	DA	NU
46. Dacă cineva nu vă agreează, apreciați că puteți face prea puțin pentru a schimba situația?	DA	NU

47. Apreciați că studiile școlare v-au ajutat prea puțin în viață, alții fiind mai dotați decât dvs.?	DA	NU
48. Sunteți tipul de persoană care consideră că planificând mai bine lucrurile va avea mai mult succes?	DA	NU
49. De obicei, părerea dvs. contează prea puțin în hotărârile care se iau în familie?	DA	NU
50. Credeți că este mai bine să fii inteligent decât norocos?	DA	NU

În continuare, vă rugăm să răspundeți prin încercuirea numărului din dreptul variantei de răspuns care corespunde opiniei sau situației dvs.

	Adevărat	Probabil adevărat	Nu știu	Probabil fals	Fals
La 1 iulie 1999 populația României a fost de 22458022 locuitori. Considerați acest lucru:	1	2	3	4	5
La 1 iulie 1999 populația din urban era de 11,4 milioane de locuitori. Considerați acest lucru:	1	2	3	4	5
La 1 iulie 1999 proporția persoanelor de 15-59 de ani era de 62,7% din totalul populației României. Considerați acest lucru:	1	2	3	4	5
Populația ocupată (cu loc de muncă stabil) era la 1 iulie 1999 în număr de 10,3 milioane. Considerați acest lucru:	1	2	3	4	5
La 1 iulie 1999 numărul șomerilor înregistrați era 1,1 milioane. Considerați acest lucru:	1	2	3	4	5
	Sigur DA	Probabil DA	Nu știu	Probabil NU	Sigur NU
Credeți că la 1 iulie 2001 numărul populației României va fi mai mare decât în 1999?	1	2	3	4	5
Credeți că la 1 iulie 2001 numărul populației din urban va fi mai mare decât în 1999?	1	2	3	4	5
Credeți că la 1 iulie 2001 numărul persoanelor ocupate (cu loc de muncă stabil) va fi mai mare decât în 1999?	1	2	3	4	5
Credeți că la 1 iulie 2001 proporția persoanelor de 15-59 de ani va fi mai mare decât în 1999?	1	2	3	4	5
Credeți că la 1 iulie 2001 numărul șomerilor va fi mai mare decât în 1999?	1	2	3	4	5

Pentru a putea grupa răspunsurile date, vă rugăm să precizați:

Vârsta în ani împliniți:	până la 18 ani	1	Sexul:	masculin	1
	18-22 ani	2		feminin	2
	peste 22 de ani	3	Domiciliul stabil:	urban	1
				rural	2
Instituția de învățământ	_____				
Facultatea	_____				
Anul de studiu	_____		Data	_____	

Sursa: S. Chelcea, L. Radu și C. Ciupercă, Justiția socială în perioada de tranziție din România: opinii studențești. *Sociologie românească*, 1999, 4, 18-20.

Termeni-cheie

Ambiguitatea termenilor

Aplicarea chestionarelor

Chestionar

Designul chestionarelor

Formularea întrebărilor

Metode de redresare

Notarea răspunsurilor

Structura chestionarelor

Tipuri de chestionare

Tipuri de întrebări

Probleme recapitulative

1. Care a fost contribuția etnografiei românești la dezvoltarea anchetelor pe bază de chestionar?
2. Prin ce se diferențiază un chestionar de cercetare științifică de un chestionar administrativ?
3. Care este principalul criteriu de clasificare a chestionarelor în cercetarea sociologică?
4. Comparați avantajele întrebărilor închise cu cele ale întrebărilor deschise.
5. În ce constă metoda extrapolării grafice?

6. Când se apelează la *metoda Hansen*?
7. Dați exemple de întrebări introductive adecvate în anchetele sociologice pentru tineri.
8. Imaginați cât mai multe întrebări de control pentru întrebarea deschisă: „Ce disciplină din programa de învățământ vă place cel mai mult?”
9. Cum poate fi evitat *efectul halo* în structurarea chestionarelor de cercetare?
10. Identificați greșeli de formulare a întrebărilor și propuneți reformularea lor corectă.

INTERVIUL CA TEHNICĂ DE CERCETARE ȘTIINȚIFICĂ

- Precizări terminologice
- Interviu ca tehnică de cercetare
- Interviu ca interacțiune psihologică și socială
- Avantajele și dezavantajele utilizării interviului
- Tipuri de interviuri
- Aplicații ale logicii interogative în ancheta prin interviu
- Desfășurarea interviului de cercetare
- Selecția și formarea operatorilor de interviu
- Termeni-cheie
- Probleme recapitulative

Lecturi

- 7.1. Traian Herseni, *Plan pentru convorbirile sociologice*
- 7.2. Audiența RFI
- 7.3. Pierre Bourdieu, *Interviu pe bază de chestionar: gustul estetic al claselor sociale*
- 7.4. Vladimir Guțu, *Formular de înregistrare a informațiilor despre desfășurarea interviului*

„Interviul, ca metodă de cercetare, este universal în științele sociale“ – afirma Herbert H. Hyman (1954/1975, 1) într-o lucrare de referință, menită să identifice factorii empirici răspunzători de erorile utilizării acestei metode de colectare a datelor și să evalueze posibilitățile de minimizare a efectelor acestor factori. Dar nu numai în științele sociale (sociologie, drept, istorie), ci și în cele socioumane (psihologie, antropologie socială și culturală, demografie), ca și în practica diferitelor profesii (jurnaliști, educatori, analiști politici etc.) interviul s-a dovedit a fi de neînlocuit.

Șocul sondajelor de opinie face extrem de actuală discuția metodologică despre valoarea și limitele interviului, aceasta cu atât mai mult cu cât o lungă perioadă în literatura noastră de specialitate interviul a fost pe nedrept catalogat ca „o metodă de mâna a doua“.

Precizări terminologice

În limba română, termenul de „interviu“ reprezintă un neologism provenit din limba engleză (*interview* – întrevedere, întâlnire), fiind utilizat deopotrivă în jurnalistică și în științele socioumane. El are ca echivalent termenii din limba franceză *entretien* (conversație, convorbire) și „entrevue“ (întâlnire între două sau mai multe persoane). Cel de-al doilea termen, deși reprezintă traducerea literală a celui anglosaxon, comportă totuși un sens diferit: are o nuanță utilitară, de aranjament sau de surpriză (Grawitz, 1972, 629).

Aceste precizări de natură lingvistică ni se par necesare pentru că, în sociologia românească, s-a făcut distincție între termenii de „interviu“ și „convorbire“ și pentru că, pornind de la etimologia termenului, vom putea releva notele definitorii ale interviului ca modalitate de investigare în sociologie și psihologie.

În cadrul Școlii sociologice de sub conducerea lui Dimitrie Gusti (1880-1955) s-a folosit termenul de „convorbire sociologică“, desemnând culegerea de informații „pentru lămurirea problemelor științifice de-a dreptul din gura oamenilor“ (Herseni, 1940, 144). Traian Herseni remarcă faptul că acestei tehnici

de lucru, sub numele de *interviu*, i s-au închinat numeroase studii, mai ales de sociologie americană. Nu se făcea, deci, nici o deosebire între *interviu* și *convorbire* (vezi Lecturi 7.1). Un punct de vedere deosebit îl va susține însă un alt mare discipol și colaborator al profesorului Dimitrie Gusti, și anume, Henri H. Stahl, care aprecia că „termenul de *interviu* nu este potrivit pentru operația de interogare statistică sumară, restrânsă doar la un număr limitat de întrebări, la care se poate răspunde în sistem binar, prin *da* sau *nu* și cu atât mai puțin nu e justificat să denumim *interviu* ceea ce de fapt este *convorbire* (Stahl, 1974, 243).

Termenul de „interviu“ s-a impus pe plan mondial, fiind preluat atât de sociologii francezi, cât și de sociologii germani, fapt ce ne îndreptățește să îl utilizăm și noi alături de cel de „convorbire“. Vom spune, deci, interviu sau convorbire, cu același înțeles. Etimologic, termenul de „interviu“ semnifică întâlnirea și conversația între două sau mai multe persoane. Acestea sunt, de altfel, și notele definitorii: interviul este o conversație față în față, în care o persoană obține informații de la altă persoană (Denzin, 1970, 186).

Înseamnă că în viața de zi cu zi practicăm interviul, precum făcea proză domnul Jourdain. Lucrurile nu stau chiar așa: nu orice întâlnire sau conversație echivalează cu un interviu și cu atât mai puțin cu un interviu de cercetare științifică. Interviul este comparabil cu întrevederea, conversația, dialogul, interogatoriul, dar nu se confundă cu nici unul dintre acestea.

În *Traité de psychologie sociale* (Daval și alții, 1967, 121) se fac distincțiile cuvenite între situația de interviu și fenomenele psihosociologice amintite.

- Interviul presupune *întrevederea*, dar nu se confundă cu aceasta. Oamenii se întâlnesc chiar fără scopul de a obține informații unii de la alții, ci pur și simplu pentru a se vedea, pentru plăcerea de a fi împreună. Chiar dacă își vorbesc, nu înseamnă neapărat că schimbă informații. Evident, interviul poate constitui un scop al întrevederii, dar întâlnirea dintre două sau mai multe persoane adesea are cu totul alte scopuri.
- Nu există interviu fără *convorbire*, dar nu orice conversație constituie un interviu. Convorbirea presupune schimbul de informații în legătură cu o temă sau alta. Persoanele care conversează schimbă frecvent rolurile de emițător și de receptor. Informația nu este direcționată într-un singur sens, nu există un conducător al discuției, așa cum stau lucrurile în cazul interviului.
- Interviul reprezintă mai mult decât un *dialog* – apreciază Roger Daval –, pentru că nu totdeauna dialogul are drept scop obținerea de informații. În filme, de exemplu, dialogul permite exprimarea stărilor sufletești; în filosofie prin dialog se exprimă ideile, gândirea, concepția autorilor. Dialogurile socratice sunt veritabile reflecții filosofice, nu căutarea obținerii unor informații. Nici Socrate și nici Platon nu „intervievau“, ci își expuneau în dialogurile lor concepțiile filosofice.

- În fine, interviul nu poate fi confundat cu *interogatoriul*, deși și într-un caz și în celălalt există o persoană care pune întrebări, care dirijează discuția. Obținerea informațiilor prin interogatoriu evocă obligația de a răspunde, constrângerea exterioară. Din contră, interviul presupune libertatea de expresie a personalității, chiar bucuria oamenilor de a-și spune cuvântul, de a-și face publice opiniile.

În continuare, ne vom referi la interviu ca tehnică de cercetare în științele socioumane, menționând doar că interviul constituie și un *gen publicistic*, având reguli și exigențe specifice.

Lecturi 7.1

TRAIAN HERSENI

Plan pentru convorbirile sociologice

După cercetarea generală a frunțașilor sau a „autorităților sociale”, trebuie să ne oprim la un număr mai restrâns dintre ei, cei mai reprezentativi pentru fiecare ramură de activitate socială (viață economică, viață religioasă, viață politică etc.) pentru a adânci cunoașterea lor.

Înțelegem sub denumirea de autoritate socială sau frunțaș pe orice individ, femeie sau bărbat, dintr-o unitate socială (sat, oraș, ținut), care se bucură, indiferent de funcțiile oficiale pe care le deține, de o trecere deosebită în ochii semenilor și se distinge prin puterea lui de înfrăurire de masa celorlalți. Ne gândim așadar la personalitățile dintr-o unitate socială și frunțașii tuturor sectoarelor de manifestare socială, care excelează prin calități personale, la cei câțiva care formează prin talentele lor felurite *elita* grupului social.

Studiul sociologic al unui frunțaș sau al unei autorități sociale, în sensul acesta amănunțit, trebuie să cuprindă:

A) O biografie cu stăruințe speciale asupra împrejurărilor sociale cu o putere mai mare de înfrăurire: familia din care se trage, școala, armata, căsătorie, profesie, călătorii etc. – după povestirea celui cercetat, verificată pe cât e cu putință și cu informații din alte părți.

B) O convorbire sociologică despre concepțiile, cunoștințele și atitudinile celui cercetat. (Vezi considerațiile generale în lucrarea noastră *Teoria monografiei sociologice*, pag. 138-139). Se poate folosi planul de mai jos și mărit după fiecare caz în parte:

Să se stabilească ce crede (concepții, credințe, superstiții, legende etc.) și ce știe (cunoștințe științifice, culte, populare) privitor la următoarele probleme:

I. Cadrul cosmic. 1. Lumea, originea ei, forma și întinderea. 2. Soarele și luna. 3. Stelele (astrologie și astronomie populară). 4. Pământul, origine, formă, constituție, raportul față de soare. 5. Interiorul pământului. 6. Cutremurele. 7. Munții. 8. Apele. 9. Animalele. 10. Plantele.

II. Cadrul biologic. 1. Originea omului. 2. Deosebirea dintre om și animal. 3. Deosebirea dintre bărbat și femeie. 4. Organismul omenesc (cunoștințe anatomice și fiziologice). 5. Bolile și tratarea lor. 6. Igienă. 7. Sexualitate.

III. Cadrul istoric. 1. Cunoștințe de istorie universală. 2. Istorie națională. 3. Istoria statului. 4. Atitudine față de trecut (față de tradiție: spirit conservator sau înclinat spre noutate).

IV. Cadrul psihic. 1. Sufletul omenesc. 2. Solidaritatea socială (cum privește legătura cu satul și cu neamul său, cum privește pe străini). 3. Opinia publică (gura satului, cum o privește, ce valoare îi dă). 4. Supunere față de societate și stat sau atitudine de răzvrătire.

V. Manifestări economice. 1. Agricultură. 2. Creșterea vitelor. 3. Pădurit. 4. Vânat și pescuit. 5. Negustorie. 6. Cooperative. 7. Fabrici, industrie. 8. Consumație (sărăcie, lux).

VI. Manifestări spirituale. 1. Religie (Dumnezeu, sfinți, diavol, sufletul omului după moarte, rai, iad, pomeni, sărbători, biserică, preot). 2. Magie (farmece, descânțece, forțe supranaturale folositoare sau vătămătoare omului: duhuri, iele, sânziene etc.). 3. Artă (frumos, urât, simț estetic, nevoia de podoabă etc.). 4. Știința de carte și învățătură.

VII. Manifestări morale și juridice. 1. Moralitate (bine și rău, virtute, viciu, iubire de semenii, milă, ajutorare etc.). 2. Dreptate. 3. Crimă. 4. Legile. 5. Judecata. 6. Armonie socială.

VIII. Manifestări politice. 1. Statul (organizație și administrație). 2. Regele. 3. Guvernul. 4. Parlamentul. 5. Organizațiile politice. 6. Program politic, idei de reformă. 7. Judecăți. 8. Comuna (primar, administrație, reforme).

IX. Unități și relații sociale. 1. Familia (părinți, frați, soție, copii, divorț). 2. Raporturi între neamuri. 3. Raporturi între vecini. 4. Raporturi între prieteni. 5. Raporturi de dușmănie. 6. Raporturi între sexe (bărbați și femei în raporturile lor sociale). 7. Raporturi între vârste (tineri și bătrâni, continuitate și conflicte între generații). 8. Categoriile sociale (moșneni sau răzeși și vecini sau rumâni, boieri și iobagi, grâniceri și negrâniceri, bogați și săraci). 9. Confesiuni (ortodocși și uniți). 10. Secte religioase. 11. Naționalități (români, evrei, țigani). 12. Școala (educație, învățători). 13. Orașul (relații, influență, importanță).

C) Realizări. Să se arate în același timp ce a realizat în domeniile cu aplicări practice, înșirate mai sus, și ce se străduiește să mai realizeze. Să se înfățișeze adică viața și activitatea reală, ideile înfăptuite, nu numai credințele pure; 1. Reacția față de natură (îmbunătățiri de terenuri, secări de mlaștini, nivelări și pietruiri în gospodărie, irigații etc.). 2. Reacții față de cadrul biologic (măsuri de igienă și sănătate în așezarea casei, în curățenia gospodăriei, a îmbrăcămintei și igiena alor săi). 3. Reacții față de trecut (inovații, invenții, respectarea sau călcarea tradiției). 4. Reacții față de sat (izolare, sfidare, conformism, imitație, originalitate). 5. Activitatea economică (putere de muncă, vrednicie, realizări în gospodărie, cum o conduce, ce îmbunătățiri i-a adus, ce câștig obține). 6. Activitatea spirituală (frecvență la biserică, danii, lectură, ziare abonate, cărți, înfrumusețări de gospodărie etc.). 7. Activitatea juridică și morală (ajutor oamenilor nevoiași, procese evitate prin bună înțelegere, procese judecate, infracțiuni la legea penală, pedepse). 8. Activitatea politică (participare la viața publică, primar, consilier comunal, delegat în chestiunile comunei etc. – la viața politică: vot, propagandă etc.). 9. Unități și relații sociale (are familie, cum se poartă cu părinții, cu soția, cu copiii, cu neamurile, cu vecinii, cu prietenii, cu săracii, cu satul etc. – cum înrăurește viața socială: sfaturi, pilde, cooperare etc.).

I. Părerea satului. Să se urmărească în sfârșit părerea satului despre persoana cercetată (părerea preotului, a învățătorului, administrației comunale, a vecinilor, a neamurilor, a prietenilor etc., cum e văzut de sat și de ce).

De încheiere, să se încerce o caracterizare generală a frunțului pe temeiul tuturor elementelor de mai sus: măsura în care este influențat de viața socială și este ca atare un depozitar al experiențelor colective, tradiționale sau actuale și o figură reprezentativă a unității sociale și măsura în care este un factor de inovație și de propășire socială.

Din capitolele acestea, *convorbirile sociologice* au o însemnătate deosebită nu numai pentru studiul personalităților satești, ci pentru bogăția de material informativ pe care îl putem dobândi pentru toate problemele sociologice pe care le ridică cercetarea unei unități sociale. De aceea adăugăm câteva lămuriri în legătură cu ele.

În cercetările sociologice de teren suntem nevoiți să culegem bună parte din informațiile de care avem nevoie pentru lămurirea problemelor științifice de-a dreptul din gura oamenilor,

prin convorbiri. Mijlocul acesta nu este întotdeauna simplu, încât el a dus la constituirea unei adevărate tehnici de lucru. Mai ales sociologia americană i-a închinat până acum, sub numele de „interview“, lucrări numeroase. Într-adevăr, convorbirea întrebuințată în scopuri științifice cere păstrarea unor reguli minuțioase: a) timp potrivit, b) câștigarea încrederii, c) întrebări care să nu sugereze răspunsul, d) atitudine străină de orice apreciere etc. Regulile acestea deși sunt necesare, nu folosesc însă decât celor care au aptitudini de cercetători de teren. Există oameni care inspiră încredere și care obțin orice informație dorită, fără nici o greutate și fără să fi învățat „tehnica“ sau „metoda“ convorbirii, pe când alții sunt incapabili să stea de vorbă cu țaranii. E mai simplu să se recruteze cercetătorii dintre cei dintâi, chiar dacă pe urmă învață și regulile convorbirii pentru a se forma mai repede, decât să se încerce o pregătire forțată și mecanică a celor lipsiți de aptitudini, procedeu care dă totdeauna rezultate slabe.

Convorbirea nu are însă numai înțelesul acesta de tehnică generală de a culege informații, ci este (după cum se poate vedea din planul înfățișat) și un mijloc specific de cercetare a cadrului psihic, de stabilire a întregii vieți psiho-sociale, în măsura în care are ca sediu sufletul individual. De astă-dată convorbirile caută să redea cât mai fidel viața sufletească și socială a unui individ, să înfățișeze portretul integral mai ales al frunțașilor sătești, care prin puternica lor personalitate înrăuresc grupul și sunt agenți de întărire și propășire a vieții sociale. Numai convorbirile acestea poartă numele de *convorbiri sociologice*, diferite așadar de convorbirile ca tehnică.

Convorbirea sociologică urmărește să provoace și să înregistreze cât mai multe mărturisiri din partea subiectului cercetat, în legătură cu cât mai multe aspecte ale vieții omenești. Chiar cele mai mici întâmplări din viața unui individ pot juca un rol social în înțelesul că determină la acesta atitudini și activități sociale, care pe altă cale ar fi inexplicabile.

Convorbirile sociologice tind să afle:

a) Aspectul subiectiv al realității cosmice și sociale, căci acestea diferă de regulă de aspectul obiectiv, rezultat al cercetării științifice. Geneza și aspectul lumii, originea și natura boabelor, a obiceiurilor etc. pot fi obiectiv cu totul altceva decât ceea ce cred locuitorii. Convorbirile trebuie să dezvăluie deci lumea subiectivă, formată pe planul vieții sufletești colective și alta decât lumea obiectivă: un spațiu subiectiv, un timp subiectiv, un univers subiectiv etc.

b) Gradul de interiorizare a vieții sociale în sufletul individual sau stadiul procesului de socializare. De pildă, conștiința morală, socială, juridică, politică a indivizilor, cu alte cuvinte: valorile sociale obiective trăite de indivizi. De astă-dată trebuie să aplicăm metoda și indivizilor mai puțin însemnați, chiar și celor cu viață socială foarte săracă.

c) Realizările individuale pe plan social, măsura în care însușirile, părerile, concepțiile, acțiunile personale au jucat un rol social sau au determinat o manifestare socială.

Cercetările trebuie să deosebească cu grijă ce deține individul de la înaintași („socialul“), de creațiile personale („individualul“) și măsura în care amândouă aceste fețe ale ființei umane înrăuresc viața grupului din care face parte. Convorbirile sociologice contribuie astfel la lămurirea uneia din problemele cele mai de seamă ale cadrului psihic, problema raporturilor dintre individ și societate.

Sursa: *Îndrumări pentru monografiile sociologice*, redactate sub direcția d-lui prof. D. Gusti, Institutul de Științe Sociale al României, București, 1940, 142-145.

Interviul ca tehnică de cercetare

Definim interviul de cercetare ca o tehnică de obținere, prin întrebări și răspunsuri, a informațiilor verbale de la indivizi și grupuri umane în vederea verificării ipotezelor sau pentru descrierea științifică a fenomenelor socioumane.

Interviul se bazează pe comunicarea verbală și presupune întrebări și răspunsuri ca și chestionarul. Spre deosebire însă de chestionar, unde întrebările și răspunsurile sunt scrise, interviul implică totdeauna obținerea unor informații *verbale*.

Converbirea reprezintă elementul fundamental în tehnica interviului, în timp ce *întrevederea* nu constituie decât o condiție care facilitează transmiterea informațiilor unidirecționale: de la persoana interviuată spre operatorul de interviu (sau spre cercetătorul științific). *Interviul telefonic*, despre care vom vorbi mai pe larg în alt paragraf, nu presupune *întrevederea*, astfel că nu se justifică definirea interviului prin existența față în față a unui anchetat și a unui anchetator. De asemenea, interviul nu presupune cu necesitate o relație între două persoane.

Interviul de grup se desfășoară în condiții psihosociale diferite de cele ale relațiilor interpersonale diadice. Suntem cu totul de acord cu Michel Quinn Patton, care preciza că principiul fundamental al interviurilor calitative constă în posibilitatea creată celui interviu de a exprima prin răspunsurile sale gândurile sale cu cuvintele sale (Patton, 1980, 205). În acest sens nu îi este permis operatorului de interviu să sugereze sau să reformuleze răspunsurile celui interviu.

Fiind vorba despre interviu ca tehnică de cercetare în științele socioumane, trebuie să accentuăm faptul că utilizarea acestuia în cercetarea din domeniul științelor socioumane trebuie să conducă la stabilirea relațiilor dintre variabile, la testarea ipotezelor. Așa cum preciza Fred N. Kerlinger (1973), interviul este un instrument de măsurare psihologică și sociologică în legătură cu care se pun aceleași probleme ale reliabilității, validității și obiectivității, ca și față de oricare alt instrument de măsurare.

Ancheta prin interviu a devenit metoda cea mai frecvent utilizată în cercetarea sociologică (Caplow, 1970, 203). Anual în întreaga lume sunt interviuate sute de mii, dacă nu milioane de persoane. Nu este de mirare, deci, că „metodologia științelor sociale a devenit virtual sinonimă cu cercetarea prin anchetă.” (Smith, 1975, 196). „Astăzi ancheta este predominantă în culegerea datelor... Există două tipuri principale de anchete: pe bază de chestionar și prin interviu” (Sedlack și Stanley, 1992, 214). Dar când se recomandă utilizarea anchetei prin interviu? Margaret Stacey (1970, 70) răspunde astfel: „când trebuie studiate comportamente dificil de observat pentru că se desfășoară în locuri private, când se cercetează credințele și atitudinile, neexistând documente scrise despre acestea. În astfel de cazuri cea mai bună soluție o reprezintă utilizarea interviului”.

Utilizarea interviului în cercetarea științifică are – după cum remarcă Fred N. Kerlinger (1973) – mai multe scopuri. În primul rând, un scop explorator, de identificare a variabilelor și relației dintre variabile. Cu ajutorul interviurilor se poate ajunge la formularea unor ipoteze interesante și valide. Informațiile obținute pot ghida în continuare cercetarea fenomenelor psihologice și sociologice. Interviu, în al doilea rând, poate constitui instrumentul principal de recoltare a informațiilor în vederea testării ipotezelor. În acest caz, fiecare întrebare reprezintă un item în structura instrumentului de măsurare. În fine, cel de-al treilea scop al utilizării interviului este cel de recoltare a unor informații suplimentare celor obținute prin alte metode.

Așa cum s-a arătat, ancheta prin interviu constituie cea mai frecvent utilizată metodă de cercetare sociologică. Unii specialiști apreciază chiar că „sociologia a devenit știința interviului“. Și aceasta nu numai pentru că interviul, încă din anii '60, a devenit modalitatea de recoltare a datelor favorită pentru majoritatea sociologilor, mai ales nord-americani, ci și pentru că, așa cum remarcă Mark Benney și Everett C. Hughes (1970), obiectul de studiu al sociologiei este interacțiunea, iar interviul este el însuși un tip de interacțiune socială.

➔ Interviu ca interacțiune psihologică și socială

Conversația reprezintă o activitate distinctiv umană și un tip de interacțiune psihologică și socială. O bună parte din timpul de veghe conversăm: punem întrebări și dăm răspunsuri. Mai rar monologăm. Nu numai pentru sociologi, dar și pentru avocați, medici, ziariști, profesori, știința și arta dialogului fac parte din profesia lor.

Să examinăm din punct de vedere psihologic și sociologic situația de interviu ca relație între două persoane sau între un operator de interviu și un grup de persoane. Interviu personal față în față, cel mai răspândit procedeu de interviu, presupune interacțiunea dintre două persoane. Să le desemnăm prin literele X (operatorul de interviu) și Y (persoana interviuată). Relația dintre X și Y nu este simetrică: rolurile sociale nu sunt interșanjabile și nici sensul transmiterii informațiilor nu poate fi schimbat. X acționează asupra lui Y prin întrebări care determină răspunsuri. Acestea declanșează reacții specifice din partea lui Y (trecerea la o altă întrebare, repetarea întrebării, oferirea unor explicații suplimentare etc.).

Avem de-a face cu o interacțiune de tipul: $X \longleftrightarrow Y$. Persoana interviuată Y îi transmite lui X (operatorul de interviu) un volum mai mare de informații, comunicarea fiind *lateralizată*. X conduce discuția. Relația dintre X și Y depinde de *status*-ul social al persoanelor care interacționează (vârstă, sex, nivel de școlaritate, rasă, religie, venituri) și de modul de desfășurare a interviului (debutul, derularea și finalul convorbirii).

Informațiile transmise de Y lui X au valoare numai în măsura în care se referă la experiențe de viață trăite de Y, care nu pot fi altfel cunoscute decât prin relatarea subiectivă a acestuia. Răspunsurile poartă pecetea subculturii din care subiecții intervievați fac parte, astfel încât ele trebuie interpretate totdeauna în contextul social concret în care a avut loc interviul. De exemplu, libertatea (de acțiune și de gândire) are un înțeles diferit de la o țară la alta, de la un moment istoric la altul. A compara, apelând la ancheta prin interviu, câtă importanță se acordă libertății în țările care trec de la totalitarism la democrație înseamnă a postula universalitatea înțelegerii termenilor, ceea ce nu reprezintă decât o supoziție foarte discutabilă. Așa cum remarcă și Derek L. Phillips (1971), același cuvânt înseamnă altceva pentru diferite persoane aflate în situații sociale diferite. În plus, semnificația multor cuvinte considerate „comune” rămâne fără înțeles pentru categorii largi din populația interviuată. W. R. Belson (1981, 244) a constatat că doar o treime din persoanele interviuate în Marea Britanie au înțeles corect termenul de „proporție” ca „parte”, „fracție” sau „procentaj”. Autorul citat are dreptate când suspectează o parte din public de lipsa de înțelegere a sensului cuvintelor, apreciind că și unii din cei ce cunosc semnificația termenilor sunt incapabili să transfere cuvintele din vocabularul pasiv în vocabularul lor activ.

Una din principalele supoziții ale interviului este consistența relației dintre vorbă și faptă, dintre atitudinea exprimată verbal și comportament. Această supoziție merită o examinare mai atentă. Omul politic, secretar de stat al Consiliului seniorilor din Republica Florența în perioada 1498-1512, scriitorul și istoricul Niccolo Machiavelli (1496-1527), spunea: „Uneori cuvintele trebuie să servească pentru a masca faptele. Dar aceasta trebuie să se petreacă în așa fel, încât nimeni să nu-și dea seama; sau, dacă bagă de seamă, să fie pregătite scuze pentru a fi prezentate imediat” (*Îndrumări pentru Raffaello Girolami*). Pledând pentru manipularea psihologică drept alternativă la conducerea prin forță, diplomatul florentin face în *Principele* (1513) o serie de observații foarte penetrante privind natura umană. Pornind de la aceste observații, numeroase cercetări au pus în evidență existența unui tip de *personalitate machiavelică* (Saks, 1988), elaborându-se scala pentru măsurarea gradului de machiavelism al fiecărei persoane. A se vedea în acest sens *Scala Mach IV*, elaborată în 1970 de Richard Christie și F. L. Geis, tradusă și adaptată de noi (Chelcea, 1991).

Minciuna deliberată – posibilă într-un interviu – reduce încrederea în informațiile obținute prin răspunsurile la întrebări. Nu trebuie însă să exagerăm pericolul erorilor și *biais* – urilor, generat de răspunsurile neadevărate. În marea lor majoritate oamenii sunt corecți și cinstiți: recunosc sincer când nu cunosc răspunsul la o întrebare și își asumă responsabil consecințele faptelor lor. Pe de altă parte, în calitate de cercetători trebuie să evităm punerea în discuție a acelor probleme care ar putea pune persoanele interviuate în situația de a recunoaște fapte indezirabile social sau care ar depăși capacitatea lor de analiză.

Alte erori sau *bias-uri* (termen american desemnând deformarea informațiilor în cadrul anchetei) sunt datorate autoînșelării cu bună credință a celor ce sunt convinși că răspund corect, dar care în realitate interpretează greșit întrebările, sunt „trădați” de memorie sau își reprimă inconștient pulsunile și își apară prin mecanisme neconștientizate eu-ul. Distincția dintre eu-ul privat și eu-ul public este foarte importantă pentru înțelegerea interviului ca interacțiune socială. Fiecare individ are mai multe eu-uri (*self*). În societate ne străduim să apărem altfel decât suntem în intimitate: punem în evidență eu-ul public, încercând să mascăm eu-ul privat. Acestei probleme Erving Goffman i-a consacrat mai multe lucrări (*The Presentation of Self in Everyday Life*, 1959; *Microstudies of the Public Order*, 1971). În perspectiva acestuia, relația dintre operatorul de interviu și persoana intervievată este o relație socială secundară (Bailey, 1982, 186), funcțională, în care indivizii își dezvăluie doar o fațetă a personalității lor, nu interacționează ca personalități unitare, așa cum se întâmplă în relațiile sociale primare din cadrul grupurilor primare (Charles H. Cooley, 1909).

Mecanismele de apărare a eu-ului în situația de interviu includ: fuga de răspuns, raționalizarea, proiecția, introecția, identificarea și refularea (Grawitz, 1972). Sub diferite pretexte (lipsă de timp, imposibilitatea întreruperii unor activități foarte importante, neîncrederea în anchetele sociale etc.), unele persoane refuză să răspundă la anchetele prin interviu. Refuzul lor poate fi politic, invocând un motiv plauzibil, sau poate fi brutal: nu-ți deschid ușa, ți-o trântesc în nas, te lasă să strigi la poartă până când răgușești sau pun câinii pe tine. Operatorul de interviu trebuie să știe la ce se poate aștepta și să prevadă strategia de ieșire din situațiile neplăcute.

Prin raționalizarea răspunsurilor indivizii umani încearcă să găsească justificări *a posteriori* comportamentelor lor. Coerența răspunsurilor la întrebările de motivație nu trebuie să ne facă să credem că totdeauna deciziile de acțiune ale oamenilor au fost raționale. Imaginea omului raționalizator este mai aproape de realitate decât imaginea omului rațional (Zamfir, 1987, 27). Proiecția, constând din atribuirea unei alte persoane a propriilor atitudini, interese, aspirații sau motivații, introecția, convingerea că ceea ce s-a întâmplat anterior a fost urmarea hotărârilor proprii, și identificarea sau conformarea la ceea ce își imaginează că se așteaptă operatorul de interviu, fac parte din mecanismele de apărare a eu-ului persoanelor intervievate.

În cadrul acestor mecanisme refularea are un rol central. Refularea în psihologia freudistă desemnează „procesul efectuat de subconștient, prin care anumite imagini, idei, tendințe sau dorințe neplăcute pentru subiect sau care contravin normelor morale, sunt îndepărtate din conștiință, respinse din sfera proceselor conștiente în cele inconștiente sau sunt menținute în afara câmpului conștiinței” (Popescu-Neveanu, 1978, 613).

Avantajele și dezavantajele utilizării interviului

Kenneth D. Bailey (1978/1982, 183) prezintă atât avantajele cât și dezavantajele interviului, semnalând mai multe avantaje decât dezavantaje. Ca avantaje sunt enumerate:

- flexibilitatea, posibilitatea de a obține răspunsuri specifice la fiecare întrebare;
- rata mai ridicată a răspunsurilor, asigurată de obținerea răspunsurilor și de la persoanele care nu știu să citească și să scrie, ca și de la persoanele care se simt mai protejate când vorbesc decât când scriu;
- observarea comportamentelor nonverbale, fapt ce sporește cantitatea și calitatea informațiilor;
- asigurarea standardizării condițiilor de răspuns, lucru imposibil de realizat în cazul chestionarelor poștale;
- asigurarea controlului asupra succesiunii întrebărilor, fapt ce are consecințe pozitive asupra acurateței răspunsurilor;
- colectarea unor răspunsuri spontane, știut fiind că primele reacții sunt mai semnificative decât cele realizate sub control normativ;
- asigurarea unor răspunsuri personale, fără intervenția altora;
- asigurarea răspunsului la toate întrebările și prin aceasta furnizarea informațiilor pentru testarea tuturor ipotezelor cercetării;
- precizarea datei și locului convorbirii, fapt ce asigură comparabilitatea informațiilor;
- studierea unor probleme mai complexe prin utilizarea unor formulare, chestionare sau ghiduri de interviu mai amănunțite, cu mai multe întrebări, de o mai mare subtilitate.

Ca orice tehnică de cercetare, interviul are o serie de dezavantaje și limite intrinseci. Kenneth D. Bailey le ordonează astfel:

- costul ridicat, nu numai al orelor de interviu, dar și al celorlalte etape și momente ale proiectării și realizării cercetărilor pe bază de interviu;
- timpul îndelungat necesar pentru identificarea persoanelor incluse în eșantion, pentru obținerea acordului și desfășurarea convorbirii, uneori fiind necesare mai multe vizite la aceeași adresă;
- erorile datorate operatorilor de interviu în ceea ce privește punerea întrebărilor și înregistrarea răspunsurilor, „efectul de operator“;
- imposibilitatea consultării unor documente în vederea formulării unor răspunsuri precise;
- inconveniente legate de faptul că se cere indivizilor să răspundă, indiferent de dispoziția lor psihică, de starea de oboseală etc.;

- *neasigurarea anonimatului*, fiind cunoscute adresa și numărul de telefon ale persoanelor care urmează să fie intervievate;
- *lipsa de standardizare* în formularea întrebărilor, ceea ce limitează comparabilitatea informațiilor;
- *difficultăți în accesul* la cei care sunt incluși în eșantion.

Atât avantajele, cât și dezavantajele sunt relative, trebuind să fie judecate în raport cu alte metode și tehnici de cercetare în științele socioumane și mai ales în funcție de diferitele procedee și tipuri de interviuri. De asemenea, pentru evaluarea interviului se impune luarea în considerare a *erorilor* generate de această tehnică. Ce erori introduce *efectul de operator de interviu*? Herbert H. Hyman (1954/1975) consideră că erorile rezultă din: modul de punere a întrebărilor și de înregistrare a răspunsurilor, ca și din prezența fizică a operatorului de interviu.

Efectul de operator de interviu nu dispăre prin autoadministrarea chestionarelor pentru că, remarcă sociologul american, totdeauna cel care răspunde are în vedere impresia pe care o produce asupra cititorului prezumtiv. Distorsionarea răspunsurilor se face în sensul protecției ego-ului. Prezența fizică a operatorului de interviu accentuează riscul de distorsiune a răspunsurilor. Într-un studiu cu finalitate metodologică, Albert Ellis (1948) a analizat răspunsurile la interviu ale unui număr de 69 de studenți dintr-un colegiu american și, comparativ, după un an de zile, răspunsurile acelorași studenți la chestionarul autoadministrat. Întrebările, în număr de 60, au fost grupate, în trei clase, după cum presupuneau un grad înalt, mediu sau scăzut de „implicare a ego-ului” în elaborarea răspunsurilor. La întrebările cu grad ridicat de implicare a ego-ului s-au obținut diferențe semnificative în răspunsurile la interviu, comparativ cu cele obținute cu ajutorul chestionarului. De exemplu, la întrebarea: „*Cât de mult v-ați iubit mama în copilărie?*” răspunsurile s-au distribuit astfel (Tabelul 7.1):

Tabelul 7.1. Distribuția răspunsurilor la aceeași întrebare în interviu și în chestionar
(după Ellis, 1948)

	Interviu		Chestionar	
Mi-a fost foarte dragă	37	54%	25	36%
Ne-am înțeles bine	17	25%	27	39%
Destul de mult	14	20%	10	15%
Nu prea mult	1	1%	7	10%
Deloc	0	-	0	-
Total	N = 69	100%	N = 69	100%

În general, se apreciază că, față de interviu, răspunsurile la chestionar se conformează modelului etalării unei atitudini mai puțin favorabile normelor și valorilor acceptate social la un moment dat. Studiile lui Albert Ellis (1948)

conduc la concluzia că utilizarea chestionarului generează acceptarea într-o mai mare măsură decât interviul a compartimentelor valorizate negativ de către societate: gelozia, sadismul, masochismul, agresivitatea, sexualitatea exacerbată. În același timp, fenomenele și comportamentele dezirabile social, precum clemența, fericirea, sensibilitatea, amabilitatea, sunt mai puțin relevate în răspunsurile la chestionar. Deși cercetările la care ne-am referit au limite metodologice, între care diferența de un an dintre testări nu poate fi neglijată, ele sugerează totuși posibilitatea evaluării interviului în cercetarea sociologică și psihologică în funcție de erorile pe care le produce.

Concluziile referitoare la valoarea (avantajele și dezavantajele) interviului desprinse din studiile realizate în alte zone socioculturale se cer verificate în spațiul culturii românești. Studiul lui Paul F. Lazarsfeld și Raymond Franzen (1945) trebuie examinat sub rezerva aceleiași cerințe. Conform acestui studiu, în interviuri se reportează un nivel mai înalt de instrucție, un grad mai ridicat de conformare socială, o durată mai mare de timp rezervată citirii presei. În interviurile personale, comparativ cu chestionarele poștale, se declară un număr mai mare de reviste care sunt citite, dar „se divulgă” un număr mai mic de activități neobișnuite (de exemplu, scrierea unor materiale spre a fi publicate în ziare sau reviste). Rămâne de stabilit dacă și pentru populația românească este valabilă concluzia: „Răspunsurile obținute prin intermediul chestionarelor poștale sunt apreciabil mai informative și, prin urmare, mai satisfăcătoare decât răspunsurile obținute prin interviu” (Hyman, 1954/1975).

Tipuri de interviuri

În literatura de specialitate consacrată interviului ca tehnică de cercetare se întâlnesc diferite criterii de clasificare, și anume: conținutul comunicării; calitatea informațiilor obținute; gradul de libertate a cercetătorului în abordarea diferitelor teme și formularea întrebărilor, precum și în schimbarea sau respectarea succesiunii lor; repetabilitatea convorbirilor; numărul persoanelor participante; status-ul socio-demografic al acestora; modalitatea de comunicare; funcția îndeplinită în cadrul procesului de investigație.

• Din punctul de vedere al conținutului comunicării se poate face distincție între interviul de opinie și interviul documentar (Duverger, 1961). Asupra distincției dintre cele două tipuri de interviuri nu stăruim, problema fiind tratată în discuția despre clasificarea chestionarelor. Semnalăm acum doar faptul că se poate face o clasificare a interviurilor după domeniul abordat: politic, economic, social, cultural etc. Desfășurarea unui interviu de cercetare a opiniilor politice, de exemplu, se va particulariza față de un interviu de sondare a intereselor culturale; de asemenea, un interviu pe teme economice, față de unul pe tema credințelor religioase.

• Calitatea informațiilor depinde de foarte mulți factori. Între aceștia, durata convorbirii oferă serioase garanții privind nu numai volumul informațiilor, dar și calitatea lor. Este de presupus că un interviu de cinci până la zece minute permite doar colectarea unor informații superficiale, comparativ cu o convorbire purtată timp de câteva ore. Așadar, *interviul extensiv*, chiar dacă se aplică unui număr mare de persoane, nu reușește să pună în evidență structurile de profunzime, așa cum se întâmplă în cazul *interviului intensiv*.

• Gradul de libertate a cercetătorului în alegerea temelor de investigare și în ceea ce privește formularea, numărul și succesiunea întrebărilor a sugerat o schemă mnemotehnică de clasificare a interviurilor (Grawitz, 1972, 633). Fără a reprezenta propriu-zis o scală, această schemă (Figura 7.1) sugerează trecerea gradată de la deplina libertate a cercetătorului în cazul *interviurilor nondirective* până la eliminarea oricărei libertăți de inovare, în cazul *interviului directiv*, pe bază de chestionar cu întrebări închise.

La o extremă a continuum-ului libertate-rigiditate, interviurile nondirective se caracterizează prin: număr redus de întrebări, formularea lor spontană, durata (teoretic) nelimitată, volum mare de informații, răspunsuri complexe, centrare pe persoana interviuată cu posibilități de repetare a întrevederii. La cealaltă extremă, interviurile au întrebări prestabilite, structurate într-o ordine rigidă, se desfășoară într-un interval de timp limitat, o singură întrevedere și se centrează pe problema de studiu. E. H. Porter (1950), citat de Alain Blanchet (1985, 39), enumeră indicatorii esențiali în abordările directive și nondirective, după frecvența statistică de apariție a lor. Astfel în abordările directive: se pun întrebări foarte precise, se cer informații în legătură cu anumite probleme, se indică tema conversației, se propune clientului o anumită activitate, se ia în considerare conținutul celor spuse, se ia în calcul ordinea evenimentelor și se semnalează problemele ce trebuie rezolvate. În abordările de tip nondirectiv: se înregistrează sentimentele și atitudinile exprimate spontan, acestea se interpretează în funcție de comportamentul și discursul global, se indică tema convorbirii, se recunoaște conținutul celor declarate, se pun întrebări foarte precise, se dau informații, se definește situația interviuării prin responsabilitatea clientului de a utiliza cele discutate.

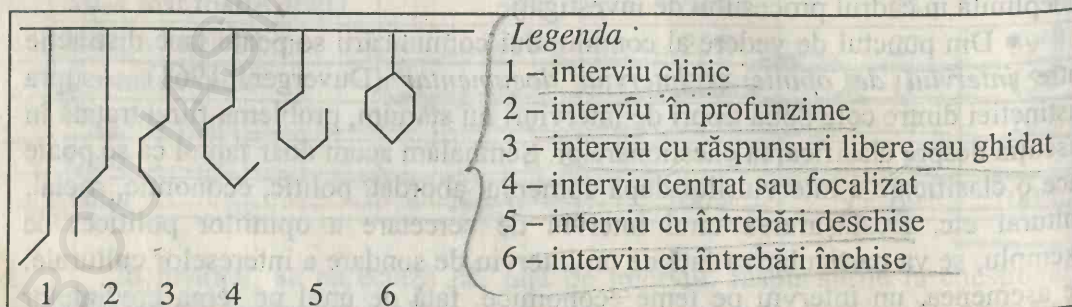

Fig. 7.1. Clasificarea interviurilor după gradul de libertate și nivelul de profunzime (după Madeleine Grawitz, 1972, 633)

Pe de altă parte Rodolphe Ghiglione și Benjamin Matalon (1991, 77) pun în relație interviurile directive – nondirective cu tipurile de cercetări, rezultând un tabel foarte sugestiv (Tabelul 7.2).

Tabelul 7.2. Relația dintre tipul de cercetare și tipul de interviu
(după Ghiglione și Matalon, 1991)

Interviu Tip de cercetare	Nondirectiv	Semidirectiv	Directiv
De control			*
De verificare		*	*
În profunzime	*	*	
Explorativă	*		

Tabelul reprodus exprimă ideea că utilizarea tipurilor de interviuri, după gradul de libertate, depinde de nivelul cunoștințelor anterioare despre problema studiată. Când abordăm o problemă nouă, prea puțin clarificată, se recomandă utilizarea interviurilor nondirective, cu un grad sporit de libertate pentru a explora fenomenul sub toate fațetele care ni se dezvăluie de la o întrebare la alta. Cu totul altfel stau lucrurile când problema este bine determinată și se cere doar măsurarea, aflarea intensității ei de manifestare (de exemplu, intensitatea opiniilor pro sau contra). În astfel de studii putem apela la interviurile directive, pe baza întrebării închise.

Exemplul cel mai concludent pentru libertatea de schimbare a temei conversației, a formei și succesiunii întrebărilor îl constituie *interviul clinic*, utilizat cu precădere în psihoterapie și mai puțin în investigația psihologică sau sociologică. Interviul clinic reprezintă forma extremă a interviului nestructurat și ilustrează cel mai bine specificul *interviului nondirectiv*. Alain Blanchet (1985, 12) menționează în octombrie 1929 în cadrul cercetărilor de la Hawthorne, Fritz J. Roethlisberger și William J. Dickson au utilizat sistematic și au analizat valoarea metodologică a ceea ce numim astăzi „interviul nondirectiv” în cercetarea socioumană. Interviul clinic a fost propus, însă, ca tehnică de intervenție psihoterapeutică de psihologul american Carl Rogers (1902-1987), înlocuind astfel „modalitatea clasică” de desfășurare a ședințelor de psihanaliză imaginată de Sigmund Freud (1856-1939). Având o formație enciclopedică – în afara specialității sale, a studiat istoria, teologia și pedagogia –, Carl Rogers a funcționat timp de 12 ani ca psiholog la un centru de asistență socială și psihologică infantilă din Rochester și apoi, din 1940 până în 1963, ca profesor la Universitățile din Ohio, Chicago și Wisconsin (vezi Schultz, 1976/1986, 273-296). A publicat lucrări de referință, precum : *Clinical Treatment of Problem Child* (1940), *Client-centred Psychotherapy* (1952), *On Becoming a Person* (1961), *Freedom to Learn* (1969), *On Becoming Partners* (1972), *A Way of Being* (1980)

ș.a. Metoda nondirectivă pe care o propune presupune comunicarea autentică, bazată pe încredere și înțelegere între pacient și terapeut. Este o „relație de ajutorare” în vederea dezvoltării și maturizării persoanei, pentru o mai bună înțelegere a experienței subiective proprii și pentru sporirea capacității de confruntare cu viața. În cadrul acestei relații, în care pacientul este tratat ca persoană, nu ca „entitate clinică”, opiniile și atitudinile față de sine ale pacientului devin predominant pozitive, stima de sine sporește, personalitatea se integrează, structurile sale de bază se unifică, nervozitatea scade, șocurile emoționale devin acceptabile, personalitatea se adaptează mai bine situațiilor sociale.

Interviul clinic urmărește să sprijine efortul pacientului de conștientizare a sentimentelor sale confuze, care îi provoacă teamă. Terapeutul nu direcționează relatările pacientului, ci doar creează un cadru de manifestare în care acesta „să fie el însuși”. În acest scop s-a renunțat la practica psihoterapeutică în care pacientul era pus într-o situație „dezumanizantă” (așezat ca un bolnav lungit în pat, fără a vedea terapeutul, care notează fără a-l întrerupe monologul pacientului etc.). De această dată pacientul ia loc la birou, vizavi de terapeut, fiind într-o situație de egalitate cu acesta. Interviul clinic propus de Carl Rogers se fondează pe o concepție psihanalitică despre personalitate, influențată de filosofia existențialistă (Gorgos, 1989, 756). Interviul clinic nu se utilizează numai în scop terapeutic, ci și pentru psihodiagnoză, pentru orientarea profesională sau în activitatea de asistență socială în vederea cunoașterii personalității. De altfel, însuși părintele nondirectivismului a susținut extinderea metodei sale în domeniul educației adulților, a învățământului, industriei și politicii (Gauquelin și Gauquelin, 1971, 140). În cercetarea socioumană, interviul clinic este utilizat de multe ori cu scop explorator, în faza inițială a investigațiilor, pentru găsirea acelor informații care să orienteze demersul de cercetare. Dar, dat fiind faptul că acest tip de interviu oferă o expresie „chimic pură” a atitudinilor, abordarea nondirectivă s-a extins mult dincolo de sfera terapeutică. Paul F. Lazarsfeld, ca să dăm un exemplu clasic, a utilizat interviul nondirectiv în cercetarea emisiunilor radio. Interviul în profunzime, ca și interviul cu răspunsuri libere, se utilizează atât în psihoterapie, cât și în cercetarea socioumană. Spre deosebire, însă, de interviul clinic, interviul în profunzime, centrat tot asupra persoanei, vizează doar un aspect, un fenomen sau element, nu persoana în întregul ei. La fel stau lucrurile și în cazul interviului cu răspunsuri libere sau ghidat. Între cele două tipuri de interviuri diferențele sunt mai mult de nuanță decât de fond: variază nivelul de profunzime, amploarea fenomenelor abordate, gradul de libertate menținându-se ridicat, chiar dacă tema convorbirii este prestabilită. Interviul clinic, în profunzime și cu răspunsuri libere sunt mai mult sau mai puțin nestructurate. Interviurile nestructurate pot avea un grad de validitate mai înalt decât cele structurate, sunt nestresante, permit exprimarea spontană a personalității, dezvăluirea pulsionilor inconștientului, lasă liberă asociația de idei, eliminând astfel bias-urile (erorile sistematice) interviului

structurat (Gordon, 1969). Interviul centrat (ghidat sau focalizat), ca tehnică de cercetare în științele socioumane, a fost prezentat de Robert K. Merton, M. Fiske și P. Kendall (1956). Este un interviu semistrukturat, în sensul că abordează teme și ipoteze dinainte stabilite – ca și interviurile structurate –, dar întrebările și succesiunea lor nu sunt prestabilite – ca și în cazul interviurilor nestructurate. Tehnica propusă de Robert K. Merton impune centrarea convorbirii pe o experiență comună tuturor subiecților (de exemplu, implicarea într-o anumită acțiune, vizionarea aceluiași spectacol de teatru sau film etc.). Respectiva experiență trăită de toți cei care urmează a fi intervievați este analizată anterior de către cercetător care evidențiază elementele semnificative și structura situației, modelele de acțiune ș.a.m.d. Sunt formulate ipoteze privind consecințele implicării persoanelor în situația dată. Cercetătorul elaborează pe această bază un ghid de interviu, în care sunt fixate problemele ce vor fi abordate în convorbirea focalizată pe experiența subiectivă a implicării în situația analizată.

C. A. Moser (1958/1967, 295) comentează ca pe un bun exemplu de utilizare a interviului centrat (*guided or focused*) studiul lui R. Marriott (1953) privind factorii care contribuie la satisfacția – insatisfacția muncii industriale. Interviul individual cu muncitorii industriali era axat pe opt teme: sarcina de executat; orele de muncă; sistemul schimburilor; nivelul salariilor; sistemul de remunerare; patronatul, conducerea administrativă și politica acestora; supravegherea muncii; colegii de muncă. Pentru fiecare temă inclusă în ghidul de interviu se formulau spontan întrebări factuale și de opinie vizând starea de satisfacție – insatisfacție. Interviul centrat – apreciază C. A. Moser (1958/1967, 295) „se depărtează de inflexibilitatea metodelor formale, dar dă totuși interviului o formă structurată și asigură că toate problemele relevante sunt discutate”. Kenneth D. Bailey (1978/1982) apreciază că în cazul interviului centrat important este faptul că cercetătorul a studiat anterior experiența trăită de subiecți, selectând aspectele ce vor fi puse în discuție.

Interviurile cu întrebări deschise și cu întrebări închise fac parte din categoria interviurilor structurate. Astfel de interviuri sunt larg utilizate în cercetările sociologice și psihologice. În cadrul lor cercetătorul (sau operatorul de interviu) nu beneficiază de libertatea alegerii temelor sau de posibilitatea reformulării întrebărilor și schimbării succesiunii lor. Problematika utilizării interviurilor cu întrebări deschise și cu întrebări închise a fost tratată în lecția despre chestionar, când s-a prezentat modalitatea de aplicare a chestionarului cu ajutorul operatorilor. De altfel, ghidul de interviu nu reprezintă altceva decât o listă de întrebări sau de probleme ce urmează a fi discutate în cadrul interviului. Firește, ghidurile de interviu pot fi mai mult sau mai puțin detaliate, dar ele trebuie să cuprindă problemele esențiale, ce nu pot fi omise, fără de care obiectivul studiului nu s-ar realiza.

• Interviuurile pot fi unice sau repetate. În sondajele de opinie avem de-a face, de regulă, cu o singură convorbire cu fiecare din persoanele cuprinse în eșantion. În practica psihoterapeutică și în anchetele *panel* interviul se aplică în mod repetat. Subiectul interviuat dobândește o anumită experiență în rolul său, astfel că desfășurarea convorbirii se realizează în alte condiții psihosociologice.

8 • Cel mai adesea interviul se derulează ca o comunicare între două persoane: operatorul de interviu și persoana care răspunde. În afara acestui tip de interviu personal, în cercetările sociale se utilizează și interviul de grup, care are exigențe specifice. „Interviul de grup – opinează Alain Giami (1985, 221) – este o metodă de culegere a datelor psihosociologice foarte utilizată în studiile empirice, în special în marketing și în studiul pieții”, totuși au apărut puține studii metodologice privitoare la acest tip de interviu. Într-un asemenea context contribuția teoretico-metodologică a lui Alain Giami acoperă un teren prea puțin explorat. Vom reține ca deosebit de importante unele puncte de vedere exprimate de Alain Giami.

Tehnica interviului de grup s-a impus în cadrul direcției de studiu a *grupului mic*. J. A. Banks, într-o lucrare despre *Discuția de grup ca tehnică de interviuare* (1957) formulează ipoteza că în situația de grup indivizii oferă răspunsuri care cred ei că sunt așteptate de grupul lor de apartenență, în timp ce în interviurile personale ei dezvăluie reacțiile proprii. Din această cauză în interviurile de grup opiniile sunt exprimate cu mai multă intensitate, în timp ce opiniile minoritare riscă să rămână neexprimate. De aici decurge o concluzie cu valoare metodologică mai largă: „cercetătorii care studiază aceeași problemă utilizând tehnici diferite riscă să obțină rezultate dificil de comparat, chiar contradictorii (*apud* Giami, 1985, 223). Roger Mucchielli (1968, 8) consacră interviului de grup unul din volumele dedicate formării permanente în științele umane, prezentând regulile de desfășurare și propunând o serie de exerciții de utilizare a interviului de grup în cunoașterea psihosociologică și în acțiunea de schimbare a opiniilor. Este de reținut faptul că acest tip de interviu presupune existența reală a unui grup de persoane, care să elaboreze în interacțiune un răspuns colectiv la problemele puse în discuție. Nu avem de-a face cu o juxtapunere a unor răspunsuri individuale, ci cu formularea unui răspuns care să exprime opinia de grup. Cercetătorul trebuie să se facă acceptat de grup. William Foote Whyte, autorul lucrării *Street Corner Society: Sociale Structure of an Italian Slum* (1943), recomandă introducerea prin intermediul membrilor influenți a cercetătorului în grupul pe care-l studiază. Astfel, cercetătorul dobândește respect și confidență din partea membrilor grupului. Sigur, interviul de grup necesită o pregătire psihologică atentă (stabilirea unor relații de încredere reciprocă, deblocarea psihică a participanților la interviu ș.a.m.d.), precum și anumite măsuri de organizare a discuției colective (convocarea din timp a participanților, limitarea duratei intervalului la cel mult

trei ore, asigurarea condițiilor de confort, eliminarea surselor de distragere a atenției, plasarea participanților în jurul unei mese rotunde etc.).

Fără a putea respecta regulile de desfășurare a interviurilor de grup, în cadrul seminarului de sociologie industrială am organizat (noiembrie 1972) cu studenții de la Politehnica din București un experiment de schimbare a opiniilor în urma unei discuții colective pe tema: „Virtuțile petrecerii timpului liber de unul singur”. La interviul de grup au participat 15 studenți. Am aplicat un chestionar cu douăsprezece întrebări închise, având ca variantă de răspuns:

*deloc interesant.....	1
*puțin interesant.....	2
oarecum interesant.....	3
interesant.....	4
foarte interesant.....	5

Pe locurile al cincilea și al zecelea au fost plasați *itemii*: „A te plimba singur prin oraș este.....” și „A te plimba singur prin parc este.....”. Opinia membrilor grupului s-a dovedit a fi nefavorabilă petrecerii timpului liber de unul singur ($m = 2,97$). Rezultatul nu a fost comunicat grupului. Am menționat doar că în legătură cu această modalitate de petrecere a timpului liber există în general o opinie nefavorabilă. I-am invitat pe studenți să-și spună părerea despre factorii care determină această opinie. Personal, mi-am asumat doar rolul de moderator. Discuțiile au durat aproximativ 35 de minute. S-au adus argumente „pro” și „contra”. După o pauză de 10 minute, am aplicat un al doilea chestionar privind timpul liber. În pozițiile V și X figurau aceiași *itemi*. În urma interviului de grup opinia studenților a devenit mai favorabilă „petrecerii timpului liber de unul singur” ($m = 3,24$). S-a constatat încă o dată valabilitatea tezei lui Kurt Lewin privind schimbarea mai rapidă a opiniilor când se realizează „auto-informația” în interiorul grupului, decât în cazul transmiterii informației *ex cathedra*.

Henri H. Stahl (1974), vorbind despre obținerea de răspunsuri colective la o chestionare verbală, arată că „procedeul interogării în grup” se recomandă în faza de prospectare, când se pot obține de la persoanele convocate informații utile pentru adâncirea problematicei de studiu. Răspunsurile investite cu adeziunea mai multora sunt la fel de interesante pentru cercetător, ca și informațiile divergente furnizate de „opozanți”. Și în cazul convorbirilor colective, „Regula de aur a oricărui anchetator social este tăcerea. E bun anchetatorul care vorbește puțin, dar știe să facă pe alții să vorbească” – remarca Henri H. Stahl (1974, 272).

- Interviurile pot fi făcute cu adulți, cu tineri sau copii. Pot fi intervievate personalități ale vieții politice și culturale, specialiști din diferite domenii, persoane fără funcții oficiale și chiar cu persoane defavorizate. De fiecare dată diferențele dintre status-urile socio-profesionale ale cercetătorului și ale celor intervieuți ridică probleme în ordinea obținerii interviului, desfășurării lui și valorificării informațiilor.

În literatura de specialitate recentă se atrage atenția asupra *interviurii copiilor*, care pune următoarele probleme: vocabularul limitat al copiilor, specificul relației adult-copil și dificultatea copiilor de a înțelege „situația de interviu” (Bailey, 1978/1982, 203). În perioada antepreșcolară (1-3 ani) copilul întâmpină dificultăți de înțelegere a limbajului, deși cerința subiectivă a comunicării verbale este constituită la 16 luni. La vârsta de 1 an copilul poate pronunța circa 100 de cuvinte, alcătuind propoziții de 2-3 cuvinte. Este evident că în această fază a dezvoltării comunicării nu se pune problema utilizării interviului pentru investigarea lumii subiective a copilului. Abia în perioada preșcolară (3-6 ani), date fiind progresele în dezvoltarea comunicării verbale, s-a încercat realizarea unor interviuri cu copiii (la 3 ani vocabularul mediu numără 2000 de cuvinte). Studiile lui Leon J. Yarrow (1960) au caracter de pionierat. Interviul de cercetare își găsește aplicabilitate în studiul anumitor teme (socializarea, formarea prejudecăților, relațiile și grupurile mici etc.), o dată cu perioada școlară (6 - 10/11 ani), când „se produce o schimbare de fond a întregii activități psihice, are loc investigarea gândirii copilului de la contemplarea și înțelegerea intuitivă a fenomenului, a cazului, la logica regulii pe care o exprimă cazul, fenomenul și operarea în această concepție, fapt ce reprezintă o adevărată revoluție în actul de cunoaștere, o schimbare de structură a înțelegerii” (Șchiopu și Verza, 1981, 163).

La sfârșitul perioadei școlare mici, copiii posedă un vocabular de 4000-4500 de cuvinte, vocabularul activ fiind de aproximativ 1500 de cuvinte. Acest lucru permite formularea răspunsurilor la interviul special proiectat pentru investigarea copiilor. Totuși, se impune realizarea pentru populația din România a unor liste de cuvinte ce sunt înțelese de copiii de vârstă școlară și preșcolară, așa cum sunt *International Kindergarten Union List* (1928) sau *A Combined Word List* (1936).

Dificultatea realizării interviurilor cu preșcolarii și cu școlarii mici nu rezidă numai în vocabularul limitat al acestora, ci și în specificul relației adult-copil. La vârstele mici, copiii îi percep pe adulți ca pe propriii lor profesori sau părinți de la care învață ce este bine și ce este rău, cum să răspundă la anumite întrebări ș.a.m.d. În situația de interviu le este greu să înțeleagă de ce adulții, care „le știu pe toate”, îi întreabă pe ei „ce și cum”. Apoi – atrage atenția Kenneth D. Bailey (1978/1982) – copiii sunt mai sugestionabili decât adulții: formularea întrebărilor, intonația, mimica pot influența puternic răspunsurile. Anumite caracteristici ale stadiului lor de dezvoltare psihică, precum „domnia concretului” (Gheorghiu și Ciofu, 1982, 123), asigură insinuarea elementelor sugestive în procesul cunoașterii. Pe de altă parte, imaginația copiilor este necontrolată: adesea distincția dintre realitate și vis, dintre ceea ce s-a întâmplat efectiv și ceea ce ar fi dorit să se întâmple ridică bariere serioase în interpretarea interviurilor. În plus, relația adult-copil trebuie să ia în considerare stadiile raporturilor dintre sexe. La vârsta de 7-12 ani băieții manifestă o anumită aversiune față de fete. De aceea se recomandă ca interviurile cu școlarii mici să fie făcute de persoane de același sex.

În interviurile cu copiii trebuie creată o astfel de situație care să-i ajute să înțeleagă ce se așteaptă de la ei. Leon J. Yarrow (1960) recomandă utilizarea jocului cu păpuși pentru studiul prejudecăților rasiale la preșcolari. Preșcolarilor li se arată diferite păpuși sau desene înfățișând persoane aparținând raselor albă sau neagră și sunt întrebați: „Cu cine vrei să te joci?” La vârsta școlarului mic pot fi utilizate povestiri sau fraze ce urmează a fi completate. De asemenea, pot fi folosite și metode de proiecție (de exemplu, testele Rorschach, TAT și altele).

• Interviurile se clasifică, după modalitatea de comunicare, în *interviuri face-to-face* (directe, personale) și *interviuri prin telefon*. Prezentăm, după Therese L. Baker (1988, 180), specificul interviului prin telefon.

Unii cercetători (W. R. Klecka și A. J. Tuchfarber, 1978) consideră că în deceniul opt al secolului nostru s-a produs o *minirevoluție* în cercetarea socială din SUA: „copilul vitreg” al anchetelor sociologice – cum considera Don A. Dillman (1978) *interviul telefonic* – a devenit „copilul favorit” al acestora. Două sunt cauzele care au declanșat această schimbare radicală. În primul rând creșterea spectaculoasă a numărului posturilor telefonice (în 1958, aproximativ 72% din populația SUA avea acces la un post telefonic, iar în 1976 aproximativ 93%). Se prevedea ca în 1982, ponderea populației cu acces la telefon să fie de 98%). În al doilea rând, interviul telefonic a cucerit un loc privilegiat ca procedeu de investigare datorită punerii la punct a unui sistem de eșantionare adecvat: *Random digit dialing* (RDD).

În cele mai multe țări, între care și România, dotarea limitată cu posturi telefonice nu permite efectuarea unor anchete telefonice reprezentative. La începutul anului 1999, în țara noastră funcționau circa 3,5 milioane de posturi telefonice, ceea ce ar însemna că mai puțin de jumătate din populația de peste 18 ani are acces la telefon. Repartiția posturilor telefonice în mediul rural este mult mai scăzută decât în mediul urban. Totuși, pentru anumite categorii de populație și pentru anumite centre urbane, cu valoare experimentală se poate apela la interviul telefonic. În perspectivă se vor crea, probabil, condiții pentru efectuarea de anchete telefonice reprezentative și în țara noastră. Până atunci, pentru a apela eficient la interviul telefonic va trebui să stabilim: care este proporția persoanelor cu acces la un telefon? Ce categorii sociale au într-o mai mare măsură posturi telefonice acasă? Cine sunt cei ce nu au acces la telefon?

Selectarea eșantionului pentru anchetele prin interviu telefonic prezintă anumite particularități în comparație cu eșantionarea populației pentru anchetele „clasice”. Este vorba de o eșantionare a numerelor de telefon și apoi de selectarea persoanelor care au acces la respectivele posturi telefonice în vederea interviuării lor. Inițial, s-au folosit pentru eșantionare cărțile de telefon. S-a constatat însă că acestea nu reprezintă o bună bază de eșantionare: multe telefoane particulare nu apar în cărțile de telefon, numerele de telefon se schimbă, astfel că se face greu distincție între numerele de telefon de la serviciu și de la domiciliu. Date fiind aceste neajunsuri, s-a propus utilizarea sistemului RDD pentru eșantionarea numerelor de telefon (Groves și Kahn, 1979). Sunt selectate mai întâi zonele

geografice, în urma stratificării lor după anumite criterii. Fiecare zonă are un anumit prefix. Se face apoi selecția aleatoare a numerelor de telefon și a persoanelor pe baza tabelelor de selecție proiectate de Leslie Kish (1949). Dacă numărul de telefon selectat aleator (de exemplu, 123.4567) corespunde unei gospodării în care locuiește o familie formată din trei persoane, atunci se urmărește în tabelul de selecție pe rândul 3 (nr. membrilor familiei) la intersecția cu coloana 7 (ultima cifră a numărului de telefon) și se determină persoana cu care va trebui făcut interviul (cea de-a treia persoană din familie, în ordinea descrescătoare a vârstei). Această modalitate de selecție presupune ca operatorul de interviuri telefonice să se intereseze: câte persoane locuiesc la adresa unde este instalat telefonul? Câte au vârsta de peste 18 ani? Care este persoana cea mai în vârstă din familie? Apoi următoarea? ș.a.m.d. Aceste date vor fi înscrise într-un tabel (Tabelul 7.3).

Tabelul 7.3. Tabel cu membrii familiei

Nr.	Numele și prenumele	Vârsta
1.		
2.		
3.		
4.		
5.		
6.		

O dată identificată persoana cu care se va face interviul, aceasta va trebui chemată la telefon sau vor trebui fixate data și ora la care ar putea fi interviuata telefonic (Tabelul 7.4).

Desfășurarea interviului telefonic are unele particularități în raport cu interviul *face-to-face*. Dacă în intervalul *face-to-face* primul contact cu persoana selecționată în eșantion este de natură vizuală (de aici cerința ca operatorul de interviu să fie o persoană cu un fizic plăcut), în interviul telefonic prima impresie se bazează pe caracteristicile vocale ale operatorului (timbru, intensitate, claritate, lungimea pauzelor dintre cuvinte etc.). Decurg de aici cerințe specifice pentru alegerea și formarea operatorilor de interviu. Aceștia vor trebui să se asigure că persoanele aflate la celălalt capăt al firului telefonic au înțeles întrebările, că doresc să continue conversația. Vor fi frecvente întrebările de genul: „Alo, mă auziți?“, „S-a înțeles?“, „Este clar?“, „Pot continua?“

Este de la sine înțeles că în interviurile telefonice nu pot fi utilizate materiale grafice (fotografii, planșe etc.). Interviul va trebui astfel condus încât să suplinească lipsa acestui material ajutător. În ceea ce privește ordinea întrebărilor, James H. Frey (1983) recomandă ca, spre deosebire de chestionar, în cazul interviului telefonic de la început să se pună întrebări legate direct de problema

cercetată, întrebările fundamentale plasându-le spre sfârșitul interviului (Converse și Presser, 1986, 61).

Tabelul 7.4. Tabel pentru selecția membrilor familiei

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
2	1	1	2	2	2	1	1	2	1	2
3	3	2	2	1	2	2	3	1	1	3
4	1	4	2	3	3	2	1	4	2	4
5	5	2	1	1	3	2	4	3	5	4
6	1	6	2	6	4	5	3	2	4	5

Interviul telefonic a dobândit o largă utilizare în cercetările sociologice în special din SUA și datorită perfecționărilor tehnice. Interviul telefonic asistat de calculator (*Computer-assisted telephone interviewing*) reduce nu numai timpul total al anchetelor sociologice, dar și erorile, eliminându-se operațiile de notare în scris a răspunsurilor, codificarea de către operatorul de anchetă, transferul codurilor pe discul calculatorului electronic. În *sistemul CATI*, computerul generează numerele de telefon eșantionate, afișează pe un terminal întrebările în succesiunea lor, răspunsurile fiind introduse direct în memoria calculatorului. Astfel se elimină consemnarea și codificarea manuală a răspunsurilor.

Robert M. Groves și Robert L. Kahn (1979), comparând interviul telefonic cu interviul *face-to-face*, au ajuns la concluzia că primul costă mai puțin de jumătate din costul celui de-al doilea (55 de dolari pentru un interviu *face-to-face* și 23 de dolari pentru un interviu telefonic). O anchetă cu operatori de interviu pe un eșantion de 1500 de persoane a costat 84.000 de dolari, în timp ce intervierea telefonică a aceluiași număr de persoane a redus costul total al anchetei la 38.000 de dolari. De asemenea, intervierea telefonică reduce efortul și durata anchetelor de la 8,7 ore pentru fiecare interviu *face-to-face* la 3,3 ore pentru fiecare interviu telefonic (pentru a ancheta direct 1500 de persoane au fost necesare 15.522 ore, iar pentru intervierea telefonică 5419 ore). Datele prezentate au pentru noi doar o valoare orientativă. Ele merită a fi cunoscute pentru că în viitor și la noi în țară interviul telefonic va dobândi popularitate. În acest sens, menționăm în continuare avantajele, dar și dezavantajele acestui procedeu de investigație. Rapiditatea desfășurării anchetelor telefonice și costul lor redus constituie – așa cum s-a arătat – principalele avantaje. Kenneth D. Bailey (1978/1982) menționează ca avantaje și anonimatul asigurat de intervierea telefonică, precum și flexibilitatea acestui procedeu (comparativ cu chestionarul poștal, de exemplu).

Dezavantajele interviului telefonic rezultă din ineditul situației: mulți consideră intenția de interviu telefonic drept o farsă și, ca atare, refuză convorbirea. Credem că anchetele telefonice ar trebui precedate de o campanie publicitară, pentru ca populația să afle despre o asemenea modalitate de cunoaștere științifică a opiniilor și atitudinilor și să accepte includerea în eșantion ca pe un lucru firesc. Chiar și în țările cu o îndelungată practică a anchetelor telefonice se pune – ca un dezavantaj – problema motivației mai reduse a persoanelor, comparativ cu interviul *face-to-face*. Tocmai datorită motivației scăzute, a refuzului frecvent de a participa la interviu și a întreruperii convorbirilor, volumul numerelor de telefon eșantionate (RDD) trebuie să fie de aproximativ cinci ori mai mare decât cel proiectat. Un alt dezavantaj major al interviului telefonic este legat de imposibilitatea cercetătorului de a controla situația în care se desfășoară convorbirea. Nu există siguranța că răspund chiar persoanele selecționate în eșantion, nu pot fi înregistrate comportamentele nonverbale, nici condițiile fizice și psihologice în care se derulează convorbirea telefonică.

Despre valoarea de ansamblu al interviului telefonic, Robert M. Groves și Robert L. Kahn (1979) spun că răspunsurile obținute sunt aproape identice cu cele recoltate cu ajutorul interviului *face-to-face*. Alți cercetători semnalează, totuși, unele mici diferențe: în interviurile telefonice apar mai multe omisiuni în datele despre venitul familiei, mai multe răspunsuri contradictorii și stilul răspunsurilor este diferit de cel al răspunsurilor la interviurile *face-to-face* (Lawrence A. Jordan și colab., 1980).

Rapiditatea în efectuarea anchetei, costul redus și facilitatea controlului asupra operatorilor de interviu au condus la concluzia că este preferabil interviul telefonic celui *face-to-face* chiar în studierea comportamentului sexual într-o anchetă desfășurată în Franța (septembrie 1991 – februarie 1992) sub conducerea lui Michel Bozon și Henri Leridon. Anterior deciziei s-au comparat răspunsurile obținute prin interviu telefonic cu cele recoltate prin vizită la domiciliul și interviu *face-to-face* sau autoadministrat (câte 400 de persoane pentru fiecare tip de interviu). Au fost preferate interviurile telefonice, precedate de o scrisoare prin care se anunța scopul anchetei (Riandey și Firdion, 1993, 1258).

Pe aceeași temă a comportamentului sexual, la noi în țară echipa de cercetători de la CURS, sub conducerea lui Dorel Abraham, a realizat în 1995 o anchetă prin interviu telefonic cuprinzând un eșantion din populația bucureșteană, rezultatele fiind publicate în ziarul *Libertatea*. Considerăm foarte semnificativă această reușită de interviu telefonic a populației într-o problemă privind viața intimă. Sondajul s-a realizat în perioada 17-20 martie 1995, pe un eșantion probabilist format din 816 persoane, prin interviu telefonic pentru gospodăriile care dețin aparatură respectivă și la domiciliu prin interviu *face-to-face* pentru cei care nu intră în această categorie. Eșantionul este reprezentativ pentru populația

Capitalei cuprinsă între 18 și 60 ani, cu o eroare tolerată maximă de $\pm 3,2\%$. Prezentăm în continuare structura eșantionului (Tabelul 7.5).

Tabelul 7.5. Structura eșantionului CURS (după Abraham, 1995)

Sex:	
bărbați.....	44%
femei.....	56%
Grupe de vârstă:	
18-30 ani.....	32%;
31-55 ani.....	53%
56-60 ani.....	15%
Studii (nivel de instrucție):	
școala primară și generală.....	18%
școala profesională.....	10%
liceu și școala postliceală.....	51%
studii superioare.....	21%
Starea civilă:	
căsătorit(ă).....	61%
necăsătorit(ă).....	26%
divorțat(ă).....	6%
văduv(ă).....	6%
în uniune liberă (concubinaj).....	1%

• În fine, interviurile pot fi clasificate și după funcția pe care o au în cadrul cercetării: *interviul de explorare* se deosebește, prin structura sa, de interviul utilizat ca *modalitate principală* de obținere a datelor de cercetare sau de interviul practicat cu scopul *completării* sau *verificării* informațiilor recoltate cu ajutorul altor metode și tehnici de investigare. Interviul de explorare, utilizat în prima fază a cercetării, este mai puțin structurat, uneori este nondirectiv, urmărind identificarea unor teme care să fie cercetate apoi în profunzime prin intermediul chestionarului, de exemplu. Așa au procedat, de pildă, cercetătorii de la Universitatea din California în studiul factorilor psihici ai adaptării în îmbolnăvirile de cancer (Taylor și colab., 1984, 184). Un număr de 179 de pacienți cu cancer de sân au fost interviewate la domiciliu, după ce telefonic se obține acordul lor de a participa la anchetă. Interviul, cuprinzând întrebări închise, dura între o oră și jumătate și două ore. Se începea cu întrebări de identificare (vârsta, status-ul marital etc.), urmând apoi o serie de întrebări vizând experiența subiectivă a îmbolnăvirilor de cancer (când au fost detectate primele simptome, când s-a făcut intervenția chirurgicală ș.a.m.d.). Interviul continua concentrându-se asupra atribuirii și controlului îmbolnăvirii de cancer, în condițiile în care nu se cunosc toate cauzele care conduc la îmbolnăvirea de cancer, au anumite bănueli, propuneri sau chiar teorii privind etiologia acestei maladii. Printr-o întrebare deschisă, persoana interviuată era solicitată să arate care este propria sa părere în legătură cu aceasta. Dacă persoana interviuată atribuia responsabilitatea îmbolnăvirii de cancer unuia din următorii patru factori: ei însăși, altor persoane, mediului înconjurător, întâmplării, era rugată să facă alegerea forțată, indicând doar unul dintre aceștia. Alte întrebări vizau reprezentarea pacienților despre

controlul pe care simt că îl au asupra evoluției malădiei, schimbările din viața de muncă și de familie produse de îmbolnăvire. În finalul interviului pacientele erau invitate să aprecieze, pe o scală cu cinci trepte, dacă schimbarea din viața lor este pozitivă sau negativă (1 = foarte negativă și 5 = foarte pozitivă).

Pe baza concluziilor interviului astfel realizat, s-a elaborat un chestionar poștal (rata răspunsurilor a fost de 90%) în care au fost incluse întrebări privind: viața sexuală a pacientelor, afilierea lor religioasă, precum și o serie de itemi din diferite scale de determinare a „locului controlului” (J. Rotter, 1996) și a nivelului de „adaptare maritală” (Locke-Wallace, 1959).

În cercetarea schimbărilor din comportamentul ritual în procesul de industrializare și urbanizare am utilizat ca principală modalitate de investigare interviul *face-to-face* cu „informatori autorizați”. Bătrânii satului erau rugați să relateze despre obiceiurile și credințele legate de naștere, botez, căsătorie, moarte. Apoi, pe baza *Planului pentru cercetarea obiceiurilor și ceremoniilor*, elaborat de C. Brăiloiu și H. H. Stahl din *Îndrumări pentru monografiile sociologice* (Gusti, ed., 1940, 324), formulam întrebări specifice: Cum se aleg nașii ? Cine îi vestește ? Ce daruri îi aduc ? Când vin să vadă copilul întâia oară ? Cu ce daruri vin ? Când hotărâsc ziua botezului ? etc.

Apelând atât la interviul centrat, cât și la interviul cu întrebări deschise, am reușit să schițez evoluția obiceiurilor și credințelor, unele schimbări în comportamentul ceremonial al unei populații în tranziție de la modul de viață tradițional-rural la cel industrial-urban (Chelcea, 1970).

Lecturi 7.2

Audiența RFI

Secția F

Întrebați numai pe cei care au ascultat *Radio France International* în ultimele trei luni (B 1 sau B 2 cod 5)

F.1. În ce limbă ați ascultat *Radio France International* în ultimele trei luni ?

Așteptați răspunsul; Mai multe răspunsuri posibile

Română	1
Franceză	2
Alta	3
NS/NR	4

Întrebați numai pe cei care au ascultat RFI în limba română:

F.2. Cât de frecvent ați ascultat *France International* în românește în ultimele trei luni ?

Dați lista F-2

Zilnic/aproape zilnic (6-7 zile/săptămână)	1
Câte 3-5 zile pe săptămână	2

Aproximativ 1 sau 2 zile/săptămână	3
Mai rar decât o dată pe săptămână	4
NS/NR	5

F.3. Cum ați califica recepția emisiunilor în *limba română* a RFI ?

Ați putea spune că este

Cițiți cu voce tare:

Excelentă	1
Satisfăcătoare	2
Dificilă, slabă	3
NS/NR	4

Aplicații ale logicii interogative în anchetele prin interviu

Perfecționarea metodologiei anchetelor presupune, dincolo de mărirea gradului de reprezentativitate a eșantioanelor, sporirea rigurozității construirii ghidurilor de interviu și a chestionarelor utilizate. Acest lucru poate fi realizat prin aplicarea principiilor logicii interogative sau a eroteticii (gr. *erotema* întrebare) la proiectarea și desfășurarea anchetelor.

Din evantaiul larg al funcțiilor logicii interogative – sistematic prezentate de Constantin Grecu (1982, 8) – rețin atenția în vederea aplicării lor în anchetele sociologice: semantica erotetică (analiza semnificației *conținutului logic* al propozițiilor interogative), clasificarea presupozițiilor interogative și a raporturilor dintre întrebare și răspuns, precum și paralogismele (analiza erorilor propozițiilor interogative) și pragmatica erotetică (considerarea atitudinilor persoanelor intervievate). Fără îndoială că și sintactica erotetică, prin preocuparea pentru formalizarea limbajelor interogative, poate contribui la optimizarea interviului de cercetare.

În anchetele sociologice, semantica erotetică operează atât la nivelul stabilirii problemelor de studiu și a ipotezelor, cât și în planul formulării întrebărilor din structura chestionarelor și interviurilor. De altfel, cercetarea științifică nu reprezintă altceva decât căutarea răspunsurilor adecvate la întrebările mereu mai profunde și mai nuanțate ale științei. În logica interogativă se subliniază faptul că în orice întrebare există *o anumită cunoaștere*, accentul căzând însă pe ceea ce nu se cunoaște încă. Din acest punct de vedere, întrebările pe care ni le punem când proiectăm o cercetare de teren reflectă nivelul la care a ajuns cunoașterea în respectivul domeniu.

Logica interogativă, analizând raportul dintre întrebare și răspuns (ca enunț care ar satisface cererea de informații dacă ar fi adevărat), ajută la verificarea legăturii dintre *indicat* și *indicator*. La întrebările închise (cu răspunsuri prestabilite) este obligatorie includerea între variantele de răspuns și a unui enunț cu funcție de *răspuns direct*. În același mod, logica interogativă intervine în

analiza răspunsurilor la întrebările deschise, la care persoanele intervievate formulează ele însele răspunsul. În astfel de situații, când apar *răspunsuri indirecte* (care nu satisfac exact cererea de informație) sau *răspunsuri parțiale* (care necesită explicații suplimentare), se pune problema interpretării acestor întrebări ca adevărate sau false și, deci, problema atribuirii sau nonatribuirii *indicatorului* pentru respectivul *indicat*. Așa cum am arătat mai detaliat într-o altă lucrare (Chelcea, 1988), răspunsurile indirecte satisfac într-o măsură mai mare decât răspunsurile parțiale exigențele anchetelor sociologice, dat fiind faptul că acestea din urmă nu au decât funcția de a exclude unele răspunsuri false, fără a indica răspunsul adevărat. Un domeniu al logicii interogative de cel mai mare interes pentru investigația sociologică în general și pentru anchetele pe bază de interviu în special, îl reprezintă *analiza presupuzițiilor*. Deoarece fiecare întrebare conține cunoștințe anterioare, K. Adjukiewicz (1976) propune distincția între „dat-ul întrebării” și „necunoscuta întrebării”.

Jaakko Hintikka (1976) aprecia presupuziția ca fiind rezultatul omiterii lui „eu știu că” din dezideratul unei întrebări. Înțelese astfel, presupuzițiile apar ca premise necesare, dar nu și suficiente, pentru ca întrebarea să aibă sens, adică un răspuns adevărat. Deci, în pregătirea interviului trebuie să examinăm toate presupuzițiile și să stabilim valoarea lor de adevăr, știut fiind că de adevărul presupuzițiilor depinde validitatea presupuzițiilor interogative. Analiza presupuzițiilor ajută și la formularea corectă a întrebărilor. Conform distincției propusă de Petre Botezatu (1980), există *presupuziții principale* și *presupuziții secundare*. Adevărul presupuziției principale validează întrebarea, iar falsitatea presupuzițiilor secundare o invalidează.

În fine, prin depistarea *paralogismelor erotetice* logica interogativă servește direct la eliminarea erorilor în formularea întrebărilor. În capitolul despre chestionar ne-am referit la regulile de formulare a întrebărilor. Ne rezumăm acum să semnalăm, în perspectiva logicii interogative, unele dintre cele mai frecvente paralogisme întâlnite în anchetele pe bază de chestionar sau interviu. *Imprecizia* întrebărilor face inutil efortul desfășurării anchetei. De asemenea, caracterul *ambiguu* al cuvintelor din întrebări. *Sofismul întrebărilor multiple* apare mai des decât ne-am fi așteptat. *Pragmatica erotetică* atrage atenția asupra condițiilor psihologice necesare în desfășurarea oricărui interviu de cercetare.

Desfășurarea interviurilor de cercetare

În funcție de tipul de interviu, modul de desfășurare a convorbirii dintre operatorul de anchetă și persoana interviuată prezintă anumite particularități: într-un fel va decurge interviul telefonic și într-un mod diferit interviul *face-to-face*, iar acesta din urmă nu se va realiza identic în cazul unui interviu nondirectiv și în cel al unui interviu pe bază de chestionar cu întrebări închise. Vom prezenta

în continuare câteva reguli generale de desfășurare a interviurilor de cercetare, marcând momentele principale ale derulării oricărei convorbiri sociologice, dat fiind faptul că în capitolul despre chestionar am prezentat mai detaliat exigențele aplicării chestionarului de către operatorii de anchetă.

Invocând celebra lucrare *Management and the Worker* a sociologilor americani Fritz J. Roethlisberger și William J. Dickson (1943, 272), Alain Blanchet (1985, 19-22) formulează următoarele principii generale ale aplicării interviului nondirectiv:

- tot ce au spus persoanele intervievate trebuie tratat ca elemente inseparabile de contextul discursiv și situațional; trebuie să se acorde atenție atât conținutului manifest, cât și celui latent; de asemenea, cercetătorul nu trebuie să considere că tot ceea ce declară persoanele intervievate se plasează la același nivel psihologic;
- cercetătorul va acorda atenție nu numai la ceea ce persoanele au spus, dar și la ceea ce nu au spus sau nu pot spune fără ajutorul lor;
- ceea ce declară oamenii într-un interviu nu sunt decât indicatori, pe baza cărora cercetătorul va trebui să identifice problemele persoanelor intervievate;
- cercetătorul trebuie să situeze problemele persoanelor intervievate în contextul social al desfășurării întrevederii.

Noi credem că aceste principii (reguli) au valabilitate mai largă, nu ghidează doar interviul nondirectiv.

Charles F. Cannell și Robert L. Kahn (1963, 414), prezentând principiile directe ale interviului, dau răspuns următoarelor probleme: Cum trebuie să se prezinte operatorul de anchetă? Cum se pun întrebările? Cum se obțin răspunsuri complete?

R. Guy Sedlack și Jay Stanley (1992, 225) tratează distinct luarea contactului cu comunitatea în general și cu persoana ce urmează a fi intervievată. De modul în care este informată populația dintr-o zonă, oraș, comună în legătură cu investigația ce urmează a fi realizată depinde cooperarea sau rezistența acesteia față de studiul propus. Autorii menționați consideră că șeful proiectului de cercetare are obligația de a se adresa în scris autorităților locale și poliției anunțându-le intenția de a intervieva un număr de persoane pentru studiul ce-l întreprind. Se vor da toate informațiile necesare pentru lămurirea cât mai deplină a celor în drept: data începerii investigației de teren, durata, scopul, sponsorizarea, instituția care realizează ancheta prin interviu, modul de valorificare a rezultatelor etc. Personal, consider că scrisoarea premergătoare anchetei ar trebui înmănată direct de către șeful de proiect prefectului, primarului, comandantului poliției – poate, și altor „autorități locale” – pentru a se asigura buna desfășurare a culegerii pe teren a informațiilor. Contactul cu persoanele din eșantion, după expedierea cu

o săptămână înainte a unei scrisori introductive, presupune respectarea unor reguli, dar și arta de a te face acceptat într-o discuție cu caracter „artificial“.

Prima problemă și, probabil, cea mai delicată este *prezentarea operatorului de interviu* astfel încât să obțină acordul persoanelor de a fi interviewate. Pentru aceasta operatorul de interviu trebuie: să explice scopul și obiectivele cercetării; să descrie metoda prin care respectiva persoană a fost selecționată în eșantion; să prezinte instituția sub girul căreia se face ancheta; să asigure interlocutorul de anonimatul anchetei și de caracterul confidențial al răspunsurilor. În *Manualul operatorului de interviu*, editat în 1969 la University of Michigan, operatorii de anchetă sunt sfătuiți ca la prezentare să-și spună numele și să arate legitimația de serviciu. Li se recomandă, de asemenea, să arate persoanelor selecționate în eșantion articolele din ziarele și revistele în care s-au publicat rezultatele studiilor anterioare și să accentueze faptul că și concluziile anchetei la care participă respectivele persoane vor vedea lumina tiparului. Totuși, nu există procedee infailibile de prezentare a operatorilor de interviu. Experiența de comunicare interumană, tactul, sensibilitatea față de problemele altuia intervin în stabilirea contactului verbal cu persoana ce urmează a fi interviewată. Ca regulă generală, menționăm că la prezentare operatorul de interviu trebuie să dea toate explicațiile în legătură cu cercetarea, luând în considerare nivelul de școlaritate al interlocutorului. Specificarea doar a faptului că este vorba de o cercetare științifică nu spune nimic unei persoane cu nivel de școlaritate redus, nu o motivează să participe la interviu.

Punerea întrebărilor trebuie să urmeze ordinea din chestionar (în cazul interviurilor structurate). Operatorul de interviu va citi cuvânt cu cuvânt fiecare întrebare, dând posibilitatea persoanei interviewate să urmărească pe un alt exemplar al chestionarului formularea întrebărilor și, eventual, variantele de răspuns. În cazul unor interviuri cu întrebări închise se specifică la ce întrebări se vor citi răspunsurile, la care se vor da liste cu răspunsuri la alegere și, în fine, când se va aștepta formularea unui răspuns de către însăși persoana interviewată. Ilustrăm cele spuse mai sus printr-un fragment din chestionarul aplicat prin interviu *face-to-face* de către studenții Facultății de Sociologie, Psihologie și Pedagogie a Universității București (vezi Lecturi 7.2) în cadrul unei anchete privind audiența radio, proiectată de SOFRES și coordonată de Ioan Mihăilescu și Ioan Drăgan (1991).

Indicațiile cuprinse în chestionar servesc operatorului de anchetă pentru a pune întrebările astfel încât fiecare dintre ele să aibă aceeași valoare ca stimul pentru declanșarea răspunsurilor. Dacă stimulul este prea slab și nu determină un răspuns, atunci trebuie repetat. Concret: când persoana interviewată nu înțelege întrebarea, operatorul de anchetă va reciti cuvânt cu cuvânt întrebarea. Abia apoi va da explicații suplimentare, lămurind sensul cuvintelor și al întregii întrebări. Astfel, încercăm să obținem *răspunsuri la toate întrebările și cât mai complete cu*

puțină. Operatorii de anchetă vor căuta să realizeze o apropiere pozitivă de persoana intervievată, încurajând-o să răspundă cât mai detaliat prin formulări de genul: „Vă rog să-mi vorbiți mai mult despre...” sau „Am înțeles ce mi-ați spus, vă rog însă să-mi dați mai multe amănunte despre...”. Pentru clarificarea informațiilor obținute operatorul va recapitula cu voce tare declarațiile interlocutorilor: „Să vedem dacă am înțeles bine. Dumneavoastră ați spus că...” sau „Aș vrea să citim împreună răspunsurile să vedem dacă am înțeles corect ceea ce ați spus”.

Desfășurarea fructuoasă a interviului de cercetare presupune asigurarea unei înțelegeri mutuale între operatorul de interviu și persoana anchetată. Roger Daval și colab. (1967) oferă în acest sens o serie de sugestii foarte pertinente. Putem învinge timiditatea persoanelor selecționate în eșantion prin explicarea detaliată a principiilor anchetei sociologice, insistându-se asupra faptului că la interviurile vizând sondarea opiniilor nu există răspunsuri bune sau rele, că situația de interviu nu are nimic de-a face cu situația de examen. Suscitarea și menținerea atenției persoanelor intervievate se realizează și prin abordarea în cursul convorbirii a unor teme care prezintă interes pentru cei care urmează să răspundă, chiar dacă acestea nu sunt direct legate de problema în studiu. Solicitarea sprijinului din partea persoanelor intervievate conduce la sporirea sentimentului importanței proprii a celor chestionați. Trebuie spus foarte clar că fără ajutorul lor nu poate fi finalizată investigația. Subiecții vor înțelege necesitatea colaborării cu cercetătorii științifici pentru lămurirea unor probleme de interes general. O astfel de colaborare nu poate fi realizată decât pe baza unor raporturi de egalitate între operatorul de interviu și cel intervievat.

Autorii menționați sugerează că în desfășurarea interviurilor de cercetare este bine să se abordeze probleme concrete, să se facă apel la experiența personală în situații de viață bine conturate, să se evite „discuția în termeni abstracți”. Cercetând, de exemplu, factorii sociali și psihici ai anxietății, îi vom invita pe cei cu care stăm de vorbă să se refere la modul în care s-au comportat, la ce au simțit în momentul cutremurului catastrofal din 4 martie 1977 (dacă au trăit acea experiență dramatică). În orice caz, nu vom purta discuția la modul general, fără trimitere la experiența lor directă într-o situație de catastrofă naturală sau socială.

În cursul interviului, datorită oboselii sau epuizării informațiilor în legătură cu o problemă sau alta, interesul persoanelor chestionate poate scădea îngrijorător. Se recomandă schimbarea ritmului discuției, abandonarea temei și relatarea unor întâmplări cu haz sau a unor scene menite să destindă atmosfera, să ridice tonusul psihic al celui care răspunde. În fine, precizează Roger Daval și colab. (1967), succesul interviului, ca în orice interacțiune umană, este legat de efortul empatic al operatorilor de interviu. Numai în măsura în care arătăm un interes autentic persoanei cu care conversăm, numai dacă suntem capabili să înțelegem poziția celui alt și s-o privim cu simpatie, numai atunci „monologurile paralele” devin dialog propriu-zis, interviu de cercetare. Conducând interviul într-o atmosferă de

încredere reciprocă, operatorul de anchetă reduce la minimum refuzul subiecților de a răspunde la o întrebare sau alta.

Kenneth D. Bailey (1978/1982), rezumând ideile din *Manualul operatorului de interviu* (1969), arată că răspunsurile „nu” sau „nu știu” au altă semnificație decât refuzul de a răspunde. În unele anchete însă – ca în cazul anchetei Sofres privind audiența radio (1991) la care ne-am referit – nu se face nici o deosebire între „nu știu” și „nonrăspuns”. Refuzul de a răspunde poate semnifica atitudinea antiguvernamentală a subiecților, aprecierea negativă a anchetei, suspiciunea sau antagonismul în raport cu operatorul de interviu. Unele nonrăspunsuri se datorează lipsei de timp a persoanelor intervievate sau experienței lor negative ca subiecți în cadrul altor anchete. Operatorul va trebui de fiecare dată să caute o explicație reală refuzului de a răspunde la o întrebare sau la mai multe întrebări din interviu.

Lecturi 7.3

PIERRE BOURDIEU

Interviu pe bază de chestionar: gustul estetic al claselor sociale

Sexul:

Data nașterii:

Starea civilă:

singur

căsătorit

văduv

divorțat

Numărul și vârsta copiilor:

Mediul de rezidență:

De cât timp locuiți aici:

mai puțin de 5 ani

de la 5 la 10 ani

mai mult de 10 ani

Mediul de rezidență anterior:

Ocupația (cât mai precis posibil):

Cea mai înaltă școală absolvită și ocupație a tatălui dvs. și al bunicului patern (dacă nu se cunoaște cea mai înaltă, să se treacă ultima, în ordine cronologică):

calificarea

ocupația

Tatăl

Bunicul patern

Venitul anual aproximativ:

mai puțin de 10000 F

20-25000 F

40-50000 F

10-15000 F

25-30000 F

50-60000 F

15-20000 F

30-40000 F

mai mult de 60000 F

Care din următoarele obiecte le aveți:

video-recorder

automobil (marca)

casetofon

televizor

aparat de fotografiat

cameră video

Aveți telefon?

1. De unde v-ați cumpărat mobila?

magazin universal	din talcioc	altă sursa
magazin de antichități	la licitație	
magazin de mobilă	moștenită	
atelier, la comandă	închiriată	

2. Mobila dvs. este: modernă stil clasic rustic

3. Dacă ați avea ocazia, ce stil ați prefera: modern stil clasic rustic

4. Care ar fi cele trei adjective care descriu cel mai bine tipul de interior în care v-ar plăcea să trăiți:

curat	cald	atent îngrijit
confortabil	ușor de întreținut	imaginativ
atent construit	clasic	practic și funcțional
sobru și discret	armonios	intim

5. Dintre calitățile de mai sus care sunt cel mai puțin importante pentru dumneavoastră?

6. Dintre activitățile de mai jos, pe care le practicați des, rar, respectiv niciodată?

Des Rar Niciodată

mică meșteșugărie
sport (care?)

excursii cu cortul
plimbări

sculptura sau pictura
instrument muzical (care?)

jocuri de salon (care?)
urmărirea televizorului

7. Care sunt trei favoriți dintre următorii cântăreți:

Charles Aznavour	Edith Piaf	Luis Mariano
Leo Ferre	Jacques Brel	Petula Clark
Johnny Hallyday	Georges Guetary	Jacques Douai
Georges Brassens	Françoise Hardy	Gilbert Becaud

8. Preferați haine care sunt:

cu tăietură clasică
care sunt la modă, dar care se potrivesc cu personalitatea dvs.
sobre
îndrăznețe și neobișnuite
confortabile
șic și stilate
altele. Care?

9. Hainele dumneavoastră sunt:

făcute în casă, de dvs. sau de un membru de familie
făcute la un croitor obișnuit
făcute special la o mare casa de modă
magazine de confecții
de la butik (pret-à-porter)

10. Când aveți oaspeți la masă, ce fel de mâncare preferați să serviți?

simplică, dar prezentată bine	apetisantă și economică
delicată și pretențioasă	originală și exotica
abundentă și bună	mâncare tradițională franțuzească
ce aduce fiecare	alta (precizați)

11. Din lista de adjective de mai jos, precizați-l pe cei care este cel mai important pentru dvs.

jovial	rafinat	conștiincios
dotat	sociabil	amuzant
artistic	pragmatic	hotărât
dinamic	bine-hrănit	stilat

12. Din lista de mai sus, care sunt cele trei adjective cu cea mai puțină importanță pentru dvs.?

13. Care sunt trei tipuri de cărți favorite din lista următoare?

de groază	poezie
povestiri de dragoste	politice
de călătorie, expediții	filosofie
romane istorice	autori clasici
științifice	autori moderni

14. Care sunt trei tipuri favorite de film?

aventură	spectaculoase
război	musicaluri
westernuri	comedii de groază
filme cu mesaj	drame
istorice	
nouvelle vague	

15. Care filme din lista următoare ați văzut? Pentru fiecare film, indicați numele regizorului și ale principalilor actori, dacă știți. (Această listă a fost folosită în Paris. În zona Lille, a fost folosită o altă listă, pentru a reflecta filmele existente în cinematografele locale).

văzut regizor actori

Divorț în stil italian
Rocco și frații săi
Cântând în ploaie
Leopardul
The Sutor
L'abominable homme des douanes
Exterminating Angel
Ballade pour un voyou
55 Days at Peking
Les dimanches de Ville d'Avray
Cei șapte magnifici

16. Ce vă interesează mai mult la un film? actorii regizorul scenariul

17. Dacă ascultați la radio, ce programe vă interesează cu predilecție?

18. Dacă priviți la televizor, ce programe vă interesează cu predilecție?

19. Care dintre opiniile de mai jos este cea mai apropiată de propriile dvs. puncte de vedere?

Muzica clasică este complicată.

Muzica clasică nu este pentru persoane ca noi.

Iubesc muzica clasică, dar nu știu prea mult despre ea.

Îmi place muzica clasică, cum ar fi valsurile lui Strauss.

Toată muzica de calitate mă interesează.

20. Care lucrări muzicale din această listă vă sunt cunoscute? Pentru fiecare caz, numiți compozitorul dacă se poate.

Este cunoscută

Compozitorul

Rapsodia albastră

Traviata

Concertul pentru mâna stângă

Eine kleine Nachtmusik

L'Arlesienne

Dansul săbiilor

Seherazada

Suita pentru flaut

Arta fugii

Rapsodia ungară

Dunărea albastră

Anotimpurile

21. Dintre lucrările muzicale de mai sus, pe care le preferați?

22. Care dintre opiniile de mai jos corespunde cel mai bine punctului dvs. de vedere?

Picturile nu mă interesează.

Galeriile de artă nu sunt principalul meu punct de interes. Nu pot să le apreciez.

Picturile sunt drăguțe, dar sunt dificile; nu le cunosc suficient pentru a le aprecia.

Îmi plac impresioniștii.

Pictura abstractă mă interesează la fel de mult ca și școala clasică.

23. Care sunt favoriții dvs. dintre pictorii enumerați mai jos?

Leonardo

Dali

Kandinsky

Vlaminck

Renoir

Goya

Raphael

Watteau

Buffet

Van Gogh

Braque

Picasso

Utrillo

Breughel

Rousseau

24. Ați vizitat vreodată următoarele galerii? Dacă este posibil, menționați în ce an și împreună cu cine: școala, rude, prieteni, singur

Louvre

Jacquemart-André

Jeu de Paume

Muzeul din orașul dvs.

Modern Art Museum

25. Ce părere aveți despre următoarele afirmații:

Pictura modernă este o aiureală; orice copil o poate face.

Nu îmi trebuie să știu cine și cum a pictat o operă de artă.

Nu pot aprecia pictura, deoarece nu știu suficient despre ea.

26. Cu care dintre următoarele subiecte, un fotograf va produce probabil o fotografie frumoasă sau interesantă sau lipsită de sens sau urâtă?

frumos

interesant

lipsit de sens

urât

un peisaj

un apus de soare deasupra mării

o ciocnire de mașini

un dans popular

o fetiță ce se joacă cu o pisică

o frânghie

o femeie gravidă

munca unui măcelar

o natură moartă

trunchiul unui copac

o femeie ce alăptează

un moment celebru

o structură de metal

o împărțășanie

o ceartă dintre prostituate

un homeless

o varză

un șarpe

un bătrân înțelept

Sursa: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Cambridge: Harvard University Press, 1979/1984, 512-517.

Selecția și formarea operatorilor de interviu

Pornind de la constatarea nedeazămințită potrivit căreia „calitatea informațiilor obținute prin intermediul interviului depinde într-o mare măsură de operatorul de interviu” (Patton, 1980, 197) apreciem că, în finalul acestui capitol, se impune discutarea competenței profesionale a celor care conduc interviurile individuale și de grup cu scopul cunoașterii științifice a vieții sociale sub toate aspectele ei.

În selecționarea și formarea profesională a operatorilor de interviu trebuie să se aibă în vedere sarcinile acestora în cadrul anchetelor. C. A. Moser (1958/1967) ia în considerare următoarele patru sarcini: găsirea persoanelor cuprinse în eșantion; obținerea acordului pentru interviu; punerea întrebărilor; înregistrarea răspunsurilor.

Îndeplinirea cu succes a acestor sarcini presupune recrutarea ca operatori de interviu a acelor persoane care nu au caracteristici psihomorale și fizice contraindicate (deficiențe intelectuale sau morale, handicap fizic etc.) și care doresc sincer să facă muncă de operator de interviu, știind că aceasta solicită efort fizic și psihic și că este slab remunerată. Operatorii de interviu se recrutează adesea din rândul funcționarilor ieșiți la pensie, al casnicilor cu nivel mediu de trai și al persoanelor în căutarea unor activități temporare aducătoare de venituri suplimentare. Nu s-ar putea spune că selecția operatorilor de interviu se face dintr-un volum mare de populație. Dimpotrivă. Nicole și François Berthier (1978) considerau că studenții operatori de interviu sunt „o specie pe cale de dispariție”. Acest lucru, probabil pentru Franța, nu se verifică și în România sfârșitului de mileniu.

Astfel stând lucrurile, mi se pare nerealist să facem un portret-robot al operatorului de interviu care să se apropie până aproape la identificare cu cel al unui savant. Totuși, inteligența și picioarele nu-i pot lipsi. Lăsând gluma de o parte, vom spune și noi, în acord cu mulți alți autori, că poate fi un bun operator de interviu doar o persoană cu fizic plăcut, cu o mare capacitate de adaptare, sănătoasă, onestă și conștiincioasă, obișnuită cu munca sistematică, având o inteligență suplă, un nivel de cultură generală relativ ridicat și dragoste pentru activitatea de cunoaștere a problemelor individuale și colective. Când selecția operatorilor de interviu nu se face cu ajutorul testelor psihologice, recrutarea lor este necesară cel puțin în urma unei discuții aprofundate cu aceștia și a unei probe practice (efectuarea unui interviu). Vor fi excluse persoanele excesiv de timide, ca și cele cu tendințe autoritariste, labile psihic sau dezinteresate de munca de operator de anchetă. Cea mai bună recomandare pentru o astfel de activitate este participarea anterioară la alte anchete sociologice în calitate de operator. Formarea profesională a operatorilor de interviu poate fi dobândită prin experiența

participării la mai multe anchete sau prin forme instituționalizate (cursuri speciale de scurtă sau mai lungă durată).

Oricât de atent ar fi fost selecționați și oricât de riguroși ar fi fost formați din punct de vedere profesional, operatorii de interviu rămân o potențială sursă de eroare în anchetele sociologice și sondajele de opinie. Dată fiind această situație, se impune *controlul* activității operatorilor de interviu atât prin verificarea protocoalelor de interviu și a chestionarelor completate, cât și prin contra-anchete sau trimiterea de scrisori la adresele la care operatorii trebuiau să facă interviuri. Se urmărește identificarea operatorilor care introduc erori sistematice, înregistrând numeroase răspunsuri „nu știu” sau care au întâmpinat multe refuzuri de participare la interviu. Reducând numărul de interviuri la 10 – 20 pentru fiecare operator, preîntâmpinăm demoralizarea anchetatorilor, care ar putea conduce la sondare superficială a opiniilor și, în consecință, la înregistrarea peste media pe eșantion a unor răspunsuri „nu știu” sau a nonrăspunsurilor. Controlul activității operatorilor de interviu prin verificarea ghidurilor de interviu și a chestionarelor completate furnizează informații privind respectarea instrucțiunilor de înregistrare a răspunsurilor, luând în calcul și durata desfășurării convorbirii, consemnată pe ghidul de interviu, pe chestionar sau pe fișa de răspunsuri. Calitatea unui interviu poate fi evaluată și după observațiile făcute de operatorii de anchetă cu privire la comportamentul nonverbal al persoanelor intervievate sau referitoare la momentele (întrebările) care au generat reacții emoționale.

Vladimir Guțu (1991, 108) propune un *Formular* pentru înregistrarea informațiilor despre situația în care s-a desfășurat interviul. Il reproducem. Este datoria cercetătorului sau a *controlorului de zonă* de a verifica activitatea operatorilor de interviu, chiar dacă aceștia sunt studenți sau cadre didactice și sunt plătiți pentru anchetele pe care le fac; cu atât mai mult când avem de-a face cu operatori cu nivel de școlaritate mai redus și activitatea lor este neremunerată. Controlul direct al activității operatorilor de interviu se face prin vizitarea la domiciliu de către controlorul de zonă a persoanelor selecționate în eșantion. Din totalul adreselor, prin tragere la sorți, se stabilesc adresele la care se va efectua contra-ancheta (aproximativ o cincime din întregul eșantion). Controlorul de zonă se va interesa dacă operatorul de anchetă a stat de vorbă efectiv cu persoana inclusă în eșantion, cât a durat convorbirea și cum s-a desfășurat, ce impresie a produs anchetatorul asupra celui anchetat.

O altă modalitate de control o constituie verificarea printr-un chestionar poștal a modului de desfășurare a interviurilor. Unei părți din populația anchetată i se expediază prin poștă un chestionar cu rugămintea de a relata despre prezența operatorului de interviu la respectiva adresă. Deși această modalitate de control este mai ieftină decât contra-ancheta, ea se folosește mai puțin, datorită faptului că numărul chestionarelor completate care se întorc la expeditor reprezintă, în țările cu o îndelungată tradiție a sondajelor de opinie, doar 30 – 60 la sută din totalul eșantionului construit în scopul controlului activității operatorilor de anchetă (Moser, 1958/1967, 295).

Lecturi 7.4

VLADIMIR GUȚU

FORMULAR

de înregistrare a informațiilor despre desfășurarea interviului

1. Impresia generală despre condițiile desfășurării interviului:

condiții favorabile	1
condiții satisfăcătoare	2
condiții nesatisfăcătoare	3
condiții foarte nesatisfăcătoare	4

2. Prezența altor persoane în timpul interviului:

a asistat o a treia persoană	1
au asistat mai multe persoane	2
nu au asistat alte persoane	3

3. Dacă au asistat și alte persoane, au intervenit în elaborarea răspunsurilor ?

da	1
nu	2

4. Atmosfera în care s-a desfășurat interviul:

destinsă, plăcută	1
normală, liniștită	2
moderată, indiferentă	3
încordată, tensionată	4

5. Atitudinea celui interviat:

foarte interesat de interviu	1
interesat de interviu	2
indiferent în raport cu interviul	3
lipsă totală de interes	4

6. La ce întrebări persoana interviată a avut dificultăți să răspundă ?

7. Ce întrebări au determinat persoanei interviată cel mai mare interes ?

8. După părerea dumneavoastră, care este gradul de autenticitate a răspunsurilor ?

foarte înalt	1
înalt	2
mediu	3
scăzut	4
foarte scăzut	5

9. Cum s-au comportat persoanele interviuate în timpul chestionarului ?

a manifestat siguranță de sine	1
a șovăit, a chibzuit mult	2
a manifestat neîncredere de sine	3
deseori s-a contrazis	4

10. Cum a reacționat persoana interviuată când i s-a propus să colaboreze și la alte cercetări ?

acord deplin	1
nu a refuzat, nu a acceptat	2
nu a dat un răspuns clar	3
a refuzat colaborarea	4

11. Ce efect a avut interviul asupra persoanei anchetate ?

nu l-a obosit	1
oarecum l-a obosit, dar nu i-a schimbat prea mult starea de spirit	2
l-a obosit, ceea ce a dus la înrăutățirea stării lui de spirit	3

12. Durata interviului (în minute) _____

Sursa: *Studiu de sociologie*. Chișinău. Cartea Moldovenească, 1991.

Fără a considera interviul „calea regală de cercetare în sociologie”, apreciem că însușirea acestei tehnici de investigație, atât de larg utilizată azi în științele sociale și comportamentale, este indispensabilă formării profesionale atât a sociologilor, cât și a altor categorii de specialiști (psihologi, antropologi, economiști, juriști etc.) și de practicieni din diferite sectoare ale vieții sociale (politic, administrativ, comercial, asistență socială etc.). În acest sens, James H. Frey și Sabine M. Oishi (1995) ne oferă un excelent ghid pentru practica interviurilor *face-to-face* și telefonice, explicând și ilustrând : cum se alcătuiește un ghid de interviu, cum trebuie structurată scrisoarea premergătoare apelului telefonic, cum să fie puse întrebările și înregistrate răspunsurile, în fine, ni se prezintă o descriere amănunțită a activității operatorului de interviu.

Termeni-cheie

Computer-asisted telephone interviewing (CATI)

Comunicare socială

Convorbire sociologică

Erotetică

Ghid de interviu

Interviu

Logica interogativă

Machiavelism

Presupoziție

Random digit dialing (RDD)

Comunicare

Convorbire sociologică

Efectul de operator

Operator de interviu

Tipuri de interviuri

Probleme recapitulative

1. Care sunt notele definitorii ale interviului ca tehnică de cercetare în sociologie și psihologie?
2. Care sunt particularitățile interviului ca interacțiune psihologică și socială?
3. Prin ce se caracterizează tipul de personalitate machiavelică?
4. Care sunt mecanismele de apărare a „eu-ului“?
5. Ce avantaje are interviul ca tehnică de investigare?
6. Care sunt dezavantajele utilizării interviului în cercetările sociologice și psihologice?
7. Enumerați criteriile de clasificare a interviurilor.
8. Care este aportul lui Carl Rogers la perfecționarea tehnicii interviului?
9. Care este contribuția lui Robert K. Merton la dezvoltarea tehnicii interviului?
10. Ce fenomene sociologice și psihologice pot fi studiate cu ajutorul interviului de grup?
11. Care sunt particularitățile interviului cu copiii?
12. Cum se proiectează o anchetă prin interviu telefonic?
13. Ce semnificație are logica interogativă pentru tehnica interviului?
14. Care sunt problemele practice ale desfășurării interviului în cercetarea sociologică și psihologică?
15. Ce calități psihologice trebuie să-i caracterizeze pe operatorii de interviu?
16. În ce constă formarea profesională a operatorilor de interviu?
17. Comparați ancheta prin interviu față în față cu ancheta pe bază de chestionar aplicat de operatori.

SCALELE ȘI TEHNICILE DE SCALARE

- Ce sunt scalele?
- Nivelul de măsurare și tehnicile de scalare
 - Scalarea nominală: construirea tipologiilor
 - Scalarea ordinală tip Likert și tip Guttman
 - Scalarea de interval tip Thurstone
- Scalele sociometrice
 - Scala distanței sociale (Bogardus)
 - Inventarul de valori profesionale (Super)
 - Scala „locul controlului” (Nowicki și Strickland)
 - Diferențiatorul semantic (Osgood)
 - Inventarul de atribute etnice (Chelcea)
- Termeni-cheie
- Probleme recapitulative

Lecturi

- 8.1. Edward A. Rundquist și Raymond F. Sletto, *Ancheta de opinie Minnesota* (Forma scurtă)
- 8.2. Delbert C. Miller și N. Z. Medalia, *Scala Guttman pentru măsurarea moralului militarilor*
- 8.3. Louis L. Thurstone, *Scala atitudinii față de divorț*
- 8.4. Emory S. Bogardus, *Scala distanței sociale*
- 8.5. D. E. Super, *Inventar de valori profesionale*
- 8.6. Stephen Nowichi, Jr. și B. Strickland, *Scala „locul controlului”*
- 8.7. Septimiu Chelcea, *Utilizarea diferențiatorului semantic în marketing*
- 8.8. Septimiu Chelcea, *Inventar de atribute etnice*

Problema construirii și aplicării scalelor în cercetările socioumane este diferit abordată și tratată de la un manual universitar la altul. În unele manuale scalarea apare printre modalitățile de colectare a informațiilor (Kerlinger, 1973; Singleton, 1988), în altele figurează la capitolul de analiză a datelor (Baker, 1988). De multe ori scalarea este tratată în cadrul măsurării (Mayntz și colb., 1969, Phillips, 1971; Black, 1979; Sedlack și Stanley, 1992), dar nu lipsește nici abordarea ei distinctă (Goode și Hatt, 1952; Grawitz, 1972; Bailey, 1982).

În ceea ce ne privește, am optat pentru situarea scalelor alături de celelalte tehnici de colectare a informațiilor, în vecinătatea imediată a chestionarului și a interviului, pentru că regulile de construire și de aplicare a acestora se regăsesc și în utilizarea scalelor în cercetările socioumane. Ca și în cazul chestionarelor, scalele îmbracă forma concretă a instrumentului de investigație: scala propriu-zisă. Din considerente, în principal, didactice, dar și pentru a ne înscrie într-o tradiție a lucrărilor de specialitate românești (Mărginean, 1982; Vlăsceanu, 1986 ș.a.), ne-am decis să dezvoltăm subiectul scalării într-un capitol separat, ceea ce nu înseamnă că vom face abstracție de problematica măsurării (vezi capitolul 4), fără de care construcția scalelor nu poate fi corect înțeleasă.

Ce sunt scalele?

În funcție de locul rezervat scalării în structura discursului metodologic, definiția scalelor privilegiază anumite caracteristici, lăsând subînțelese alte note definitorii.

Când scalarea este inclusă în topica analizei datelor cercetării sociologice, scalele sunt asimilate indicilor: „O *scală* sau un *indice* reprezintă, în general, un singur concept complex sau un construct, care combină indicatori multipli într-o măsurare comună compozită” (Baker, 1988, 368). Așa cum s-a arătat, operaționalizarea conceptelor în științele socioumane presupune luarea în considerare a mai multor indicatori, nu doar a unui singur, iar clasificarea

unităților sociale impune ordonarea lor pe un continuum unidimensional (vezi capitolul 3). Totuși, între scale și indici există o diferență – susține Therese L. Baker (1988, 370): scalele iau în considerație nu numai răspunsurile corecte sau incorecte la fiecare întrebare (item), asemenea indicilor, ci și modelul (*pattern*) răspunsurilor. Earl R. Babbie (1975/1992, 167) apreciază că indicii și scalele au în comun faptul că sunt măsurări compozite ce se bazează pe doi sau mai mulți itemi, dar indicii se construiesc prin simpla adăugare a scorurilor la atributele izolate, în timp ce scalele rezultă din repartitia scorurilor modelelor de atribute. Dacă dorim să folosim un *indice al activismului politic*, putem să procedăm la operaționalizarea conceptului, stabilind indicatorii lui: exercitarea dreptului de vot, participarea la întâlnirile cu candidații, semnarea unor liste pentru susținerea lor, donarea unor sume de bani etc. De regulă, se acordă aceeași pondere indicatorilor, de exemplu, valoarea 1. Indicele va rezulta din însumarea valorilor (0 sau 1) fiecărui indicator. Scorul obținut permite, în final, ordonarea persoanelor de la care s-au colectat răspunsurile de la cele mai active din punct de vedere politic până la cele caracterizate prin indiferență politică. Indicele astfel construit, deși utilizabil în investigațiile de teren, nu este foarte adecvat: nu este totuna să mergi la vot sau să donezi bani pentru campania electorală a candidatului preferat. În construcția indicelui, itemii au aceeași valoare. De aici rezultă o anumită imprecizie în măsurare, imprecizie ce poate fi redusă. Prin tehnicile de scalare sunt puse în evidență diferitele grade de activism politic, luându-se în calcul modelele de acțiune politică.

Abordând scalarea în contextul problemelor privind măsurarea și operaționalizarea, R. Guy Sedlack și Jay Stanley (1992, 187) consideră scala ca o *măsură compozită* ce are o ordine internă a intensității (*internal intensity order*), spre deosebire de cealaltă modalitate de structurare a măsurării compozite, indicele, rezultat din însumarea răspunsurilor. Spre deosebire de indici, itemii unei scale sunt ordonați. Autorii anterior citați apreciază că scalele au avantajul de a arăta mai precis decât indicii gradul în care persoanele incluse în cercetare posedă caracteristica sau calitatea ce se atribuie.

Când se are în vedere scala ca instrument de măsurare, se specifică faptul că acest instrument „se compune dintr-un set de propoziții, expresii simple sau simboluri ce alcătuiesc un spațiu liniar unidimensional gradat (un continuum) de-a lungul căruia se distribuie elementele sale componente, în funcție de intensitatea pe care o exprimă” (Mărginean, 1998, 305). Mai concret, în culegerea datelor de cercetare, scala nu este nimic altceva decât un chestionar (formular) standardizat, cu ajutorul căruia se poate arăta grafic sau numeric poziția relativă a unei entități sociale pe un continuum, de la un maximum pozitiv la un zero sau la un minimum negativ.

Lecturi 8.1

EDWARD A. RUNDQUIST ȘI RAYMOND F. SLETTTO

*Ancheta de opinie Minnesota
(Forma scurtă)***Variabilele măsurate:** Moralitatea individuală și adaptarea generală.**Descriere:** Forma scurtă constă din 31 de itemi foarte discriminanți preluați din **Minnesota Scale for Survey of Opinion**, care are 132 de itemi scalele M – moralitate; I – inferioritate; F – familie; L – justiție; Ec – conservatorism economic; Ga – adaptare generală; E – educație).**Publicată:** Edward A. Rundquist și Raymond F. Sletto,**Personality in the Depression**, University of Minnesota, 1936.**Reliabilitate:** Împărțirea în jumătate = 0,80 pentru scorul la adoptare generală și pentru moralitate. Coeficientul de corelație r a scorurilor test-retest, după o perioadă de 16 zile, a fost 0,799 la bărbați și 0,688 la femei.**Validitatea:** Pentru diagnosticarea adaptării generale și a moralității, în chestionar sunt incluși 31 de itemi. Chestionarul se administrează în 15-20 de minute. Sunt 16 itemi în scala de adaptare și 22 de itemi în scala pentru măsurarea moralității. Unii itemi sunt incluși în ambele scale, astfel că în chestionar s-au reținut doar 31 de itemi. Forma completă a scalelor se autoadministrează în 30-40 de minute.**Administrarea:** Răspunsul la chestionar necesită 15-20 minute. Se aplică prin autoadministrare. Întrebările de identificare (nume, vârstă, sex etc.) pot fi omise, dacă nu se are în vedere și consilierea individuală.**Scorul:** Răspunsurile sunt cotate de la 1 la 5. În coloana extremă se trece scorul la adaptarea generală, apoi scorul pentru itemii moralității dezirabile și, în fine, scorul pentru itemii moralității indezirabile. Scorul scalei moralității se obține prin însumarea scorurilor la itemii moralității dezirabile și indezirabile.**Etalonul:** Scorul brut se convertește în scor standardizat. Etalonul se bazează pe răspunsurile unui număr de 10000 de tineri (9500 de băieți și 500 de fete). Populația pentru etalonare a inclus 400 de elevi, 200 de studenți și 400 de angajați tineri în curs de școlarizare. Se consideră că populația de normă constituie un eșantion reprezentativ pentru tinerii din S.U.A., având vârsta cuprinsă între 16 și 24 de ani.**Interpretarea:** Pe baza etalonului, dacă o persoană obține, de exemplu, scorul 70 de puncte la scala moralității, aceasta înseamnă că se plasează deasupra a 63% din populația de normă, deci, în decila a șaptea. Dacă obține 45 de puncte, se plasează în decila a patra ș.a.m.d. În același mod, pe bază de etalon, se interpretează și scorurile la scala de adaptare generală.**MINNESOTA SURVEY OF OPINION (short form)**

Numele _____ Vârsta _____ -Sexul _____

Pe această pagină sunt scrise mai multe enunțuri care nu sunt acceptate de toată lumea. Oamenii diferă în aprecierile lor. Nu există răspunsuri bune sau rele. Scopul cercetării este acela de a vedea cum apreciază diferitele grupuri fiecare enunț.

Vă rugăm, pentru aceasta, să vă exprimați sincer opinia în legătură cu fiecare enunț.

Citiți cu atenție fiecare enunț și subliniați rapid răspunsul care corespunde cel mai exact opiniei dumneavoastră. Gândiți-vă la experiența dumneavoastră de viață. Nu stăruiiți

prea mult asupra fiecărui enunț. Dacă sunteți în dubiu, subliniați răspunsul care se apropie cel mai mult de ceea ce simțiți în legătură cu respectivul enunț. Lucrați repede. Răspundeți la toți itemii.

-	-		1. Vremurile vor fi din ce în ce mai bune. Total de acord (1) De acord (2) Indecis (3) Dezacord (4) Dezacord total (5)
	-		2. Orice om care are abilități pentru muncă și dorința de a munci cu seriozitate are șanse de succes mari. (1) (2) (3) (4) (5)
-			3. Este dificil să spui lucrul potrivit la momentul potrivit. Total de acord (1) De acord (2) Indecis (3) Dezacord (4) Dezacord total (5)
	-		4. Te poți încrede în mulți oameni. (1) (2) (3) (4) (5)
-			5. Învățământul superior este prea rupt de realitate. (1) (2) (3) (4) (5)
	-		6. Oamenii își pot planifica viitorul, astfel încât pe termen lung totul le va reuși. (1) (2) (3) (4) (5)
-		-	7. Nimănui nu-i pasă de ceea ce ți se întâmplă. (1) (2) (3) (4) (5)
		-	8. Succesul este datorat mai degrabă norocului decât calităților personale. (1) (2) (3) (4) (5)
-			9. Dacă sistemul nostru economic ar fi corect, infracționalitatea ar fi mult mai scăzută. (1) (2) (3) (4) (5)
	-		10. Pentru a reuși, oamenii nu ar trebui să se prefacă a fi mai capabili decât sunt în realitate. (1) (2) (3) (4) (5)
-			11. Legile juridice sunt făcute pentru a proteja interesele unor grupuri egoiste, astfel că ceilalți nu le pot respecta. (1) (2) (3) (4) (5)
	-		12. Oamenii au multe motive reale pentru a fi foarte nefericiți. (1) (2) (3) (4) (5)
-		-	13. Viitorul este foarte sumbru. (1) (2) (3) (4) (5)
	-		14. Este ușor de găsit prieteni adevărați. (1) (2) (3) (4) (5)
-			15. Sărăcia este, în principal, rezultatul distribuirii nedrepte a puterii. (1) (2) (3) (4) (5)
			16. În zilele noastre, este dificil să gândești corect. (1) (2) (3) (4) (5)
-		-	17. Există o probabilitate foarte mică de a avea succes în afaceri, dacă este corect. (1) (2) (3) (4) (5)
	-		18. Pentru a depăși starea de melancolie nu vă trebuie prea mult timp. (1) (2) (3) (4) (5)
-		-	19. Tinerii din ziua de azi se pot aștepta la un viitor bun. (1) (2) (3) (4) (5)

	-		20. Este minunat să trăiești în aceste zile fericite.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
-		-	21. Viața nu constituie decât un șir de griji.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
		-	22. Ziua nu este îndeajuns de lungă pentru a-ți face munca bine și pentru a te distra.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
-			23. Oamenii pot învăța mai multe de la viață decât frecventând învățământul superior.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	-		24. Generația tânără, probabil, nu va mai trăi asemenea timpuri grele ca generația matură de azi.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
-			25. Oamenii nu pot găsi în familie înțelegerea pe care o găsesc în afara familiei.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
		-	26. În zilele noastre, oamenii au tendința de a renunța la idealuri.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
-			27. Educația școlară, în prezent, nu ajută cu nimic la obținerea unui loc de muncă.					
		-	28. În viață nu există nici un sens.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
-			29. Mulți oameni doar se prefac că te plan.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
		-	30. Viitorul este prea nesigur pentru ca oamenii să se mai gândească la căsătorie.					
-		-	31. Viața este doar un șir de dezamăgiri.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
Ag	Md	Mi	Legenda Ag – Adaptare generală Md – Moralitate dezirabilă Mi – moralitate indezirabilă Scorul la scala de moralitate = Md + Mi					
Sursa: <i>Handbook of Research Design and Social Measurement</i> , Delbert C. Miller (ed.), New York. David McKay Company, Inc., 1970, 236-239.								

Nivelul de măsurare și tehnicile de scalare

Înțelegând *scalarea* ca pe un proces de asociere, în baza unor reguli explicite, a numerelor sau simbolurilor, deci ca pe un proces de măsurare, vom clasifica scalele după nivelul lor de măsurare (nominal, ordinal, de interval), stăruind asupra principalelor tehnici de scalare (Likert, Guttman, Thurstone, Osgood).

În *Capitolul 4* am prezentat problemele măsurării în științele socioumane și postulatele fiecărui nivel de măsurare, astfel că nu vom relua aici discuția. De asemenea, facem precizarea că opțiunea noastră de a clasifica scalele după nivelul lor de măsurare, așa cum procedează și Kenneth D. Bailey (1978/1982, 361-388), nu exclude posibilitatea altor clasificări, chiar mai elaborate. A se vedea în acest sens, în literatura românească de specialitate discursul despre clase, tipuri și forme de scale al lui Ioan Mărginean (1998, 306-329; 2000, 210-237).

Scalarea nominală: construirea tipologiilor

Scalarea nominală. La acest nivel, scalarea are ca obiectiv „crearea de grupări exhaustive și mutual exclusive, cât mai omogene cu putință” (Bailey, 1978/1982, 362). Se măsoară o singură variabilă (*scalarea nominală unidimensională*). Răspunsurile la întrebarea respectivă sunt codificate, de regulă, cu 0 și 1, după cum caracteristica ce interesează apare sau nu apare, există sau nu există. De exemplu, clasificarea persoanelor după apartenența lor la genul biologic (bărbați/femei) reprezintă, în fond, o scală nominală. *Scalarea nominală multidimensională* presupune codificarea simultană a mai multor caracteristici (vârstă, sex, nivel de școlaritate etc.) și combinarea valorilor în vederea clasificării subiecților. Pe baza combinării tuturor valorilor variabilelor (măsurate nominal sau ordinal) rezultă tipologii.

Construirea tipologiilor în efortul producerii unor teorii care pornesc de la datele de teren – așa-numitele *teorii întemeiate* (*grounded theory*) analizate de Barney G. Glaser și Anselm L. Strauss (1967) – presupune proiectarea unor tabele cu dublă intrare, fiecare câmp din tabel reprezentând un *tip*. Combinarea a două sau mai multor variabile măsurate nominal sau ordinal generează adesea tabele cu un număr mare de câmpuri, ceea ce face foarte dificilă interpretarea datelor. Se procedează la o *tipologie parțială*, renunțându-se la luarea în considerare a câmpurilor nule și a celor care nu prezintă interes pentru teoretizarea „de jos”, plecând de la datele de observație. În locul *tipologiilor complete* (*full typology*), de multe ori se rețin prin *reducție*, unul sau două, trei tipuri. Paul F. Lazarsfeld (1937, 119-139), analizând procedeele de tipologizare în cercetările sociale, a identificat trei tipuri de reducție: *pragmatic* (combinarea mai multor tipuri într-unul singur, dar mai eterogen), *funcțional* (renunțarea la câmpurile nule sau în care frecvența cazurilor observate este nesemnificativă) și *numeric arbitrar* (prin acordarea unor ponderi mai mari uneia dintre dimensiuni). Prin reducție se ajunge la un număr rezonabil de tipuri, utilizabile în producerea teoriilor sociologice.

Scalarea ordinală tip Likert și tip Guttman

Scalarea ordinală. Este cea mai frecvent întâlnită în studiile sociologice și, mai ales, psihosociologice. În cercetările de teren ne interesează nu numai prezența sau absența unei caracteristici (atribut, variabilă) a unităților sociale înregistrate (indivizi, grupuri, colectivități), ci mai ales intensitatea acestei caracteristici în vederea ordonării unităților sociale pe un continuum de la cele care posedă respectiva caracteristică în cea mai mică măsură până la cele care o posedă în cea mai mare măsură. Dacă luăm în considerare un singur indicator (răspunsul la o singură întrebare) în funcție de gradul de intensitate pe care îl prezintă, avem de-a face cu o *scală simplă*.

Scalele ordinale simple se întâlnesc sub forma *scaleur itemizate*, a *scaleur de ordonare* și a *scaleur grafice*. Așa cum precizează Ioan Mărginean (1998, 309), „scalele itemizate sunt compuse dintr-o serie de categorii verbale ordonate”, fapt pentru care se mai numesc și *scale categoriale*. Categoriile verbale, enunțuri apreciative, permit ordonarea răspunsurilor în funcție de intensitatea caracteristicii. De exemplu, pentru identificarea valorilor religioase putem folosi următoarea scală categorială:

„De obicei, participați la slujbele religioase“

- în fiecare săptămână..... 1
- o dată sau de două ori pe lună..... 2
- la marile sărbători religioase..... 3
- doar cu ocazia unor ceremonii..... 4
- niciodată..... 5

Scalele de ordonare constau din elementele ce au fost ierarhizate de către subiecții investigați. Se cere, spre exemplu, ca persoanele chestionate să specifice lucrurile de care se tem cel mai mult: pe primul loc să treacă ceea ce îi îngrijorează cel mai mult, iar pe ultimul loc ceea ce le produce cea mai puțină teamă. Pentru aceasta se prezintă o listă cuprinzând amenințările posibile (creșterea prețurilor, izbucnirea unui război în zonă, îmbolnăvirea, șomajul, criminalitatea, tulburările sociale) sau pe bilețele separate se trece câte una din amenințări, urmând ca bilețelele să fie plasate în ordine crescătoare sau descrescătoare a spaimei subiective resimțite de subiecții incluși în anchetă. În fine, *scaleur grafice*, foarte variate înlocuiesc categoriile verbale cu elemente grafice: un segment de dreaptă orientat, un segment de dreaptă marcat cu grade de intensitate (5 grade de intensitate așa cum propunea Th. Adorno), un termometru (cu 10 sau cu 100 de grade de intensitate). În cazuri speciale, în locul cifrelor sunt folosite pentru marcarea gradelor de intensitate literele alfabetului într-o dispunere aleatoare – așa cum recomandă Françoise de Singly (1992/1998, 72):

„Toate anchetele arată că masturbarea în tinerețe este frecventă. În ceea ce vă privește, cât de des/de rar ați spune că aveți acest comportament în tinerețe?

Pe această scală (se arată imaginea) indicați litera care corespunde cel mai bine situației dumneavoastră.“

Foarte des

D.

R.

O.

S.

K.

A.

Foarte rar

M.

Evitându-se ordinea cifrelor sau ordinea alfabetică, subiecții sunt încurajați să răspundă cu mai puțină stânjeneală la astfel de întrebări „sensibile“. *Scala literelor* poate fi transformată la prelucrare într-o scală tip R. Likert sau tip Th. Adorno, aplicându-se apoi statisticile permise de nivelul de măsurare ordinal (Figura 8.1).

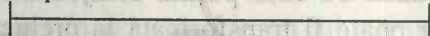
Scalele ordinale compuse se deosebesc de cele simple prin aceea că pentru măsurarea unei variabile sau a unei dimensiuni se utilizează nu o singură întrebare, ci un set de întrebări. Răspunsurile corecte sau pozitive sunt însumate, dând în final un *scor* propriu fiecărui individ. Cu cât scorul este mai mare/mai mic, cu atât mai intensă/mai redusă este caracteristica măsurată. Pentru că scorul rezultă din adăunarea valorilor (0 sau 1 la fiecare întrebare) astfel de scale poartă și numele de *scale sumative* (*summated ratings scale*). Slăbiciunea scalelor sumative provine din faptul că unul și același scor poate proveni din acordul cu un număr egal de enunțuri, indiferent care ar fi acestea. Se presupune că răspunsul pozitiv la oricare întrebare inclusă în scală (indicator) ar avea aceeași putere de discriminare, ceea ce nu este totdeauna cazul. Depășirea acestei deficiențe se realizează prin tehnicile de scalare pe care le vom descrie în continuare.

Scalarea Likert. În 1929, Gardner Murphy și Rensis Likert au proiectat o cercetare vizând măsurarea atitudinilor în cinci domenii majore: relații internaționale, relații rasiale, conflicte economice, conflicte politice și religie. Chestionarul elaborat a fost aplicat în perioada 1929-1931, cu ajutorul colaboratorilor, în nouă universități și colegii din SUA, recoltându-se răspunsuri de la peste 2000 de studenți, din care s-a construit un eșantion aleatoriu de 650 de persoane ce a servit studiului cu caracter metodologic publicat de Rensis Likert în 1932. În acest studiu, Rensis Likert expune modul de construire a chestionarului de cercetare, analizează rezultatele aplicând *metoda Sigma* și compară metoda Sigma cu metoda simplă de calculare a scorurilor, ca și cu metoda propusă de Louis L. Thurstone. Rămân actuale recomandările făcute de Rensis Likert în ceea ce privește elaborarea chestionarului în care vor fi incluse „fără excepție, întrebări într-o formă care permite *judecăți de valoare*, nu *judecăți factuale*“ (Likert, 1932/1970, 150), ca și precizarea că răspunsurile trebuie să constea în același set de cinci posibilități de alegere: aprobare puternică, aprobare, nedecis, dezaprobare și dezaprobare puternică“ (Likert, 1932/1970, 151). Tehnica de scale propusă de Rensis Likert este, probabil, cea mai frecvent utilizată în cercetările socioumane în

prezent, date fiind facilitățile de culegere a informațiilor și de prelucrare a lor (Black și Champion, 1976, 187). În ce constă această tehnică?

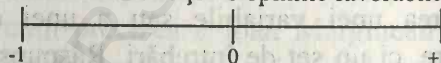
A. Scală grafică nemarcată

Notați cu un X pe linia alăturată locul unde se plasează opinia dumneavoastră cu privire la salarizarea bugetarilor, știind că partea stângă a liniei reprezintă opiniile nefavorabile și partea dreaptă opiniile favorabile.

B. Scală grafică marcată

Notați cu un X pe linia alăturată locul unde se plasează opinia dumneavoastră cu privire la salarizarea bugetarilor, știind că -1 reprezintă opiniile nefavorabile și +1 opiniile favorabile.

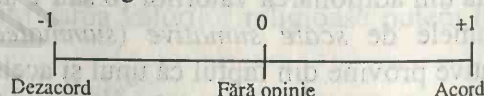

1. Cu cifre

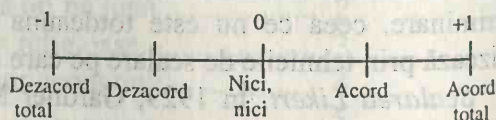
2. Cu cifre și cu expresii verbale

Scală grafică cu trei grade de intensitate

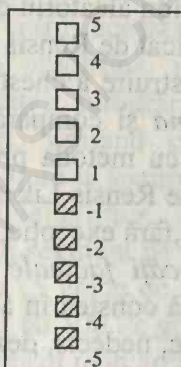
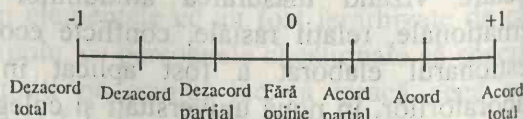
Notați cu un X pe linia alăturată locul unde se plasează opinia dumneavoastră cu privire la salarizarea bugetarilor.

Scală grafică tip Likert

Scală grafică tip Adorno

„În acest dreptunghi sunt zece pătrățele de la poziția cea mai înaltă +5 (ceva ce doriți foarte mult) până la poziția cea mai de jos -5 (ceva ce nu doriți în nici un caz). Vă rugăm să ne spuneți cât de sus sau cât de jos îl plasați pe Kennedy pe această scală“.
(American Institute of Public Opinion, 1961)

Scală tip termometru

Fig. 8.1. Scale grafice

Într-o primă etapă sunt colecționate cât mai multe enunțuri conținând judecăți de valoare cu privire la dimensiunea (caracteristica) ce urmează a fi măsurată. În cercetarea sa, Rensis Likert (1932) a extras opiniile formulate în editorialele din aproximativ 200 de ziare și reviste, a selecționat enunțuri din cărți, discursuri și pamflete, ca și din formulările experimentale. Au fost reținute aproximativ 50 de enunțuri, care au compus trei scale: internaționalism (24 itemi), rasism (15 itemi) și imperialism (12 itemi). Judecățile de valoare exprimate trebuie să acopere întregul spectru al opiniilor, de la intens pozitiv la inters negativ, de la acceptarea totală la respingerea totală. Când enunțurile sunt provocate experimental, se formulează cerința ca numărul persoanelor de la care se recoltează judecăți de valoare să depășească numărul de o sută, astfel ca să se rețină un număr suficient de mare de enunțuri în vederea selecției lor. În această fază a scalării se renunță la itemii care nu corespund regulilor de formulare a întrebărilor într-un chestionar de cercetare (vezi capitolul 6).

Etapă a doua constă din acordarea ponderilor numerice (coduri) de la 1 la 5 (sau de la 0 la 4 sau de la -2 la +2) răspunsurilor prestabilite: dezacord total (1), dezacord (2), indecis (3), acord (4), acord total (5). În practica măsurării atitudinilor cu ajutorul *scalelor Likert* se întâlnesc „patru modele de răspunsuri:

1. Acord; Indecis; Dezacord;
2. Acord puternic; Acord; Indecis, dar probabil de acord; Indecis, dar probabil în dezacord; Dezacord și Dezacord puternic;
3. Acord puternic; Acord; Indecis; Dezacord; Dezacord puternic;
4. Slab.....Mediu.....Ridicat“ (Black și Champion, 1976, 191).

Autorii citați menționează că răspunsul „Indecis“ din modelele de răspuns nr. 1 și nr. 2 semnifică „lipsa opiniei“ (fără opinie), în timp ce includerea răspunsului „Probabil în dezacord“ – cum se prevede în modelul de răspuns nr. 3 – îi obligă pe cei chestionați să formuleze o opinie. Problema *alegerii forțate* merită avută în vedere la prelucrarea răspunsurilor, dacă se dorește dihotomizarea lor (favorabil, nefavorabil). De asemenea, trebuie avut în vedere în această etapă ca acordarea ponderilor să urmeze totdeauna direcția de sporire a intensității atitudinilor măsurate: pentru unii itemi răspunsul „Dezacord puternic“ va primi ponderea 1, în timp ce la alți itemi același răspuns va primi ponderea 5. De exemplu, „Dezacord puternic“ față de enunțul „Căsătoriile etnic mixte ar trebui interzise“ semnifică toleranță etnică, logic fiind ca acest răspuns să aibă ponderea 5. Dacă, însă, cineva își exprimă un „Dezacord puternic“ în legătură cu enunțul „Căsătoriile etnic mixte ar trebui încurajate“, atunci avem de-a face cu intoleranță etnică, caz în care răspunsul trebuie să fie cotate cu 1.

Etapă a treia se consideră a fi decisivă în construcția scalelor Likert, întrucât acum se verifică dacă toate enunțurile selectate aparțin aceleiași dimensiuni. Pentru aceasta se calculează, mai întâi, scorul obținut de fiecare persoană. Scorurile rezultate prin însumarea punctajului (codului) la toate

întrebările (itemii) se ordonează de la valorile cele mai ridicate la valorile cele mai scăzute. Șirul statistic se împarte în *cuartile*: se iau în calcul primele 25 la sută din cele mai mari scoruri și ultimele 25 la sută din cele mai mici scoruri, deci cuartilele 1 și 4. Fiecare enunț se compară, apoi, cu valoarea acestor cuartile: dacă enunțul are o valoare medie diferită (statistic semnificativă) în cuartila 1 față de cuartila 4, atunci se apreciază că itemul respectiv aparține dimensiunii măsurate. Pentru aceasta se aplică *testul t* (Tabelul 8.1), ca în exemplul preluat din lucrarea lui Renate Mayntz și colab. (1969, 56-57).

Tabelul 8.1. Calcularea semnificației statistice (testul *t*) în scalarea Likert

(după R. Mayntz și colab., 1969, 56)

	Grupul cu valorile cele mai scăzute				Grupul cu valorile cele mai ridicate			
	x Pondera- rea fiecărui răspuns	f Frecvența persoanelor care dau același răspuns	f · x	f · x ²	x	f	f · x	f · x ²
Acord puternic	4	2	8	32	4	20	80	320
Acord	3	4	12	36	3	6	18	54
Indecis	2	6	12	24	2	4	8	16
Dezacord	1	20	20	20	1	4	4	4
Dezacord puternic	0	8	0	0	0	6	0	0
		40 <i>n_s</i>	52 $\sum fx_s$	112 $\sum fx_s^2$		40 <i>n_r</i>	110 $\sum fx_r$	394 $\sum fx_r^2$

Media ponderată a răspunsurilor la o anumită întrebare (item) în cele două grupuri (cuartila 1 și cuartila 4) se calculează după formula: $\bar{x} = \frac{\sum f_{ix}}{n}$, fiind

pentru grupul cu valorile cele mai scăzute ($\bar{x}_s$) egală cu 1,30 și pentru grupul cu valorile cele mai ridicate ($\bar{x}_r$) egală cu 2,75.

$$\bar{x}_s = \frac{52}{40} = 1,30$$

$$\bar{x}_r = \frac{110}{40} = 2,75$$

Testul t se calculează după formula $\frac{\bar{x}_r - \bar{x}_s}{\sqrt{\frac{V_r^2 + V_s^2}{n(n-1)}}}$, unde:

V_r^2 și V_s^2 = suma pătratelor abaterilor medii în grupul cu valorile cele mai ridicate și în grupul cu valorile cele mai scăzute;

n = Numărul membrilor fiecărui grup.

În exemplul didactic construit avem următoarea situație:

$$V_r^2 = \sum f \cdot x_r^2 - \frac{(\sum f \cdot x_r)^2}{n} = 394 - \frac{110^2}{40} = 91,50$$

$$V_s^2 = \sum f \cdot x_s^2 - \frac{(\sum f \cdot x_s)^2}{n} = 112 - \frac{52^2}{40} = 49,40$$

$$t = \frac{2,75 - 1,30}{\sqrt{\frac{91,50 + 49,40}{40(40 - 1)}}} = 4,80$$

Valoarea astfel calculată se compară cu valoarea înscrisă în *Tabelul cu valorile testului t* la numărul gradelor de libertate (rezultat din formula: $df = 2n - 2$) și la nivelul de siguranță dorit (de regulă, probabilitatea 95%). Dacă valoarea calculată este mai mică decât cea corespunzătoare din *Tabelul cu valorile testului t*, atunci se poate accepta că respectiva întrebare vizează aceeași dimensiune, putând fi inclusă în scală.

O dată construită scala, ea poate fi aplicată asemenea oricărui chestionar de cercetare. De altfel, adesea scalele Likert sunt incluse în structura chestionarelor. Scorul obținut de fiecare persoană chestionată rezultă prin însumarea punctajelor (codurilor) la fiecare întrebare (item) a scalei. Scalarea Likert asigură un nivel de măsurare ordinal și prezintă avantajele, dar și punctele slabe pe care James A. Black și Dean J. Champion (1976, 194-196) le sistematizează astfel:

- Scalele Likert sunt ușor de construit și de interpretat;
- Scalarea Likert este flexibilă, în sensul că cercetătorul are libertatea de a include mai mulți sau mai puțini itemi;
- Deși nivelul de măsurare al scalelor sumative este cel ordinal, prin convenție datele obținute cu ajutorul scalelor Likert sunt tratate statisticomatematic ca și cum ar fi de nivel de măsurare de interval;
- asemenea oricărei scale sumative, scorul la scalele Likert nu spun în sine prea mult, întrucât variază în funcție de numărul itemilor și de ponderile acordate; de aceea se impune convertirea lor în scoruri standard;
- Se spune că toți itemii se află într-o relație identică (egală) cu dimensiunea măsurată, ceea ce pune în discuție validitatea măsurării;
- Persoanele care obțin același scor nu au în mod necesar aceeași caracteristică, trăsătură, dimensiune la același nivel.

Scalarea Guttman. Ca și scalarea Likert, tehnica imaginată de Louis Guttman asigură un nivel de măsurare ordinal, dar scalele Guttman fac parte din categoria scalelor *cumulative*, în sensul că un anumit scor include răspunsurile la

toate întrebările prevăzute cu ponderi mai mici. Altfel spus, dacă o persoană are o atitudine mai favorabilă decât o altă persoană, atunci trebuie să răspundă favorabil la un număr mai mare de întrebări ordonate crescător în funcție de intensitatea lor.

Să presupunem că ne interesează câte persoane dintr-un grup, elevii dintr-o clasă școlară, au înălțimea de 1,70 m și peste 1,70 m. Dacă ne-am decis să aflăm aceasta printr-o anchetă, vom întreba: „Aveți înălțimea de peste 1,70 m (inclusiv 1,70 m)?” Persoanele cu înălțimea mai mică de 1,70 m vor răspunde NU (și cele de 1,50 m și cele de 1,60 m ș.a.m.d.), iar cele mai înalte de 1,70 m vor răspunde Da (și cele de 1,80 m și cele de 1,90 m etc.). Reprezentarea grafică – după Renate Mayntz și colab. (1969, 59) – indică un punct care marchează despărțirea persoanelor care răspund afirmativ de cele care răspund negativ (Figura 8.2).

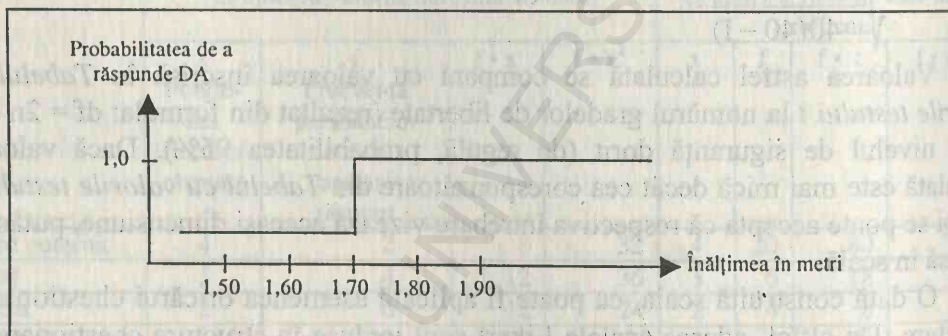

Fig. 8.2. Punctul de pe continuumul scalei care marchează trecerea de la răspunsurile negative la cele pozitive (după R. Mayntz și colab. 1969, 59)

Din punct de vedere matematic, curba din figura 8-2 crește monoton, trece direct de la 0 la 1 (de la NU la DA) fără valori intermediare. Măsurarea fenomenelor sociale nu este chiar atât de simplă. Creșterea monotonă nu caracterizează fenomenele și procesele socioumane. Trecerea de la o atitudine negativă la una pozitivă nu se produce într-un punct determinat de pe continuumul intens negativ-intens pozitiv, ci într-o zonă mai mult sau mai puțin extinsă. Totuși, se acceptă existența unui „loc” anume al continuumului comun al întrebărilor și persoanelor chestionate ce poate fi determinat numeric. Preluăm pentru demonstrație exemplul oferit de Renate Mayntz și colab. (1969, 59), referitor la măsurarea prejudecății tinerilor față de persoanele în vârstă. Putem să folosim un set de patru întrebări cu răspunsuri dihotomice (DA/NU):

1. Considerați că persoanele vârstnice sunt incapabile să se adapteze situațiilor schimbătoare?
2. Credeți că bărfă constituie principala ocupație a persoanelor vârstnice?
3. Considerați că persoanele vârstnice sunt incapabile să-și mențină curățenia corporală și a locuinței?
4. Considerați că persoanele vârstnice au, de obicei, ticuri?

În mod logic, ne gândim că o persoană care a răspuns Da la întrebarea nr. 1 va răspunde în același fel și la întrebările următoare, iar o altă persoană a răspuns NU la primele două întrebări, răspunzând DA la întrebarea nr. 3, va da un răspuns afirmativ și la întrebarea nr. 4. Am spus în mod logic, pentru că întrebările sunt ordonate descrescător după gradul lor de dificultate, când se măsoară cunoștințele sau inteligența, sau, ca în exemplul preluat, sunt ierarhizate după intensitatea atitudinii negative, întrebarea nr. 1 exprimând cea mai accentuată prejudecată față de persoanele vârstnice. *Continuumul comun* al întrebărilor și persoanelor chestionate este redat grafic în Figura 8.3.

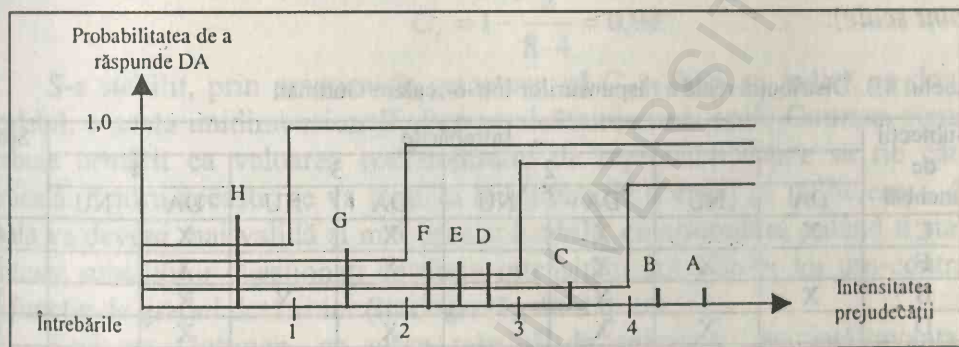

Fig. 8.3. Continuumul comun al întrebărilor și persoanelor chestionate
(după R. Mayntz și colab., 1969, 59)

Distribuția răspunsurilor celor opt persoane chestionate (A-H) la cele patru întrebări (1-4) poate fi redată și printr-un tabel cu dublă intrare, în care pe linia orizontală sunt trecuți subiecții de anchetă și pe coloane răspunsurile la fiecare întrebare (Tabelul 8.2.).

Tabelul 8.2. Distribuția ideală a răspunsurilor în scalarea Guttman

Subiecții de anchetă	Întrebările								Scorul
	1		2		3		4		
	DA	NU	DA	NU	DA	NU	DA	NU	
A	X		X		X		X		4
B	X		X		X		X		4
C	X		X		X			X	3
D	X		X			X		X	2
E	X		X			X		X	2
F	X		X			X		X	2
G	X			X		X		X	1
H		X		X		X		X	0

Situația din exemplul luat în discuție este ideală: *linia de despărțire* sau *punctul de referință* (*cutting points*) a răspunsurilor DA de răspunsurile NU este evidentă atât pentru persoanele chestionate, cât și pentru fiecare din întrebările puse. În realitate, lucrurile nu stau așa, decât cu rare excepții. O persoană cu prejudecată puternică față de bătrâni, având o anumită experiență – să zicem că a cunoscut-o bine pe bunica sa, care păstra o curățenie desăvârșită – va răspunde DA la întrebările 1, 2, 4, dar va răspunde NU la întrebarea 3, apărând astfel o abatere de la logica răspunsurilor, o eroare. Dar, să urmărim în tabelul 8.3., distribuția răspunsurilor și a persoanelor anchetate pe continuumul comun al scalei Guttman, supranumită de Clyde H. Coombs (1953, 495), scala comună (*joint scale*).

Tabelul 8.3. Distribuția reală a răspunsurilor într-o scalare Guttman

Subiecții de anchetă	Întrebările								Scorul
	1		2		3		4		
	DA	NU	DA	NU	DA	NU	DA	NU	
C	X		X		X		X		4
F		X	X		X		X		3
B	X		X			X	X		3
D		X	X		X		X		3
A		X		X	X		X		2
G		X		X	X		X		2
H				X	X		X		2
E		X		X		X	X		1
Numărul erorilor	1		0		1		0		

Întocmirea unei *scalogramme*, ordonarea întrebărilor după gradul lor de dificultate și a subiecților de anchetă după competența sau după intensitatea atitudinilor întâmpină anumite dificultăți, mai ales în cazul unui număr mare de subiecți (se recomandă utilizarea unor eșantioane de circa 200 de persoane) și al unui număr mare de întrebări. Pentru analiza scalelor cumulative există în prezent numeroase modalități: *tehnica aprecierilor transferate* (Coombs), *tehnica H* (Stouffer), *tehnica R* (Reley) și altele. Noi vom prezenta în continuare o tehnică pusă la punct de către Louis Guttman. Acesta a imaginat, în 1947, „un procedeu pentru testarea ipotezei că un univers de date calitative reprezintă o scală pentru o anumită populație, utilizând analiza scalogrammei” (1944/1970, 187), cunoscut sub numele de *tehnica Cornell*, după numele Universității în care funcționa ca profesor. *Tehnica Cornell* se bazează pe două principii: a) *Linia de despărțire* să fie fixată astfel ca numărul de erori să fie minim și 2) Persoanele chestionate care obțin același scor să fie ordonate astfel ca numărul erorilor să fie cât mai mic cu putință. Pe baza celor două principii se selecționează întrebările (itemii) care

generează cele mai puține greșeli. De regulă, se rețin pentru forma definitivă a scalei nu mai mult de 10-12 itemi, iar pentru validitatea scalei se calculează *coeficientul de reproductibilitate* cu ajutorul căruia se verifică în ce măsură scorul itemilor este reprodus de scorul total al scalei. Formula de calcul a coeficientului de reproductivitate este:

$$C_r = 1 - \frac{\text{Numărul erorilor}}{\text{Nr. subiecților} \cdot \text{nr. itemilor}}$$

Pentru distribuția răspunsurilor din tabelul 8.3, coeficientul de reproductibilitate este 0,94.

$$C_r = 1 - \frac{2}{8 \cdot 4} = 0,94$$

S-a stabilit, prin practica de cercetare, că $C_r > 0,85$ nu indică un domeniu scalabil, o scală unidimensională. Pentru alcătuirea unei scale Guttman riguroase trebuie urmărit ca valoarea coeficientului de reproductibilitate să fie cât mai ridicată. Pentru aceasta, se va renunța la întrebările (itemii) cu multe erori. Astfel scala va deveni mai validă și mai ușor aplicabilă, cu ajutorul ei putând fi stabilită ordinea subiecților chestionați conform intensității atitudinilor lor pro-contra sau în funcție de gradul dotării lor (inteligență, abilități etc.).

Scalarea Guttman, ca orice tehnică de cercetare, prezintă avantaje și dezavantaje. În literatura de specialitate (Black și Champion, 1976, 207) se subliniază că, în comparație cu scalarea Likert și cu scalarea Thurstone, tehnica propusă de Louis Guttman (1944) permite determinarea inconsistenței (incoerența) răspunsurilor unor persoane (probabil, lipsa de sinceritate). La aceste avantaje se mai adaugă și faptul că scalele Guttman conținând maximum 10-12 întrebări, se aplică rapid, performând un nivel de măsurare ordinal.

Dezavantajele sau punctele slabe ale scalării Guttman sunt generate de limitarea continuumului comun atitudinal la numărul întrebărilor incluse în scală. Spre deosebire de scalările Likert și Thurstone care distribuie subiecții pe un continuum intens pozitiv-intens negativ cu o extensie de 100 de puncte și chiar mai mult (vezi lecturi 8-1), scalarea Guttman restrânge acest continuum până la 10 puncte. Când scala se aplică pe sute de subiecți de anchetă, devine dificilă ordonarea lor pe un astfel de continuum restrâns. Dezavantajul major al scalării Guttman provine din aceea că, în mod obișnuit, se utilizează întrebări dihotomice (cu răspunsuri DA/NU), ceea ce artificializează oarecum rezultatele, întrucât atitudinile celor anchetați sunt de regulă foarte nuanțate: mai degrabă DA, decât NU, în mod hotărât DA ș.a.m.d. În fine, aplicarea scalelor Guttman pe eșantioane mari, depășind 100 de persoane, devine greu de interpretat datorită numărului mare de erori ce pot apărea, mai ales dacă scala are mai mult de douăsprezece întrebări (itemi).

Lecturi 8.2

DELBERT C. MILLER ȘI NAHUM Z. MEDALIA

Scala Guttman pentru măsurarea moralului militarilor

Variabilele măsurate: Satisfacția cu aviația militară, Satisfacția cu situația aviației militare, Satisfacția cu munca în aviația militară.

Publicată: Delbert C. Miller și Nahum Z. Medalia, *Efficiency, Leadership, and Morale in Small Military Organizations*, în *The Sociological Review*, 1955, nr. 3, pp. 93-70.

Personality in the Depression, University of Minnesota, 1936.

Reliabilitate: Verificată prin coeficienții de reproductibilitate.

Cr. pentru Scala satisfacției cu aviația militară = 0,93

Cr. pentru Scala satisfacției cu situația aviației militare = 0,90

Cr. pentru Scala satisfacției cu munca în aviația militară = 0,90

Validitatea: Verificată prin coeficientul de corelație Spearman ($r = 0,52$).

Utilitatea: Scalele sunt scurte și unidimensionale.

Pot fi ușor transformate pentru a le utiliza și în alte tipuri de organizații decât cea militară. Totuși, ca în toate scalele Guttman, coeficientul de reproductibilitate fiind diferit în funcție de eșantionul utilizat, coeficientul de reproductibilitate trebuie recalculat.

Scala satisfacției cu aviația militară

1. În general, am o părere proastă despre aviația militară.
2. Cel mai adesea, aviația militară nu funcționează foarte bine.
3. De obicei sunt nesatisfăcut de aviația militară.
4. Aviația militară este o armă mai bună decât oricare alta.
5. Dacă aș rămâne în serviciul militar, aș prefera să rămân în aviația militară.

Scala satisfacției cu situația aviației militare

1. În general, aviația militară este condusă foarte bine.
2. Aviația militară este arma cea mai bună din armată.
3. De obicei sunt nesatisfăcut de aviația militară.
4. Aș rămâne mai degrabă în aviația militară decât la altă armă.
5. Aș dori să rămân în aviația militară

Scala satisfacției cu munca în aviația militară

1. Aș fi mai satisfăcut de altă muncă în armată decât sunt de munca mea de acum.
2. Munca mea în aviația militară, în general, mă interesează.
3. Consider că, în ansamblu, munca mea în aviația militară mi se potrivește foarte bine.
4. Cred că munca mea în aviația militară merită osteneala.
5. Dacă aș avea ocazia, aș schimba oricare altă muncă pentru cea din aviația militară.

Sursa: *Handbook of Research Design and Social Measurement*, Delbert C. Miller (ed.), New York, David McKay Company, Inc. 1970, 265-266.

Scalarea de interval tip Thurstone

Scalarea de interval. Cronologic, tehnicile de scalare de interval (*interval-ratio scaling*) au apărut primele, deși nivelul lor de măsurare este cel mai înalt la care s-a ajuns până astăzi în cercetarea sociologică. Apariția și perfecționarea scalării de interval se datorează psihosociologului american Louis L. Thurstone (1887-1955), din 1927, profesor la Universitatea din Chicago. Louis L. Thurstone are meritul de a fi introdus pentru prima dată tehnicile cantitative în studiul atitudinilor, afirmând: „Atitudinile pot fi măsurate” – chiar titlul articolului său din *American Journal of Sociology* (vol. XXXIII, 1928, 529-554) – și de a fi construit peste o sută de scale. Monografia (*The Measurement of Attitudes* (Chicago, The University of Chicago Press, 1929), publicată împreună cu E. J. Chave, constituie bibliografie de referință în domeniul cercetării atitudinilor.

În continuare vom descrie *tehnica intervalelor aparent egale*, imaginată de Louis L. Thurstone, *scala comparației în perechi* a aceluiași autor fiind lămuritor prezentată în literatura românească de specialitate (vezi Vlăsceanu, 1986, 89-93; Mărgineanu, 1988, 316-318; 2000, 223-224).

Scalarea Thurstone. Este nu numai cea mai veche tehnică de scalare, dar, probabil, și cea mai familiară cercetătorilor din domeniul științelor socioumane, cel puțin în ceea ce privește situația de la noi. La doar un deceniu de la lansare, Anatole Chircev (1941) începea experimentarea tehnicii Thurstone în România, construind primele scale de atitudine aplicate pe populația de la noi: scalele tradiție-progres, a naționalismului, a atitudinii față de biserică.

Prima etapă în scalarea Thurstone constă din alcătuirea unei colecții de judecăți de valoare (opinii) referitoare la obiectul social sau la procesul social ce ne interesează. Louis L. Thurstone, simplificând lucrurile, restrânge opiniile la expresiile verbale, considerând conceptul de „opinie” ca „expresie verbală a atitudinii” (1928/1970, 128). Pentru colectarea opiniilor, a enunțurilor, a judecăților de valoare vizând un atribut sau altul al fenomenului studiat vor fi solicitate cât mai multe persoane (aproximativ o sută) să formuleze cât mai multe enunțuri exprimând atitudini cu diferite grade de intensitate. Din multitudinea „expresiilor verbale” colectate se rețin pentru construcția scalei un număr de peste 100 de enunțuri care corespund cel mai bine criteriilor de selecție. O primă *listă de criterii informale pentru selecția opiniilor* o propun chiar Louis L. Thurstone și E. J. Chave (1929/1970, 147-148): 1) Pe cât posibil, opiniile trebuie să reflecte atitudinea prezentă a subiecților, nu atitudinile lor din trecut, aceasta pentru că scala urmărește să măsoare atitudinea actuală; 2) Fiecare enunț trebuie să conțină o singură idee, un singur gând, enunțurile duble introduc ambiguități; 3) Trebuie evitate enunțurile care în mod evident sunt aplicabile unui număr foarte restrâns de cazuri; 4) Sunt preferabile enunțurile acceptabile pentru unii subiecți, nu pentru toată scala; 5) Pe cât posibil, enunțurile să nu conțină concepte confuze; 6) Jargonul trebuie evitat, cu excepția situațiilor în care utilizarea acestuia asigură descrierea concisă a atitudinii.

Așa cum au avertizat autorii anterior citați, lista propusă și de ei nu este completă. Pornind însă de la această listă, incluzând și observațiile altor autori de referință (R. Likert, C. Bird, F. Kilpatrick), Allen L. Edwards (1957) a formulat 14 principii pentru enunțurile incluse în final în scalele de atitudine, nu numai în scalarea Thurstone. Enumerăm și exemplificăm aceste principii care trebuie aplicate încă din prima etapă a construcției scalelor.

- Să se evite itemii care se referă la trecut mai mult decât la prezent! Este mai acceptabilă formularea: „*Munca reprezintă o valoare socială*” decât: „*Din copilărie am învățat că munca reprezintă o valoare socială*”.
- Să se renunțe la itemii care se referă la fapte, nu la opinii. Reluând exemplul anterior, vizând construirea unei scale pentru măsurarea atitudinii față de muncă, vom elimina de la început enunțurile constatative, de tipul: „*Munca reprezintă o activitate umană*”, dar vom reține pentru evaluare un enunț precum: „*Munca reprezintă o activitate definitorie pentru orice om*”.
- Să fie eliminați itemii care pot fi interpretați în multiple moduri! Propoziția „*Omul este rezultatul muncii sale*” are mai multe înțelesuri: munca l-a creat pe om, prin muncă omul se desăvârșește, cine nu muncește nu ajunge niciodată om ș.a. Un astfel de item nu se recomandă în construcția scalelor de atitudine.
- Să fie îndepărtați itemii care nu au legătură cu obiectul social măsurat!
- Să se renunțe la itemii la care, probabil, toată lumea aderă. De exemplu: „*Este de dorit ca impozitele să fie reduse*”!
- Să se selecteze itemi care să acopere întreaga scală, de la o atitudine intens negativă la o atitudine intens pozitivă!
- Să fie incluși pe lista de enunțuri itemii formulați simplu, clar și direct.
- Fiecare enunț să fie cât mai scurt cu putință (nu mai mult de douăzeci de cuvinte – pentru limba engleză)!
- Enunțul formulat trebuie să exprime un gând întreg, integral o idee.
- Să se evite itemii care introduc ambiguități, precum enunțurile care se referă la „*toți*”, la „*niciunul*” etc.! De exemplu: „*Toți oamenii consideră munca o necesitate*” sau „*Nici un om nu trebuie să ocolească munca*”.
- Termenii „*în cea mai mare parte*”, „*în mică măsură*”, „*acum*”, „*imediat*” să fie utilizați cu prudență!
- Să se evite formularea itemilor cu ajutorul unor fraze cu multe propoziții! Sunt preferabil frazele scurte.
- Să se renunțe la itemii care riscă să rămână neînțeleși din cauza termenilor (neologisme, arhaisme etc.)!
- Să se evite dubla negație în formularea enunțurilor!

Cu siguranță că nici lista lui Allen L. Edwards nu este completă. Paul Debaty (1967), de exemplu, menționează și cerințele ca itemii să fie formulați la diateza activă, iar obiectul atitudinii măsurate să fie subiectul propoziției. Totuși,

ea constituie un îndreptar util pentru selectarea enunțurilor (itemilor) ce urmează să fie evaluate de judecători în etapa a doua.

Etapa a doua este dată de aprecierea itemilor de către un număr de „judecători”. În această etapă se pun două întrebări: *cine* poate fi judecător și *câți* judecători sunt necesari pentru operația de evaluare a opiniilor (itemilor, enunțurilor)? Louis L. Thurstone precizează că judecătorii, persoanele care evaluează „expresiile verbale” nu trebuie decât să știe să scrie și să citească. În realitate, de cele mai multe ori, în calitate de judecători sunt utilizați studenții de la facultățile umaniste. În experiențele proprii de construire a unei scale pentru măsurarea atitudinilor față de „Casa de cultură”, în 1972, am făcut apel la studenții prezenți la seminarul de Metode și tehnici de cercetare sociologică (două grupe a câte 25 de studenți) nu numai din motive practice și pentru calitatea judecăților de care studenții, în general, sunt capabili. Sunt rare cazurile când în calitate de judecători au fost utilizate persoane din alte categorii socio-profesionale – de exemplu, G. A. Ferguson (1941).

În ceea ce privește numărul judecătorilor, opiniile specialiștilor diferă: Louis L. Thurstone și E. J. Chave (1929) au utilizat 300 de judecători, G. A. Ferguson în diferite experiențe a lucrat cu grupuri de 25 până la 200 de judecători. Allen L. Edwards (1957) găsește o corelație de + 0,95 între clasificările a 129 de itemi făcute de 72 de judecători și de 300 de judecători. Considerăm că în legătură cu cea de-a doua întrebare – *câți* judecători sunt necesari în scalarea Thurstone? – se poate spune cu o oarecare certitudine că multiplicarea numărului judecătorilor nu conduce la creșterea stabilității valorii medianei și că se obțin corelații foarte ridicate între clasificările datorate unor grupuri cu volum mare (peste 1000) și mic (până la 25) de judecători. Rezultă de aici că 25-50 de judecători pot evalua corespunzător enunțurile reținute pe listă din etapa întâi. Rămâne în discuție dacă judecătorii (studenți sau din altă categorie socioprofesională) evaluează obiectiv, independent de atitudinile lor, enunțurile reținute pentru construcția scalei. Teoretic, așa ar trebui să fie. În realitate, s-a demonstrat că atitudinile judecătorilor influențează evaluarea opiniilor. În plus, capacitatea judecătorilor de diferențiere a opiniilor este inegală. În experiențele sale, Louis L. Thustone a eliminat 41 de judecători (rămânând cu 300) pentru că aceștia plasează mai mult de 25 la sută din enunțuri în aceeași clasă. Această normă se menține: vor fi eliminați acei judecători care clasifică într-o singură categorie mai mult de o pătrime din enunțuri.

Judecătorii au sarcina de a plasa enunțurile pe cartonașe în 7 sau 11 clase ale continuumului în funcție de intensitatea atitudinii exprimate. „O atitudine este reprezentată ca un punct pe un continuum atitudinal. Există un număr infinit de atitudini ce pot fi reprezentate de-a lungul unei scale de atitudine. În practică, totuși, noi nu facem diferențieri atât de fine. O atitudine, practic vorbind, este un anume rang determinat sau o anumită vecinătate pe scală” (Thurstone, 1929/1970, 131). Deși atitudinile se înscriu de-a lungul scalei, ele sunt tratate ca *entități discrete* ce cresc/descresc cu o unitate de la o clasă la alta. Pentru că nu toți

judcătorii clasifică toate enunțurile în același fel (în aceeași clasă) este necesar să se calculeze *valoarea de scală* a fiecărui enunț.

Etapa a treia constă tocmai în calcularea valorii scalare a anunțurilor. Deși calcularea *medie* este mai rapidă, Louis L. Thurstone recomandă pentru determinarea valorii de scală nu media, ci *mediana*, valoarea care nu este influențată de extremele șirului, de așa-numitul *end effect*.

Să presupunem că s-a obținut o distribuție a enunțurilor precum cea din tabelul 8.4.

Tabelul 8.4. Distribuția unui enunț pe un continuum atitudinal cu 11 clase (N=127)

Clasa	Frecvența	$\sum f$
1	0	0
2	3	3
3	15	18
4	20	38
5	48	86
6	30	126
7	10	126
8	0	126
9	0	126
10	1	127
11	0	127

Mediana împarte șirul în două părți egale, după formula:

$$M_e = \frac{N+1}{2}$$

În cazul nostru $M_e = \frac{127+1}{2} = 64$. Deci, mediana este dată de cea de-a 69-a

valoare a șirului. Calcularea ei se face după formula $M_e = L + \frac{\frac{N}{2} + f_c}{f} \cdot i$, unde:

L = limita inferioară a intervalului în care se găsește mediana

N = suma frecvențelor (totalul cazurilor)

f_c = suma frecvențelor care preced intervalul în care se află mediana

f = frecvența cazurilor în intervalul median

i = amplitudinea intervalelor

Valoarea de scală a anunțului luat ca exemplu este 4,53, rezultând din

$$\text{următorul calcul: } M_e = 4 + \frac{\frac{127}{2} - 38}{48} \cdot 1 = 4 + 0,53 = 4,53$$

După ce se va calcula în mod asemănător valoarea de scală a fiecărui enunț, se vor reține enunțurile plasate cât mai aproape de jumătatea intervalelor, renunțându-se la enunțurile cu aceeași valoare de scală, dar care nu corespund tuturor criteriilor de selecție. Enunțurile care au fost reținute sunt în continuare analizate sub raportul dispersiei pe continuumul atitudinal, calculându-se pentru fiecare enunț *coeficientul de ambiguitate*, adică intervalul intercuartile, după formula

$$Q = \frac{Q_3 - Q_1}{2}$$

Cea de-a patra etapă în scalarea Thurstone este reprezentată de redactarea propriu-zisă a scalei. Se vor respecta toate instrucțiunile pentru elaborarea și punerea în pagină a chestionarelor. Vor fi introduse în afara unui număr dublu de itemi (14 sau 22 de anunțuri), itemi de control, pentru verificarea sincerității, ca și întrebări de clasificare (vârstă, sex, profesie etc.).

O dată construită scala, aplicarea ei nu ridică probleme speciale. Mai mult, s-a făcut remarcă sagace că scalarea Thurstone este laborioasă, dar aplicarea ei deosebit de facilă. La fel de ușor se calculează și scorul obținut de persoanele la care s-a aplicat scala: sunt însumate valorile de scală pentru itemii aprobați (+), iar suma rezultată se împarte la numărul acestora. Astfel se poate măsura atitudinea oamenilor față de entitățile, fenomenele sau procesele sociale (Lecturi 8.3.).

Scalarea Thurstone prezintă o serie de avantaje, dintre care cele mai importante sunt:

- Permite diferențierea după intensitatea atitudinilor a unui mare număr de persoane;
- Itemii reținuți după evaluarea judecătorilor au un grad de fidelitate (reliabilitate) mai înalt decât în alte tipuri de scalare.

Pe de altă parte, scalarea Thurstone are și dezavantaje:

- Construirea scalei necesită timp mai mult decât în cazul altor tehnici de scalare;
- Este posibil ca persoanele care obțin același scor să aibă, totuși, atitudini diferite, sub raportul intensității lor;
- Este dificil de controlat influența atitudinii judecătorilor asupra evaluării itemilor;
- Scalarea Thurstone nu asigură o predicție a comportamentului mai bună decât alte tehnici de scalare (Black și Champion, 1976, 199 – 200).

Asupra acestui ultim aspect a atras atenția chiar Louis L. Thurstone prin aplicarea scalelor: „Vom cunoaște ceea ce oamenii spun că ei cred... Dacă ei distorsionează în mod intenționat atitudinile lor, noi vom măsura până la urmă nu atitudinea pe care o au, ci atitudinea pe care încearcă să-i facă alții să creadă că o au” (1928/1970, 129). Din această cauză, cel care a afirmat primul că „atitudinile pot fi măsurate”, recomandă să se utilizeze scalele de atitudine numai în situațiile în care este rezonabil să credem că oamenii vor fi sinceri în răspunsurile lor privind convingerile și opiniile pe care le au. Chiar și în aceste situații, dincolo de erorile de măsurare, predicția comportamentelor rămâne discutabilă, având în

vedere că oamenii se caracterizează prin grade diferite de consistență a relației atitudine – comportament, care variază considerabil în funcție de tipurile de comportament (economic, religios, sexual etc.) și de o serie de factori sociali (democrație, totalitarism), ca să nu mai vorbim de modul de măsurare atât a atitudinilor, cât și a comportamentelor (Rajecki, 1990, 101).

Lecturi 8.3

LOUIS L. THURSTONE

Scala atitudinii față de divorț (1931)

Nr.	Itemii	Valoarea de scală	Rangul
1.	Divorțul este justificat numai după ce efortul de a menține căsătoria a eșuat	3,7	VI
2.	Condițiile de divorț prezente nu sunt atât de discredibile pe cât par	6,6	VII
3.	Dacă mariajul este bazat pe afecțiune reciprocă, divorțul este ușor de obținut	8,3	IX
4.	Divorțul coboară standardul de moralitate	1,4	II
5.	Divorțul este o nebulie	0,5	I
6.	Divorțul este de dorit pentru rectificarea erorilor în căsătorie	8,4	IX
7.	Divorțul este un rău necesar	4,8	V
8.	Divorțul ar trebui obținut la cerere	9,8	X
9.	Divorțul este justificabil în funcție de dorința persoanelor implicate	6,2	VII
10.	Persoanele trebuie să dispună de dreptul de a se căsători și de a divorța ori de câte ori doresc	10,1	XI
11.	Divorțul nu este justificabil	0,5	I
12.	Divorțul conduce la o mai bună înțelegere în căsnicie	8,8	IX
13.	Pentru stabilizarea socială, divorțul ar trebui descurajat	3,3	IV
14.	Partea rea a divorțului nu trebuie să ne împiedice să-i vedem și partea lui bună	5,8	VI
15.	Căsătoria ar trebui să fie la fel de repede desfăcută ca atunci când este încheiată	9,4	X
16.	Cea mai bună soluție pentru divorț este respingerea lui	0,8	I
17.	Divorțul prelungit echivalează cu poligamia	1,2	II
18.	Divorțul ar trebui acceptat, dacă ambele părți sunt asigurate	7,1	VIII
19.	Divorțul ar trebui descurajat, dar nu interzis	4,2	V
20.	Divorțul reprezintă legalizarea adulterului	0,8	I
21.	Fiecare hotărâre de divorț ar trebui să fie precedată de investigații atente și de durată	3,8	IV
22.	Permanența în căsătorie nu este necesară pentru stabilitatea socială	8,1	IX

Sursa: R. Rosenthal și R. L. Rosnow, *Essentials of Behavioral Research*, New York, McGraw-Hill Book Company, 1984, 150.

Scalele sociometrice

De acord cu Delbert C. Miller (1964/1970, 163), vom grupa sub numele de „scale sociometrice” acele instrumente de măsurare a variabilelor sociale, construite ad-hoc. O inventariere a lor este imposibilă, pentru că cercetătorii elaborează în permanență modalități noi de ordonare a unităților sociale după anumite atribute psihomorale, economice sau sociologice ale acestora. Astfel au fost create și aplicate scale pentru măsurarea stereotipurilor, statusului social, anomiei, urbanizării, segregării, adaptării conjugale, distanței sociale, etnocentrismului, mobilității ocupaționale, religiozității, responsabilității sociale, dogmatismului, alienării, valorilor profesionale, satisfacției maritale, valorilor sociale, prestigiului profesiilor, leadershipului și încă multe altele. În construcția lor s-a apelat la intuiție, la analiza puterii de discriminare a indicatorilor definiționali, la regulile de trecere de la indicatori la indici, la tehnicile de scalare deja prezentate. Pentru că, cel mai adesea, nu se specifică procedeul urmat pentru construcția lor și nici nivelul de măsurare asigurat, *scalele sociometrice* se mai numesc și *scale arbitrare*.

Pentru înțelegerea specificului scalării sociometrice vom prezenta în continuare: Scala distanței sociale, inventarul valorilor profesionale, Scala pentru „locul controlului” și Diferențiatorul semantic, pe care le-am adaptat și experimentat în cercetările personale. Oferim astfel – sperăm noi – un punct de sprijin pentru inițierea altor investigații sociologice sau psihologice.

Scala distanței sociale (Bogardus). Este cea mai veche scală de atitudine. Emory S. Bogardus (1882-1973), autorul acesteia, a fost primul președinte al Asociației Americane de Sociologie. În 1925 a publicat studiul *Measuring social distances* în care prezintă *Scala distanței sociale* și rezultatele aplicării ei experimentale pe un număr de 110 persoane (profesori din școlile publice și oameni de afaceri) de diferite etnii (englezi, germani, irlandezi, francezi, ruși, filipinezi, polonezi și indieni). Sunt prezentate, de asemenea, modalitățile de interpretare a rezultatelor, respectiv, indicii pe baza cărora se stabilește atitudinea respondenților față de un grup etnic (rasă). Forma definitivă a Scalei distanței sociale apare în 1933.

Emory S. Bogardus definește *distanța socială* ca fiind „gradul de înțelegere și afecțiune pe care persoanele îl simt unele față de celelalte (1925, 216). Distanța socială se măsoară după răspunsurile subiecților la șapte întrebări ordonate intuitiv de la atitudinea intens pozitivă (7) la atitudinea intens negativă (1). Continuumul atitudinal are o extensie de șapte trepte, după cum persoanele anchetate își exprimă acordul cu enunțurile: 7) A fi în relații de rudenie prin căsătorie; 6) A fi în club ca prieten intim; 5) Pe strada mea ca vecin; 4) Ca angajat în profesia mea;

3) Ca cetățean în țara mea; 2) Doar ca vizitator în țara mea; 1) L-aș exclude din țara mea.

Pe baza răspunsurilor date se stabilesc trei indici. *Indicele distanței contactelor sociale* sau *indicele distanței sociale* (IDS) este dat de numărul posibilităților de contact social cu persoanele excluse (refuzate) aparținând altor grupuri (etnice, sociale, religioase, profesionale, politice etc.) de cei care răspund. În scală sunt menționate șase posibilități de contact social, ordonate de la stânga la dreapta, de la a fi doar vizitator până la a fi soț/soție. Cu cât valoarea IDS este mai mică (au fost refuzate mai puține posibilități de contact), cu atât distanța socială față de membrii grupului în cauză este mai redusă. Valoarea maximă a IDS este șase, semnificând o atitudine intens negativă, iar valoarea minimă este zero, exprimând o atitudine intens pozitivă față de etniile, religiile, profesiile puse în discuție. *Indicele contactelor sociale* (ICS) reprezintă numărul contactelor sociale acceptate de persoanele la care se aplică Scala distanței sociale. Indicele contactelor sociale este într-o relație de inversă proporționalitate cu indicele distanței sociale. Valoarea maximă a ICS (șase) exprimă o atitudine intens pozitivă; valoarea minimă (zero) trădează o atitudine intens negativă.

Pentru că cei doi indici (IDS și ICS) rezultă din simpla numărare a răspunsurilor, Emory S. Bogardus, propune utilizarea și a unui „indice calitativ”. Acordă ponderi răspunsurilor (7 pentru acceptarea într-o relație de căsătorie, 6 pentru acceptarea într-o relație de prietenie ș.a.m.d. până la ponderea 1 pentru acceptarea expulzării). *Indicele calității contactelor sociale* rezultat din însumarea ponderilor pentru fiecare răspuns pozitiv (de acord) la primele cinci întrebări din scală ia valori cuprinse între 1 (atitudine intens negativă) și 25 (atitudine intens pozitivă).

Preluăm din studiul lui Emory S. Bogardus (1925, 216-226) câteva exemple. În tabelul 8.5 sunt întrebările din scală, precum și valorile celor trei indici (Tabelul 8.5). În tabelul 8.6 se prezintă indicii obținuți prin aplicarea Scalei distanței sociale la un număr de 110 persoane, iar în figura 8.4 se arată modul de prezentare a datelor propuse de autorul scalei (Figura 8.4.).

Emory S. Bogardus a construit *Scala distanței sociale* pentru a măsura atitudinea față de diferite grupuri de imigranți din SUA, dar a definit foarte aproximativ conceptele, nefăcând nici o distincție între: rasă, grup etnic, grup național, grup cultural. Cele șapte enunțuri s-a presupus că măsoară „deschiderea” față de diferite grupuri etnice, fără a se pune problema egalității intervalelor dintre itemi. Experimentări ulterioare, prin scalarea Thurstone, au arătat că scala distanței sociale asigură un nivel de măsurare de interval.

Tabelul 8.5. Răspunsurile unei singure persoane la Scala distanței sociale (după Bogardus, 1925)

Nr.	Grupuri etnice	În relații de rudenie prin căsătorie (7 p.)	În club ca prieteni intimi (6 p.)	Pe strada mea ca vecin (5 p.)	Ca angajat în profesia mea (4 p.)	Ca cetățean în țara mea (3 p.)	Doar ca vizitator în țara mea (2 p.)	L-aș expulza (1 p.)	IDS	ICS	ICCS
1	Armeni						X		5	1	2
2	Bulgari						X		5	1	2
3	Canadieni	X	X	X	X	X			1	5	25
4	Olandezi				X	X	X		4	2	7
5	Englezi	X	X	X	X	X			1	5	25
6	Francezi	X	X	X	X	X			1	5	25
7	Greci							X	6	0	1
8	Germani	X	X	X	X	X			1	5	25
9	Negri							X	6	0	1
10	Români	X	X	X	X	X			1	5	25
11	Unguri						X		5	1	2
12	Turci							X	6	0	1

Nr.	ICCS	Grupuri etnice	În relații de rudenie prin căsătorie	În club ca prieten intim	Pe strada mea ca vecin	Ca angajat în profesia mea	Ca cetățean în țara mea	Doar ca vizitator în țara mea
1	6,16	Armeni		3,51			1,77	
2	4,625	Bulgari			3,97		1,49	
3	22,51	Canadieni	0,30		4,55			
4	22,35	Englezi	0,27		4,60			
5	18,67	Francezi	1,04		4,08			
6	5,23	Greci		3,89			1,56	
7	14,95	Germani		3,49			1,89	
8	3,84	Negri		4,10			1,27	
9	16,06	Olandezi					1,12	
10	5,47	Români			3,74		1,91	
11	2,91	Turci			4,80		1,18	
12	5,76	Unguri		3,45			1,80	

Figura 8.4. Prezentarea grafică a indicilor obținuți prin aplicarea Scalei distanței sociale (N=110) (după Bogardus, 1925)

Tabelul 8.6. Indicii obținuți prin aplicarea scalei distanței scoiale (N=110) (după Bogardus, 1925)

Nr.	Grupuri etnice	IDS	ICS	ICCS
1	Armeni	3,51	1,77	6,16
2	Bulgari	3,97	1,49	4,62
3	Canadieni	0,30	4,55	22,51
4	Englezi	0,27	4,60	22,35
5	Francezi	1,04	4,08	18,67
6	Greci	3,89	1,56	5,23
7	Germani	1,89	3,49	14,95
8	Negri	4,10	1,27	3,84
9	Olandezi	3,65	1,12	16,06
10	Români	3,74	1,91	547
11	Turci	4,80	1,18	2,91
12	Unguri	3,45	1,80	5,76

După patruzeci de ani de cercetări, utilizându-se Scala distanței sociale pentru măsurarea atitudinilor față de grupurile etnice, naționale, religioase profesionale, politice etc. (H. L. Ziegler ș.a.), bilanțul este impresionant prin numărul, varietatea și notorietatea cercetărilor (Bogardus, 1967). Și în prezent Scala lui Bogardus este frecvent aplicată, după cum raportează Carolyn A. Owen, Howard C. Eisner și Thomas R. McFaul (1988).

În ceea ce ne privește, în 1992, am adaptat Scala lui Bogardus pentru a avea sens în contextul socio-cultural românesc, având în vedere că numărul cluburilor în România este redus, că în mediul rural itemul „Pe strada mea ca vecin“ sau în mediul urban itemul „Ca angajat la locul meu de muncă“ nu acoperă aceleași zone atitudinale ca în scala originală și, mai ales, că acceptarea „Doar ca vizitator în țara mea“ pentru minoritățile etnice care trăiesc de sute de ani în România presupune, mai întâi, expulzarea lor. De asemenea, nu ar avea sens să îi întrebăm pe cetățenii din România dacă ar fi de acord ca românii să fie dați afară din țara lor. În aceste condiții, am schimbat nu numai unii itemi, dar și modul de calculare a indicilor. Scala distanței sociale astfel adaptată (Lecturi 8.4.) a fost aplicată pe un eșantion de 1024 de persoane de etnie română, care s-au referit la principalele grupuri etnice minoritare din România. S-a ajuns la concluzia că „Atitudinea românilor față de grupurile etnice din România variază foarte mult de la un grup etnic la altul. Față de nici o minoritate etnică românii nu manifestă atitudini xenofobe, de excludere din țară sau de acceptare a lor doar ca vizitatori. Față de un singur grup etnic, cel al romilor (al Țiganilor) românii manifestă o atitudine slab pozitivă, se raportează puternic pozitiv la armeni, bulgari, sârbi, evrei, maghiari, ucraineni, ruși, turci și tătari – în ordinea descrescătoare a acceptării lor – și au o atitudine foarte pozitivă față de minoritatea etnică a germanilor (Tabelul 8.7).

Tabelul 8.7. Atitudinea românilor față de minoritățile etnice din România, pe baza indicelui calității contactelor sociale (N=1024) (Chelcea, 1994, 238)

ATITUDINE				
Negativă	Pozitivă			
	Foarte slabă	Slabă	Puternică	Foarte puternică
		romi (7,32)	armeni (15,61) bulgari (15,47) sârbi (15,34) evrei (15,12) maghiari (14,99) ucraineni (14,02) ruși (13,61) turci (13,11) tătari (12,99)	germani (18,46)

Lecturi 8.4

EMORY S. BOGARDUS

Scala distanței sociale
(adaptată de S. Chelcea, 1992)

Dorim să aflăm cum se raportează unii la ceilalți membrii diferitelor grupuri etnice (minorități naționale) din România. Pentru aceasta *vă rugăm* să răspundeți la câteva întrebări.

- La fiecare întrebare notați *prima reacție* pe care o aveți.
- Notați prima reacție, gândindu-vă la *grupul etnic* ca grup, nu la cei mai buni sau la cei mai răi membri ai grupului.
- *Marcați prin semnul X* enunțurile cu care sunteți de acord.
- Referiți-vă la *toate* grupurile etnice.
- Răspundeți *cât mai repede* cu putință.

Persoane din România de etnie:	Să vă căsătoriți cu....	Să aveți prieteni apropiați	Să aveți vecini de locuință	Să fie angajate în instituția dumneavoastră în profesia dv.	Să aibă cetățenia dv.	Să fie numai vizitatori în România	Să fie expulzate din România
Armeni							
Bulgari							
Evrei							
Germani							
Maghiari							
Romi							
Ruși							
Sârbi							
Tătari							
Turci							

Pentru a putea grupa răspunsurile, vă rugăm să menționați câteva date despre dumneavoastră.

1. Vârsta (în ani împliniți): _____
2. Sexul (încercuți cifra): _____ masculin 1 feminin 2
3. Ultima școală absolvită: _____
4. Profesia (ocupația) actuală: _____
5. Etnia dumneavoastră (grupul etnic): _____

Vă mulțumim pentru colaborare.

Inventarul de valori profesionale (Super). După 1960 se constată o resuscitare a preocupărilor pentru studiul valorilor. Cu totul general, putem spune că „valorile se referă la stări sau moduri de acțiune considerate a fi dezirabile. Ele au un rol esențial în orientarea acțiunilor umane, în stabilirea obiectivelor și scopurilor de atins, a strategiilor, metodelor și căilor de acțiune” (Zamfir, 1993, 662). Ca preferințe individuale socializate, valorile nu sunt direct observabile, ele conțin elemente cognitive, afective și conative. Valorile orientează și legitimează regulile sociale. Valorile profesionale constituie un subsistem în cadrul sistemului axiologic: ele se referă la aspecte particulare ale activității profesionale care sunt mai mult sau mai puțin dorite de indivizi.

Pe baza unor cercetări aprofundate, D. E. Super a elaborat un inventar de valori profesionale (*Work Values Inventory*), larg utilizat în cercetările psihologice și sociologice. Manualul *Work values Inventory* al lui D. E. Super (1970) prezintă instrumentul de măsurare a valorilor profesionale, grupate în 15 dimensiuni: altruismul (itemii 2, 30, 31), valorile estetice (7, 20, 41), stimularea intelectuală (1, 23, 38), reușita profesională (13, 17, 44), independența (5, 21, 40), prestigiul (6, 28, 33), conducerea (14, 24, 37), avantajele economice (3, 22, 39), siguranța profesională (9, 19, 42), ambianța fizică, (12, 25, 36), relațiile cu superiorii (11, 18, 43), relațiile cu colegii (8, 27, 34), modul de viață (10, 26, 35), varietatea (4, 29, 32), creativitatea (15, 16, 45). În total, inventarul conține 45 de enunțuri (itemi) referitoare la diferitele aspecte ale muncii. Respondenții trebuie să indice pe o scală cu cinci trepte (tip Thurstone) ce importanță acordă fiecărui aspect al vieții profesionale (Lecturi 8.5.). Scorul pentru fiecare direcție valorică se obține prin însumarea ponderii răspunsurilor la cel puțin trei întrebări (itemi). Valoarea maximă pentru o direcție valorică este 15 și valoarea minimă 3. Scorurile astfel calculate vor fi comparate cu etalonul, pe baza căruia pot fi ordonați respondenții după cum manifestă o atracție mai mare sau mai mică în direcțiile valorice menționate.

În anul universitar 1993/1994 am adaptat și etalonat inventarul de valori profesionale al lui Super. Structura populației de normă, etalonul și rezultatele investigării valorilor profesionale la un lot de 602 de studenți sunt prezentate în lucrarea *Personalitate și societate în tranziție* (Chelcea, 1994, 100-116). „Pe ansamblul lotului investigat ($N=602$), exercitarea unei profesii care să ofere posibilitatea *modului de viață dorit* apare pe primul loc în ierarhia valorilor profesionale ($\bar{m} = 13,36$). Pe locul secund se plasează *ambitiția muncii*, asigurarea condițiilor de confort fizic ($\bar{m} = 13,36$), iar pe locul al treilea *avantajele economice*, veniturile financiare ($\bar{m} = 12,90$) oferite de profesie. La polul opus, cele mai puțin dorite, se situează valorile profesionale legate de conducere ($\bar{m} = 10,30$), *valorile estetice* ($\bar{m} = 10,49$) și valorile privind *varietatea muncii* ($\bar{m} = 10,86$). Celelalte valori ocupă poziții intermediare“ (Chelcea, 1994, 109).

Lecturi 8.5

D.E. SUPER

Inventar de valori profesionale (adaptat de S. Chelcea, 1993)

Vă prezentăm 45 de enunțuri referitoare la diferite aspecte ale vieții profesionale. Este vorba despre satisfacții obținute în activitatea de muncă sau ca urmare a muncii desfășurate. Fiecare evaluează diferit aceste aspecte: unii le apreciază ca foarte importante, iar alții ca lipsite de importanță.

Vă rugăm să citiți cele 45 de enunțuri și să indicați importanța pe care o acordați dumneavoastră fiecărui aspect al muncii. Marcați cu X numărul corespunzător alegerii dumneavoastră, știind că:

- 5 = foarte important
- 4 = important
- 3 = oarecare importanță (importanță medie)
- 2 = puțin important
- 1 = lipsit de importanță

La acest inventar de valori profesionale nu sunt răspunsuri bune sau rele, ci numai răspunsuri adevărate sau false. Este deci esențial să vă pronunțați în legătură cu *toate* aspectele vieții profesionale așa cum le evaluați dumneavoastră personal.

Vă mulțumim,

Dumneavoastră personal considerați că în profesie ar fi bine:

1.	Să aveți de rezolvat în permanență probleme noi	5 4 3 2 1
2.	Să îi ajutați pe alții	5 4 3 2 1
3.	Să obțineți creșteri de salariu	5 4 3 2 1
4.	Schimbările în modul de lucru să fie frecvente	5 4 3 2 1
5.	Să aveți libertatea de a stabili propriul ritm de muncă	5 4 3 2 1
6.	Prestigiul profesional să fie ridicat	5 4 3 2 1
7.	Să manifestați aptitudini artistice	5 4 3 2 1
8.	Să lucrați în echipă	5 4 3 2 1
9.	Să nu existe pericolul șomajului	5 4 3 2 1
10.	Să vă realizați așa cum doriți să fiți	5 4 3 2 1
11.	Să aveți ca șef direct o persoană care se comportă corect cu dumneavoastră	5 4 3 2 1
12.	Ambianța fizică de muncă să fie bună	5 4 3 2 1
13.	Să aveți permanent sentimentul că ați trăit „o zi plină“	5 4 3 2 1
14.	Să aveți autoritate asupra celorlalți	5 4 3 2 1
15.	Să experimentați idei noi	5 4 3 2 1
16.	Să creați lucruri noi	5 4 3 2 1
17.	Rezultatele să permită evaluarea muncii	5 4 3 2 1
18.	Să aveți un șef direct rezonabil	5 4 3 2 1
19.	Să fiți sigur că aveți totdeauna de lucru	5 4 3 2 1
20.	Să faceți lucrurile mai frumoase	5 4 3 2 1
21.	Să luați dumneavoastră înșivă deciziile	5 4 3 2 1
22.	Să obțineți un salariu ce crește în același ritm cu costul vieții	5 4 3 2 1
23.	Să puteți discuta lucrurile la care vă gândiți	5 4 3 2 1
24.	Să folosiți capacitatea de a conduce	5 4 3 2 1
25.	Să existe dotări corespunzătoare la locul de muncă	5 4 3 2 1
26.	Să puteți avea modul de viață pe care vi-l doriți	5 4 3 2 1
27.	Să puteți lega prietenie cu colegii de muncă	5 4 3 2 1
28.	Ceilalți să fie conștienți de importanța muncii pe care o faceți	5 4 3 2 1
29.	Să nu faceți mereu același lucru	5 4 3 2 1
30.	Să aveți sentimentul că îi ajutați pe alții	5 4 3 2 1
31.	Să contribuiți la binele altora	5 4 3 2 1
32.	Să faceți multe lucruri diferite	5 4 3 2 1
33.	Să fiți admirați de ceilalți	5 4 3 2 1
34.	Să aveți relații bune cu colegii de muncă	5 4 3 2 1
35.	Să aveți modul de viață pe care vi-l doriți	5 4 3 2 1
36.	Să lucrați într-un mediu fizic satisfăcător (liniștit, curat, bine luminat etc.)	5 4 3 2 1
37.	Să organizați și să planificați munca altora	5 4 3 2 1
38.	Să fiți totdeauna solicitați intelectual	5 4 3 2 1
39.	Să câștigați atât cât este necesar pentru a trăi decent	5 4 3 2 1
40.	Să fiți propriul dumneavoastră supraveghetor	5 4 3 2 1
41.	Să produceți obiecte atrăgătoare	5 4 3 2 1
42.	Să fiți siguri că veți obține o altă încadrare în aceeași întreprindere dacă vechiul post de muncă se restructurează	5 4 3 2 1
43.	Să puteți avea ca șef direct un om politic	5 4 3 2 1
44.	Să puteți cunoaște rezultatele eforturilor proprii	5 4 3 2 1
45.	Să contribuiți la apariția unor idei noi	5 4 3 2 1

Verificați dacă ați evaluat toate enunțurile!

Pentru a putea grupa opiniile exprimate, vă rugăm să precizați (prin încercuirea cifrei corespunzătoare) câteva date despre dumneavoastră. Vă asigurăm că răspunsurile sunt *confidențiale*.

46. VÂRSTA

- până la 18 ani.....	1
- între 18-25 ani	2
- între 26-35 ani	3
- între 36-45 ani.....	4
- între 46-55 ani.....	5
- peste 56 ani.....	6

47. SEXUL

- masculin.....	1
- feminin.....	2

48. STAREA CIVILĂ

- necăsătorit(ă)	1
- căsătorit(ă) fără copii.....	2
- căsătorit(ă) cu copii.....	3
- divorțat(ă)	4
- văduv(ă)	5
- alte situații.....	6

49. SITUAȚIA ȘCOLARĂ (Ultima formă de învățământ pe care ați absolvit-o)

- liceu.....	1
- școală profesională.....	2
- învățământ superior.....	3
- învățământ postuniversitar.....	4
- alte situații.....	5

50. SITUAȚIA PROFESIONALĂ

- elev.....	1
- șomer.....	2
- muncitor.....	3
- tehnician.....	4
- intelectual.....	5
- altele.....	6

51. DOMICILIUL STABIL – urban.....	1
– rural.....	2

OBSERVAȚII:

Sursa: S. Chelcea, *Personalitate și societate în tranziție*, București, Editura Știință și Tehnică S.A., 1994, 221-224.

Scala „locul controlului” (Nowicki și Strickland). În disertația *Changes in Expectancy* (SUA), E. Jerry Phares a intuit, se pare, primul semnificația pe care o are locul controlului (*locus of control*) în explicarea proceselor psihice. Lui îi datorăm și prima scală Likert pentru măsurarea diferențelor individuale relative la credințele privind locul controlului (*locus of control beliefs*). Scala pe care a construit-o consta în 13 itemi vizând abilitățile (*skills*) și 13 itemi referitori la șansă. Într-o lucrare mai târzie, *Locus of Control in Personality* (1976, p. 39), E. Jerry Phares apreciază că itemii respectivi măsoară ceea ce s-a numit *internalismul* și *externalismul*.

În legătură cu internalismul și externalismul, Julian B. Rotter (1966, 1) făcea următoarele considerații: „Dacă o întărire este percepută de subiect ca urmând unei acțiuni a acestuia, dar nefiind în întregime contingentă acțiunilor sale, pentru că în cultura noastră ea este percepută ca rezultat al norocului, șansei, soartei, ca fiind sub controlul sau puterea altora sau ca neprevizibilă pentru că are o mare complexitate, am numit această situație *credință în controlul extern*. Dacă persoana percepe că evenimentul este contingent unui comportament al său sau unei caracteristici a sa, am numit aceasta *credința în controlul intern*”. Efortul elaborării unor instrumente de măsurare a locului controlului a fost continuat de Shephard Liverant, J. B. Rotter și M. Seeman, care au elaborat o scală cu 100 de itemi: recunoaștere academică, socială, iubire, dominanță, concepție de viață etc. În 1961, Shephard Liverant, J. B. Rotter și D. P. Crowne propun o variantă finală a scalei, cunoscută sub denumirea *Rotter Internal-External Control Scale* sau *IE Scale*. Căutând să depășească slăbiciunile *IE Scale* (alegerile forțate, influența dezirabilității sociale, nediferențierea suficientă a cauzelor personale, politice și sociale), Stephen Nowicki și colaboratorii săi au construit scalele *The Nowicki-Duke Scale for Adults* și *The Nowicki – Strickland Scale for Children*.

În studiile noastre privind *Locul controlului și acceptarea valorilor sociale* și *Locul controlului și emergența zvonului* (Chelcea, 1994, 85-100; 184-204) am adaptat și etalonat *The Nowicki-Strickland Scale for Children*, elaborată de Stephen Nowicki, Jr. și B. Strickland în 1973, și republicată de Rita Aero și Elliot Weiner (1981, 20-23). În forma adoptată de noi „Scala internalism – externalism pentru copii și tineri” (Scala IE-CT) sunt incluse 40 de întrebări (ca și în scala originală) cu răspunsuri dihotomice (DA/NU), care vizează domenii precum: afilierea, atingerea scopurilor, dependența. (Lecturi 8.6).

Scorul stabilit pe baza grilei de răspunsuri poate varia între zero și patruzeci de puncte. Cu cât scorul este mai mic, cu atât mai puternică este credința persoanei în controlul intern și cu cât scorul este mai mare, cu atât mai puternică este credința individului în controlul extern. Pe continuumul internalism – externalism de 40 de puncte, persoanele la care s-a aplicat scala se pot plasa mai aproape de o extremă sau alta. Conform etalonării pe populația (adolescenți și tineri) din România, persoanele care obțin între 0 și 10 puncte sunt considerate *internaliste*, cele care obțin 11-16 puncte sunt *ambivalente* și cele cu 17-40 de

puncte sunt *externaliste*. *Scala IE-CT* se aplică prin *procedeul extemporalului* sau prin *autoadministrare*. Completarea răspunsurilor necesită între 10 și 15 minute.

Cercetările noastre au evidențiat că: persoanele *internaliste* sunt mai rezistente la zvonuri decât persoanele *externaliste* și valorile *societății deschise* sunt mai larg acceptate de către persoanele *internaliste* decât de către persoanele *externaliste*.

Lecturi 8.6

STEPHEN NOWICKI, JR. ȘI B.STRICKLAND

Scala „Locul controlului”
(adaptată de S. Chelcea, 1994)

Încercăm să aflăm ce gândesc oamenii despre diferite lucruri. *Vă rugăm* să răspundeți la întrebările următoare așa cum gândiți dumneavoastră. Nu există răspunsuri corecte sau greșite. Nu rezervați prea mult timp pentru răspuns, dar răspundeți la toate întrebările.

Marcați cu semnul X răspunsul DA sau NU după cum gândiți dumneavoastră.

Răspunsurile sunt *confidențiale*.

Amintiți-vă că de *sinceritatea răspunsurilor* dumneavoastră depinde valabilitatea acestui studiu.

Vă mulțumim pentru colaborare.

		Da	Nu
1.	Considerați că multe din problemele de viață se vor rezolva de la sine, chiar fără a vă ocupa dumneavoastră de ele?	X	
2.	Când este epidemie, credeți că vă puteți feri de gripă?		X
3.	Credeți că există oameni pur și simplu norocoși?	X	
4.	În general, vă preocupați „să fiți la înălțime”, să promovați social?		X
5.	Sunteți adesea acuzat(ă) de lucruri pe care nu le-ați făcut?	X	
6.	Credeți că dacă cineva învață sânguincios își poate însuși foarte bine cunoștințele din orice domeniu?		X
7.	Sunteți de părere că cel mai adesea nu merită să te implici, să pui suflet în ceea ce faci, pentru că, de obicei, lucrurile nu sfârșesc bine?	X	
8.	Credeți că, de obicei, părinții iau în considerare ce le spun copiii lor?	X	
9.	Credeți că „ziua bună se cunoaște de dimineață”, indiferent de ceea ce veți întreprinde dumneavoastră?	X	
10.	Credeți că dorința oamenilor influențează favorabil realizarea scopurilor lor?	X	
11.	Când sunteți pedepsit, de obicei apreciați că dumneavoastră nu aveți nici o vină?	X	
12.	În general, vă este greu să schimbați opinia prietenilor dumneavoastră?	X	
13.	Credeți că încurajările publicului ajută, mai mult decât norocul, o echipă sportivă să câștige un meci?		X
14.	V-ați convins că este aproape imposibil să schimbați opinia părinților dumneavoastră despre anumite lucruri?		X

15.	Sunteți de părere că, de cele mai multe ori, părinții trebuie să-i lase pe copii să ia decizii singuri?		X
16.	Vi se pare că atunci când faceți ceva greșit aveți foarte puține șanse să vă reparați greșeala?	X	
17.	Credeți că unii oameni se nasc predestinați să ajungă sportivi de performanță?	X	
18.	Apreciați că majoritatea celor de o vârstă cu dumneavoastră sunt mai bine adaptați solicitărilor vieții decât dumneavoastră?	X	
19.	Sunteți de acord că cea mai bună modalitate de a aborda multe probleme este să nu te gândești la ele?	X	
20.	Apreciați că aveți posibilitatea de alegere când vă hotărâți să vă faceți noi prieteni?		X
21.	Dacă găsiți un trifoi cu patru foi, credeți că vă aduce noroc?	X	
22.	V-ați convins că există o legătură strânsă între buna pregătire a temelor pentru acasă și notele obținute la școală?		X
23.	Dacă o persoană de aceeași vârstă cu a dumneavoastră s-a supărat pe dumneavoastră, considerați că aveți prea puține șanse de a o îmbuna?	X	
24.	Aveți vreun lucru (amuletă, talisman, macată etc.) aducător de noroc?	X	
25.	Considerați că simpatia sau antipatia oamenilor față de dumneavoastră depind de modul în care vă comportați?		X
26.	De obicei, oameni vă ajută (sau vă ajutau) când îi rugați acest lucru?		X
27.	Apreciați că atunci când se supără cineva pe dumneavoastră are un motiv nejustificat?	X	
28.	De obicei, apreciați că puteți schimba ceea ce se va întâmpla mâine prin ceea ce faceți astăzi?		X
29.	Credeți că dacă ceva rău trebuie să se întâmple se va întâmpla, indiferent de ce veți face pentru a-l preîntâmpina?	X	
30.	V-ați convins că oamenii își ating scopurile numai dacă acționează hotărât pentru aceasta?		X
31.	Apreciați că de cele mai multe ori este inutil să încercați să vă impuneți în propria dumneavoastră familie punctul de vedere?	X	
32.	Când lucrurile merg bine pentru dumneavoastră, credeți că aceasta se datorează faptului că ați muncit cu succes?		X
33.	Dacă o persoană de vârstă dumneavoastră vă dușmănește, credeți că aveți puține posibilități să schimbați lucrurile?	X	
34.	Vă este ușor să îi determinați pe prietenii dumneavoastră să facă ceea ce doriți?		
35.	În familie se întâmplă rar să se țină seama de preferințele dumneavoastră de petrecere a timpului liber?		X
36.	Dacă cineva nu vă apreciază, considerați că puteți face prea puțin pentru a schimba situația?	X	
37.	Apreciați că studiile școlare v-au ajutat prea puțin în viață, alții fiind mai dotați intelectual decât dumneavoastră?	X	
38.	Sunteți tipul de persoană care consideră că planificând mai bine lucrurile va avea mai mult succes?		X
39.	De obicei, părerea dumneavoastră contează prea puțin în luarea hotărârilor în familie?	X	
40.	Credeți că este mai bine să fii inteligent decât norocos?		X

Notă Scorul se obține prin însumarea punctelor dacă s-a răspuns cu DA la întrebările: 1, 3, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 16, 17, 18, 19, 21, 23, 24, 27, 29, 31, 33, 35, 36, 37, 39, și cu NU la întrebările: 2, 4, 6, 13, 14, 15, 20, 22, 25, 26, 28, 30, 32, 34, 38, 40.

Sursa: Rita Aero și Elliot Weiner (eds.), *The Test Mind*, New York, William Morrow and Company Inc., 1981 20-23.

Diferențiatorul semnatic (Osgood). Ca tehnică de măsurare a reacțiilor oamenilor la stimulii din lumea înconjurătoare și la concepte, cu ajutorul scalelor bipolare sau de notare (Heise, 1967/1970, 235), diferențiatorul semantic (*The semantic differential*) a fost pentru prima dată prezent la Charles E. Osgood, George J. Suci și Percy H. Tannenbaum (1957). Pornind de la *principiul congruenței* care guvernează procesele cognitive, cei trei autori anterior citați propun o nouă abordare a atitudinilor prin determinarea *conotațiilor* unor cuvinte (concepte) proprii indivizilor. Este vorba despre o *determinare indirectă* prin „măsurarea simțămintelor, probabil subconștiente, ale subiecților față de anumite concepte sau lucruri“ (Bailey, 1978/1982, 379). Chestionarea directă în legătură cu semnificația unui concept este validă în condițiile în care avem de-a face cu persoane foarte inteligente și care au o fluentă verbală remarcabilă, dar pentru ceilalți subiecți este recomandabil diferențiatorul semantic“ (Osgood, Suci și Tannenbaum, 1957, p.19). Într-adevăr, este dificil pentru mulți dintre noi să relatăm ce simțim când auzim sau vedem undeva scris numele unui om politic, al unui partid sau a unei țări. Și mai greu ne va fi, probabil, să spunem ce simțim când citim cuvintele *pace* sau *război*, *adevăr* sau *minciună*, *iubire* sau *ură* ș.a.m.d. Nu se pune problema definirii termenilor, ci se încearcă prin noua abordare să se determine *spațiul semantic* al acestor cuvinte.

Diferențiatorul semantic, ca instrument de măsurare standardizat, constă dintr-o listă de adjective bipolare scalate grafic. Scalele recomandabile, cu șapte trepte (1 = polul negativ și 7 = polul pozitiv), permit aflarea *direcției* și *intensității* atitudinilor ca reacție la un stimul (cuvânt) dat. Treapta a patra a scalei reprezintă o atitudine neutră. Pentru evidențierea și mai clară a punctului zero (lipsa opiniei, neutralitatea) se pot utiliza scale grafice marcate cu cifre (de la -3 la +3) și cu expresii verbale (*puțin*, *destul de mult*, *foarte mult*).

În construcția diferențiatorului semantic se pun câteva probleme metodologice. Mai întâi, trebuie *selectate conceptele* (cuvintele, termenii, stimulii). Aceasta constituie cea mai importantă etapă (Kerlinger, 1973, 569). Firește, se vor alege termenii relevanți pentru problema cercetată și care acoperă cât mai bine întregul spațiu semantic. Preluând un exemplu dat de Fred N. Kerlinger (1973, 569) dacă dorim să studiem mediul educațional așa cum este perceput de profesori, vom utiliza ca termeni-stimul: școală, copil, învățare,

director școlar, disciplină ș.a. Într-o cercetare privind identitatea națională a românilor, pe care am coordonat-o, realizată de Daniela-Mihaela Mitana (1997), s-au utilizat ca termeni-stimul: român, steagul României, stema României. Puteau fi selectați și alți termeni, precum: limba română, folclorul românesc, România, imnul național al României etc. Ne-am oprit pentru comparație doar la termenii steagului României și stema României, considerând, împreună cu John Boli-Bennet (1979), că identitatea națională se află într-o strânsă relație cu simbolurile naționale: națiunile care adoptă simboluri cu reprezentări dense și cu multe informații privind identitatea lor se situează pe o treaptă mai joasă în ierarhia mondială, comparativ cu națiunile care adoptă simboluri naționale (steag și stemă) mai simple din punct de vedere grafic.

Cea de-a doua etapă în construcția diferențiatorului semantic constă în *selectarea adjectivelor polare* sau a scalelor. Se poate apela la perechile de adjective deja utilizate în alte cercetări și care au fost grupate în *structura EPA* (Evaluare, Putere, Activitate). Cercetările lui Charles E. Osgood (1962) au evidențiat faptul că dimensiunile EPA justifică mai mult de două treimi din varianță. David R. Heise (1965), făcând *analiza factorială* a datelor obținute prin aplicarea a unui număr de opt scale (perechi de adjective bipolare) la o mie din cele mai frecvente cuvinte din limba engleză, pune în evidență aceleași trei dimensiuni EPA. În Japonia, H. Akuto (1960) a identificat structura EPA în urma aplicării a 50 de scale pentru 90 de concepte la 100 de persoane. L. A. Jakobovits (1966) a analizat rezultatele obținute prin aplicarea unui număr de 50 de scale (adjective bipolare) pentru 100 de concepte (aceleași pentru toate culturile) în 15 limbi și a găsit emergența structurii EPA.

Reproducem, după David R. Heise (1970, 237), dimensiunile și adjectivele bipolare asociate lor, precum și o listă a conceptelor plasate la polul pozitiv și, respectiv, la polul negativ al scalelor. *Evaluarea* este asociată cu adjectivele bipolare: plăcut-îngrozitor, bun-rău, dulce-sărat, folositor-nefolositor. La polul pozitiv al scalelor se situează conceptele de: doctor, familie, Dumnezeu, biserică, fericire, pace, succes, adevăr, frumusețe, muzică, iar la polul negativ: avort, satana, discordanță, divorț, fraudă, ură, boală, păcat, dușman, eșec. Pentru dimensiunea *putere* (potency) s-a evidențiat asocierea cu scalele: mare-mic, puternic-fără putere, tare-slab, profund-superficial. Conceptele: război, armată, brav, munte, motor, clădire, datorie, lege, oțel, putere, știință se plasează la polul pozitiv al scalelor, în timp ce conceptele: fată, nou-născut, nevastă, părinte, pisicuță, sărut, iubire și artă sunt plasate spre polul negativ al dimensiunii (intensitate slabă). Dimensiunea *activitate* grupează următoarele scale: rapid-lent, viu-mort, zgomotos-liniștit, tânăr-bătrân. La polul pozitiv se situează conceptele: pericol, mânie, atac, oraș, motor, sabie, tornadă, război, victorie, copil și petrecere. La celălalt pol al scalei sunt conceptele: calm, melc, moarte, ou, odihnă, stâncă și somn.

În afara scalelor amintite, care pot fi preluate întocmai în diferite cercetări, au fost utilizate cu succes și alte scale, fiecare cercetător – în funcție de *relevanța* pentru tema de studiu – având libertatea de a imagina noi scale. Astfel, D. Ryans (1960) a introdus perechi de adjective precum: original-stereotip, sistematic-dezorganizat, responsabil-iresponsabil, foarte apropiate activității didactice. Fred N. Kerlinger (1973) propune completarea listei originale a lui Charles E. Osgood cu alte scale: flexibil-rigid, inteligent-stupid, democratic-autocrat.

Dacă lista adjectivelor bipolare rămâne, teoretic, nelimitată, în construcția diferențiatorului semantic se pun câteva probleme practice: câte scale să folosim pentru un concept? Cum să le ordonăm? În ce succesiune să le punem? Fără a fi restrictivă, s-a impus regula de a selecta câte trei scale pentru fiecare din cele trei dimensiuni (evaluare, putere, activitate). În funcție de temă, de profunzimea cercetată, de timpul alocat, precum și de locul ocupat de diferențiatorul semantic în structura chestionarelor de cercetare sau de utilizarea lui separată, se pot utiliza 4-5 scale. David R. Heise (1969), într-un studiu cu caracter metodologic, apreciază că două sau cel mult trei sau patru perechi de adjective sunt suficiente. Dincolo de acest număr de scale, prelucrarea datelor va fi greoaie și câștigul în cunoaștere, de cele mai multe ori, nesemnificativ. Ca exemplu, pentru conceptul *școală*, Fred N. Kerlinger (1973, 572) utilizează 12 scale: câte patru perechi de adjective polare pentru fiecare dimensiune (figura 8.4).

1. (E)	Plăcut								Neplăcut
2. (A)	Ascuțit								Rotunjit
3. (A)*	Pasiv								Activ
4. (E)*	Urât								Frumos
5. (P)*	Delicat								Robust
6. (A)	Rapid								Lent
7. (E)	Bun								Rău
8. (P)*	Slab								Puternic
9. (A)*	Greoi								Vioi
10. (P)	Adânc								Fără adâncime
11. (P)	Greu								Ușor
12. (E)*	Întunecat								Strălucitor

Fig. 8.4. Diferențiatorul semantic (după Fred N. Kerlinger, 1973, 572)

În figura 8.4. se observă că unele scale sunt ordonate de la stânga la dreapta (cele marcate cu asterisc), altele de la dreapta la stânga (celelalte șase scale). Se recomandă o astfel de ordonare (de la polul negativ la polul pozitiv și invers) pentru a evita răspunsurile stereotipe. Inversarea scalelor va trebui, însă, avută în vedere când se prelucrează datele și se prezintă grafic rezultatele.

Referitor la succesiunea scalelor (perechile de adjective), se recomandă distribuirea lor *aleatoare* atât în ceea ce privește dimensiunile, cât și din punctul de vedere al ordonării (pondere crescătoare – pondere descrescătoare). Se înțelege că pe foaia de răspuns nu vor fi indicate nici dimensiunile, nici valorile crescătoare sau descrescătoare ale scalei.

Analiza datelor obținute cu ajutorul diferențiatorului semantic poate urmări evidențierea celor trei surse de variație a răspunsurilor: conceptele, scalele și persoanele care răspund (firește, și erorile) – cum atrăgea atenția Fred N. Kerlinger (1970, 573). La nivelul elementelor de analiză se compară scorurile conceptelor, scalelor și subiecților (persoanelor). De exemplu, dacă vrem să evidențiem diferențele dintre conceptele CHIRURG și PROFESOR, aplicăm același diferențiator semantic unui grup de subiecți (elevi) și calculăm scorul fiecărei scale (media ponderată). Putem grupa scalele conform dimensiunilor și atunci aflăm media răspunsurilor separat pentru evaluare, putere, activitate. În fine, mediile însumate ale structurii EPA arată scorul respectivului concept. Este de presupus că vor exista diferențe statistic semnificative atât la nivelul conceptelor, cât și la nivelurile dimensiunilor și scalelor. Dacă dorim, însă, să vedem cum se raportează elevii, comparativ cu studenții la profesori, atunci aplicăm diferențiatorul semantic având cuvântul-stimul PROFESOR și comparăm mediile scalelor, structurii EPA sau a întregului spațiu semantic al conceptului, obținute la grupurile avute în vedere (elevi/studenți). În alte situații, cercetând schimbarea atitudinală, vom aplica aceorași persoane – să spunem, la începutul și la sfârșitul anului școlar, dacă rămânem în lumea elevilor și studenților – forme echivalente ale diferențiatorului semantic al aceluiași concept (în exemplul nostru, PROFESOR).

Când nu ne interesează reacția afectivă produsă de fiecare scală din structura EPA, ci dorim să știm doar gradul de emoționalitate al conceptelor trecem de la *analiza scorurilor fiecărei scale* la stabilirea *polarizării*, ca măsură generală a intensității răspunsurilor afective ale subiecților (grupuri sau persoane individuale) la un cuvânt dat. Polarizarea este distanța dintre punctul zero sau dintre punctul de origine al scalei și valoarea de scală a celor trei dimensiuni (structura EPA) pentru conceptul luat în studiu. Polarizarea se calculează după formula

$$P = \sqrt{(e_1 - e_2)^2 + (p_1 - p_2)^2 + (a_1 - a_2)^2}$$
, unde e_1 , p_1 , a_1 reprezintă dimensiunile structurii EPA pentru primul concept (sau prima aplicare) și e_2 , p_2 , a_2 cele trei dimensiuni ale conceptului secund sau valorile obținute la o a doua aplicare a diferențiatorului semantic.

Prezentarea grafică a rezultatelor este facilitată de tridimensionalitatea structurii EPA. Charles E. Osgood și colab. (1957, 93-97) propun vizualizarea rezultatelor printr-o sferă ale cărei axe sunt dimensiunile evaluare, putere, acțiune (Figura 8.5).

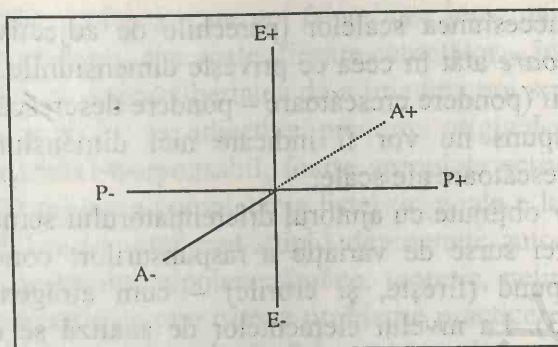

Fig. 8.5. Representarea grafică a spațiului semantic (sferă)

În cadrul acestei sfere, conceptele au o poziție determinată prin scorul D, mai aproape sau mai departe de punctul zero sau de originea scalelor.

A. Z. Arthur (1965) propune în locul sferei, un model de prezentare grafică a rezultatelor printr-un grafic tridimensional (cub.). Laturile cubului sunt dimensiunile EPA. Reacția emoțională față de un concept sau altul se vizualizează în perspectivă (Figura 8.6).

Reprezentarea grafică a spațiului semantic (cub) al conceptelor IMPRIMANTĂ EPSON și IMPRIMANTĂ IDEALĂ (Chelcea, 1994)

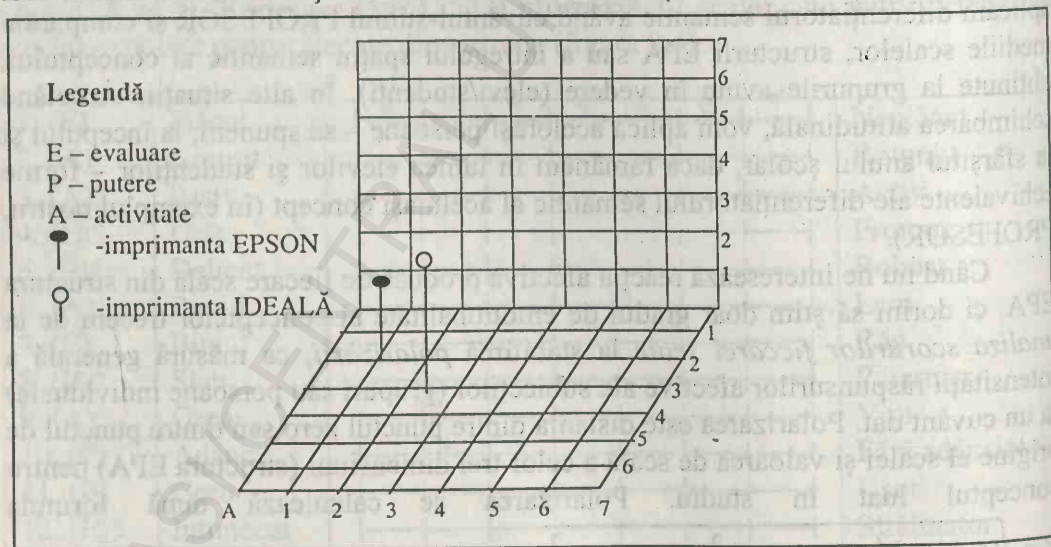

Fig. 8.6. Representarea grafică a spațiului semantic (cub)

Acest model (cub) are o forță sugestivă mai mare decât vechiul model (sferă). În plus, este mai simplu de construit. L-am folosit într-o cercetare de marketing (1994). Un număr de 287 de utilizatori de imprimante EPSON au fost rugați să răspundă la un chestionar în care am introdus și un diferențiator semantic pentru conceptele IMPRIMANTĂ EPSON și IMPRIMANTĂ IDEALĂ (Lecturi 8.7). Rezultatele sunt prezentate în tabelul 8.8. și în tabelul 8.9.

Tabelul 8.8. Scorurile scalelor pentru imprimanta EPSON
(1 – foarte favorabil; 7 – foarte nefavorabil)

Scor EPA	Scala	1	2	3	4	5	6	7	Scala	Nr. răsp.	Scor scală
Evaluare 2,61	Bun	124	91	39	18	3	–	2	Rău	277	1,89
	Plăcut	72	88	67	40	8	–	1	Neplăcut	265	2,47
	Liniștitor	25	53	41	98	31	16	7	Enervant	271	3,49
Putere 3,10	Puternic	73	81	58	41	8	3	1	Slab	265	2,40
	Solid	71	83	52	44	16	2	5	Fragil	273	2,61
	Miniatural	9	27	45	68	51	31	39	Masiv	270	4,32
	Ușor	31	36	47	68	44	25	21	Greu	272	3,62
Activitate 2,88	Silențios	46	68	63	25	25	17	10	Zgomotos	274	3,09
	Rapid	53	75	75	12	12	11	3	Lent	272	2,70
	Funcțional	100	73	73	12	12	4	3	Nefuncțional	276	2,34
	Cald	22	43	43	14	14	8	9	Rece	257	3,40

Tabelul 8.9. Scorurile scalelor pentru imprimanta IDEALĂ
(1 – foarte favorabil; 7 – foarte nefavorabil)

Scor EPA	Scala	1	2	3	4	5	6	7	Scala	Nr. răsp.	Scor scală
Evaluare 1,36	Bun	248	22	8	4	–	–	1	Rău	283	1,20
	Plăcut	232	29	16	6	1	1	2	Neplăcut	287	1,35
	Liniștitor	213	35	9	10	6	3	5	Enervant	281	1,54
Putere 2,18	Puternic	204	41	19	10	6	1	–	Slab	281	1,66
	Solid	162	42	34	31	6	3	6	Fragil	284	1,79
	Miniatural	101	48	32	50	22	6	23	Masiv	282	2,84
	Ușor	118	53	36	49	14	3	10	Greu	283	2,42
Activitate 1,75	Silențios	244	21	10	4	3	1	1	Zgomotos	284	1,27
	Rapid	251	22	4	2	3	1	1	Lent	284	1,21
	Funcțional	246	25	5	4	3	1	1	Nefuncțional	284	1,23
	Cald	75	29	27	77	17	13	33	Rece	271	3,38

Pentru a pune în evidență aceste diferențe construim profilurile polare ale celor două concepte (Figura 8.7).

Am calculat în continuare *polarizarea* atitudinilor față de imprimanta EPSON ($P = 4,9$) și față de imprimanta IDEALĂ ($P = 3,1$) și *scorul D* ($D = 2,1$). Pe baza rezultatelor am propus formularea unor reclame publicitare care apropie imaginea imprimantei EPSON de imaginea unei imprimante ideale.

Diferențiatorul semantic a fost utilizat nu numai în studiul pieței, așa cum am arătat, dar și în studiul atitudinilor etnice (A. Staats și C. Staats, 1958; J. E. Williams, 1966), al emoțiilor (J. A. Black, 1957), al limbajului (J. Jenkins și W. Russell, 1958; F. Divesta și R. Walls, 1970) al prestigiului profesiilor (J. R. Gusfield și M. Schwartz, 1963), al statuturilor sociale (C. J. Frieman, 1964; D. R. Heise, 1966), al stereotipurilor (E. T. Prothro și J. D. Keehn, 1957; J. G. Sneider, 1962), al psihosociologiei grupurilor școlare (T. Baker, 1988) etc.

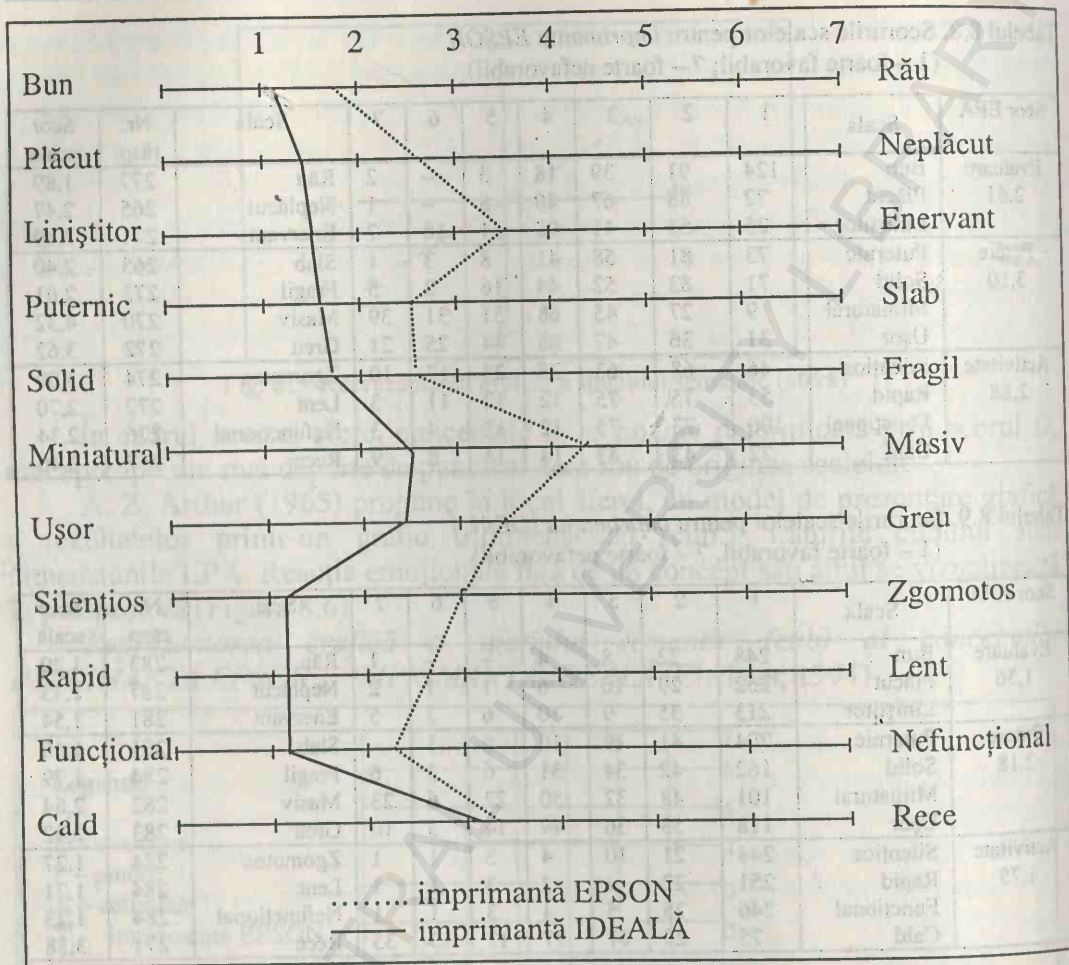

Fig. 8.7. Profiluri polare ale conceptelor *imprimantă EPSON* și *imprimantă IDEALĂ*
 (1 – foarte favorabil; 7 – foarte nefavorabil)

Experiența proprie de utilizare a diferențiatorului semantic mă îndreptățește să îl recomand și în studiile de sociologia educației și de sociologie politică, în psihosociologie și antropologie, firește împreună cu alte metode și tehnici.

Lecturi 8.7

SEPTIMIU CHELCEA

Utilizarea diferențiatorului semantic în marketing (1994)

Doamnă/Domnule, suntem de la *Institutul de Studii și Cercetări Socioumane și Geopolitice (ISOGEP)* și dorim să aflăm ce părere au oamenii despre diferite produse. Dumneavoastră utilizați diferite imprimante de calculator, între care și *imprimanta EPSON*.

Imprimanta EPSON

Bun						Rău
Plăcut						Neplăcut
Liniștitor						Enervant
Puternic						Slab
Solid						Fragil
Miniatural						Masiv
Ușor						Greu
Silențios						Zgomotos
Rapid						Lent
Funcțional						Nefuncțional
Cald						Rece

Imprimanta IDEALĂ

Bun								Rău
Plăcut								Neplăcut
Liniștitor								Enervant
Puternic								Slab
Solid								Fragil
Miniatural								Masiv
Ușor								Greu
Silențios								Zgomotos
Rapid								Lent
Funcțional								Nefuncțional
Cald								Rece

Vă mulțumim pentru colaborare.

Inventarul de attribute etnice (Chelcea). Așa cum s-a arătat, măsurarea *stereotipurilor etnice* a evoluat, abordarea *ratio* fiind în prezent privilegiată. C. McCauley și C. L. Stitt (1978, 929), cei care au imaginat procedeul diagnostic *ratio*, au pornit de la ideea că stereotipurile nu sunt imagini încremenite despre *grupul țintă* în întregul lui, după principiul „tot sau nimic”; estimarea procentajelor membrilor grupului care posedă o anumită caracteristică putând oferi date mai aproape de adevăr. În abordarea *ratio* se cere subiecților să estimeze care este proporția persoanelor din grupul țintă care posedă caracteristicile avute în vedere. Probabilitatea ca membrii unui grup să posedă o trăsătură psihomorală se raportează la probabilitatea ca și alt grup etnic să aibă aceeași caracteristică, într-o proporție mai mare, mai mică sau egală. Cele două grupuri luate în discuție pot fi două națiuni, două minorități etnice, două comunități religioase ș.a.m.d. Dar – așa cum au procedat Gerard H. Kleinpenning și Louk Hagendoorn (1991, 331) – poate fi comparat cu omenirea, în general (Lecturi 8.8).

În cercetările proprii (Chelcea, 1994, 241; 1998, 263) am construit și experimentat un inventar de attribute etnice, reținând ca trăsături psihomorale acele caracteristici pe care românii și le autoatribuie, așa cum au rezultat din răspunsurile la întrebarea deschisă privind caracteristicile psihomorale ale românilor, inclusă într-un sondaj de opinie reprezentativ la nivel național cuprinzând 1124 de persoane selectate probabilist (Abraham și Andreescu, 1994, 119-123). Inventarul de attribute etnice construit cuprinde 35 de adjective bipolare și a fost aplicat prin autoadministrare (tehnica extemporalului) pe un lot de 236 de studenți din București și Timișoara. Subiecții erau rugați să aprecieze în ce proporție (de la 0% la 100%) se regăsesc respectivele attribute la români și la oameni, în general, indiferent de etnie sau rasă. Cele patru clase ale scalei au fost ponderate, în vederea prelucrării statistice. Răspunsurile au fost prelucrate statistic, calculându-se mediile ponderate, derivația standard, diferența dintre medii. *Testul T* și *Testul Wilcoxon*. S-au realizat două tabele, unul incluzând toate attributele etnice pozitive, iar celălalt toate attributele etnice negative. Dacă diferența dintre mediile ponderate (scorurile scalelor) ale românilor și ale oamenilor, în general, era statistic semnificativă, se consideră că respectivul atribut face parte din autostereotipul etnic al românilor.

S-a putut pune astfel în evidență atât autostereotipul etnic pozitiv, cât și autostereotipul etnic negativ ale românilor: toleranță față de străini, colectivism, ospitalitate și vitejie – pe de o parte – și dezorganizare, nechibzuință – pe de altă parte. Aceste rezultate se referă la lotul de studenți investigat; sunt sugestive, nu reprezentative la nivel național.

Vă rugăm să apreciați în ce proporție se regăsesc cele 35 de atribute la români (nici cei mai buni, nici cei mai răi), ca la oamenii din întreaga lume, în general.

	%	100-76	75-51	50-26	25-0	0-25	26-50	51-75	76-100	%
--	---	--------	-------	-------	------	------	-------	-------	--------	---

	%	100-76	75-51	50-26	25-0		0-25	26-50	51-75 *	76-100	%
--	---	--------	-------	-------	------	--	------	-------	---------	--------	---

Vă rugăm să completați „Inventarul de atribute etnice” cât mai repede cu putință și să vă

Vă mulțumim!

Vă mulțumim!

[illegible]

Românii

[illegible]

25.	Au fire închisă							Au fire deschisă
26.	Lipsiți de inteligență							Inteligenți
27.	Lipsiți de demnitate națională							Au demnitate națională
28.	Individualiști							Colectiviști
29.	Prefăcuți							Neprefăcuți
30.	Duşmănoși							Prietenoşi
31.	Agitați		-					Calmi
32.	Trişti							Veseli
33.	Vorbăreţi							Cumpătați la vorbă
34.	Certăreji							Linistiți
35.	Lipsiți de simț artistic							Au simţ artistic

Pentru a putea grupa opiniile exprimate, vă rugăm să precizați (prin încercuirea cifrei corespunzătoare) câteva date despre dumneavoastră. Vă asigurăm că răspunsurile sunt confidențiale

6. VÂRSTA:

între 15 și 19 ani	1
între 20 și 24 ani	2
între 25 și 29 ani	3
între 30 și 59 ani	4
peste 59 de ani	5

37. SEXUL:

- masculin.....1
feminin.....2

38. STAREA CÍVILĂ:

necăsătorit	1
căsătorit(ă), fără copii	2
căsătorit(ă), cu copii.....	3
divorțat(ă)	4
văduv(ă).....	5
alte situații.....	6

39. SITUAȚIA ȘCOLARĂ:

(Ultima formă de învățământ pe care ați absolvit-o)

liceul	1
școala profesională.....	2
învățământul superior	3
învățământul postuniversitar.....	4
alte situații.....	5

40. SITUAȚIA PROFESIONALĂ:

elev.....	1
student.....	2
şomer	3
muncitor.....	4
tehnician.....	5
intelectual.....	6
altele.....	7

41. DOMICILIUL STABIL:

urban	1
rural	2

42. NAȚIONALITATEA:

română	1
maghiară	2
rom (țigan)	3
evreiască	4
germană	5
altă naționalitate. Care?	

Termeni-cheie*Adjective bipolare**Coeficient**Diferențiator semantic**Indicii scalei Bogardus**Inventar**Scalare**Scale**Scalogramă**Structura EPA**Tipologie**Tipuri de scale***Probleme recapitulative**

1. Ce sunt scalele?
2. Prin ce se deosebesc scalele de indici?
3. Care sunt principalele tehnici de scalare?
4. Care sunt nivelurile de măsurare asigurate prin scalare?
5. Comparați scalările Thurstone și Likert.
6. Ce se înțelege prin analiza de scalogramă?
7. Cum se calculează coeficientul de ambiguitate?
8. Dacă ați avea ca temă de studiu atitudinile etnice, ați folosi *Scala distanței sociale* a lui E. S. Bogardus? Argumentați răspunsul.
9. Care sunt limitele scalării Guttman?
10. Analizați critic *inventarul de valori profesionale* al lui D. E. Super și posibilitățile utilizării lui în perioada de tranziție din România.
11. Arătați funcțiile scalării în cunoașterea vieții sociale.

9

METODA OBSERVAȚIEI

- Ce este observația?
- Tipuri de observație
- Reguli de observare
- Termeni-cheie
- Probleme recapitulative

Lecturi

- 9.1. Traian Herseni și Henri H. Stahl, *Plan general pentru cercetarea cadrului cosmic*
- 9.2. Pierre Bourdieu, *Fișă de observație pentru studierea gustului estetic al claselor sociale*
- 9.3. Septimiu Chelcea, *Fotografia*
- 9.4. Henri H. Stahl, *Înregistrarea observației*

Sociologia ca știință teoretico-empirică presupune observarea vieții sociale în totalitatea ei spațio-temporală. Înțeleasă drept „contactul cu realitatea”, observația constituie – după cum aprecia Traian Herseni (1969, 36) – „singura metodă care promovează cunoștința”. Dar termenul de „observație” (lat. *observatio*, acțiunea de observare, de supraveghere, de a nu pierde din ochi) are sensuri multiple (de cercetare empirică, de spionare, primă etapă a cercetării de teren etc.), fapt pentru care credem că o încercare de definire a observației nu ar fi nejustificată. Mai întâi se cuvine să precizăm că folosim cu același sens termenii de „observare” și de „observație”, deși acesta din urmă este mai rar utilizat în limbajul cotidian.

Lecturi 9.1

TRAIAN HERSENI ȘI HENRI H. STAHL

Plan general pentru cercetarea cadrului cosmic

I. Regiunea

1. Regiunea naturală unde se află așezat satul nostru:

Numele regiunii.

Hotarele și întinderea ei. Vecinătățile. Longitudine și latitudine. Înălțimea cea mai mare și cea mai mică.

Descrierea munților, dealurilor, podișurilor, văilor, câmpiilor și apelor (Hartă).

Clima regiunii (vezi mai jos cele scrise despre climă la capitolul II, cu privire la sat: același lucru vom studia, se înțelege, mai sumar și pentru regiunea întreagă). La fel vom cerceta flora și fauna regiunii.

2. *Așezările omenești din regiune:* Câte sate sunt în regiune și unde sunt așezate? Care sunt tipurile mai însemnate, după forma și structura lor? Dar tipurile de locuință? Se pot stabili anumite șiruri sau grupe de sate care să se asemene între ele datorită condițiilor geografice comune? Satul nostru face și el parte din vreun grup sau constituie față de regiune o excepție?

Care sunt centrele administrative, religioase, economice ale regiunii? Târgurile sau orașele cele mai însemnate? Ce căi de comunicație și ce legături există între așezările omenești din regiune?

Ce influență au șoselele naționale și căile ferate asupra vieții omenești din regiune? Cum s-au transformat satele așezate de-a lungul acestora și prin ce se deosebesc de celelalte?

Cum era înainte vreme regiunea și cum este acum?

Un scurt istoric al regiunii, cu stăruințe mai ales asupra așezărilor omenești și a activităților transformatoare de mediu, împăduriri, canalizări, drumuri, pătrunderea industriilor de oraș, intensificarea comerțului și schimbările ivite în civilizația țărănească (îmbrăcăminte, locuință, unelte, deprinderi de trai și de muncă etc.).

O descriere scurtă a întregii vieți regionale, cu stăruințe speciale asupra genurilor principale de viață, ca păstoritul, plugăritul, pescuitul, albinăritul, păduritul, lemnăritul, zidăritul, olăritul, cărăușitul etc. pe care mediul fizic și economic le favorizează și le diferențiază.

3. *Împărțirea administrativă și pe trupuri de moșie a regiunii.* Hotarele administrative ale satelor din regiune și trupurile de moșie (arătură, fânaț, islaz, livezi, pădure) folosite de fiecare sat (Hartă).

4. *Locul unde se află așezat în regiune satul nostru, cu trupul lui de moșie.* La margine, la mijloc; la ce distanță față de centrele regionale, față de arterele principale de comunicație (șosea, cale ferată, râu navigabil) etc.

II. Satul (descriere geografică)

A. Hotarul.

1. *Descrierea amănunțită a hotarului administrativ* al satului nostru și a trupului de moșie. Suprafață, hotare și vecinătăți.

Cum era înainte și cum este acum? (Hărți)

Descrierea geografică a hotarului: curbele de nivel între care se găsește pe hartă, înălțimea cea mai mare și cea mai mică.

2. *Pământul:* Munți, dealuri, podișuri, șesuri, văi; descrise cu numele lor. Așezarea lor, înălțimea, întinderea (Hărți).

3. *Ape:* Numărul, numele, lățimea, lungimea, adâncimea, panta pe km., diferența totală de nivel în cursul străbaterii trupului de moșie, iuțeala, debitul, variațiile de anotimp ale debitului, terasele apelor, locurile supuse inundațiilor.

Izvoare minerale și obișnuite. Compoziția apei lor. Se vor culege cu grijă numirile locale.

4. *Subsolul:* Structura geologică a pământului. Calitatea agricolă a pământului, alcătuirea straturilor și fertilitatea (hărți geologice, tabele de analize ale pământului; secțiuni în pământ, colecții mineralogice).

Cariere de piatră, var, zăcămintă miniere în hotarul satului.

5. *Flora și fauna:* Felurile ființelor vii, plante și animale, care trăiesc pe hotarul comunei (fotografii de exemplare tipice, ierbar, insectar). De stăruit în chip deosebit asupra florei și faunei de interes economic (plante comestibile, pești, vânat), asupra plantelor decorative (din grădinițe, glastre), asupra plantelor medicinale și se vor culege credințele și practicile populare în legătură cu ele (etnobotanica și etnozooologia) ca fiind pentru monografia sociologică mult mai însemnate decât cercetările de strictă specialitate.

6. *Clima:* Cum merg anotimpurile? Căldura cea mai mare și frigul cel mai tare, pentru fiecare anotimp în parte și pe anul întreg.

Cantitatea de ploaie căzută anual și pe anotimp.

Grindina, înghețurile, zăpezile și furtunile.

Inundațiile și revărsările.

Secetele din comună (diagrame climaterice).

Se vor înregistra și urmările acestora asupra vieții satești (foamete, boli, nenorociri).

Mersul vremii (anotimpurile, ploile, vânturile, semnele prevestitoare de vreme etc.), așa cum îl cunosc localnicii (vezi I. Conea).

Calendarul agricol: timpul fiecărei munci periodice din sat (aratul, grăpatul, semănatul, pusul, prășitul, cositul, seceratul, culesul etc.) în funcție de mersul vremii.

B. Vatra satului

1. *Locul de așezare a caselor, adică satul propriu-zis:* Cum e așezat satul: pe apă; la marginea apelor; la drum; la răscrucea drumurilor; pe munte; pe un con de dejecție; pe coastă; pe muchie de deal; ferit de vânturi sau în bătaia lor; în zona de contact între două regiuni (deal și șes, munte și deal etc.).

De ce este așezat satul acolo? Din pricini geografice? Pentru ușurința locurilor? Sau pentru nevoi de apărare de dușmani, nevoi gospodărești și altele?

A fost așezat cândva satul în altă parte și s-a mutat? Din ce pricină? Inundații, surpări de pământ, năvăliri, porunci ale stăpânirii?

2. *Care este înfățișarea satului:* a) Ca formă: un sat lung, în cruce, triunghiular etc. b) Ca structură: risipit, răsfirat, adunat, compact etc. Un sat făcut din mai multe pâlcuri de case (Planul satului).

Lungime, lățime, altitudine, suprafață.

3. *Elemente structurale ale satului:* a) Enumerarea și descrierea generală a elementelor componente: gospodării (locuințe și dependințe), edificii publice, grădinarit, locuri virane, cimitire, artere de circulație (drumuri, ulițe, poteci), înfundături, poduri (podețe, punți), ape (râuri, lacuri, fântâni, canale, șanțuri de scurgere), piețe, răscruci, locuri de târg și adunare etc. b) Structurarea acestor elemente în subîmpărțiri ale satului: vecinătăți, ulițe, hudite, crânguri, pâlcuri de case, cartiere (suseni, joseni; mijlocul satului, laturile și capetele lui etc.).

III. Cum folosesc oamenii din sat pământul lor

A. Cum își folosesc hotarul întreg?

1. Să se arate pe harta trupului de moșie cum sunt așezate stăpânirile oamenilor. Ce pământ este clăcășesc și ce pământ moșnenesc; cumpărăturile vechi și noi; împrumutări prin lege, vechi sau noi; pământ stăpânit în devălmășie, obște, compozesorat sau folosit individual; pământ arendat sau luat în dijmă de la alte comune (hărți și schițe).

2. Descrierea tarlalelor, călcăturilor, hotarelor din sus și din jos, funiilor, curelelor, delnițelor, moșilor, bătrânilor sau alte asemenea împărțiri mai mici ale trupului de moșie (Hărți și schițe).

Cum a fost pe vremuri și cum este acum?

3. Cum este folosit pământul în activitatea economică? În agricultură? Cât, unde și ce se seamănă? Țarini, ogoare, islazuri, păduri, goluri de munte.

Să se noteze și pământurile neîntrebuințate (mlaștini, roghini etc.).

4. Întinderea hotarului și folosirea lui pentru păstorit, fânaș, pădurit, podgorit – duc ele la locuințe și acareturi temporale sau statornicești în afară de vatra satului? Cum sunt de pildă: sălașele, colibe, stăni, ocoale, grajdurile, cramele etc. Numărul, descrierea și întrebuințarea lor (de cine, la ce, cât timp).

B. Cum își folosesc vatra satului?

1. *Clădirile:* a) Numărul caselor și felul cum sunt ele așezate unele față de altele; față de străzi și ulițe; față de soare (răsărit și apus); față de vânturi. Distanța între ele. b) Se vor descrie amănunțit tipurile de case (acoperiș, pereți, încăperi, tavan, podea, ferestre, uși, prispă, cerdac, temelii etc.), dependințele (grajduri, șuri, pivnițe, latrine, platforme de gunoi, cotețe, cuptoare, sobe), îngrădirile (poartă, porțiță, pălan, zaplaz, grilaj, gard), ogrăzile, grădinile, grădinițele etc. c) Se va arăta pentru fiecare: materialul, tehnica de construcție, dimensiunile, reparațiile și

întreținerea. d) Se vor culege pe cât cu putință date statistice complete (prin numărătoare și măsurare în fiecare gospodărie). e) Se va arăta raportul dintre spațiile libere și clădiri; dintre vegetație și locuințe etc. din vatra satului (Vezi și planul special pentru studiul locuinței).

2. *Urme din vechea organizație sătească:* Este vatra satului împărțită pe curele, delnițe, moșii, neamuri, vecinătăți? Este vreo potrivire între aceste împărțiri ale vetrei cu împărțirile hotarului?

Sunt anumite cătune sau pâlcuri de case locuite de oameni de anume obârșie? Neamuri anumite, sau boieri și clăcași, moșneni și răzeși, oameni veniți de curând, țigani, minoritari etc. (hartă și numărătoare a oamenilor de anume obârșie, locuind anume locuri).

C. *Cum își folosesc drumurile și apele navigabile?*

Câte drumuri sunt și ce fel de drumuri sunt: în sat, din sat, spre locurile de arătură, drumuri ale oilor, poteci, șosele comunale, vicinale, județene, naționale.

Din ce material sunt făcute? Cum și cine le întreține? Sunt bine sau rău așezate față de trebuințele satului?

Răscrucile. Câte sunt și la ce folosesc?

Poduri și podețe. Câte și unde sunt așezate? Din ce și cum sunt construite? Cine le întreține?

Cum se face transportul pe aceste drumuri? Cât timp le trebuie oamenilor ca să ajungă pe aceste drumuri la locurile lor de agricultură sau la centrele regionale? Vom socoti timpul în ore, pentru fiecare mijloc de transport întrebuințat în comună.

Același lucru îl vom studia pentru apele navigabile, folosite de săteni.

Mijloacele de locomotie (cu piciorul, căruță, car, teleagă, sanie, plută, barcă etc.). Numărul și descrierea lor. Animalele de transport (boi, cai, măgari), cu harnașamentul respectiv (ham, șea, samar, jug etc.). Pentru oameni: traistă, sac, desagi etc. Numele locale pentru fiecare din cele înșirate (ale lor și ale părților componente).

În ce măsură au pătruns mijloacele tehnice de transport (biciclete, motociclete, camionete, autobuze, automobile).

Funcțiile sociale îndeplinite de drumuri. La ce sunt întrebuințate drumurile? Pentru exploatarea moșiei, pentru pădure, pentru desfacerea mărfurilor, pentru nevoile culturale, sanitare, administrative, legături de familie și prietenie cu satele învecinate etc.

Frecvența circulației. În ce perioade ale anului și în ce zile din săptămână se circulă pe drumuri mai mult. Să se facă numărătorea circulației cel puțin o săptămână încheiată: cine iese din sat, cine intră, ora, cu ce mijloace, ce duce, unde se duce sau de unde vine, de ce? (Vezi și planul special pentru studiul circulației).

D. *Cum folosesc sătenii apa?*

Apa de băut: câte fântâni și fântânițe sunt în sat și pe câmp? Clasificarea lor: fântâni construite (adâncime, construcția, cu cumpănă, cu roată, cu pompă, colacii de lemn, de beton etc.), fântânițe la suprafață. Cum sunt îngrijite?

Cum folosesc apa ca energie motrice? La mori, ferăstraie, piue, dârste, lucrări pentru captarea apei (ridicări de terenuri, canale, iazuri, scocuri).

Cum o folosesc în agricultură și în industria casnică: irigații, gropi de topit etc.

IV. Ce au făcut oamenii pentru îmbunătățirea hotarului și a vetrei lor de sat și ce se mai poate face?

1. Împăduriri, plantări de pomi, canalizări de râuri.
2. Secări de mlaștini.
3. Exploatarea mai rațională a pământului și a zăcămintelor.
4. Muncă edilitară în vatră (alinieri, plantații, grădini, înfrumusețări, monumente, pavări, trotuare, canalizare, iluminatul ulițelor, electrificare).

V. Caracterizarea sociologică a satului din punct de vedere al raporturilor dintre natură și cultură

1. În ce măsură este adaptat satul la cadrul său geografic? În ce măsură știe să se apere de neajunsurile acestuia? În ce măsură știe să se folosească de elementele geografice naturale?

2. În ce măsură și-a adaptat satul în chip activ cadrul său geografic? În ce măsură l-a transformat după nevoie vieții omenești și poartă pecetea umană (peisagiul umanizat sau socializat) ca o expresie a gradului de inteligență, îndemănare și a puterii de voință a grupului?

3. Gradul și felul civilizației și culturii satești, în raport cu natura (civilizație primitivă, rutinară, evoluată, novatorie; cultură organică sau mecanică; unitate socială naturală sau culturală etc.).

4. Tendințele și posibilitățile de dezvoltare ale satului pe temeiul cadrului său cosmic (natural și socializat).

Sursa: *Îndrumări pentru monografiile sociologice* (sub direcția științifică a d-lui prof. D. Gusti), Institutul de Științe Sociale al României, București, 1940, 41-47.

Ce este observația?

Răspunsul pare simplu: a observa înseamnă a cunoaște, a examina un obiect sau un proces, a face constatări și remarci (critice) referitoare la ceea ce ai privit cu atenție. Acesta este sensul termenului de „observație” la nivelul simțului comun.

În perspectivă epistemologică și metodologică se impun, însă, câteva precizări. Auguste Comte – citat de Paul Foulquié și Raymond Saint-Jean (1962, 492) –, considerând observația una din cele patru metode fundamentale ale sociologiei (alături de comparație, analiza istorică și experiment), atrăgea atenția că „nu există o separare absolută între observație și raționament” (*Sistem de politică pozitivă*, vol. I, 1851, 500). Astăzi se acceptă cvasiunanim că a observa înseamnă nu numai a înregistra, dar și „a inventa” și „a construi realitatea” – cum spunea Edgar Morin (1981). Percepția, procesul psihic pe care se bazează observația, „pune în acțiune memoria, inteligența, atenția, imaginația, receptivitatea emoțională” etc. (Kohn și Nègre, 1991, 15). Rezultă de aici implicarea subiectului cunoscător în actul observației: personalitatea și factorii socio-culturali sunt prezenți în procesul observării și în produsul acestui proces, observația. Schemele perceptive, limbajul legat de gândire, valorile sociale, influența grupului, contextul spațial și istoric intervin în observație, astfel încât pretinsa obiectivitate, caracterul de cunoaștere imediată, senzorială și neutralitatea acesteia nu se justifică. Numai la nivelul cunoașterii comune observația induce certitudine. „Am văzut cu ochii mei” – ceea ce înseamnă: adevărul fără umbră de îndoială. Dar observația este totdeauna „selectivă și interpretativă: selectivă pentru

că este premeditată; interpretativă deoarece promovează cunoașterea, ne luminează“ (P. M. Michiels-Philippe, 1984, *citat de* Kohn și Nègre, 1991, 29).

Precizările făcute ne permit să trecem la examinarea *observației științifice*, care se deosebește de *observația neștiințifică* prin aceea că urmărește să dea o semnificație lucrurilor și proceselor percepute, să verifice ipotezele spre a identifica o regularitate, o lege de producere a lor – cum remarcă încă în 1865 Claude Bernard. Observația științifică presupune cu necesitate scopul cunoașterii, planificarea, desfășurarea după reguli bine stabilite și îndelung verificate. Așa cum sublinia Gaston Bachelard; „observația științifică este totdeauna o observație polemică; ea confirmă sau infirmă o teză anterioară (*după* P. Foulquié și R. Saint-Jean, 1962, 493). Testarea ipotezelor, ca scop, diferențiază observația științifică de cea spontană, neștiințifică. James Drever și Werner D. Fröhlich (1968/1970, 59) defineau observația astfel: „percepția și înregistrarea atentă și planificată a fenomenelor, obiectelor, evenimentelor și indivizilor în dependență de o situație determinată“.

→ În științele socioumane observația este înainte de orice observarea omului de către om, fapt ce o particularizează față de observația din științele naturii, fiind vorba de un raport între două persoane care „își dau seama“ și acționează ca atare.

Ruth C. Kohn și Pierre Nègre (1991, 7) notau că termenul de „observație“ desemnează: o etapă (inițială) a cunoașterii (faza exploratorie); un tip de acțiune realizată de cel ce observă (colectarea sistematică a datelor); datele colectate, produsul final. În *Dicționar de sociologie* (Boudon și alții, 1993/1996, 191) se specifică: „Sociologia nu se rezumă la o înregistrare pasivă a faptelor și a fenomenelor. Sociologii își construiesc observațiile. Descrierea faptelor și constatarea unor rezultate nu intervin decât la capătul unui proces empiric și teoretic, produs de cercetarea realității; observația este totodată proces și rezultat“.

Cele mai multe manuale și tratate de metode și tehnici de cercetare sociologică nu acordă un spațiu prea mare definirii observației, insistându-se asupra caracteristicilor, avantajelor și dezavantajelor acesteia comparativ cu alte modalități de cunoaștere a societății, cel mai adesea contrapunând observația experimentului. Să luăm în discuție, oarecum la întâmplare, câteva exemple. Henri H. Stahl (1974, 187 și urm.), după ce arată că observația științifică este „dirijată potrivit unor anumite reguli“, enumeră caracteristicile acesteia: este metodică, adică are la bază o teorie; este integrală, pentru că realitatea nu poate fi înțeleasă decât în totalitatea sa; este sistematică, presupune desfășurarea ei după un plan, nu haotic, la întâmplare; este analitică, presupune „operația de desfacere a unui fenomen în elementele lui alcătuitoare“ și examinarea fiecărui element; este repetabilă și verificabilă. Marie Jahoda și colab. (1956) subliniază că observarea științifică nu se bazează pe proprietățile observatorului, ci pe scopul de cunoaștere, pe o planificare riguroasă, pe notarea sistematică, precum și pe controlul datelor. Kenneth D. Bailey (1978/1982, 247 și urm.) consideră că

metoda observației constă în „colectarea datelor despre comportamentul nonverbal” implicând sensibilitatea vizuală, dar și acustică, tactilă, termică, olfactivă etc. Fără îndoială, observația face în principal apel la analizatorul vizual, pentru că cea mai mare parte a informațiilor ce ne parvin din mediul înconjurător sunt obținute cu ajutorul văzului. „Ochiul este inteligent”, dar nu percepe decât spectrul solar cu lungimea de undă cuprinsă între 380 și 780 de milimicroni. În plus, semnalele din lumea exterioară nu sunt numai de natură vizuală. Auzul ne conectează, ca și văzul, cu lumea exterioară. În acest sens se poate vorbi de „observarea opiniilor” prin exprimarea lor verbală spontană. Văzul, auzul, dar și mirosul asigură observarea oamenilor de către oameni. „Sensibilitatea olfactivă a omului, puternic culturalizată, deși nu are un rol la fel de activ pentru orientarea în mediu ca la animale, atinge uneori praguri extraordinar de înalte: mirosul de mosc, de exemplu, îl simțim chiar într-o concentrație în aer care nu depășește 0,00004 miligrame per litru, ceea ce corespunde dizolvării într-un bazin de apă cu lungimea de 1 km, lățimea de 250 m și adâncimea de 10 m a unei cantități de numai 100 de grame de mosc” (Chelcea și Chelcea, 1983, 71). În același sens, sensibilitatea termică, tactilă, chiar sensibilitatea dolorifică participă la cunoașterea prin observare a vieții sociale.

După Kenneth D. Bailey (1978/1982, 249-252), avantajele recursului la metoda observației constau, în primul rând, în superioritatea acesteia față de anchetă sau față de studiul documentelor când se studiază comportamentul nonverbal. Înșelarea deliberată, ca și erorile datorate memoriei fac din datele obținute prin metodele interrogative „informații de mâna a doua”. Înregistrându-se comportamentele individuale și comportamentele colective chiar în momentul desfășurării lor, observația își dovedește superioritatea. Pe de altă parte, observația prezintă avantajul, față de experiment bunăoară, că înregistrează comportamentele în condițiile naturale de desfășurare a lor. În plus – așa cum remarca printre primii John M. Johnson (1975) – observația este slab reactivă, în comparație cu experimentul sau cu ancheta pe bază de chestionar sau de interviu. Aceasta nu înseamnă că anumite procedee de observare nu induc modificări ale comportamentelor persoanelor studiate. În general însă, se poate aprecia că observația elimină în bună măsură artificializarea studiului vieții sociale. În fine, spre deosebire de ancheta sociologică sau de experiment, metoda observației are avantajul de a permite analize longitudinale, prin înregistrarea comportamentelor sau environment-ului un timp mai îndelungat, luni sau ani de zile, dacă ne referim la observația participativă.

Asemenea oricărei alte metode din științele socioumane, observația are și dezavantaje. Kenneth D. Bailey (1978/1982, 250) le sistematizează astfel: un control redus asupra variabilelor externe care pot afecta datele cercetării, dificultăți de cuantificare, limitarea la studiul unor eșantioane mici, dificultatea de a pătrunde în anumite medii (agenții guvernamentale, servicii secrete, cluburi

sele etc.) și de a studia comportamente intime (de exemplu, comportamentul sexual poate fi studiat cu ajutorul interviului, chiar telefonic, dar nu prin metoda observației).

Sintetizând cele spuse până aici, vom conchide că, în sens larg, observația sociologică este definită ca cercetare concretă, de teren, empirică și, în sens restrâns, ca metodă științifică de colectare a datelor cu ajutorul simțurilor (văz, auz, miros etc.) în vederea interferențelor sociologice și psihologice pentru a verifica ipotezele sau pentru a descrie sistematic și obiectiv mediul înconjurător, oamenii și relațiile interpersonale, comportamentele individuale și colective, acțiunile și activitățile, comportamentul verbal, obiectele fizice, produsele activităților creative ale persoanelor și grupurilor umane. Descrierea, în cazul observației, „implică o activitate de comparare, o reperare și o ierarhizare a diferențelor și asemănărilor” (Richelle, 1992/1995, 165). Important este ca din datele de observație să se extragă legi.

Lecturi 9.2

PIERRE BOURDIEU

Fișă de observație pentru studierea gustului estetic al claselor sociale

Locuința

apartament

casă

casă (pentru o singură familie), în afara orașului

Vechimea locuinței

Calitatea:

locuință socială

veche

destul de prestigioasă

de clasă de mijloc

sărăcăcioasă

foarte prestigioasă

Numărul camerelor:

Decorarea:

Mobila:

Stilul predominant:

Pardoseala:

Alte observații:

Îmbrăcăminte

Pentru bărbați:

salopetă

obișnuită (cămașă, blugi)

costum

haine moderne

pulover

cravată

forma și culoarea cămășii:

cu butoniere

măncile suflecate

manșete duble

Pentru femei:

haine de casă	fustă și bluză	rochie
costum	îmbrăcăminte lejeră	foarte șic
încălțăminte:	cu tocuri înalte	
	papuci	

machiaj și parfum:
îngrijite sau nu:

Părul

Pentru bărbați:

scurt	mediu	tuns militărește
foarte scurt	lung	cu cărare (laterală/pe mijloc)
perciuni	mustață	barbă (specificați tipul)
dat cu briliantină		

Pentru femei:

scurt	mediu	ondulat
foarte scurt	lung	cu bucle
cu coc	oxigenat	drept
coafat (permanent)		vopsit

Vorbirea

cultivată	standard
vulgară	cu greșeli gramaticale (specificați)

Accentul:

- puternic
- slab
- inexistent

Sursa: *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*, Cambridge, Harvard University Press, 1979/1984, 517-518.

Tipuri de observație

Există o multitudine de tipuri de observație și numeroase criterii de clasificare a procedeeleor de aplicare a acestei metode. De la autor la autor terminologia variază, chiar dacă fondul problemei rămâne același. Se conturează, însă, în prezent tot mai accentuat tendința de a trata observația într-o dublă perspectivă: cea a paradigmei cantitative diferențiat de paradigma calitativă (M. Hammersley și P. Atkinson, 1983; J. Lofland și L. Lofland, 1984; B. L. Berg, 1989; D. L. Jorgenson, 1989; C. Glesne și A. Peshkin, 1992; P. A. Adler și P. Adler, 1994; P. Iluș, 1997). Se face astfel distincție între *observația cantitativă* și *observația calitativă*. După Patricia A. Adler și Peter Adler, ceea ce diferențiază observația calitativă de cea tradițională, cantitativă, se referă la faptul că aceasta

„în esență este fundamental *naturalistică*, se desfășoară în context natural, vizează actorii sociali care în mod natural participă în interacțiuni și urmează cursul vieții de zi cu zi” (1994; 378). William J. Goode și Paul K. Hatt (1952, 119 și urm.) fac distincție între *observația controlată* și *observația necontrolată*, în cadrul celei din urmă incluzând *observația participativă* versus *observația nonparticipativă*. René König (1967, 107-133) împarte observația în următoarele tipuri: *observație controlată* și *observație necontrolată*, ambele tipuri făcând parte din ceea ce se înțelege prin observație științifică; *observație directă* și *observație indirectă*, conform criteriului „poziția față de realitate a materialului de observat”; *observație externă* (nonparticipativă), care poate fi *extensivă* sau *intensivă*, și *observație participativă*, care la rândul ei poate fi *pasivă* sau *activă*. În ultima clasificare dihotomică (participativă/nonparticipativă) se are în vedere „poziția față de realitate a observatorului”. Bernard S. Phillips (1966/1971, 159-170) propune următoarea clasificare: *observație slab structurată* și *observație puternic structurată*, prin analogie cu tehnica interviurilor standardizate și nestandardizate. Tipul de observație slab structurată include *observația participativă* și *observația nonparticipativă*.

Într-o lucrare de largă circulație, *Méthodes des sciences sociales* de Madeleine Grawitz (1966/1972, 347-348), se iau în discuție pentru tipologizarea observației două criterii: sistematizarea și cuantificarea. Conform primului criteriu, se tratează separat: *observația nonsistematizată*, *observația elaborată* (*préparée*) sau *sistematizată* și *observația întărită* (*armée*). În funcție de posibilitatea de cuantificare se discută despre *observația calitativă*, recomandată în studiile monografice (descriptive), în abordarea fenomenelor complexe și pentru pregătirea *observației cantitative*. Acest al doilea tip de observație permite generalizarea statistică.

O clasificare mai elaborată a observației o întâlnim în lucrarea *Einführung in die Methoden der empirischen Soziologie* de Renate Mayntz și colab. (1969), în care se analizează distinct: *observația sistematizată* și *observația nesistematizată*, *observația de teren* și *observația de laborator*, *observația participativă* și *observația nonparticipativă*.

În lucrările mai recente se constată aceeași diversitate de tipologii și de criterii de clasificare a observației. Earl Babbie (1975/1992, 285) amintește doar tipurile de *observație participantă* și *observație directă*. R. Guy Sedlack și Jay Stanley (1992, 286-293) au în vedere mai multe criterii: gradul de implicare a observatorului în viața colectivităților studiate (*observație participativă* și *nonparticipativă*), recunoașterea deschisă sau ascunderea faptului că se urmărește studierea grupurilor, colectivităților sau comunităților (*observație deschisă* și *observație ascunsă*), efectuarea observației în mediul natural sau într-un mediu artificial (*observație de teren* și *observație de laborator*), gradul de control (*observație puternic controlată* și *observație slab controlată*) și, în fine,

structurarea categoriilor de observare (*observație structurată* și *observație nonstructurată*).

Exemplificarea, firește, ar putea continua. De pildă, Lazăr Vlăsceanu (1986, 213) se oprește la trei tipuri de practicare a observației: *observația structurată*, *observația participativă* și *observația nedistorsionantă*. În ceea ce ne privește vom insista doar asupra tipurilor de observație mai frecvent utilizate în cercetările sociologice, inclusiv în investigațiile psihosociologice, și anume: *observația structurată*, *observația participativă*, *observația eșantionată* (time sampling). Utilizăm deci criteriile: gradul de structurare, nivelul de implicare a cercetătorului și durata observației. Alte criterii precum: nivelul controlului sau dezvăluirea rolului de observator vor interveni pe parcursul analizei, fără însă a stăruia asupra tipurilor de observație ce ar rezulta din aplicarea respectivelor criterii.

Observația nestructurată versus observația structurată. Dacă acceptăm punctul de vedere al lui Kenneth D. Bailey (1978/1982, 252), în clasificarea tipurilor de observație intervin două tipuri de structuri: primul se referă la structura environmentului, care prin dihotomizare dă naștere cadrului natural (studiu de teren) și cadrului artificial (experimentul de laborator), iar cel de al doilea are în vedere gradul de structurare a observației, care poate fi la limită divizat în observație nestructurată, de o parte, și observație structurată, de cealaltă parte. Rezultă prin luarea în calcul a celor două tipuri de structuri o tipologie a observației: observația complet nestructurată (întâlnită în studiile de teren), observația nestructurată (utilizată în experimentele de laborator), observația structurată (în studiile de teren) și observația complet structurată (în experimentele de laborator). În Figura 9.1 sunt prezentate cele patru tipuri de observație.

Gradul de structurare a observației	Gradul de structurare a cadrului observațional	
	Cadrul natural	Laborator
Nestructurată	Observație complet nestructurată (M. Mead, 1928; W. F. Whyte, 1955)	Observație nestructurată
Structurată	Observație structurată	Observație complet structurată (R. F. Bales, 1950)

Fig. 9.1. Tipurile de observație (după K. D. Bailey, 1978/1982, 253)

Dar ce înseamnă *structurarea observației*? G. J. McCall (1984), citat de Royce Singleton Jr. și colab. (1988, 300), răspunde: „Observația este structurală sau sistematică dacă se utilizează explicit planuri pentru selecția, înregistrarea și codificarea datelor; ea este nestructurată dacă aceste procese sunt implicite și emergente“.

Observația nestructurată (sau slab structurată) se întâlnește atât în studiile sociologice de teren, cât și în cele de laborator (mai ales în cercetările psihosociologice). Metoda etnografică având drept scop descrierea amănunțită a unei culturi sau subculturi se bazează pe observația nestructurată. Studiile realizate de Margaret Mead (1901 – 1978) în insulele Samoa sau în Noua Guinee (vezi: *Coming of Age in Samoa*, 1928; *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*, 1935) sunt un bun exemplu de ceea ce înseamnă utilizarea observației nestructurate. Metoda etnografică a fost aplicată cu succes și în monografiile realizate în perioada interbelică de Școala sociologică de la București, de sub conducerea lui Dimitrie Gusti. Henri H. Stahl face o expunere magistrală a acestui tip de observație în *Tehnica monografiei sociologice* (1934).

→ *Observația nestructurată constituie adesea primul pas în cercetarea sociologică de teren.* Se înțelege că, și în acest caz, fără aportul teoriei, observația este oarbă. Fondarea pe teorie diferențiază observația științifică (și observația nestructurată este observație științifică) de observația spontană. Cercetătorul nu trebuie să se lase furat de ceea ce iese din comun, observația științifică nu trebuie să conducă la o colecție de excentricități. Prin aceasta nu se neagă valoarea unor fapte de observație neașteptate, dar capitale, în măsură să inițieze o nouă teorie sau să lărgască teoriile existente. Robert K. Merton (1972, 286) numește acest fapt *serendipitate*, după povestea celor trei prințese din Serendip (vechiul nume al insulei Ceylon) care aveau darul de a descoperi grație perspicacității lor lucruri pe care nu le căutau. Astfel de fapte neașteptate, aberante și capitale înregistrate prin observația nestructurată oferă ocazia dezvoltării unei noi teorii (Termenul de „serendipitate” a fost creat de Horace Walpole în 1754, Robert K. Merton utilizându-l pentru prima dată în sociologie în 1945. Se înțelege că – așa cum remarcă René König – „nu observația naivă a unui observator naiv, ci dimpotrivă observația naivă a unui observator instruit” constituie *serendipity pattern*).

→ *Observația structurată, la rândul ei, poate fi aplicată în cercetările sociologice de teren, că și în studiile de laborator, fie cu recunoașterea deschisă a rolului de observator, fie ascunzându-se acest rol.* Pentru acest tip de observație distinctiv este faptul că se face apel la un „sistem de categorii” în raport cu care se face observația.

Prin categoriile de observație înțelegem clase de fapte și fenomene omogene, în care sunt reuniți indicatorii relevanți și care permit, prin codificare, analiza statistică a proceselor și relațiilor sociale. Roger W. Heyns și Alvin F. Zander (1963) analizează caracteristicile sistemelor de categorii de observație. Din punctul de vedere al *gradului de cuprindere* a realității, sistemul de categorii poate fi *exhaustiv*, când toate actele comportamentale ale subiecților vor fi clasificate în categoriile stabilite, sau *nonexhaustive*, când sistemul de categorii nu permite decât selectarea unor comportamente. Utilizarea unui sistem de categorii nonexhaustiv aduce serioase economii de timp și este de preferat în studiile-pilot.

În ceea ce privește *gradul de reflecție* impus de sistemul de categorii la înregistrarea datelor de observație, acesta poate fi *înalt* sau *mediu*, după cum categoriile stabilite sunt mai generale sau mai particulare. Sistemul de categorii poate avea unul sau mai multe cadre de referință, încercând să cuprindă fenomene omogene sau eterogene. În primul caz, sistemul de categorii este unidimensional, în cel de-al doilea caz este multidimensional. În cadrul sistemului, categoriile pot fi *continue* sau *discontinue*. Se înțelege că, de regulă, vor fi continue categoriile din sistemele unidimensionale și discontinue categoriile din sistemele multidimensionale.

Pentru exemplificare, să analizăm sistemul de categorii utilizat de Robert F. Bales (1951) în studierea în laborator a interacțiunii în cadrul discuțiilor de grup. Metoda este cea a *analizei de interacțiune*, în fond un tip de analiză a conținutului comunicării în rezolvarea de probleme, care constă în „clasificarea comportamentelor act după act... și dintr-o serie de analize a datelor în vederea obținerii de indici descriptivi ai proceselor de grup și derivat, a factorilor care influențează aceste procese” (Bales, 1951, 217). Este interesant de arătat că, inițial, Robert F. Bales luase în considerare 85 de categorii pentru a descrie procesele de interacțiune în cadrul discuțiilor de grup. În final, în urma laborioaselor sale investigații concrete (1946-1949), nu au fost reținute decât douăsprezece categorii. Acestea sunt dispuse în perechi (pozitive și negative) și ordonate în două dimensiuni referitoare la: comportamentul afectiv și comportamentul intelectual. Perechile de categorii surprind: *problemele de orientare a discuțiilor* (a), *problemele de evaluare* (b), *problemele de control* (c), *problemele de decizie* (d), *problemele de învingere a tensiunii* (e), *problemele de integrare în grup a participanților la discuție* (f) (Figura 9.2), care, în viziunea autorului, logic sunt aplicabile tuturor tipurilor de sisteme de interacțiune.

Sistemul de categorii al lui Robert F. Bales este exhaustiv: orice comportament al participanților la discuție poate fi încadrat într-una din categoriile stabilite. Pentru a clasifica însă comportamentele se cere un înalt grad de reflexie, întrucât categoriile propuse sunt foarte generale. Sistemul este bidimensional, vizând atât comportamentul afectiv, cât și pe cel intelectual, fapt ce împiedică ordonarea pe o singură linie a categoriilor, de la cea mai puțin intensă până la cea mai intensă participare la discuțiile de grup. Într-adevăr, dat fiind cadrul de referință diferit, nu poate fi apreciat comportamentul celui care contribuie la destinderea atmosferei mai intens participativ decât comportamentul celui care orientează discuțiile sau evaluează informațiile, dar nici invers. Categoriile stabilite de Robert F. Bales sunt în acest sens discontinue. Ele permit alcătuirea profilurilor de discuții, reconstituirea desfășurării acestor discuții, precum și rolul fiecărui participant în discuția de grup.

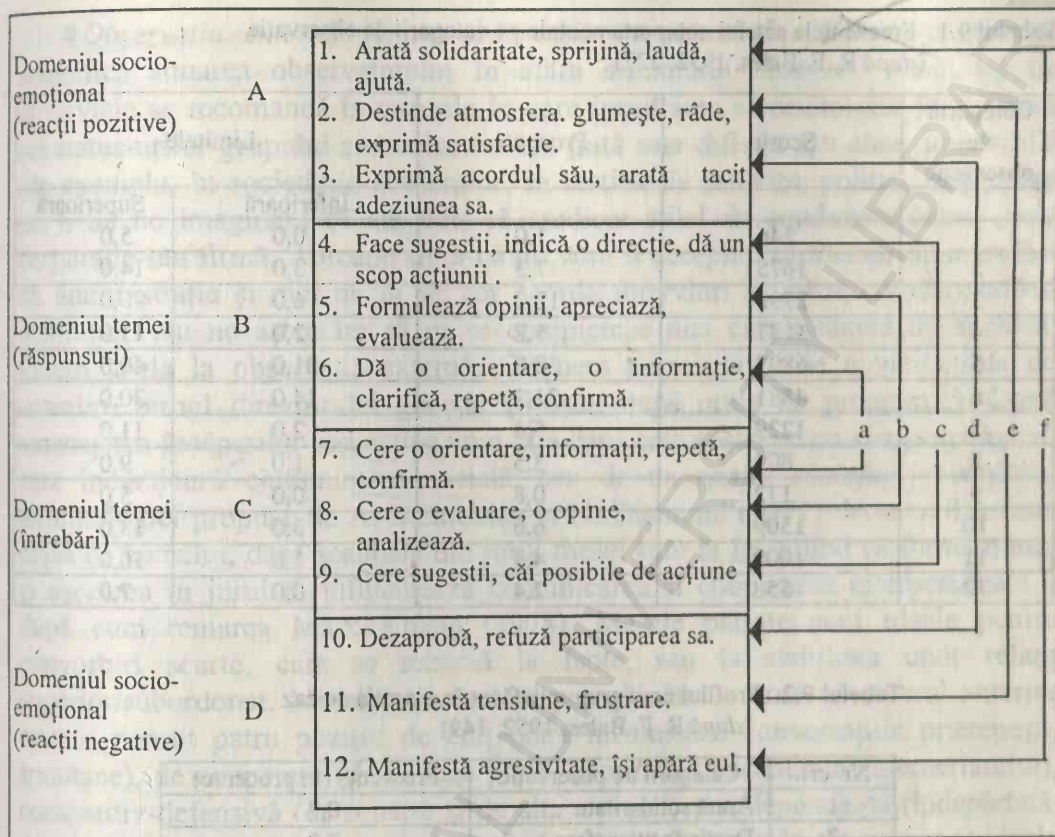

Fig. 9.2. Sistemul de categorii utilizat de R. F. Bales pentru studiul proceselor de interacțiune în cadrul discuțiilor de grup (1951, 218)

Astfel, Robert F. Bales analizează distribuția (în cifre brute și în procente) a frecvenței actelor comportamentale în cele 12 categorii pentru un total de 23 000 de acte înregistrate în observarea grupurilor de discuție (din școli, colegii, universități etc.) de diferite mărimi, punând în evidență unele uniformități (Tabelul 9.1).

Cunoscându-se distribuția în procente, pe categorii de observație și limitele acestei distribuții, pot fi caracterizate interacțiunile din grupurile cercetate după cum se abat, și cât de mult, față de mediile stabilite empiric. Astfel, Robert F. Bales prezintă în studiul *Some Uniformities of Behavior in Small Social System* (1952) profilul unui grup satisfăcut în discuție de caz (Tabelul 9.2).

Tabelul 9.1. Frecvențele actelor comportamentale pe categorii de observație
(după R. F. Bales, 1952, 222)

Categorii de observație	Scorul	Procente	Limitele	
			Inferioară	Superioară
1	246	1,0	0,0	5,0
2	1675	7,3	3,0	14,0
3	2798	12,2	6,0	20,0
4	1187	5,2	2,0	11,0
5	6897	30,0	21,0	40,0
6	4881	21,2	14,0	30,0
7	1229	5,4	2,0	11,0
8	809	3,5	1,0	9,0
9	172	0,8	0,0	5,0
10	1509	6,6	3,0	13,0
11	1009	4,4	1,0	10,0
12	558	2,4	0,0	7,0

Tabelul 9.2. Profilul unui grup satisfăcut în discuția de caz
(după R. F. Bales, 1952, 149)

Nr. crt.	Categorii de observație	Frecvența (în procente)
1	Arată solidaritate	0,7
2	Destinde atmosfera	7,9
3	Exprimă acordul său	24,9
4	Face sugestii	8,2
5	Formulează opinii	26,7
6	Dă o orientare	22,4
7	Care o orientare	1,7
8	Cere o evaluare	1,7
9	Cere sugestii	0,5
10	Dezaproabă	4,0
11	Manifestă tensiune	1,0
12	Manifestă opoziție	0,3

Din numărul total de 719 acte comportamentale înregistrate în discuția de caz, aproximativ trei pătrimi se încadrează în categoriile: acord, oferă opinii, oferă orientări. Reacțiile socioemoționale pozitive (aproximativ o treime din totalul înregistrărilor) sunt de șase ori mai numeroase decât reacțiile socioemoționale negative (5,3%). Aplicarea acestui procedeu de observație complet structurată în analiza discuției de caz a pus în evidență pentru grupul dat existența nesemnificativă a problemelor de integrare în grup a participanților la discuție (1,0%).

● *Observația externă versus observația participativă.* *Observația externă* semnifică situarea observatorului în afara sistemului observat. Acest tip de observație se recomandă în cazurile în care încadrarea cercetătorului în sistemul rol-status-urilor grupului sau colectivității țintă este dificilă sau chiar imposibilă (de exemplu, în societățile academice, în instituțiile militare, politice, religioase etc.). Să ne imaginăm că am dori să studiem stilul de conducere într-o mare corporație sau firmă. Aproape sigur că nu vom fi acceptați ca membri în consiliul de administrație și nici nu ni se vor acorda interviuri de către cei din staff-ul instituției. Nu ne așteptăm să ni se completeze nici chestionarele de anchetă. Putem apela la observația externă. Obținem permisiunea de a vizita sala de consiliu, biroul directorului general (firește, după orele de program...). După amenajarea încăperilor respective vom afla dacă este vorba de un *spațiu socioped*, care încurajează comunicarea socială, sau de un *spațiu sociofug* – conform terminologiei propuse de A. Mehrabian și N. Diamond (1971). Vom vedea dacă masa de consiliu, dacă scaunele din jurul mesei sunt la fel, știind că forma mesei și așezarea în jurul ei influențează comunicarea și cooperarea interpersonală – după cum remarcă Mark Knapp (1978). Mesele pătrate sunt ideale pentru convorbiri scurte, care se rezumă la fapte, sau la stabilirea unor relații superior/subordonat. Mesele standard dreptunghiulare – notează autorul anterior citat – permit patru poziții: de colț (care încurajează conversațiile prietenești, spontane), de cooperare (de aceeași parte, exprimând acceptarea parteneriatului), competitiv-defensivă (de o parte și de alta a mesei) și independentă (îndepărtată, de o parte și de cealaltă parte a mesei). La rândul lor mesele rotunde sunt ideale pentru discuțiile între persoanele cu status social egal. Să ne gândim la „Cavalerii Mesei Rotunde” ai regelui Arthur al celților din Britannia (sec. al VI-lea) care au luptat împotriva cuceritorilor anglo-saxoni, dar și la *efectul Steinzor*, care prevede că, în jurul unei mese rotunde, schimbul cel mai intens de informații se realizează cu persoana plasată diametral opus (Bernard Steinzor, *The Spatial Factor in Face-to-face Discussion Groups*, 1950). Cât privește scaunele din jurul meselor de consiliu sau din birourile manageriale trebuie să știm că ele scot în evidență rangul și puterea – dacă avem în vedere – mărimea și accesoriiile, înălțimea lor și locul unde vor fi așezate (Pease, 1992, 205). Vom măsura distanța dintre locurile participanților la discuțiile pentru luarea deciziilor și chiar lățimea sau diametrul mesei. Aceasta pentru că fiecare participant la discuții resimte negativ când nu îi este respectat spațiul personal, acea zonă ce înconjoară corpul uman, asemenea unei anvelope invizibile, care variază ca dimensiune în funcție de cultură, apartenența la genul social (masculin/feminin), tipul de relații (formale/informale) și de situația concretă (Robert Sommer, *Personal Space*, 1969). Ne va interesa calitatea materialelor din care este confecționat mobilierul, funcționalitatea, dar și amplasarea lui. Este privilegiată? Putem să fim aproape siguri că în respectiva instituție se încurajează mai degrabă respectarea strictă a regulilor (inclusiv de

rezolvare a problemelor), nu creativitatea. Datele furnizate de observația externă vor trebui coroborate cu cele obținute cu ajutorul altor metode, tehnici și procedee, dar ele nu sunt în nici un caz de neglijat.

Într-o cercetare sociologică este nu numai imposibil, dar și inutil să se înregistreze tot ce înseamnă viață socială. A observa comportamentul oamenilor 24 de ore din 24 este absurd; efortul nu este răsplătit de apropierea de adevăr. Dacă totul este semnificativ, atunci nimic nu este semnificativ. Va trebui să se procedeze selectiv – așa cum s-a procedat, de exemplu, în studiul procesului de industrializare și urbanizare la Boldești (Herseni, 1970). De asemenea, este exemplară pentru observația externă înregistrarea interacțiunii în grupurile de muncă în cercetările conduse de Elton Mayo efectuate într-o filatură din Philadelphia (1925) și în atelierele din Hawthorne, lângă Chicago, ale Companiei Western Electric (1924-1943).

Observația externă (sau nonparticipativă) este caracteristică studiilor de laborator, în timp ce observația participativă se întâlnește în studiile sociologice de teren și cu deosebire în cercetările de antropologie culturală. Sigur, se cunosc și excepții de la această regulă. Cercetarea din anii 1967-1968 asupra unui eșantion de 1217 de persoane, în Franța, pe care se bazează lucrarea lui Pierre Bourdieu (1979/1984) privind mentalul burgheziei contemporane constituie un exemplu cu valoare teoretică și metodologică esențială. Concomitent cu aplicarea chestionarului (26 de întrebări închise și deschise, la care se adaugă 12 întrebări de clasificare), operatorii de interviu trebuiau să completeze și o fișă de observație despre locuința, îmbrăcămintea, frezura/coafura, vorbirea persoanelor intervievate (vezi Lecturi 9.2).

Observația participativă înseamnă „a lua parte – pe cât permite situația – conștient și sistematic la viața activă, ca și la interesele și sentimentele grupului studiat” (Kluckhohn, 1956, 97). Practicând acest tip de observație, cercetătorul nu numai că este prezent în colectivitatea studiată, dar se și integrează în situația observată, în viața de zi cu zi a grupului.

Așa cum apreciază Danny L. Jorgensen (1989, 13-22), observația participativă se definește prin șapte caracteristici de bază:

- Descrierea vieții sociale *se face prin perspectiva celor dinăuntru grupului*, a oamenilor aflați într-o anumită situație sau într-un cadru bine determinat. Ce progres în cunoaștere asigură această perspectivă? Să ne gândim la *teorema lui Thomas* (1928): Dacă o persoană definește situațiile ca reale, atunci sunt reale și consecințele lor. Înseamnă că după modul în care oamenii conferă sens lumii în care trăiesc așa va fi realitatea. Viața socială este așa cum o construiesc nativii, oamenii dinăuntru societății sau grupurilor sociale studiate. Firește că definirea situațiilor de către nativi poate fi eronată, marcată de credințe, influențate de sentimente etc., dar tocmai o astfel de realitate determină

interacțiunile membrilor comunității și din afara ei, ca străin, nu o poți cunoaște, nu poți înțelege mobilul interacțiunilor și nici structura socială. Observația participativă permite însă acest lucru.

- În observația participativă *se are în vedere viața de zi cu zi a oamenilor în mediul în care aceștia își duc existența*. Pentru metodologia observației participative este importantă viața cotidiană *aici și acum*, nu comportamentele oamenilor în laboratoarele experimentale, în situațiile artificial create.
- Observația participativă *conduce la generalizări ca teorii interpretative*, nu la teorii explanatorii rezultate în urma testării cauzale. Generalizările și interpretările inspirate de observația participativă sunt utilizate, totuși, în luarea deciziilor cotidiene.
- Observația participativă *se înscrie într-un proces de cercetare flexibil*, deschis, atât în ceea ce privește identificarea problemelor de studiu, cât și sub raportul procedeele de colectare a datelor și a modalităților de teoretizare. Se pornește de la experiența imediată a oamenilor în situațiile concrete de viață. În final, se ajunge la descrierea calitativă a vieții sociale în termenii limbajului uzual al nativilor, al membrilor colectivităților studiate.
- *Abordarea calitativă, în profunzime, studiul de caz sunt implicate de metodologia observației participative, ceea ce presupune descrierea detaliată și analiza adâncită a unei unități sociale sau a unui aspect al vieții sociale*. De regulă, se face apel la observația participativă când urmează a se studia holistic o cultură sau o societate, o subcultură sau o organizație, un grup uman, practicile, credințele sau interacțiunile umane. Scopul este de a descrie *comprehensiv și exhaustiv un aspect important sau unic al vieții sociale*.
- Cercetătorul care utilizează observația participativă trebuie să joace rolul de participant la viața de zi cu zi a unității sociale investigate. De-a lungul cercetării de teren, observatorul participant poate juca mai multe roluri, de la cele dictate de recunoașterea deschisă a scopului de cunoaștere științifică până la cel de cercetător științific acoperit.
- În observația participativă, *se utilizează strategii specifice în funcție de unitatea socială investigată*. Experiența de viață a cercetătorului constituie o sursă de date foarte importantă. În diferite momente ale cercetării se valorifică în scopul cunoașterii științifice documentele sociale de toate tipurile, ca și interviurile, în special, nestructurate și chiar chestionarele, de regulă, cu întrebări deschise. Modul de înregistrare a datelor colectate prin observație participativă are o importanță deosebită. În afara aparatului de fotografiat, de filmat, a casetofonelor și a echipamentelor audio-video, în prezent sunt utilizate și computerele.

Termenul de „*observație participativă*“ a fost introdus în vocabularul sociologiei în 1924 de către Edward C. Lindeman în lucrarea *Social Discovery*, în care, criticând abuzul de cercetări pe bază de chestionar, lansa îndemnul: „Dacă vrei să știi cu adevărat ce face o persoană, observ-o!“ (Stacey, 1970, 50). Bronislaw Malinowski (1884 – 1942), inițiatorul funcționalismului în antropologia culturală și unul dintre cei care au ilustrat valoarea observației participante în studiul culturilor izolate, nota: „Nu este greu ca în acest gen de muncă etnograful să abandoneze uneori aparatul fotografic, blocnotesul și creionul, pentru a lua parte la ceea ce se petrece. El poate participa la jocurile indigenilor, poate să-i însoțească în vizitele și plimbările lor, să se așeze, să asculte, să participe la conversație... Din aceste incursiuni în viața indigenă... am căpătat sentimentul foarte clar că felul lor de a fi în diverse ocazii de tranzații tribale, conduita lor îmi deveneau mai clare și mai inteligibile ca înainte“ (Malinowski, 1922/1984, 21).

Rolul cercetătorului în observația participativă poate fi – după Raymond L. Gold (1958) – acela de: *totalmente participant*, *participant ca observator*, *observator ca participant* și *totalmente observator*. În primul caz, cercetătorul ascunde rolul său de observator și se integrează în viața colectivității studiate cât mai mult posibil. El interacționează cât mai natural cu cei pe care îi studiază, își încorporează rolurile sociale impuse de grup, dar trebuie să rămână, totuși, el însuși, adică observator, acesta fiind „rolul său primar“ (Gold, 1958/1970, 375). Participantul ca observator își dezvăluie rolul de cercetător, dar își consacră bună parte din timp activităților comune ale grupului studiat. În contrast, observatorul ca participant reduce timpul dedicat activităților nelegate de cercetarea propriu-zisă. Raymond L. Gold (1958/1970, 377) apreciază că „rolul de observator participant este utilizat în studiile care implică interviuarea nerepetată“ și că „observarea este mai mult formală decât informală“. Dat fiind faptul că observatorul ca participant are contact cu grupul studiat o perioadă de timp relativ scurtă, există riscul unei cunoașteri superficiale a interacțiunilor sociale din cadrul acestuia. În fine, observatorul total nu se implică în viața grupului și nu intervine în desfășurarea fenomenelor studiate. „Rolul de observator total îl îndepărtează pe cercetătorul de teren de interacțiunile sociale cu cei studiați“ (Gold, 1958/1970, 378).

Herbert J. Gans (1962/1982, 398-399), precizând că în studiul său despre italienii-americani din zona West End a orașului Boston a utilizat observația participativă, consideră că este mai util să se vorbească despre tipurile de observație participativă în funcție de comportamentul cercetătorului, nu de gradul în care persoanelor studiate li se dezvăluie identitatea acestuia (absolut secret, parțial recunoscut, recunoscut total), conform tipologiei lui Raymond L. Gold. Astfel, pot fi identificate trei tipuri de observație participativă: 1) *Cercetătorul se comportă ca observator*, adică este fizic prezent la desfășurarea evenimentelor, dar nu participă la derularea lor; 2) *Cercetătorul participă, dar în calitate de*

cercetător, ceea ce înseamnă că are rol de „cercetător-participant”; 3) *Cercetătorul participă*, devenind în această situație „participant real”, abdicând pe moment de la rolul său de cercetător, reluându-și-l însă după consumarea evenimentului.

Așa cum remarca Danny L. Jorgensen (1989, 53), de la *complete outsider* la *complete insider* cercetătorul care optează pentru metodologia observației participative parcurge o gamă întreagă de stadii schimbându-și *poziția socială* (social location) de pe care înregistrează viața de zi cu zi a comunităților studiate. Ca și *poziția fizică* (*physical position*) – distanță sau apropiere de fenomenul observat – poziția socială adoptată deliberat de către cercetător influențează hotărâtor ceea ce va observa, în ciuda dorinței acestuia de a furniza o imagine corectă, de a cunoaște obiectiv viața socială. Ceea ce se observă, în final, depinde de poziția socială (cea a șomerilor sau a patronilor, a majoritarilor sau a minoritarilor, a femeilor sau a bărbaților, a profesorilor sau a studenților etc.) pe care se plasează cercetătorul. Nu există, firește, o poziție care să asigure o perspectivă perfectă asupra tuturor fenomenelor sociale studiate. De fiecare dată cercetătorul va decide unde să se plaseze pentru a obține cea mai adecvată imagine, conștient fiind că oricare din perspective conține limitatori intrinseci, erori inerente. De aceea, observatorul participant va încerca să își schimbe poziția de observare pentru a înregistra fenomenul studiat din cât mai multe perspective. Această strategie reduce posibilitatea unor observații incorecte (inaccurate observation).

Patricia A. Adler și Peter Adler (1994, 379) apreciază că, în perspectiva abordării calitative, practica cercetărilor bazate pe observația participativă pune în evidență o accentuare a implicării cercetătorului în viața comunității studiate, astfel că se poate vorbi de trei roluri predominante ale observatorului: *cercetător-membru-deplin*, *cercetător-membru-activ* și *cercetător-membru-periferic*. Această tipologie a rolurilor observatorului cercetător științific permite diferite combinații cu tipologia propusă de Raymond L. Gold (1958).

Așa cum foarte judicios remarca Petru Iluț (1997, 81), „participarea și observația ca membru complet, membru activ sau membru periferic depind de caracteristicile socio-demografice ale colectivităților și grupurilor investigate și de condițiile concrete în care se desfășoară”.

Problemele ridicate de observația participativă sunt numeroase, vizând atât tehnica de cercetare, cât și deontologia. Vom declara scopul real al cercetării? Ne vom declina identitatea? Cât de activă va fi participarea cercetătorului la viața grupului studiat? În funcție de răspunsurile la aceste întrebări cursul observației se va modifica, iar din combinarea axelor „participare” și „declararea statusului de observare” rezultă patru situații în care se poate afla cercetătorul vieții sociale (Figura 9.3).

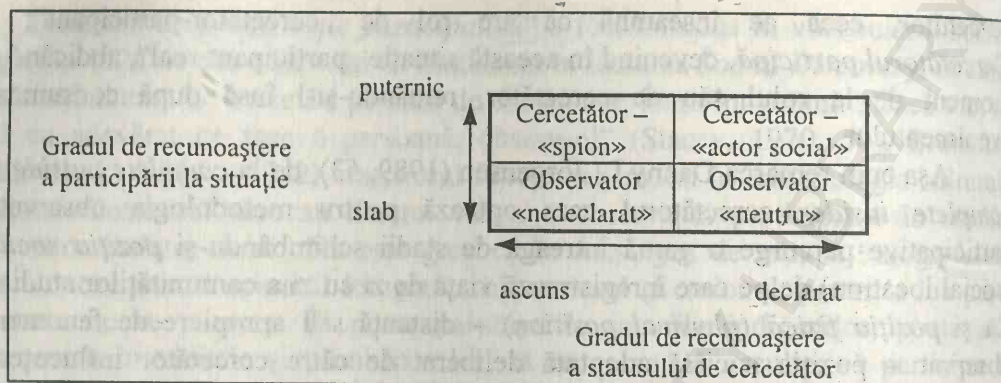

Fig. 9.3. Situațiile observatorului participant (după Kohn și Nègre, 1991, 118)

Precizăm că în cursul desfășurării cercetării statusul observatorului se poate schimba: din observator nedeclarat, cercetătorul poate deveni cercetător neutru sau actor social. De asemenea, gradul de implicare în viața grupului se poate schimba. Menționăm că există o literatură bogată vizând acest tip de observație (I. C. Jarvie, 1969; P. Kloos, 1969; G. J. McCall și J. L. Simmons, 1969; Margaret Stacey, 1969; Virginia L. Olsen și Elvi Waik Whittaker, 1970; H. S. Becker, 1970).

Pentru a ilustra strategia observatorului participant, să luăm în discuție cercetarea antropologului D. M. Vesperi (1985) la care face trimitere Danny L. Jorgensen (1989, 57). Tânărul antropolog american și-a propus să studieze viața persoanelor foarte bătrâne care trăiesc în sărăcie, fiind dependente de serviciile sociale. S-a gândit că orașul St. Petersburg, din Florida, oferă cele mai bune condiții pentru studiul pe care și l-a propus, dat fiind faptul că o mare parte din locuitorii orașului erau persoane în vârstă, în evidența serviciilor sociale. Ca tânăr cercetător, nu putea să-și asume rolul de „spion“ (*complete insider*). S-a stabilit în St. Petersburg și a început să-i intervieveze pe bătrânii de pe străzile orașului, ca simplu cetățean, ca simpatizant al acelor defavorizați și posibil prieten al lor, în fine, ca cercetător științific. Uneori făcea observație participativă, ca cercetător neutru, alteori ca „cercetător acoperit“, nedeclarat. Cel mai adesea observa comportamentul persoanelor foarte bătrâne și foarte sărace, stând pe o bancă în parc.

Observația participativă are prin excelență un caracter descriptiv și adesea doar un scop explorativ. William Foote Whyte, clasic al acestui tip de observație, în *Street Corner Society: The Social Structure of an Italian Slum* (1943) răspunde unei probleme privind organizarea socială în orașele americane. Complexitatea problemei, inexistența unei teorii adecvate (la acea dată exista prejudecata că la periferia orașelor americane domnește dezorganizarea socială) l-a determinat pe

William Foote Whyte să încerce observarea explorativă a fenomenului. S-a mutat în *Cornerville*, locuind într-o cameră la o familie de italieni. Pentru că părinții respectivei familii nu vorbeau englezește, a început să învețe limba acestora, în scurt timp reușind să vorbească italiana fluent. Faptul că a făcut efortul de a învăța limba comunității studiate s-a dovedit a fi foarte important, chiar dacă discuțiile cu persoanele din generația a doua s-au purtat totdeauna în limba engleză: i-a convins pe nativi de „interesul sincer și simpatetic pentru populația din *Cornerville*“ (Whyte, 1943, V.). De la fereastra locuinței lui a început să observe o bandă (termenul are aici o nuanță neutră) de pe Norton Street. În această fază, observația nu era participativă. Treptat (cercetarea a durat trei ani și jumătate), William Foote Whyte s-a integrat în subcultura bandei, a învățat „limbajul“ ei, a fost acceptat și sprijinit să desfășoare cercetarea. La constituirea ei, la începutul anului 1937, banda număra șase membri; apoi banda și-a mărit numărul la treisprezece membri, în vârstă până la 29 de ani. Toți copilariseră în același mediu, învățaseră la aceeași școală; unii lucrau permanent în fabrică, alții doar ocazional. Fiecare avea un loc bine stabilit în organizarea bandei. Inițial, Nutsy fusese șef. Într-o confruntare directă, Doc îl învinge pe Nutsy și devine șeful bandei. Pozițiile celorlalți membri ai bandei se conturează după cum activaseră sub conducerea lui Nutsy (Frank, Joe, Alec, Carl, Tonny) sau intraseră în bandă ca urmare a prieteniei lor cu Doc (Danny, Mike, Long John).

Cercetarea lui William Foote Whyte înlătură prejudecata dezorganizării sociale în slums-ul orașelor americane și aduce totodată contribuții prețioase la tehnica observației participative, prin formularea unor reguli de aplicare a acestei tehnici. Astfel, observatorul: trebuie să ia legătura în primul rând cu liderul (conducătorul, personajul central) grupului observat; trebuie să atragă toate persoanele care doresc să conlucreze eu el; trebuie să se abțină de la aprecierea sau dezaprobarea comportamentelor observate; să evite de a lua parte la conflicte, care pot diviza grupul.

Matilda White Riley (1963, 62), comentând cercetarea lui William Foote Whyte (1943), atrage atenția asupra câtorva caracteristici definitorii pentru studiile bazate pe observația participativă. În primul rând, obiectivul cercetării: așa cum declară autorul chiar în *Prefață*, scopul era de a obține o imagine autentică (*intimate view*) a vieții din *Cornerville*, pe baza căreia să poată face generalizări despre sistemele sociale. Și-a concentrat atenția asupra unui subsistem distinct – banda (*the gang*). În terminologia lui Robert K. Merton (1959), a procedat la o *cercetare strategică*: studiind o parte a sistemului social a vizat întregul sistem social, întrucât partea (grupul social, banda) reprezintă în miniatură sistemul general al rol-statusurilor și interacțiunilor sociale. În al doilea rând, apelând la observația participativă, William Foote Whyte a participat la

activitățile de zi cu zi ale comunității: a locuit mai mult de trei ani împreună cu cei pe care îi studia, în același apartament, s-a alăturat clubului lor (*Italian Community Club*), a luat parte la meciurile echipei de bowling, a mers cu italiencele la dans, s-a asociat campaniei electorale locale, i-a vizitat la domiciliu pe membrii bandei studiate. S-au creat astfel obligații reciproce. Cei din bandă l-au ajutat pe cercetător, explicându-i ce se întâmplă în grupul lor, ce semnificație au pentru ei cele observate de el.

După aproape douăzeci de ani de la publicarea cercetării lui William Foote Whyte, apare o lucrare, devenită și ea „clasică”: *The Urban Villagers. Group and Class in the Life of Italian-Americans* de Herbert J. Gans (1962), în care, pe baza observației participative în zona *The West End* a orașului Boston, vecină zonei *The North End* studiate în *Street Corner Society*, au fost descrise familia și grupurile, comunitățile, politica și cultura etnică în America modernă. Cercetătorul a trăit alături de italienii-americani pe care i-a studiat (octombrie, 1957 – mai, 1958), urmărind să descrie un cartier sărac (*slum*) și modul de viață al populației cu venituri mici. A rezultat un raport de cercetare exemplar.

A intra în cadrul social al grupului observat și a păstra și dezvolta relațiile cu nativii constituie o artă și o știință în același timp. Încă în 1922, Bronislaw Malinowski preciza premisele oricărui studiu bazat pe observația participativă: respectarea „spiritului științific, cunoașterea valorilor și criteriilor etnografiei moderne... plasarea într-o bună condiție de observare, direct între nativi... și aplicarea unui set de metode speciale de colectare, manipulare și înregistrare a datelor” (Malinowski, 1922/1984, 6). Se acceptă astăzi că relațiile cu nativii trebuie să se bazeze pe încredere, cooperare, echilibru și prietenie. Danny L. Jorgensen (1984, 69) consideră că cercetarea de teren în perspectiva observației participative presupune negociere, reciprocitate și relații de schimb între cercetători și nativi. Încrederea și cooperarea se obțin dacă nativii cunosc adevărata identitate socială a cercetătorului. Prezentarea de sine a cercetătorului, cu sinceritate, induce relații autentice cu nativii. Totdeauna trebuie, însă, păstrate proporțiile. Această regulă guvernează și relațiile de schimb între observatorul participant și persoanele studiate. Se vor oferi bani pentru informațiile furnizate? Câți? Se vor oferi bunuri simbolice? Ce fel de gratificații nonmateriale? Nu există reguli stricte pentru ridicarea barierelor dintre cei observați și cercetători, dar trebuie luate în considerare așteptările nativilor, expectațiile lor.

Observația continuă versus observația eșantionată. Observarea continuă se referă la perioade limitate din viața unei colectivități sau la secvențele comportamentale ale unui număr mic de actori sociali bine precizate. De regulă, se procedează la o eșantionare a comportamentelor ce urmează a fi observate. Este practic imposibil să observi toate unitățile de comportament ale unui individ. În

funcție de obiectivele cercetării vor fi reținute doar comportamentele relevante, adică se va face o selecție a faptelor de observație. „Observația presupune, prin definiție, o alegere a faptelor de observat. Este o distingere clară a unor detalii semnificative dintr-un tot amorf. Este un rod al unor idei pe care mai dinainte le ai asupra a ceea ce este și ceea ce nu este semnificativ“ (Stahl, 1934, 5).

Observația eșantionată (sau instantanee), pusă la punct în 1934 de către Tippett, se bazează pe tehnica sondajului, fiind numită uneori „eșantionaj al muncii“ sau „inspecție instantanee“. În sociologie, deși observația instantanee pornește de la ceea ce îndeobște se înțelege prin „privirea maistrului“ nu este deloc o inspecție și, mai ales, nu este făcută cu scopul de a controla, nefiind aplicabilă doar în studiul muncii.

Observația instantanee prezintă avantajul de a fi relativ comodă, putându-se aplica fără perturbarea comportamentului celor studiați. Există posibilitatea aplicării acestei metode fără ca persoanele studiate să fie avertizate; procedeul implică anumite riscuri: observatorul, odată deconspirat, pierde total încrederea celor în mijlocul cărora efectuează studiul. Marele avantaj pe care îl conferă aplicarea acestei metode constă în posibilitatea ce se creează de a studia alternativ mai multe activități într-o perioadă de timp scurtă. Prin intermediul observației instantanee se poate stabili, cu un grad convenabil de precizie (de exemplu, în studiul muncii), lista operațiilor ce se efectuează, ponderea fiecărei operații (ca timp, în procente) și se poate compara ceea ce efectiv se face cu ceea ce este prevăzut a se face. Observația instantanee este recomandabilă să se aplice numai în studiul unor activități variate. Aplicarea practică a metodei trebuie să țină seama de gradul de precizie pe care dorim să-l aibă rezultatele. Prin convenție, se consideră că un grad de precizie de 0,05 este convenabil. Modalitatea de calcul este dată de formula:

$$P = 2 \sqrt{\frac{1-p}{N \times p}}$$

în care: P este gradul de precizie dorit; p = procentul operațiilor stabilit prin observații prealabile; N = numărul de observații efectuate.

Formula poate fi utilizată nu numai pentru stabilirea gradului de precizie al studiului, când este cunoscut numărul de observații efectuate, ci și pentru stabilirea numărului de observații necesare, când stabilim de la început un grad de precizie anume dorit (de regulă 0,05). Formula, în acest caz, ia forma:

$$N = \frac{4}{p^2} \times \frac{1-p}{p}$$

Dăm un exemplu de folosire a acestor formule de calcul preluat de la Roger Mucchielli (1968, 52).

$$P = 2 \sqrt{\frac{1 - \frac{50}{100}}{1 \times \frac{50}{100}}} = 2 \sqrt{\frac{0.50}{50}} = 2 \sqrt{\frac{1}{100}} = 2 \times \frac{1}{10} = \frac{2}{10} = 20\%$$

1. $P = 50\%$

$N = 100$

$P = ?$

$$P = 5\% \frac{5}{100} = 2 \sqrt{\frac{1 - \frac{50}{100}}{N \times \frac{50}{100}}} = 2 \sqrt{\frac{0.50}{N \times 0.50}}$$

2. $p = 50\%$

$N = ?$

$$N = \frac{4}{\left(\frac{5}{100}\right)^2} \times \frac{0.50}{0.50} = \frac{4}{0.05^2} \times 1 = \frac{4}{0.0025} = 1.600 \text{ observații}$$

Ca momente importante în aplicarea observației instantanee, în afara stabilirii prin observație a ponderii elementelor în cadrul activității studiate, amintim *fixarea intervalelor dintre observațiile instantanee*; aceasta se realizează în funcție de timpul total de studiu, de numărul activităților care sunt studiate și de distanța dintre locurile de desfășurare a acestor activități. Se ia în considerație timpul minim pentru parcurgerea distanței între cele mai îndepărtate locuri ce sunt studiate alternativ.

Determinarea momentelor de efectuare a observațiilor instantanee se face prin tragere la sorți. În final, se completează o fișă de observație în care sunt trecute: numărul observațiilor, ziua, orarul de observare, conținutul observării și eventualele remarci explicative suplimentare.

Lecturi 9.3

SEPTIMIU CHELCEA

Fotografia

Fotografia constituie un document, din păcate, prea puțin utilizat ca sursă de informații în cercetarea sociologică. În investigația sociologică de teren, fotografia a fost utilizată mai mult pentru a ilustra, decât pentru a demonstra. Ea este însă frecvent întâlnită ca modalitate auxiliară de prezentare a situațiilor experimentale. Dacă facem abstracție de lucrarea *Expresia emoțiilor la om și la animale* (1873), a lui Charles Darwin, care se numără printre primele utilizări în scop științific ale fotografiei, în întreaga literatură sociologică nu s-a semnalat încă nici o cercetare sociologică mai relevantă bazată exclusiv pe studiul fotografiilor sau utilizând acest tip de document vizual ca sursă principală de informații, cu toate că fixarea pe hârtie fotografică a imaginii persoanelor, a grupurilor și colectivităților, a acțiunilor și produselor activităților umane are o incontestabilă valoare de observare indirectă, uneori imposibil de înlocuit cu observarea directă. Pe baza fotoreportajului *Viața străzii în Londra*, realizat de John Thomson în 1877, beneficiem de posibilitatea observării indirecte a cartierelor mizere din cel mai mare oraș industrial al secolului trecut. Dar fotografia nu ne apropie numai trecutul, ea anulează și depărtarea. Fotografiile realizate în China în 1873 de către Felice Beato – ca să luăm numai două exemple din istoria reportajului fotografic (Unteanu, 1978) – realizează concomitent funcția de apropiere a trecutului și de ștergere a distanțelor, făcându-ne accesibile observației indirecte fenomene culturale îndepărtate spațio-temporal.

De asemenea, fotografia ne face martori indirecți ai unor evenimente istorice. Roger Fenton, considerat primul fotoreporter de război, realizează un număr de 360 de fotografii în războiul din Crimeea (1855). Matthew B. Brady ia nu mai puțin de 8000 de imagini din războiul de secesiune (1861-1865), constituind un document de excepțională însemnătate pentru istoria SUA. Sunt celebre în întreaga lume fotoreportajele din timpul celui de al doilea război mondial și cele din războiul din Coreea, realizate de David Duncan și publicate în revista *Life*. Și faptele cotidiene reproduse în fotografie pot constitui documente sociologice de mare valoare: de exemplu fotografia „Copii muncind în filatură”, realizată în 1908 de către Lewis W. Hine.

Apariția fotografiei nu devansează cu mult constituirea sociologiei ca știință. Prima fotografie, cea realizată de Joseph Nicéphore Niepce (1765-1833) reprezentând curtea sa din Chalon-sur-Saône (Franța) este datată 1826. Concomitent, Jacques Mandé Daguerre (1787-1851) contribuie la dezvoltarea tehnicii fotografice. În 1839, el creează *dagherotipia* și, reducând timpul de expunere de la 8 ore la 30 de minute, dă posibilitatea aplicării practice a fotografiei. Utilizările fotografiei sporesc pe măsura reducerii timpului de expunere. Introducerea colodice-lui (Frederich Scott Archer, 1851) îmbunătățește tehnica fotografică, putându-se acum lua imagini „pe teren”. Filmul flexibil avea și el noi progrese. Crearea aparatului de fotografiat plat (1925) –

inventat de Oscar Barnach (1879-1936) – a revoluționat tehnica fotografică. Față de vechile aparate foto care cântăreau mai mult de 30 kg, noul aparat Leika era cu adevărat portativ. El permitea luarea a 36 de fotografii fără schimbarea filmului, înlocuirea casetei la lumina zilei, luarea imaginilor fără fixarea aparatului pe trepied, oferind în plus imagini foto de bună calitate. În 1935, Eastman Kodak Company realizează primele fotografii color. Introducerea „sistemului polaroid“ (Edwin H. Lond, 1947) scurtează la 60 de secunde timpul de obținere a unei fotografii. Astăzi, intervalul de timp de la luarea imaginii până la obținerea pozitivilui alb-negru este de numai 10 secunde și de 50 de secunde pentru filmul color (sistemul polaroid color, 1963). Aplicarea electronicii în domeniul fotografiei, „sistemul magnetic video“, se numără printre perfecționările tehnicii fotografice care au lărgit mult aria de aplicare a fotografiei, impunând-o ca un mod fundamental al comunicării de masă. Pentru aceasta, a face o fotografie bună nu era suficient, trebuia găsită modalitatea de a o reproduce în ziare și reviste. Primele reproduceri de fotografii le datorăm lui Frederic Eugene Ives (Universitatea Cornell, 1879). În martie 1880, Stephen Horgan începe publicarea în *Daily Graphic* a seriei de fotografii, imagini din natură. Curând reproducerea în presa tipărită a fotografiilor devine o practică curentă. Din 1897, revista *Tribune* publică cu regularitate în paginile ei fotografii, fără a fi ceea ce se numește astăzi o revistă ilustrată. Prima revistă ilustrată este revista *Life* (1936), care publică săptămânal circa 75 de fotografii din întreaga lume, dar dispune de circa 1000 de fotografii pe zi, din care își face selecția. Un an mai târziu, în 1937, își începe apariția revista *Look*, impunând fotojurnalismul în cadrul mijloacelor comunicării de masă.

Din punct de vedere ziaristic, publicarea fotografiilor se clasică astfel: unice, serii de fotografii (luate la intervale mari, din diferite unghiuri, secvențe fotografice, la intervale scurte, din același unghi, istorii, ilustrate).

În ultimul timp, interesul pentru istoria fotografiei și impactul ei social pare a fi sporit. Gisèle Freud, după absolvirea cursurilor de sociologie făcute la Frankfurt cu Karl Mannheim și Theodor W. Adorno, publică *Photographie et Société* și *Memoires de l'oeil*. Wilfried Wiegand publică în 1980 lucrarea *Frühzeit des Photographie* este dedicată începuturilor tehnicii și artei fotografice (1826-1890). Nu demult, Stanley Milgram, profesor de psihologie la Universitatea din New York, a publicat *ASMP Journal of Photography in Communication*, un studiu fundamental despre fotografie în perspectivă psihologică. Studiul a fost reprodus în revista *Society* (1975), ca și în revista *Psychologie* (Milgram, 1979, 7-14). Perspectiva psihosociologică asupra fotografiei ne ajută la înțelegerea fotografiei ca document. Și pentru fotografie se pune aceeași întrebare ca pentru oricare alt document personal: ce îi determină pe oameni să realizeze un astfel de document? De ce se fotografiază oamenii? De ce fotografiază și acțiunile altora, locuri, lucruri, oameni, acțiuni și fenomene? Stanley Milgram consideră că între portretul în pictură și portretul fotografic există o asemănare profundă dată de faptul că și într-un caz și în celălalt oamenii oferă o imagine convențională. Ei pozează. Vor să se prezinte într-o lumină favorabilă. Din cele o mie de fețe pe care ni le oferă oglinda, nu o acceptăm decât pe aceea care este în acord cu

imaginea de sine. Fotografiile portret sunt așadar o expresie a imaginii de sine. Iată de ce portretele fotografice ale oamenilor politici, ale literaților sau oamenilor de știință sunt adevărate documente, oferind informații psihologice, dar și sociologice, știut fiind că imaginea de sine se formează în interacțiunea cu alții, are o determinare socială.

Studiul „atitudinilor de pozare” dezvăluie faptul că se preferă imaginea „civică”: savanții se lasă fotografiați în bibliotecă, sportivii pe stadioane ș.a.m.d. În general, ne fotografiem în momentele fericite ale existenței noastre. Ca și în cazul memoriei – așa cum se știe, se rețin cu predilecție evenimentele plăcute – se poate vorbi de o „afectivitate a fotografiei”. Reținând pe peliculă, de regulă, doar situațiile agreabile, omul tinde să aureoleze evenimentele trecute, își creează singur o legendă a vieții lui sau a vieții de familie. Albele de fotografii cuprind de cele mai multe ori „vieți romanțate”. Sociologul trebuie să facă deci distincție între portretul real și cel fotografiat, între viața reală și viața romanțată din fotografie. În plus, nu toți oamenii au aceeași disponibilitate pentru fotografie. Nu toți dispun de mijloace egale pentru a alcătui albume de fotografii. Dar chiar dacă ar avea toți aceleași posibilități de a se fotografia, tot s-ar naște discrepanțe pentru că unii oameni au tendința de se lăsa fotografiați, chiar caută astfel de ocazii, în timp ce alții acceptă cu greu să se fotografieze, atât singuri cât și în grup. Se pare că majoritatea (circa 65%) o alcătuiesc aceștia din urmă. Rezultă de aici că cei ce se fotografiază nu sunt reprezentativi pentru întreaga populație.

Și în studiul fotografiilor cred că se poate face aceeași distincție ca și în studiul biografiilor sociale. Fotografiile – să spunem – „spontane” au altă valoare în raport cu fotografiile „provocate” realizate pe baza „indicațiilor” fotoreporterului în viziunea artistului fotograf. De asemenea, credem că se poate face o distincție între fotografiile „de compoziție” și „fotografiile instantanee”. Și unele și celelalte pot fi spontane sau provocate. Fotografiile instantanee provocate în special de către cercetătorii vieții sociale au, în timp, o valoare de document, comparabilă cu cea a biogramelor. Fotografiile spontane lasă o mai mare marjă de libertate în autoexprimarea imaginii de sine: celelalte exprimă mai mult imaginea pe care și-a format-o fotoreporterul sau artistul fotograf. Și într-un caz și în celălalt individul acceptă doar o anumită imagine. Dovadă, păstrarea în albumele fotografice numai a anumitor fotografii și oferirea spre reproducere în presă – atunci când e cazul – a uneia și aceleiași imagini, chiar dacă depășită de timp.

Și fotografierea anumitor locuri sau lucruri nu este deloc întâmplătoare. În mod spontan, fixăm imaginea locurilor în care ne-am simțit fericiți, includem în fotografie lucrurile ce ne bucură sau exprimă statutul nostru social. Aparatul foto face parte din echipamentul nostru în excursie, în călătoriile noastre. Pentru o anumită categorie socială, fotografierea în așa fel încât să apară în imagine și ceasul de mână echivalează azi cu includerea automobilului proprietate personală în cadrul fotografic. În același sens, fotografierea alături, cât mai aproape, de o personalitate marcantă exprimă statutul social. Pentru interpretare este necesar însă să cunoaștem contextul concret al luării imaginii, frecvența apariției anumitor persoane într-un grup ș.a.m.d. Uneori colecțiile de fotografii ajută la reconstituirea vieții sociale. Cele 3000 de fotografii,

alcătuind colecția Bernhard și Hilla Becher (Germania) reconstituie universul industrial al Americii de nord și Europei de vest în perioada 1830-1970. Albumul publicat de cei doi artiști fotografi, *Anonyme Skulpture* (1970), reprezentând imagini „nude” (fără efecte fotografice speciale) de furnale, turnuri de răcire, silozuri, gazometre, cuptoare de var etc. constituie o istorie ilustrată a tehnicii, cu atât mai valoroasă cu cât progresul face să dispară mai rapid obiectivele industriale vechi decât vechile construcții de locuit, care adesea se păstrează tocmai pentru vechimea lor.

În afara fotografiilor document, a căror valoare am relevat-o, fotografia servește și pentru reproducerea unor documente. „Această funcție a fotografiei – așa cum arată Maurice Duverger – permite accesul tuturor celor interesați la toate documentele, sporind astfel calitatea analizelor efectuate. În plus, reproducerea fotografică a documentelor rafinează inteligența, intuiția și cultura de specialitate a cercetătorului în același mod cum reproducerea operelor de artă dezvoltă cultura artistică” (Maurice Duverger, 1966, 92).

În sociologia românească, fotografia a fost larg utilizată în școala sociologică a profesorului Dimitrie Gusti. În „Tehnica monografiei sociologice”, H. H. Stahl preciza: „Aparatul fotografic trebuie să fie socotit, de asemenea, ca o unealtă indispensabilă (sublinierea noastră) cercetătorului la teren” (Stahl, 1934, 30). În campaniile de cercetări de la Runc, Nerej, Fundul Moldovei ș.a. s-a utilizat fotografia atât pentru studiul cadrelor (vederea generală asupra mediului geografic, așezările umane, tipurile umane), cât și pentru înregistrarea manifestărilor (industrii sătești, meserii, interioare, costume, șezători etc.). Fiecare fotografie luată pentru documentare era însoțită de o fișă explicativă cuprinzând: nr. curent, numele celui care a făcut fotografia, data, tema, conținutul imaginii, numele celui fotografiat.

Este de reținut faptul că în cadrul școlii sociologice românești s-au folosit procedeele moderne ale fotografiei (de exemplu, fotografia aeriană). Profesorul H. H. Stahl subliniază valoarea fotografiilor aeriene pentru „arheologia socială” în vederea cunoașterii modului în care „generațiile succesive de oameni care au trăit pe un anumit teritoriu au reușit să-l umanizeze, potrivit nivelelor tehnice atinse de ei și de natura relațiilor sociale care îi unea” (Stahl, 1974, 197).

Fotografia aeriană a fost folosită prima dată de către D. Vaglieri în 1913. În același an, arheologii britanici C. A. Close și H. Welcome au folosit fotografia aeriană pentru a obține o imagine generală a săpăturilor arheologice efectuate. Cu ajutorul fotografiei aeriene au fost identificate așezările romane din deșertul Siriei, drumurile romane, ruinele antice scufundate sau îngropate (Rachet, 1970/1977, 107).

În cercetarea sociologică, fotografia aeriană poate sluji la identificarea „vetrelor de sat” și a „trupurilor de moșie” în cazul satelor dispărute – consideră H. H. Stahl. Pentru istoria socială a României utilizarea sistematică a fotografiei aeriene ar aduce, fără îndoială, clarificări importante.

În încheiere, se cuvine să menționăm că multe din publicațiile școlii sociologice românești au fost bogat ilustrate cu fotografii. Revista „Sociologia românească” rămâne un bun exemplu în acest sens. O dată cu trecerea timpului, fotografiile ce ilustrează studiile publicate dobândesc valoare de document.

Reguli de observare

În orice tip de observare cercetătorul trebuie să-și pună o serie de întrebări: ce va observa? Cum o va face? Cum să înregistreze faptele observate? Cum să le interpreteze în vederea teoretizării?

Ruth C. Kohn și Pierre Nègre (1991, 67) propun un model al observării care ne poate ajuta în stabilirea unor reguli de observare (Figura 9.4).

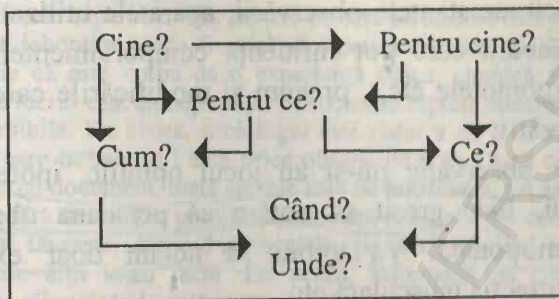

Fig. 9.4. Un model al observării (după Kohn și Nègre, 1991, 67)

Theodore Caplow (1970, 155) sintetizează experiența de cercetare și formulează mai multe reguli de observare, incluzând condițiile prealabile, procedura, conținutul și modul de notare. În deplin acord cu autorul citat, prezentăm aceste reguli.

• Condiții prealabile observării:

- înainte de începerea cercetării de teren, cel ce face observația trebuie să se familiarizeze cu obiectivele cercetării;
- tehnicile de observare și procedeele de notare a faptelor de observație trebuie precis formulate și suficient de mult repetate pentru ca observația să fie validă;
- înainte de a observa, cercetătorul trebuie să memoreze lista unităților de observare (secvențele comportamentale);
- procedura de notare;
- observatorul trebuie să noteze, pe cât posibil, faptele de observație pe teren;
- răstimpul admisibil între observare și notare este de ordinul minutilor, și în cazuri excepționale, de ordinul orelor. Henri H. Stahl (1943, 17) atrage atenția în acest sens: „Oricât de bună memorie ai avea, observația care nu se notează de îndată, poate fi considerată ca pierdută“;

- răstimpul la care ne-am referit variază în funcție de natura cercetării;
- observatorul nu trebuie să uite că el însuși este observat și că notarea s-a făcut în perioade de observare.

• Conținutul notelor de observație

- notele de observație trebuie să includă: data, ora, durata observării, locul desfășurării evenimentelor (făcându-se apel la hartă, fotografie, desen etc.); circumstanțele observării, aparatele utilizate în observație, factorii de mediu care pot influența comportamentele. (temperatura, iluminatul, zgomotele etc.), precum și modificările care au survenit în timpul observării;
- în notele de observație nu-și au locul opiniile, ipotezele, remarcile cercetătorului. Este greșit să notăm că persoana observată era, de exemplu, emoționată. Va trebui să notăm doar expresia facială, paloarea, contracția musculară etc.;
- conversația cu persoanele observate, dialogul, trebuie notate în stil direct, așa cum s-au desfășurat. Notarea cuvânt cu cuvânt a declarațiilor persoanelor intervievate se va încheie între ghilimele, iar sinteza, prescurtarea conversației se marchează cu apostrof ('), așa cum se acceptă prin convenție în studiile etnografice (Fielding, 1993, 162);
- opiniile și deducțiile cercetătorului trebuie notate separat, la intervale prestabilite.

• Definitivarea notelor de observație

- notele de observație trebuie revăzute, adăugite, corectate de îndată ce timpul permite acest lucru;
- notele de observație trebuie clasificate provizoriu, iar când sistemul de categorii este bine conturat, să se treacă la clasificarea lor definitivă;
- firește că aceste reguli de observație pot fi amănunțite, nuanțate și particularizate în raport de tipul de observație. Oricum, ele constituie un bun îndreptar pentru cercetătorul începător.

În finalul discuției despre observație ca metodă de cercetare în științele socioumane să ne amintim dictonul marelui chimist și biolog francez Louis Pasteur (1822-1895), cel care a pus bazele imunologiei și care a aplicat pentru prima oară vaccinarea antirabică: "În câmpul observației șansa favorizează doar mințile cultivate".

Lecturi 9.4

HENRI H. STAHL

Înregistrarea observației

S-ar părea că înregistrarea observațiilor nu merită o atenție deosebită; totuși ea are un sens teoretic pe care e bine să-l înțelegem deplin și comportă anumite tehnici pe care trebuie să le deprindem.

a) Sensul teoretic al înregistrării

În toate științele experimentale, faptele pe care se clădesc raționamentele sunt verificabile. O experiență de laborator poate fi oricând repetată de către oricine ar vrea să controleze temeinicia ei, fie că este vorba de o experiență fizică, chimică sau biologică. În domeniul științelor sociale lucrul este cu neputință. În societate faptele concrete nu se repetă, iar seria de fapte este ireversibilă. De aceea, sociologul este dator a da o deosebită grijă caracterului de autenticitate pe care trebuie să-l aibă orice observație a sa. După cum un istoric este dator să citeze, document cu document, toate sursele sale de informație, tot așa un sociolog este dator să nu afirme nimic fără descrierea precisă și autentică a faptelor pe care se sprijină. Cu deosebire că sociologul își făurește singur documentele, pe când istoricul se folosește de documente obiective pe care alții le-au făcut. De aceea, informația pe care și-o elaborează singur sociologul poate fi oricând pusă la îndoială. Problema dării unui caracter de perfectă autenticitate informațiilor este primordială în sociologie. Pentru fiecare fapt observat dresarea unui act de stare civilă, efectuat printr-o înregistrare corectă, este singura mărturie autentică de care se poate folosi sociologul. De aceea, cercetătorul la teren trebuie să-și pună toată străduința ca să dea în adevăr caracter de autenticitate tuturor documentelor materiale pe care le strânge și tuturor proceselor verbale pe care le încheie cu privire la viața socială pe care o studiază și de care va avea să se folosească mai târziu în prelucrările sale teoretice.

b) Strânsa legătură între observație și înregistrare

Începătorul în ale cercetării pe teren are credința că nu e nevoie să-și noteze cu rigurozitate toate observațiile pe care le face, căci el se simte în stare să le țină minte. Nu se poate eroare mai gravă. Experiența de ani de zile a atâtor arată dimpotrivă că, oricât de bună memorie ai avea, observația care nu se notează de îndată, poate fi considerată ca pierdută.

Fiecare din noi avem tendința poetizării și dintr-un complex de fapte, amintirea noastră reține numai pe acelea care cuprind în sine un înțeles potrivit cu felul nostru de a judeca. Tot restul se uită. Rând pe rând, pier din amintire fapte pe care le-ai trăit tu însuși, le-ai văzut petrecându-se în fața ta sau ți-au fost mărturisite de către alții. Iar faptul singular pe care-l reții se deformează. Detalii ce par neconcludente, dar care poate că sunt numai jenante pentru teoria dumitale, se șterg. Altele ies exagerat în relief și par a-ți da dreptate. Ba, imaginația personală, cu de la sine putere, aduce contribuție inedită, astfel că totalul amintirii, schilodit de vreme, să apară totuși unitar încheșat.

După foarte scurtă vreme, de bună credință înșelându-te, te trezești că ai rămas cu o icoană literară, cu un simbol artistic despre o realitate pe care, totuși, ai vrut-o înțeleasă științific. Notarea scrisă îți poate sta însă mărturie împotriva ta însuși.

De aceea, monografistul, purtând veșnic asupra lui acel "carnet de monografist" comod la mână, trebuie fără răgaz să scrie tot ceea ce socotește demn de reținut. Să nu se creadă că ar fi un lucru atât de ușor. Deși știi prea bine că îți trebuie pentru a putea afirma temeinic, de pildă, că în satul cutare bătrânii posedă terminologia veche a hotărânicilor făcută după dreptul obișnuințnic, pe când cei tineri nu, o serie de informații culese și de la tineri și de la bătrâni, deși știi prea bine că cu cât vei avea mai multe notări de termeni identici "trăsură", "aruncătoare", "bour", "hliză", "raclă" etc., de la cât mai mulți informatori, cu atât vei putea judeca mai corect gradul de viabilitate efectivă a acestor noțiuni reprezentative ale unui întreg sistem juridic, totuși de la a zecea sau a douăsprezecea notație, ți se pare că ești atât de lămurit încât socotești inutilă de la a zecea sau a douăsprezecea notație, ți se pare că ești atât de lămurit încât socotești inutilă oricăre nouă notare. Ai impresia că lucrezi zadarnic și îți trebuie într-adevăr destul de mult curaj

ca să continui totuși a scrie. Poate mai ales îți trebuie experiența greșelii de neiertat, pe care ai făcut-o cândva, atunci când nu ai notat lucruri pe care nădăjduiai să le ții minte și pe care ți le spusese vreun bătrân informator, mort în răstimp.

În al doilea rând, chiar dacă memoria noastră ar fi un instrument de lucru perfect și ar avea darul înregistrării absolut obiective și pentru totdeauna a tuturor lucrurilor pe care le vrem, încă notarea scrisă ar fi necesară. Observația directă asupra materialului, atât de complex, care este viața socială, are tendința de a se opri direct la concluzii generale. O dată ce ți se pare că „ai înțeles“ despre ce este vorba, te simți dispensat de a duce mai departe cercetarea. Inventarul tuturor observațiilor făcute ți se pare a fi enorm de mare. Simți parcă în mintea ta un rezervor nesecat de pilde, din care vei putea, la redactare, să culegi tot ce ai nevoie. Dar punându-le pe hârtie, constăți, uneori cu uimire, că ele sunt cu mult mai puține decât credeai și că munca ta a fost insuficientă. Notarea scrisă îți dă, deci, puțința unei sistematizări critice a muncii tale.

În al treilea rând: observația nescrisă este poate valoroasă pentru cel care o face, dar ea nu are autenticitate față de alții. Un cercetător poate afirma multe lucruri, dar nimeni nu e obligat să-l creadă. Prin notarea scrisă, dacă vom ține seama de regulile pe care le vom analiza de aici înainte, dăm un grad mai mare de autenticitate observațiilor noastre.

c) Necesitatea notării pe fișe

Odată convins cercetătorul să-și noteze toate observațiile, o altă regulă practică i se impune.

Începătorii au tendința de a-și transcrie pe curat, din carnet, de-a rândul, toate observațiile pe care le-au făcut, dacă nu chiar de-a dreptul sub formă de concluzii.

Metoda este greșită. Mai întâi, înregistrarea scrisă, pentru ca să fie autentică, trebuie să fie adresată pentru fiecare caz în parte. Iar notarea este bine să se facă pe fișe separate, adică pe foi de hârtie de un anume format dinainte hotărât, căci numai fișele îți permit clasarea materialului.

Dacă notezi observațiile la rând, pe un caiet cu foi mari, scriind pe ambele fețe, ori și ce informație nouă, venită mai târziu, te silește să scrii din nou întreaga redactare. Notând însă fiecare fapt, fiecare observație în parte, pe o nouă fișă, scrisă pe o singură față, ai puțința de a intercala ușor observația nouă la locul ce i se cuvine. Acest sistem de clasare îți permite să faci mai ușor acea muncă de autocontrol și de sistematizare de care am vorbit, astfel ca observațiile pe care le faci să fie repartizate uniform pe întreaga problemă, fără să lași zone nebătute sau să strângi, dimpotrivă, informații excesiv de multe, în altele.

Notarea pe fișă este cu atât mai necesară, cu cât la o sistematizare a lucrărilor va trebui să ajungi cândva și, dacă nu ți-ai sistematizat observațiile la redactare pe fișe, pentru fiecare problemă, va trebui să procedezi la o nouă citire și despuiere a întregului material, ceea ce constituie o muncă inutilă. Lucrul acesta îl știe oricine a lucrat vreodată o problemă științifică.

De aceea, să nu se facă economie de hârtie în dauna economiei de muncă. Chiar dacă o serie de informații îți vin de la același informator, dintr-o aceeași convorbire, ele trebuie să fie despărțite, după problemele la care se referă. Surplusul de muncă ce-ți impui astfel, este cu prisosință răscumpărat prin foloasele pe care ți le aduce sistematizarea, care este cu puțință numai în aceste condiții. Surplusul de muncă provine din faptul că pe fiecare fișă trebuie să se repete o serie de informații care sunt absolut necesare înțelegerii ei, căci orice fișă trebuie să cuprindă toate detaliile care îi constituie autenticitatea, adică: numele informatorului, vârsta lui, dacă știe carte sau nu, poziția lui socială, eventual amănunte care pot contribui la înțelegerea locului pe care-l ocupă în grupul social căruia îi aparține. De asemenea, data culegerii informației și numele culegătorului.

Observațiile pe care culegătorul le are de făcut se vor nota separat de textul fișei, în josul ei, sau mai bine încă, pe o fișă nouă.

Aceste reguli fiind absolut generale tuturor fișelor, exemple se vor putea găsi în toate fișele pe care le vom întrebuința de aci înainte.

Termeni-cheie

Autoobservația

Categoriile de observare

Observația

Observația eșantionată

Observația participativă

Poziția observatorului

Regulile observării

Rolul observatorului

Serendipitatea

Sinergologia

Probleme recapitulative

1. Care este specificul observației ca metodă de cercetare în științele socioumane?
2. Comparați observația cu alte metode de cercetare din științele socioumane.
3. Care sunt avantajele recursului la metoda observației în cunoașterea vieții sociale?
4. Dar dezavantajele?
5. Ce criterii pot fi folosite pentru tipologizarea observației?
6. Cum se stabilește un sistem de categorii de observației?
7. Ce roluri își poate asuma cercetătorul care face observație participativă?
8. Ce elemente trebuie avute în vedere pentru calcularea numărului de observații în cazul observației eșantionate?
9. Care sunt regulile înregistrării (notării) faptelor de observație?
10. Ce este sociologia vizuală?

BCU IAS/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

10

EXPERIMENTUL ÎN ȘTIINȚELE SOCIOUMANE

- Specificul metodei experimentale
- Definiție și concepte de bază
- Schemele experimentale
- Tipuri de experimente
- Etapele cercetării experimentale
- Termeni-cheie
- Probleme recapitulative

Lecturi

10.1. Septimiu Chelcea, *Experimentele de la Hawthorne*

Încă în urmă cu mai mult de un secol, aplicarea experimentului în cunoașterea vieții sociale a dat naștere unei dispute între „experimentalisti” și „pozitiviști” care, într-o formă sau alta, se perpetuează și astăzi. Gilles Ferréol și Philippe Deubel (1993, 124) rezumă dezbaterile relevând elementele esențiale, precum și protagoniștii. În 1872, C. Pellarin – autorul lucrării *Lettre de Fourier au Grand Juge* – arăta, în polemica sa cu lingvistul și filosoful Émile P. Littré (1801 – 1881), avantajele experimentului: rigoarea procedurii și calitatea informațiilor obținute. Curios este faptul că nici fondatorii științei despre societate nu admiteau experimentarea în analiza faptelor sociale decât *a fortiori*. Auguste Comte, fiind convins că acumularea cunoștințelor în acest domeniu va servi la regularizarea vieții sociale în direcția progresului, și-a manifestat rezerve față de experiment, arătând că izolarea unui element din organismul social poate duce la eșec în cunoașterea globală a societății. De asemenea, autorul celebrului *Cours de philosophie positive*, insistând asupra istoricității fenomenelor sociale, restrângea apelul la experimentare. Aceeași poziție a avut-o față de experiment și Émile Durkheim, considerat pe plan mondial ca întemeietor al școlii franceze de sociologie.

Spre deosebire de fondatorii sociologiei, reprezentanții orientării „socialismului utopic” (de exemplu, Charles Fourier) au militat pentru practica experimentală în schimbarea socială către o societate ideală. În Adunarea Constituantă, în 1849, s-a propus, în acest sens, înființarea unui Minister al Progresului și Experimentării cu scopul de a examina invențiile și inovațiile în domeniile tehnicii și organizării sociale (cf. Ferréol și Deubel, 1993, 125).

În legătură cu istoricul aplicării experimentului în științele socioumane, există o deplină concordanță între specialiști: se consideră că studiile din 1898 ale lui Norman Triplett reprezintă primele încercări de aplicare riguroasă a experimentului în psihosociologie. Norman Triplett a măsurat performanța în condiții individuale și în situația de competiție: a înregistrat durata medie necesară rotirii de 150 de ori a unei mulinete (dispozitiv format dintr-un tambur pe care se înfășoară firul undiței) atunci când subiecții executau această sarcină individual și în situații de competiție, în grupuri de câte doi. El a constatat că în situația de

competiție performanțele sunt superioare și a încercat să explice acest fapt de observație prin ceea ce a numit „dinamogenia prin instinctul competitiv“ (Triplett, 1898/1990, 11). Chiar dacă explicația dată nu a rezistat timpului, Norman Triplett rămâne primul experimentalist, în sensul modern al termenului, în psihosociologie. Paradigma experimentală a influenței individuale, introdusă de Norman Triplett, este nu numai cea mai veche în psihosociologie, dar și una dintre cele mai fructuoase paradigme experimentale, vizând însuși obiectul de studiu al psihosociologiei: modul în care comportamentul unui individ influențează comportamentul celorlalți. Paradigma *facilitării sociale*^{*}, introdusă în psihosociologie prin experimentele lui Norman Triplett, a fost verificată ulterior în diferite situații experimentale care au îmbogățit cunoașterea în acest domeniu. Astfel, a fost constatată modificarea performanței individuale în prezența altora și în condițiile în care și ceilalți au de îndeplinit aceeași sarcină. Sintetizând rezultatele experimentelor referitoare la facilitarea socială, Robert B. Zajonc ajunge la concluzia că situația de coacțiune, ca și prezența unui public ameliorează performanța și îngreunează achiziționarea de cunoștințe (Zajonc, 1965/1996, 64).

Specificul metodei experimentale

În cunoașterea științifică, valoarea deosebită a experimentului este dată de funcția acestuia de verificare a ipotezelor cauzale. Așa cum remarcă Raymond Siever, experimentul este, de cele mai multe ori, asociat cu abordarea analitică a fenomenului, spre deosebire de observație, care se asociază spontan abordării descriptive. De aici și distincția pe care o fac unii epistemologi între științele experimentale și științele observaționale, prin extensie științele experimentale fiind considerate superioare. Firește, o astfel de distincție și, mai ales, etichetarea în „bun“ și „rău“ nu se justifică. Toate științele observă și descriu și, de asemenea, toate, în măsura în care aspiră la statutul de știință, mai devreme sau mai târziu tind să integreze datele de observație în sisteme teoretice explicative. „Este adevărat, desigur, că unele științe, în primele lor etape de dezvoltare, se caracterizează printr-o extraordinar de înaltă proporție a datelor de înregistrare față de datele de analiză“ (Siever, 1968/1970, 22). Sociologia se află tocmai într-o astfel de etapă, iar aplicarea intensivă a experimentului este în măsură să contribuie la integrarea datelor în modele explicative, în sistemele teoretice din ce în ce mai structurate.

În legătură cu funcția de verificare a ipotezelor cauzale, rezultatele experimentului se prezintă direct ca fapte științifice, ceea ce nu se poate susține și

^{*}Notă. Termenul de „facilitare socială“ a fost introdus în psihosociologie mult mai târziu, în 1924, de către Floyd H. Allport.

despre datele empirice obținute prin intermediul altor metode, care trebuie sistematizate în continuare în vederea dezvăluirii relațiilor de cauzalitate.

Cercetarea experimentală constituie un proces iterativ, care începe cu verificarea relațiilor de cauzalitate și sfârșește cu formularea unor noi ipoteze. Paradigma naturii iterative a cercetării experimentale (Figura 10.1), propusă de G. E. P. Box, se fondează pe supoziția că „nici un plan (experimental) nu este suficient de bun pentru a răspunde la toate întrebările deodată, oricât ar fi experimentul de important. Este necesară o serie de investigații pentru a răspunde la orice întrebare cu adevărat importantă cu privire la cauzele comportamentului” (McLean, 1970/1978, 568).

Aplicat cu succes în științele naturii – metoda a fost magistral expusă încă în 1865 de Claude Bernard – experimentul este azi tot mai mult utilizat în pedagogie, psihologie, sociologie și psihosociologie. În ceea ce privește psihosociologia, este semnificativ că, așa cum rezultă din analiza făcută de Richard Christie asupra publicației oficiale a Asociației Americane de Psihologie (volumele 60 și 61 din *Journal of Abnormal and Social Psychology*) într-un interval de zece ani (1949-1959), ponderea cercetărilor experimentale a sporit de aproape trei ori (Christie, 1965, 143).

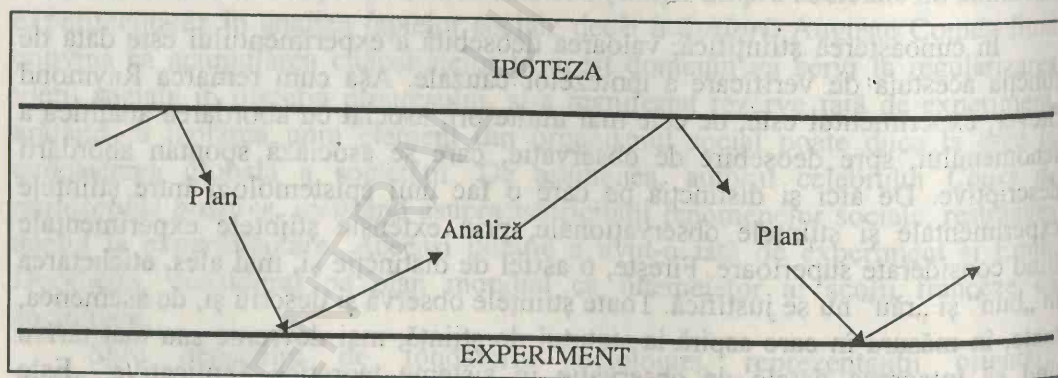

Fig. 10.1. Natura iterativă a experimentării: ipoteză → plan → experiment → analiză → ipoteză (G. E. P. Box, citat de McLean, 1970/1978, 568)

Concomitent a sporit și numărul abordărilor metodologice ale experimentului psihosociologic. Nu numai în țările cu veche tradiție a cercetărilor sociologice experimentale, ci și în țările în care această știință a fost inclusă mai târziu în rândul disciplinelor academice, interesul pentru cercetarea experimentală a fenomenelor sociale și pentru problemele metodologice implicate de acest tip de cercetare este evident.

Pentru a-și îndeplini funcțiile cognitive, experimentul trebuie să se fondeze pe teorie. Nu există experiment relevant care să nu pornească de la o teorie; din

această cauză experimentul se aplică într-o etapă mai târzie a cunoașterii științifice. În afara teoriei, experimentul este o activitate sterilă. Dacă în cazul observației prin *serendipitate* pot fi descoperite fapte semnificative, care să inițieze teoria, experimentul pornește de la teorie, verificând-o; este, după cum se vede, o fază mai târzie a cercetării. În același timp, dacă experimentul se fondează pe teorie, și teoria se bazează pe experiment: raporturile sunt bilaterale și orice separare a experimentului de teorie duce, în cele din urmă, la eșecul cunoașterii. În acest sens, Claude Bernard spunea: „Nu trebuie să credem în observațiile noastre, în teoriile noastre decât sub rezerva experimentării“ (1865/1958, 103). Dar, silind natura să-i se dezvăluie prin experiment, cercetătorul „nu trebuie să răspundă niciodată în locul ei sau să-i asculte pe jumătate răspunsurile și să rețină din experiență numai acele rezultate care-i sprijină sau îi confirmă ipoteza“ (Bernard, 1865/1958, 86). Pentru a-și îndeplini funcția de „modalitate de testare a ipotezelor cauzale“ – așa cum precizau Thomas D. Cook și Donald T. Campbell (1976, 224) – sunt necesare trei condiții: între variabila independentă și variabila dependentă să fie o relație temporală de anterioritate, știut fiind că totdeauna cauza precede efectul; între cele două variabile să existe o covariație ($p < 0,05$) și, în fine, să nu existe nici o alternativă de explicare a modificării variabilei dependente decât prin variabila independentă. Ultimele două condiții au în vedere *validitatea statistică* și *validitatea internă* a experimentului.

Fără a face din experiment „coroană a cercetării empirice“ (W. Siebel, 1965; R. Mayntz, 1969 și alții), legând strâns experimentul psihosociologic de teorie și practică, se impune să remarcăm locul important pe care acesta îl ocupă atât în cunoașterea, cât și în viața socială. Trebuie respinse încercările de supraevaluare a dificultăților reale pe care le întâmpină experimentul în științele socioumane. Este adevărat că natura obiectului de studiu în aceste științe este cu totul alta decât în științele naturii: avem de-a face cu ființe raționale, care conștientizează situația experimentală, iar posibilitatea subiectului de a-și da seama că este studiat se modifică „în funcție de experiența sa în statusul de obiect de studiu“ (Mamali, 1974, 17). Sintetizând observațiile referitoare la consecințele epistemologice ale statusului subiectului în cercetarea psihosocială, Cătălin Mamali precizează că modificarea obiectului de studiu în timpul cercetării se produce datorită acțiunii directe a tehnicii de studiu, datorită fenomenului de inducție generat în timpul cercetării, restructurării câmpului social inițial prin prezența cercetătorului, datorită personalității cercetătorului și a gradului de informare a subiecților asupra cercetării sociale. Dar modificarea obiectului de studiu în timpul cercetării se întâlnește și în științele naturii. În fizică acest lucru a fost demonstrat de Louis de Broglie, Hans Reichenbach și alții, fiind unanim acceptat, fără să fie pusă la îndoială oportunitatea experimentului. Vom ilustra

efectul tehnicii de cercetare asupra obiectului de studiu făcând apel la experimentele dr. G. E. Schwartz (1978) privind dominația emisferelor cerebrale și expresia emoțiilor. Se știe că emisfera stângă este dominantă în ceea ce privește funcțiile simbolice și limbajul, iar emisfera dreaptă în percepția spațiului și a formelor. G. E. Schwartz pornește de la observația că direcția privirii constituie un indiciu al activității emisferelor cerebrale: deplasarea privirii într-o anumită direcție traduce activitatea emisferei cerebrale din partea opusă respectivei direcții. În experimentele făcute, sarcinile cu conținut afectiv antrenează lateralizarea privirii spre dreapta. S-a constatat, însă, că mișcările oculare dispar atunci când se încearcă înregistrarea lor (oculogramă). Explicația: implantarea microelectrozilor produce o stare de disconfort, exprimată prin fixitatea privirii. Este o limită a dispozitivului experimental de înregistrare, care modifică obiectul de studiu. Cu siguranță că perfecționarea tehnicii experimentale va permite înregistrarea efectului, fără deformarea obiectului de studiu. În bună măsură, acest lucru este valabil și pentru experimentele psihosociale.

În afara complexității obiectului de studiu, specifică experimentului psihosociologic este imposibilitatea controlului total al variabilelor, izolarea fenomenului studiat. Obiectul de studiu în științele socioumane îl reprezintă interacțiunile concret-istorice ale indivizilor umani, multiplu determinate de cauze interne și externe. Subiecții de experiment aparțin unei anumite categorii sociale, fac parte dintr-o anumită societate, națiune și grup socioprofesional; au o anumită vârstă, un anumit sex, nivel de școlaritate; și-au interiorizat anumite norme și valori într-o măsură mai mare sau mai mică. Cu deplin temei, F. Stuart Chapin remarcă: „... unitățile sociale au un caracter complex în comparație cu unitățile relativ simple ale altor discipline. În fizică, aceste unități sunt omogene, standardizate: în China sau America experimentul are aceleași șanse de reușită în condiții date și controlabile. În sociologie, unitățile nu sunt nici omogene, nici standardizate, fiecare dintre ele este singulară, individuală, deosebită de celelalte. Un experiment efectuat în China poate însemna foarte puțin sau nimic pentru America” (*apud* Rabbot, 1970/1972, 140).

Data fiind această situație, în legătură cu experimentele sociologice, inclusiv cele psihosociologice, se pune problema posibilității de generalizare a rezultatelor obținute. Este vorba despre *validitatea externă* a experimentului, asupra căreia atrage atenția Donald T. Campbell (1953). Validitatea externă sau validitatea ecologică (Harvey și MacDonald, 1993, 143) se referă la aplicabilitatea rezultatelor în situații naturale (ecologice) cât mai diferite. De regulă, validitatea externă a experimentelor din științele socioumane este destul de restrânsă atât în ceea ce privește generalizarea de la grupul experimental la populația din care sunt selecționați subiecții de experiment (validitatea populațională), cât și sub raportul trecerii de la situația experimentală la condițiile vieții sociale reale (validitatea ecologică). Fără nici o îndoială că stabilirea subiecților de experiment în grupele

experimentale și de control pe baza riguroasă a eșantionării mărește posibilitatea de generalizare a rezultatelor obținute asupra populației din care s-a făcut selecția. Rămân însă alți factori care limitează generalizarea: de exemplu, reactivitatea la experiment a subiecților. Unele persoane au o atitudine ostilă față de includerea lor într-un experiment, în timp ce altele cooperează intens cu cercetătorii (vezi Lecturi 10.1). Generalizarea rezultatelor experimentelor psihosociologice nu este permisă decât în limitele procedeele utilizate și numai la populația din care au fost selecționați subiecții de experiment. Este greșit metodologic să se extrapoleze concluziile unui experiment psihosociologic desfășurat într-un anumit cadru socio-cultural în altul. Așa cum remarcă Walter Friedrich, datele experimentelor pe grupe mici (efectuate în SUA) nu pot fi generalizate automat în alte țări; se impune o nouă verificare a lor. Reluând experimentele clasice ale lui Charles E. Osgood în problema eficacității comparative a *mesajelor cu o latură* față de *mesajele cu două laturi*, am constatat că unele concluzii nu sunt valabile pentru populația de la noi. Așadar, trebuie să privim critic experimentele psihosociologice efectuate aiurea și să le verificăm în condițiile concret-istorice de la noi. Într-adevăr, ce valoare poate avea pentru explicarea comportamentului populației din România experimentul, de altfel ingenios, montat în gara centrală din New York și pe aeroportul Kennedy (SUA), prin care se pune în evidență legătura dintre calitatea costumului – ca simbol al status-ului social – și onestitatea celorlalți? La experiment au participat, fără să știe, 206 persoane (Bickman, 1974). Anchetatorii, trei bărbați și trei femei, prin costumul pe care îl purtau, exprimau fiecare un status social: superior (costum de culoare închisă, vestă, cravată), mediu și inferior (salopetă). Anchetatorii intrau în cabinele telefonice plasate la cele două puncte de aglomerație urbană și lăsau la vedere o fișă telefonică („uitau o monedă cu care se putea telefona“). Operatorul înregistra dacă persoana care intra în cabină după ieșirea anchetatorului folosea moneda „uitată“ de acesta. În cazul în care o folosea, anchetatorul se întorcea imediat și spunea: „Scuzați-mă doamnă (domnule), cred că am uitat o fișă în această cabină acum câteva minute. Nu cumva ați găsit-o?“. S-a constatat că nu există nici o corelație între înapoierea fișei și vârsta, sexul, rasa, status-ul social al subiecților participanți, fără să știe, la experiment. Nici sexul anchetatorilor nu a influențat cu nimic onestitatea celorlalți; singur, status-ul social, exprimat prin îmbrăcăminte, a exercitat o influență semnificativă; fișa era mai frecvent înapoiată anchetatorilor cu status social ridicat (îmbrăcați în costum, vestă și cravată). Relația evidențiată, desigur, este valabilă pentru sistemul socio-cultural în care s-a desfășurat experimentul. Reluat în condițiile tranziției din țara noastră, s-ar putea ca rezultatele experimentului să fie altele.

Nu numai *validitatea externă*, dar și *validitatea internă* constituie o problemă în experimentele psihosociologice. Mai mult chiar, după opinia autorizată a lui Donald T. Campbell, problema validității interne este primordială.

Foarte adesea, în experimentele psihosociologice, variabila independentă reprezintă, în fond, o *combinație de stimuli*, sarcina cercetătorului fiind aceea de „purificare a variabilei independente”, pentru a stabili cu exactitate dacă între X (variabila independentă) și Y (variabila dependentă) există într-adevăr o legătură cauzală. În acest scop sunt montate *experimente placebo*. După cum se știe, sub numele de *placebo* sunt grupate substanțele chimice fără acțiune farmacologică specifică, dar care, datorită sugestiei și autosugestiei provoacă ameliorarea stării bolnavului. Astfel de substanțe, cunoscute încă din Evul Mediu, au primit, după moda timpului o denumire latină (*placebo*), ceea ce înseamnă: voi place. Astăzi se știe că toate medicamentele – chiar anestezicele și antibioticele – au, în afara acțiunii farmacologice specifice, și un element placebo, dat de situația psihosocială în care se administrează. Experimentele placebo servesc tocmai la izolarea acțiunii farmacologice specifice și, prin analogie, sunt utilizate în psihosociologie pentru izolarea variabilei independente din complexul de stimuli, pentru a-i măsura influența asupra variabilei dependente. De altfel, rafinarea continuă a schemelor experimentale nu reprezintă altceva decât efortul de izolare cât mai deplină a acțiunii variabilei independente.

Martin T. Orne arată că „într-o situație experimentală, comportamentul unui subiect este determinat de două serii de variabile: a) variabilele independente în sens tradițional; b) comenzile implicite (*les consignes implicites; demand characteristics*), percepute în situația experimentală (Orne, 1969, 286). Comanda implicită percepută de subiect influențează comportamentul acestuia și deci rezultatele experimentului. Dacă subiecții nu cunosc scopul experimentului, ei fac anumite ipoteze, comportându-se în sensul confirmării sau infirmării acestora.

Este necesară, deci, cunoașterea ipotezelor imaginate de subiecți. Martin T. Orne propune utilizarea *anchetei postexperiment* pentru identificarea comenzilor implicite; înregistrarea scopului și a ipotezelor imaginate de subiecți prin punerea unor întrebări foarte generale: „După părerea dv., ce urmărește acest experiment?” etc. De asemenea, în afara experimentului placebo, Martin T. Orne recomandă în acest sens aplicarea experimentului simulat, tehnică pusă la punct în 1959. Experimentul simulat constă în explicarea exactă a modului de derulare a experimentului, în prezentarea materialului și a aparatului utilizate, precum și în transmiterea comenzilor (sarcinilor, dispozițiilor, instrucțiunilor) către subiecți. Subiecții nu sunt puși însă să execute aceste comenzi, ci sunt invitați să relateze ipotezele pe care și le-au imaginat. Se elimină astfel acțiunea variabilei independente, rămânând constantă influența comenzilor implicite. De comun acord cu Martin T. Orne, subliniem că nu este cu nimic justificată presupunerea potrivit căreia subiecții ar răspunde pasiv în experiment, lăsându-se manipulați. În realitate, situația experimentală este ea însăși un proces psihosocial complex, ce se cere analizat ca atare, putându-se vorbi de o psihosociologie a experimentului psihosocial.

Aplicarea experimentului în științele socioumane ridică și numeroase probleme etice. Ca și în științele naturii, *sociologii din întreaga lume se simt răspunzători de modul în care sunt aplicate rezultatele cercetărilor lor*. Nu o dată, oamenii de știință au refuzat cercetarea sau și-au întrerupt experiențele când au conștientizat că rezultatele lor ar putea leza integritatea personală și demnitatea umană sau ar putea fi utilizate în scopuri inumane, împotriva drepturilor și libertăților individuale și colective. Este cunoscut, de pildă, faptul că, la începutul deceniului al șaptelea, sociologii și psihosociologii au refuzat să participe la un proiect de cercetare inițiat de Pentagon care, sub masca investigației științifice, urmărea să culeagă informații despre mișcările revoluționare din Chile și din alte țări latino-americane. Protestul sociologilor americani, ca și protestul oficial chilian au determinat guvernul SUA să renunțe la așa-numitul *Plan Camelot*. În 1976, revistele de specialitate au anunțat întreruperea cercetărilor psihiatrului Stanley Walzer, începute încă din 1968, asupra aberațiilor cromozomiale de tip XXY sau XYY, în vederea depistării la copii nou-născuți a „cromozomului crimei”. Timp de aproape zece ani toți copiii nou-născuți dintr-un spital din Boston au fost supuși unui control cromozomial pentru depistarea precoce a aberațiilor cromozomiale și preîntâmpinarea deviațiilor comportamentale. Conștientizând că aceste cercetări stigmatizează indivizii umani și recunoscând că existența unui mediu criminogen influențează mai mult apariția delincvenței decât existența unui cromozom Y suplimentar, Stanley Walzer și-a întrerupt cercetările experimentale.

Probleme etice nu pot să nu-și pună și cei care au experimentat diverse tehnici de schimbare a comportamentelor. Psihochirurgia, terapia comportamentală, deprivarea senzorială se întorc împotriva omului. Probabil că cel mai vechi caz de încălcare a normelor morale într-un experiment cu conținut psihosociologic (vizând socializarea copiilor) rămâne experimentul făcut din porunca împăratului Frederic al II-lea (1194-1250). Mănat de curiozitatea de a afla ce limbă (ebraică, greacă, latină, arabă sau limba părinților) vor vorbi copiii când vor fi mari, dacă de la naștere nu vor auzi pronunțându-se nici un cuvânt, acesta a luat câte un nou-născut din cele 18 regiuni ale imperiului germanic, ordonând doicilor să-i îngrijească fără a le adresa însă vreun cuvânt. Curiozitatea dementă a împăratului n-a putut fi satisfăcută pentru că, înainte de a împlini vârsta de doi ani, toți copiii supuși experimentului au murit, fără a fi fost atinși de vreo boală incurabilă. Carența afectivă, izolarea socială, mai ales la vârstele timpurii – se știe astăzi – produc totdeauna, dacă nu sfârșitul letal, în orice caz tulburări psihice ireversibile. Omul nu devine om decât în contactul lui permanent cu semenii și cu cultura.

Nu numai cu secole sau cu decenii în urmă, dar și în zilele noastre, uneori, experimentarea pe subiecții umani trădează lipsa de responsabilitate. Robert M. Veatch și Sharman Sollito, în *Raport of the Hastings Center* (1973), au inventariat un număr de 43 de experiențe mai mult decât condamnabile din punct

de vedere deontologic, publicate cu începere din 1966 în revistele de specialitate: copii astmatici cărora li s-a aplicat tratament placebo, fără ca părinții sau copiii să știe că sunt supuși unui experiment, supunerea la unele teste de durere a persoanelor care se prezentau pentru un examen medical obișnuit (respectiv persoane erau convinse că testările fac parte din examenul propriu-zis), administrarea unor substanțe halucinogene (LSD) unui număr de 24 de persoane pentru a observa comportamentul lor, fără a fi fost prevenite în legătură cu consecințele posibile ale administrării drogului ș. a. m. d. (Desportes, 1974).

Într-un interviu acordat în 1973, Elliot Aronson mărturisea că în experimentele de laborator pe care le-a efectuat a indus multă anxietate subiecților pentru a studia efectele în plan comportamental ale acestui fenomen. Pornind de la considerente de etică profesională, Elliot Aronson însuși declara că o astfel de practică experimentală trebuie considerabil revizuită. După opinia noastră, experimentele care induc anxietate ar trebui nu revizuite, ci dezavuate, pentru consecințele lor uneori ireversibile. Nu credem că se justifică un *design* experimental precum cel al lui Philip G. Zimbardo, de la Universitatea Stanford (SUA), care a inclus în protocolul experimentului său voluntari pentru studierea comportamentului în carceră. Așa-numitul *Stanford Prison Experiment* (1972) prevedea ca 24 de studenți să joace timp de două săptămâni fie rolul de prizonieri, fie rolul de gardieni într-o închisoare simulată chiar în campusul Universității Stanford. Ei primeau câte 15 dolari pe zi pentru participarea la experiment. Pe neașteptate, studenții care acceptaseră rolul de prizonieri au fost „arestați“, luați din camerele lor și „închiși“ în celulele penitenciarului improvizat. Gardienii au început să-i supravegheze. S-a constatat că paznicii, luându-și rolul în serios mai mult decât se așteptase Philip G. Zimbardo, au devenit tiranici, cruzi și sadici. Unii gardieni se comportau normal, erau „buni“, dar nu interveneau să potolească zelul celorlalți. Deși plata pentru experiment nu era de neglijat, trei din studenții „încarcerati“ au refuzat să mai participe la experiment, acceptând chiar să dea toți banii înapoi. Philip G. Zimbardo, observând schimbări comportamentale nedorite, a luat hotărârea de a întrerupe experimentul (Babbie, 1975/1988, 23).

Atât în ceea ce privește desfășurarea experimentelor pe oameni – element specific experimentelor psihosociologice, cât și în aplicarea rezultatelor acestora, trebuie respectate fără excepție normele deontologice. „O severitate fără milă trebuie să condamne pe cercetătorii care, din interes sau chiar din neglijență sau dintr-o greșală de judecată, ar uita că experimentarea pe oameni este diferită . . . , că trebuie urmărită introducerea unor elemente favorabile privind persoanele supuse ei“ (Chombart de Lawe, 1971, 291).

Timpul îndelungat și costul adesea ridicat al cercetărilor experimentale limitează aplicarea acestora în psihosociologie. Nu numai experimentele cu „variabilă timp“, ci aproape toate schemele experimentale impun o testare dublă (înainte și după introducerea variabilei independente) atât la grupul experimental,

cât și la grupul de control. Tocmai acest lucru, împreună cu aparatura utilizată și plata subiecților, ridică mult costul cercetărilor experimentale.

Cu toate acestea, scepticismul legat de posibilitățile aplicării experimentului în situațiile sociale nu ni se pare deloc îndreptățit. Cel puțin în actuala etapă de dezvoltare a sociologiei, psihologiei și psihosociologiei nu se justifică vreo obiecție metodologică de principiu față de experiment. Suntem într-un tot de acord în această privință cu Vasile Pavelcu, care atrage atenția asupra faptului că valoarea experimentului variază în funcție de concepția generală a cercetătorului, de poziția lui teoretică. De asemenea, subscriem la ideea de a nu cere metodei experimentale mai mult decât poate ea da. Nu împărtășim însă rezervele acad. Vasile Pavelcu, care sublinia că „trebuie să ținem seama că unele fapte rezistă, total sau parțial, *prin natura lor* (s.n.), la exigențele metodei experimentale, așa cum este cazul, în *cea mai mare parte* (s.n.) cu fenomenele sociale și cum, cel puțin temporar, este cazul cu numeroase fenomene și procese psihice care prin complexitatea lor nu se pretează totdeauna la o izolare, impusă de metoda experimentală a variabilelor” (Pavelcu, 1964/1972, 253). Dacă avem în vedere doar experimentul artificial, afirmația este pe deplin îndreptățită; dacă luăm însă în considerație ansamblul tipurilor de experimente, nu putem să nu observăm că natura faptelor psihosociale nu respinge metoda experimentală.

Diferența privind baza empirică a științelor naturii în raport cu științele omului, care îi șochează pe unii epistemologi, nu trebuie să ducă la ideea falsă a imposibilității aplicării experimentului în științele socioumane: „Prima diferență care șochează este inexistența experimentului în disciplinele umaniste, experiment care să poată fi repetat în condiții identice, inexistența unor izolări perfecte de laborator” (Dan, 1979, 304). Realizat în conformitate cu principiile dialectice, experimentul constituie o metodă valoroasă de cercetare a cauzalității comportamentelor sociale. „Metoda experimentală – aprecia Alexandru Roșca – este metoda preferată a cercetătorului, la care recurge ori de câte ori sunt date condițiile pentru utilizarea ei adecvată” (1971, 11). Mai mult, „este vocația firească a experimentului să servească drept *normă logică* cercetării empirice” (Pagès, 1967/1971, 282).

Marcând împlinirea a o sută de ani de la înființarea primului laborator de psihologie experimentală, Ursula Șchiopu și colab. remarcă, pe deplin îndreptățit, că „metoda experimentală a avut o contribuție decisivă la scientizarea în general a cercetării și gândirii psihologice, inclusiv în probleme greu sau deloc accesibile experimentului de laborator. Această contribuție s-a concretizat în elaborarea unor criterii și reguli metodologice mai obiective și mai riguroase atât pentru observație, cât și pentru celelalte metode: psihopatologică, genetică și comparată, biografică etc.” (1979, 115). Nu este, deci, deloc întâmplător faptul că prima catedră universitară creată în țara noastră și ocupată de Constantin

Rădulescu-Motru (1910) purta denumirea de *Psihologie experimentală* (vezi Herseni, 1980, 21).

Ceea ce este valabil pentru psihologia generală este cu atât mai valabil pentru psihologia socială, care – așa cum remarca Serge Moscovici (1970, 17) -, în domeniul experimental, a realizat un progres unic și decisiv, elaborând proceduri din ce în ce mai subtile și mai rigurose controlate, inclusiv cu ajutorul matematicilor moderne și al calculatorului electronic. Valoarea deosebită a experimentului în dezvoltarea științelor socioumane nu trebuie să ducă, însă, la supraaprecierea metodei experimentale și la decretarea psihosociologiei ca știință pur experimentală. Parcurgerea unor volume de psihologie socială reprezentative, precum cele realizate de Anthony N. Doob și Dennis T. Regan (1970); Chester A. Insko și John Schopler (1972); Willem Doise, Jean-Claude Deschamps și Gabriel Mugny (1978); Jacques-Philippe Leyens, Vincent Yzerbyt și Georges Schadrion (1994); Pierre De Visscher și Adrian Neculau (2001) – ca să nu facem trimitere decât la cele de largă circulație – ne convinge de caracterul parțial al așa-zisei psihosociologii experimentale, care după anii '60 își cerea drept de existență autonomă. Așa cum remarca J. Weitz, „psihologia socială este o știință, dar psihologia socială experimentală este o cale de cercetare. Nu trebuie să limităm știința ca atare, identificând-o cu metoda“. Considerăm că numai aplicarea convergentă, alături de experiment, a cât mai multor metode și tehnici, cât mai rafinate și mai riguroase, va asigura progresul teoretic al psihosociologiei, dezvoltarea ei în continuare. Firește că „cercetătorul din științele sociale nu poate să preia metoda experimentală din științele mai vechi fără să o examineze în funcție de problemele și ipotezele ei legate de tema specifică a cercetării“ (Rose, 1954, 280). În acest sens, vom analiza în continuare modificarea schemelor experimentale în științele socioumane, în conformitate cu complexitatea obiectului de studiu și a cauzalității sociale.

Definiție și concepte de bază

Definiție. În fundamentala sa lucrare de metodologie a experimentului în științele sociale, Ernest Greenwood, după ce trece în revistă sensurile în care este folosită metoda experimentală în sociologie și psihologie, ajunge la concluzia că: „Un experiment este verificarea unei ipoteze încercând de a pune doi factori în relație cauzală prin cercetarea situațiilor contrastante, în care sunt controlați toți factorii în afara celui ce interesează, acesta din urmă fiind cauza ipotetică sau efectul ipotetic“ (Greenwood, 1945, 28). Două sunt caracteristicile asupra cărora Ernest Greenwood insistă: capacitatea experimentului de a verifica ipotezele cauzale și controlul situației experimentale. Arătând că experimentul tinde către controlul maxim al factorilor, autorul precizează esența metodei: „testarea ipotezelor cauzale prin înțelegerea unor situații contrastante controlate“.

(Greenwood, 1945, 29). Controlul este, așadar, elementul esențial în structura metodei experimentale. Verificarea ipotezelor cauzale constituie scopul general al științei, de care cunoașterea științifică se apropie utilizând metode adecvate, inclusiv experimentul, dar nu numai experimentul.

Definiția dată de Ernest Greenwood, în ansamblu acceptabilă, este limitată totuși prin aceea că insistă asupra legăturii cauzale doar dintre două fenomene. Aceeași limită o remarcăm și la alte încercări de definire a metodei experimentale în științele socioumane. Arnold M. Rose aprecia că „un experiment constă în aplicarea unui stimul la un anumit obiect, păstrând neschimbați alți stimuli sau condiții posibile care pot să afecteze obiectul în același timp, și notând schimbările care se produc în obiect, probabil datorită aplicării stimulului” (Rose, 1954, 274).

Așa cum se recunoaște astăzi, în domeniul socialului funcționează relații de multicausalitate, ceea ce impune luarea în considerare în ipoteză, și deci în experiment, nu doar a două, ci a mai multor elemente. O definiție riguroasă a experimentului psihosociologic trebuie să reflecte stadiul prezent de dezvoltare a cunoașterii, dar și posibilitățile de azi ale tehnicii experimentale. Considerăm că definiția dată de Leon Festinger corespunde într-o mai mare măsură acestor exigențe: experimentul constă în „observarea și măsurarea efectelor manipulării unor variabile independente asupra variabilelor dependente într-o situație în care acțiunea altor factori (prezenți efectiv, dar străini studiului) este redusă la minimum” (Festinger și Katz, 1953/1963, 164). Definiția propusă de Leon Festinger subliniază în primul rând faptul că experimentul este o *observație provocată*; în al doilea rând, că situația este controlată. Aceste două caracteristici sunt reținute și de alți psihosociologi. John W. Kinch consideră că poate fi vorba de experiment când „cercetătorul introduce deliberat anumiți factori în situația observată sau controlează comportamentul subiecților pe care îi observă” (Kinch, 1973, 21). În același sens, Marc Richelle (1992/1995, 174) apreciază că „A experimenta înseamnă a așeza un fenomen sub un control riguros cu scopul de a-i determina condițiile de apariție.

Definițiile reproduse, deși surprind caracteristicile esențiale ale metodei experimentale, nu sunt – după opinia noastră – suficient de cuprinzătoare. Conform lor, rămân în afara metodei importante tipuri de experimente frecvent utilizate în disciplinele socioumane (experimentul natural și experimentul mintal). Precizarea că introducerea unor factori în situația ținută sub control poate fi făcută și în absența experimentatorului de către alte instanțe (naturale sau sociale) credem că va completa în chip fericit definițiile reproduse.

Vom spune, așadar, că în științele socioumane experimentul psihosociologic constă în *analiza efectelor unor variabile independente asupra variabilelor dependente într-o situație controlată, cu scopul verificării ipotezelor cauzale*. Observarea și manipularea efectivă a variabilelor de către cercetător sunt elemente

caracteristice doar anumitor tipuri de experimente, nu tuturor. Este adevărat însă că, de cele mai multe ori, experimentatorul încearcă să provoace fenomenele pentru a le observa și înregistra sistematic, pentru a le măsura și explica prin cauze. Celebrul paleontolog francez Georges Cuvier (1769 – 1832) spunea că „observatorul ascultă natura, experimentatorul o întreabă și o silește să i se dezvăluie“. Preluând acest aforism atât de valabil în științele naturii, putem spune că și în experimentul psihosociologic propriu-zis cercetătorul pune întrebări fenomenelor psihosociale, nu așteaptă ca acestea să i se dezvăluie de la sine. Factorii naturali și sociali conlucrează cu experimentalistul, pregătit însă să interogheze fenomenele: o serie de evenimente naturale, ca și măsurile sociale organizatorice, antrenează schimbări în comportamentele individuale și de grup. Cercetătorul experimentalist analizează astfel de situații, încercând să le țină sub control, în vederea stabilirii relațiilor cauzale.

Se urmărește ca nici un factor exterior, în afara celor manipulați să nu intervină în situația experimentală care, de-a lungul cercetării, trebuie să rămână neschimbată, cu excepția variabilei dependente, pentru ca să se poată măsura influența factorilor introduși. Maurice Duverger (1961, 356) chiar definește astfel experimentul: „În desfășurarea unui fenomen se introduc unul sau mai mulți factori artificiali: comparând rezultatele obținute cu acelea pe care le-ar da fenomenul în absența oricărei intervenții, se poate măsura influența factorilor introduși.

Referindu-se direct la experimentul sociologic, Julian L. Simon (1969, 228) arată că „Esența experimentului constă în aceea că cercetătorul manevrează deliberat una sau mai multe variabile independente ($x_1, x_2, x_3 \dots$), expunând astfel diferite grupuri de subiecți la diferite variabile (sau la diferite cantități de variabile independente) și apoi observă schimbările produse în variabilele dependente ($y_1, y_2, y_3 \dots$)“ (1969, 228). Intervenția activă a cercetătorului – ca element caracteristic al metodei experimentale – este larg acceptată. Ion Irimie (1971, 135) definește experimentul ca pe o metodă de cunoaștere „în care subiectul cunoscător obligă obiectul de cunoscut să se manifeste acolo și unde vrea el, în condițiile pe care el i le impune, cu scopul precis al descrierii și sesizării esențelor și legilor lui“.

În definițiile reproduse, ca și în comentariile făcute, au apărut unii termeni (control, variabilă, variabilă independentă, situație experimentală etc.) care, constituind concepte de bază în metodologia experimentului, se cer a fi, la rândul lor, definiți.

Prin *control* se înțelege asigurarea condițiilor de repetabilitate a rezultatelor, ori de câte ori se reia cercetarea (Siebel, 1965, 66). Bazându-se pe studiul lui E. C. Boring (1954), Robert Plutchik consideră că termenul de „control“ a fost introdus relativ târziu în istoria științei (Plutchik, 1968, 166). Blaise Pascal (1623 – 1662) se pare că a fost primul care a realizat, în 1648, un experiment controlat (studiul

presiunii aerului). Termenul ca atare a fost însă introdus mai târziu. Chiar John Stuart Mill nu se referă decât implicit la controlul experimentelor. Abia după 1870, prin opera lui Wilhelm Wundt, termenul de control, în sensul de „standard de comparare” dobândește o mai largă circulație. În studiile de psihologie experimentală, de la începutul secolului al XX-lea, Edward-Lee Thorndike și Robert S. Woodworth (1901) sunt primii care recunosc necesitatea utilizării grupului de control (Christie, 1965, 141). După 1908, grupul de control începe să fie frecvent utilizat în cercetările experimentale. În 1933, aproximativ 11 la sută din articolele publicate în revistele de psihologie făceau referiri la grupul de control. Douăzeci de ani mai târziu, peste 52 la sută din articolele publicate în domeniul psihologiei experimentale includeau referiri la grupul de control. Astăzi aproape că nu poate fi conceput un studiu experimental cât de cât riguros în absența grupului de control și a unui control strict al variabilelor.

În sens modern, controlul (Figura 10.2) vizează în primul rând factorii introduși în experiment pentru declanșarea unor comportamente specifice, dar și factorii a căror influență urmează a fi eliminată, fie prin suprimare, fie prin păstrarea lor constantă.

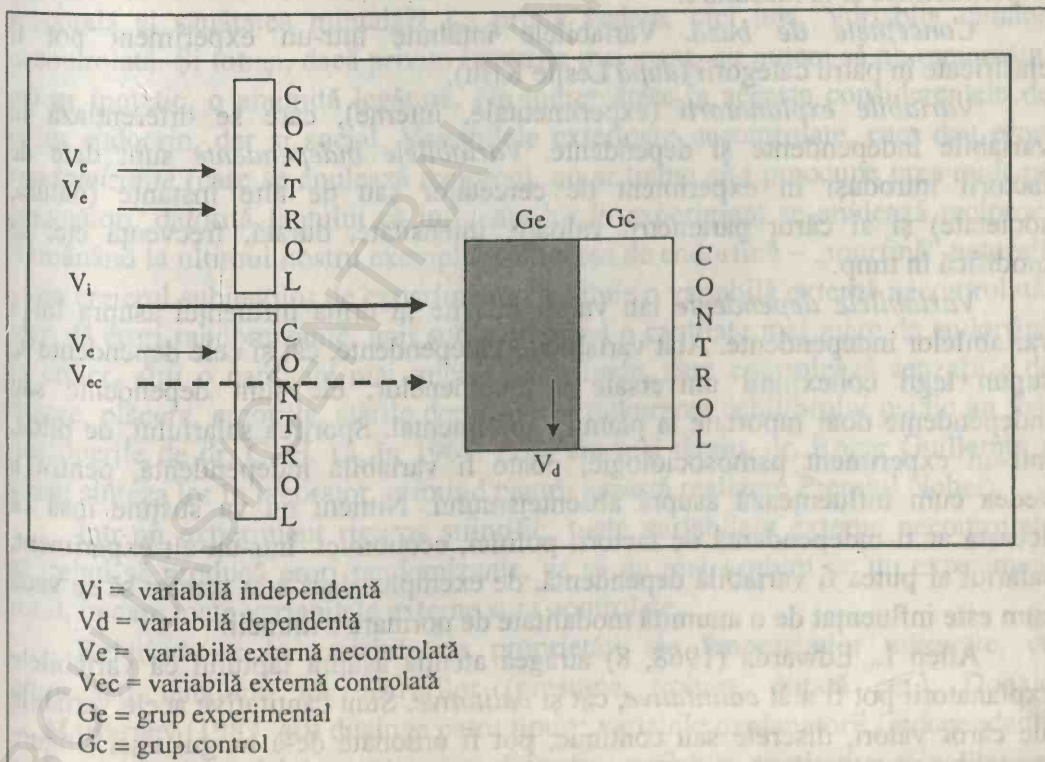

Fig. 10. 2. Controlul în experimentul psihosociologic

De asemenea, controlul se referă la modalitatea de constituire a grupelor *experimentale* și *martor* pentru asigurarea comparabilității lor. În fine, controlul include și întreaga problematică de efectuare a măsurătorilor de observare, exactitatea și precizia aparatelor utilizate pentru diferite înregistrări (optice, acustice, termice etc.).

De modul în care se asigură controlul într-un experiment depinde gradul de fidelitate al măsurării variabilelor. Mulți autori consideră controlul ca elementul definitoriu al experimentului. În acest sens, Hans J. Eysenck susține că „Esența experimentului în știință este dată de capacitatea de a exercita controlul asupra variabilelor care influențează rezultatele experimentului” (1966, 49). La aceeași concluzie ajung și Lee Harvey și Morag MacDonald (1993, 141) când afirmă că „problema cheie în experimentare este controlul”. Din punctul de vedere al exercitării controlului, toate tipurile de experimente în cercetarea psihosociologică pot fi ordonate pe un continuum, începând cu experimentul de laborator, în care controlul variabilelor este deplin, și terminând cu experimentul natural, unde cercetătorul se limitează doar la controlul modului de constituire a grupelor experimentale și la măsurare.

Conceptele de bază. Variabilele întâlnite într-un experiment pot fi clasificate în patru categorii (după Leslie Kish).

Variabile explanatorii (experimentale, interne), care se diferențiază în variabile independente și dependente. *Variabilele independente* sunt date de factorii introduși în experiment de cercetător sau de alte instanțe (natură, societate) și ai căror parametri: valoare, intensitate, durată, frecvență etc. se modifică în timp.

Variabilele dependente iau valori diferite în urma influenței asupra lor a variabilelor independente. Atât variabilele independente, cât și cele dependente se supun legii conexiunii universale a fenomenelor; ele sunt dependente sau independente doar raportate la planul experimental. Sporirea salariului, de pildă, într-un experiment psihosociologic, poate fi variabilă independentă, pentru a vedea cum influențează asupra absenteismului. Nimeni nu va susține însă că aceasta ar fi independentă de factorii politici, economici. Într-un alt experiment, salariul ar putea fi variabilă dependentă, de exemplu, dacă s-ar urmări să se vadă cum este influențat de o anumită modalitate de normare a muncii.

Allen L. Edwards (1968, 8) atrăgea atenția asupra faptului că variabilele explanatorii pot fi atât *cantitative*, cât și *calitative*. Sunt cantitative acele variabile ale căror valori, discrete sau continue, pot fi ordonate de-a lungul unei singure dimensiuni (de exemplu, cooperarea, conflictul etc.). Variabilele calitative sunt neordonabile unidimensional (de exemplu, profesiunile, apartenența politică etc.).

Distincția făcută de Allen L. Edwards este deosebit de importantă în perspectiva procedeelelor matematice utilizate pentru prelucrarea datelor experimentale.

Variabilele exterioare controlate. Într-un experiment, în afara factorilor care își modifică parametrii, există o serie de alți factori, exteriori relației presupuse între variabilele explanatorii, care sunt menținuți constanți, sunt controlați: variabilele exterioare controlate. Numărul variabilelor exterioare care trebuie controlate este totdeauna mare. Dacă am încerca să vedem cum influențează coeziunea grupului (variabilă independentă) starea de sănătate mintală a indivizilor (variabilă dependentă), o serie de factori legați de condițiile de viață și de muncă ale indivizilor cuprinși în experiment ar trebui să rămână constanți: programul zilnic, regimul alimentar și de odihnă, programul de muncă etc.

Variabilele exterioare necontrolate. Dată fiind multitudinea factorilor exteriori, cercetătorul – cu bună știință – lasă necontrolate unele variabile mai greu de menținut la același nivel datorită complexității lor, a mijloacelor tehnice, uneori rudimentare, din considerente materiale sau deontologice etc. În unele cazuri, cercetătorul nu face nici un fel de legătură între problema studiată și factorii aparent îndepărtați. Într-adevăr, ce legătură poate fi între greutatea corporală și sănătatea mintală?! La prima vedere, nici una. Variabila rămâne necontrolată. Și totuși, dacă privim lucrurile mai atent, nu putem să nu remarcăm, măcar ipotetic, o anumită legătură. Ne îndreptățesc la aceasta considerentele de ordin endocrin, dar și social. Variabilele exterioare necontrolate, care dau erori *randomizante* (care se anulează reciproc), nu ar trebui să-i preocupe prea mult pe cercetători, datorită faptului că influența lor în experiment se anulează reciproc. Rămânând la ultimul nostru exemplu, cantitatea de endorfină – „morfină” naturală – din creierul subiecților de experiment constituie o variabilă externă necontrolată, care dă erori randomizante, unii subiecți având o cantitate mai mare de endorfină în creier, alții o cantitate mai mică (Endorfinele, care controlează senzațiile de durere, plăcere, emoțiile, stările depresive și tulburarea echilibrului psihic au fost descoperite de dr. C. H. Li, în 1965. Zece ani mai târziu, dr. Roger Guillemin a reușit sinteza lor în laborator, primind pentru această realizare Premiul Nobel).

Într-un experiment riguros științific, toate variabilele externe necontrolate ar trebui să producă erori randomizante, ca să nu mai vorbim de un experiment ideal, în care toate variabilele externe sunt controlate.

Referindu-se la variabile ca proprietăți ale fenomenelor măsurate, ca proprietăți tangibile ale lucrurilor (presiune, volum, durată etc.), Donald H. McBurney (1983, 40) distinge patru tipuri: variabile explanatorii (independente și dependente); variabile continue și discrete; variabile cantitative și calitative; variabile fizice și nonfizice. Ca orice tipologie, și aceasta reduce infinitatea

unităților sociale și calităților lor la o schemă, desigur, utilă din punct de vedere didactic.

Un alt concept central în metodologia experimentului sociologic, în afara celui de variabilă, este conceptul de *grup* (experimental; de control). *Grupul experimental* este constituit din ansamblul persoanelor asupra cărora acționează variabila independentă introdusă de cercetător. În metodologia experimentului, termenul de „grup“, cu rare excepții, are altă semnificație decât cea psihosociologică. Foarte adesea, subiecții din grupul de control rezolvă sarcinile experimentului individual, nu interacționează. Pentru termenul de grup experimental (și de control), mai apropiat decât sensul psihosociologic este înțelesul statistic, de grupare după anumite caracteristici a populației. *Grupul de control* servește pentru compararea efectelor introducerii variabilei independente la grupul experimental; este un grup martor, asupra căruia nu acționează variabila independentă.

Momentul experimental este un alt concept de bază în sistemul explicativ al metodei experimentale. În mod obișnuit, sunt luate în considerație momentele t_1 și t_2 ale experimentului, adică momentele în care se măsoară variabilele dependente, înainte și după introducerea variabilei independente. Achim Mișu atrage atenția asupra momentului t_h , „perioada de timp în care grupul experimental este pregătit pentru a i se introduce variabila independentă x “ (Mișu, 1973, 105). Observația este cât se poate de întemeiată; în experimentul psihosociologic, variabila independentă nu se introduce instantaneu: grupul experimental, într-un fel sau altul, este pregătit să participe la experiment (i se cere acordul, este pus în condiții speciale etc.). Experimentele lui Elton Mayo la atelierele de la Hawthorne, etapa „test-room“, sala de observare a montajului de rele constituie un foarte concludent exemplu privind semnificația momentului t_h în desfășurarea cercetării experimentale.

Situația experimentală cuprinde ansamblul persoanelor (cercetători, personal ajutător, subiecți de experiment), al obiectelor (aparatura de producere a stimulilor, de înregistrare a reacțiilor etc.), precum și condițiile concrete în care se desfășoară experimentul. Situațiile experimentale pot fi *naturale* sau de *laborator*, create de cercetător. Și într-un caz și în celălalt, trebuie avut în vedere că elementele constituente ale situației experimentale interacționează, facilitând sau, dimpotrivă, îngreunând acțiunea variabilei independente. Astfel de factori, prezenți la începutul experimentului și acționând asupra variabilei dependente (în fond, variabile externe necontrolate) sunt numiți de către Wigand Siebel (1965) „factori paraleli“. Spre deosebire de ei, unii factori acționează numai în momentul introducerii variabilei independente: sunt „factori catalitici“. De-a lungul

desfășurării experimentului, situația experimentală se schimbă. Wigand Siebel (1965) distinge trei faze în dinamica situației experimentale: situația inițială, situația de după introducerea variabilei independente și situația finală, în care se manifestă efectul. De cele mai multe ori, cercetătorul este atent la fazele inițială și finală, neglijând situația intermediară. Întrucât situația experimentală, în dinamica ei reprezintă un singur tot, este firească recomandarea de a se urmări interacțiunea factorilor și a elementelor pe toată perioada desfășurării experimentului. De asemenea, în prezentarea experimentului este recomandabil să se arate, prin schițe sau fotografii, situația experimentală în diferitele ei faze.

Schemele experimentale

Oricât de sofisticate s-au dovedit a fi experimentele moderne din științele socioumane, schemele lor logice sunt reductibile la canoanele cercetării experimentale stabilite de John Stuart Mill (1806 – 1873) în *A System of Logic* (1843). Aceste canoane „descriu metoda experimentului controlat, care este unul din procedeele indispensabile ale științei moderne” (Kneller, 1970/1973, 40).

Rafinarea procedeelelor de testare pe cale experimentală a ipotezelor cauzale în științele socioumane a fost impusă de necesitatea adecvării metodei la obiectul investigat, având în vedere complexitatea cauzalității, natura factorilor experimentali și influența situației experimentale.

Complexitatea cauzalității. La nivelul socialului este imposibil de imaginat un fenomen care să epuizeze cauzalitatea producerii altui fenomen, care să fie necesar și în același timp suficient pentru producerea lui. În acest domeniu, un factor devine cauzal în anumite condiții, în prezența altor factori, care măresc probabilitatea producerii fenomenului. Totdeauna cauzalitatea socială este exprimată printr-un „nex complex de fenomene” (Mihu, 1973, 50), în care condițiile contribuției, în prezența celor contingente și alternative, determină probabilistic apariția unui fenomen.

Canonul diferenței, despre care John Stuart Mill afirma că reprezintă „cea mai perfectă metodă de investigare științifică”, constată: „Dacă un caz în care fenomenul investigat are loc și un caz în care acesta nu are loc au în comun toate circumstanțele, cu excepția uneia care se întâlnește numai în primul caz, circumstanța unică prin care se deosebesc cele două cazuri constituie fie efectul, fie cauza, fie o parte indispensabilă a efectului sau a cauzei fenomenului respectiv”. Acest canon constituie schema logică a experimentului de tip determinist:

$$1. \quad \begin{array}{l} X, A, B, C \rightarrow Y \\ X, A, B, C \rightarrow \bar{Y} \end{array}$$

Pe baza lui sunt proiectate experimentele moderne de tip stohastic, descrise de R. A. Fisher (1935) cu două grupuri (grup experimental și grup de control) și măsurare „numai după” introducerea factorului experimental:

$$\begin{array}{ll} \text{grup experimental:} & X \rightarrow Y_1 \\ \text{grup de control:} & X \rightarrow Y_2 \end{array}$$

După părerea noastră, canonul diferenței, așa cum a fost formulat de John Stuart Mill și, corespunzător lui, *experimentul cu două grupuri și măsurare numai după* constituie forma de reducere a tuturor experimentelor din științele sociale. Francis Bacon (1561-1626), în *Novum organum scientiarum* (1620), numea o astfel de probă *experimentum crucis*, subliniind caracterul decisiv al unui astfel de experiment pentru respingerea ipotezelor* (Figura 10.3). Măsurarea „înainte” și „după” introducerea variabilei independente într-un astfel de experiment (Figura 10.4) nu constituie decât un caz particular impus de natura factorilor experimentali. Experimentele cu un singur grup, fie cu măsurare „numai după” – despre acestea Donald T. Campbell spune că „nu merită numele de experiment” (1966, 4) – sau cu măsurarea „înainte și după” introducerea factorului experimental sunt, în realitate, „scheme preexperimentale”, „deviații de la modelul experimentului clasic” (Goode și Hatt, 1952, 31) și au valoare foarte limitată pentru testarea ipotezelor cauzale, deși sunt foarte des utilizate în științele sociale.

Astfel de *cvasiexperimente*, care nu sunt suficiente pentru a permite o testare severă a ipotezelor, au totuși meritul de a sugera noi ipoteze – apreciau Thomas D. Cook și Donald T. Campbell (1979). În plus, unele scheme cvasiexperimentale se apropie mult de schemele experimentale propriu-zise. Experimentele cu un singur grup, cu măsurare „înainte și după”, cu introducerea repetată a variabilei independente (2) sau cu reintroducerea ei inversă (3), sunt foarte asemănătoare cu experimentele cu grup de control și chiar preferabile acestora, cu condiția ca reintroducerea variabilei independente să nu dea naștere

Notă. Unele indicații privind tehnica experimentală și modalitatea de a lega între ele experimentele se regăsesc în lucrarea lui Fr. Bacon *Despre însemnătatea și înaintarea științelor*, în care sunt prezentate următoarele procedee: variația, prelungirea, translația, răsturnarea, compulsiia, aplicarea, populația și hazardurile experienței.

fenomenului de învățare. Schematic, aceste experimente cu un singur grup pot fi reprezentate astfel:

$$2. \quad G_1: X \rightarrow Y_1 \rightarrow X \rightarrow Y_1'$$

$$3. \quad G_1: X \rightarrow Y_1 \rightarrow \bar{X} \rightarrow Y_1'$$

Afirmând că „circumstanța unică” este „fie cauza, fie o parte a cauzei”, John Stuart Mill prefigurează schemele logice ale experimentelor multivariate (cu mai multe variabile independente), în care condiția suficientă conjunctivă „exprimă complexitatea cauzalității sociale” (Dima, 1975, p. 87):

$$4. \quad \begin{array}{l} (X \times U \times Z) \times A \times B \times C \rightarrow Y \\ (\bar{X} \times \bar{U} \times \bar{Z}) \times A \times B \times C \rightarrow Y \\ \hline X \times U \times Z \rightarrow Y \end{array}$$

În experimentele multivariate, influența variabilelor independente (XUZ) poate fi luată în considerare fie ca un nex complex cauzal, fără a se diferenția valoarea contributivă a condițiilor, fie ca o complexitate de factori cu valori contributivii diferențiate și cu interacțiuni specifice. În primul caz, se impune experimentarea pe două grupuri și măsurarea „numai după” (Figura 10.3). În cazul al doilea, vor fi cuprinse în experiment 2ⁿ grupe (n fiind numărul variabilelor experimentale cu două valori). Rezultă o nouă schemă logică din combinarea valorilor variabilelor experimentale (5).

$$5. \quad \begin{array}{l} (X. U. Z.), A, B, C \rightarrow Y_1 \\ (X. U. \bar{Z}.), A, B, C \rightarrow Y_2 \\ (X. \bar{U}. Z.), A, B, C \rightarrow Y_3 \\ (X. \bar{U}. \bar{Z}.), A, B, C \rightarrow Y_4 \\ (\bar{X}. U. Z.), A, B, C \rightarrow Y_5 \\ (\bar{X}. U. \bar{Z}.), A, B, C \rightarrow Y_6 \\ (\bar{X}. \bar{U}. Z.), A, B, C \rightarrow Y_7 \\ (\bar{X}. \bar{U}. \bar{Z}.), A, B, C \rightarrow Y_8 \end{array}$$

Planul de cercetare este foarte asemănător cu cel din primul caz, nota specifică fiind dată de numărul crescut de grupe experimentale și de procedeele matematice de analiză a datelor: analiza de varianță, criteriul F, coeficientul de corelație interclase al lui Fisher. Organigrama unui experiment cu două variabile independente, cu două valori, în care se urmărește a se determina atât valoarea specifică, cât și interacțiunea acestor variabile este ușor reprezentabilă grafic (Figura 10.3).

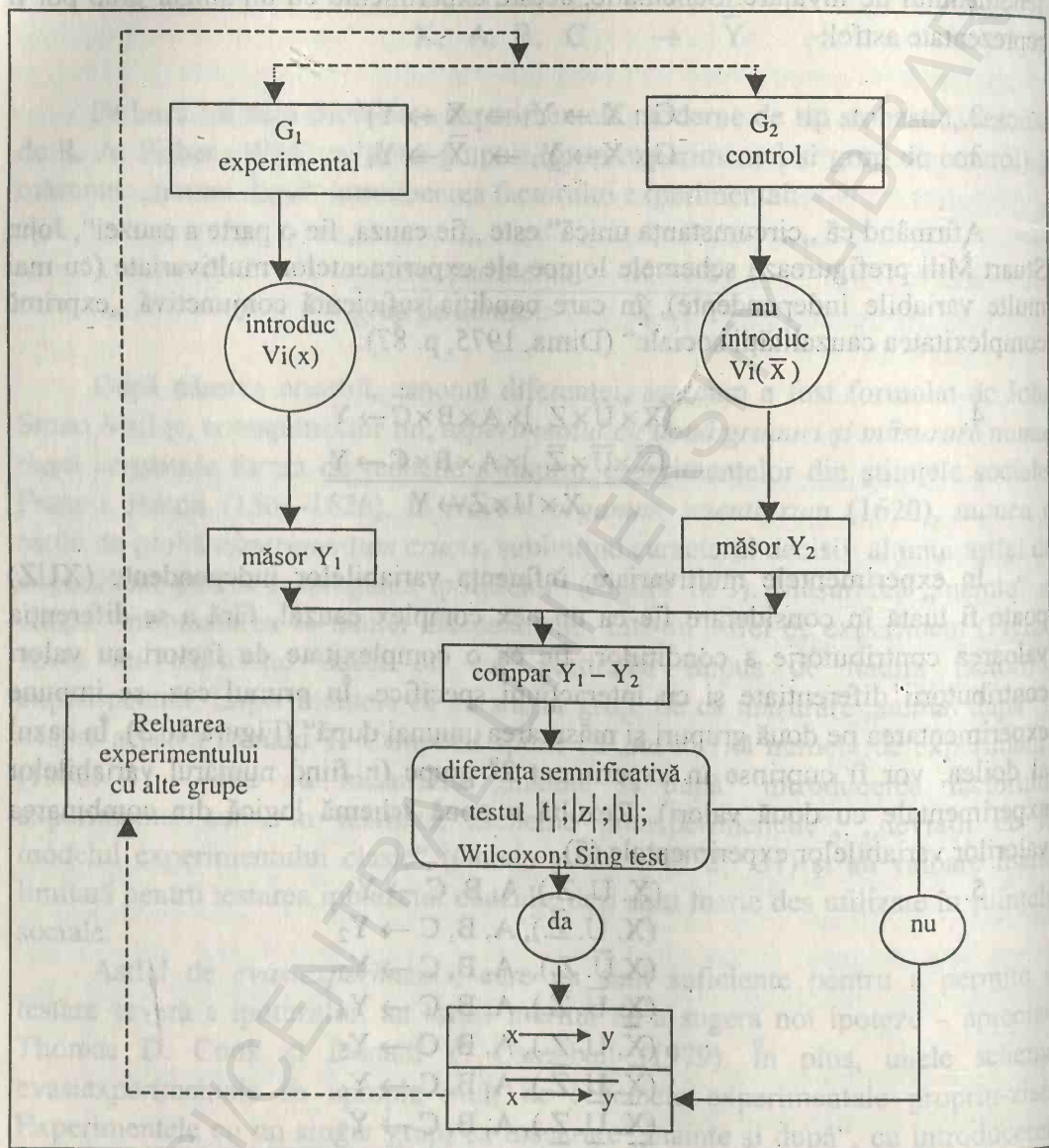

Fig. 10.3. Organigrama unui experiment cu o singură variabilă independentă (x) având două valori (absență și prezență), cu două grupe (experimentală și de control), cu măsurarea „după” introducerea variabilei experimentale

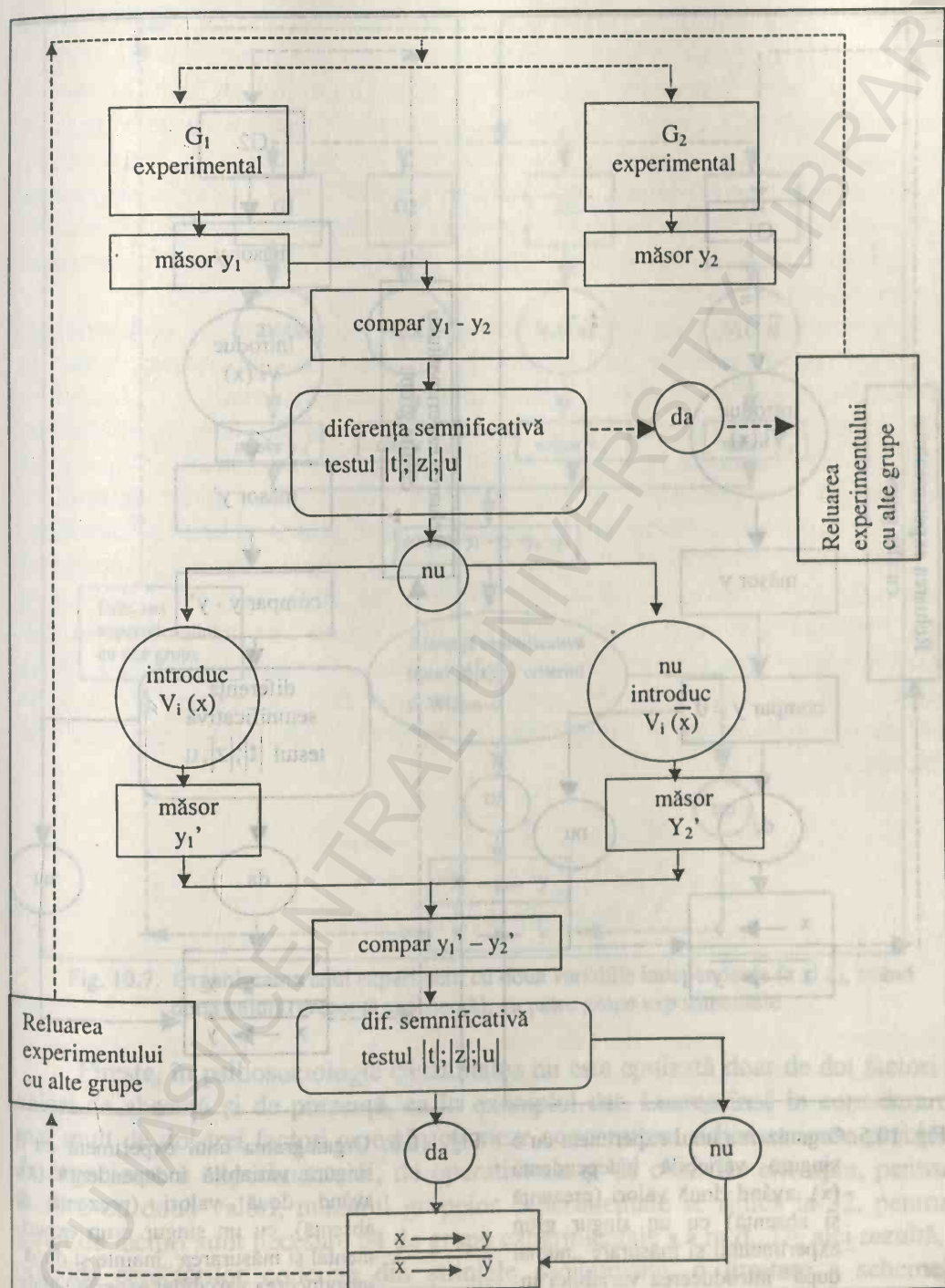

Fig. 10.4. Organigrama unui experiment cu o singură variabilă independentă (x) având două valori (absență și prezență), cu două grupe (experimentală și de control), cu măsurare „înainte și după” introducerea variabilei independente

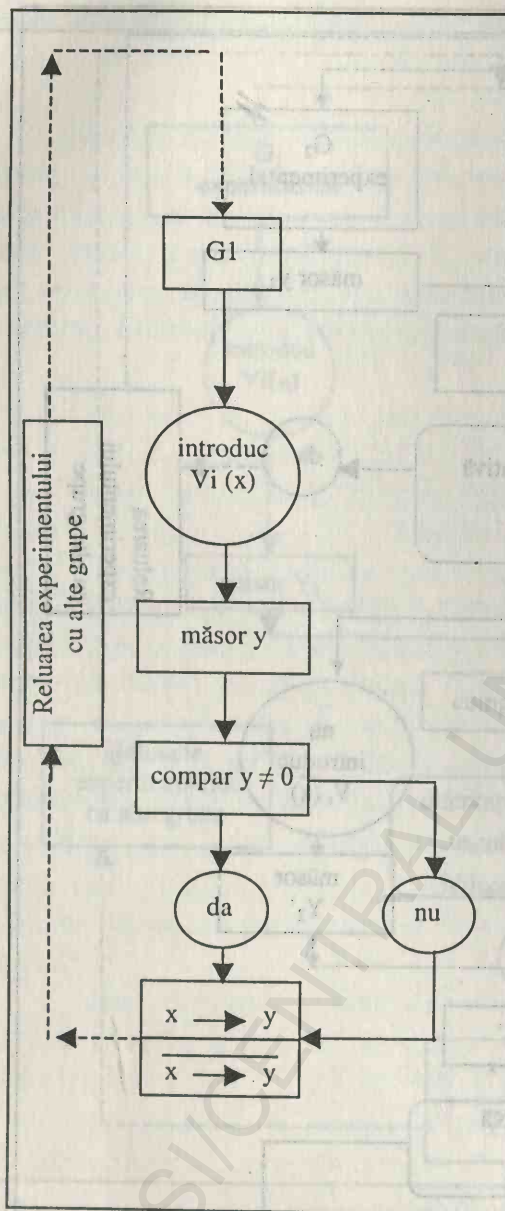

Fig. 10.5. Organizarea unui experiment cu o singură variabilă independentă (x), având două valori (prezență și absență) cu un singur grup experimental și măsurare „numai după” introducerea variabilei independente

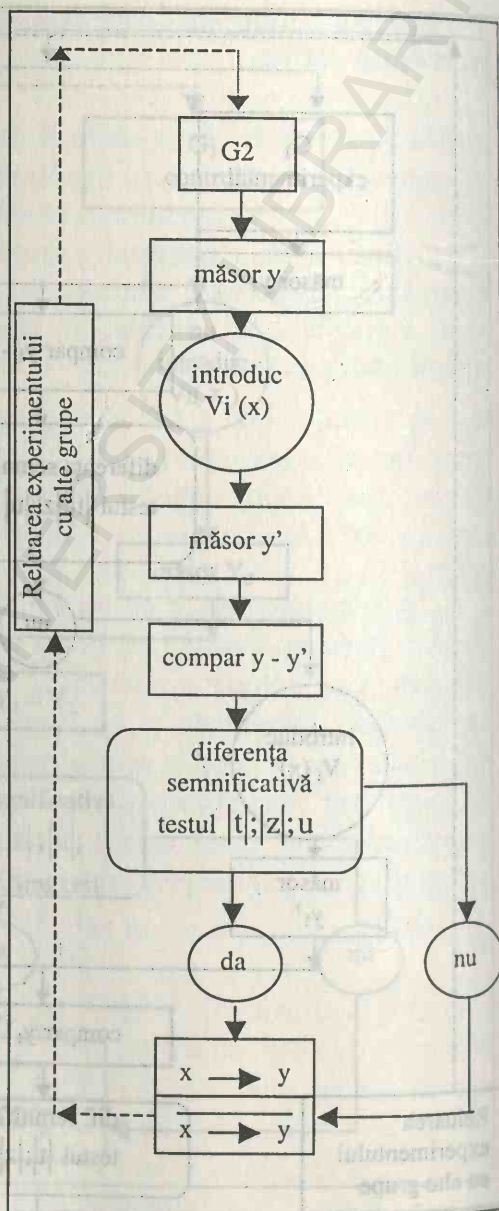

Fig. 10.6. Organigrama unui experiment cu o singură variabilă independentă (x), având două valori (prezență și absență), cu un singur grup experimental și măsurarea „înainte și după” introducerea variabilei experimentale

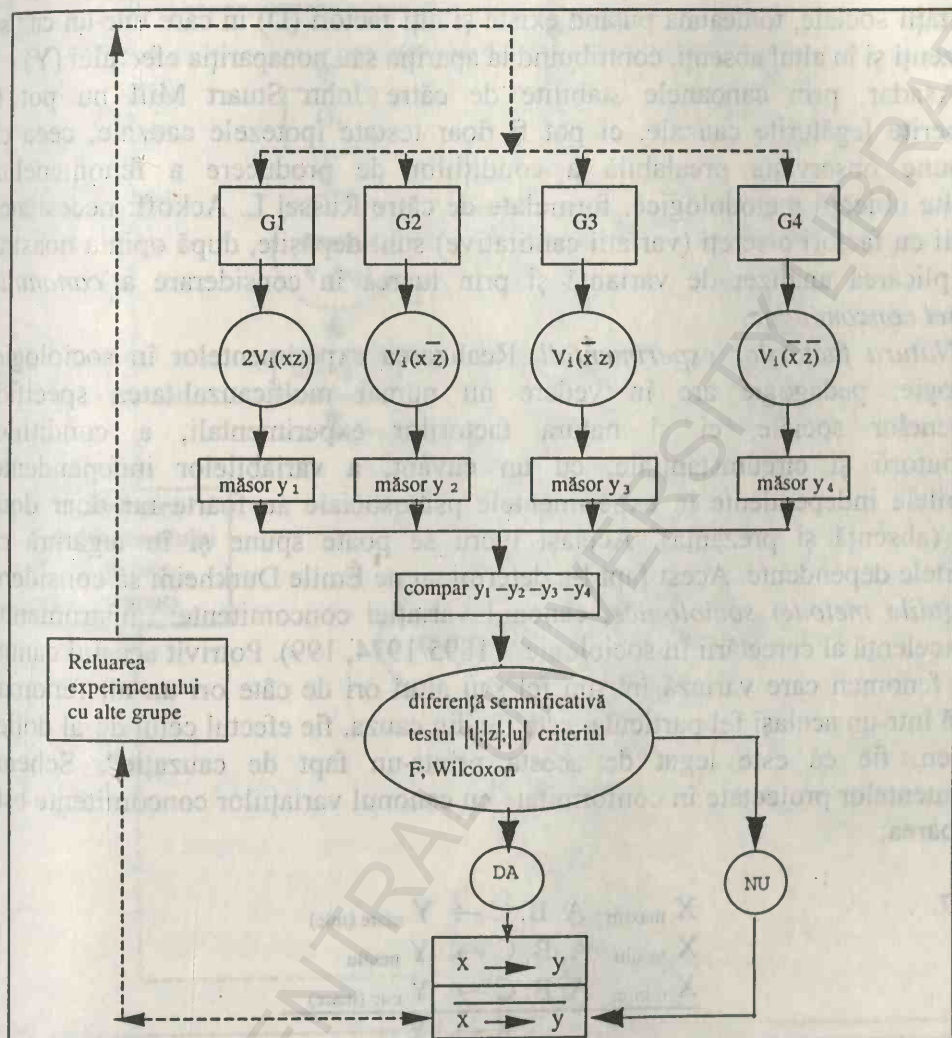

Fig. 10.7. Organigrama unui experiment cu două variabile independente (x și z), având două valori (prezență și absență), cu patru grupe experimentale

Firește, în psihosociologie cauzalitatea nu este epuizată doar de doi factori cu valori de absență și de prezență, ca în exemplul dat. Luarea însă în considerare a mai mult de doi-trei factori care să acționeze concomitent ridică serioase probleme de organizare a experimentului, de operativitate și de cost. De exemplu, pentru 5 factori, cu două valori, numărul grupelor experimentale se ridică la 32, pentru 6 astfel de factori sunt necesare 64 de grupe experimentale ș.a.m.d.. De aici rezultă, în practica cercetărilor concrete din științele socioumane, o limitare a schemelor experimentale la câțiva factori considerați relevanți și, așa cum remarca Russel L. Ackoff (*Scientific Method*, 1962), imposibilitatea stabilirii cu certitudine a

cauzalității sociale, totdeauna putând exista și alți factori (D) în care într-un caz să fie prezenți și în altul absenți, contribuind la apariția sau nonapariția efectului (Y).

Așadar, prin canoanele stabilite de către John Stuart Mill nu pot fi descoperite legăturile cauzale, ci pot fi doar testate ipotezele cauzale, ceea ce presupune observația prealabilă a condițiilor de producere a fenomenelor. Celelalte obiecții metodologice, formulate de către Russel L. Ackoff: necesitatea operării cu factori discreți (variații cantitative) sunt depășite, după opinia noastră, prin aplicarea analizei de varianță și prin luarea în considerare a *canonului variației concomitente*.

Natura factorilor experimentali. Realizarea experimentelor în sociologie, psihologie, pedagogie are în vedere nu numai multicauzalitatea specifică fenomenelor sociale, ci și natura factorilor experimentali, a condițiilor contribuției și circumstanțiale, cu un cuvânt, a variabilelor independente. Variabilele independente în experimentele psihosociale au foarte rar doar două valori (absență și prezență). Același lucru se poate spune și în legătură cu variabilele dependente. Acest fapt l-a determinat pe Émile Durkheim să considere, în *Regulile metodei sociologice*, canonul variației concomitente: „instrumentul prin excelență al cercetării în sociologie“ (1895/1974, 199). Potrivit acestui canon, „orice fenomen care variază într-un fel sau altul ori de câte ori un alt fenomen variază într-un același fel particular este fie din cauza, fie efectul celui de-al doilea fenomen, fie că este legat de acesta printr-un fapt de cauzatie“. Schema experimentelor proiectate în conformitate cu canonul variațiilor concomitente este următoarea:

7.

$$\begin{array}{l} X_{\text{maxim}} \quad A, B, C \rightarrow Y_{\text{mare (mic)}} \\ X_{\text{mediu}} \quad A, B, C \rightarrow Y_{\text{mediu}} \\ X_{\text{minim}} \quad A, B, C \rightarrow Y_{\text{mic (mare)}} \\ \hline X \rightarrow Y \end{array}$$

Variabilele independente și dependente pot crește sau descrește concomitent. Legătura cauzală este verificată și în cazul în care unei creșteri a variabilei independente îi corespunde o descreștere a variabilei dependente.

În practica cercetărilor psihosociologice se constituie grupuri experimentale și de control în același timp, la care se introduc factorii experimentali:

8.

$$X_1 > X_2 > X_3$$

$$G_1: X_1 \rightarrow Y_1$$

$$G_2: X_2 \rightarrow Y_2$$

$$G_3: X_3 \rightarrow Y_3$$

Planul experimentului este prezentat în organigrama din Figura 10.8.

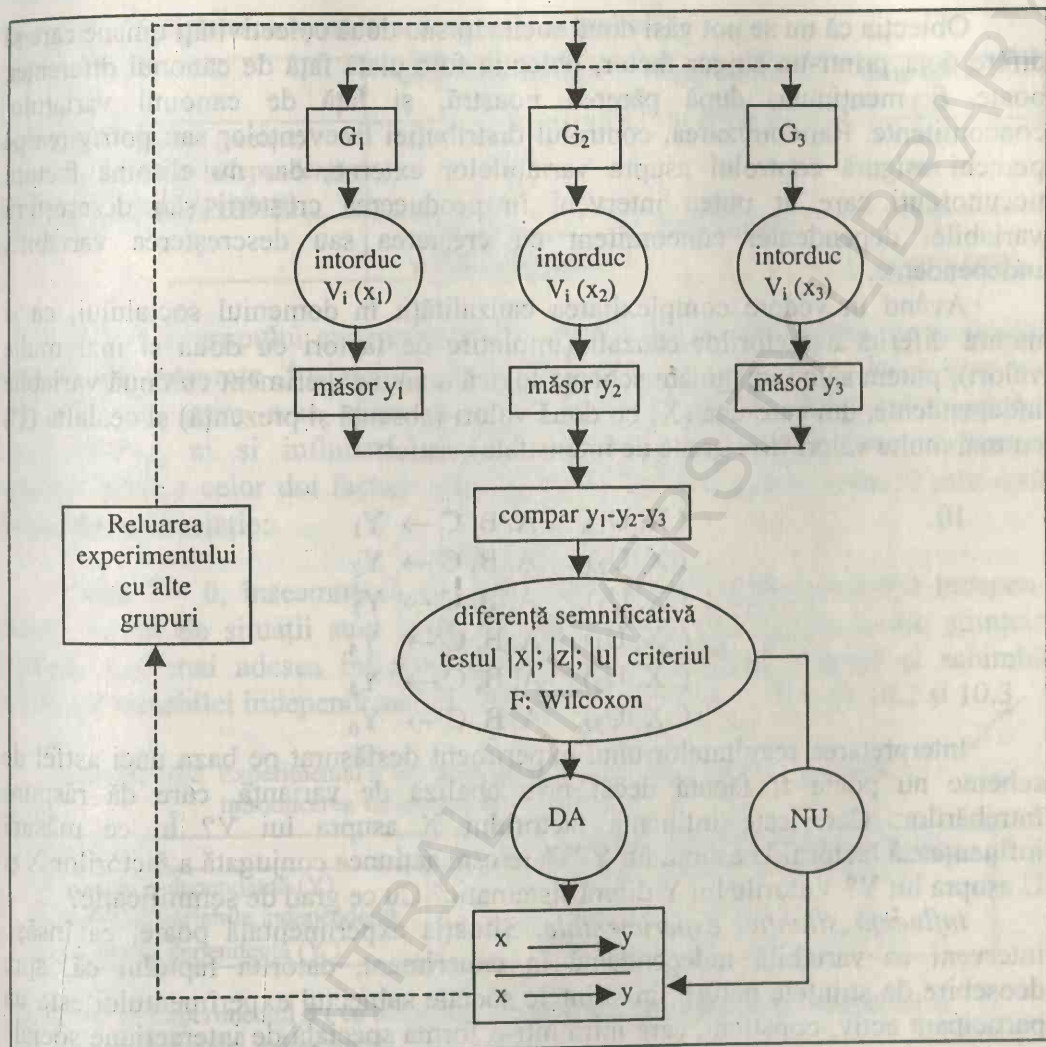

Fig.10.8. Organigrama unui experiment cu o singură variabilă independentă (x), având trei valori ($x_1 > x_2 > x_3$), cu trei grupe experimentale și măsurare „numai după” introducerea variabilei experimentale

Dat fiind faptul că variabila independentă poate avea valori pozitive și negative, nu numai valori de absență și prezență (deci pozitive), schema experimentului „cu două grupuri și măsurare numai după” se particularizează: un grup este influențat într-o direcție, celălalt în direcția opusă (*The reversed-tratament*). Așa au procedat N. C. Morse și E. Reimer (1956) când unui grup îi aplică o „conducere democratică” și celuilalt „un control ierarhic sever” (conducere „autoritară”). Schema utilizată este următoarea:

9.

$$G_1: X_+ \rightarrow Y_1$$

$$G_2: X_- \rightarrow Y_2$$

Obiecția că nu se pot găsi două societăți sau două colectivități umane care să difere doar printr-un singur factor, obiecție formulată față de canonul diferenței, poate fi menținută, după părerea noastră, și față de canonul variațiilor concomitente. Randomizarea, controlul distribuției frecvențelor sau potrivirea pe perechi asigură controlul asupra variabilelor externe, dar nu elimină factorii necunoscuți care ar putea interveni în producerea creșterii sau descreșterii variabilei dependente, concomitent cu creșterea sau descreșterea variabilei independente.

Având în vedere complexitatea cauzalității în domeniul socialului, ca și natura diferită a factorilor cauzali (împletire de factori cu două și mai multe valori), putem să ne imaginăm schema logică a unui experiment cu două variabile independente, din care una (X) cu două valori (absență și prezență) și cealaltă (U) cu mai multe valori (trei grade de intensitate), astfel:

- 10.
$(X, U_1),$	$A, B, C \rightarrow Y_1$
$(X, U_2),$	$A, B, C \rightarrow Y_2$
$(X, U_3),$	$A, B, C \rightarrow Y_3$
$(\bar{X}, U_1),$	$A, B, C \rightarrow Y_4$
$(\bar{X}, U_2),$	$A, B, C \rightarrow Y_5$
$(\bar{X}, U_3),$	$A, B, C \rightarrow Y_6$

Interpretarea rezultatelor unui experiment desfășurat pe baza unei astfel de scheme nu poate fi făcută decât prin analiza de varianță, care dă răspuns întrebărilor: Care este influența factorului X asupra lui Y? În ce măsură influențează factorul U asupra lui Y? Care este acțiunea conjugată a factorilor X și U asupra lui Y? Valorile lui Y diferă sistematic? Cu ce grad de semnificație?

Influența situației experimentale. Situația experimentală poate, ea însăși, interveni ca variabilă independentă în experiment, datorită faptului că, spre deosebire de științele naturii, în științele sociale subiectul experimentului este un participant activ, conștient, care intră într-o formă specială de interacțiune socială cu experimentatorul. Schema experimentală cu două grupe de control, propusă de R. S. Solomon (1949), reușește să pună în evidență influența pretestării asupra variabilei independente. Dar situația experimentală nu se reduce numai la măsurare, deși aplicarea instrumentelor de testare reprezintă, probabil, elementul cu ponderea cea mai mare în schimbarea comportamentului subiecților în situația experimentală. Așa cum atrăgea atenția Martin T. Orne la simpozionul despre psihologia socială a psihologiei experimentale (New York, 1961), comportamentul subiecților în experiment este în funcție de totalitatea situației (Orne, 1968, 118).

Schema lui R. S. Solomon permite atât evaluarea influenței instrumentelor și operației de măsurare, cât și a influenței combinate a pretestării și a variabilei experimentale. Această schemă este impusă de situația în care măsurarea „înainte” de introducerea variabilei independente (experimentale) este susceptibilă de a interacționa cu aceasta. Strategia experimentării se prezintă în Tabelul 10.1.

Tabelul 10.1. Schema experimentală cu două grupe de control

	Grup experimental (G ₁)	Grup control (G ₂)	Grup control (G ₃)
Măsurare „înainte” (pretest)	da	da	nu
Introduc variabila independentă	da	da	da
Măsurare „după” (posttest)	da	da	da
Diferența	D1 (pretest + v. independentă)	D2 (pretest)	D3 (v. independentă)

În cadrul grupului experimental (G₁), diferența D₁ între valoarea variabilei dependente măsurate „înainte” și „după” introducerea variabilei independente nu exprimă, așa cum s-ar părea la prima vedere, numai influența variabilei independente, ci și influența operației de măsurare (pretestarea). Influența concomitentă a celor doi factori (variabila independentă și pretestarea) este dată de următoarea relație:

$$I = D_1 - (D_2 + D_3)$$

Când $I = 0$, înseamnă că nu există interacțiune pretest-variabilă independentă. Astfel de situații sunt totuși rar întâlnite în experimentele din științele sociale. Cel mai adesea influența măsurării prealabile se adaugă și schimbă influența variabilei independente. Fie situația prezentată în Tabelele 10.2 și 10.3.

Tabelul 10.2. Experimentul A (cu două grupe, cu măsurare „înainte” și „după” introducerea variabilei independente)

	Grup experimental (G ₁)	Grup control (G ₂)
Variabila dependentă (Y)	20 (Y ₁)	20 (Y ₂)
Introduc variabila independentă	da	nu
Variabila dependentă (Y')	80 (Y ₁)	30 (Y ₂)

Tabelul 10.3. Experimentul B (cu trei grupe, cu măsurarea „înainte și după” introducerea variabilei independente)

	Grup experimental (G ₁)	Grup control (G ₂)	Grup control (G ₃)
Variabila dependentă (Y)	20 (Y ₁)	20 (Y ₂)	20 (Y ₃)
Introduc variabila independentă	da	nu	da
Variabila dependentă (Y')	80 (Y ₁)	30 (Y ₂)	60 (Y ₃)

În baza experimentului A, influența factorului experimental ar fi fost considerată egală cu 50.

$$V_i + V_1' - Y_2' \quad (80 - 30 = 50)$$

În realitate, influența acestui factor este mai mică (egală cu 40). Experimentul B, în care valoarea inițială a performanței (Y_3) grupului de control (G_3) nu este măsurată, ci estimată:

$$\left(\frac{20+20}{2} = 20 \right)$$

$$Y_3 = \frac{Y_1 + Y_2}{2}$$

permite măsurarea corectă a influenței reale a variabilei independente:

$$V_i = V_3 - Y_3 \quad (60 - 20 = 40)$$

Organigrama unui experiment cu trei grupe, în baza schemei lui R.S. Solomon, este prezentată în Figura 10.9.

Fără a se identifica factorii necontrolați care pot contribui la modificarea valorii variabilei dependente, schemele experimentale cu patru grupe (Tabelul 10.4) permit măsurarea influenței acestor factori. În acest fel, influența factorilor experimentali este foarte exact determinată, constituind o strategie experimentală ideală sub raportul siguranței interpretării (Ettrich, 1975, 662).

Tabelul 10.4. Schema experimentală cu trei grupe de control

	Grup experimental (G_1)	Grup control (G_2)	Grup control (G_3)	Grup control (G_4)
Măsurare „înainte“	da	da	Nu	nu
Introduc variabila independentă	da	nu	da	nu
Măsurare „după“	da	da	da	da
Diferența	D_1 (pretest + v. independentă + factori necontrolați)	D_2 (pretest)	D_3 (variabila independentă)	D_4 (factorii necontrolați)

Valoarea Y_4 este estimată pe baza mediei valorilor Y_1 și Y_2 . Ca și în cazul celei de a treia grupe experimentale, nici în grupa a patra (G_4) nu se introduce variabila independentă (X). Se măsoară Y_4 și se compară cu Y_2 . Dacă diferența este semnificativă, înseamnă că influența factorilor necontrolați alterează influența factorului experimental (a variabilei independente). În schema experimentală cu patru grupe, interacțiunea pretestării și a condițiilor experimentale este dată de formula:

$$I = (D_1 + D_4) - (D_2 - D_3)$$

Diferența dintre Y_4 și Y_2 (adică D_4) exprimă influența condițiilor experimentale (factorii necontrolați), care în experimentele din domeniul științelor sociale sunt greu, dacă nu imposibil, de eliminat. Organigrama unui experiment cu patru grupe experimentale este prezentată în Figura 10.10 (adaptare după Ettrich, 1975).

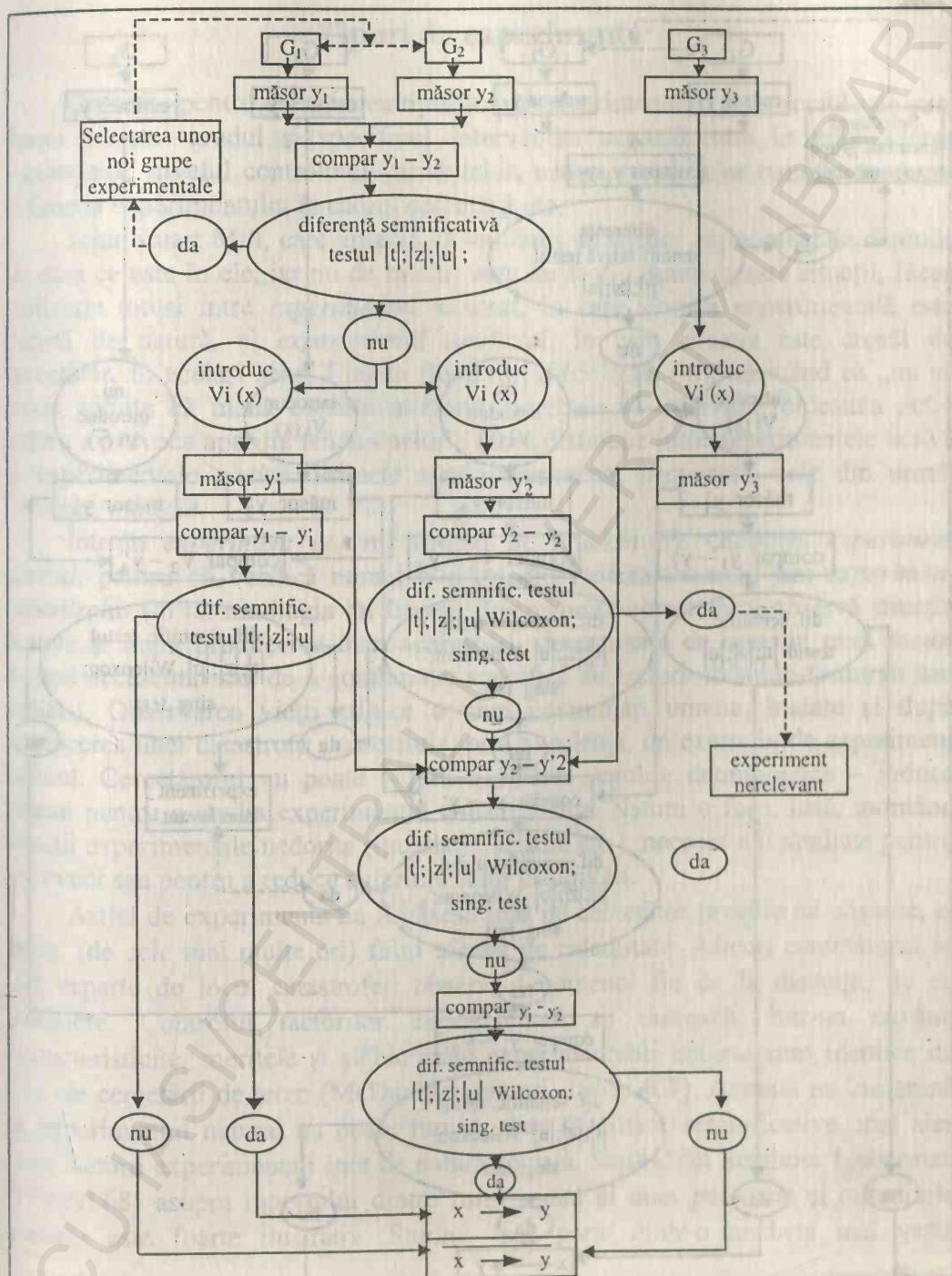

Fig. 10.9. Organigrama unui experiment cu o singură variabilă independentă (x), având două valori (absență și prezență), cu trei grupe experimentale (G1; G2; G3), dintre care două grupe de control (G2; G3), cu măsurare „înainte” (y_1 ; y_2) și „după” (y_1' ; y_2' ; y_3') introducerea variabilei independente

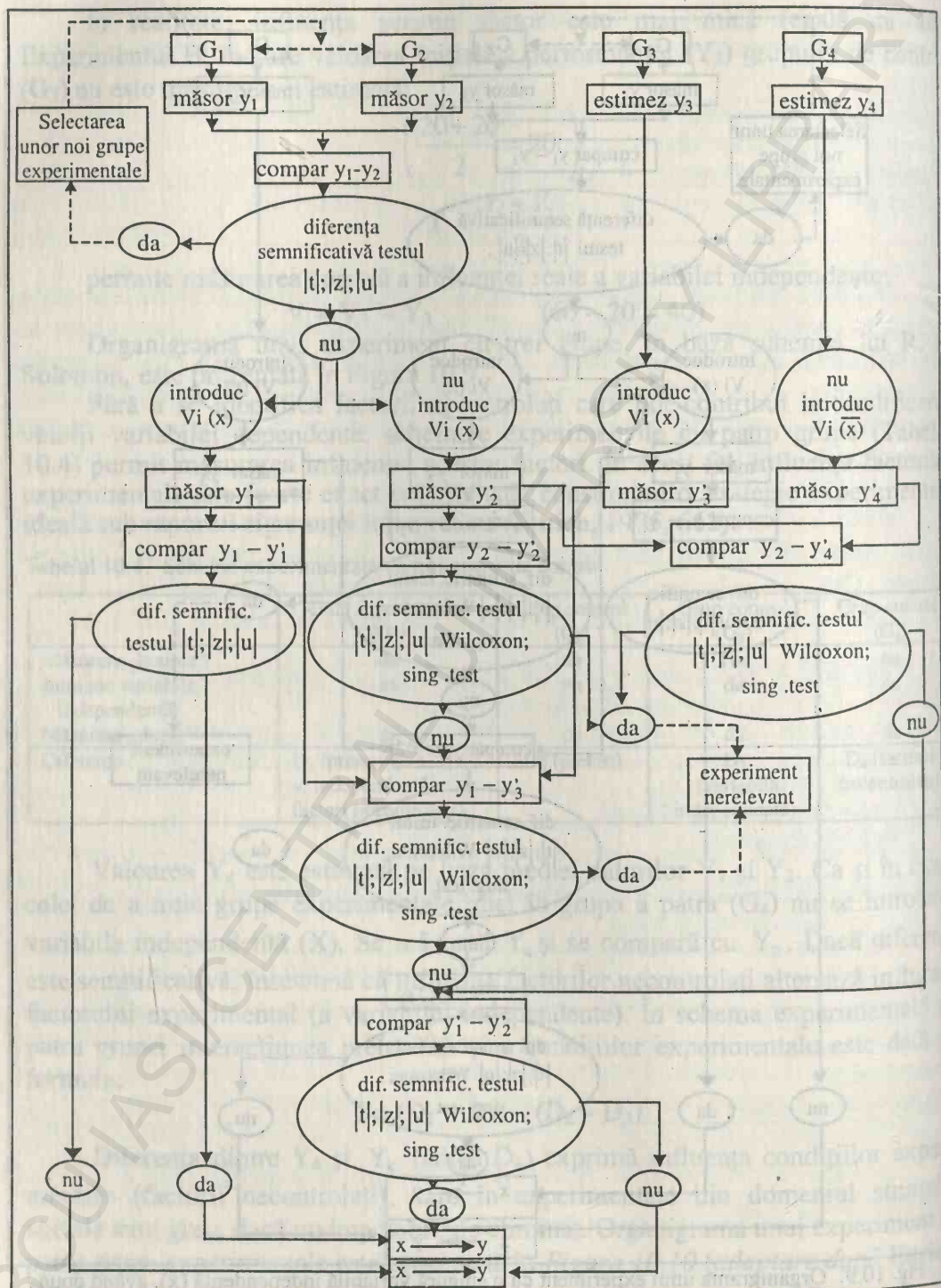

Fig. 10.10. Organigrama unui experiment cu o singură variabilă independentă (x), având două valori (absență și prezență), cu patru grupe experimentale (G₁; G₂; G₃; G₄), dintre care trei grupe de control (G₂; G₃; G₄)

Tipuri de experimente

Criteriile pentru delimitarea tipurilor de experimente în psihosociologie sunt foarte variate: gradul și specificul intervenției cercetătorului în manipularea variabilelor, nivelul controlului variabilelor, natura variabilelor modificate, locul și funcția experimentului în cadrul cercetării etc.

John Stuart Mill, care aprecia că valoarea situațiilor experimentale depinde de ceea ce este în ele, iar nu de modul cum au fost obținute aceste situații, făcea distincție totuși între *experimentul natural*, în care situația experimentală este oferită de natură, și *experimentul artificial*, în care situația este creată de cercetător. În același sens, Claude Bernard (1865/1958, 68), afirmând că „nu se poate admite că mâna experimentatorului trebuie să intervină totdeauna activ pentru a provoca apariția fenomenelor“, făcea distincție între experimentele *active* și experimentele *pasive*. Primele sunt experimente *provocate*, cele din urmă, invocate, *mentale*.

Într-un *experiment natural* (numit de Franklin H. Giddings *experiment parțial*, pentru că verifică numai o parte din ipoteza cauzală) sau *experiment necontrolat* (în terminologia lui Ernest Greenwood), cercetătorul observă situația înainte și după producerea unei schimbări, determinate de apariția unui factor natural accidental sau de o combinație specifică de factori obișnuiți (naturali sau sociali). Observarea vieții zilnice a unei comunități umane, înainte și după producerea unei catastrofe*, constituie, prin excelență, un exemplu de experiment natural. Cercetătorul nu poate – fără a încălca regulile deontologice – induce stresul pentru a studia experimental colectivitatea. Natura o face, însă, montând situații experimentale nedorite (inundații, seisme etc.), necesar a fi studiate pentru a preveni sau pentru a reduce suferința celor calamitați.

Astfel de experimente nu îl găsesc însă pe cercetător pregătit să observe, el însuși (de cele mai multe ori) fiind afectat de calamitate. Alteori cercetătorul se află departe de locul catastrofei: observă fenomenul fie de la distanță, fie cu întârziere. Controlul factorilor experimentali se diluează. Într-un cuvânt, „caracteristicile, meritele și slăbiciunile experimentului natural sunt identice cu cele ale cercetării de teren (McDavid și Harari, 1968, 407). Aceasta nu înseamnă că experimentul natural nu poate furniza date științifice semnificative, mai ales când factorii experimentali sunt de natură socială. Studiul lui Seymour Lieberman (1956/1968) asupra raportului dintre rolul social al unei persoane și atitudinile acesteia este foarte ilustrativ. Studiul face parte dintr-o anchetă mai vastă

Notă. „În sensul său sociologic cel mai general, o catastrofă este definită ca sciziune de bază în contextul social în care funcționează indivizii și grupurile umane sau o îndepărtare radicală de la modul expectațiilor normale“ (Fritz, 1961, 955).

efectuată într-o întreprindere producătoare de echipamente menajere (numită de autor „Societatea Rockwell”), unde lucrau aproximativ 4 000 de persoane, dintre care 2500 de muncitori și 150 contramaștri. Din rândul muncitorilor, 150 erau delegați sindicali. Studiul a constatat dintr-o anchetă de teren. Variabila experimentală a fost considerată schimbarea rolului, iar perioada experimentală a fost delimitată de intrarea în rol. Grupele experimentale cuprindeau pe cei care și-au schimbat rolul în perioada delimitată, iar grupul de control – pe cei care în aceeași perioadă nu și-au schimbat rolul. Seymour Lieberman a compartimentat studiul său în trei faze: faza anterioară schimbării rolului, faza experimentală și faza post-experimentală. În faza anterioară schimbării de rol (septembrie-octombrie 1951) au fost chestionați aproape toți muncitorii, delegații sindicali și contramaștrii din întreprindere. Chestionarul cuprindea întrebări referitoare la atitudinea față de întreprindere, față de activitatea sindicatului din întreprindere, față de delegații sindicali. În decembrie 1952, în faza post-experimentală s-a aplicat același chestionar, în aceeași formă, unui număr de 23 de muncitori deveniți contramaștri, la un grup de control (muncitori care nu și-au schimbat rolul, 46 la număr), unui număr de 35 de noi muncitori care nu-și schimbaseră rolul, nu deveniseră delegați sindicali). Constituirea grupurilor de control s-a făcut luându-se în considerare anumite criterii de eșantionare: demografice, atitudinea și motivația. Subiecților cuprinși în anchetă li s-a explicat că se urmărește compararea de la un an la celălalt a sentimentelor lor față de întreprindere, că au fost incluși într-un eșantion reprezentativ bărbați și femei, tineri și vârstnici etc.

Ipoteza studiului a fost susținută de datele din teren: plasat în rol, individul tinde să adopte și să dezvolte atitudinile în acord cu ceea ce rolul social îi prescrie. Muncitorii deveniți contramaștri – ca reprezentanți ai conducerii întreprinderii – au început să aibă atitudine mai favorabilă față de direcțiune. La rândul lor, noii delegați sindicali – ca reprezentanți ai muncitorilor – au dezvoltat o atitudine mai favorabilă față de această organizație și mai critică față de conducerea întreprinderii. Schimbarea atitudinilor în acord cu schimbarea rolurilor a fost înregistrată cu un înalt grad de semnificație statistică ($p = 0,01$). Pentru ilustrarea efectului rolurilor de contramaistru și de delegat sindical asupra atitudinilor față de conducere și față de sindicat reproducem două fragmente din tabelele prezentate în studiul lui Seymour Lieberman (Tabelul 10.5).

Faptul că studiul a continuat cu repetarea anchetei în 1954, când, datorită recesiunii economice, și în întreprinderea Rockwell forța de muncă a fost redusă și mulți din contramaștri au fost din nou trecuți ca muncitori, făcându-se alte alegeri sindicale, probează posibilitățile oferite cercetătorului de experimentul natural. Cercetătorul trebuie să urmărească continuu evoluția fenomenelor, să

aștepte introducerea factorului experimental în situația deja cunoscută, pentru a măsura efectele. Experimentul natural se apropie, prin aceasta, foarte mult de observație, fiind uneori denumit „observație controlată”. De asemenea, experimentul natural, prin modul lui de desfășurare, se aseamănă cu cercetarea de teren. Studiul lui Seymour Lieberman o dovedește cu prisosință. În fond, tendința de separare a experimentului pur în raport cu observația pură sau cu cercetarea de teren propriu-zisă nu se justifică. În cadrul fiecărei metode regăsim, într-o măsură sau alta, elemente generale ale procesului de cunoaștere. Contactul nemijlocit cu obiectul presupune procesele de percepție, de observație. Clasificarea obiectelor și fenomenelor implică procesele psihice superioare de gândire și abstracție.

În tipologia creată de John Stuart Mill, ca și în cea propusă de Claude Bernard, gradul de intervenție a cercetătorului în manipularea variabilelor constituie elementul esențial. Același criteriu îl întâlnim și în tipologia propusă de F. Stuart Chapin (1947) *experiment proiectat* și *experiment ex-post-facto*. Dacă în experimentul proiectat cercetătorul creează situația, în experimentul ex post facto situația furnizată de natură servește cercetătorului ca material de analiză rațională a legăturii cauzale dintre variabilele pe care nu el le-a introdus în experiment, dar pe care le „reconstruiește” mintal.

Dar *experimental mintal* nu se desfășoară exclusiv în planul abstracțiilor și nici nu se contrapune experimentului proiectat. Foarte îndreptățit, Ștefan Lănțos (1971, 131) observa că experimentul mintal continuă reflexia pornind de la observație, „o prelungește prin forța imaginației și fanteziei predictive peste limitele de accesibilitate ale acestei observații”. Observația reprezintă nu numai instanța de inițiere a experimentului mintal, ci și de ghidare pe întreg parcursul lui. Este foarte adevărat că „activitatea constructivă, ipotetico-deductivă a spiritului, care stă la baza organizării experimentului fizic, material, se prelungește și își găsește realizarea deplină în experimentul mintal (Flonta, 1971, 157), dar tot atât de adevărat ni se pare și faptul că cercetătorul revine mereu la datul senzorial, se ridică în planul operațiilor logico-raționale, acționează apoi asupra reprezentărilor ș.a.m.d., astfel încât experimentul mintal se caracterizează deopotrivă prin concretitudine senzorială și înaltă abstractizare. El se aplică nu numai acolo unde observația nu este accesibilă, ci oriunde și oricând se proiectează un experiment, întrucât înaintea manipulării efective a variabilelor, cercetătorul le modifică în plan mintal și anticipează rezultatele. În condițiile adecvate, nu numai de accesibilitate a observației, dar și de timp, de mijloace materiale, de dezirabilitate socială, experimentul din plan mintal este tradus în plan fizic. Experimentul propriu-zis (fizic) poate fi privit astfel ca o verificare a experimentului mintal.

Tabelul 10.5. Atitudinea contraamaistrilor și a delegaților sindicali față de conducere și sindicat (după Lieberman, 1956/1968, 360)

	Felul schimbării				N P
	Mai favorabil conducerii	Neschimbat	Mai puțin favorabil conducerii	Total	
În ce măsură conducerea se interesează de muncitori?	%	%	%	%	%
Noii contraamaistri	48	52	0	100	23 } _{0,01} 46
Grupul de control	15	76	9	100	
Noii delegați sindicali	29	62	9	100	35 } _{NS} 35
Grupul de control	20	80	0	100	
În ce măsură cadrele sindicale se interesează de muncitori?	%	%	%	%	%
Noii contraamaistri	22	69	9	100	23 } _{0,01} 46
Grupul de control	15	78	7	100	
Noii delegați sindicali	57	37	6	100	
Grupul de control	26	68	6	100	35 } _{NS} 35

Tot un criteriu dihotomic utilizează și Edgar Sydenstricker (1928), când împarte experimentele în: *simultane și succesive*, după cum rezultatul este obținut printr-o secțiune transversală, comparând grupul experimental cu cel de control, sau printr-o secțiune longitudinală, comparând grupul experimental cu sine însuși, la diferite intervale de tip. Acest ultim tip de experiment corespunde schemei logice a experimentului cu o singură grupă, cu măsurare înainte și după introducerea variabilei independente. Alte tipologii sunt mai sofisticate, utilizându-se criterii combinate. Tipologia creată de Ernest Greenwood (1945), care identifica în literatura sociologică și psihologică de după 1900 peste o sută de moduri de definire a termenului de experiment, nu reprezintă decât o combinaire a tipurilor de experimente propuse de Stuart F. Chapin și Edgar Sydenstricker. După Ernest Greenwood, experimentele sunt de patru tipuri: proiectat simultan, proiectat succesional, *ex-post-facto* cauză-efect și *ex-post-facto* efect-cauză.

Notă. În afara acestei clasificări originale, Ernest Greenwood prezintă și o altă tipologie rezultată din reducerea modalităților curente de definire a experimentului în literatura sociologică și psihologică: experiment pur, experiment necontrolat, *ex-post-facto*, experiment-probă, observație controlată.

Primele două tipuri nu necesită lămuriri suplimentare. Sunt experimente active. Experimentele *ex-post-facto* (invocate) au fost divizate în două categorii, pornind de la observația că uneori cercetătorul cunoaște numărul și situația celor care au suferit acțiunea unui factor (*ex-post-facto* cauză-efect), iar alteori nu se cunoaște acest număr, dar se știe numărul și situația celor care prezintă efectul acțiunii respectivului factor (*ex-post-facto* efect-cauză). Câteva exemple vor ilustra diferențele dintre cele două tipuri de experimente. Să presupunem că într-o întreprindere industrială cu forță de muncă tânără, jumătate din numărul angajaților a urmat un curs de sporire a creativității. După terminarea cursurilor, la o distanță de șase luni, în întreprindere se desfășoară o cercetare psihosociologică privind factorii de sporire a productivității muncii. În ce măsură cursurile urmate au contribuit la sporirea productivității muncii? Cercetătorul vieții sociale procedează la *proiectarea mintală* a unui experiment, încercând să stabilească în planul muncii efectele cursului de sporire a creativității. El știe numărul cursanților și situația lor profesională (din registrele de evidență); nu poate însă reconstitui situația actuală a acestora, deoarece unii s-au transferat, alții au promovat, în fine, alții și-au schimbat profesiunea. În acest caz, el se limitează la compararea situației prezente a celor care au rămas în întreprindere, în aceeași profesiune, cu situația lor de dinaintea începerii cursurilor de sporire a creativității, înregistrând numărul invențiilor, inovațiilor și raționalizărilor făcute: este un experiment mintal, imaginat, retroactiv, în care cercetătorul manipulează în plan mintal variabila experimentală, înregistrând situația, după ce variabila independentă și-a făcut efectul.

Tot un experiment mintal, invocat, de tipul *ex-post-facto* cauză-efect este utilizat și în studiul lui E. Skeels (1966), care probează influența mediului social asupra dezvoltării intelectuale a copilului. Într-un orfelinat modest, cu condiții nestimulatoare din punct de vedere intelectual, E. Skeels testează nivelul intelectual al copiilor în vârstă de 1-2 ani și găsește un număr de 24 de întârzieri mintal. După un timp, 13 din aceștia au fost transferați într-un orfelinat în care se acorda mai multă atenție educației și erau condiții mai bune de viață. Ulterior, toți cei 13 copii au fost adoptați de familii cu posibilități corespunzătoare de educație. După 25 de ani, E. Skeels se interesează din nou de copiii pe care i-a testat. Care a fost evoluția lor? Cei care rămăseseră în vechiul orfelinat continuau să fie internați în instituții ajutoare; cei transferați se puteau întreține singuri, prin practicarea unor profesii foarte diferite. În plan mintal, pornind de la cauză, construim un grup experimental (cei transferați) și un grup de control (cei rămași în vechiul orfelinat). Schimbarea condițiilor mediului social constituie variabila independentă. Reușita profesională, ca expresie a dezvoltării intelectuale, reprezintă variabila dependentă. Legătura cauzală mediu social – dezvoltare intelectuală este astfel probată experimental, aducându-se un plus de cunoaștere la elucidarea raportului ereditate / mediu în dezvoltarea intelectuală.

Să vedem acum ce se întâmplă într-un experiment *ex-post-facto* *efect-cauză*. Cercetătorul nu cunoaște numărul și situația celor care au fost expuși factorului care a produs un anumit efect; cunoaște însă efectul. Din totalul celor care prezintă o anumită caracteristică, câți au fost expuși acțiunii, posibil cauzale, a unui anumit factor?

Inducerea violenței prin comportamente imitative de către filmele ce prezintă modele agresive a fost inițial demonstrată în experimentele conduse de Albert Bandura și colab. (1963, p. 3). La grădinița de copii a Universității Stanford, 96 de băieți și fete, în vârstă de 3 până la 5,5 ani, au constituit trei grupe experimentale și o grupă de control (fiecare grupă având câte 24 de copii). În grupele experimentale, ca variabilă independentă, s-au prezentat: un model real de agresiune, un film cu scene de violență și, în fine, un film de desene animate cu același conținut. Variabila dependentă (comportamentul copiilor după expunerea lor timp de 20 de minute la modelele de agresivitate amintite) a fost măsurată prin înregistrarea *agresivității imitative* (lovirea păpușilor cu care copiii de obicei se jucau, călcarea și distrugerea lor, agresiune verbală), a răspunsurilor *parțial imitative* (lovirea altor obiecte decât a păpușii, așezarea pe păpușă, fără altă agresiune), a *agresivității nominative* și a *agresivității efective*, respectiv lovirea păpușii și a altor obiecte concomitent cu remarcile ostile adresate altor lucruri decât păpușii și împușcarea cu un pistol-jucărie a obiectelor din cameră. Calculându-se *agresivitatea totală* indusă de modelele prezentate (scor: 83 pentru modelul real, 92 pentru film și 99 pentru filmul de animație), se confirmă ipoteza că expunerea la modele agresive sporește probabilitatea ca subiecții să dezvolte comportamente agresive. Față de grupul de control (scorul la agresivitatea totală = 54), grupele experimentate se diferențiază statistic semnificativ ($X_r^2 = 9,06$, $p < 05$). Subiecții din experimentul proiectat de Albert Bandura au răspuns, prin comportamente agresive, instigației modelelor atât din viața reală, cât și din filme. Diferențele dintre cele trei modele prezentate, în ceea ce privește forța de inducere a unor comportamente agresive, nu sunt semnificative. Se înregistrează însă diferențe statistic semnificative între băieți și fete ($t = 2,69$, $p < .01$), băieții având o agresivitate totală mai mare.

Sintetizând posibilitățile experimentelor *ex-post-facto*, Pierrette Rongère (1975, 31) precizează că prin acest tip de experiment se cercetează fie consecințele unei variabile cunoscute asupra situațiilor în care ea este prezentă sau absentă, fie factorii care au influențat o situație cunoscută.

De remarcat că, în experimentele *ex-post-facto*, cercetătorul nu manipulează efectiv variabilele și nici nu este prezent în momentul acțiunii lor, procesele sociale desfășurându-se în mod natural, fapt care conferă acestui tip de experiment un plus de valoare cognitivă. „El elimină elementul de artificialitate care caracterizează cele mai multe din experimentele de laborator cele mai precise. De asemenea, el permite investigarea situațiilor în care este imposibil pentru experimentator să introducă variații controlate” (Jahoda și colab., 1958, 84). Unii specialiști, subliniind varietatea domeniilor în care se adecvează perfect studiile

ex-post-facto, apreciază că acest tip de cercetare este mai important decât experimentul propriu-zis. Această apreciere nu se referă la valoarea metodologică intrinsecă a experimentului *ex-post-facto*, care, conform observației foarte judicioase a lui Fred N. Kerlinger (1973, 84), are trei mari slăbiciuni: inabilitate în manipularea variabilei independente, lipsa posibilității de eșantionare, riscul interpretării improprie a relațiilor dintre variabile.

Experimentele *ex-post-facto* sunt, totuși, de neevitat în cercetarea relațiilor sociale și psihosociale, dat fiind faptul că cele mai multe din fenomenele studiate sunt mai ușor de definit decât de manipulat.

Ilustrăm virtuțile experimentului *ex post facto* printr-o cercetare de ecologie socială. F. R. Delauzun și I. D. Griffiths (1978, 19) și-au propus să identifice factorii care influențează expresia subiectivă neplăcută a expunerii la zgomot, în mod special, să stabilească dacă sunt diferențe individuale în ceea ce privește sensibilitatea la zgomote și dacă modalitatea curentă de stabilire a standardelor nocivității zgomotelor este validă. Variabila independentă o constituie, în acest caz, expunerea la zgomotele produse de circulația rutieră. Cum apreciază subiecții intensitatea zgomotelor? Există diferențe individuale în ceea ce privește aprecierea subiectivă a senzației neplăcute produse de expunerea la zgomote? Aprecierea subiectivă a senzației neplăcute produse de expunerea la zgomote constituie, deci, variabila dependentă. Nu era suficient și nici nu corespundea normelor deontologice să se încerce manipularea de către cercetători a variabilei independente sporind nivelul zgomotelor rutiere pentru a vedea cum reacționează subiecții. A fost suficient să se aleagă un grup de persoane rezidente într-o zonă cu trafic rutier intens și un grup martor dintr-o zonă cu trafic rutier scăzut, deci, cu expunere la un nivel moderat al zgomotelor. S-a alcătuit un eșantion de 400 de persoane din două zone periurbane (Londra și Liverpool) și din fiecare zonă s-au ales, pe baza registrului electoral, câte 100 de persoane cu status socio-economic asemănător, rezidente de-a lungul unor artere de circulație cu nivel ridicat al zgomotelor (70 – 80 de decibeli) și un nivel mai scăzut de sonorizare (zone liniștite). A rezultat următorul eșantion de populație (Tabelul 10.6):

Tabelul 10.6. Structura eșantionului utilizat în studiul lui F. R. Delauzun și I. D. Griffiths (1978)

Zona		Numărul de persoane anchetate		
		Etapă I	Etapă II	Etapă III
Londra	Zgomotoasă	109	87	25
	Liniștită	98	68	-
Liverpool	Zgomotoasă	102	88	25
	Liniștită	104	82	-
Total		413	325	50

Notă. Reducerea volumului eșantionului în etapa a doua se datorează persoanelor absente (4%); refuzului de a mai fi interviuat (7%); altor cauze (9%).

În vederea evaluării senzației de jenă produsă de expunerea la zgomote și pentru stabilirea sensibilității la zgomote s-a administrat, prin interviu, un chestionar, care cuprindea întrebări referitoare la atitudinea față de diferitele aspecte ale mediului rezidențial, precum și întrebări de identificare. Aplicarea chestionarului dura, în medie, 30 de minute, iar subiecții erau încredințați că se urmărea cunoașterea condițiilor generale de locuire, nu evaluarea specială a nivelului zgomotelor și senzația subiectivă produsă de acestea. Pentru a pune în evidență relația dintre aprecierea subiectivă a zgomotelor și factorii de personalitate, pe un subeșantion de 50 de persoane, selectate probabilist din eșantionul principal, s-au administrat *testele de personalitate Eysenck și Cattell*. La un interval de trei luni, conform procedurii „test-retest”, aceluiași persoane li s-a aplicat același chestionar, stabilindu-se astfel fiabilitatea metodelor curente de evaluare a senzației subiective produse de expunerea la zgomote (evaluarea pe o scală cu șapte intervale). Deși nu rezultatele, ci procedeul ne interesează, acest studiu *ex-post-facto* a dus la concluzia că senzația subiectivă neplăcută exprimată de o persoană expusă la zgomot reflectă efectiv nivelul zgomotelor cotidiene și că modalitatea stabilirii standardelor zgomotelor admise, pe bază de eșantionare, este validă. Se recomandă însă în astfel de cazuri interviuarea persoanelor în diferite momente ale zilei, săptămânii și anului.

Unele tipologii ale experimentului în științele socioumane se bazează pe funcția pe care acesta o joacă în procesul de cunoaștere științifică. Tipologia propusă de Allen L. Edwards (1950) ia în considerare tocmai acest criteriu, făcând distincție între experimentul: *explorativ, metodic, științific și critic*. Experimentul explorativ, cu funcție de sondare a situațiilor sociale mai puțin cunoscute, fără a porni de la ipoteze foarte exacte, are un rol de precizare a problemelor ce urmează a fi clarificate în cercetările științifice ulterioare. În procesul cunoașterii, experimentul explorativ, spre deosebire de celelalte tipuri de experimente, constituie un moment de inițiere. O funcție pregătitoare în procesul de cunoaștere, dar mai avansată, o are și experimentul metodic, proiectat cu scopul de validare a raporturilor dintre variabilele experimentale. Experimentul *propriu-zis științific*, în tipologia propusă de Allen L. Edwards, este experimentul cu ajutorul căruia se măsoară influența variabilei independente asupra variabilei dependente. În fine, experimentul critic, de testare a ipotezelor cauzale, reprezintă tipul superior de experiment, cu valoare de cunoaștere ridicată. Criteriul luat în considerare de tipologia propusă de Allen L. Edwards este valid, tipologia prezintă însă o anumită notă de artificialitate. Ne putem întreba: experimentul explorativ nu este științific? Dar în experimentul critic nu se măsoară acțiunea variabilei independente în vederea testării ipotezelor cauzale?

Pornind de la același criteriu al rolului pe care îl are în cadrul cercetării științifice, tipologia propusă de H. Parthey și D. Wahl (1966) ni se pare a fi mai riguroasă. În afara experimentului *explorativ*, H. Parthey și D. Wahl fac distincție

între *experimentul principal* și *experimentul de control*, acesta din urmă servind pentru siguranța și generalizarea rezultatelor experimentului principal în care sunt testate ipotezele cauzale.

Trecând peste încercările, nejustificate, de includere în rândul experimentelor a unor categorii precum „experimentul prin încercare și eroare” sau „studiul observațional controlat”, vom insista asupra principalelor tipuri de experimente întâlnite cel mai frecvent în tratatele și manualele de sociologie și psihosociologie: *experimentul de laborator* și *experimentul de teren*. Includerea procedurii „prin încercare și eroare” în categoria experimentelor, susținută de unii sociologi – de exemplu, Albion Small – conduce la concluzia că orice introducere de măsuri noi în viața socială reprezintă un experiment, ceea ce, firește, constituie o exagerare. De asemenea, făcând din „studiul observațional controlat” o categorie a experimentului sociologic, se neglijează specificul experimentului, dat de manipularea reală sau mentală a variabilelor.

Experimentul de laborator. Fără îndoială că A. Chapanis avea dreptate când afirma că noi apelăm la experimentul de laborator în același mod în care învățații din secolele trecute apelau la autoritatea lui Aristotel sau Toma d'Aquino. Există specialiști de necontestată reputație care consideră chiar că „Progresul unei științe se apreciază după gradul de finețe și precizie pe care îl pot atinge manipulările sale de laborator” (Festinger și Katz, 1953/1963, 166). Existența unor științe deplin dezvoltate, în care experimentul de laborator este impropriu – matematica sau astronomia, de exemplu – infirmă un astfel de punct de vedere și moderează tendința de supraevaluare a experimentelor de laborator. În acest sens, evaluarea critică a puterii de cunoaștere a experimentului de laborator făcută de A. Chapanis (1967, 557) ni se pare deplin îndreptățită: „Teoriile care pot prezice numai ceea ce se petrece în cadrul celor patru pereți ai laboratorului sunt teorii inefficiente”.

Ce este însă un experiment de laborator? Orice experiment psihologic desfășurat într-un laborator este, automat, „experiment de laborator”? În foarte subtilul său studiu, în care raportează relevanța experimentului de laborator la situațiile practice, studiu la care ne-am referit, A. Chapanis precizează că un experiment de laborator constituie, înainte de orice, o situație artificială, în care cercetătorul variază unii factori (variabile independente), minimizează acțiunea altor factori, care nu-l interesează în acel moment (variabile externe controlate) și măsoară schimbările variabilei dependente, care sunt un rezultat al/sau sunt produse prin acțiunea variabilelor independente.

La rândul său, Paul G. Swingle, într-o remarcabilă lucrare cu pronunțat caracter didactic, de expunere pentru studenți a varietății domeniilor de experimentare în psihosociologie și de analiză a problemelor teoretice și metodologice fundamentale ale experimentului în psihosociologie, preciza că în experimentul de laborator cercetătorul „manipulează variabilele în condiții de

control precis pentru a observa clar comportamentul asociat variabilelor“ (Swingle, 1968, 3).

Din cele spuse până acum despre experimentul psihosociologic de laborator se conturează răspunsul și la întrebarea dacă, automat, orice experiment desfășurat într-un laborator reprezintă un experiment de laborator. În definițiile reproduse nu s-a făcut nici o asociere între locul de desfășurare a experimentului și tipul determinat de experiment. Există posibilitatea ca un experiment desfășurat într-un laborator să fie un veritabil experiment de teren. Firește, cu condiția ca laboratorul să constituie locul obișnuit al activității subiecților de experiment. Cercetările experimentale asupra mărturiei, efectuate de Alexandru Roșca în 1933, reprezintă un foarte bun exemplu în acest sens. În timpul unor experiențe de laborator cu studenții în medicină, cineva (necunoscut de studenți, dar „complice“ cu experimentatorul) intră în sală și cere un microscop pentru profesorul P. Urmează o discuție. Microscopul este cedat cu condiția de a fi înapoiat repede. Se anunță însă că microscopul a fost furat. Studenții sunt rugați să dea câte o declarație despre cele întâmplate și să descrie semnalmente celui care a luat microscopul. Deși desfășurat într-un laborator – sală de curs – experimentul nu este de laborator. Specific experimentului de laborator este izolarea cât mai deplină a variabilelor explanatorii, fapt ce conferă caracterul de „situație artificială“ acestui tip de experiment, care se apropie de *experimentul pur*, întâlnit în științele naturii. Nu întâmplător, Paul G. Swingle, în lucrarea semnalată, compară aplicarea experimentului de laborator în psihosociologie cu utilizarea microscopului în științele naturii. Uneori experimentul psihosociologic de laborator este numit chiar „experiment pur“ (L. Festinger) sau „adevărat“ (H. Anger) sau „științific“ (F. H. Giddings). Dar tocmai caracterul de artificialitate este foarte adesea criticat. Analizând posibilitățile de utilizare a experimentului de laborator în științele juridice, Sofia Popescu și Dragoș Iliescu se întreabă: „Comportamentul unui grup de delincvenți ce discută cu un «anchetator» ce nu este, în realitate, organ de urmărire penală, va avea oare aceeași desfășurare ca în cazul în care ei ar fi conștienți că se află în fața unei situații reale, de care depinde soarta lor?“ (1979, 104). Foarte probabil că nu. Dar cine ne obligă să proiectăm un experiment de laborator pentru a vedea cum se comportă delincvenții în timpul anchetei? În viața reală factorii sociali și naturali nu influențează izolat comportamentele umane: întrepătrunderea lor determină reacții specifice, nereductibile la suma acțiunilor lor independente. Perfecționarea experimentelor de laborator trebuie căutată în direcția apropierii cât mai mult a situației experimentale de situațiile reale. Trebuie deci o cât mai mare asemănare între sistemul experimental și cel natural; între cele două sisteme trebuie să existe un înalt grad de homofilie, este de părere sociologul Walter Friedrich, respingând astfel teza lui Leon Festinger, potrivit căreia în experimentul de laborator se urmărește acțiunea unei variabile în condiții speciale, fără să intereseze dacă respectiva situație se întâlnește sau nu în realitate.

Această teză a lui Leon Festinger conține o exagerare la limită a caracterului artificial al experimentului de laborator, dar și o notă de adevăr: dacă s-ar urmări reproducerea în situația experimentală a situației naturale, nu ar mai trebui proiectat nici un experiment, s-ar studia direct situația naturală! Oricum, validitatea externă rămâne o problemă reală în toate experimentele psihosociologice de laborator. Eliott Aronson și J. Merrill Carlsmith (1968) discută această problemă făcând distincție între *realismul experimental* și – în lipsa unei expresii echivalente, să-i spunem – *realismul natural* (*mundane*, pământesc, terestru, lumesc). Nu este suficient să ne asigurăm că variabila independentă are un impact autentic cu variabila dependentă (*realism experimental*); trebuie să ne punem și întrebarea în ce măsură experimentul de laborator, prin situația creată, instrucțiuni, manipularea variabilelor etc., constituie o oglindă a lumii reale (*realism natural*).

După opinia noastră, experimentele psihosociologice de laborator trebuie să modeleze situațiile sociale reale; ele nu au sens decât dacă se confruntă cu viața socială, explicând relația cauzală dintre variabile în condiții naturale, nu între „cei patru pereți ai laboratorului”. De acord cu Fred N. Kerlinger (1973, 399) vom spune că artificialitatea reprezintă, pur și simplu, o caracteristică a experimentului de laborator, dificil de precizat dacă constituie sau nu un dezavantaj în procesul cunoașterii.

Într-adevăr, ținerea sub control a variabilelor, manipularea lor fină, măsurarea exactă oferite de experimentul de laborator nu ar fi posibile în afara unei situații artificiale, de izolare față de factorii aleatori. În fond, tocmai artificialitatea este aceea care conferă experimentului de laborator avantajele pe care le-enumără Elliot Aronson și J. Merrill Carlsmith – autorități indiscutabile în materie: posibilitatea de a pune în evidență fără ambiguitate cauzalitatea, un mai bun control asupra variabilelor externe și, în fine, posibilitatea de explorare a dimensiunilor și parametrilor variabilelor complexe (Aronson și Carlsmith, 1968, 10). Pe de altă parte, reproducerea în situații artificiale a factorilor naturali ridică numeroase probleme: caracteristicile variabilelor sunt modificate fie prin reducerea intensității lor, fie prin „supraîncărcarea operatorie” (adăugarea unor sarcini suplimentare, limitarea posibilităților de răspuns, sporirea vitezei de prezentare a stimulilor, reducerea timpului de decizie etc.). Marcând distanța dintre situația naturală și experimentul de laborator, este foarte revelatoare declarația unuia dintre primii cosmonauți, Richard Gordon, referitoare la ieșirea sa din capsula Gemini 11 și legarea acesteia cu un cordon de racheta Agena: „Tot ceea ce efectuăm în laborator în 30 de secunde a devenit în cosmos o sarcină enormă, de 30 de minute”. În sens contrar, pentru a putea măsura efectele unor variabile în experimentul de laborator se măresc dimensiunile acestora, uitându-se că astfel situația experimentală se diferențiază și mai mult de situația reală. Dar însăși abstragerea variabilelor din contextul lor natural de acționare, ca și combinarea după dorința cercetătorului a variabilelor constituie o denaturare a

acțiunii lor. În plus, urmărind obținerea unor rezultate semnificative, cercetătorul este tentat să manipuleze variabile independente cu efecte concludente, fără ca aceasta să fie totdeauna în concordanță cu situația reală.

Prezența cercetătorului în situația experimentală sporește și mai mult gradul de artificialitate a experimentului de laborator. Pe plan mondial, s-a adunat o bogată literatură referitoare la această problemă. La noi, s-a studiat teoretic problematica experimentului psihologic ca act de comunicare, relevându-se influența cercetătorilor asupra performanței subiecților din experiment. Așa cum arăta psihologul social Robert Rosenthal (1969), experimentatorul comite uneori erori de observare, alteori falsifică, prin omiterea unor date, rezultatele experimentelor și modifică răspunsurile subiecților, obținând un comportament conform cu ipotezele sale. Acest fenomen este cunoscut sub numele de *efectul Rosenthal*. Într-un experiment cu valoare metodologică, 30 de experimentatori au fost puși să transcrie pe fișe normalizate datele obținute într-o probă de autoestimare a succesului sau insuccesului într-o sarcină determinată. Dintr-un volum total de 3000 de date transcrise nu s-au înregistrat decât 20 de erori. Proporția erorilor este nesemnificativă, dar faptul că erorile înregistrate proveneau nu de la toți experimentatorii, ci doar de la un număr de doisprezece și că aceste erori nu se distribuiau aleator, ci în funcție de ipotezele cercetării, ni se pare deosebit de semnificativ. Robert Rosenthal găsește o corelație de 0,48 ($p = 0,01$) între erorile de înregistrare și erorile de calcul ale experimentatorului. Este interesant însă că erorile au un caracter constant, în timp ce erorile de înregistrare converg către ipoteza avansată.

Experimentatorul, încălcând regulile deontologice elementare, poate introduce distorsiuni în mod intenționat. Demonstrarea falsității unor date experimentale publicate de Cyrill Byrt, fostul titular al Catedrei de psihologie de la Universitatea din Londra, a stârnit dezaprobarea vie a oamenilor de știință, cu atât mai mult cu cât preținsele experimente erau invocate frecvent de către susținători ai tezei determinării ereditare a inteligenței (Arthur Jensen, Richard Herrnstein, William Shockley, Hans J. Eysenck). Cyrill Burt a publicat, în 1955, un studiu asupra unui număr de 21 de cupluri gemelare, în 1958 un al doilea studiu pe 32 de cupluri de gemeni, iar în 1966 raportul final pe 53 de astfel de cupluri. În toate studiile publicate, corelația dintre coeficientul de inteligență al gemenilor crescuți în medii diferite era de +0,771, iar corelația dintre coeficienții de inteligență ai gemenilor crescuți în același mediu era de +0,944. Dar, așa cum a demonstrat Leon Kamin, de la Universitatea Princeton, într-un studiu publicat în revista *Science* (nr. 194 din 1976), este absolut imposibil să se obțină invariant aceeași corelație pe eșantioane atât de diferite.

Astfel de cazuri de introducere a unor erori intenționate în datele experimentale de către înșiși oamenii de știință sunt, desigur, extrem de rare, însă, așa cum se dovedește, nu de neîntâlnit. Mai frecvente sunt cazurile de falsificare a

rezultatelor prin omiterea datelor care contravin ipotezelor formulate, „fardând” astfel experimentele. Experimentatorul poate fi, de asemenea, suspectat de introducerea unor erori nesistematice: transcrierea greșită a unor rezultate, înregistrarea neatență a unor comportamente ș.a.m.d. Astfel de erori nesistematice se compensează reciproc, iar pe un număr mai mare de subiecți nu alterează valabilitatea rezultatelor și, deci, a concluziilor. Alta este însă situația erorilor sistematice involuntare (*bias*); ele pot duce la concluzii false.

Referitor la efectele neintenționate provocate de experimentator asupra comportamentului subiecților, Robert Rosenthal atrage atenția că sexul, rasa, confesiunea religioasă, statusul social, comportamentul social și simpatia pot provoca modificarea răspunsurilor; la fel, relațiile anterioare ale experimentatorului cu subiecții, gradul de adaptare al acestora, ostilitatea, anxietatea, tendința aprobativă, autoritarismul, inteligența. *Efectul Rosenthal* a fost pus în evidență chiar și în experimentele pe animale. A fost suficient ca cercetătorul să eticheteze șoarecii care trebuiau să pargurgă un labirint în „inteligenti” și „proști” pentru ca studenții experimentatori să clasifice șoarecii după expectația ce li s-a creat. Inutil să mai precizăm că Robert Rosenthal etichetase la întâmplare animalele.

Și în viața de zi cu zi *efectul Rosenthal* își spune cuvântul. Să ne gândim doar la felul în care așteptările profesorilor față de elevii pe care îi „etichetează” disciplinați sau indisciplinați și care sunt apreciați mai degrabă după eticheta ce le-a fost atribuită decât după comportamentul lor efectiv. Pedagogii au analizat acest fenomen, denumindu-l *efectul Pygmalion*, recunoscând astfel sagacitatea observațiilor dramaturgului englez George Bernard Shaw din scâteietoarea sa comedie *Pygmalion*, în care un profesor de lingvistică reușește să facă dintr-o femeie incultă o doamnă ce impresionează înalta societate. Efectele declanșate de prezența experimentatorului, după opinia lui J. P. Desportes, sunt în funcție de nivelul de anxietate și de dificultatea sarcinii experimentului. La rândul său, C. Argyris – binecunoscut specialist în management – consideră că rezultatele experimentelor de laborator sunt determinate de raporturile de inegalitate între experimentator și subiecții de experiment. El compară relația experimentator-subiect în experiment cu raportul dintre patron și muncitor. Ca și muncitorii, subiecții de experiment sunt într-o măsură sau alta manipulați. Uneori ei sunt plătiți pentru participarea lor, ceea ce face și mai evident raportul de inegalitate față de experimentator. Faptul că uneori subiecții sunt plătiți ca să participe la experiment, rolul de judecător al experimentatorului, prestigiul său academic, diferența de vârstă, sex, rasă, status social etc. intervin ca factori perturbatori în desfășurarea experimentului. De aceea este necesar ca în prezentarea studiilor experimentale să se precizeze totdeauna prezența sau absența cercetătorului în situația studiată, pentru că s-a observat că experimentatorul obține în mod spontan de la subiecții de experiment un comportament conform cu ipotezele sale (*efectul Rosenthal*).

Subiecții de experiment introduc și ei numeroase distorsiuni. Cel mai adesea în experimentele psihosociologice de laborator, ca subiecți sunt utilizați studenții în sociologie, psihologie etc. În SUA, toți studenții din primii ani ai facultăților de psihologie trebuie să fi servit ca subiecți într-un anumit număr de experimente. Dar ei au un status special în raport cu statusul de observator spontan al celorlalți subiecți: sunt mai interesați de situația experimentală, de tehnica și instrumentele utilizate, au mai multe cunoștințe referitoare la comportamentul uman și la condiționarea lui socială. Cu toate acestea, în studiile experimentale de psihosociologie, studenții continuă să fie utilizați ca subiecți, constituind ceea ce sociologul Walter Friedrich numea „drosophila psihosociologică” a studiilor experimentale. Unele cercetări (E. Aronson și J. M. Carlsmith, 1963; J. L. Freedman, 1965) au arătat însă că subiecții-studenți în experimentele de reducere a disonanței cognitive procedează foarte asemănător cu subiecții de aceeași vârstă, dar de alte ocupații. Considerăm că este judicios să spunem că includerea studenților de la facultățile de științe sociale în experimentele de psihosociologie trebuie judecată în primul rând după natura sarcinii experimentale și abia apoi după facilitățile pe care o astfel de strategie le oferă.

Indiferent de caracteristicile socio-profesionale ale subiecților, studenți sau de alte categorii, totdeauna se pune problema motivării participării lor la experimentul de laborator. Uneori subiecții, în special cei de vârstă mică sau cu nivel de școlaritate scăzut, nu sunt avertizați că participă la un experiment; li se dă o sarcină și se urmărește, ca și în situațiile naturale, modul de rezolvare a ei. Ei se comportă natural, angajându-se în rezolvarea sarcinii, dar cercetătorul nu cunoaște foarte exact gradul de motivare produs de sarcina propusă. Alteori, se cere acordul subiecților de a participa la un experiment. Dar și participarea benevolă are o motivație care se cere cunoscută: dorința de a sprijini progresul științei, simpatia față de cercetător, politețea sau prestigiul cercetătorului influențează angajarea în sarcina experimentală a subiecților. Când experimentul se desfășoară pe o durată mai mare de timp este necesar ca subiecții să fie plătiți pentru fiecare probă la care participă. În astfel de situații, chiar dacă toți primesc aceeași retribuție, ei sunt motivați totuși diferit. Motivarea participării subiecților în experimentele de laborator rămâne totdeauna o variabilă externă greu de controlat.

Participarea voluntară a subiecților la experimentele psihosociologice de laborator a fost studiată de un mare număr de cercetători, care au ajuns la concluzia, aparent paradoxală, că subiecții de experiment nu sunt deloc voluntari și că prezentarea lor pentru participare la experiment nu se datorează hazardului, fapt care limitează considerabil generalizarea rezultatelor. Chiar în cazul în care studenții de la psihologie și sociologie sunt incluși ca subiecți de experiment ei nu sunt reprezentativi nici măcar pentru ansamblul studenților de la aceste discipline și, cu atât mai mult, nu sunt reprezentativi pentru întreaga populație studentescă. De regulă, se oferă ca voluntari studenții cei mai silitori, cei mai interesați să se

autocunoască. Deformarea rezultatelor, datorită modului de recrutare a subiecților voluntari este ilustrată de faptul că, într-o mare universitate, proporția voluntarilor variază între 10 la sută și 100 la sută, în timp ce pentru studenții din facultățile de psihologie proporția este de 50 – 100 la sută.

Sintetizând rezultatele la care s-a ajuns în cercetarea problemei participării voluntare în experimentele psihosociologice, Robert Rosenthal atrage atenția asupra faptului că, în astfel de experimente, eșantioanele de voluntari diferă considerabil față de populația de non-voluntari prin următoarele caracteristici: subiecții voluntari în experiment dau dovadă de capacitate intelectuală superioară, sunt mai interesați și au o motivație mai puternică decât non-voluntarii, sunt mai independenți față de convenții, mai tineri, mai puțin autoritari, simt într-un grad mai înalt nevoia de aprobare socială, sunt mai sociabili etc. (Rosenthal, 1969, 71).

Experimentul de teren, definit ca „cercetare bazată pe cunoștințe teoretice, în care experimentatorul manevrează o variabilă independentă într-o situație socială reală în vederea verificării unei ipoteze” (French, 1953/1963, 123), elimină dificultățile legate de artificialitatea experimentului de laborator. Subiecții sunt observați în condițiile naturale ale existenței lor, variabilele independente au caracteristici reale, experimentatorul, de cele mai multe ori, nu influențează prin prezența sa situația experimentală, motivarea participării subiecților este în întregime determinată de situația socială reală, astfel încât generalizările în cadrul experimentelor de teren au mai mult temei decât în cazul experimentelor de laborator. Experimentul de teren, numit uneori și *experiment natural*, prin desfășurarea lui în situații sociale reale, se apropie de cercetarea sociologică de teren; păstrează, totuși, ca o caracteristică definitorie, „manevrarea variabilelor”. Cercetătorul introduce un factor experimental în situația socială pe care o studiază și alege situația socială de studiu fără a încerca să o modifice. Și într-un caz și într-altul se observă și se înregistrează reacțiile persoanelor în situații reale.

Introducerea unui nou procedeu de predare sau examinare în școală, schimbarea organizării producției, modificarea programului de lucru sau schimbarea regulamentului de ordine interioară sunt tot atâtea situații care se oferă cercetătorului spre a fi studiate printr-un experiment de teren. Responsabilitatea schimbărilor produse în situațiile sociale reale o are managerul, sociologul măsurând doar efectele produse în urma acestor schimbări și oferind celor interesați informații precise și complete referitoare la consecințele apropiate și îndepărtate ale hotărârilor luate.

Experimentele de teren sunt foarte variate. După posibilitatea cercetătorului de a manipula variabilele, se disting – în terminologia propusă de Maurice Duverger (1961) – următoarele tipuri: *experimentul de teren pasiv* și *experimentul de teren activ*. În primul tip de experiment de teren, cercetătorul nu manipulează variabilele; se mărginește să anunțe doar o schimbare a situației și înregistrează reacția subiecților (*observație provocată* sau *pseudoexperiment*) sau caută să

stabilească înălțuirea factorilor care au generat o anumită situație (*ex-post-facto*). Experimentul de teren activ, caracterizat prin manipularea efectivă a variabilelor în condiții naturale, poate fi și el de două tipuri: experiment activ *direct*, în care cercetătorul introduce factorii experimentali, și experimentul activ *indirect*, în care factorii experimentali nu sunt introduși de către cercetători, ci de cei cu putere de decizie sau sunt, pur și simplu, generați de o situație naturală (incendiu, secetă, inundație, cutremur etc.). Cercetătorul cunoaște situația anterioară și este prezent în momentul introducerii sau producerii factorilor care schimbă situația socială, înregistrându-le efectele. De asemenea, după durata de timp a experimentului, întâlnim *experimente instantanee*, în care factorul experimental acționează doar câteva fracțiuni de secundă (explozie, cutremur) și *experimente de durată*, extinse pe luni sau chiar ani. Factorul experimental poate fi introdus o singură dată sau în repetate rânduri, poate fi simplu, dar și extraordinar de complex. La fel, situația experimentală poate fi restrânsă la o colectivitate puțin numeroasă (o clasă școlară, o echipă de muncă etc.), dar poate viza o zonă întreagă (un județ sau chiar mai multe). Experimentarea pe colectivități restrânse este mai frecventă în psihosociologie decât experimentarea pe populații mari și pe zone întinse. Există chiar părerea că nu este posibil decât experimentul pe grupuri mici. O astfel de opinie nu rezistă unei analize epistemologice riguroase și nici nu corespunde inventarului cercetărilor psihosociologice. Este adevărat că experimentarea pe grupuri mici are un avans considerabil, că în acest domeniu s-au obținut rezultate spectaculoase: să ne amintim experimentul lui Kurt Lewin și Ralph K. White (1939) privind influența stilului de conducere asupra climatului social sau experimentele asupra relațiilor intergrupale ale lui Muzafer Sherif (1951), care au deschis orizonturi noi în investigația psihosociologică. De remarcat este faptul că notorietatea acestor experimente a devenit incontestabilă abia după reluarea lor și generalizarea rezultatelor la maturi, în condițiile existenței naturale a acestora (muncă, relații de conducere etc.).

Tot în domeniul psihosociologiei muncii industriale merită amintite și experimentele de „îmbogățire a muncii” (Mărginean, 1978, 585), prin înlocuirea sistemului taylorist de organizare a muncii industriale, care relevă o dată în plus valoarea aplicativă, legătura cu acțiunea socială a experimentului. Așa cum se știe, revoluția industrială de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea, prin introducerea mașinismului, a dus la fragmentarea muncii. Spre deosebire de vechiul meșteșugar artizan, proletarul sec. al XIX-lea și începutul sec. al XX-lea era obligat de mașină la o muncă repetitivă, simplificată la câteva gesturi automatizate. Banda rulată, introdusă prima oară în 1870 în munca din uriașele abatoare ale orașului Chicago, a fost aplicată de către Henry Ford în industria de automobile din Detroit și apoi, după primul război mondial, generalizată în întreaga lume industrială. Ea reprezintă munca săracită de conținutul uman

specific: complexitate și creativitate. Organizarea muncii după modelul propus de Frederic Winslow Taylor (1856 – 1915) în *Principles of Scientific Management* (1909) nu umanizează munca. Descompunerea muncii în operații elementare, automatizarea acestora, separarea radicală dintre munca fizică și cea intelectuală, exaltarea individualismului reprezintă limitele modelului taylorist de organizare a muncii.

Vom ilustra posibilitatea aplicării experimentului psihosociologic în condiții naturale, pe mari ansambluri umane, invocând experimentele conduse de Elton Mayo (1880 – 1950) care au și constituit actul de naștere al psihosociologiei industriale. Primele experimente au fost efectuate într-o filatură din Philadelphia (sept. 1923 – aug. 1925), fiind determinate de faptul că, în unele ateliere ale acestei filaturi, fluctuația personalului atingea 25 la sută, iar în altele era de numai 5-6 la sută. Condițiile de lucru pentru întreaga filatură erau aceleași: muncă monotonă, zgomot mare, muncă fără pauze, săptămână de lucru de 50 de ore; pentru fiecare secție care depășea 75 la sută din norma stabilită se aloca o primă colectivă. Cercetarea poate fi considerată ca având șase faze, dintre care patru au fost impuse de direcția filaturii respective, Elton Mayo neavând decât o libertate limitată.

- În prima fază au fost introduse pauze intercalate: patru pauze (două dimineața, două după-amiaza) a câte 10 minute fiecare, iar muncitorii au fost inițiați în tehnica relaxării musculare. Pauzele au fost introduse doar pentru 3/4 din salariați. Rezultatele au fost imediat remarcate și cât se poate de îmbucurătoare, atât asupra stării fizice, cât și asupra moralului muncitorilor. După o lună de aplicare, producția a atins 82 la sută și muncitorii au primit pentru întâia dată prima colectivă. Interesant și surprinzător pentru Elton Mayo a fost însă faptul că rezultate asemănătoare au fost remarcate și la muncitorii care nu fuseseră cuprinși în experiment, care continuau deci să lucreze în aceleași condiții. La acea dată, Elton Mayo nu a putut să explice corect fenomenul pe care îl descoperise.
- Pe baza primelor rezultate, s-a decis introducerea pauzelor pentru toți muncitorii. Producția a crescut, atingând 79,5 la sută din norma de plan.
- În 1924 (15 februarie) s-a făcut experimentul crucial: pauzele au fost suprimate. Imediat a scăzut producția și moralul muncitorilor a înregistrat o prăbușire.
- La 25 februarie, după numai 10 zile, au fost reintroduse pauzele. Această măsură a dus la ridicarea nivelului producției până la 70 la sută.
- În aprilie 1924, Elton Mayo sugerează introducerea unor „pauze necondiționate” cu oprirea mașinilor – de 40 de minute pe zi. Producția sporește: atinge 77,5 la sută.

- Conducerea întreprinderii decide în continuare introducerea a patru pauze prin rotație. În grupuri de câte trei, muncitorii își puteau alege singuri momentul luării acestor pauze. Randamentul muncitorilor a depășit, ca urmare a acestei situații noi, toate cifrele de plan precedente: 88,5 la sută. Această măsură, introdusă în septembrie 1924 și aplicată până în august 1925, a menținut același nivel ridicat al producției. Este de notat și faptul că în această ultimă fază a experimentului calitatea firelor s-a îmbunătățit, iar fluctuația s-a redus până la 5-6 la sută anual.

Prima interpretare pe care a dat-o Elton Mayo rezultatelor experimentelor de la Philadelphia a fost de ordin psihofiziologic (Mayo, 1924, 273). El considera că sarcina de supraveghere a mașinilor din filatură provoacă oboseala fizică, iar monotonia dispersează atenția și produce reverii melancolice. Pauzele au darul de a ridica potențialul psihofiziologic al muncitorilor. Explicația reală a datelor înregistrate cu ocazia expriențelor o dă Elton Mayo 21 de ani mai târziu (Mayo, 1945): muncitorii și-au conștientizat situația lor ca grup, experiențele la care au participat au avut darul de a transforma „o mulțime de solitari într-un grup social”. Investirea muncitorilor cu autocontrolul asupra pauzelor a dus la o autoevaluare considerabil sporită a propriei poziții în cadrul întreprinderii. Se poate spune că înlocuirea explicației de ordin psihofiziologic printr-o explicație psihosociologică reprezintă o contribuție majoră la afirmarea ca știință a psihosociologiei industriale.

Experimentele de la Hawthorne au pus în lumină elementele esențiale ale organizării informale: a) dezvoltarea spontană a relațiilor stabilite pe simpatie și solidaritate; b) dezvoltarea unor norme de comportament admisibile în materie de productivitate sau de asistență mutuală; c) susținerea acestor norme de către un membru al grupului (responsabil) sau de către întregul grup.

Așa cum remarcă Arnold S. Tannenbaum (1967), experimentele de la Hawthorne au relevat universalitatea și importanța organizării informale subiacente structurilor formale. De acord cu René König (1967, 133), putem spune, trecând peste minusurile arătate, că experimentele montate de Elton Mayo și de colaboratorii săi, în special Fritz J. Roethlisberger și T. N. Whitehead, au devenit modele clasice pentru cercetările empirice de sociologie industrială și au deschis câmpuri de investigație multiple: studiul organizării formale; studiul organizării informale; studiul conflictelor; studiul conducerii; studiul relației dintre industrie și societatea globală.

Transformarea sistemului sociotehnic (tipul de tehnologie și modul de organizare a muncii) constituie un răspuns adaptativ al omului contemporan, *îmbogățirea muncii* făcându-se atât prin efectuarea unui larg complex de operații, cât și prin asocierea funcțiilor de conducere (luarea deciziei, control etc.) cu cele de execuție. Adaptându-se industriei, omul contemporan modifică tehnologiile și sistemul de organizare a muncii, sporind considerabil ponderea acțiunilor

intelectuale în cadrul producției de bunuri materiale, dezvoltând totodată spiritul de cooperare în grup. În acest sens, sunt deosebit de interesante experimentele din industria suedeză, la care ne-am referit deja.

Modificarea tradiționalei linii de asamblaj de tip taylorist a fost, inițial, încercată în 1969 la operațiile de asamblare a șasiurilor la uzinele auto „Saab-Scania”. Producția s-a organizat astfel încât, în locul liniei de asamblare de tip taylorist, la care divizarea operațiilor de muncă era făcută pe fiecare individ, sarcinile de muncă au fost repartizate pe grupuri mici, în interiorul cărora muncitorii executau, prin rotație, întreaga gamă a operațiilor prevăzute pentru respectivul grup, își controlau singuri calitatea producției și decideau în comun cine să execute o anumită operație tehnică și când să se facă rotația în posturile de muncă sau să se ia pauză. Executarea în bune condiții a operațiilor ce reveneau grupurilor de muncă, reducerea consturilor de producție cu aproximativ 5 la sută și reducerea fluctuației forței de muncă – exprimând toate o mai bună adaptare industrială – au determinat conducerea uzinei să extindă experimentul de îmbogățire a muncii, astfel că, după numai trei ani de la data inițierii lui, în 1972, erau cuprinși în experiment peste 1500 de muncitori, în prezent noul sistem de organizare devenind o realitate cotidiană în cadrul întreprinderilor.

Experimente asemănătoare au fost inițiate și în alte întreprinderi industriale suedeze (H. Lindestad și J.-P. Norstedt, 1972). Încercările de îmbogățire a muncii la Uzinele de automobile Volvo din Kalmar sunt extrem de încurajatoare, constituind un interesant model de adaptare la munca industrială prin transformarea sistemului sociotehnic. La construcția unei noi întreprinderi a grupului de uzine Volvo s-a renunțat la tradiționala linie de montaj, transportul șasiurilor făcându-se pe cărucioare electrice de-a lungul celor 20 de ateliere de asamblare a diferitelor părți ale automobilului (motor, sistem electric, transmisie, indicatoare de bord etc.), unde lucrau echipe de muncitori ce executau operațiile prin rotație în grup și stabileau în comun ritmul de muncă. Existența unor „spații-tampon” între atelierele, care au intrare proprie, vestiar separat și încăperi speciale pentru masă și odihnă, creează posibilitatea de stocare a producției, ceea ce permite fiecărui grup să decidă când să întrerupă munca pentru odihnă.

Organizarea muncii în grupuri mici, sporirea posibilităților de decizie și control asupra producției, ridicarea gradului de complexitate a muncii prin rotația personalului și implicarea în funcțiile de conducere – cu un cuvânt, îmbogățirea muncii – reprezintă modalitatea de adaptare industrială specifică omului contemporan. Considerând că experimentul este aplicabil în toate domeniile vieții sociale, insistăm asupra necesității de a conjuga studiul experimental cu studiul de teren (experimentul cu ancheta) și, în cadrul studiului experimental, subliniem cerința de a combina experimentul de laborator cu experimentul de teren. Prin aceasta respingem ca nefondată aprecierea că „experimentul de laborator este principala metodă utilizată în câmpul interdisciplinar al psihologiei sociale” (Bonacich și

Light, 1978, 145). Utilizarea combinată a mai multor metode și tehnici în studierea aceluiași fenomen este un principiu al metodologiei materialist-dialectice, impus de faptul că fiecare metodă sau tehnică prezintă limite interne în surprinderea adevărului și că virtuțile de cunoaștere ale uneia suplinesc limitele celeilalte. În ceea ce privește experimentul, validitatea lui internă ca principală virtute metodologică – compensează această limită a anchetelor psihosociologice, care au însă o bună validitate externă, ceea ce reprezintă o limită a studiilor experimentale. Controlul variabilelor constituie un avantaj oferit de experimentele de laborator și, în același timp, o limită a experimentelor de teren, unde întreaga situație experimentală este foarte greu de controlat. În condiții naturale, variabilele experimentale sunt greu de izolat și adesea imposibil de păstrat constante variabilele externe. De aceea – așa cum remarca Florian Georgescu (1979, 101) – este bine ca una și aceeași problemă să se studieze în paralel prin experimentare în laborator și în contextul vieții reale, urmărindu-se să se stabilească dacă apar diferențe semnificative într-o situație și cealaltă. De asemenea, este firesc ca, în condițiile în care avantajele și limitele experimentelor de laborator și de teren sunt reciproce, cele două tipuri de experimente să fie utilizate nu numai conjugat, ci și împreună cu alte metode (observație, studiu de caz etc.), pe baza unei teorii adecvate.

În încheierea prezentării aspectelor metodologice ale experimentului în științele socioumane, fără a considera experimentul ca fiind cea mai valoroasă metodă de cercetare, vom spune împreună cu Muzafer și Carolyn Sherif, că: „Metodele experimentale sunt preferabile când și dacă pot fi utilizate fără să anuleze sau să deformeze caracteristicile esențiale ale problemei alese pentru cercetare“ (1956, 759).

Etapele cercetării experimentale

Experimentul reprezintă o metodă care se utilizează relativ târziu în desfășurarea procesului de cercetare a vieții sociale, numai după ce teoria a atins un anumit nivel de structurare. Nici o cercetare sociologică nu începe cu experimentarea. Experimentul își poate dovedi „vocația“ sa de testare a ipotezelor cauzale numai după ce au fost acumulate suficiente fapte de observație și au fost elaborate sisteme coerente de ipoteze empiric verificabile.

John C. Townsend (1953, 38) consideră că la începutul oricărui experiment în psihologie, ca și în oricare știință socială, trebuie să ne punem un set de întrebări, care și fixează etapele cercetării: Care este problema? Care este ipoteza? Care este variabila independentă? Care este variabila dependentă? Cum voi măsura variabila dependentă? Ce control este necesar? Ce procedee vor fi folosite în conducerea experimentului? Ce aparate sunt necesare Cum, exact, și în ce secvențe voi planifica experimentul? Cum voi analiza rezultatele? Voi utiliza experimentul pentru a confirma sau pentru a infirma ipoteza? Am făcut vreo

greșeală? În acord nu numai cu John C. Townsend, ci și cu logica lucrurilor, vom spune că prima etapă în realizarea unui studiu experimental o constituie alegerea și formularea problemei ce urmează a fi elucidată prin rezultatele experimentului. A pune noi probleme, a sugera noi posibilități de explicare a relațiilor dintre fenomene, a privi vechile probleme într-o perspectivă nouă, incluzându-le în alte relații, toate acestea asigură progresul științei. Cu siguranță că avea dreptate Albert Einstein (1879 – 1955), creatorul teoriei relativității, când spunea: „Formularea unei probleme este adesea mai importantă decât soluționarea ei”.

Alegerea problemei, ca în orice proces de cercetare științifică, trebuie să fie făcută atât în funcție de aplicabilitatea directă, cât și de aplicabilitatea indirectă a concluziilor permise de experiment. Categoria de „problemă” în procesul cercetării științifice i-a preocupat în mod deosebit pe epistemologi. Ce reprezintă o problemă? „O problemă este forma subiectivă în care se exprimă necesitatea dezvoltării cunoașterii științifice. Ea este reflectarea situației problematice, adică a procesului obiectiv de dezvoltare a societății” (*apud* Berger și Jetzschmann, 1973, 60). Problema de cercetare în științele socioumane izvorăște, așadar, direct sau indirect, din procesul obiectiv al practicii sociale și trebuie să vizeze rezolvarea imediată sau mediată a unor situații problematice reale. Sarcina sociologilor este aceea de a sesiza problema, de a o formula în termeni științifici, de a o trata conform principiilor metodologice și, în fine, de a preciza variantele de soluții, cu implicațiile lor.

Firește însă că este simplistă reprezentarea procesului de alegere a temei de cercetare numai în funcție de necesitățile practicii sau numai în funcție de logica dezvoltării științei. În realitate, intervin numeroși factori de natură socială, științifică și personală.

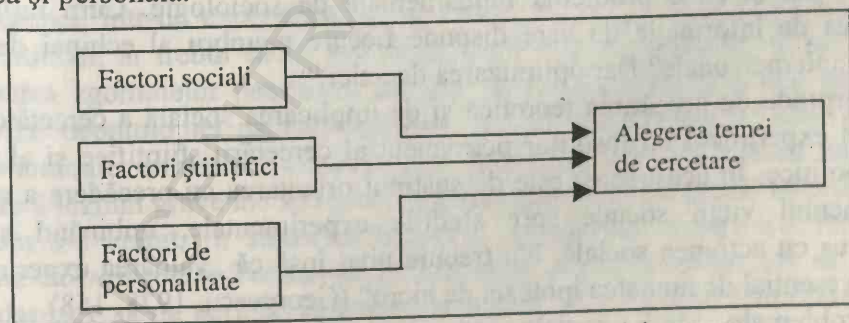

Fig. 10.11. Factori care intervin în alegerea temei de cercetare

Factorii sociali nu se reduc numai la necesitățile practicii, care, firește, rămân prioritari. Comandamentele politice și ideologice impun studierea cu precădere a unor fenomene, orientează alegerea temelor. Cercetătorul din domeniul științelor socioumane nu poate să fie indiferent față de problemele sociale. De asemenea, sensibilitatea societală – așa cum remarcă Dennis P. Forceșe și Stephen Richer (1973) – intervine din plin. Multe posibile teme de cercetare rămân neabordate pentru că societatea, în întregul ei, manifestă o

anumită reținere în a le accepta ca probleme reale, demne de a fi științifice cunoscute. Între acestea se numără problemele vieții sexuale, violența în familie, maltratarea copiilor etc. Și astăzi există încă un tabu asupra abordării psihosociologice a morții și sunt de-a dreptul eroice studiile de psiho-socio-thanatologie. La fel, factorii științifici nu se reduc la cei derivați din logica dezvoltării științei, deși în primul rând ei ordonează prioritățile de alegere a temelor de cercetare. Modul de organizare a activității științifice, relațiile în cadrul organizațiilor și organismelor științifice, tradițiile, marile personalități etc. pot influența orientarea cercetărilor științifice la un moment dat.

În fine, factorii de personalitate vizând valorile și normele, pasiunea și înclinațiile, pregătirea de specialitate și experiența de viață a cercetătorilor nu sunt deloc elemente imponderabile în alegerea temelor de cercetare. Fiecare cercetător autentic își evaluează și dă o semnificație precisă muncii sale. Gradul lui de implicare în societate îl apropie sau, dimpotrivă, îl ține de o parte față de problemele majore ale societății în care trăiește. Angajarea deplină în studierea acestor probleme oferă nu numai o autentică satisfacție profesională, dar și posibilitatea dezvoltării în continuare a științei. „Împrumutul mecanic de teme și metode – remarca Ioan Radu (1973, 272) analizând direcțiile de dezvoltare ale psihologiei sociale în țara noastră – duce la artefact, la detașarea de «comanda socială» a propriei țări, la extrapolarea unui model limitat care s-a elaborat în și pentru alte condiții. Scopurile direct utilitare ale experimentelor trebuie să fie totdeauna dublate de scopurile fundamentale impuse de dezvoltarea teoriei. Luarea deciziei, de exemplu, poate fi privită în același timp ca o problemă practică, dar și ca o problemă fundamentală de sociologie. Cum influențează cantitatea de informație de care dispune fiecare membru al echipei de decizie relațiile interpersonale? Dar optimizarea deciziei?“

Depinde de pregătirea teoretică și de implicarea socială a cercetătorului să facă din experiment un însoțitor permanent al cercetării științifice și al practicii social-politice. În acest sens, este de susținut orientarea cu precădere a cercetării în domeniul vieții sociale spre studiile experimentale, îmbinând armonios cercetarea cu acțiunea socială. Nu trebuie uitat însă că „valoarea experimentului depinde esențial de noutatea ipotezei de lucru“ (Georgescu, 1978, 158).

Problemele vieții sociale, ca și problemele teoretice generează în permanență teme pentru cercetarea experimentală. Aceasta este calea principală, pe baza căreia se asigură nu numai rezolvarea problemelor sociale, dar și progresul științei. Nu este exclusă însă și o altă modalitate de fixare a temei. Ellen Wolff remarca: „El (cercetătorul) poate pleca, de asemenea, de la tehnică (de cercetare) și să se întrebe la ce problemă îi poate fi ea folositoare“ (apud Lanțoș, 1971, 123). Într-adevăr, ne putem întreba dacă tehnicile moderne de înregistrare a debitului sanguin cerebral nu cumva pot elucidă problema contagiunii mintale? Dar tehnicile psihochirurgicale? Pot oare furniza ele cunoștințe suplimentare

referitoare la comportamentul deviant? Perfecționarea instrumentelor de înregistrare a comportamentelor deschide drumul spre abordarea în profunzime a unor fenomene psihosociale și, de ce nu, spre descoperirea experimentală a unor noi etape sau mecanisme de interacțiune comportamentală.

Alegerea variabilelor explanatorii urmează imediat etapei de stabilire a problemei ce se intenționează a fi supusă experimentului. Alegerea variabilelor explanatorii este în funcție de ipotezele avansate. Variabila independentă operaționalizează componenta „dacă”, iar variabila dependentă operaționalizează componenta „atunci” a ipotezelor. Pentru verificarea uneia și aceleiași ipoteze cauzale pot fi alese multiple variabile explanatorii, pentru că indicatorii definiționali – așa cum se știe – sunt intersanjabili. Intuiția cercetătorului, pregătirea lui teoretică, condițiile concrete de montare a experimentului determină alegerea variabilelor independente și dependente. Dificultatea constă în alegerea acelei sau acelor variabile care să operaționalizeze adecvat conceptele reunite în structura „dacă... ,atunci...” și care să permită măsurarea și izolarea lor. După opinia noastră, variabilele explanatorii au aceeași funcție ca și indicatorii definiționali și, în consecință, întreaga problematică a raportului dintre indicat și indicator se regăsește în strategia alegerii variabilelor. În plus, dacă pentru indicatorii definiționali se cere ca ei să fie observabili și ușor măsurabili, pentru alegerea variabilelor se pune problema manipulării, a schimbării rapide și ample a caracteristicilor lor. Fără îndoială că au dreptate psihosociologii care afirmă că „Limita majoră a cercetării experimentale provine din dificultatea de introducere a variabilei independente” (Freedman și colab., 1974, 443). De exemplu, nu se poate aștepta, într-un experiment, să se vadă consecințele expunerii la zgomotul rutier cotidian; ar trebui să se aștepte zeci de ani. Este suficient să se mărească intensitatea zgomotelor pentru ca efectele să se producă rapid. Dar acest lucru contravine deontologiei psihosociologice. Astfel de experimente sunt practicate doar pe animale: un șoarece expus la zgomotul produs de un avion cu reacție (120 dB) suferă leziuni grave ale aparatului auditiv și, în cele din urmă, își pierde viața. Așa cum s-a arătat, în studierea efectului zgomotelor rutiere s-a recurs la o cercetare *ex-post-facto*. Totdeauna trebuie alese acele variabile care se modifică rapid, dar care să nu periclitizeze existența umană, să nu lezeze demnitatea omului și idealul în sine. Introducerea variabilei independente pune problema modului în care sunt prezentate instrucțiunile subiecților incluși în experiment. Cu totul general se formulează cerința ca prezentarea variabilei independente să aibă nu numai maximum de impact asupra subiecților, ci și un impact corect (Aronson și Carlsmith, 1968, 9). Aceleași instrucțiuni pot avea înțelesuri diferite pentru diferitele categorii socio-profesionale. Unii dintre subiecții incluși în experiment înțeleg rapid sarcina transmisă prin instrucțiunile cercetătorului. Alții, fără să se concentreze, nu reușesc să intre în rolul de subiect în experiment. Instrucțiunile standard – uneori imprimate pe bandă de magnetofon – nu asigură de la sine o

situație experimentală standard. Este mult mai judicios să se procedeze diferențiat, să se dea instrucțiuni suplimentare, explicații mai ample celor care, prin nivelul lor de școlaritate, lasă deschisă posibilitatea înțelegerii greșite sau doar parțiale a instrucțiunilor. Oricum, introducerea variabilei independente trebuie făcută prin astfel de instrucțiuni care să fie la fel de bine înțelese de către toți subiecții, indiferent de nivelul lor de școlaritate sau de experiența lor ca subiecți în experiment.

Cum ne putem însă încredința că toți subiecții au înțeles sarcina experimentală, că variabila independentă acționează efectiv asupra lor? Prin *pretestare*. Să ne imaginăm că urmărim să vedem cum induce disonanța cognitivă schimbarea atitudinii și comportamentelor. Va trebui să creăm subiecților o situație de disonanță cognitivă, cerându-le să emită, de exemplu, judecăți apreciative asupra unor evenimente împotriva convingerilor lor intime. Așa a procedat Josef M. Nuttin, când, imediat după mișcările studențești din mai 1968, a cerut unor studenți care militau pentru reforma universitară, considerând examenele ca inumane, conservatoare, o pledoarie pentru menținerea acestor examene. În realitate, studioul tv era improvizat, studenții participând involuntar la un experiment de laborator (Nuttin, 1972, 13). Înaintea desfășurării experimentului trebuie să ne convingem că, prin sarcina propusă, subiecții trăiesc o situație de disconfort psihic. Putem să realizăm aceasta pretestând acțiunea variabilei independente. Prin convorbiri adâncite și observații sistematice, putem să ne dăm seama de confortul sau disconfortul psihic al subiecților. De cele mai multe ori, cercetătorii ocolesc etapa pretestării, desfășurând experimentul și procedând mai degrabă prin încercare și eroare decât pe baza unei certitudini pe care tocmai pretestarea variabilei independente o poate oferi.

Firește, pretestarea acțiunii variabilei independente trebuie făcută pe subiecți foarte asemănători cu cei introduși în experimentul propriu-zis, interogarea și observarea lor urmând să furnizeze informații cercetătorului în legătură cu recepționarea instructajului, înțelegerea lui, în legătură cu conștientizarea situației experimentale sau cu intensitatea resimțită a stimulilor introduși. Procedând astfel, utilizând pretestarea variabilei independente, în ansamblu, nu urmărim durata experimentului, ci o reducem. Este mai judicios să reluăm experimentul din această fază decât să constatăm că variabila independentă nu a introdus diferențieri între subiecții de experiment și de control, fiind obligați astfel să reluăm experimentul de la început, pe alți subiecți, într-o altfel de stare de spirit, mai puțin entuziastă.

Stabilirea situației experimentale. În funcție de variabilele alese, se face opțiunea pentru un experiment de laborator sau un experiment de teren. În marile universități și centre de cercetări există laboratoare de sociologie și psihosociologie. Ele constituie o necesitate și la noi. Achim Mihu semnală acest lucru încă la primul simpozion de sociologie din țara noastră (24-26 iunie 1969),

argumentând că „ele ar permite efectuarea unor cercetări de microsociologie și micropsihosociologie; ele ar fi totodată un mijloc de instruire a viitorilor sociologi (și chiar de perfecționare a măiestriei celor care lucrează efectiv în acest domeniu)” (Mihu, 1970, 105). Necesitatea organizării unui laborator de psihologie socială și sociologie rezidă în posibilitatea pe care acesta o oferă cercetătorului de a produce, el însuși, situația observată și de a măsura riguros variabilele, grație izolării fenomenelor și creării unui ansamblu de dispozitive, uneori foarte complicate, care asigură obiectivitatea și exactitatea măsurării.

Reproducem, după Achim Mihu, modul de organizare a laboratorului de sociologie de la Universitatea Cornell, statul New York (Figurile 10.12 și 10.13).

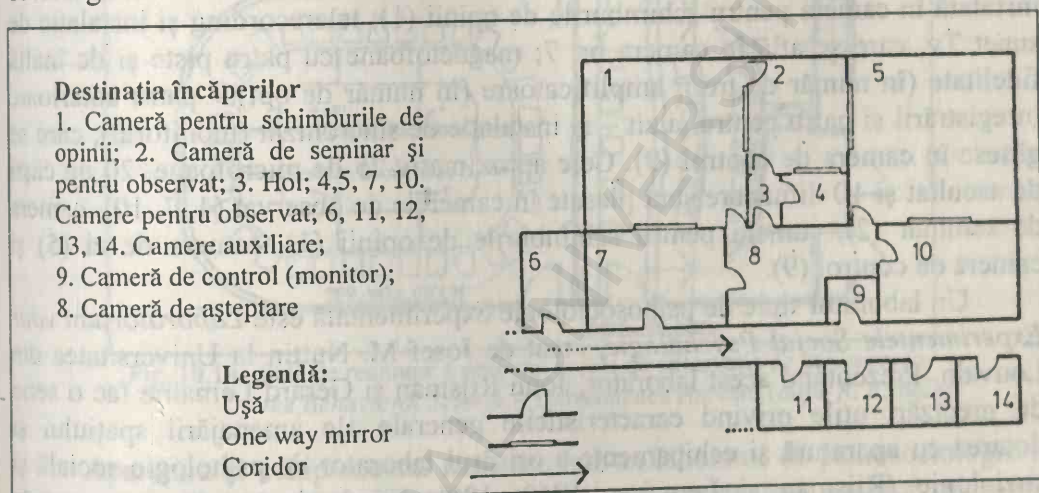

Fig. 10.12. Planul laboratorului de sociologie (I) al Universității Cornell

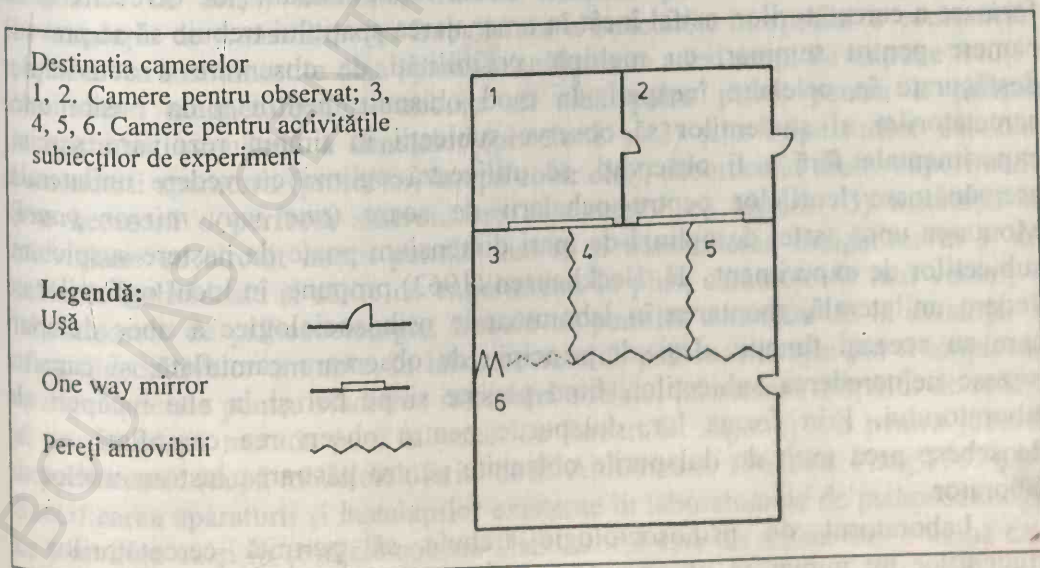

Fig. 10.13. Planul laboratorului de sociologie (II) al Universității Cornell

În legătură cu destinația camerelor din laborator, se fac următoarele precizări: camera pentru schimburile de opinii (1) este folosită în special pentru cercetări de psihosociologie și sociologia grupurilor mici; totodată, această cameră poate fi utilizată ca o cameră de observație a camerei de seminar (unde se află studenții observatori). Camera de seminar folosește ca punct de învățare a metodei de laborator de către studenți (se observă din ea camera de zi). În același timp, camera de seminar poate fi observată și din camera pentru schimburile de opinii și din camera de observație (4). Camerele auxiliare (6, 11, 12, 13, 14) sunt utilizate pentru prelucrarea datelor, pentru izolat subiecții și manipulat variabilele. Laboratorul este echipat cu următoarele instalații: cameră Tv de luat vederi, instalată în camera pentru schimburile de opinii (1); telerecording și instalație de sunet Tv, care se află în camera nr. 7; magnetofone cu patru piste și de înaltă fidelitate (în număr de trei); amplificatoare (în număr de opt) – patru anterioare înregistrării și patru pentru auzit – și instalație de sincronizat (monitorul), care se găsesc în camera de control (9). Cele aproximativ 25 de microfoane, 20 de căști de ascultat și 10 difuzoare sunt plasate în camerele de observat (4, 7, 10), camera de seminar (2), camera pentru schimburile de opinii (1), camera de zi (5) și camera de control (9).

Un laborator tipic de psihosociologie experimentală este *Laboratorium voor Experimentele Social Psychologie*, creat de Josef M. Nuttin la Universitatea din Louvain. Prezintă acest laborator, John Rijsman și Gérard Lemaire fac o serie de precizări utile privind caracteristicile generale ale amenajării spațiului și dotarea cu aparatură și echipamente a oricărui laborator de psihologie socială și sociologie (Rijsman și Lemaire, 1969, 189). Fiind, de regulă, integrate în universități, astfel de laboratoare au o dublă funcționalitate: de cercetare și de formare a cercetătorilor, astfel încât în amenajarea spațiului trebuie să se prevadă camere pentru seminar, cu multiple posibilități de observare a activităților desfășurate în celelalte încăperi. În mod obișnuit, pentru a da posibilitatea cercetătorilor și studenților să observe subiecții în timpul rezolvării sarcinii experimentale fără a fi observați, se utilizează oglinzi cu vedere unilaterală, asemănătoare lentilelor pentru ochelarii de soare (*one way mirror panel*). Montarea unor astfel de oglinzi de mari dimensiuni poate da naștere suspiciunii subiecților de experiment. H. Heckhausen (1963) propune, în locul oglinzilor cu vedere unilaterală, montarea în laboratoarele psihosociologice a unor dulapuri care au aceeași funcție, deși alt principiu de observare camuflată, și care nu trezesc neîncrederea subiecților, fiind plasate și pe hol și în alte încăperi ale laboratorului. Prin forma lor, dulapurile pentru observarea camuflată nu se deosebesc prea mult de dulapurile obișnuite pentru păstrarea instrumentelor de laborator.

Laboratorul de psihosociologie trebuie să permită cercetătorilor și studenților nu numai să observe fără a fi observați, dar să și conducă direct

activitatea subiecților izolați sau în grupuri. Se prevăd, în acest sens, cabine individuale cu pupitre de comandă-răspuns și spații mai mari pentru activitatea grupelor cuprinzând de la 2 la 50 de subiecți (Figura 10.14). Un ultim principiu amintit de John Rijsman și Gérard Lemaine este cel al multifuncționalității, tradus în practica proiectării laboratoarelor psihosociologice prin utilizarea largă a pereților mobili și asigurarea optimă a surselor de energie electrică pentru adaptarea rapidă la situația experimentală și cuplarea facilă a aparaturii și a dispozitivelor.

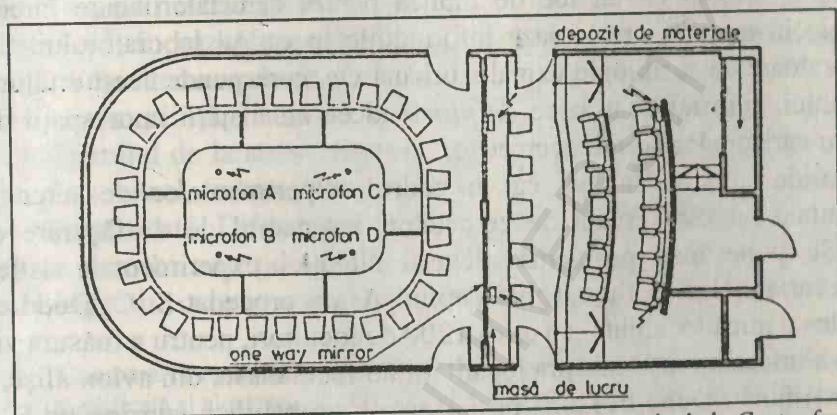

Fig. 10.14. Sala de reuniune a grupului și sala de observație de la *Center for the Behavioral Science* – Universitatea Harvard (după R. F. Bales)

Aparatura și echipamentul necesare într-un laborator de psihosociologie se compun din: 1) tablou pentru cabinele individuale, cuprinzând: cască și microfon, dispozitiv de afișaj numeric, diferite butoane pentru comandă și răspuns; 2) instalație de transmitere și înregistrare a sunetelor, în special a comunicării verbale. Au fost amintite deja aparatele utilizate în acest scop. Se impune totuși o observație: magnefoanele trebuie să aibă patru piste, pentru a permite înregistrarea simultană a sunetelor (pistele 1 și 2) și a impulsurilor destinate comandării aparaturii (proiector, lampă color etc.), deoarece în multe experimente este necesară o perfectă sincronizare a sunetelor cu lumina; 3) instalația de televiziune cu circuit intern permite luarea și transmiterea imaginilor în și din cabinele individuale și sălile de experiment. În plus, camerele de luat vederi, în laboratoarele de psihosociologie, trebuie să permită comanda de la distanță. În afara dispozitivelor amintite, în laboratoarele de psihosociologie pot fi amplasate aparate speciale pentru studierea influenței sociale, măsurarea timpului de reacție al grupei (după metoda pusă la punct de Robert B. Zajonc) sau pentru jocurile experimentale (după modelele oferite de E. Apfelbaum, 1968; M. Plan, 1967 ș.a.). Specificarea aparaturii și instalațiilor existente în laboratoarele de psihosociologie ne convinge că și în științele sociale „laboratorul este un atelier sau o uzină care

produce cunoștințe cu ajutorul unor instalații și procese foarte apropiate (...) de acelea utilizate în atelierele și uzinele propriu-zise" (Valentin, 1971, 36).

Organizarea unui laborator de psihosociologie de tipul celor prezentate implică nu numai serioase eforturi financiare, ci și un nivel înalt de tehnicitate. Toate acestea sunt însă compensate de posibilitățile de cercetare standardizată a fenomenelor și proceselor microsociale. Uneori s-a înțeles greșit menirea laboratorului sociologic (inclusiv, psihosociologic); unii au înțeles prin laborator doar cadrul în care cercetătorul produce fenomenele pentru a le măsura, iar alții l-au gândit pur și simplu ca un loc de muncă pentru cercetătorii care înregistrează fenomenele în teren și prelucrează informațiile în cadrul laboratorului. Existența unor laboratoare de sociologie uzinală, urbană etc. corespunde acestui ultim înțeles al termenului, care nu contrazice *de plano* ideea amenajării unor spații destinate manevrării variabilelor de către cercetător.

Este de la sine înțeles că în cadrul experimentelor de teren situația experimentală nu este creată de cercetător, iar cadrul de desfășurare este cel natural. Se pune însă problema alegerii situației experimentale astfel încât controlul variabilelor să fie cât mai deplin. Așa a procedat S. C. Dodd când, în 1953, a ales o mică localitate, cu circa 1200 de locuitori, pentru a măsura viteza de circulație a informației. Deasupra localității au fost lansate din avion afișe, într-un număr determinat. După trei zile, prin eșantion probabilist, cuprinzând 50 la sută din locuitori, s-a făcut o anchetă pentru a se stabili procentul persoanelor care cunosc conținutul afișelor lansate. În final, s-a propus o formulă logaritmică de calcul a numărului de afișe necesar producerii saturației informaționale.

Ca și experimentul de laborator, în anumite cazuri, se pune și pentru experimentul de teren problema înregistrării comportamentelor fără ca cercetătorii să fie observați. Și aici oglinzile cu vedere unilaterală pot fi utilizate cu succes. Aparatul de filmat ajută și el, în acest caz, mai ales dacă se folosește un aparat de filmat al cărui obiectiv captează imaginea din altă direcție decât cea în care este îndreptat aparatul. Cu un astfel de aparat, etologul german I. Eibel-Eibesfeldt a filmat scene intime pe stradă sau în localurile publice. Conștiința deontologică a cercetătorilor trebuie să marcheze însă limita până la care este moral să încerci să observi comportamentele oamenilor fără a fi observați. D. Middelmeist, E. Knowles și C. Matters au instalat, în 1976, un periscop într-un W.C. public pentru a observa efectele proximității indivizilor asupra micturiției. Observau fără să fie observați. Deontologic erau justificați?

Stabilirea subiecților în grupele experimentale și de control. Pentru satisfacerea cerințelor controlului intern, dar și extern, în stabilirea subiecților care vor participa la experiment trebuie procedat cu deosebită rigurozitate. Întregul efort de experimentare este zadarnic dacă subiecții cuprinși în experiment nu au caracteristici comune cu populația la care se face extrapolarea rezultatelor (controlul extern) sau dacă subiecții din grupul experimental nu sunt similari, sub

raportul anumitor caracteristici, cu cei din grupul de control (controlul intern). În principiu, posibil de aplicat în stabilirea subiecților de experiment sunt atât *procedeul eșantionării* (probabiliste sau stratificate), cât și *procedeul potrivirii pe perechi*. În practică, procedeul eșantionării este utilizat mai frecvent în experimentele de teren, iar potrivirea pe perechi – în experimentele de laborator. După opinia noastră, potrivirea pe perechi, care asigură cel mai fidel control intern, poate fi aplicată la fel de bine experimentului de teren, ca și celui de laborator.

Potrivirea pe perechi (matching) se recomandă în experimentele de teren și pentru faptul că, în cazul experimentării indirecte, când variabila independentă este introdusă de altcineva decât de cercetător, grupul experimental nu este ales de către oamenii de știință. În astfel de situații, cercetătorul stabilește criteriile de eșantionare pornind de la structura grupului experimental deja constituit și alege, în grupul de control, subiecții similari fie prin potrivire pe perechi, fie prin eșantionare stratificată. Diferențele dintre eșantionarea probabilistă, stratificată și potrivirea pe perechi sunt prezentate de Bernard S. Phillips (1971, 110) într-un tabel foarte sugestiv, care ne-a inspirat următorul exemplu (Tabelul 10. 7).

Tabelul 10.7. Compararea rezultatelor aplicării procedeelor de potrivire pe perechi, eșantionare stratificată și aleatoare în stabilirea subiecților de experiment (după Phillips, 1971)

Procedeeul	Mediul de rezidență	Grup experimental (N = 50)		Grup de control (N = 50)	
		Bărbați	Femei	Bărbați	Femei
Potrivirea pe perechi	Urbani	10	10	10	10
	Rurali	15	15	15	15
Eșantionare stratificată	Urbani	5	15	15	5
	Rurali	20	20	10	20
Eșantionare aleatoare	Urbani	12	8	8	12
	Rurali	13	17	17	13

Din tabelul prezentat rezultă că, luând în considerare chiar și numai două criterii de eșantionare, precizia procedeelor de selecționare a subiecților în grupele experimentale și de control este foarte diferită. Potrivirea pe perechi – procedeu ideal – este practic inoperantă în condițiile mai multor criterii de eșantionare: vârstă, sex, domiciliu, nivel de școlaritate, naționalitate, religie etc. Se aplică în astfel de cazuri eșantionarea stratificată, dar ea nu prezintă același grad de precizie ca potrivirea pe perechi. Firește că în cadrul straturilor pot fi utilizate tehnicile aleatoare (pasul statistic, tabela numerelor întâmplătoare etc.) de selectare a subiecților. Combinarea stratificării cu tehnicile de selecție aleatoare sporește gradul de comparabilitate între grupele experimentale și de control și, prin aceasta, validitatea experimentului.

Uneori, în selecția subiecților pentru experiment nu se urmărește omogenizarea lor decât după anumite criterii, alte caracteristici fiind contrastante. De exemplu, pentru a verifica ipoteza că experiența individului (sistemul de valori internalizat) determină percepția situației, Tiberiu Bogdan a efectuat un experiment în domeniul psihosociologiei judiciare: selecționează dintr-un liceu din București 30 de băieți și fete în vârstă de 15 ani și tot atâția băieți și fete de aceeași vârstă proveniți însă din rândurile delincvenților minori. Cele două grupuri erau asemănătoare sub raportul caracteristicilor de bază, dar se deosebeau sub raportul experienței infracționale. Celor două grupuri (experimental și de control) li s-a proiectat un film „plictisitor de educativ“, voit didacticist, în montajul căruia existau câteva scene de violență, neesențiale în raport cu tema filmului și cu o pondere neînsemnată în economia peliculei. După vizionare, subiecții delincvenți și nedelincvenți au fost puși să relateze conținutul filmului. Relatările erau stenografiate. Din compararea relatărilor celor două grupuri, de experiment (delincvenții minori) și de control (elevii de liceu), a reieșit că în timp ce delincvenții au reținut cu precădere și detaliat cele câteva scene de violență, elevii de liceu (grupul martor, de control) nu au acordat importanță deosebită acestor scene, judecându-le în contextul acțiunii sau ignorându-le pur și simplu (Bogdan, 1973, 69).

Manipularea variabilelor. Desfășurarea propriu-zisă a experimentului presupune, ca moment esențial, manipularea variabilelor. S-a spus adesea că ingeniozitatea unui experiment constă mai mult în găsirea mijloacelor tehnice de verificare a unei ipoteze îndrăznețe decât în ideea pe care o probează. Afirmatia nu ni se pare deloc exagerată, mai ales când este vorba de psihosociologie. Aici „mijloacele tehnice“ nu semnifică în primul rând aparatele tehnice de înregistrare a fenomenelor, ci planul experimental, manipularea variabilelor și măsurarea lor.

H. Parthey și D. Wahl (1966) considerau că, în general, în realizarea unui experiment științific pot fi utilizate patru metode principale: izolarea de ceea ce este neesențial, menținerea constantă a condițiilor, efectuarea unui control practic și teoretic (în special măsurarea condițiilor) și, în fine, amplificarea parametrilor unor variabile pentru a verifica influența lor în sistemul de interdeterminări. În raport cu specificul manipulării variabilei independente, se poate face distincție între experimentele prin izolarea influenței unuia sau mai multor factori, experimentele prin introducerea de factori noi și experimentele prin modificarea unuia sau mai multor factori existenți. Prin înseși *instrucțiunile date subiecților*, cercetătorul poate manipula variabilele: dând anumite instrucțiuni grupului experimental și cu totul alte instrucțiuni grupului de control se obțin variații în îndeplinirea sarcinii experimentale. Așa a procedat Morton Deutsch când, în 1949, a studiat efectele cooperării și ale competiției asupra proceselor de grup; dând aceeași sarcină grupurilor, el a schimbat instrucțiunile, astfel că subiecții din grupul experimental au fost informați că vor fi clasificați după contribuția lor la

rezolvarea sarcinii, iar notele vor fi trecute în situația matricolă universitară, în timp ce grupul de control a primit instrucțiunea că se va nota doar rezultatul colectiv, fiecare student urmând să fie notat cu calificativul general al grupei. S-a creat astfel o situație miniaturală de conflict, care s-a comparat cu situație de cooperare, urmărindu-se efectele în planul relațiilor interpersonale. Hotărâtoare în acest caz este plauzibilitatea instrucțiunilor: ce credit acordă subiecții instrucțiunilor date? Cum le recepționează ei? Și cum le interpretează? În funcție de aceste elemente, variabila introdusă produce sau nu efecte observabile.

În ultimele decenii s-a încercat, nu fără succes, crearea în laborator, prin instrucțiunile date de cercetător, a unor situații sociale miniaturale. Utilizarea situațiilor sociale miniaturale în cercetările experimentale interesează în mod deosebit psihosociologia, pentru că ceea ce se studiază este grupul, nu individul. Cercetătorul încearcă să creeze un comportament de grup care să poată fi cuprins în câmpul de observație (de aici denumirea de miniatural), încercând să măsoare nu comportamentul individual, ci interacțiunea subiecților, rezultatele activității de grup.

Făcând o trecere în revistă a studiilor experimentale bazate pe metoda situațiilor sociale miniaturale, Edgar Vinacke arată că principalele linii de dezvoltare își au originea în cercetările privind efectele situației sociale asupra comportamentului individual (de exemplu, efectul publicului etc.) și cercetările comparative ale performanțelor în rezolvarea individuală și în grup a unei sarcini (Vinacke, 1969, 130). Sociometria, jocul de rol, psihoterapia, discuția de grup au contribuit esențial la conturarea noii metode de studiu a grupurilor mici, care au cunoscut o dezvoltare rapidă. Manipularea variabilelor în situațiile sociale miniaturale se realizează prin cadrul fizic și sarcina experimentală, compoziția grupului, caracteristicile grupului ca unitate, atitudine și motivație, rolul jucat de anumite persoane etc.

Folosirea raportului „fals” constituie o modalitate eficientă de manipulare a subiecților atât în experimentele de laborator, cât și în cele de teren. În fond, folosirea raportului fals nu reprezintă altceva decât aplicarea procedurii pedagogice de stimulare a activității școlare prin aprecierea superlativă a activității celorlalte clase de elevi: în clasa a V-a A, de exemplu, profesorul spune că cei din a V-a B sunt cei mai disciplinați și în clasa a V-a B, că cei din a V-a A ocupă locul întâi la disciplină. Se creează astfel o stare de emulație, termenul de „raport fals” neavând aici un înțeles peiorativ. Se pare că Leon Festinger a contribuit cel mai mult la impunerea tehnicii „raportului fals” ca modalitate de manipulare a variabilelor. Studiile sale asupra nivelului de aspirație (1943) au utilizat tehnica „raportului fals” pentru a vedea cum se modifică nivelul de aspirație când subiecții de experiment sunt informați că au avut o performanță superioară sau inferioară altora, cu statut social mai ridicat sau mai scăzut decât al lor.

Aceeași tehnică este folosită cu succes de Leon Festinger (1947) pentru studierea influenței apartenenței etnice asupra alegerilor preferențiale în grupurile mici. Votul secret, alegerile sociometrice, evaluarea performanțelor etc. oferă cercetătorului posibilitatea de a manipula variabilele printr-un „raport fals”, creând situații experimentale de cooperare sau conflict. Tehnica „raportului fals” poate fi aplicată și în studierea frustrării și a agresiunii. Important este ca membrii grupului să aibă totală încredere în raportul cercetătorului, care trebuie să fie perfect plauzibil. În caz contrar, experimentul eșuează.

Folosirea subiecților „complici” și limitarea comportamentelor sunt tehnici de manipulare a variabilelor specifice experimentului de laborator. Ilustrăm posibilitățile oferite de introducerea în experiment a subiecților „complici” prin studiul lui Stanley Milgram asupra obedienței (1974).

În afara ingeniozității planului experimental, remarcabil este faptul că în studiile lui Stanley Milgram se analizează nu „conformismul verbal” după modelul propus în psihosociologie de Solomon Asch (vezi cercetările din 1956 asupra modificării judecăților individuale în condițiile grupului complice), ci „conformismul acțional”. Experimental, erau constituite echipe de trei persoane (din care două erau „complici” cercetătorului, reacționând în conformitate cu instrucțiunile acestuia), cu sarcina de a învăța o a patra persoană o listă de cuvinte asociate. Când aceasta greșea, echipa, ca sancțiune, îi aplica un șoc electric. Cei doi complici cereau subiectului „naiv” din echipă să aplice un șoc electric din ce în ce mai puternic. Experimentatorul observa măsura în care subiectul „naiv” se supune sau rezistă presiunii de grup. Evident că subiectul „naiv” nu trebuia să cunoască scopul experimentului. El era încredințat că participă la un experiment pentru măsurarea memoriei și capacității de învățare. De asemenea, el nu știa că ceilalți doi membri ai echipei sunt „complici” experimentatorului. Pentru a nu lăsa nici o bănuială în acest sens, experimentatorul organizase o tragere la sorți trucată a rolurilor ce urmau să fie îndeplinite în experiment de către fiecare subiect. Totdeauna subiectul „naiv” trăgea la sorți rolul celui care trebuia să aplice sancțiunea (șocul electric). Generatorul electric utilizat în experiment avea o scală cu 30 de gradații, de la 15 la 450 de volți, sub care erau trecute semnificațiile intensității șocului electric (șoc slab: 15-60 V; șoc mediu: 75-120 V; șoc puternic: 135-180 V; șoc foarte puternic: 195-240 V; șoc violent: 255-300 V; șoc foarte violent: 315-360 V; șoc dureros: 375-450 V). Pentru a se convinge că generatorul electric funcționează și pentru a evalua senzația produsă de șocul electric, subiectul „naiv” proba pe propria persoană efectele unui șoc electric cu o intensitate de 45 de volți. În realitate, șocul electric nu putea depăși o intensitate total inofensivă pentru subiectul care trebuia să învețe lista de cuvinte și care, „complice” fiind, comitea intenționat erori. Reacțiile sonore la șocul electric (de la lamentare la strigăte disperate) erau înregistrate pe bandă de magnetofon și transmise în cabina în care se aflau echipa și subiectul naiv. Rezultatele

experimentului au pus în evidență presiunea exercitată de grup și gradul diferit de conformism (obediță) în funcție de nivelul de școlaritate și confesiunea subiecților. Majoritatea subiecților „naivi” refuză să aplice șocuri electrice cu intensitate mai mare de 150 V, oprindu-se când subiecții „complici”, simulând, încep să „plângă”.

Într-o serie de experimente, Stanley Milgram a ales ca subiecți „naivi” cercetători de la Institutul Max Planck din Germania. Surprinzătoare a fost constatarea că 85% la sută din subiecți au dat dovadă de o excesivă docilitate, aproximativ patru la sută continuând sporirea intensității șocului electric până la 200 de volți. Supunându-se presiunii grupului, subiecții făceau grimase, își exprimau compasiunea, dar continuau să crească intensitatea șocului electric.

Un foarte ilustrativ exemplu de *limitare a comportamentelor*, ca procedeu de manipulare a variabilei independente, îl constituie experimentele din 1950 ale lui Alex Bavelas și cele ale colaboratorului său Harold Leavitt (1951) referitoare la structura de comunicare și performanțele grupului. Fără a intra în detalii – informații suplimentare în legătură cu rețelele de comunicație în grup pot fi găsite în lucrările de specialitate publicate la noi – precizăm doar că, în cadrul experimentului, comunicarea era restrânsă la anumite modele: stea, cerc, lanț, y etc., înregistrându-se efectele structurii de comunicare asupra performanței și satisfacției membrilor grupului.

Limitând posibilitățile de comunicare ale membrilor grupului, s-a constatat că structura de comunicare influențează activitatea, precizia și gradul de satisfacție al acestora. Tipul de rețea de comunicare și locul în rețea determină rolul de lider. Pentru a compara structurile de comunicare s-au calculat indicele de centralitate (Bavelas, 1950), indicele de conexiune și de periferialitate (Leavitt, 1951). Același procedeu al limitării posibilităților de comunicare între membrii grupului a fost utilizat și în cercetarea procesului de rezolvare de probleme (Roco, 1979).

Manipularea variabilelor se conjugă permanent cu măsurarea lor. Pentru mai multă precizie, uneori se impune ca întreaga desfășurare a experimentului să fie filmată și înregistrată pe bandă de magnetofon. Așa a procedat Tiberiu Bogdan (1973) în experimentele sale de psihologie judiciară. Cu ajutorul unor teleobiective camuflate a fost filmat întregul conflict provocat într-o aglomerație (Halele Ober), partea sonoră fiind înregistrată pe bandă de magnetofon.

Filmul s-a dovedit a fi extrem de util în studiul psihosociologic al conflictelor, și anume când, din rațiuni deontologice, experimentul este exclus. Prin filmare, evenimentele pot fi readuse în actualitate ori de câte ori cercetătorul dorește și, în plus, ele pot fi evaluate independent de mai mulți cercetători, ceea ce permite compararea rezultatelor, sporind astfel gradul de încredere în concluziile formulate. O bună ilustrare a posibilităților oferite de utilizarea filmului în cercetarea psihosociologică ne este sugerată de studiile lui J. J. Groen, care, analizând ciocnirile violente dintre studenți și poliție (filmate de Louis Van

Gastern), distinge trei stadii în evoluția comportamentelor agresive: verbal, gestual și violent (acțional propriu-zis). Chiar dacă cele trei forme ale comportamentelor agresive nu sunt totdeauna prezente, cuvintele și gesturile constituie totdeauna, în situațiile conflictuale, un preludiu al violenței.

Foarte modern, filmul este utilizat în studiile de etologie umană. Irenäus Eibl-Eibesfeldt, fondatorul primului laborator de etologie umană (la Percha-Starnberg, Germania), unul din prestigioșii discipoli ai lui Konrad Lorenz, folosind un aparat de filmat de construcție specială, având fixată la obiectiv o prismă care, în raport cu orientarea aparatului, devia cu 90 de grade direcția de luare a imaginilor, a înregistrat o serie de comportamente sociale: salutul, plânsul, apropierea amoroasă, lupta, despărțirea etc. Proiectate cu încetinitorul, imaginile înregistrate pe peliculă au pus în evidență faptul că, indiferent de cultură și civilizație, aceste comportamente prezintă multe elemente invariante. Astfel a fost infirmată ipoteza acelor antropologi care consideră că, în întregime, comportamentul social este transmis prin cultură. Aparținând unor configurații culturale foarte diferite, oamenii au comportamente sociale asemănătoare, gesturi comune și o serie de expresii faciale identice. Râsul, plânsul, de exemplu, au valoare universală, cu toate nuanțele culturale și diferențele de expresie specifice fiecărei comunități umane. De asemenea, expresia facială a copiilor nou-născuți în relația cu mama lor are o bază ereditară, rămânând în afara influențelor culturale. Apelând la experimentul natural, Irenäus Eibl-Eibesfeldt (1979) a filmat expresiile faciale ale copiilor nou-născuți orbi-surdo-muți și ale celor normali. Stabilind etogramele (structura unităților de comportament), s-a putut demonstra „importanța adaptării filogenetice a comportamentelor umane, care împiedică agresivitatea umană să se transforme în distructivitate“ (Eibl-Eibesfeldt, 1984/1995, 284).

În multe situații este suficient dacă se înregistrează doar anumite secvențe din desfășurarea experimentului, prin fotografiere. Descoperirea plăcii uscate (după 1860) dă avânt fotografiei, făcând posibilă aplicarea ei în cercetarea științifică. Charles Darwin (1809 – 1882) se numără printre primii care utilizează fotografia în scopuri științifice, înregistrând expresiile emoționale la om și animale (1873). Un exemplu clasic de utilizare a fotografiei pentru înregistrarea situației experimentale ni-l oferă Muzafer Sherif în studiile sale privind conflictele dintre grupuri și posibilitățile de rezolvare a acestor conflicte. Începând din 1948, Muzafer Sherif face studii experimentale de teren în taberele de vacanță din Connecticut, urmărind să evidențieze procesul de adoptare a normelor de comportament nescrise, dezvoltarea „spiritului de corp“ în grupele informale (băieți între 11 și 12 ani), precum și relațiile dintre grupurile aflate în conflict, modul de reducere a fricțiunilor intergrupale. Rivalitatea dintre grupuri a fost artificial intensificată prin orientarea spre scopuri astfel încât fiecare grupă să constituie un obstacol pentru cealaltă. Fotografiile ce însoțesc studiul prezintă

grupurile de copii în încercarea lor de atingere a scopurilor (prepararea mesei, aprovizionarea cu apă etc.). În literatura psihosociologică de la noi, lucrarea *Comunicarea în procesul muncii*, de Tatiana Slama-Cazacu (1964), constituie un model și în ceea ce privește utilizarea fotografiei în studierea relațiilor interumane.

La fel de bine – dar mai puțin facil – situația experimentală de ansamblu sau în detaliu poate fi schițată prin desen. Înțelegem mai deplin tehnica experimentală de limitare a schimbului de mesaje utilizată de Alex. Bavelas și colaboratorii săi, dacă, de exemplu, printr-un desen, prezentăm montajul de laborator: boxe individuale pentru fiecare membru al grupului, paravane separatoare cu deschizători care permit schimbul direcționat de mesaje scrise. În Figura 10.15. reproducem după Ioan Radu (1977, 163) acest montaj.

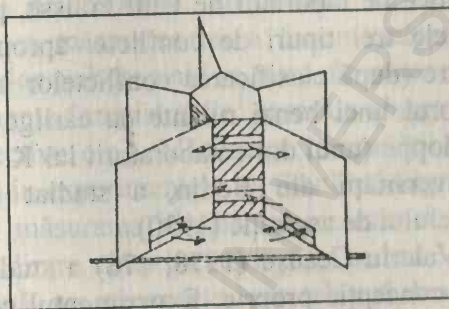

Fig. 10.15. Schița montajului de laborator pentru limitarea experimentală a schimbului de mesaje

Aparatura utilizată poate fi și ea, cu real folos, reprezentată prin desene și schițe adecvate. Un bun exemplu ni-l oferă Muzafer Sherif în prezentarea succesiunii experimentelor privind mișcarea autocinetică (Figura 10.16). Succesiunea desenelor și a imaginilor fotografiate recompun filmul experimentului, ajutând la măsurarea și interpretarea acțiunii variabilei independente asupra variabilei dependente.

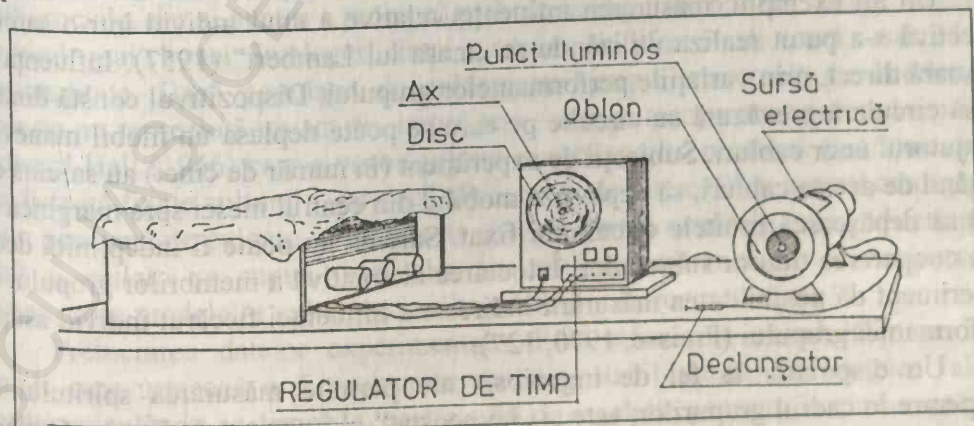

Fig. 10.16. Aparatura utilizată în experimentul autocinetic (după M. Sherif)

Manipularea variabilelor presupune cu necesitate măsurarea lor. Când variabilele experimentale sunt reprezentate de fenomene fizice, cercetătorul are de întâmpinat, în principal, dificultăți de ordin tehnic. Există însă, la ora actuală, dezvoltată o adevărată industrie pentru aparatura psihometrică. Nu numai procesele psihice elementare (senzațiile, percepțiile, timpul de reacție etc.) beneficiază de aparate precise de înregistrare și măsurare, ci și procesele psihice complexe (memorie și gândire, afectivitate și motivație etc.) sunt astăzi abordate experimental cu ajutorul unor instrumente, aparate și dispozitive de înaltă fidelitate (electroencefalograf, poligraf, pneumograf, kimograf, cronograf ș.a.m.d.). Au fost create chiar dispozitive generatoare de înregistrare și de măsurare a fenomenelor psihosociale. Astfel, conflictograful, utilizat în mod curent în lucrările practice de laborator de Paul Fraisse, poate genera subiecților de experiment toate cele trei tipuri de conflicte: apropiere-apropiere, evitare-evitare, apropiere-evitare (după clasificarea conflictelor introdusă de K. Lewin). În același fel, cu ajutorul unei benzi rulante cu cârlige (*Zwangslaufapparat* – proiectat de Gise), F. Hoppe (unul din colaboratorii lui K. Lewin), de la Institutul de psihologie al Universității din Berlin, a studiat acțiunea succesului și insuccesului asupra nivelului de aspirație (1930).

În țara noastră, Valeriu Ceaușu (1978, 178) a studiat nivelul de aspirație utilizând un aparat de concepție proprie. Experimentul constă din urmărirea pe ecran a unui reper-țintă, prevăzut cu celulă fotoelectrică, cu ajutorul spotului luminos proiectat de un dispozitiv optic. Reperul-țintă se deplasează cu viteză din ce în ce mai mare, astfel că sarcina de suprapunere a spotului luminos peste reperul-țintă devine din ce în ce mai dificilă. Cercetările realizate de Valeriu Ceaușu au demonstrat încă o dată că sporirea nivelului de aspirație duce la îmbunătățirea performanțelor sub toate aspectele. S-a demonstrat, de asemenea, că, pe măsura creșterii dificultăților reale ale sarcinii, nivelul de aspirație scade, dar într-un ritm mai lent, în raport cu scăderea performanțelor obiective.

Un alt exemplu: măsurarea influenței relative a unui individ într-o sarcină colectivă s-a putut realiza utilizându-se „masa lui Lambert” (1957). Influența se măsoară direct, prin variațiile performanțelor grupului. Dispozitivul constă dintr-o masă circulară prevăzută cu circuite pe care se poate deplasa un mobil manevrat cu ajutorul unor cabluri. Subiecții de experiment (în număr de cinci) au sarcina ca, trăgând de aceste cabluri, să deplaseze mobilul din centrul mesei spre marginea ei, fără să depășească limitele circuitului fixat. Sarcina nu poate fi îndeplinită decât prin cooperarea tuturor subiecților. Înlocuirea alternativă a membrilor grupului de experiment dă posibilitatea măsurării indirecte a influenței fiecărui individ asupra performanței grupului (Fraisse, 1970, 127).

Un dispozitiv la fel de ingenios, care permite măsurarea spiritului de cooperare în cadrul grupurilor, este și „homeostat”-ul imaginat de Feodor Garbov, cercetător științific la Institutul de psihologie generală și pedagogică al Academiei

de științe pedagogice din Moscova. Subiecții de experiment – în număr variabil – au sarcina de a manevra, prin intermediul unor mânere, acele indicatoare de pe cadranele dispuse în fața fiecăruia, astfel încât să fie aduse în poziția zero sau în orice altă poziție cerută de cercetător. Sarcina poate fi realizată numai prin cooperarea subiecților de experiment (grupuri naturale sau artificiale), întrucât mișcarea acului indicator de pe fiecare cadran depinde de acțiunea fiecărui subiect în parte, dar și de interacțiunea tuturor subiecților (cf. Levi, 1975/1978, 268). Discuția despre aparatura și tehnica experimentelor psihologice (și psihosociologice) ar putea continua. O foarte documentată și lămuritoare prezentare a tehnicii experimentale o găsim în lucrarea *Metodologie și tehnici experimentale în psihologie* de Alexandru Roșca (1971).

În experimentele psihosociale, dificultatea cea mai mare o întâmpinăm totuși în înregistrarea și măsurarea nu a fenomenelor fizice, ci în măsurarea fenomenelor și proceselor psihosociale ca atare, fenomene ce nu se traduc direct și imediat în comportamente înregistrabile, exterior observabile (atitudini, stări de spirit, mentalități colective etc.). Măsurarea intensității curentului electric – ca variabilă independentă în experimentele lui Stanley Milgram – nu ridică probleme deosebite. În schimb, măsurarea obedienței nu este deloc un lucru ușor. Nici măsurarea distanței dintre interlocutori, în cadrul experimentelor privind comunicarea interumană, nu presupune vreo tehnică deosebită. Patrick Connolly (1974) a stabilit, pe baza unor experimente riguros controlate, că populația albă, în comparație cu populația de culoare, preferă un spațiu mai mare față de interlocutor. La populația de culoare, o distanță mai mică de un metru (limita de apropiere) între interlocutori induce consecințe negative în actul comunicării verbale. Populația albă acuză un astfel de efect numai dacă distanța dintre interlocutori devine mai mică de 1,5 m. Studiul lui Patrick Connolly constituie un bun exemplu nu numai pentru a susține ideea că în experimentele psihosociologice se pune, deopotrivă, problema măsurătorilor fizice și a celor psihosociale, dar și pentru a proba că psihosociologia are o reală vocație umanistă, servind mai bunei înțelegeri între oameni, indiferent de rasă, cultură sau naționalitate. Dacă populația de culoare se apropie mai mult de interlocutor, aceasta nu reprezintă un act de impolitețe – atrage atenția antropologul american Edward Hall (1966) care a vorbit primul despre spațiul personal și despre zonele de distanță fixate cultural –, iar dacă albi „se țin la distanță” în timpul conversației cu o persoană de culoare, prin aceasta ei nu exprimă ostilitate, nici indiferență; și unii și ceilalți se supun diferitelor lor modele culturale de comunicare, iar cunoașterea modelelor culturale facilitează comunicarea interumană.

Prelucrarea datelor experimentale. Prin măsurarea variabilelor se obțin valori care urmează a fi prelucrate statistic, stabilindu-se frecvențele, valorile medii, calculându-se dispersia, coeficienții de corelație și semnificația acestora.

Utilizarea metodelor statistico-matematice în prelucrarea datelor experimentale este imperios necesară pentru a verifica distincțiile intuite la nivelul simțului comun. André Ombredane spunea despre statistica aplicată în cercetările psihologice că nu reprezintă altceva decât „o poliție bine făcută a observației și experimentului“. Niciodată însă statistica nu poate înlocui reflecția psihosociologică; o poate doar controla. Metoda statistică „este indispensabilă pentru progresul psihologiei – spunea Vasile Pavelcu (1964/1972, 266) – fără a fi suficientă în efortul de constituire a adevărului psihologic“. Ea este necesară pentru că – așa cum arăta Maurice Reuchlin (1969) – permite descrierea rezumată a datelor de observație, degajând caracteristicile sistematice și stabile ale fenomenelor, asigură trecerea de la descriere la previziune și, înainte de orice, când este vorba despre experiment, ajută decisiv la verificarea ipotezelor.

Redactarea raportului de cercetare în cazul experimentului nu prezintă decât unele particularități față de cerințele generale ale acestei etape în orice tip de investigație psihosociologică. Și în legătură cu experimentul psihosociologic se pune problema: cui se adresează raportul de cercetare?

Simplificând oarecum lucrurile, vom spune că raportul cercetării experimentale se adresează, în primul rând, celor care au sponsorizat cercetarea. Dată fiind această situație, raportul de cercetare destinat nivelurilor de conducere nu trebuie să insiste foarte mult asupra importanței teoretice și practice a temei, nu trebuie să se cantoneze în prezentarea abordărilor anterioare ale aceleiași teme și, mai ales, nu trebuie să insiste asupra tehnicii de investigație. Ceea ce interesează sunt rezultatele. În raportul cercetării experimentale destinat sponsorilor, prezentarea rezultatelor trebuie să ocupe ponderea cea mai însemnată. Se va arăta noutatea concluziilor la care s-a ajuns. Desigur, aceasta presupune compararea cu rezultatele altor cercetări pe aceeași temă. Cercetările anterioare servesc numai pentru comparație, nu vor fi prezentate în amănunt. Vor fi însă specificate gradul de încredere, rigurozitatea concluziilor la care s-a ajuns. Este o obligație a cercetătorului de a prezenta limitele metodei sale, gradul de încredere în rezultatele obținute. În fine, pentru factorul de decizie, aplicabilitatea rezultatelor cercetării experimentale constituie elementul de cel mai mare interes. Nu este însă suficient să se spună că o anumită relație cauzală descoperită poate fi utilizată în organizarea vieții sociale. Foarte important este să se spună cum. Se pune, deci, problema convertirii datelor de cunoaștere în mijloacele de acțiune, transformându-se rezultatele experimentelor în soluții concrete la problemele reale care au generat investigația.

Din punct de vedere deontologic, constituie o obligație a specialiștilor din domeniul științelor socioumane să prezinte factorului de decizie, guvernanților, o dată cu soluțiile preconizate, și consecințele previzibile ale implementării lor. De asemenea, așa cum observa într-o remarcabilă lucrare de metodologie reputatul sociolog polonez Stefan Nowak, cercetătorul vieții sociale, ca și al raporturilor

psihosociale – adăugăm noi –, „nu poate să facă compromisuri, constând în a spune neadevăruri sau adevăruri pe jumătate, deoarece în propria realizare a rolului său profesional, ca om de știință, a da răspunsuri valide științific la întrebările formulate constituie datoria sa morală“ (Nowak, 1977, 490).

Uneori, cercetarea experimentală este prezentată publicului larg. Interesează acum, deopotrivă, tema și rezultatele. Cercetătorul va sublinia noutatea temei – când și dacă este cazul –, ce se știa anterior în legătură cu tema studiată, de ce a fost necesară abordarea respectivei probleme. Justificarea vizează atât latura fundamentală, cât și cea aplicativă. În ceea ce privește latura fundamentală, explicațiile nu trebuie să se oprească la considerații de pură specialitate într-o terminologie ezoterică, ci, utilizând un limbaj larg accesibil, este necesar să se arate implicațiile general-filosofice ale problemei studiate, lumina nouă pe care o proiectează asupra omului și existenței lui sociale, rezultatele experimentale la care s-a ajuns. De asemenea, posibilitățile de aplicare a rezultatelor vor fi amplu prezentate, subliniindu-se în perspectivă deontologică dacă utilizarea în practică a datelor de cercetare servește – și în ce grad – bunăstării individuale și generale. Discuțiile amănunțite despre metodă nu își au, într-o astfel de prezentare, nici o justificare. Este suficient dacă vom spune, în câteva cuvinte, cum au fost obținute datele: ce s-a cerut subiecților în experiment, cum s-au înregistrat răspunsurile, cum au fost prelucrate și cu câtă precizie. Și de această dată, gradul de încredere în rezultatele cercetării trebuie specificat. În general, autorul raportului de cercetare „nu are dreptul să-l pună pe cititor în fața unor numeroase calcule de erori standard, a rezultatelor testelor de semnificație, matricilor de corelație etc., fără să-i spună ce înseamnă aceste rezultate“ (Moser, 1958/1967, 422).

Când raportul de cercetare se adresează specialiștilor, se acordă cea mai mare atenție prezentării metodei. De ce? Pentru că prin metodă se asigură caracterul științific al cunoașterii: punctele de vedere personale, imaginile subiective despre om și societate sunt înlăturate, reprezentându-se lumea așa cum este ea în realitate. Firește, din punctul nostru de vedere, nu metoda, ci praxisul constituie, în ultimă instanță criteriul adevărului. Insistându-se în raportul de cercetare asupra metodei, se creează însă posibilitatea verificării rezultatelor prin repetarea experimentelor, lărgindu-se astfel baza empirică a concluziilor, evitându-se totodată pericolul generalizărilor nepermise în timp și în spațiu. Exigența epistemologică de prezentare detaliată a metodei, inclusiv a tehnicilor și instrumentelor utilizate, nu trebuie să ducă însă la impresia, pe care o lasă unele studii experimentale, că s-a urmărit în sine tehnica de cercetare. Adesea, reproducându-se sofisticate calcule matematice, se neglijează prezentarea semnificației psihosociologice a situației experimentale, conținutul psihosocial al sarcinii experimentale și, mai ales, avansul teoretic obținut.

În raportul de cercetare supus atenției comunităților oamenilor de știință, rezultatele experimentelor vor fi integrate teoriilor existente, fapt ce presupune

compararea sau cel puțin semnalarea celorlalte cercetări având aceeași temă. Se va specifica ce anume relație cauzală s-a identificat, fără a se considera însă că prin aceasta raportul cercetării experimentale poate fi încheiat. Tot atât de importantă este și perspectiva pe care experimentele realizate o creează. Ce noi ipoteze au fost sugerate? Cum se va dezvolta teoria în cazul confirmării lor? Firește, aplicabilitatea rezultatelor interesează acum într-o dublă perspectivă: cea a soluționării unor probleme sociale și cea a verificării rezultatelor prin punerea lor în aplicare.

Evaluarea raportului de cercetare ia în considerare conținutul demersului științific: tema studiată, tehnica utilizată și rezultatele obținute. Se poate imagina o grilă de evaluare a cercetărilor sociologice, în general, și a celor de psihosociologie experimentală, în special, după modelul prezentat în *capitolul 14*.

Așa cum remarcă Charles D. Ward (1970, 347), trebuie deopotrivă să știm cum să organizăm un experiment, dar și cum să structurăm datele experimentale pentru a le comunica prin lucrările de specialitate.

Lecturi. 10.1

SEPTIMIU CHELCEA

Experimentele de la Hawthorne

Experimentele de la Hawthorne – este vorba de cinci studii separate, cu metode distincte – au demonstrat toate foarte convingător un lucru: *randamentul muncitorilor este determinat de natura relațiilor, la nivel orizontal și vertical, cu colegii de echipă și cu conducerea*. Atelierele de la Hawthorne, de lângă Chicago, ale companiei Western Electric, reprezentau o întreprindere gigant: 40 000 de salariați (dintre care 29 000 de muncitori) și produceau echipamente telefonice pentru concernul „American Telephone and Telegraph”. La data când au început experimentele, forța de muncă din atelierele de la Hawthorne era formată, preponderent, din emigranți (polonezi, cehi, germani, italieni, armeni etc.) sau din prima generație de descendenți ai acestora; sindicatele muncitorești din aceste ateliere erau slabe. Climatul social era deosebit de favorabil; la aceste ateliere nu avuseseră loc greve de mai bine de 20 de ani. Asistența socială era relativ corespunzătoare: exista un sistem de pensionare, existau asigurări medicale bine organizate.

I. *Experimentul cu iluminatul industrial* (nov. 1924 – aprilie 1927) a fost montat de conducerea companiei și s-a desfășurat înainte de venirea echipei de cercetători de la Universitatea Harvard. Prin acest experiment s-a încercat punerea în evidență a relației dintre nivelul iluminatului industrial și randamentul muncii.

S-au selectat trei ateliere cu sarcini diferite și, la intervale scurte, nivelul iluminatului a fost sporit. În două dintre ateliere, randamentul muncii a crescut. La cel de al treilea, randamentul a rămas același. Pentru a se putea trage concluzii, s-a hotărât constituirea unui grup care să lucreze în condiții în care intensitatea luminii să varieze. Rezultatele acestui grup urmau să fie comparate cu randamentul unui alt grup, executând aceeași sarcină, însă în condițiile obișnuite din atelier (cu lumină constantă). Rezultatul a fost surprinzător. Randamentul ambelor grupuri (experimental și de control) a crescut în aceleași proporții. S-a hotărât, într-o a treia fază a experimentului, izolarea grupului experimental într-o încăpere

iluminată artificial (lumina naturală era total oprită). La acest grup experimental iluminatul a fost continuu și gradat scăzut. Din nou randamentul a crescut pentru ambele grupuri. Experimentul cu iluminatul a durat doi ani și jumătate și a pus în evidență faptul că iluminatul în sine nu are decât un efect minor asupra productivității și că sporirea randamentului este condiționată de alți factori, involuntar introduși în experiment. În această fază a cercetărilor, intervine Elton Mayo cu echipa sa de la Universitatea Harvard.

II. „*Test-room*” – sala de observație a montajului de relee (aprilie 1927 – iunie 1929). Cercetătorii, sub coordonarea lui Elton Mayo, intenționau inițial să rezolve câteva probleme legate de oboseală și de atitudinea față de muncă: cauza oboselii timpurii, valoarea pauzelor, influența divizării zilei de muncă, cauza reducerii productivității muncii după-amiaza. Se estima durata cercetării la un an, fără a exista de la început un plan riguros de cercetare. Pe măsura înregistrării primelor rezultate, tema cercetării a fost schimbată și s-a ajuns la concluzia că investigarea trebuie să se prelungească. Ea a durat șase ani.

Experimentul s-a desfășurat pe o grupă de șase muncitoare tinere, calificate, de origine poloneză. Cercetătorii au obținut mai întâi acordul a două muncitoare, prietene între ele, de a fi incluse în experiment. Acestea au convins alte patru muncitoare și astfel, pe baza preferințelor și a acordului muncitoarelor, s-a constituit grupul experimental. Cele șase muncitoare, în prima fază a experimentului, cu o durată de două săptămâni, au fost supuse observației, înregistrându-se randamentul fiecăreia (excepție făcea cea de-a șasea muncitoare din echipă, care avea sarcina de aprovizionare a celorlalte). Sarcina de muncă a celorlalte cinci muncitoare era de asamblare a câte 35 de relee de dimensiuni foarte mici și de fixare a acestora cu șuruburi. Această muncă repetitivă avea o durată de circa un minut și nu cerea o calificare foarte înaltă, în schimb presupunea o oarecare dexteritate. De remarcat este faptul că Elton Mayo s-a oprit asupra acestui gen de muncă pentru că el oferea posibilități avantajoase de măsurare a randamentului (dat fiind ciclul scurt de reluare a operațiilor de muncă). În această primă fază, muncitoarele aveau același regim de lucru: 48 de ore pe săptămână, repartizate în șase zile lucrătoare, iar sistemul de remunerație era cel colectiv.

În faza a II-a, muncitoarele au fost transferate în „*test-room*”, într-o încăpere asemănătoare cu atelierul obișnuit, dar la care erau amplasate mai multe aparate de înregistrare. În plus, în această încăpere era plasat un cercetător-observator, care, în afara înregistrării comportamentului muncitoarelor, avea sarcina de a menține o atmosferă amicală în grupa de studiu științific și nu de o acțiune de normare a muncii. La intervale de o oră erau consemnate temperatura și umiditatea din încăperea de test. De asemenea, periodic, erau înregistrate temperaturile atinse în Chicago, viteza vântului, nivelul precipitațiilor. Starea sănătății muncitoarelor era verificată printr-un minuțios examen medical; durata somnului era și ea consemnată. În această fază a experimentului, care a durat cinci săptămâni, deși condițiile de muncă erau aceleași ca în prima fază, randamentul a crescut, ajungând la 2 500 de relee săptămânal pentru fiecare lucrătoare.

În faza a III-a, cu o durată de opt săptămâni, s-a introdus salariul colectiv, în funcție de cantitatea de piese realizate. Randamentul muncitoarelor a crescut.

Aceste trei faze au alcătuit prima etapă, cea preliminară, a cercetărilor cunoscute sub numele de *test-room*. A urmat o etapă a *pauzelor intercalate*, cuprinzând patru faze:

Faza a IV-a, cu o durată de cinci săptămâni, a constat din introducerea a câte două pauze de cinci minute fiecare, la libera alegere a momentului; una la ora 10, iar alta la ora 14. Randamentul a crescut (ziua de muncă s-a redus cu 1,9%).

Faza a V-a a durat patru săptămâni și a marcat, prin mărirea pauzelor de la cinci la zece minute, o sporire simțitoare a randamentului (ziua de muncă s-a redus cu 3,9%).

Faza a VI-a, tot de 4 săptămâni, a înregistrat, prin introducerea a 6 pauze de câte 5 minute, o ușoară scădere a randamentului (ziua de muncă s-a redus cu 5,7%). Muncitoarele au acuzat „ruperea ritmului” prin numărul sporit de pauze mici.

Faza a VII-a a avut o durată mai mare: 11 săptămâni. Pauzele au fost din nou reduse la două: una de 15 minute, la ora 9,15 (însoțită de o gustare caldă) și alta de 10 minute, la ora 11,30. Randamentul a marcat o tendință de creștere. Muncitoarele s-au declarat foarte satisfăcute. În această fază, două dintre muncitoare au fost înlocuite în echipă, pentru că nu cooperau cu celelalte parteneri din grupul experimental.

Cu aceasta, a început o nouă etapă a experimentului: *reducerea zilei și a săptămânii de lucru*, care a avut patru faze:

Faza a VIII-a, cu o durată de șapte săptămâni, s-a desfășurat în aceleași condiții ca și faza a VII-a, dar ziua de muncă a fost scurtată: munca se termina la 16,30, în loc de 17. Randamentul a crescut.

Faza a IX-a a avut o durată de patru săptămâni și a fost continuarea fazei precedente: ziua de lucru s-a scurtat și mai mult. Sfârșitul zilei de muncă a fost fixat la ora 16,00. Randamentul echipei nici n-a crescut, nici n-a scăzut. Producția totală a înregistrat o scădere.

Faza a X-a a avut o durată de 12 săptămâni. În raport cu celelalte faze anterioare, această fază apare ca o fază de control: sfârșitul zilei de muncă este restabilit la ora 17,00, ca în faza inițială. Randamentul a scăzut rapid (la circa 2 800 de relee săptămânal), iar muncitoarele au început să se plângă de oboseală, deși în faza inițială, lucrând tot atâtea ore și în aceleași condiții, nu acuzaseră o astfel de stare.

În *faza a XI-a*, cu o durată de nouă săptămâni, munca de sâmbătă dimineața a fost suprimată. Randamentul s-a menținut la același nivel.

Ultimele două faze, a XII-a și a XIII-a, au constituit etapa de *mare lămurire*.

În *faza a XII-a*, având o durată de 12 săptămâni, s-a revenit la condițiile fazei a III-a, adică la munca fără pauză, la ziua de muncă de opt de ore, la săptămâna de lucru de șase zile. Randamentul a sporit față de faza a III-a, ajungând la 2 800 de relee montate săptămânal.

Faza a XIII-a, cea mai lungă: 31 de săptămâni, a constat din reintroducerea pauzelor, ca în faza a VII-a, adică: pauza de 15 minute la ora 9,30 (când se oferea o gustare) și de 10 minute la ora 14,30. Randamentul atinge acum un nivel maxim, ajungând la cca. 3 000 de relee săptămânal. Grupul este bine integrat.

Experimentul, după cum se vede, a constat din introducerea unor modificări ale condițiilor de muncă, paralel cu observarea efectelor pe care aceste modificări le antrenează asupra randamentului și asupra comportamentului muncitoarelor. Pentru interpretarea rezultatelor experimentului, după Pierre Badin, trebuie să se ia în considerare o serie de șase factori:

Conducerea – de tip democratic: orice modificare a regimului de muncă era discutată în prealabil cu muncitoarele din echipă: se cerea acordul lor. De asemenea, erau întrebate și în legătură cu consecințele acestor modificări.

Statutul social a fost simțitor ridicat, prin faptul că muncitoarele erau înconjurare de atenție, erau consultate în legătură cu toate problemele de muncă, ele dobândind astfel sentimentul propriei lor importanțe. Fiecare schimbare introdusă în regimul de muncă era privită ca o promovare socială a grupei, fiind întâmpinată cu satisfacție, nu cu rezistență (rezistența la schimbare).

Coeziunea grupei – deosebit de puternică: formarea grupei s-a realizat, după cum am văzut, pornind de la două muncitoare prietene care și-au chemat, la rândul lor, alte prietene de muncă. Când, în etapa a VII-a, tendința de cooperare a unor membre ale echipei a scăzut, două dintre muncitoare au fost eliminate din echipă. La menținerea coeziunii grupei a contribuit și împletirea obiectivelor individuale cu cele generale, rezultat al remunerării în funcție de producția colectivă.

Obiectivele grupei erau cunoscute de întreaga echipă.

Conducerea informală a influențat puternic rezultatele: din faza a VIII-a a experimentului, o muncitoare de origine italiană a exercitat un puternic rol în echipă, fiind conducătorul ei informal.

Sentimentul de securitate a fost prezent tot timpul experimentului. Teamă de a-și pierde postul de muncă era inexistentă la muncitoarele cuprinse în experiment.

Theodore Caplow grupează rezultatele experimentului astfel:

- randamentul avea tendința de creștere cu fiecare nouă modificare a condițiilor de muncă, cu fiecare schimbare;
- în anumite limite, reducerea orelor de lucru antrenează o ameliorare a randamentului. Această reducere nu trebuie să depășească însă o oră; în caz contrar producția zilnică începe să descrească;
- muncitorii manifestă tendința de a prefera o pauză unică dar lungă, decât mai multe pauze scurte. De asemenea, ei preferă săptămâna de lucru de cinci zile, decât de șase zile, cu orar redus;
- sensibilitatea muncitorilor la factorii mențiți să sporească productivitatea este foarte variabilă; unii dintre muncitori nu sunt deloc sensibili la astfel de probleme (Caplow, 1970, p. 50).

III. Cea de-a treia serie de experimente montate sub conducerea lui Elton Mayo au fost centrate pe problema remunerării. Deși aceste experimente au două etape distincte: *Second Relay Assembly Group* și *Mics splitting test-room*, etapă având mai multe faze, ele sunt cunoscute sub denumirea de experimentele din sala de *observare a clivajului de mică*.

În prima etapă, între septembrie 1928 și martie 1929, a fost supus experimentării un grup de cinci muncitoare, care lucrau în condiții obișnuite, în atelier, la care însă s-a aplicat un regim de remunerare special:

- timp de cinci săptămâni s-a înregistrat randamentul în condițiile obișnuite de remunerare;
- s-a introdus apoi sistemul de remunerare pe echipă, în funcție de numărul de piese executate. Observarea, în aceste condiții, s-a făcut timp de nouă săptămâni;
- a urmat faza de control, prin revenirea la sistemul comun de remunerare (salariul individual).

Cu toate că în faza a II-a, o dată cu introducerea sistemului colectiv de remunerare, randamentul a înregistrat o valoare superioară, explicația s-a dat nu în legătură cu remunerarea, ci în legătură cu „situația socială” creată (existența unui observator permanent).

Pentru controlul acestei etape din cel de al III-lea experiment, cercetătorii de la Harvard au montat experimentul din sala de clivaj de mică, care a durat din august 1928 până în septembrie 1930. Această a II-a etapă a experimentului s-a desfășurat tot în condițiile test-room-ului, fără însă a se introduce variabila independentă: modificarea sistemului de salarizare.

Comparativ cu grupa de montaj a releelor, muncitoarele cuprinse de această dată în experiment erau mai vârstnice, de origine germană sau austriacă; efectuau o muncă foarte specializată și erau plătite individual, în raport cu numărul pieselor realizate. În aceste condiții nu era vorba de o echipă, nu formau, din punct de vedere psihosociologic, o grupă: nu se interesau de producția grupei și nici nu prelungeau relațiile de muncă dincolo de porțile întreprinderii. De pe urma acestor experimente nu s-au putut trage concluzii noi. Între timp, în 1929, a izbucnit criza economică mondială. Experimentele din sala de clivaj de mică au confirmat însă valoarea de adevăr a concluziilor trase din experimentele anterioare.

IV. Un moment distinct în cadrul experimentelor de la Hawthorne l-a constituit *campania de interviuri* (septembrie 1928 – decembrie 1931). Și aici se pot distinge două etape: *etapa interviurilor dirijate* și *etapa interviurilor non-dirijate*. Etapa întâi, concepută ca un studiu pilot în două ateliere ale companiei, s-a desfășurat între septembrie 1928 și februarie 1929. Scopul general al campaniei de interviuri era acela de a cunoaște opiniile muncitorilor cu privire la întreprindere, cu privire la conducere și la condițiile de muncă. În etapa interviurilor dirijate, pe baza unui ghid de convorbire, se cereau informații directe în legătură cu: temperatura, ventilația, riscurile de accidente, avantajele financiare, posibilitățile de avansare,

relațiile cu șefii direcți. Se puneau întrebări standard: cum vă tratează șeful dv.? Este el rezonabil? Cum considerați condițiile fizice de lucru? etc.

Datorită faptului că răspunsurile se făceau prin DA / NU, că unele probleme erau omise, că apăreau numeroase digresiuni, cercetătorii s-au decis să abandoneze această metodă și să aplice tehnica interviurilor non-dirijate. Ca și interviurile dirijate, interviurile non-dirijate erau anonime: muncitorii puteau, de această dată, vorbi pe larg despre propriile lor interese și dorințe. Schimbarea tehnicii de cercetare, în această a doua etapă, a dus la dublarea și triplarea timpului de convorbire (de la patru la zece minute), ca și la creșterea volumului de informație (de la 2 foi de protocol s-au înregistrat câte zece foi de protocol). S-au înregistrat 21 126 de interviuri, dintre care, în etapa a III-a, 8.000 de interviuri non-dirijate cu muncitorii, consemnându-se 80 000 de răspunsuri, care au fost clasificate după urgența problemelor ce se cereau rezolvate, după tonul pozitiv sau negativ al declarațiilor. Preluându-se sistemul sociologului Vilfredo Pareto, plângerile muncitorilor au fost clasificate în: A – plângeri subiective; B – plângeri obiective verificabile; C – plângeri nonlogice. S-a făcut distincția între conținutul manifest și conținutul latent al doleanțelor.

Cei doi ani de interviuri au dus la obținerea unor informații pe baza cărora au putu fi ameliorate operațiile și condițiile de muncă; au fost furnizate date în legătură cu formarea cadrelor. Interviurile au arătat cât de strâns legată este munca de personalitatea muncitorului, randamentul fiind dependent de o pluralitate de factori. Totodată, interviurile au avut și un puternic caracter terapeutic. Bazându-se pe această constatare, după criza economică, la Western Electric, în 1936, se înființează primul serviciu de „Counseling” psihosociologic în industrie. Fritz J. Roethlisberger și William J. Dickson, prezentând raportul asupra experiențelor de la Hawthorne (1939), subliniază importanța serviciului de „counseling”, dar atrag atenția că acest serviciu nu reprezintă un „panaceu”.

William J. Dickson fixează astfel principiile „counseling”-ului:

- deși face parte din întreprindere, nu are funcție activă în întreprindere;
- nu este inclus în structura ierarhică a întreprinderii;
- ascultă și acceptă (nu-și exprimă punctul de vedere, nu sfătuiește);
- dirijează discuția spre problemele vieții personale;
- păstrează secretul profesional.

V. Ultimul din seria experimentelor de la Hawthorne este experimentul *din sala de cablaj* (noiembrie 1931 – mai 1932), el fiind, în fond, încercarea întocmirii unei monografii de atelier. S-a constatat că muncitorii „frânau” voluntar producția conform cu imaginea pe care și-o formau despre ceea ce ar fi trebuit să fie norma lor. Cu alte cuvinte, alături de norma oficială, grupa de muncitori își stabilește un nivel propriu al producției. Cei care nu respectă norma impusă de grup sunt supuși foarte subtil unor presiuni, sunt depreciați de către ceilalți. Pentru a studia interrelațiile în cadrul echipelor de muncă și variația comportamentului în munca industrială, o echipă de montaj a cablurilor terminale, formată din 14 muncitori și muncitoare, a fost deplasată din atelier în camera de experiență. S-au combinat metodele folosite în experiențele anterioare. În sala de experiment era plasat un observator; în paralel, un alt cercetător intervievea muncitorii cuprinși în acest experiment. Salariul colectiv, în funcție de randamentul echipei, ar fi trebuit să stimuleze creșterea producției. În realitate s-a constatat că, în condițiile unui sistem fix de salarizare și ale unui program de lucru neschimbat, echipa supusă experimentelor, care avea fixată norma la 7 200 de montaje, realiza constant doar 6 600 de montaje. S-a tras concluzia că organizarea socială informală impune anumite norme, că grupul de muncă exercită – așa cum va preciza mai târziu G. Homans (1951) – o presiune asupra membrilor grupei. Conform lui F. J. Roethlisberger, „logica eficienței” nu corespunde totdeauna cu „logica sentimentelor”. În sala de cablaj, randamentul acceptat de muncitori corespundea – după propria imagine a muncitorilor – nivelului remunerației; respectarea nivelului stabilit al randamentului le oferea muncitorilor sentimentul de securitate în raport cu conducerea companiei.

Se impune însă o precizare: „organizarea informală nu este întotdeauna o sursă de rezistență față de organizarea formală” (Badin, 1965, 47). Acest lucru l-au pus în evidență experimentele de la Hawthorne: în sala de cablaj, organizarea informală frâna producția, în timp ce observarea *montajului de relee* a dus la concluzia că sporirea randamentului se datorește tocmai acestei organizări informale, care totdeauna exercită un control social asupra individului, fapt confirmat tot la Hawthorne (1942-1943), printr-o cercetare asupra absenteismului în trei întreprinderi metalurgice. În *sala de cablaj*, echipa investigată era formată din: nouă cabluri, trei sudori și doi inspectori. Munca consta din montarea unor cabluri pe tablourile telefonice. Unii lucrau cu cabluri, alții cu selectori (primii erau considerați superiori). Atelierul era împărțit în două unități, iar sistemul de remunerație era plata la piesă. Fiecare muncitor declara pontatorului cât a realizat. Dacă tot atelierul depășea sarcina, atunci cel care avea randament mai mare primea un salariu mai mare (dar numai atunci). Dacă lucrul era oprit involuntar, la cererea muncitorilor se acordau prime de compensație. Trebuiau realizate circa 825 de conexiuni/oră.

S-a constatat că cei care lucrau cu selectori, fiind considerați inferiori, ca revanșă, blocau sistemul de primire: lucrau sub normă, declarând mult, cerând multe prime de compensație. Alții lucrau mult, dar declarau puțin, spre a nu se abate de la norma de grup.

În timpul războiului, Elton Mayo și colaboratorii sunt invitați să cerceteze cauzele absenteismului într-o fabrică de avioane din California de sud (1943-1944). A atras atenția o grupă de muncitori din întreprindere care depășeau constant randamentul general cu aproximativ 25 la sută. Analiza relațiilor din această grupă a pus în evidență faptul că acolo există un muncitor foarte influent, care menținea grupa la un înalt nivel de coerență. Acest muncitor – lider informal – se ocupa de noii veniți în echipă, le prezenta ciclul producției, le înfățișa sarcinile concrete ce le reveneau. Tot el se ocupa de aprovizionarea cu materiale a echipei și menținea legătura de comunicare în cadrul echipei. Muncitorii îi prezentau doleanțele lor, iar el se străduia să le diminueze; când nu era posibil acest lucru, se adresa șefilor, în vederea rezolvării problemelor ridicate de coechipieri. Acest muncitor nu juca numai rol de „ministru de interne”, ci și de „ministru de externe”; el menținea legătura grupei cu alte grupuri și cu întreprinderea. Acest lider informal reușe să creeze în echipă o stare de spirit ce se manifesta ca o forță împotriva tendințelor de disociere caracteristice – conform explicațiilor lui Elton Mayo – unei societăți „adaptive” (aflată în proces de adaptare), cum era societatea americană la acea dată. Elton Mayo considera că societatea adaptivă, care se opune societății tradiționale, trebuie să-și organizeze sistemele de comunicare și de cooperare.

Activității lui Elton Mayo i se pot aduce numeroase critici. Metoda lui poate fi definită ca un „empirism radical” (Badin, 1965, 51). Cercetarea nu a fost condusă după un plan foarte riguros, unele etape sau faze fiind introduse în experiment de direcția companiei, nu de cercetători (de exemplu, faza a XII-a din experimentul de observare a *montajului de relee*). La aceste observații critice, la care adăugăm și faptul că rezultatele au fost suprageneralizate, trebuie totuși amintit că, în lipsa unei teorii, singura posibilitate pe care o are cercetătorul este „abordarea clinică” a fenomenului – așa cum a făcut Elton Mayo. În plus, Elton Mayo, datorită formației sale de psiholog, a neglijat luarea în considerare a condițiilor sociale exterioare întreprinderii, a făcut abstracție de aceste condiții, ca și când ele nu își pun amprenta asupra relațiilor din grup. Sociologul Georges Friedman atrăgea atenția asupra faptului că experiențele s-au desfășurat într-un „vacuum social”. Aceasta pare a fi cea mai substanțială critică ce i se poate aduce lui Elton Mayo. Pierre Rolle considera că „psihosociologia lui Elton Mayo corespunde recunoașterii imposibilității de a reduce tendința muncitorilor de a se grupa” (Rolle, 1971, 39).

Sursa: *Experimentul în psihosociologie*, București, Editura Științifică și Enciclopedică,

1982, 115-124.

Așa cum s-a putut vedea, experimentul nu reprezintă altceva decât „testarea teoriei”, iar variabilele explanatorii și limbajul psihologiei behavioriste nu sunt decât fie stimulul (variabila independentă), fie răspunsul (variabila dependentă). Important este a le distinge cu claritate (McBurney, 1983), lucru posibil numai în cadrul unei bune teorii.

Recursul la experimentare – după cum precizau R. Guy Sedlack și Jay Stanley (1992, 239) – trebuie să ia în calcul mai multe probleme: din punct de vedere fizic, este posibil de realizat studiul experimental? Există suficiente resurse financiare pentru desfășurarea experimentului? Studiul experimental proiectat încalcă preceptele etice? Răspunsul negativ la oricare din aceste trei întrebări anulează intenția de experimentare. Consider, totuși, că pentru cercetătorul vieții sociale ordinea întrebărilor nu poate fi aleatoare. Se cuvine să începem totdeauna cu întrebarea vizând respectarea deontologiei, știut fiind că prin cunoașterea științifică „trebuie să se urmărească dezvoltarea deplină a personalității umane și întărirea respectului față de drepturile omului și libertățile fundamentale” – așa cum se stipulează în *articolul 26 din Declarația universală a drepturilor omului*.

Termeni-cheie

Anchetă postexperiment

Comenzi implicite

Controlul variabilelor

Cvasiexperiment

Design experimental

Experiment de laborator

Experiment de teren

Experiment placebo

Grup de control

Grup experimental

Validitatea

Variabilele

Probleme recapitulative

1. Care este specificul experimentului în științele socioumane?
2. Prin ce se diferențiază variabilele dependente de variabilele independente?
3. În ce constă tehnica experimentală *dublu orb*?
4. Cum a fost pus în evidență *efectul Hawthorne*?
5. Ce importanță au experimentele cu două grupe de control?
6. Identificați în revistele academice din România studii cvasiexperimentale și comentați valoarea lor științifică.
7. Comparați experimentul cu ancheta sociologică.
8. Comentați experimentele din literatura de specialitate care s-au abătut de la etica profesională.
9. Ce deosebire este între validitatea ecologică și validitatea populațională?
10. Gândindu-vă la un dezastru natural (inundații, seisme etc.), proiectați un experiment mintal.

STUDIUL DOCUMENTELOR SOCIALE

- Ce este un document social?
- Clasificarea documentelor sociale
- Recensământul populației
- Documente scrise necifrice
- Biografia socială
- Termeni-cheie
- Probleme recapitulative

Lecturi

- 11.1. Septimiu Chelcea, *Utilizarea autobiografiilor în studiile de antropologie socială*
- 11.2. Oscar Lewis, *Autobiografia lui Jesús Sánchez*
- 11.3. Ilie Lupan, *Studentii anilor de foamete povestesc...*

Progresul metodologiei cercetărilor sociologice presupune, concomitent cu lărgirea surselor informative, verificarea calității informațiilor sociale și integrarea lor în modele explicative, cu valoare prognostică. Utilizarea documentelor în cercetarea sociologică, asigurând o diversificare a informațiilor, impune elaborarea unei teorii a documentelor sociale și examinarea critică, pe baza experienței acumulate, a valorii și limitelor acestei surse informative.

O teorie a documentelor sociale va trebui să pornească de la răspunsul dat întrebării: ce este un document social? Ea va trebui, de asemenea, să clarifice natura informațiilor din documentele sociale și să clasifice corespunzător aceste documente.

Ce este un document social?

În limbajul comun, termenul „document” are, în principal, înțelesul de act oficial cu ajutorul căruia poate fi probat un fapt, poate fi recunoscut un drept sau stabilită o obligație.

În sociologie, termenul „document” este utilizat, cu precădere, în accepția lui originară: lat. *documentum* (de *docere*, a indica) și semnifică un obiect sau un text care oferă o informație. Și documentul sociologic, asemenea celor etnografice sau istorice, are o natură dublă, dată fiind poziția sa intermediară între faptul studiat și cercetător; „Conținutul său există independent de observația care îl constituie în mărturie, dar el nu accede la demnitatea de document [...] decât în măsura în care cercetătorul este capabil să-l utilizeze ca *indiciu*, adică să-l facă inteligibil și semnificativ totodată, prin intermediul întrebării care i se pune” (Lenclud, 1991/1999, 435).

Pentru reconstituirea vieții sociale cercetătorul sociolog se servește, asemenea istoricului, de documentele scrise, dar, spre deosebire de acesta, nu pornește de la ele, ci de la realitatea socială în evoluția sa. „Istoria, în procesul ei de dezvoltare, în osatura ei – afirmă Petre P. Panaitescu – se bazează în primul rând pe mărturiile scrise ale contemporanilor” (1969, 16), deci pe *observarea indirectă*. Sociologia se bazează în primul rând pe *observarea directă* a faptelor, fenomenelor și proceselor

sociale, studiul documentelor scrise și nescrise constituind o metodă complementară, indispensabilă însă, dat fiind faptul că societatea umană se află într-o continuă evoluție istorică. În afara documentelor oficiale, asupra cărora se concentrează în mod deosebit studiul istoricului, sociologul analizează ansamblul documentelor scrise și nescrise, oficiale și neoficiale, într-un cuvânt, ia în considerare tot ceea ce poate da o indicație despre viața socială prezentă sau trecută. O analiză comparativă aprofundată a metodologiei cercetărilor istorice și sociologice întâlnim în lucrarea lui Henri H. Stahl (1980).

Așa cum preciza Charles Seignobos (1854-1942), un document nu este decât „o urmă lăsată de un fapt” (1901, 17). Problema este: cum se trece de la cunoașterea „urmei” la cunoașterea faptului, de la document la realitatea socială? Analizând această problemă, Charles Seignobos a contribuit semnificativ la dezvoltarea metodologiei cercetărilor sociale. Mult timp lucrarea sa a fost utilizată ca manual de cercetare în științele sociale nu numai în Franța, dar și în SUA, unde Franklin H. Giddings (1855 – 1931), unul din fondatorii sociologiei americane, o recomandă ca material de referință studenților săi de la Universitatea Columbia.

Urmele lăstate de faptele anterioare pot fi de două tipuri: *urme directe* (de exemplu, o clădire, o instalație industrială etc.), rezultate din activitatea productivă a oamenilor, și *urme indirecte* (texte, acte oficiale etc.). Această distincție, introdusă de istoricul francez, se păstrează și astăzi. Charles Seignobos susține însă că științele sociale, cercetând raporturile abstracte dintre fapte, nu trebuie să se intereseze de obiectele materiale, de urmele directe ale activității productive. Aici se întrevide o limită serioasă în gândirea sa: noi considerăm că modul cum produc oamenii și produsele activității lor oferă sociologului informații la fel de bogate, dacă nu mai bogate, ca documentele scrise. Charles Seignobos (1901, 19) consideră însă că în științele sociale nu ar fi utilizabile decât textele scrise. De aceea, în lucrarea la care ne-am referit întâlnim, din păcate, doar o teorie a documentelor scrise. Spunem „din păcate”, pentru că profunzimea și subtilitatea analizei documentelor scrise lasă să presupunem că examinarea de către savantul francez și a „urmelor directe” ar fi deschis perspective metodologice mai largi nu numai în științele istorice, dar și în sociologie, etnografie, etnologie, antropologie socială și culturală etc.

În spiritul lui Charles Seignobos, în prezent în sociologia franceză se utilizează sintagma „studiul urmelor” (fr. *etude des traces*), grupându-se în această metodă „analiza documentelor, a statisticilor oficiale, ca și a urmelor materiale reale” (Ghiiglione și Matalon, 1991, 11). În ceea ce ne privește vom folosi în continuare terminologia consacrată „analiza documentelor sociale”, înțelegând prin aceasta o *metodă nonreactivă* la care cercetătorul apelează după ce fenomenele sociale s-au produs, astfel că derularea lor nu a suferit nici o modificare datorată studiului, prezenței sau intervenției analistului vieții sociale. Menționăm că în literatura anglo-saxonă de specialitate prin „unobstrusive

research“, de regulă, se face referire la: analiza conținutului, analiza statisticilor existente și analizele comparativ/istorice (Babbie, 1975/1992, 311), ca și analiza arhivelor, a documentelor publice și private, și analiza secundară (Sedlack și Stanley, 1992, 295). Observația se include și ea în categoria modalităților *unobstrusive* de cunoaștere a vieții sociale.

Clasificarea documentelor sociale

Bogăția surselor de informare, marea varietate a documentelor utilizate de sociolog pentru reconstituirea vieții sociale din trecutul mai apropiat sau mai îndepărtat, pentru descrierea și explicarea proceselor și fenomenelor sociale contemporane impun elaborarea unui sistem de clasificare a documentelor, sistem care să faciliteze atât comunicarea între specialiști, cât, mai ales, să îl orienteze pe cercetător în activitatea de căutare a documentelor și de interpretare a lor.

Elaborarea unui sistem de clasificare a documentelor utilizate în cercetarea sociologică ridică unele probleme reale, care se pot grupa – după opinia noastră – în două categorii: stabilirea criteriilor de clasificare și stabilirea unei terminologii adecvate.

Din multitudinea criteriilor de clasificare a documentelor (natura lor, conținutul, gradul de încredere în ele, autenticitatea, destinația lor, vechimea, accesibilitatea etc.) trebuie reținute doar acelea care sunt suficient de generale, putând fi aplicate; dacă nu tuturor, cel puțin unor categorii mai largi de documente. Fără a avea pretenția de a fi găsit unica soluție a problemei, reținem pentru elaborarea schemei de clasificare următoarele criterii: forma (natura lor), conținutul, destinatarul și emitentul. Ultimele două criterii sunt aplicabile doar categoriei documentelor scrise, documentele nescrise putând fi suficient de relevant clasificate după forma (natura) și conținutul (funcția) lor. Clasificarea pe care o propunem utilizează intercorelat criteriile amintite (Figura 11.1).

Terminologia întâlnită în descrierea diferitelor tipuri de documente suferă de o oarecare neclaritate: uneori se vorbește de documente personale, alteori de documente private; se utilizează greșit termenul de „cifrat“ în loc de „cifric“; termenul „oficial“ nu este foarte clar precizat; la fel, termenul „oficios“ etc. În aceste condiții, credem că descrierea tipurilor de documente și prezentarea tehnicii de utilizare a lor în cercetarea sociologică trebuie să înceapă cu analiza terminologică. Sunt *oficiale* (lat. *officialis*) documentele emise de guvern și de autoritățile de stat – cele emise de o înaltă autoritate; în timp ce *oficioase* (lat. *officiosus*) sunt cele care exprimă poziția oficială, fără a fi recunoscute expres ca atare (spre exemplu, ziarele diferitelor partide politice). Documentele *private* sunt individuale (lat. *privatus*); ca și cele *personale* (lat. *personalis*), ele aparțin cuiva (fiind proprietatea lui). Distincția între *privat* și *personal* este destul de greu de făcut. De multe ori, termenii sunt utilizați ca având același înțeles. Există însă

nuanțe care ne îndreptățesc să reținem pentru clasificarea documentelor termenul de „personal“, care are nu numai înțelesul de individual, ele aparținând cuiva, dar și înțelesul de *specific*, caracteristic pentru o anumită *persoană*. Putem spune *proprietate privată* sau *proprietate personală*, dar nu putem afirma că cineva are un *farmec privat* (în timp ce este foarte măgulitor să constatăm că are un *farmec personal*). Referitor la documente, putem aprecia că *Buletinul de identitate* – ca document oficial – este *personal*, dar nu vom spune niciodată că el este „privat“. Documentele *publice*, spre deosebire de cele personale, interesează întreaga colectivitate umană, privesc viața politico-administrativă a statului. Ele pot fi oficiale sau neoficiale (în nici un caz private). Uneori, în loc de *documente cifrice* (exprimate în cifre) se utilizează – evident, greșit – termenul de „documente cifrate“ (scrise în cifru).

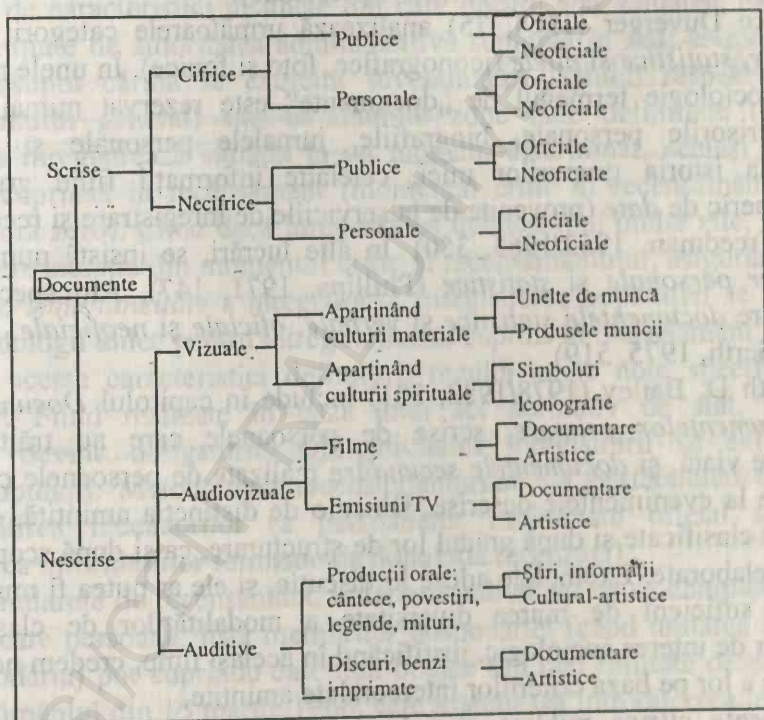

Fig. 11.1. Clasificarea documentelor sociale

Firește, clasificarea pe care o propunem nu reprezintă singura modalitate de grupare a documentelor utilizate în cercetarea sociologică. Alți autori, chiar numai enumerând tipurile de documente, realizează clasificări implicite. Astfel, Theodore Caplow (1970, 186) grupează mai întâi documentele după obiectul de studiu al sociologului: individul, colectivitatea, organizația. Apoi, face distincție între *documentele personale*, rezervate strict utilizării de către însuși autorul lor sau de către un cerc restrâns de persoane (spre exemplu, jurnale de însemnări

zilnice, carnete de note, corespondența etc.) și *documentele publice*, destinate tuturor (cărți, ziare, reviste, anuare, cântece populare). Sunt menționate apoi documentele oficializate, specifice tuturor societăților alfabetizate, unde prin sigilii, semnătură sau ștampilă se asigură veridicitatea informației (spre exemplu, acte, certificate, diplome etc.). În fine, Theodore Caplow (1970) face distincție între *documente de prima mână (originale)* și *documente de mâna a doua* (în care informația provine printr-un intermediar nu de la observatorul direct).

Madeleine Grawitz (1972, 559), examinând diversele surse de documentare ale sociologului, tratează în secțiuni separate *documentele scrise* și *documentele de altă natură* (desene, înregistrări, obiecte, fotografii, filme). În cadrul documentelor scrise, Madeleine Grawitz diferențiază: *documentele oficiale*, *documentele distribuite* sau *vândute* (publicitate, anuare, opere literare etc.) și *documentele private* (între care enumeră și documentele personale).

Maurice Duverger (1964, 75) analizează următoarele categorii de documente: *scrise*, *statistice* și *altele* (iconografice, foto și fonice). În unele manuale și tratate de sociologie termenul de „documente” este rezervat numai pentru a desemna scrisorile personale, biografiile, jurnalele personale și rapoartele referitoare la istoria grupurilor mici, celelalte informații fiind grupate sub termenul generic de *date* (provenite de la serviciile de înregistrare și recensământ) (Angell și Freedman, 1953/1963, 350). În alte lucrări, se insistă numai asupra *documentelor personale* și *statistice* (Phillips, 1971, 147). Alți specialiști fac distincție între *documentele statistice* și *verbale*, *oficiale* și *neoficiale*, *publice* și *personale* (Gerth, 1975, 519).

Kenneth D. Bailey (1978/1982, 301) include în capitolul *Document study* analiza *documentelor primare*, scrise de persoanele care au trăit anumite experiențe de viață, și *documentele secundare* realizate de persoanele care nu au fost prezente la evenimentele descrise. Dincolo de distincția amintită, documentele mai sunt clasificate și după gradul lor de structurare, ca și după scopul pentru care au fost elaborate. Exemplele aduse în discuție, și ele ar putea fi multiplicat, ne conving suficient de marea diversitate a modalităților de clasificare a documentelor de interes sociologic, justificând în același timp, credem noi, efortul de clasificare a lor pe baza criteriilor intercorelate amintite.

Documente cifrice publice oficiale. Colectivitățile și activitățile umane, societatea în ansamblul ei, pot fi caracterizate sub raport cantitativ prin expresii numerice, cifrice. „Dacă cifrele nu guvernează lumea, cel puțin ele ne arată cum e guvernată” – spunea Mihai Eminescu. Recensământurile populației, ale locuințelor și animalelor, statistica stării civile, vechile catagrafii și urbarii (registru oficial de proprietate funciară), actele administrative, dările de seamă statistice, balanța cheltuielilor și încasărilor etc. sunt tot atâtea documente cifrice oficiale, cu caracter public. Ele sunt, pentru unele teme, indispensabile în cercetarea vieții sociale. Nici o cercetare sociologică nu poate fi cât de cât relevantă dacă nu

pornește de la cunoașterea numărului, structurii pe vârste și socioeconomice, de la cunoașterea repartizării pe localități a populației.

Recensământul populației

Această formă de observare statistică urmărește „înregistrarea populației la un moment dat împreună cu o serie de caracteristici demografice și socioeconomice: domiciliul, vârsta, sexul, starea civilă, cetățenia, nivelul de instruire, locul de muncă, categoria socială, ocupația etc., organizată în vederea determinării numărului, structurii și repartizării teritoriale a populației” (Trebici, 1975, 69). Spre deosebire de alte modalități de determinare a populației (anchete, registre permanente ale populației etc.), recensământurile moderne ale populației au o serie de caracteristici distincte din care decurg atât valoarea, cât și limitele lor: sunt inițiate de autoritatea administrativă supremă în stat; se referă la întreg teritoriul asupra căruia se exercită suveranitatea statului respectiv (în cazul recensământului general) sau la anumite zone bine delimitate (recensământ parțial); se înregistrează situația la un moment determinat, același pentru toată populația cuprinsă în recensământ (momentul critic al recensământului – ziua decretată, ora zero). Chiar dacă înregistrarea durează mai multe zile, totdeauna se are în vedere situația din momentul critic al recensământului, asigurându-se astfel condiția de *simultaneitate* a înregistrării; înregistrarea populației se face în baza unei metodologii unice pentru întreg teritoriul cuprins în recensământ.

Din aceste caracteristici definitorii rezultă unele note specifice recensământurilor. Fiind realizate în baza unui act normativ de stat, înregistrarea populației devine obligatorie. Obligatorietatea înregistrării se extinde asupra întregii populații. Metodologia recensământurilor s-a perfecționat continuu. La fel, pregătirea recenзорilor (a persoanelor însărcinate oficial să efectueze înregistrarea informațiilor furnizate de populația recențată).

Formularele de recensământ, buletinul individual ce se completează separat pentru fiecare persoană, lista membrilor gospodăriei (când unitatea de observare este gospodăria) pot cuprinde date mai bogate sau mai limitate despre populație. La recensământul din 15 martie 1966, care marchează introducerea în țara noastră a prelucrării electronice a datelor, s-au înregistrat: sexul, vârsta, locul nașterii, anul stabilirii în localitatea de domiciliu, starea civilă, anul încheierii căsătoriei, numărul copiilor născuți vii, cetățenia, naționalitatea, limba maternă, nivelul de instruire, școala absolvită, sursa de existență, locul de muncă, ocupația, sectorul social-economic de încadrare și categoria socială (obținută prin corelarea caracteristicilor economice înregistrate). La recensământul din 5-12 ianuarie 1977, s-au înregistrat, pentru fiecare persoană, conform declarațiilor făcute: sexul, vârsta, starea civilă, naționalitatea și limba maternă, nivelul de instruire, ocupația și locul de muncă (Halus, 1976, 7).

Volumul informațiilor cerute într-un recensământ depinde de necesitățile de organizare și conducere a societății, în fiecare etapă a evoluției ei, de disponibilitățile materiale și umane (recensământul antrenează cheltuieli financiare ridicate și un mare număr de persoane), ca și de gradul de tehnicitate în efectuarea recensământului de care dispune la un moment dat societatea (mijloace mecano-grafice sau electronice, pregătirea recenzorilor, gradul de instruire a populației etc.).

Din istoricul recensământurilor. Din cele mai vechi timpuri, în scopuri administrative sau militare, s-a urmărit înregistrarea populației. În China și Egipt s-au făcut astfel de înregistrări mai mult sau mai puțin complete cu mii de ani înaintea erei noastre (Trebici, 1975, 72). Astfel, este atestat recensământul efectuat în Egiptul antic în 1400 î.e.n. După textele biblice, Moise a dispus efectuarea recensământului evreilor în deșertul din Peninsula Sinai (1491 î.e.n.). Este cunoscut de asemenea „recensământul regelui David“ (1017 î.e.n.). În Grecia antică primul recensământ este efectuat mult mai târziu (la Atena, în 313 î.e.n.). În Roma antică, recensământurile – numite „*census*“ – au fost introduse în timpul lui Servius Tullius (578 – 534 î.e.n.).

În evul mediu, primele recensământuri consemnate sunt cele din Nürnberg (1449), Quebec (1666), Prusia (1701). În secolul al XVIII-lea sunt amintite recensământurile din Suedia (1749) și SUA (1790). Începând cu secolul al XIX-lea se poate vorbi de generalizarea recensământurilor și de efectuarea lor după metodologii moderne. Un rol însemnat în organizarea recensământurilor în Europa îl are sociologul și statisticianul belgian Adolphe Quételet (1796 – 1874), care a condus primele recensământuri din Franța, Anglia și Belgia și care a organizat, împreună cu W. Farr, primul Congres internațional de statistică (Bruxelles, 1853). O deosebită importanță pentru metodologia efectuării recensământurilor moderne a avut-o Congresul Internațional de Statistică (St. Petesburg, 1872), la care s-au adoptat „normele internaționale, minime“ pentru recensământuri: precizarea noțiunilor, caracterul nominal, simultaneitatea, conținutul (sexul, vârsta, starea civilă, profesiunea etc.) (Sanielevici, 1931, 576).

În prezent, această formă de înregistrare s-a extins, încât „numărul și caracteristicile populației globului se determină aproape integral prin recensăminte și numai în foarte mică măsură prin estimatii“ (Trebici, 1975, 75). Conform *Anuarului demografic O.N.U.*, numărul țărilor care până în 1963 efectuaseră cel puțin un recensământ era de 192 (față de 51 în 1855). Cu prilejul Anului Mondial al Populației – (1974) s-a perfectat *Programul african de recensământ*, pentru efectuarea înregistrării totale a populației și în țările în care nu avusese loc până la acea dată nici un recensământ. Recensământurile se efectuează în prezent pe baza metodologiei O.N.U., pentru comparabilitate, de preferință din 10 în 10 ani (în anii terminați cu 0 sau 5).

Din istoricul recensământurilor în România. Istoricul înregistrării populației pe teritoriul țării noastre începe imediat după cucerirea Daciei, prin „cens“-ul

dispus de împăratul Traian (98-117 e.n.). Din păcate, rezultatele acestei înregistrări, ca și ale celor efectuate în timpul ocupației romane, nu s-au păstrat. În perioada statelor feudale, evidența populației se făcea pe baza listelor de dări față de biserică, prin *catastifele* vistieriei. Catastiful din 1591 al domnitorului Petru Șchiopul este cunoscut ca prima înregistrare în limba română a populației. Din timpul domniei lui Mihai Viteazul (1599) se păstrează un al doilea catastif. În 1713, sub domnia lui Constantin Brâncoveanu, se efectuează o cuprinzătoare înregistrare a populației pentru stabilirea tributului datorat turcilor. Din secolul al XVIII-lea se păstrează *catagrafii* ale localităților (fiscale sau religioase) și conscriptii (fiscale, militare), ca și *urbarii*, *registre de dijme*, *așezăminte domnești* etc. În Țara Românească, prima catagrafie se crede că s-a efectuat în anul 1739. În secolul al XIX-lea s-au întocmit numeroase catagrafii în scop fiscal. Catagrafia din 1820 din Moldova poate fi considerată un adevărat recensământ general al populației. Prin *Regulamentul Organic* se dispune instituirea primului organ de statistică (1831) din țara noastră și efectuarea cu regularitate a catagrafiilor. Din aceeași perioadă datează și primul recensământ modern din țara noastră (1838).

Până în prezent, s-au efectuat 11 recensământuri într-un interval de peste 150 de ani. Frecvența lor s-a dublat în ultimele decenii: în prima sută de ani s-au efectuat cinci recensământuri, mai puține de câte s-au făcut în ultima jumătate de veac. Recensământul din 1838 a cuprins întreg teritoriul Moldovei, populația înregistrându-se nominal. Pentru recensământul din 1859-1860, de o mare însemnătate au fost instrucțiunile metodologice date de Ion Ionescu de la Brad (1818 – 1891). Recensământul de la sfârșitul secolului al XIX-lea, ca și cele de la începutul secolului al XX-lea (în Transilvania – 1910, Moldova și Muntenia – 1912) sunt comparabile – ca tehnică de înregistrare și prelucrare a datelor – cu cele efectuate în țări cu veche tradiție a recensământurilor. La 29 decembrie 1930 se înregistrează, pentru prima dată, populația și caracteristicile ei simultan în toate provinciile istorice românești. Recensământurile din 1941 și 1948 au fost doar parțial publicate, valoarea lor fiind limitată (primul, făcându-se în timpul războiului, nu a fost prelucrat în întregime, cel de-al doilea, efectuat în preajma naționalizării, trebuie, de asemenea, atent interpretat). În 1956 a avut loc un recensământ separat al populației, cu scopul de a determina structura socială a României. Prin metodologie, volumul informațiilor și participarea populației, recensământul din 15 martie 1966 rămâne de referință. S-au obținut date statistice relevante referitoare la structura și caracteristicile populației, precum și la fondul de locuințe. Pe baza experienței acumulate – inclusiv în prelucrarea electronică a datelor –, s-a realizat recensământul din 5 – 12 ianuarie 1977, ale cărui rezultate complete au fost publicate în 1980 în două volume. Recensământul din 7 ianuarie 1992, ale cărui rezultate continuă a fi publicate, s-a desfășurat în climatul încă tensionat al schimbărilor radicale produse în România după evenimentele din decembrie '89. La acest recensământ, pe lângă aflarea numărului (22760, 5 mii

locuitori) și distribuției teritoriale a populației, s-a putut înregistra și structura pe naționalități.

În ultimul deceniu al sec. al XX-lea populația României a scăzut continuu, la 1 ianuarie 2000 fiind de 22455,5 mii locuitori, cu 1,6 la sută mai redusă decât cea înregistrată la recensământul din 1992. Scăderea populației a fost determinată atât de migrația externă, cât și de scăderea naturală (reducerea numărului născuților vii și creșterea numărului deceselor). „În perspectivă, numărul populației României este anticipat să scadă până în anul 2020 cu aproximativ 1,8 milioane persoane față de anul 1999” (Analize demografice, 2000, 13). Fenomenul de îmbătrânire demografică a populației se va accentua și diferența pe sexe se va mări, femeile vor reprezenta probabil 51,4 la sută din populația țării, față de 51,1 la sută în anul 1999. Pentru verificarea proiectării realizată în iunie 2000 de Comisia Națională de Statistică este de o mare însemnătate recensământul ce urmează să se realizeze în anul 2002. „Consecințele demografice, sociale și economice ale acestei scăderi a populației vor fi resimțite în timp și vor determina schimbări la nivelul diferitelor subpopulații (școlare, fertilă, activă)” (Dinculescu, Postill și Halus, 2000, 5).

Alte documente cifrice publice oficiale. Am stăruit mai mult asupra recensământurilor pentru că ele constituie forma principală a observării în statistica socială, dar și pentru că în cadrul acestor forme de înregistrare „au fost elaborate tehnicile generale de observare statistică” (Stoichiță, 1972, 64). Alături de recensământuri, statisticile economice, culturale, juridice etc. sunt indispensabile cercetării sociologice. Dacă ne referim la țara noastră, trebuie să subliniem faptul că *Anuarul statistic al României* conține o mare bogăție de informații utile sociologului.

Prezentând *Izvoarele de informație statistică asupra realității românești*, I. Measnicov și V. V. Protopopescu (1938) apreciau că „cel mai important izvor general de informație statistică îl constituie *Anuarul statistic al României* care a apărut prima dată în 1902, fiind publicat de Direcțiunea statistică din Ministerul Finanțelor. Următoarele apariții ale *Anuarului* (din 1909 și 1912) au fost asigurate de Ministerul Industriei și Comerțului. *Anuarul* din 1919 (cel de-al patrulea din serie) prezintă doar situația din Vechiul Regat (1915 – 1916). Abia *Anuarul* din 1922, editat de Institutul de Statistică Generală al Statului, prezintă date cu privire la România întregită. Din 1922 *Anuarul* apare cu regularitate, prezentând un volum mai mare sau mai redus de date. Astfel, *Anuarul* din 1936, care oferă informații statistice despre situația din 1935, conține 303 tabele statistice referitoare la: 1. Cadrul fizic și administrativ (coordonate geografice, climatologice, organizarea administrativă); 2. Cadrul biologic și social (populația, migrațiuni, igienă și sănătate, învățământ, justiție, muncă); 3. Producția (agricultură, pășuni, pescuitul și creșterea animalelor; industria extractivă, industria transformatoare, construcții); 4. Căi de comunicație și transporturi (drumuri, autovehicule, transporturi aeriene, transporturi pe apă, poștă, telegraf, telefon); 5.

Comerț (interior, exterior, prețuri); 6. Finanțe, capital, monedă (finanțe publice, finanțe private, societăți anonime, burse, cursuri); 7. Diverse (incendii, măsuri și greutăți, brevete și invențiuni).

În perioada de după cel de-al doilea război mondial s-a continuat publicarea *Anuarului statistic*, volumul de informații variind de la o etapă la alta. Cenzura absurdă practică anterior prăbușirii comunismului în România a făcut ca datele statistice din *Anuar* să fie din ce în ce mai sărace. Pentru comparație, a se vedea, de exemplu, structura *Anuarului statistic al R. S. România* (1983) și a *Anuarului statistic al României* (1999). *Anuarul statistic al R. S. România* era structurat pe următoarele capitole: date generale (poziția geografică, frontierele, cursurile de apă etc.), populația (pe sexe, pe medii: urban și rural, pe județe etc.), indicatorii sintetici ai dezvoltării economiei naționale, forța de muncă, date statistice despre industrie, agricultură și silvicultură, investiții și construcții, transporturi și telecomunicații, date referitoare la comerțul interior și exterior, bugetul de stat și execuția bugetului de stat, învățământ, cultură și artă, ocrotirea sănătății, gospodărie comună. În partea finală a *Anuarului* era inclusă o statistică internațională (populația și densitatea populației pe continente, pe țări, dinamica venitului național etc.).

În prezent, *Anuarul statistic al României*, realizat bilingv (român-englez), este sistematizat pe 21 de capitole și conține serii de date referitoare la: geografie și mediul înconjurător, populație, forța de muncă, veniturile, cheltuielile și consumul populației, protecție socială, sănătate, învățământ, cercetare, cultură, sport, costuri naționale, investiții, prețuri, rezultate și performanțe ale întreprinderilor, agricultură, silvicultură, industrie, construcții, transporturi, poștă și telecomunicații, comerț, turism, servicii, finanțe, justiție, statistică electorală, statistică teritorială și statistică internațională. *Anuarul* apare în primul trimestru din anul următor ultimului an publicat și se prezintă ca lucrare tipărită și pe dischetă.

Alte izvoare de informație statistică menționate de I. Measnicov și V. V. Protopopescu (1938) sunt: *Indicatorul statistic al satelor și unităților administrative din România* (apărut în 1922), care oferă date despre structura populației, numărul clădirilor, al gospodăriilor, al locurilor de muncă și al întreprinderilor comerciale și industriale din fiecare sat, oraș, plasă și județ; *Buletinul demografic al României* (apărut în 1932); *Buletinul statistic al Eforiei Spitalelor Civile* (apărut în 1938); *Statistica învățământului din România* (apărut în 1922); *Buletinul muncii* (apărut în 1920). În afara acestor surse de informații statistice, cei care studiază viața socială din trecut pot face apel la publicațiile Institutului Central de Statistică (de exemplu, *Breviarul statistic al României*, 1938).

Pentru cunoașterea funcționării economiei de piață și a stării societății românești după un deceniu de tranziție postcomunistă, sociologii au la dispoziție *statistica publică*, fondată pe următoarele principii: imparțialitate, relevanță, eficiență, confidențialitate statistică și transparență, adoptate la 14 aprilie 1994 de

Comisia de Statistică a Națiunilor Unite. Cadrul legal al statisticii publice din România, prin Comisia Națională pentru Statistică (devenită din anul 2000 Institutul Național de Statistică și Studii Economice), prevede explicit autonomia activității de organizare și de coordonare a statisticii oficiale. Datele statistice, prin Regulamentul Consiliului European (EC, nr. 322/1997), trebuie să fie actuale, de încredere, pertinente și comparabile între țările membre și candidate la Uniunea Europeană. Strategia de integrare a statisticii publice românești cu sistemul statistic al Uniunii Europene prevede introducerea standardelor statistice ale Uniunii Europene în domeniul conceptelor, clasificărilor, indicatorilor și metodologiilor utilizate (*Strategia de dezvoltare a sistemului statistic național 2000-2004*, p. 5). Pe de altă parte, *Programul cercetărilor statistice și studiile economice pe anul 2001* prevede pentru statistica economică și pentru statistica socială principalii indicatori, seriile de date, profilul de prelucrare a datelor, publicațiile în care se regăsesc datele prelucrate, modalitățile și termenele de discriminare a datelor. Editura „Revista Română de Statistică” asigură difuzarea unor publicații și date pe suport de hârtie, magnetic, CD-ROM sau acces direct la bazele de date ale Institutului Național de Statistică și Studii Economice. *Anuarul statistic al României*, *Conturile Naționale*, *Anuarul de comerț exterior al României*, *Mediul înconjurător în România*, *Aspecte privind calitatea vieții populației*, *Analize demografice*, *Ancheta asupra forței de muncă în gospodării (AMIGO)*, *România în cifre – Breviar statistic*, *Buletin statistic CESTAT*, *Buletin statistic lunar* ș.a., ca publicații periodice ale Institutului Național de Statistică și Studii Economice, sunt indispensabile pentru documentarea sociologilor.

Documente cifrice publice neoficiale. În diferite cărți, ziare sau reviste sunt publicate date statistice de interes sociologic. Publicarea rezultatelor cercetărilor sociologice include numeroase tabele statistice. Ele pot fi reinterpretate, adâncindu-se sau formulându-se noi concluzii. De asemenea, în reviste și publicații internaționale, precum *World Development Report* sau *Population*, găsim informații statistice utile pentru cunoașterea comparativă a situației din România, raportată atât la statele cele mai dezvoltate industrial, cât și la fostele state cu economie socialistă. Lipsa unor documente publice oficiale adecvate îl obligă pe sociolog la efectuarea unor microrecensământuri. Publicarea microrecensământurilor realizate în cercetările sociologice de teren dă naștere unor documente cifrice publice neoficiale ce pot fi utilizate pentru comparații sau ca bază pentru noi cercetări. De altfel, cercetarea comunităților urbane și rurale începe, de regulă, cu înregistrarea totală a populației după caracteristicile impuse de tema de studiu. În cercetările de psihosociologie concretă de la Boldești coordonate de Traian Herseni (1970) – de exemplu – am început printr-un recensământ al populației. Cu acordul autorităților locale, am înregistrat populația stabilă, consemnând totodată caracteristicile populației migrante. Fiind vorba de o comunitate rurală ca volum al populației, operația de înregistrare nu a ridicat probleme deosebite. S-a utilizat sistemul de reprezentare grafică a spițelor de neam propus de Henri H. Stahl

(1934, 28). Orice persoană adultă putea da informații despre membrii familiei. Pe schemă, în dreptul simbolului respectiv erau trecute datele de identificare: vârsta, nivelul de școlarizare, profesiunea etc. În unitățile – puține la număr – în care întreaga familie era plecată pentru o perioadă mai lungă din sat, informațiile au fost furnizate de vecini cu destulă exactitate, obținându-se astfel o situație cuprinzătoare asupra localnicilor, dar și a migranților. În comunitățile rurale mai mici întâlnim persoane care cunosc întregul sat, oferind informații „autorizate” despre fiecare. Reunirea la discuție a mai multor astfel de „informatori autorizați” suplinește efectuarea microrecensământului. Și mai indicat este să inițiem cercetări sociologice de teren imediat după efectuarea recensământurilor generale ale populației. Beneficiind de listele de recensământ de la primării, putem caracteriza populația și putem, de asemenea, întocmi cu ușurință eșantioane reprezentative. Astfel, în primăvara anului 1977, împreună cu un grup de studenți, am efectuat o anchetă în comuna Bosanci (județul Suceava). În vederea stabilirii eșantionului s-au folosit listele întocmite pentru recensământul populației din 5-12 ianuarie 1977.

Documente cifrice personale oficiale și neoficiale. Astfel de documente sunt mai rar utilizate în cercetările sociologice, deși, atunci când pot fi colecționate în număr suficient, ele constituie o sursă de informații extrem de valoroasă. Deciziile de încadrare, deciziile de trecere într-o altă categorie de salarizare – ca documente cifrice personale oficiale – pot reconstitui evoluția reală în cariera profesională a unei persoane sau a unei categorii socioprofesionale. De asemenea, listele de venituri și cheltuieli ale familiei – ca documente cifrice personale neoficiale – pot furniza informații dintre cele mai semnificative referitoare la calitatea vieții și evoluția ei. Astfel, din carnetul „legat în coperte tari, învelite în pânză neagră, al răposatului episcop din Cerneteaz, Ioția Golub”, aflăm nu numai „Diurari de sokotelile banilor” la sfârșitul secolului al XIX-lea, dar și multe informații despre organizarea satului, despre viața economică și de cult etc. (I. Popovici, 1939).

Pentru anul 1897, Ioția Golub notează:

	florini	cruceri
„renovarea kasei Nr. 210:		
gragie del Pohok	97	11
trestie dela Ougnfeld	40	–
trestie sat knez	20	13
trestie Gyurii Farkas	12	–
rakie (rachiu) 8 firtae	12	62
plata maistrului Ion	71	–
lui Tisleru (dulgher) ferești	16	–
materiale și lucru”	118	97
suma	387	83

Este de la sine înțeles că documentele cifrice personale oficiale și neoficiale trebuie corelate cu celelalte tipuri de documente și cu informațiile obținute prin intermediul altor metode și tehnici.

Valoarea și limitele utilizării documentelor cifrice în cercetarea sociologică. Documentele cifrice asigură o determinare cantitativă a faptelor, fenomenelor și proceselor sociale. Ele se cer a fi întotdeauna verificate pentru a se stabili autenticitatea informațiilor statistice în expresia lor numerică. Se exclude de la început statisticile trucate, cele cu erori de înregistrare sau incomplete. Valoarea informativă a datelor statistice sociale depinde, în principal, de doi factori și anume: de sistemul de recoltare și prelucrare a datelor statistice și de „vizibilitatea” faptelor, fenomenelor și proceselor sociale. Beneficiind de metodologii de elaborare îndelung verificate, documentele cifrice oficiale conțin informații în ansamblu valide. Verificarea lor se impune totuși, întrucât sistemele de recoltare a informațiilor pot introduce distorsiuni. Vizând scopuri strict determinate, statisticile oficiale referitoare la unul și același fenomen pot indica situații diferite. Este greșit, în aceste condiții, să se acorde încredere deplină doar uneia dintre statistici. Pentru a le stabili valoarea, statisticile trebuie raportate la sistemul de evidență general, coroborându-le, fără a exclude de la început vreuna din ele.

Vizibilitatea faptelor, fenomenelor și proceselor ce urmează a fi înregistrate condiționează valabilitatea statisticilor sociale. Christian N. Robert (1979, 31) analizează acest aspect referitor la statisticile criminalității. Statistica delinvenței (sau a criminalității) este dependentă de gradul specific de vizibilitate a diferitelor tipuri de infracțiuni. Furtul este o infracțiune mai vizibilă decât, să spunem, abuzul de încredere. Caracterul ascuns al infracțiunii împiedică înregistrarea statistică. Infracțiunile cu caracter consensual (escrocherie, abuz de încredere, șantaj) sau considerate dezonorante pentru victimă (insultă, viol) au o reportabilitate redusă, nefiind incluse în statistici decât în măsura descoperirii lor de către organele de ordine, victimele ascunzând de cele mai multe ori infracțiunea. Așa se face că există crime fără victime – după cum demonstrează E. Schur (1965). Se înțelege că, pentru caracterul ascuns al infracțiunii, comportamentul victimei este hotărâtor. Schimbările de mentalitate pot determina modificări în reportabilitatea fenomenelor. În Franța – de exemplu – în perioada 1970-1977, conform statisticilor oficiale, s-a înregistrat o creștere cu 53 la sută a cazurilor de viol. Specialiștii sunt însă de părere că rata violurilor nu s-a schimbat. S-a schimbat însă mentalitatea femeilor, care, „rupând «zidul tăcerii», se plâng astăzi deschis ori de câte ori cad «victimă» sexualității agresive” (Monneret, 1978, 85).

Personal, consider că nu numai în ceea ce privește statistica delinvenței vizibilitatea fenomenelor ce urmează a fi înregistrate condiționează valabilitatea datelor și, deci, importanța documentelor cifrice. Caracterul mai vizibil sau mai

ascuns al oricăror fenomene sociale influențează valoarea de adevăr a statisticilor, a documentelor cifrice oficiale și neoficiale. Fenomenele demografice sunt, de exemplu, mai vizibile decât credințele religioase sau decât comportamentele delincvente. Din această cauză statisticile populației sunt mai demne de crezut decât statisticile delincvenței, unde, în afara infracțiunilor înregistrate în documente, există și o „infracționalitate ascunsă“, greu de estimat. Interpretarea documentelor cifrice trebuie așadar să ia în considerare „vizibilitatea“ fenomenelor înregistrate. Cu cât vizibilitatea fenomenelor este mai accentuată, cu atât valoarea de reflectare a documentelor cifrice este mai mare. În baza acestui raționament, ne așteptăm în mod legitim ca recensământul locuințelor să fie mai exact decât recensământul populației și aceasta mai exact decât recensământul animalelor.

Aspectul cantitativ real al fenomenelor se impune a fi estimat pornindu-se de la datele statistice înregistrate, adăugându-se sau scăzându-se „fenomenele ascunse“. De asemenea, trebuie avută în vedere semnificația unității statistice. Să luăm ca exemplu statistica lecturii (Escarpit, 1980, 15). Unitatea statistică este titlul. Din 1965 statisticile UNESCO menționează și tirajul. Așadar, titlul și tirajul. S-ar părea că lucrurile sunt foarte clare. Dacă vrem să vedem cât se citește într-o țară sau alta nu avem decât să studiem documentele statistice oficiale: câte cărți s-au publicat (titluri) și în ce tiraj. Aici lucrurile se complică. De la o țară la alta prin carte publicată se înțelege altceva. UNESCO a propus în 1964 următoarea definiție a cărții: „publicație neperiodică, cuprinzând cel puțin 49 de pagini“. Unele țări au acceptat această definiție (Canada, Finlanda, Norvegia), altele au mărit volumul (Danemarca – 60 pagini, Italia – 100 pagini) sau l-au redus considerabil (Belgia – 40 pagini; Cehoslovacia – 32 pagini; Islanda – 17 pagini). În India, cea mai neînsemnată broșură este inclusă în categoria cărților. Dacă lucrurile stau așa cum le prezintă sociologul francez Robert Escarpit, faptul că în 1969 India publicase 13723 de titluri are o semnificație cu totul alta decât ar fi avut-o în cazul în care ea ar fi adoptat definiția UNESCO. În orice caz, din cele prezentate rezultă, credem, foarte limpede că statisticile naționale au semnificații diferite, iar pentru comparare trebuie totdeauna verificat conținutul unităților statistice de înregistrare. Pentru lectura de carte titlul și tirajul nu oferă decât o primă aproximație. Trebuie să avem în vedere numărul cărților nevândute, ca și volumul exportului de carte (exportul reprezintă pentru Franța 17 la sută din cifra de afaceri a editurilor). De asemenea, trebuie să avem în vedere că o carte este citită de mai multe persoane (se admite că este citită de trei – patru persoane). Ceea ce rezultă în urma unor astfel de calcule se raportează la numărul știutorilor de carte, determinându-se lectura medie posibilă. Lectura efectivă constituie o altă problemă. Dar definiția pur cantitativă a cărții – așa cum arată Robert Escarpit – are defectul de a considera cartea ca pe oricare obiect material, ignorând funcția ei culturală. Același defect îl au și statisticile lecturii bazate pe titluri și tiraje. Una

este apariția în mii de exemplare a *Cărții de telefon*, a *Mersului trenurilor* sau a *Codului poștal* și cu totul altceva publicarea unui volum de versuri, a unei cărți de știință sau a unui volum de literatură beletristică. Chiar dacă se operează cu sistemul clasificării zecimale a cărților, categoriile (0. Generalități; 1. Filosofie; 2. Religie; 3. Științele sociale; 4. Filologie; 5. Științe pure; 6. Științe aplicate; 7. Arte și delectare; 8. Literatură; 9. Istorie și geografie sunt destul de imprecise. „Acesta este și motivul pentru care statisticile oficiale nu ne pot da decât indicații vagi și, de multe ori, false“ (Escarpit, 1980, 19).

Filosoful și sociologul Eugeniu Speranția, publicând *Cărtea despre carte* ne-a dat, poate, cea mai frumoasă scriere despre „lumina sufletului și dascălul virtuții“, definind cartea nu după conținutul („un maximum de date mintale de universală și eternă valabilitate“), forma („unitatea desăvârșită a conținutului“) și destinația, adică „funcția“ de a propaga valori universale și eterne și „adresa“ – cartea fiind o „*scrisoare adresată spiritului uman*“ în genere: omului impersonal, de oricând și de oriunde, omului care este om numai în măsura în care tinde să se afirme, să se mențină și să exceleze ca atare, însușindu-și avid toate înaltele valori spirituale pe care omenirea i le pune la dispoziție (Speranția, 1984, 40).

Chiar recensământurile populației, atât de perfecționate sub raport metodologic, nu sunt ferite de distorsiuni. Există o atracție către rotunjirea numerelor, ca să nu mai vorbim de erorile de înregistrare nesistematice. Persoanele care au 49 de ani, ca și cele de 51 de ani – de exemplu – au tendința de rotunjire a vârstei, declarând pur și simplu că au vârsta de 50 de ani. Alcătuind piramida vârstelor se observă o supradimensionare a claselor de vârstă terminate cu zero (20, 30, 40 ani ș.a.m.d.). Uneori rezultatele recensământurilor sunt în mod voluntar trucate. În urma recensământului din 1980 din SUA, municipalitatea din New York a intentat o acțiune de justiție împotriva Biroului de recensământ, apreciind că populația newyorkeză a fost subestimată. Se pare că eroarea nu a fost deloc întâmplătoare: în SUA, în funcție de rezultatele recensământurilor se stabilește numărul locurilor în Camera Reprezentanților, ca și ajutorul federal pentru fiecare stat în parte.

Exprimarea cu precizie a rezultatului numărării populației nu conferă de la sine și exactitate documentului. Se confundă precizia cu exactitatea. În mod curent se spune: „brutal ca o cifră“, subînțelegându-se că cifrele reprezintă „adevărul crud“, „adevărul adevărat“. Fără a considera statistica doar ca pe „o artă de a minți cu precizie“ – cum se exprima Benjamin Disraeli (1804 – 1881), primul ministru al Angliei din perioada expansiunii sale coloniale – considerăm că se impune făcută distincția între calitatea documentelor cifrice de a fi precise și calitatea lor de a fi exacte. În mod spontan tindem să credem că o informație precisă este și exactă.

Încă la începutul secolului, Charles Seignobos atrăgea atenția să nu confundăm noțiunile „precis“ și „exact“ (1901, 34). O informație vagă, nonprecisă,

nu exprimă adevărul obiectiv, îl aproximează. Opoziția dintre „vag“ și „exact“ (sau adevărat) – spune Charles Seignobos – a dus la concluzia identității dintre „precis“ și „exact“, ceea ce e fals. Asupra distincției dintre „precis“ și „exact“, în literatura de specialitate din țara noastră a atras atenția Henri H. Stahl (1974, 304). Pentru clarificarea diferenței dintre cele două noțiuni, să luăm ca exemplu informația furnizată de Environmental Fund, care anunța că vineri, 14 martie 1980, orele 19,42 GMT, populația globului a atins numărul de 4.500.000.000 de locuitori. Informația șochează prin precizie, specificând ziua, ora și minutul. Cu toate că e precisă, ea este însă departe de a fi și exactă. Așa cum s-a arătat, în lume, mai există zone în care nu s-a efectuat încă nici un recensământ. În plus, estimațiile populației sunt foarte diferite, dat fiind faptul că în unele țări nu s-au mai făcut recensăminte de zeci de ani. În condițiile arătate, știrea că vineri, 14 martie 1980, orele 19,42 GMT populația mondială era de 4,5 miliarde locuitori, deși foarte precisă, este totuși lipsită de exactitate, e falsă. De altfel, Fernand Braudel (1979/1984, 19) aprecia că „astăzi nu cunoaștem populația globului decât cu o aproximație de 10 la sută“.

Chiar dacă populația Terrei s-ar fi determinat printr-un recensământ mondial, rezultatul n-ar fi fost valid decât pentru momentul critic al recensământului. O limită serioasă a recensământurilor – așa cum se știe – rezidă în caracterul lor statistic, pe măsura îndepărtării de momentul critic intervenind diferențe greu de estimat. Chiar intervalul de cinci ani pentru efectuarea unui recensământ, în condițiile exploziei demografice și schimbărilor social-politice contemporane, este mult prea mare. S-ar putea desigur reduce acest interval, dar efectuarea unui recensământ antrenează mijloace umane, materiale și financiare considerabile. Cu cât caracteristicile înregistrate ale populației sunt mai numeroase, cu atât va fi mai ridicat și costul general al recensământului. Din acest motiv, recensământurile iau în calcul caracteristicile cele mai generale, datele fiind doar orientative pentru cercetarea sociologică, care adesea vizează elemente particulare, ce nu pot fi obținute decât prin anchete selective. Cu toate limitele menționate, publicarea rezultatelor recensământurilor oferă sociologilor documentele cifrice oficiale indispensabile activității lor de cercetare.

Valoarea documentelor cifrice, în afara autenticității informației primare, constă și în completitudinea lor. Trunchierea informației statistice reprezintă forma benignă a „minciunii statistice“. Prin trunchiere, chiar înregistrarea „precisă“ și „exactă“ a faptelor, fenomenelor și proceselor sociale, departe de a furniza informații corecte, dezinformează, ascunde adevărul. Dacă dintr-o structură se descrie cantitativ doar un singur element, nu se pot trage concluzii cu privire la întreg. Dacă, de exemplu, referitor la transportul urban în comun se înregistrează doar lungimea în kilometri a liniilor de tramvai, nu se pot trage concluzii pertinente cu privire la situația transportului în comun din respectivul oraș. Pentru a ne face o imagine corectă asupra transportului în comun va trebui să

beneficiem de date statistice (numărul, densitatea și lungimea rețelei etc.) referitoare la totalitatea mijloacelor de transport în comun (metrou, autobuz, troleibuz, tramvai, taxi etc.). De asemenea, va trebui să cunoaștem volumul și structura populației urbane și navetiste, pentru a construi indicii capabili să reflecte întregul cât mai complet. În ceea ce privește transportul în comun, un indice relevant se obține prin raportarea numărului de călători la lungimea rețelei de transport, pe unitatea de timp. Indicele călători km/oră oferă o imagine statistică sintetică asupra transportului urban în comun.

În concluzie, informațiile statistice cuprinse în documentele cifrice se impun dintru început atenției sociologului, care trebuie să le verifice autenticitatea și să le integreze cu alte informații, astfel încât să obțină o descriere cantitativ-calitativă a vieții sociale în dinamica ei. Dar să nu uităm ceea ce spunea Constatin Noica: „În veacul nostru am mers din exactitate tot spre exactitate“, în loc „să mergem din exactitate spre adevăr“ (Noica, 1985, 175). Dacă exactitatea agresivă se opune unilateral adevărului, adevărul rămâne neîmplinit în afara exactității. Adevăr nu poate fi fără exactitate; exactitatea fără adevăr, da ! Cu deplin temei Constantin Noica ne îndemna: „Să fim prudenți în fața exactității goale“ (1985, 170).

Documente scrise necifrice

Documentele scrise necifrice pot fi publice (interesând întreaga comunitate, pe toți membrii societății) sau personale. Cele publice, la rândul lor, pot fi oficiale sau neoficiale. Pentru reconstituirea vieții sociale din trecut, dar și pentru a obține date despre prezent, documentele publice oficiale necifrice sunt de cea mai mare însemnătate. Documentele istorice, poruncile domnești, actele vistieriei, rapoartele consulare sau registrele de vamă servesc la reconstituirea trecutului, chiar dacă, așa cum atrăgea atenția Nicolae Iorga (*Adevăr și greșală în scrierea istoriei*, 1935) într-un ascuțit spirit polemic, „Actele publice nu sunt făcute pentru a-ți spune adevărul, ci pentru a susține un interes, ... ele s-au scris într-o anumită atmosferă de interese, de care nu poate scăpa cine a redactat“. Preocuparea istoricilor (Eudoxiu N. Hurmuzaki, Nicolae Iorga, Ioan Bogdan, Petre P. Panaitescu ș.a.) de a publica culegeri de documente vechi, ca și existența unor reviste specializate în publicarea documentelor inedite îl interesează în cel mai înalt grad pe sociolog când încearcă să găsească legătura între trecut și prezent. Dar nu numai documentele oficiale publicate, ci și cele nepublicate – mai ales acestea – vor fi utilizate în cercetările de teren, unde pot fi întâlnite valoroase arhive cu documente oficiale. Pentru vechile forme de viață economică și statală din țara noastră – în afara documentelor oficiale amintite – actele breslelor, ca și actele judecătorești oferă o bogată informație privind raporturile de proprietate, organizarea activităților economice și de muncă, dezvoltarea tehnică, așezările orășenești și sătești ș.a.m.d. Viața comunităților rurale, din trecutul mai îndepărtat

sau mai apropiat, poate fi înțeleasă mai bine dacă cercetătorul stăruie în studierea „actelor de în proprietăre“, a „învoielilor agricole“, a altor documente emise de administrația de stat (locală sau centrală).

În ceea ce privește situația prezentă, la nivelul firmelor organizațiilor de tip economic sau cultural există o serie întreagă de documente oficiale necifrice pe baza cărora se organizează și se desfășoară viața colectivă: regulamentele de ordine interioară, rapoartele de bilanț la adunările acționarilor, hotărârile consiliilor de administrație etc. Desfășurând cercetări sociologice în cadrul întreprinderilor industriale sau în instituțiile cultural-educative, va trebui să se înceapă cu studiul acestor documente. De asemenea, în cercetările zonale se va porni de la documentele oficiale. În fiecare comunitate rurală există astăzi o bogată arhivă de documente oficiale, care, în condițiile impuse de legile în vigoare, sprijină efortul de documentare a sociologului.

La nivel central, *Constituția*, legile, *Monitorul Oficial al României*, decret-tele prezidențiale, declarațiile Parlamentului României, hotărârile guvernului, ordonanțele de urgență sunt documente publice necesare înțelegerii de către cercetătorul vieții sociale a macroprocesoarelor și structurilor globale.

Documentele necifrice publice neoficiale constituie o sursă bogată de informații pentru toate societățile alfabetizate, chiar și în prezent, când se anunță intrarea în eră Marconi. Civilizația, încă sub semnul galaxiei Gutemberg, se reflectă în documentele tipărite (cifrice, dar mai ales necifrice), nu numai prin conținutul, dar și prin calitatea tiparului și a hârtiei, prin tirajul lor ș.a.m.d. Ziarele și revistele, cărțile beletristice și de știință, afișele și reclamele comerciale, programele pentru spectacole, inscripțiile de tot felul etc. alcătuiesc un univers de simțire și gândire specific fiecărei epoci și zone geografice.

În mod deosebit, lucrările cu caracter monografic trebuie să rețină atenția cercetătorului de teren. Deplin întemeiat, Henri H. Stahl (1974, 23) spunea: „e cu neputință de admis ca un sociolog să nu fi citit și studiat *Descriptio Moldaviae* a lui Dimitrie Cantemir sau *Storia delle moderne rivoluzioni della Valachia* (1718) a lui Dell Chiaro“. În această ordine de idei, inițiativa publicării complete a însemnărilor de călătorie despre țara noastră în colecția *Călători străini despre țările române* – datorată Institutului de Istorie „N. Iorga“ – nu poate fi decât salutară. Se continuă astfel o tradiție extrem de valoroasă. Nicolae Iorga, în cadrul lecțiilor făcute la Școala de războiu, ne-a dat – așa cum se știe – *Istoria românilor prin călători* (1922), operă de largă informare, cu numeroase elemente de interes sociologic. În aprecierile călătorilor străini care au trecut prin țările române, alături de remarci subiective, uneori nedrepte, întâlnim numeroase consemnări ale faptelor de observație referitoare la instituțiile politice, juridice, administrative, dar și la psihosociologia poporului, la munca și viața de zi cu zi a țăranilor și orașenilor. Tocmai aceste fapte de observație ne interesează, ele stau mărturie evoluției noastre sociale.

De asemenea, inițiativa publicării unor monografii de comune sau orașe ar trebui să fie mai mult încurajată. Tradiția publicării unor astfel de lucrări este foarte veche la noi în țară. Primele monografii de județe: Județul Dorohoi, 1866 (539 p.), Județul Mehedinți, 1868 (368 p.) și Agricultura în județul Putna, 1878, sunt datorate personalității marcante a lui Ion Ionescu de la Brad (1818-1891), considerat întemeietorul economiei agrare, inițiatorul metodei monografice, precursor al sociologiei agrare românești, primul profesor de contabilitate la noi în țară și cel dintâi în lume care a stabilit caracterul previzional al calculelor, contabilității în conducerea științifică și a conceput simbolizarea conturilor. Monografierea comunelor (Chelcea, 1934) – de dată la fel de veche ca și cea a județelor, dacă luăm în considerare că Vasile Gr. Borgovanu, care în 1892 a tipărit prima monografie a unei comune (Monografia comunei Ilva Mare, în *Revista nouă* (p. 314-349), amintește că încă din 1863 exista un manuscris al monografiei comunei Ilva Mare întocmit de Pavel Galan – a cunoscut la sfârșitul secolului trecut o adevărată vogă. Au fost inițiate concursuri de către revistele vremii, iar cele mai merituose monografii au fost premiate: *Monografia comunei Orlat* de Romul Simu (1895) și *Monografia economică culturală a comunei Gura Râului* de Ioachim Munteanu (1896).

Programul de monografiere a comunelor (1903-1905), stabilit de A. V. Gîdei, ansamblul cercetărilor monografice realizate sub conducerea lui Dimitrie Gusti, începând cu cele din comuna Goicea Mare (1924-1925), studiile cu caracter monografic publicate în *Arhiva pentru știința și reforma socială* (apărută în 1919) sau în *Sociologie românească* (apărută în 1936) sunt tot atâtea surse de informare pentru sociolog. Aceeași funcție au avut-o și majoritatea studiilor de teren publicate în revista de sociologie *Viitorul social* editată, serie nouă, începând cu 1972 sau în *Seria Sociologie a Analelor Universității București*, ca și investigațiile sociologice publicate în revistele de specialitate apărute după decembrie '89 (*Sociologie românească* – serie nouă, *Cercetări sociale*, *Studii și cercetări socioumane*, *Revista română de sociologie* ș.a.).

De un mare ajutor în reconstituirea vieții sociale din trecutul nu prea îndepărtat, dar mai ales pentru descifrarea realității cotidiene se dovedește a fi presa scrisă, emisiunile de radio și televiziune, ca și filmele documentare. Așa cum aprecia chiar Karl Marx în *Dezbaterile în legătură cu libertatea presei* (în *Gazeta renană*, nr. 139 din 19 mai 1842): „Presă liberă reprezintă ochiul mereu treaz al spiritului poporului, întruchiparea încrederii unui popor în sine însuși, legăturile grăitoare care leagă individul de stat și de lumea întreagă; ea este întruchiparea culturii care transfigurează lupta materială ridicând-o la rangul de luptă spirituală, și care idealizează forma ei materială, brută. Libertatea presei este spovedania deschisă a unui popor față de el însuși, și, după cum se știe, forța care rezidă în mărturisire este izbăvitoare. Ea este oglinda spirituală în care un popor se vede pe el însuși, iar cunoașterea de sine este prima condiție a înțelepciunii. Ea

este spiritul statului, care poate fi adus în orice colibă cu cheltuieli mai mici decât mijloacele materiale de iluminat. Ea este omnilaterală, omniprezentă, atotștiutoare. Ea este lumea ideală care tâșnește în permanență din lumea reală, și sub forma unui spirit tot mai bogat se varsă înapoi în ea, însușindu-o din nou“.

În presa scrisă (ziare, reviste, foi volante) se stocheză un mare volum de informații sociale, pe care cercetătorul vieții sociale le poate interpreta obiectiv, chiar dacă articolele sunt scrise de pe poziții de partizanat politic. În funcție de tema cercetată, sociologul se va sluji de informațiile din presă fie pentru depistarea unor probleme sociale, fie pentru precizarea atitudinilor politice dominante. Studiul atent al presei trebuie să ocupe, așadar, un loc central în activitatea de documentare a sociologului.

Documentele necifrice personale (scrise, necifrice) oficiale și neoficiale conțin informații nu numai despre individ, dar și despre colectivitate, despre forma de organizare a vieții sociale. Documentele necifrice personale oficiale (certificat de naștere, buletin de identitate, certificat de căsătorie, actele de proprietate, adeverințele și dovezile eliberate de autorități) servesc în primul rând pentru identificarea subiecților anchetați. O serie de documente personale oficiale (acte de danie, testamente, inventare de gospodării) sunt utilizate în analiza dinamicii structurilor sociale din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea când astfel de documente încep să reglementeze raporturile de proprietate.

Sunt extrem de rare anchetele directe în care sociologul utilizează documentele personale oficiale; mai frecvent sunt cercetate arhivele oficiale, unde se păstrează duplicatele certificatelor de naștere, căsătorie etc. Așa cum se știe, înaintea înființării oficiilor de stare civilă, prin prevederile *Regulamentului Organic* (1832), evidența botezurilor, căsătoriilor și înmormântărilor era ținută în așa-numitele „metrice“ bisericești. În cercetările de teren, nu este exclusă descoperirea „întâmplătoare“ a unor astfel de documente care, prin vechimea lor, permit reconstituirea genealogiilor, mișcarea demografică. Chiar dacă întâmplarea nu poate fi planificată, cercetarea atentă a documentelor de stare civilă trebuie să îl preocupe pe sociolog când urmărește viața colectivității urbane și rurale, transformările petrecute în aceste medii sociale. În studiul proceselor sociale, va trebui să pornim de la existența indivizilor umani vii. În același sens se pronunță și Fernand Braudel (1979/1984, 18) când analiza viața de zi cu zi, societatea în secolele al XV-lea și al XVIII-lea: „Fără îndoială, tocmai de la oameni trebuie să începem“, precizând: „pe termen scurt, ca și pe termen lung, la nivelul realităților locale, ca și pe imensa scală a realităților mondiale, totul este legat de număr, de oscilațiile maselor de oameni“ (1984, 19). În acest context, registrele de stare civilă sunt deosebit de utile. Așa, spre exemplu, în cercetările efectuate sub coordonarea lui Traian Herseni (1970) la Boldești am încercat să determinăm evoluția populației unei comunități rurale sub impactul industrializării. Pentru perioadele mai vechi ne-am folosit de catagrafiile existente; pentru situația de

după primul război mondial am utilizat actele de stare civilă din arhiva consiliului popular: actele de naștere, de deces, căsătorie. Am consultat registrele de stare civilă pentru nașteri, decese și căsătorii. Am putut stabili astfel etapele formării populației, caracteristicile imigrației, cauzele care au influențat stabilirea în localitate.

Documentele necifrice personale neoficiale (foi de zestre, spițe de neam, însemnări zilnice, scrisori, jurnale intime, biografii etc.) sunt realizate pentru a fi utilizate de către înșiși autorii lor sau de către persoane foarte apropiate acestora (prieteni, familie etc.).

În definirea documentelor personale se pune accentul pe faptul că ele reflectă experiența de viață a individului, că sunt confidentiale, un produs spontan al celui care le realizează. Într-o lucrare de referință, Herbert Blumer (1939) definește documentele personale ca „relatare a experienței individuale care relevă acțiunile individului ca agent uman și ca participant la viața socială” (*apud* Allport, 1942, VIII). Este de reținut ambivalența subiectiv-obiectiv, individual-social a documentelor personale. În acțiunile individului, așa cum sunt ele consemnate în documentele personale, se reflectă subiectivitatea proprie, dar și factorii sociali, de natură obiectivă. Pe sociolog tocmai acești factori îl interesează în primul rând. Psihologii urmăresc factorii subiectivi relevați de documentele personale. Bine cunoscutul psihosociolog Gordon W. Allport considera în acest sens documentele personale ca „orice destăinuire înregistrată care, intenționat sau neintenționat, oferă informații referitoare la structura, dinamica și funcționarea vieții mintale a autorului” (1942, XII). El făcea distincție între ceea ce numea „first-and third-person documents”. Distincția ni se pare deplin justificată: documentele scrise la „persoana întâi” exprimă mai bine subiectivitatea autorului lor, spre deosebire de documentele scrise la „persoana a treia”, elaborate cu ajutorul persoanei în cauză, dar nu spontan, ci după un plan la întocmirea căruia aceasta nu a luat parte.

Foile de zestre. Unele documente personale neoficiale au o reală valoare pentru reconstituirea vieții sociale din trecut. Astfel, se impune să amintim, în primul rând, *foile de zestre* în care, în trecut, se specifica tot ceea ce primeau ca dotă tinerii căsătoriți (terenurile și inventarul agricol, piesele de îmbrăcăminte etc.). „Încheierea foi de zestre care urmează tocmelii – scrie Xenia C. Costa-Foru – este de fapt un act legal (1945, 105) ce trebuie studiat ca manifestare juridică. Spre deosebire de actul de dotă, conform dreptului civil, foaia de zestre, deși are valoare juridică, constituie totuși un document personal neoficial (nu emană de la o autoritate). În „planul pentru cercetarea dreptului familial”, Henri H. Stahl (1940, 358) face distincție între următoarele forme de înzestrare: act de dotă, foaie de zestre, tocmeală în conformitate cu obiceiul pământului, diferite forme degizate (vânzare, donație, rentă, dijmă, simplă tolerare etc.). Fiind urmarea unei înțelegeri între familiile celor ce se căsătoresc, foile de zestre au caracter neoficial,

sunt documente personale cu o mare valoare informativă și pentru cercetătorul culturii materiale din trecutul țării noastre. Prin intermediul foilor de zestre dispunem de un fel de inventar al pieselor de îmbrăcăminte femeiască specifice zonei respective. Din punct de vedere sociologic, foile de zestre furnizează informații prețioase referitoare la obiceiurile juridice ale poporului nostru, dând în același timp o imagine autentică asupra situației materiale a diferitelor categorii sociale din trecutul mai apropiat sau mai depărtat al patriei. Aducem în discuție, în acest sens, un singur exemplu. Ion Răuțescu semnalează în monografia comunei Dragoslavele (1923) că într-o foaie de zestre din 1859 se consemna și „o litră de ferăstrău“, cu drept de pădure în Valea Cheii. Acest lucru constituie un indiciu prețios pentru viața economică a satului și zonei (Muscel-Argeș), evidențiind importanța exploatărilor forestiere, industria sătească, meșteșugăritul, ocupațiile tradiționale. Coroborate cu alte documente oficiale sau neoficiale, foile de zestre ajută la reconstituirea vechilor structuri sociale.

Spîțele de neam. În același scop pot fi utilizate și „spîțele de neam“ cu sau fără prezentare grafică. *Spîțele de neam*, ca documente personale neoficiale, redau sistemul de rudenie pe mai multe generații. În trecut, țăranii obișnuiau să-și facă spîțe de neam și să le transmită din generație în generație pentru ca să se calculeze mai ușor cota parte ce revenea fiecăruia în sistemul devălmășiei familiale. Xenia C. Costa-Foru, care reproduce în lucrarea sa de metodologie a cercetărilor monografice asupra familiei câteva spîțe de neam descoperite în cursul cercetărilor de la Nerej (1927), atrage atenția asupra faptului că: „De câte ori ne va fi cu putință să găsim asemenea spîțe de neam familiale va trebui să le analizăm cu mai multă atenție, tehnica alcătuirii lor dându-ne multiple indicații asupra felului de organizare veche și nouă a familiei din acel loc“ (Costa-Foru, 1945, 63).

Jurnalele personale. Dar nu numai în perspectiva istoriei sociale pot fi utilizate cu succes documentele personale. Pentru trecutul apropiat și, mai ales, pentru prezent, însemnările zilnice, scrisorile și alte documente personale oferă informații despre indivizii umani în contextul social al existenței lor. Însemnările ocazionale sau zilnice, jurnalele intime, scrisorile primite sau expediate, ca și autobiografiile spontane (neprovocate) întregesc imaginea asupra vieții sociale, relevând modul în care societatea este evaluată de către indivizii umani aparținând unor structuri sociale determinate. Dacă astfel de documente personale provin de la personalități proeminente ale vieții politice, culturale, științifice valoarea le este sporită firește nu în primul rând prin gradul lor de obiectivitate, ci prin experiența de viață mai vastă a autorilor, prin capacitatea acestora de a fi fost participanți activi la evoluția fenomenelor sociale reflectate în documente.

Acordând cea mai mare atenție documentelor personale ale unor mari personalități, sociologul nu face abstracție de însemnările și mărturiile unor oameni abia știutori de carte, care și-au consemnat gândurile dintr-o nevoie interioară, fără intenția de a le face publice vreodată. Astfel de documente pot fi

utilizate pentru reconstituirea mentalității populare, a psihologiei poporane, „creată chiar de popor“ – cum remarcă Traian Herseni (1980, 23). Desigur, psihologia poporană poate fi analizată și pe baza documentelor lingvistice și a documentelor folclorice. Considerăm însă că documentele personale – în măsura în care avem acces la ele – sunt la fel de relevante ca documentele lingvistice și folclorice. Să luăm ca exemplu „carnetul intim“ al lui Tudor Dumitru, țăran din Feleac, în care acesta nota zilnic prin 1908 „multe și de toate“ (Chelcea, 1934, 113). Așa cum atrăgea atenția în urmă cu aproape cinci decenii Ion Chelcea, astfel de documente „scrise direct de oameni din popor fără alte preocupări decât acelea de a satisface propriile cerințe sufletești“ au o deosebită importanță pentru cercetătorul vieții sociale, iar, dacă este vorba de psihologia populară, cazul luat în discuție probează că „trecerea de la un mediu de cunoaștere (popular) la celălalt (cărturăresc) nu se face brusc, aici, spre a avea pseudocultură, trecerea se face pe nesimțite, fără nici o deformare a ideilor (Chelcea, 1934, 113). Psihologia populară apare astfel ca o îngemănare de cunoștințe poporane și cărturărești popularizate. Mediul social este și el reflectat în astfel de documente personale. „Acuma în luna lui Martie în 15 – nota Tudor Dumitru în carnetul său – se împlinește 60 de ani de la ștergerea iobăgii“. Pe cât de lapidară, această notă din 15 martie 1908 exprimă atitudinea și spiritualitatea unui țăran român din Ardeal, din consemnările căruia „simți pe undeva, în apropiere, umbra marilor revoluționari din '48“. „De aceea – conchidea Ion Chelcea (1934, 114) – pentru conținutul său, carnetul intim al lui Tudor din Feleac e un document de preț, în care remarcăm din partea țăranului român o hotărâre dâră contra împilatorilor“. De altfel, valoarea acestui document, comentat și publicat de Ion Chelcea, a fost remarcată și de C. Rădulescu-Motru (1942).

Ca și însemnările zilnice, jurnalele intime dezvăluie trăirile psihice sub influența factorilor sociali obiectivi. În anumite epoci și la anumite vârste asistăm la proliferarea documentelor personale de tipul jurnalelor, a oracolelor și scrisorilor confidențiale. Se pare că adolescența, cu nevoia sa specifică de autoanaliză, oferă posibilități mai generoase de valorificare a documentelor personale în scopul cunoașterii schimbărilor de mentalitate. Unele cercetări estimează că mai mult de jumătate din adolescenții și tinerii între 13 și 18 ani instruiți posedă jurnale intime. În Japonia, de exemplu, dintr-un număr de 3500 eleve, 50 la sută aveau astfel de jurnale (A. Yoda, 1937). Jurnalele intime ale adolescenților au fost exploatate cu mai mult succes decât jurnalele intime ale adulților. Studiul lui J. R. Runner (1937) este o dovadă în acest sens.

Gordon W. Allport (1942) recomandă utilizarea jurnalelor intime în studii personalității. El considera că, pe baza jurnalelor intime, din care aflăm trecutul unei persoane, se pot face prognoze mai autentice decât pe baza „legilor“ generale referitoare la persoanele din același mediu social.

Cu toate acestea, studiile bazate în principal pe informațiile din jurnalele intime sunt extrem de rare. Explicația, desigur, o găsim în dificultatea de a colecționa jurnale intime într-un număr suficient pentru a permite unele generalizări. Spre deosebire de biografiile sociale, scrierea unor jurnale intime la indicația cercetătorilor este practic imposibilă. Biografii sociale provocate există, jurnale intime și scrisori provocate nu. Iată de ce, comparativ cu alte documente personale, biografiile sociale au fost mai frecvent utilizate în cercetarea socială. Nu criterii de conținut, ci considerente tehnice au condus la situația prezentă când în întreaga sociologie abia dacă pot fi semnalate lucrări semnificative bazate exclusiv pe studiul documentelor personale de tipul jurnalelor intime sau al scrisorilor. În afara studiului amintit al lui J. R. Runner, mai poate fi menționată lucrarea lui R. S. Cavan, *Suicide* (1928), în care o pondere însemnată o are analiza unor jurnale intime ale adulților sinucigași. De asemenea, poate fi citată cercetarea realizată de Charlotte Bühler (1934) asupra schimbărilor de mentalitate în succesiunea generațiilor. Dintr-un număr de 93 jurnale intime au fost selecționate trei, considerate reprezentative pentru cele trei generații (de la 1873 la 1910). Charlotte Bühler aprecia că jurnalele intime oferă o bază convenabilă pentru reconstrucția *Zeitgeist*-ului (spiritul epocii).

Scrisorile. În literatura de specialitate se menționează ca exemplară utilizarea conjugată a autobiografiilor, a scrisorilor și însemnărilor intime în opera lui William I. Thomas și Florian Znaniecki, ca și în cercetările coordonate de Alfred Charles Kinsey. Asupra contribuțiilor lui William I. Thomas și Florian Znaniecki vom reveni. Amintim acum doar faptul că în des citata lor lucrare *The Polish Peasant in Europe and America* sunt reproduse 764 scrisori expediate de țărani polonezi emigranți familiile lor rămase în Europa sau de familiile imigranților în America.

Studiul introductiv (peste 200 de pagini) ce însoțește lucrarea interpretează informația cuprinsă în aceste scrisori, dă lămuriri cu privire la viața de familie a interlocutorilor, se descrie cadrul geografic și comunitar în care aceștia trăiesc. La subsolul paginilor sunt explicate anumite expresii și se analizează atitudinile și acțiunile descrise în scrisori. Întregul material documentar este ordonat în acord cu scopul declarat al lucrării, de a evidenția rolul atitudinilor în viața socială.

Așa cum se precizează, „trimiterea scrisorilor este pentru ei (emigranții - n.n.) o datorie socială cu caracter ceremonial și tradițional, forma fixă a scrisorilor țărănilor este un semn al funcției lor sociale. Toate scrisorile pot fi considerate ca variații ale unui tip fundamental, a căror formă rezultă din funcția lor și rămâne totdeauna esențial aceeași, chiar dacă în cele din urmă degenerază” (Thomas și Znaniecki, 1963, 197). William I. Thomas și Florian Znaniecki numesc acest tip de epistole „scrisori ceremoniale” (*bowing letter*), funcția lor fiind aceea de manifestare a solidarității familiei în condițiile în care unul din membri este temporar separat de ea. Descompunerea vechii forme a unității familiale sub

influența condițiilor concrete de viață (integrarea celor separați de familie în noi grupuri profesionale, teritoriale, naționale etc.), atitudinea față de căsătorie, armonia „familiei naturale” – toate acestea sunt ilustrate prin seriile de scrisori Kukielka, Jabłkowski și altele, cuprinse în volumul al II-lea al lucrării. Fiecare serie de scrisori beneficiază de scurte introduceri care precizează valoarea lor de document. Utilizarea intensivă a scrisorilor pentru susținerea tezelor teoretice privind destrămarea și restructurarea relațiilor sociale are deopotrivă limite și avantaje. Comentând modul de utilizare a scrisorilor de către autorii citați, Matilda White Riley menționează caracterul fragmentar și incomplet al datelor din comunicarea epistolară, dificultatea de a obține documente spontan elaborate, ca și dependența schimbului de scrisori de anumite date situaționale: durata separării, frecvența, obișnuința exprimării în scris etc. În același timp sunt subliniate și avantajele utilizării documentelor personale de tipul scrisorilor: permite cercetătorilor să abordeze un domeniu inaccesibil observației directe, obținând informația referitoare la o lungă perioadă de timp, în condiții naturale, neprovocate artificial (Riley, 1963, 242).

Și în studierea comportamentului sexual al bărbatului și femeii – Alfred C. Kinsey și colab. (1953) – analiza documentelor personale (însemnări zilnice, scrisorile partenerilor, poezii erotice etc.) s-a dovedit utilă pentru completarea informațiilor obținute prin interviuarea celor peste 12000 de subiecți umani. Multe din documentele personale utilizate de echipa de cercetători de la Universitatea Indiana (SUA) proveneau de la persoane cu talent literar recunoscut, dar – așa cum remarcă Alfred C. Kinsey în capitolul introductiv consacrat metodei – „și corespondența dintre persoane fără talent literar deosebit poate oferi o imagine interesantă privind atitudinea celor ce scriu” (1970, 107), referitor la problemele cercetate.

Lecturi 11.1

SEPTIMIU CHELCEA

Utilizarea autobiografiilor în studiile de antropologie socială

În literatura de specialitate, lucrarea „Copiii lui Sánchez” (1961/1978) a antropologului nord-american Oscar Lewis (n. 1914) ocupă un loc cu totul singular, fiind alcătuită în exclusivitate din cinci autobiografii ale membrilor unei familii mexicane tipice: Jesús Sánchez, capul familiei, în vârstă de 50 de ani, Manuel, cel mai mare dintre copii, în vârstă de 32 de ani, Roberto, 29 de ani, Consuelo, 27 de ani, și Marta, în vârstă de 25 de ani. Dacă numele familiei Sánchez este creat de autor, autobiografiile prezentate în cuprinsul celor peste 500 de pagini ale lucrării sunt redată direct de pe banda de magnetofon, intervenția autorului limitându-se la eliminarea repetărilor, a unor neclarități din expunere și la segmentarea sau „punerea în pagină” a textului.

„Originalitatea protocolului de expunere constă mai puțin în tipul de documente la care a recurs – descrierile de jurnale întregi și de autobiografii nu lipsesc în literatura etnografică – ci

în exploatarea sistematică în fiecare lucrare a unui singur tip de document și în prezentarea sa abruptă, fără alt comentariu decât o scurtă introducere" (Ogien, 1978, p. 288).

Se știe că în *Cinci familii* (*Five Families*, New York, Basic Books, 1959), Oscar Lewis prezintă cinci familii diferite, prin descrierea unei singure zile din viața lor, în *The children of Sánchez* sunt redată autobiografiile membrilor aceleiași familii, iar în *O moarte în familia Sánchez* (*A Death in the Sánchez Family*, New York, Random House, 1969) este înfățișat un eveniment dramatic din existența familiei Sánchez.

Copiii lui Sánchez reprezintă așadar o suită de autobiografii inegale ca extensie a textului (de la 25 de pagini, autobiografia lui Jesús Sánchez, la 106 pagini cea a Martei și la peste 130 de pagini autobiografiile lui Manuel, Roberto, Consuelo), cu valoare de document pentru ceea ce înseamnă „să trăiești într-o locuință alcătuită dintr-o singură cameră, într-un cartier sărac, aflat în inima unui mare oraș din America Latină". În același timp, lucrarea constituie un valoros îndreptar în practica biografiilor sociale, modul de lucru al autorului în alcătuirea biografiilor fiind în multe privințe exemplar.

Doctor în antropologie (1940) la Universitatea Columbia, Oscar Lewis întreprinde o primă călătorie în Mexic în anul 1943, interesându-se de condițiile de viață ale țăranilor și orașenilor. Urmare imediată a acestei călătorii, lucrarea *Life in a Mexican Village* (*Viața într-un sat mexican*) marchează un moment de referință în literatura antropologică modernă. În 1959, Oscar Lewis publică *Five Families*.

În *Five Families* este menționată pentru prima dată familia Sánchez care, în lucrarea „clasică" apărută doi ani mai târziu, va ocupa „întreaga scenă" a existenței familiei țărănești mexicane în procesul urbanizării. „*Copiii lui Sánchez*", așa cum indică în original titlul complet, este o *autobiografie a familiei mexicane*. Pentru obținerea autobiografiilor care conțin multe aspecte intime (fapt pentru care numele real al familiei a rămas nedevăluit), Oscar Lewis nu a utilizat metoda clasică a recompensei materiale sau a concursurilor cu premii (inițiată de Florian Znaniecki) și nici nu s-a folosit de vreo tehnică secretă de înregistrare a discuțiilor, ci și-a făcut înțeles scopul lucrării lui, acela de a prezenta cât mai veridic existența țăranilor mexicani veniți în căutare de lucru în Capitală și și-a câștigat simpatia și încrederea totală a membrilor familiei Sánchez, cu care a petrecut zeci și sute de ore, luând masa împreună, însoțindu-i la muncă, în vizite, în pelerinaje, la dans, la biserică, la cinema etc.

În *cuvântul introductiv* la ediția originală, Oscar Lewis precizează: „Am lăsat fiecare membru al familiei Sánchez să povestească cu propriile lor cuvinte propria lor viață". Prin aceasta, autorul a intenționat să îl pună pe cititor în contact direct cu realitățile și condițiile de viață ale unei familii sărace din Mexico-City.

Autobiografiile celor cinci membri ai familiei Sánchez locuind în Casa Grande, una din sutele de *vecindad*-uri ale orașului Mexic unde, în 1956, i-a întâlnit Oscar Lewis, conțin nu numai povestea vieții fiecăruia, ci și comentariile membrilor acestei familii referitoare la viața lor, la condițiile de existență ale celorlalți oameni din vecindad, ca și părerile acestora despre problemele sociale ale Mexicului și chiar față de problemele mai generale, ale omenirii (vezi, spre exemplu, autobiografia lui Jesús Sánchez).

Oscar Lewis își propune să demonstreze prin biografiile realizate că „viața celor săraci nu este nicidecum obtuză și lipsită de sens". Prin aceasta, lucrarea *Copiii lui Sánchez* conține un mesaj umanist, autorul făcându-și simțită poziția nu prin comentariu direct, ci prin tema aleasă, prin oamenii cu care stă de vorbă și întrebările pe care le pune (întrebările nu sunt transcrise, dar transpar din text). Metoda biografiilor sociale nu duce, așadar, fatal la descriptivism. Pe baza biografiilor sociale realizate, Oscar Lewis dezvoltă teoria social-antropologică introducând în analiză conceptul de „cultură a sărăciei" (sistemul de valori și norme, modul de trai și comportamentul, manifestările spirituale ale celor privați de „cultura cultă").

Și sub raport metodologic, *Copiii lui Sánchez – Autobiografia unei familii mexicane* constituie un punct de referință cel puțin sub două aspecte: cel al integrării autobiografiilor sociale cu datele statistice și cel al tehnicii de lucru pe teren. Ambele aspecte sunt relevate în substanțiala *Introducere* (circa 30 de pagini) a lucrării (din păcate, rămasă netradusă în

versiunea românească). Autobiografiile prezentate își dobândesc întreaga lor semnificație de „caz tipic” numai după comunicarea datelor statistice de ansamblu referitoare la populație, venituri, locuință etc. Conform situației comentate de Oscar Lewis, în perioada 1940-1960, populația Mexicului a sporit cu 13 milioane, ajungând la numărul total de 34 de milioane de locuitori. „Este, în general, cunoscut – precizează autorul – că economia mexicană nu este în măsură să ofere ocupație întregii populații. Pentru aceasta, din 1942 până în 1955 au venit în SUA aproximativ 1,5 milioane de lucrători agricoli sezonieri (*braceros*). În acest număr nu sunt incluși și imigranții ilegali. Când SUA interzice brusc acestor *braceros* trecerea graniței, atunci se produce o criză gravă în Mexic” (Oscar Lewis, *Die Kinder von Sánchez*, Fischer Bücherei, Frankfurt am Main und Hamburg, 1967, p. 33). În aceste condiții economice, nu este de mirare că, statistic, în 1955, aproximativ 89% din familiile mexicane aveau un venit lunar mai mic de 600 de pesos (veniturile reale ale populației – conform studiilor economice mexicane efectuate de Ifigenia M. Navarette – erau mult mai mici în perioada 1950-1960, evidențiindu-se o tendință de scădere continuă a lor). Corespunzător situației de subdezvoltare economică, problema locuinței era acută în Mexicul anului 1950: din cele 5,2 milioane locuințe înregistrate la recensământ, 60% aveau doar o cameră sau două camere. Doar 18% din clădiri erau din cărămidă și doar 17% aveau instalație de apă curentă. Ca și nivelul de trai, nivelul de școlaritate era scăzut: în 1956, aproximativ 40% din totalul mexicanilor erau analfabeți și 46% din copii nu frecventau nici o școală.

Datele statistice globale sunt completate de Oscar Lewis cu prezentarea unor indicatori ai nivelului de urbanizare a orașului Mexico care, cu cei aproximativ 4 milioane de locuitori, era, la jumătatea secolului, cel mai mare oraș din America Latină. Mai mult de o treime din locuitorii capitalei mexicane trăiau în acele cartiere ale mizeriei, numite *vecindad*. Formate din șiruri de locuințe cu una-două camere, cu intrare direct din curtea comună, *vecindad*-urile adăposteau pătura săracă a Mexicului. În Casa Grande, unde locuia și familia Sánchez, oamenii își câștigau existența lucrând în fabrică sau în sfera serviciilor, nivelul lor de trai fiind scăzut, dar nu cel mai scăzut din Mexic: venitul lunar pe cap de locuitor se ridica până la 500 de pesos lunar (circa 400 lei) dar 68% din colocatari nu câștigau mai mult de 200 pesos lunar pe membru de familie. În 1956, aproape 80% din familiile care locuiau în Casa Grande posedau aparate de radio, 55% aragaz, 54% purtau ceas la mână, 49% foloseau la masă cuțit și furculiță, 46% aveau mașină de cusut, 41% foloseau vase de copt din aluminiu, 22% utilizau mașini electrice de menaj și 21% aveau televizoare. Locuitorii din Casa Grande aveau un nivel diferit de școlaritate. Existau adulți care nu frecventaseră deloc școala, dar și o femeie care absolvise 11 clase. În medie, se apreciază la 4.-5 ani nivelul de școlarizare al celor din *vecindad* (8% erau analfabeți).

Famiiliile din Casa Grande (în majoritate formate din părinți și câte 4 copii) se înrudeau între ele (aproximativ o treime din totalul lor). Familia lui Jesús Sánchez aparținea categoriei cu venituri peste medie în *vecindad*. Jesús Sánchez, lucrând în restaurantul *La Gloria*, câștiga 12,50 pesos pe zi (circa 10 lei), fiind nevoit, pentru a-și asigura existența zilnică, să se ocupe de o serie întreagă de experiențe (vânzarea biletelor de loterie, creșterea și vânzarea porumbeilor etc.). Jesús Sánchez făcuse un singur an de școală, copiii lui între doi și șase ani.

De reținut este faptul că, înaintea prezentării autobiografiilor, Oscar Lewis face o descriere amănunțită nu numai a situației social-economice generale a țării, dar și a orașului și a cartierului (*vecindad*), astfel încât biografiile sunt integrate mediului social, fiind autentice ilustrări pentru cazurile tipice de existență a populației sărace din Mexic, pentru ceea ce antropologul nord-american numește *cultura sărăciei*. Trăsăturile specifice ale acestui tip de cultură (în număr de peste 70, cum precizează Oscar Lewis) pot fi grupate în patru categorii referitoare la relațiile cu societatea globală, relațiile interpersonale la nivelul comunității, relațiile personale în familie și cele referitoare la individ. Astfel, „cultura sărăciei” s-ar caracteriza prin: absența participării efective la instituțiile centrale ale societății globale,

marginalitate, atitudine critică față de valorile clasei dominante, promiscuitate, densitate a populației și tendință spre teritorialitate, matrifocalitate (legătură strânsă între mamă și copii, în absența tatălui sau datorită deselor schimbări ale partenerului mamei), inițiere precoce în viața sexuală, uniuni libere și căsătorii cosanguine, abandon relativ frecvent al familiei, predispoziție spre autoritarism și predominare a familiei „souche” (familie „tulpină”, pe mai multe generații), accent pe solidaritatea de familie etc. În ceea ce privește indivizii, în „cultura sărăciei”, aceștia se caracterizează printr-un accentuat sentiment de dependență și inferioritate, marginalitate, resemnare și fatalism. La aceste trăsături se adaugă o serie de caracteristici generale cum sunt: preferința pentru prezent, imposibilitatea relativă de amânare a dorințelor, lipsa controlului asupra impulsurilor, oralitatea, credința în „superioritatea masculină”, toleranța pentru cazurile de psihopatologie.

Introducerea în antropologie a conceptului de „cultură a sărăciei” a dat naștere unor susținute discuții în legătură cu legitimitatea lui. Între ce limite naționale și internaționale se poate vorbi de o „cultură a sărăciei”? etc. La unele din întrebările generate de introducerea conceptului de „cultură a sărăciei” a anticipat răspunsuri Oscar Lewis însuși. Alte întrebări își așteaptă în continuare răspunsurile cele mai adecvate, din partea specialiștilor. O contribuție notabilă la analiza critică a conceptului de „cultură a sărăciei” o aduce Ruwen Ogien.

Și sub raportul tehnicii de lucru, precizările pe care Oscar Lewis le face în *Introducere* ni se par demne de reținut. Autorul este introdus în familia Sánchez de către un prieten, el însuși domiciliat în *vecindad*. Încă de la prima vizită, autorul își prezintă intenția de a studia viața familiilor din *vecindad* și cere deschis sprijin pentru aceasta. Sunt puse câteva întrebări introductive, simple, de opinie. Apoi se trece la întrebările de identificare: vârstă, loc de naștere, nivel de școlaritate, situație profesională. După patru vizite, acceptarea autorului pare să fie sigură. În aceste condiții, se cere copiilor lui Sánchez să-și povestească viața, explicându-li-se că viața lor se aseamănă mult cu cea a tuturor oamenilor săraci din Mexic. Cu acordul lor, autobiografiile sunt înregistrate pe bandă de magnetofon. Autobiografia lui Jésum Sánchez – din care redăm unele fragmente – (n. 1910) începe să fie înregistrată abia după șase luni de repetate vizite și discuții cu ceilalți membri ai familiei. Cele mai multe înregistrări au fost făcute individual, la locuința sau la biroul de lucru al autorului. Revenind în Mexic în 1957-1958 și 1959, Oscar Lewis realizează și discuții colective cu câte doi, trei membri ai familiei Sánchez. În alcătuirea autobiografiilor, autorul a urmărit să recompună universul de gândire și simțire al oamenilor simpli și săraci din Mexic. A pus întrebări la care aceștia nu se gândiseră să răspundă niciodată: primele amintiri, visurile și speranțele lor, grijile și temerile, prieteni și dușmani, activitatea de muncă, relațiile cu prietenii, cunoștințele și tovarășii de muncă, viața sexuală, reprezentările despre justiție, religie și politică, cunoștințele lor de geografie și istorie etc. Totdeauna răspunsurile erau formulate personal, autorul ascultând, fără a interveni, povestea vieții a cinci oameni care, vorbind despre ei, vorbesc despre viața a mii și mii de mexicani săraci, trăind în ceea ce autorul a numit „cultură a sărăciei”.

Biografia socială

Biografiile sociale au atras atenția cercetătorilor mai mult decât oricare alte documente personale necifrice. În timp, s-a adunat o experiență vastă de utilizare a lor și s-a precizat cu mai multă claritate valoarea și limitele acestui tip de documente.

Între celelalte tipuri de documente scrise necifrice personale biografiile sociale au fost utilizate în cercetări devenite clasice, fiind considerate „documente sociologice prin excelență” (Fl. Znaniecki). „În general vorbind – nota Jan

Szczepański (1981, 229) – autobiografiile oferă descrieri selective ale faptelor și evenimentelor din viața cotidiană a autorilor lor. Orice autobiografie este o construcție logică, rațională a faptelor considerate mai importante: viața autorului *autobiografiei* este în mod obișnuit prezentată ca un lanț de fapte, evenimente și procese mai mult sau mai puțin logic organizate“. Fiind nu numai un produs individual – reflectare personală a experienței de viață -, ci și o oglindă a vieții sociale arătând ceea ce este acceptat de colectivitățile umane, modele de gândire, simțire și comportament recunoscute într-un moment dat al evoluției societății, (auto) biografiile sociale înlesnesc atât cunoașterea particularului, cât și a generalului. La cel de-al IX-lea Congres Mondial de Sociologie (Uppsala, 14-19 august 1978) s-a afirmat chiar că reînvierea interesului pentru metoda biografică este rezultatul crizei metodologice din sociologie, biografia socială putând compensa „tendința spre general a epistemologiei aristoteliene, care postulează faptul că numai ceea ce e comun în viață este interesant pentru știință“ (Ferrarotti, 1978, 152).

Sub forma *biografiilor spontane* sau a celor *provocate* de către cercetător (biografii vorbite), ca *biograme* (termen propus în 1947 de Heinrich T. Abel pentru a desemna biografiile scrise la îndemnul cercetătorului) sau *curriculum vitae* (autobiografii elaborate pentru instituțiile oficiale), metoda biografiei sociale este în prezent reconsiderată. Conform clasificării propuse de Gordon W. Allport (biografii comprehensive, tematice și redactate), au fost și sunt mai frecvent utilizate biografiile tematice (referitoare la o experiență de viață strict determinată) decât biografiile comprehensive (care urmăresc întreaga experiență de viață a individului). De asemenea, s-a practicat și se practică cu mai mult succes așa-numitele biografii redactate, în care cercetătorul intervine eliminând repetițiile, greșelile de ortografie, sporind claritatea relatării, reducând discursul, dar păstrând nealterat conținutul. Un bun exemplu de utilizare a biografiilor redactate îl constituie lucrarea lui Oscar Lewis, *The children of Sánchez* (1961).

În ordine cronologică, publicarea lucrării lui William I. Thomas și Florian Znaniecki *The Polish Peasant in Europe and America. Monograph on an immigrant group* (vol. I și II în 1918, vol. III în 1919 și vol. IV în 1920) a însemnat nu numai o demonstrare a valorii documentelor personale în studierea unor procese sociale cum sunt cele de adaptare și integrare social-culturală, de destructurare a vechilor obiceiuri și cutume și de adoptare a unor noi norme și valori, dar a marcat și o cotitură în metodologia sociologică relevând însemnătatea cazurilor individuale în studiul proceselor sociale. Evidențind meritele lucrării, în studiul său deja citat, Herbert G. Blumer (1939) menționa că, înainte de orice, ea a demonstrat necesitatea studierii factorilor subiectivi în viața socială și a propus documentele, în special biografiile, ca sursă de informare sociologică. Împotriva tendinței dominante în epocă de a reduce cercetarea sociologică la analiza seriilor de date statistice, William I. Thomas (1863 – 1947), profesor la Universitatea din

Chicago, și Florian Znaniecki (1882-1958), poet, sociolog și filosof polonez, militează pentru o sociologie bazată pe existența concretă a indivizilor umani, pe analiza experienței de viață și a atitudinilor oamenilor în strânsă dependență de influențele evenimentelor sociale.

Metoda biografică a fost larg utilizată în perioada dintre cele două războaie mondiale, mai ales în Polonia, astfel că ea a primit numele de „metoda poloneză” (Zygmunt Dulczewski, 1975). Din inițiativa lui Florian Znaniecki, Institutul de Sociologie din Poznań a lansat la 20 decembrie 1921 un prim concurs cu premii pentru strângerea unor „memorii muncitorești”. Pe baza materialului adunat, Jakob Wojciechowski a publicat lucrarea *Autobiografii muncitorești* (1931). În perioada 1921-1938, în Polonia au fost lansate 20 de concursuri cu scopul de a fi colecționate autobiografiile muncitorești, metoda biografiei dobândind un succes neobișnuit, propagându-se ca modă. Este suficient să amintim, pentru a ne face o imagine despre informația stocată, că materialul documentar adunat cu prilejul acestor concursuri a fost publicat în 25 de volume (J. Jakubczak, 1972). Au fost arhivate numeroase autobiografii nu numai de la muncitori, ci și de la șomeri și de la țărani (mai ales în perioada crizei economice). Astfel, în 1931, Institutul de Economie Socială din Polonia a inițiat un vast program de strângere de biografii, cu care ocazie s-au obținut 774 de astfel de documente de la șomeri. În cadrul unui concurs, în 1937, Institutul Polonez de Cultură Rurală reușește să obțină un număr de 1544 de autobiografii țărănești. Josef Chalasiński, profesor la Universitatea din Varșovia, care a interpretat aceste autobiografii în lucrarea *Tânără generație de țărani* (1941), sublinia importanța unor astfel de documente pentru studiul dinamicii culturii (Chalasiński, 1981, 119). Tradiția concursurilor pentru colecționarea de autobiografii continuă în Polonia și după cel de-al doilea război mondial. În perioada 1946-1972 desfășurându-se peste 800 de astfel de manifestări la care au participat circa 25000 de polonezi. Așa cum preciza Janina Markiewicz-Lagneau, strângerea autobiografiilor prin lansarea de concursuri cu premii constituie o trăsătură caracteristică a „metodei poloneze” (1976, 591).

Inițiatorul metodei, Florian Znaniecki, instituise chiar o diplomă de merit ce era conferită tuturor celor care trimiteau autobiografii pentru concurs. Josef Chalasiński (1931), cel mai notabil continuator al tradiției inițiate de Florian Znaniecki, oferea ca premiu în concursurile pentru colecționarea de autobiografii excursii în străinătate și în Capitală, cărți etc. Utilizarea biografiilor sociale, ca și a celorlalte documente personale neoficiale, ridică probleme metodologice deosebite. Un prim aspect, așa cum remarcă chiar William I. Thomas și Florian Znaniecki în cel de-al treilea volum al lucrării lor, este acela al dificultății de a colecționa un număr mare de astfel de documente.

Deși reală, această dificultate nu trebuie să îl descurajeze pe cercetător: prin metoda concursurilor – așa cum s-a văzut – pot fi colecționate biografii sociale suficiente pentru alcătuirea, dacă nu a unor eșantioane naționale reprezentative,

cel puțin a unor loturi omogene de populație, conform criteriilor de vârstă, sex, profesie etc. Charlotte Bühler, de exemplu, a reușit să adune un număr de 400 biografii, suficiente pentru a schița „cursul vieții” indivizilor umani. Analiza biografiilor a permis identificarea a cinci faze în cursul vieții omului: două faze de creștere (una rapidă, a doua mai lentă), un „platou”, apoi două faze de descreștere (una mai lentă, urmată de o ultimă fază, de descreștere accelerată). Dar realizarea și numai a câtorva biografii sociale îl poate conduce pe sociolog la formularea unor ipoteze interesante. Lucrarea lui Oscar Lewis (1961/1978) este o dovadă în acest sens (vezi Lecturi 11.2). Pe baza celor cinci biografii ale membrilor familiei Sánchez, reputatul antropolog nord-american avansează ipoteza existenței unei „culturi a sărăciei”, caracteristică celor privați de „cultură cultă”. În afara demonstrației concrete că utilizarea biografiei sociale ca metodă principală în investigarea sociologică nu duce la descriptivism și nu condamnă cercetarea la factologie, lucrarea are și o dublă semnificație metodologică: în primul rând, atrage atenția asupra necesității de îmbinare a datelor cantitative cu cele calitative (a datelor statistice cu informațiile din biografiile sociale) și, în al doilea rând, constituie un ghid de teren pentru alcătuirea biografiilor sociale.

În ultimele trei decenii, pe plan mondial se înregistrează o reorientare a sociologilor spre studiul documentelor neoficiale, în special al biografiilor sociale. Bertrand de Jouvenel atrăgea atenția asupra pericolului de a rămâne doar la o viziune globală a societății oferită de datele statistice, ignorându-se studiile monografice ale familiilor, și, în cadrul lor, schimbările modurilor de viață, perspectivele, aspirațiile membrilor de familie (evidențiate de biografiile sociale). Urmând îndemnul lui Bertrand de Jouvenel (1972), două din colaboratoarele sale, Cécile Bouzitat și Florence Evin, au realizat un număr de șapte monografii de familii, fără preocuparea de reprezentativitate, în cadrul cărora s-a cerut membrilor familiilor anchetate să-și povestească viața. De exemplu, nașterea unui copil într-o familie poate influența mobilitatea socială a părinților. Gândită astfel, demografia se centrează pe *analiza longitudinală a fenomenelor demografice*, nu pe studiul *evenimentelor* îndeosebi, perioada recentă, așa cum a fost ea resimțită prin prisma avantajelor și inconvenientelor sale, și apoi să descrie o săptămână așa cum le-ar fi plăcut să o trăiască (săptămâna ideală). Complementar biografiilor sociale, în studiul amintit s-au utilizat metoda anchetei, pe baza interviului nestructurat, și metoda bugetului de timp, pe baza chestionarului lui Szalai și a „funcției saturniene”, propusă de Bertrand de Jouvenel (1969).

Revirimentul metodei biografiilor sociale a fost marcat de prezentarea la cel de-al IX-lea Congres Mondial de Sociologie (Uppsala, 14-19 august 1978) a unor valoroase studii în care această metodă era utilizată complementar sau ocupa un loc central. A se vedea, de exemplu, studiul sociologului maghiar Kárpáty Zoltán *Worker's Life-History Analyses*. De asemenea, în ultimul timp au început să fie editate valoroase studii privind bazele epistemologice și metodologice ale metodei

biografice (Josef Chalasinski, Jan Szczepański, Martin Kohli, Franco Ferrarotti, Daniel Bertaux), precum și cercetări sociologice și psihosociologice în care metoda biografiilor a fost utilizată în studiul unor procese ca: mobilitatea socială și urbanizarea (Kárpáty Zoltán), migrația internă (Isabelle Bertaux-Wiame), schimbările sociale (Paul Thompson), ca și în studiul unor categorii sociale (Aspasia Ada Camargo).

Howard S. Becker (1986, 105-110) – citat de Ana Rodica Brezeanu Stăiculescu (1995) –, evidențiind funcțiile biografiilor în cercetările socioumane ne ajută să înțelegem de ce în prezent biografia nu mai este privită ca un „material ordinar”. Astfel, biografiile, fără a putea testa ipotezele cauzale, servesc la orientarea teoriei, ajută la formularea unor ipoteze noi legate de domeniile contingente cercetării, permit clarificarea problemelor subiective ale proceselor instituționale, impulsionează investigarea când au fost epuizate analizele cantitative și, în ultimul rând, dar nu cel mai puțin important, ipotezele oferă cunoașterea sensului desfășurării în timp a proceselor sociale. Date fiind aceste funcții, nu este de mirare că după 1980, așa cum remarcă Jean Peneff (1990), metoda biografiilor a constituit tema unui număr însemnat de reuniuni științifice, de trei ori mai numeroase decât pentru oricare altă metodă. Nu este de mirare, în aceste condiții, că metoda biografică s-a perfecționat, conturându-se noi direcții de cercetare.

Ne vom referi, în primul rând, la *genealogiile sociale comparate*. Daniel Bertaux, care a elaborat și experimentat – inclusiv în România (1991-1993) – această modalitate de cercetare, aprecia la o reuniune științifică (Lisabona, 10.11.1991) că „metoda genealogiilor sociale comparate are avantajul abordării calitative, dar și puterea generalizării oferite de ancheta cu chestionar pe eșantioane reprezentative”. Această metodă, aplicată în studiul mobilității sociale în Québec, a pus în evidență strategiile pe termen lung ale familiilor, relația dintre originea socială a familiei și poziția socială a persoanei care își povestește viața, precum și raportul dintre istoria națională și istoria familiei.

Deși mai rafinată, beneficiind de o conceptualizare riguroasă și de o teoretizare adecvată, metoda propusă de Daniel Bertaux se aseamănă foarte mult cu *analiza spițelor de neam* practică de școala sociologică de la București în perioada interbelică.

O altă direcție de dezvoltare a biografiei sociale rezultă din utilizarea ei în analiza demografică. Sub influența filosofiei lui I. Prigogin (1988), Daniel Courceau și Éva Lelievre (1989) au atras atenția asupra faptului că un eveniment familial crește sau scade probabilitatea producerii altor evenimente care pot schimba cursul vieții *demografice* – așa cum remarcă Vladimir Trebici (1989), comentând lucrarea celor doi autori francezi mai sus citați (1989) și relevând valoarea „triplei biografii”, care permite utilizarea metodelor matematice în

analiza „duratei de rămânere“ a indivizilor și colectivităților în diferite stadii de pe traiectoria vieții lor.

În literatura românească de specialitate, metoda biografiei sociale este mai frecvent întâlnită în studiile predominant psihosociologice. De altfel, în această perspectivă s-a și încercat „de a stabili experimental *ce dă și ce nu dă* (metoda biografică) în cunoașterea personalității în contextul (lor) social concret“ (Herseni și colab., 1967). Printre contribuțiile metodologice la studiul sociologic al familiei trebuie semnalat că, încă în 1932, Xenia C. Costa-Foru atrăgea atenția asupra importanței documentelor personale, a biografiilor sociale, în mod deosebit: „A doua sursă de informații pe care o avem la îndemână sunt însemnările ce eventual le-a făcut un membru al familiei mai bătrân, cum de pildă este cazul pe care l-am mai citat, al familiei Codru din Drăguș, care își avea un catastif, o «carte de casă», în care «Eu, Gheorghe Codru, născut în anul 1829» își face o biografie și dă nenumărate informații asupra membrilor și averii familiei lui“. De asemenea, trebuie amintit că în revista *Sociologie românească*, la rubrica *Documente*, au fost publicate autobiografii sau fragmente din biografiile găsite în cercetările de teren. Astfel, în numărul din noiembrie – decembrie 1937 al revistei întâlnim *Povestea lui moș Pelea din Fibiș* (Botez, 1937), în numărul din aprilie – iunie 1939, un fragment din autobiografia unui învățător din Țara Oltului ș.a.m.d.

Într-o perspectivă mai cuprinzătoare, în perioada 1965-1966, un colectiv al secției de psihologie socială de la Institutul de Psihologie, sub conducerea lui Traian Herseni, a aplicat *extensiv* (pe 550 de lucrători din industrie) și *intensiv* (pe două grupe de câte 9 și 10 maiștri) un ghid pentru biografii cuprinzând următorii itemi: date personale, familia părintească și copilăria, pregătirea școlară și profesională, ruta profesională, situația actuală, aspirații, probleme speciale. Pe baza biografiilor orale dirijate (s-a utilizat un chestionar cu 200 de întrebări), au fost identificate etapele evolutive ale omului contemporan: naștere – școală, școală – muncă, muncă – prezent. Trecerea de la o etapă la alta, realizată prin salturi adaptative, impune integrarea școlară, profesională, familială. Școala – întreprinderea – familia marchează „axul vieții“, iar zonele de contact – consideră Traian Herseni – sunt generatoare de probleme psihosociale. Într-adevăr, articulațiile școală – familie, școală – întreprindere, întreprindere – familie constituie tot atâtea momente tensionale pe axul vieții. Centrarea pe un singur element limitează autorealizarea personalității, astfel încât omul contemporan se află mereu în situația de a încerca să armonizeze elementele axului vieții.

Cercetarea psihosociologiei omului contemporan pe baza biografiilor sociale și a altor documente oficiale și neoficiale (situația școlară, caracterizarea de la locul de muncă, aprecierea grupului de muncă, aprecierea psihologului etc.) a pus în evidență valoarea metodei, faptul că utilizând *extensiv* și *intensiv* biografiile sociale putem formula concluzii „care privesc oamenii contemporani în *generalitatea lor*“. Metoda biografiei sociale a fost aplicată cu succes și în studiile de psihologie istorică, „știință care trebuie să preia informațiile despre copil împrăștiate în diferite contexte disciplinare și care, depășind imaginea copilului

unei culturi, să poată înfățișa procesul copilăriei în devenire, în evoluția sa istorică, pe o anumită zonă, în condiții sociale și educative concrete, ținând seama de continuitatea materială și spirituală logică a generațiilor" (Tucicov-Bogdan și Radu, 1972, 39). Deși domeniul psihologiei istorice urmează să fie creat de-abia de aici înainte (Robert Mandrou, 1961), autorii primei schițe de psihologie istorică din literatura noastră de specialitate subliniază că: „Biografiile mai ales furnizează o multitudine de date, fixate pe succesiunea genealogică a diferitelor familii cercetate" (Tucicov-Bogdan și Radu, 1972, 41).

Personal, într-o cercetare sociologică de teren coordonată de Vasile V. Caramelia (1966), am încercat să obținem biografii sociale provocate pentru a aduce lămuriri asupra transformărilor petrecute în procesul de adaptare la munca industrială a foștilor agricultori. Fragmente din biografiile înregistrate au fost reproduse pentru ilustrare într-una din lucrările publicate ulterior.

Pe baza unui ghid de biografii sociale, în 1968/69, studiind relația dintre urbanizare și delincvență, am încercat să identificăm factorii sociali de context (familia, structura de vecinătate, condițiile de viață etc.) responsabili pentru fenomenele de devianță – expresie a inadaptării sociale. Tot în studiul urbanizării, pentru a determina de această dată factorii adaptării industriale, pe baza unui ghid cuprinzând: date despre părinți, casa părintească, localitatea natală, copilăria, munca, stagiul militar, părăsirea satului, stabilirea în oraș, am realizat un număr de 26 de biografii sociale. Ele au fost utilizate, *post factum*, în scopul verificării altor date ale cercetării. De asemenea, autobiografiile sociale ne-au servit ca material ilustrativ, constituind un element de completare a chestionarului, care cuprindea în cea mai mare parte întrebări închise, precodificate.

Lecturi 11.2

OSCAR LEWIS

Autobiografia lui Jesús Sánchez

Pot spune că n-am avut copilărie. M-am născut într-un sătuc sărac din statul Veracruz. Totul era singurătate și tristețe. Un copil din provincie nu are posibilități egale cu ale copiilor din capitală. Tata nu ne-a îngăduit să ne jucăm cu nimeni, nu ne-a cumpărat niciodată jucării, am fost totdeauna singuri. Școala am urmat-o doar un an, când aveam opt sau nouă ani.

Stăteam cu toții într-o cameră, asemănătoare aceleia în care trăiesc astăzi – doar într-o singură cameră. Dormeam toți laolaltă, fiecare în pătuțul lui improvizat din scânduri și lăzi. Dimineața mă sculam și-mi făceam semnul crucii. Îmi spălam fața și gura, apoi aruncam apa. După micul dejun, dacă nu mă trimiteau după lemne, ședeam la umbră. De obicei, luam o machete și o funie și plecam în pădure după vreascuri. Mă întorceam aducând în spate o legătură uriașă. Cu asta m-am ocupat cât am trăit acasă. Am muncit de mic copil. Despre joacă nu știam nimic...

Tata n-a fost un om afectuos sau tandru. Și desigur, ca orice cap de familie, era foarte chibzuit. Niciodată nu se gândea că aveam și noi nevoie de ceva. De fapt, în provincie nici n-aveai pe ce cheltui banii. Acum viața e mai plină, dar pe vremea aceea nu era nimic din toate astea. În fiecare duminică tata ne dădea câțiva centavos de cheltuială. Sunt tot felul de firi pe

lume și nu toți tații își răsfășă copiii. Tata credea că prea multă atenție acordată unui copil îi dăunează. Și eu cred la fel. Dacă-ți răsfășei copilul, n-o să crească și n-o să se dezvolte așa încât să devină independent. Ajunge un fricos.

Mama m-a născut într-un târugușor al cărui nume nu mi-l amintesc. Era o ființă căreia nu-i plăcea să vorbească mult și cu mine (pentru că eram cel mai mic) n-a stat niciodată de vorbă. Era o fire liniștită, o femeie cu suflet mare și mi-a arătat multă afecțiune. Tata era mai aspru, mai bătos, mai energic. Mama era o femeie cinstită și cu bun-simț, corectă în toate, inclusiv în viața de familie. Totuși, părinții mei se certau pentru că tata trăia cu altă femeie și mama era geloasă...

...Mi-a plăcut să muncesc încă de copil. Eram ambițios și voiam să câștig bani ca să-mi cumpăr haine. Vedeam cum câștigă tata cu micile lui afaceri și voiam să întreprind și eu ceva pe cont propriu, nu pe scară largă, dar voiam ca acest ceva să fie făcut cu mâinile mele, nu cu banii tatei. N-am râvnit niciodată la moștenirea tatei, nici decum. Uneori mă gândeam: „Dacă într-o zi voi avea în buzunar ceva bani, vreau ca ei să fie realizați prin propria mea muncă, nu să mi-i fi dat cineva! Vreau să-i câștig cu mâinile aste ale mele“. Și încă ceva, când am plecat de-acasă am știut că, dacă nu muncesc, nu am ce mânca...

...În 30 de ani, am lipsit foarte rar de la serviciu. Mă duc chiar când sunt bolnav. Se pare că pentru mine munca este un fel de leac. Mă face să-mi uit necazurile. Și-mi iubesc munca. Îmi place toată această alergătură și-mi place să stau de vorbă cu preocupății în piață...

...Nu cunosc nimic în afară de muncă și de grija pentru ai mei. Nu merg niciodată la vreo *fiesta* (serbare, petrecere). O singură dată, când locuiam în strada Cuba, câțiva oameni din *vecindad* (conglomerat de locuințe foarte modeste, de cele mai multe ori formate din câte o singură cameră) au făcut o *fiesta* și am dansat și eu puțin. N-am băut mult și m-am dus imediat acasă să mă culc. Pentru mine nu există nici plimbări, nici petreceri, nimic... numai munca și familia mea.

Unde lucrez nu am nici un compadre. Pentru mine prietenia e un lucru serios, o chestiune de respect reciproc. Când am avut nevoie de compadres, am ales oameni mai în vârstă, nu tineri sau colegi de muncă. Tinerii te invită, una-două, la băutură și la alte lucruri. Unii chiar ajung să se omoare între ei, și ăsta e un lucru rău. Când sunt invitat undeva, în general, nu prea mă duc.

Lenore a fost prima femeie din viața mea. Primul copil ne-a murit – o fetiță numită Maria. A murit de pneumonie la câteva zile după naștere. Unii zic că ar fi avut ceva la burță. Următorul a fost Manuel, și eram fericit că am un fiu. Eram chiar mândru că sunt tată. Mă uitam la el ca la un străin. Fiind atât de tânăr, îmi lipsea experiența. Dragostea nu vine cât ai bate din palme, dar am fost totdeauna încântat de copiii mei. Pe vremea aceea trăiam în mizerie. Câștigam numai 80 de centavos pe zi, ceea ce nu era mare lucru. Având copil, Lenore nu putea lucra și simțeam lipsa celor 10 sau 12 pesos câștigați mai înainte de ea. De obicei, cu banii ei asiguram cheltuielile casei.

...Odată, doctorul mi-a spus: „O femeie, ca să fie mulțumită, are nevoie de un soț care s-o îmbrăce, s-o hrănească și s-o drăgostească. Fă asta și vei vedea cum stau lucrurile“. În ceea ce o privește pe Lenore, avea o fire dată naibii și cred că ăsta a fost unul din motivele... ei bine, ar fi putut trăi... dar de... o femeie certărează își îndepărtează bărbatul. Așa stăteau lucrurile când m-am încurcat cu Lupita deși, o știu, nu e modul cel mai corect de a proceda. Nu sunt un tip voinic, dar am avut întotdeauna sângele fierbinte. Asta-i firea mea...

...La noi, în Mexic, dacă iei o femeie cu copil, cum am luat-o eu pe Lenore, femeia de obicei nu se sokoate îndreptățită să protesteze dacă soțul calcă alături. Știe că a greșit. Altfel stau lucrurile dacă nevasta a fost fată și s-a căsătorit și la primărie și la biserică. Are tot dreptul să se plângă. Dar Lenore era năzuroasă. Ei bine, deși am îndurat foarte mult de la ea, n-am abandonat-o. Când ne certam, de obicei plecam de-acasă, dar totdeauna numai pentru câteva zile, pentru că-mi iubeam copiii.

Valoarea și limitele utilizării documentelor personale în cercetarea sociologică. O dată cu utilizarea tot mai frecventă a documentelor personale în cercetarea sociologică (inclusiv psihosociologică) s-a pus problema determinării valorii metodologice a demersului, urmărindu-se totodată stabilirea unor criterii de clasificare și a unor reguli de tratare a informațiilor cuprinse în diferitele documente. Dintre abordările metodologice, în literatura de specialitate sunt de amintit studiile mai vechi ale sociologilor, psihosociologilor și psihologilor: A. R. Burr (1909), A. Ponsonby (1923), E. T. Krueger (1925), E. W. Burgess (1930), S. A. Stouffer (1930), J. Dollard (1935), G. Murphy, L. B. Murphy și T. M. Newcomb (1937), D. P. Cartwright și J. P. French (1939), H. Blumer (1939), A. L. Baldwin (1940), G. W. Allport (1942), R. C. Angell (1945), C. Kluckhohn (1945), H. T. Abel (1947).

În a doua jumătate a secolului nostru, analiza informației sociale cuprinse în documente, în special în biografiile sociale, constituie obiectul unor capitole distincte în manualele și tratatele de metode și tehnici de cercetare sociologică. Contribuții metodologice recunoscute au adus în acest domeniu Leon Festinger și Daniel Katz (1953), Jan Szczepański (1960), Matilda W. Riley (1963), Norman K. Denzin (1970), D. G. Mandelbaum (1973), Daniel Bertaux (1980) ș.a.

După opinia noastră, orice discuție despre valoarea și limitele utilizării documentelor personale în cercetarea sociologică trebuie să pornească de la definirea generală a documentelor ca „urme“ ale faptelor sociale, ca reflectare de natură ideală sau materială a faptelor, fenomenelor și proceselor sociale. În același timp, trebuie avută în vedere specificul fiecărui tip de document, ca și modalitatea particulară de realizare a lor. Foarte general spus, valoarea documentelor pentru cercetarea sociologică constă în aceea că studiindu-le putem reconstitui faptele sociale. Documentele personale rămân totuși doar o reflectare a faptelor și proceselor sociale. Ca atare, studiul lor are, într-un anume sens, aceeași valoare și aceleași limite ca și interviul sau chestionarul. Firește, nu se identifică cu procedeele de anchetă, dar se apropie mult de interviu și chestionar, mai ales dacă avem în vedere biografiile provocate, realizate pe baza unui ghid. Informația conținută în documentele personale este, de regulă, mai bogată decât cea obținută cu ajutorul anchetei pe bază de chestionar sau interviu. Calitativ, nu diferă însă prea mult. În fond, autenticitatea celor declarate în anchetă sau consemnate în documentele personale rămâne problema principală.

Dacă este legitim să cercetăm de ce răspund oamenii în anchetele sociologice, tot atât de justificat ne putem întreba: ce-i determină pe oameni să fixeze în însemnări zilnice, scrisori, jurnale intime sau autobiografii experiența lor de viață? Ce încredere putem avea în obiectivitatea reflectării în documentele personale a faptelor, fenomenelor și proceselor sociale? Ce îi îndeamnă pe unii să prezinte cercetătorilor documentele lor personale, în timp ce alții nu le cedează nici contra unor recompense pecuniare deloc neglijabile?

Gordon W. Allport (1942) sistematizează astfel motivele pentru care oamenii scriu documente personale: pentru autojustificare, din egotism, cu intenția de a se prezenta într-o lumină favorabilă, din dorința de a pune în ordine propria viață, în scop estetic, în vederea găsirii unei perspective sigure în viață, pentru autoexplicarea conflictelor trăite, din motive pecuniare, cu intenția de a le publica, la cererea expresă a cercetătorilor sau a oficialităților, spre a găsi „mântuirea” sau pentru a facilita reintegrarea în societate, cu scop științific, spre a servi ca exemplu celorlalți sau din dorința de a-și asigura „nemurirea”, știut fiind că „uitarea este a doua moarte”.

Data fiind gama largă a motivelor ce-i determină pe oameni să scrie jurnale, autobiografii etc., totdeauna trebuie verificată obiectivitatea documentelor personale. Deformarea relatării întâmplărilor trăite poate fi voluntară – în cazul documentelor realizate cu intenția de a fi publicate, de exemplu –, dar și involuntară (exhibiționism, trăiri conflictuale). Luând în considerare tocmai capacitatea individului de a reflecta realitatea, E. T. Krueger (1925) clasifică autobiografiile în patru categorii: confesiuni ale persoanelor psihic dezorganizate, cu complexe de inferioritate etc.; autobiografii egotistice, în care se acordă propriei personalități o importanță exagerată; autobiografii științifice, scrise cu intenția deliberată de a descrie și analiza în mod obiectiv ceea ce autorul lor a simțit și a făcut; autobiografii naive, la nivelul simțului comun, ce conțin aprecieri referitoare la experiența de viață a celor care le realizează. Desigur, documentele realizate de persoane cu tare psihice, ca și documentele egotistice sunt utilizabile în primul rând în psihologie, mai puțin în cercetarea sociologică. Documentele științifice realizate, încercarea de analiză obiectivă a vieții sociale și a propriei persoane sunt de cel mai mare interes pentru sociolog. Memoriile, jurnalele, însemnările și amintirile unor personalități sociale pot arunca o lumină asupra realităților inaccesibile direct experienței cercetătorului. Documente cu o reală valoare științifică poate realiza orice persoană instruită, cu condiția de a se limita la propria experiență de viață, semnalând rolul pe care l-a jucat în desfășurarea evenimentelor relatate, diferențiind între faptele petrecute și opinia despre ele, între atitudinea de moment și atitudinea din timpul consemnării experienței trecute. În acest sens, Gordon W. Allport atrăgea atenția asupra necesității de a face distincție între modul de înregistrare a experienței de viață și modul de interpretare a acestei experiențe. Interpretarea poate fi făcută la nivelul simțului comun („populară, convențională”), poate fi suprasimplificată sau realizată științific.

În afara limitelor legate de calitatea de observator spontan a autorului documentelor personale, pentru utilizarea lor adecvată în cercetarea sociologică trebuie depășite dificultățile generate de raritatea descoperirii unor documente personale chiar la subiecții investigați și care acceptă să le cedeze spre studiu. Dificultatea colecționării unui număr suficient de mare de autobiografii este

dublată de faptul că cei care realizează astfel de documente nu sunt reprezentativi pentru ansamblul populației. Chiar dacă eșantionul biografiilor spontane ar corespunde ca volum, ca structură, el nu ar fi deloc reprezentativ, deoarece – așa cum arătau Gardner Murphy, Loys B. Murphy și Theodore M. Newcomb (1937) – de regulă persoanele frustrate sunt cele care „pun pe hârtie” problemele lor de viață. De asemenea, elaborează spontan documente personale în special cei care au înclinații literare, „fascinația stilului” prevalând adesea asupra sincerității mărturiei (H. W. Gruhle, 1928).

Pe de altă parte, descoperirea unor autobiografii spontane, a unor jurnale intime, autobiografii etc. ridică problema cunoașterii exacte a contextului în care respectivele documente personale au fost realizate. De la o epocă la alta, conținutul documentelor personale suferă schimbări substanțiale. Dacă avem în vedere scrisorile, cu siguranță că într-un fel comunicau oamenii prin intermediul lor înaintea răspândirii telefonului și în cu totul altfel comunică azi. Introducerea televiziunii a schimbat și mai mult conținutul corespondenței dintre oamenii aflați la sute și mii de kilometri depărtare. Apoi, punerea la dispoziție de către cei investigați a unor scrisori nu rezolvă decât parțial problema; aflăm doar o parte a comunicării (scrisorile primite, cele expediate rămânând, de regulă, necunoscute cercetătorului). Așa cum un răspuns la un chestionar nu poate fi corect interpretat decât prin prisma întrebării care l-a provocat, tot astfel o scrisoare – ca document personal în cercetarea sociologică – trebuie să fie integrată sistemului de comunicare. Trebuie avută în vedere „diada”, nu numai individul. Însemnările zilnice, jurnalele intime sunt greu de colecționat în număr satisfăcător și, mai totdeauna, lacunar redactate. Cercetătorul încearcă să umple lacunele din text, ceea ce – așa cum remarcă Madeleine Grawitz (1972, 573) – constituie o potențială sursă de eroare. Biografiile provocate tind să înlăture unele neajunsuri din utilizarea documentelor personale în cercetarea sociologică: pot fi adunate suficient de multe autobiografii (metoda concursurilor s-a dovedit a fi fructuoasă), există garanția că înregistrăm experiența de viață chiar a persoanei care ne interesează (în cazul autobiografiilor vorbite), putem afla informații complete în raport cu obiectul cercetării (mai ales, prin utilizarea ghidului pentru biografiile sociale). Este adevărat că biografiile provocate – așa cum remarcă Gordon W. Allport (1942) – își pierd caracterul de document spontan, fapt ce limitează, dar nu exclude, posibilitatea utilizării lor în cunoașterea vieții sociale, a relației individ/societate.

Biografiile sociale, ca și celelalte documente personale, de altfel, pot fi valorificate în cercetarea sociologică în multiple moduri: ca bază intuitivă, pentru elaborarea ipotezelor, ca material ilustrativ, pentru verificarea ipotezelor, pentru înțelegerea concretă a motivației sociopsihologice, pentru orientarea cercetării spre alte teme (Robert C. Angell, 1945). În funcție de modul de valorificare, documentele personale vor fi utilizate ca sursă principală de informații sau,

complementar, alături de alte metode și tehnici. Ele pot fi recoltate în faza inițială cercetării sau într-o etapă mai târzie. În orice caz, nu multe sunt temele de cercetare sociologică care să excludă utilizarea documentelor personale. De aici și îndemnul de a apela mai stăruitor la studiul documentelor personale, firește, într-o perspectivă teoretică integratoare.

Herbert G. Blumer (1939) atrăgea atenția asupra unor cerințe metodologice ce trebuie satisfăcute de orice cercetare bazată pe studiul documentelor personale: reprezentativitatea, adecvarea la tema de cercetare, reliabilitatea (fidelitatea) și validitatea. Susținând că documentele personale au importanță pentru știință doar dacă există într-un număr suficient de mare, Herbert Blumer pierde din vedere aspectul calitativ și reduce polivalența funcțiilor îndeplinite de documentele personale, reținând doar pe cea de verificare a ipotezelor cauzale. O poziție asemănătoare este susținută și de Samuel A. Stouffer, care apreciază că este posibil, deși neeconomic, să se trateze cantitativ documentele personale. Chestionarul, afirmă coordonatorul lucrării *The American Soldier* (1949), conduce la aceleași rezultate, dar este mai convenabil de aplicat. Cercetând reliabilitatea și validitatea utilizării documentelor personale, Samuel A. Stouffer găsește o corelație ridicată (+ 0,81) între autobiografii și scalele de atitudine.

Comentând lucrarea *The Polish Peasant in Europe and America*, Gordon W. Allport (1942) aprecia că fiind o expresie a „entuziasmului” autorilor afirmația că documentele personale „constituie tipul perfect de material sociologic”, că dacă științele sociale folosesc și alte materiale aceasta se datorează numai faptului că în practică se întâlnesc dificultăți în colectarea rapidă a unui număr suficient de astfel de documente [biografii] care să acopere totalitatea problemelor cercetate. Accentuarea dificultăților legate de colectarea unui număr suficient de mare de autobiografii în vederea obținerii reprezentativității trădează menținerea acestei surse de informare în limitele metodologiei anchetelor.

În prezent se conturează o nouă perspectivă: utilizarea biografiei sociale ca alternativă metodologică, nu doar ca sursă de informare. Lucrările coordonate de Daniel Bertaux sunt ilustrative în acest sens (1980, 1997). Grupul de studiu al abordării biografice în sociologie, care din 1976 organizează reuniuni anuale la Maison des Sciences de l'Homme (Paris), propune nu numai perfecționarea tehnicilor de înregistrare și de valorificare a biografiilor sociale, ci și experimentarea unui nou demers metodologic (abordarea biografică). Care sunt premisele noii orientări metodologice? Respingând filosofia neopozitivistă pe care se bazează concepția dominantă în sociologie, potrivit căreia teoria sociologică nu ar fi decât relația cantitativă dintre variabilele anchetelor cu chestionar, prin abordarea biografică se oferă posibilitatea construirii unei etnosociologii dialectice, istorice și concrete, fondată pe bogăția experienței umane. „Obiectul de studiu al sociologiei nu îl constituie sociostructura, ci evoluția istorică a societății.

Positivismul este responsabil de divorțul dintre nivelul teoretic și empiric în sociologie“ (Bertaux, 1981, 37).

Abordarea biografică reîvestește omul cu atributul de „măsură a tuturor lucrurilor“, denunțând mitul științificității sociologice care, sub pretextul obiectivității, „reifică ceea ce e viu, structurează ceea ce e luptă și contradicție, consideră stabil și fix ceea ce e istoric“ (Morin, 1980, 313). În cercetarea sociologică empirică este reintrodusă dimensiunea temporală, utilizarea autobiografiilor permițând relevarea proceselor socioistorice în desfășurarea lor. Față de empirismul cantitativ grosier al anchetelor pe bază de chestionar, față de agregarea de date, reprezentând o secțiune transversală în care toate referințele temporale și personale sunt eliminate, autobiografia (fr. *recit de vie*) oferă informații care prin natura lor formează o totalitate coerentă și bogată în experiența socială reală. Aceasta stimulează imaginația sociologică, în comparație cu prelucrarea răspunsurilor preformulate la întrebările închise din chestionar (Thompson, 1980, 250). În același sens, Daniel Bertaux nota că, astfel, în cercetarea sociologică se investește un maximum de reflecție teoretică și un minimum de proceduri și tehnici. Câteva aspecte privind tehnica biografiilor sociale se impun, totuși, a fi relevate.

După opinia noastră, rămâne încă neclarificată problema numărului de autobiografii necesare în studiul sociologic. Se pot realiza studii de certă valoare științifică utilizându-se o singură autobiografie, mai multe biografii juxtapuse, sau mai multe biografii recoltate dintr-un mediu omogen. Deci, nu numărul contează, ci atingerea *punctului de saturație*. „Saturarea este fenomenul prin care, după un număr de convorbiri (biografii sau nu) cercetătorul sau echipa de cercetare au impresia că nu mai obțin nimic nou în ceea ce privește obiectul cercetării“ (Bertaux, 1980, 205). Ca și în cazul anchetelor pe bază de chestionar, în care, dacă la un eșantion reprezentativ se mai adaugă suplimentar câteva zeci sau sute de interviuri, valoarea de adevăr a concluziilor rămâne neschimbată, tot astfel în abordarea biografică depășirea punctului de saturație nu aduce nimic nou sub raportul cunoașterii. De altfel, prin abordarea biografică în cercetarea sociologică nu se urmărește obținerea „representativității morfologice“ a unităților sociale, ci asigurarea nivelului de reprezentativitate a „relațiilor sociostructurale“ (Bertaux, 1981, 37). Cum ne dăm însă seama că punctul de saturație a fost atins? Pentru eșantionare există formule de calcul ce și-au dovedit valabilitatea; pentru determinarea punctului de saturație ne slujim încă de intuiție, de capacitatea cercetătorului de a-și reprezenta obiectul investigației. Subiectivitatea cercetătorului devine astfel principiu metodologic în abordarea biografică. În aceasta rezidă – după opinia noastră – slăbiciunea noului demers de investigare.

Tot din perspectiva tehnicii de investigare, abordarea biografică ridică o serie de probleme legate de procedeul de intervievare (directiv sau nondirectiv), de modalitatea de transcriere a relatărilor ș.a.m.d. Nu sunt propuse principii noi,

tehnica autobiografiilor rămânând, în ansamblu, aceeași. Se menționează totuși faptul că autobiografiile publicate au în realitate totdeauna nu un singur autor, ci doi: naratorul și cercetătorul (Maurice Catani, 1975). Observația are, fără îndoială, relevanță metodologică, subliniind rolul investigatorului, care dintr-o evocare de „scene de viață” face o „autobiografie”.

Lecturi 11.3

ILIE LUPAN

Studenții anilor de foamete povestesc...

După ce, grație restructurării, au fost detabuizate multe teme, printre care și cea a foametei din 1946-47, erau de așteptat intervenții publicistice din partea istoriografilor din republică, întrucât, se știe dumnealor au datorii față de popor, căci i-au scris istoria cum le-a dictat marele impostor, istorie care a ajuns de ocară și căreia poetul nu i-a zis altfel decât „târă”.

Deocamdată, se pare că unicul istoric din Moldova, care a abordat tema foametei din '46-47, în mod onest și cu înalt profesionalism, este Ion Țurcanu, candidat în științe. „Tăinuirea istoriei, ca și croirea ei arbitrară, prin ordin sau cu pana, sunt delictе ce nu încep în nici un cod penal imaginabil de gândirea juridică din totdeauna”, – scrie I. Țurcanu în articolul „Un crâmpei de istorie zbuciumată” (Orizontul, 1988). Autorul mai menționează că „un serios studiu istoric nu se face fluierând și, în orice caz, nu tot atât de ușor ca un articol publicistic; rescrierea istoriei nu e totuna cu recopiarea ei, ci o reconsiderare, retrăirea trecutului. Dar, în al doilea rând, nu e mai puțin adevărat că în republică nu se prea găsesc istorici ce s-ar grăbi să trăiască din nou zdruncinul istoric al seminției din care descind. Ei nu prea sunt deprinși să privească în trecut cu ochii profesionistului și ai slujitorului interesului obșteșc”. Ion Țurcanu a făcut, pe baza presei timpului, o analiză profundă a situației țărănimii din republică în timpul secetei și foametei, a dat o apreciere obiectivă cauzelor ce au declanșat tragedia poporului nostru în perioada postbelică. Ceilalți istorici tac deocamdată.

La 8 august 1987 ziarele *Sovetscaia Moldavia* și *Moldova Socialistă* (apoi și celelalte gazete republicane) publică articolul *Adevărul despre seceta din anii 1945-1946 din Moldova*, semnat de V. Isac, directorul Institutului de Istorie a Partidului de pe lângă C. C. al P. C. al Moldovei, candidat în științe istorice, și de D. Șemiakov, șeful catedrei de istorie a P. C. U. S. a Universității de stat din Moldova, doctor în științe istorice. Chiar titlul articolului sus-pomenit vrea să ne spună că acesta e purul adevăr despre anii '46-'47 și cu asta, basta! Am terminat discuția (de altfel, același lucru se poate spune și despre rubrica revistei *Orizontul* – rubrică ce găzduiește articole foarte veridice și convingătoare – dar dacă se strecoară vreo greșeală, vreo inexactitate, rezultă că adevărul nu mai este întreg?).

După ce a apărut prezentul articol în revista *Orizontul*, un colaborator al Institutului de istorie a partidului mi-a reproșat că articolul *Adevărul despre seceta din anii 1945-1946 din Moldova* nu reflectă întru totul atitudinea lui V. Isac față de tragedia din 1946-1947. Că, chipurile, autorii au scris, în articolul lor, și despre secetă, și despre foamete, despre victimele ei. Dar, cică, fostul șef al secției ideologice a C. C. al P. C. M. a scos din articol rândurile ce spuneau adevărul. Iar titlul articolului a fost schimbat de redacția ziarului *Sovetscaia Moldavia*. Și apoi, mi-a mai zis istoricul, V. Isac a luat o atitudine onestă în problema foametei la „Masa rotundă” a redacțiilor gazetelor *Moldova Socialistă* și *Sovetscaia Moldavia* la sus-numitul institut (S.S.M. din 4 august 1988).

Le amintim tovarășilor vizați că nimeni nu are dreptul să schimbe nici o virgulă fără consimțământul autorului, nemaivorbind de gânduri, idei principale. Iar cititorul, inclusiv noi, nu am putut judeca decât după cele publicate în articolul în cauză.

Cât privește „Masa rotundă“, recunoaștem că am scăpat din vedere publicația din 4 august 1988, a fost o greșeală. Iată ce spunea, printre altele V. Isac la acea „Masă rotundă“: „Astăzi, pe măsura acumulării de materiale și fapte suplimentare, se poate vorbi ceva mai concret despre consecințele principale ale secetei și foametei, care au secerat mii de vieți omenești...“

Acestea fiind spus, ne cerem scuze de la autorii vizați, precum și de la cititori, dat fiind faptul că prin neatenția noastră am dat prilej de a fi acuzați de lipsă de obiectivitate. Considerăm, totodată, că prin prezenta notă ne-am reparat greșeala, incomparabilă, de altfel, cu „greșelile“ comise cu bună știință de anumiți „savanți“. (N.n. – I. L.)

În articolul sus-numit, accentul se pune pe secetă, pe calamitățile războiului, dar nu se spune nici un cuvânt despre victimele foametei organizate. În raportul „Scriitorul și destinele limbii materne“, prezentat la plenara scriitorilor din Moldova din 16 noiembrie 1988, Vladimir Beșleagă aduce cifra de 350 000 – numărul oamenilor morți de foame. Un alt scriitor mi-a numit o cifră mult mai mare. Numărul exact nu îl știm deocamdată, iar statisticile tac.

Se zice că statistica e nepărtinitoare. Cât de obiectivă poate fi statistica noastră, ne-am convins cu toții. V. Isac și D. Șemiakov se bazează pe date statistice, scriind că în conformitate cu hotărârea Consiliului de Miniștri din 19 august 1946, „republicii i s-a dat din fondul unional ca împrumut fără dobândă 1,5 milioane de puduri de cereale, inclusiv țărănilor din raioanele de pe malul drept al Nistrului – peste 1,2 milioane de puduri. Afară de aceasta, republicii i s-au eliberat 4100 tone de pâine comercială, precum și 47 mii tone de cereale pentru semănatul de toamnă“. Toate bune, parcă (să admitem că cifrele citate mai sus sunt juste, deși nu există domeniu din viața republicii în care nu s-au făcut mistificări, și aceasta, adică istoria, nu e o excepție), dar am vrea să știm de ce nu ne spun autorii câte milioane de puduri de cereale au fost rechiziționate (mai corect – luate) de către stat de la țărani care și așa duceau lipsuri? Dacă aveți puțină răbdare, și facem câteva simple calcule matematice. Împărțim cele 1,5 milioane de puduri de cereale ca „împrumut fără dobândă“ la numărul de locuitori ai republicii și aflăm că fiecare îi revine ceva mai mult de jumătate de pud – 9-10 kilograme. Mai adăugăm aici cele 4100 tone de pâine comercială – cam câte două pâini de căciulă (cu condiția ca pâinea să nu cântărească mai mult de 800 de grame). Cele 47 de mii tone de cereale pentru semănatul de toamnă ar însemna că fiecărei familii de cinci persoane îi revin în medie câte aproximativ o sută de kilograme de grăunțe de sămânță (dar numai câte un centner de pâine s-a rechiziționat de la fiecare gospodărie țărănească?). Interesant, cam cât poate trăi un om cu vreo zece kilograme de pâine (ajutorul) după ce i s-a luat și cenușa din vatră? Mai ales că aceste ajutoare au sosit după ce s-au stins de foame zeci și zeci de mii de oameni. Adevărul nu poate fi restabilit în întregime până când nu vom afla cât s-a cărat din Moldova până a ajunge să fie „ajutată“. Jumătate de adevăr nu e decât aceeași minciună întoarsă pe altă parte.

Autorii mai citează din presa vremii, deși nici presa nu era prea obiectivă atunci, că n-a fost foamete, au fost doar greutăți pe care statul ne-a ajutat să le învingem cu brio: „Fosta argată H. S. Belcevicina, amintindu-și cum partidul și guvernul au salvat sute de săraci și mijlocași din satul Tvardița, raionul Ciadîr-Lunga, de la foamete în anii 1946-1947, scria în gazeta *Sovetskaia Moldavia* de la 7 martie 1948: „Seceta a nimicit sămânțurile și se apropia o iarnă a unui an de foamete... În sat au fost aduse cereale de sămânță și pâine. Poporul a fost salvat de la foamete...“. Ați sesizat? Cât de simplu s-a rezolvat totul! În sat au fost aduse cereale de sămânță și pâine, și poporul a fost salvat. Vasăzică, și atunci se credea, cum mai cred unii și acum, vorba lui Druță, că „poporul e anume acolo, la Drochia, de pildă“, sau la Tvardița, sau în altă parte...

Firește, o asemenea abordare, unilaterală și tendențioasă a problemei, nu poate oglindi adevărata situație din republică în anii 1946-'47. Scriitorii și ziariștii erau învinuiți nu demult de subiectivism, de exagerări în reflectarea perioadei date, de incompetență și de câte și mai câte. Documentele de arhivă ar putea arunca lumină asupra chestiunii în cauză. Dar, deocamdată, cei care vor să scrie despre foamete folosind documente de arhivă nu au acces la ele, iar cei care dispun de aceste documente nu vor sau nu pot să scrie. Lucrul acesta l-am auzit chiar de la un istoric.

Întrucât nu ne putem potoli setea de informații documentare despre anii grei de după război, am apelat la ajutorul unor cunoscuți intelectuali din republică care, în timpul foametei, erau studenți și pe care nu cred să aibă cineva motive să-i bănuiască de subiectivism. Deși nici ei nu dispun de date statistice, mărturiile dumealor sunt adevărate documente ce nu trebuie neglijate. Totodată, îmi dau bine seama că modestele mele notițe nicicum nu pot substitui serioasele investigații ale istoricilor onești, ale căror scrieri sunt așteptate de cititori. Oricum, mi-am zis, să facem fiecare ce putem, să nu mai rămână spații albe măcar pentru generațiile care vin.

Ion Osadcenco, doctor în filologie, profesor universitar, lucrător emerit al școlii superioare din R.S.S.M., membru al Uniunii Scriitorilor din URSS: „Până a-ți vorbi despre primii ani de studenție, care au coincis cu anii grei de foamete, trebuie să-ți spun de unde m-am pornit și cum am ajuns la Chișinău. În 1942 am absolvit gimnaziul „Ion Voievod“ din Cahul, apoi m-am înscris la liceul „Codreanu“ din Bîrlad, unde am urmat clasele a cincea și a șasea. După eliberare, făcând cursurile de învățători, de o lună, am lucrat ca șef de școală primară în satul Vîlcova, Sovietul sătesc Crihana Veche, din octombrie 1944 până la 1 august 1945. Pe urmă m-a sfătuit cineva: „Măi băiete, du-te și învață“. Am predat școala unui talentat învățător – Fănică Chiriloaie, din Vadul lui Isac. Am fost primit în clasa a 10-a la Școala nr. 2 din Cahul. În '46, când s-au deschis cursurile Universității din Chișinău, am avut norocul să fiu printre primii ei studenți. Eram opt cahuleni, studenți universitari la filologie, chimie, matematică: Chirică Arseni, ulterior candidat în științe fizico-matematice (decedat prematur), Nina Capela, viitoare învățătoare de limba moldovenească la Școala pedagogică din Cahul, Margareta Butnaru, Maria Comerzan, Mița Sirbu, Nuța Uzun (deportată), Șeli Lehtman, învățătoare de istorie la Strășeni, azi pensionară, și eu. Fetele au studiat până prin noiembrie, apoi au părăsit Universitatea și au plecat acasă, căci în capitală foametea cosea în stânga și în dreapta. Prin '46-'47 la Chișinău vedeam deseori oameni morți pe străzi, cârduri de înfometați strânși grămadă, cerșetori. Căminul nostru se afla pe strada Haralampievskaja nr. 26, azi Ștefan cel Mare – într-o casă reparată în grabă, fără geamuri. Dormeam jos la podea. Mare ne-a fost bucuria, când, în decembrie 1946, ni s-au adus huse de saltele, și toți studenții ne-am dus la bariera Sculenilor să luăm paie pentru saltele.

Țin minte că în momentele grele ale vieții studențești eram mereu în căutare de hrană ori de vreun câștig cât de mic pentru întreținere. Odată am găsit în podul blocului 2 al Universității niște potcoave. Le-am pus într-o torbă, împreună cu Pavel Dimitriu, le-am dus la piață și le-am vândut unui fierar. Am luat pe potcoave o mie de ruble; ne-am întreținut cu banii ăștia vreo două săptămâni. Când ne ridicam de la piață pe strada Bulgară, pe pragul unui magazin închis am văzut un sugaci părăsit de mamă.

Când cineva vindea pâine, se adunau mulți înfometați. Câte unul încerca să fure, numai să mănânce o bucățică de pâine. Când cumpăram o pâine, mă uitam în toate părțile să nu mi-o ia cineva. Acolo unde era pâine, erau și bătaii.

Uneori, urcând la etajul doi în blocul 1 al Universității, mă opream la mijlocul scării să-mi trag sufletul și îmi părea că n-o să mai ajung în auditoriu.

La Universitate ni se dădeau cartele pentru 600 de grame de pâine pe zi, ca și slujbașilor. La amiază ne dădeau ca hrană un borș că puteai să-ți faci freza în el – era ca oglinda. Prizonierii

nenți care lucrau la înălțarea clădirii Judecătorei Supreme erau hrăniți de trei ori pe zi, noi – o singură dată. Fiecare avea ceaunașul și lingura lui, ca la armată. Îi aveam colegi de grupă pe Igor Crețu, Ion Mocreac, regretatul Ion Vasilenko, Baca Deleanu, Alexei Marinat, Mihail Ianover, Efim Levit, șef de grupă. Cei mai săraci eram eu și Ianover. Marinat era lider sindical, el m-a ajutat cu câteva bonuri comerciale, salvându-mă de la moarte. Parcă îl văd, ofițer demobilizat, în uniformă, vorbind în fața grupei: „Stați, măi, între noi este unul dintre cei mai săraci – Ionel Osadenco. Unii din voi veniți aici cu pâine și unt, cu cârnaț, și parcă nu vedeți că cineva moare de foame. Barem mâncați ce aveți, să nu vă vadă toată lumea, mai ales cei flămânzi. Ar trebui să-l ajutăm. Eu zic să-i dăm bonul ăsta pentru îmbrăcăminte lui Ionel...”. Hainele celea le-am vândut și am cumpărat pâine. Pe urmă Marinat a dispărut dintre noi...

Prin decembrie '46 am mai obținut o cartelă de la un coleg de Universitate, fecior de popă, care trăia bine și m-a rugat să-i fac conspecte. I-am făcut vreo 500 de pagini de conspecte. Mi-a dat o cartelă. În loc de 600 grame de pâine aveam un kilogram 200 grame pe zi. Puteam vinde 300 grame de pâine, ca să cumpăr altceva.

Mureau de foame nu numai studenți, ci și profesori. În martie 1947 a murit de foame profesorul nostru de latină Pavel Arefievici Lotoșki, om de o vastă cultură. Cunoștea limbile greacă, latină, rusă, română, franceză, ebraică ș. a. S-a stins de foame și a fost plâns de toți iubii săi studenți.

După ce a murit profesorul Lotoșki, ni s-a mai îmbunătățit întrucâtva rația. Ni se aducea o dată pe zi arpacaș. Stăteam la etajul doi în sala de festivități, la fereastră, cu cartea în mână și pândeam când vine bufietierul Liova cu cazanul cu cașă. Noi îi săream înainte, ridicam cazanul, îl ajutam la împărțit cașă.

De multe ori ne trezeam dimineța, pe la orele patru-cinci, colegii de cameră, și ne duceam împreună să prindem rând unde se vindea pâine comercială. Ne sprijineam unul pe altul, să nu cădem din picioare de slabi ce eram. Trebuia să reușim până la ora 9, la începerea cursurilor.

În martie 1947, la cămin s-au îmbolnăvit vreo treizeci de persoane de tifos exantematic, unii dintre ei au murit. Printre cei internați în spital au fost și bunii mei prieteni cu care împărțeam bucuriile și durerile – frații gemeni Moscalenco. Îi porecleam Sinus și Cosinus. Cinci ani am stat cu ei într-o cameră, dar mai că nu-i puteam deosebi, atât de mult semănau. Erau firi comunicative, gata oricând să-ți sară în ajutor. După ce s-au vindecat de tifos, i-am adus acasă. Aveau o poftă de mâncare de lup. Unul din ei mi-a zis: „Măi Ionică, așa mi-e de foame, încât ți-aș mânca urechile. Noi avem de rezolvat probleme, tu ai puțin de citit, du-te și caută mâncare...”.

În '47 am prezentat povestirea „O noapte de august” la concursul republican anunțat de Uniunea Scriitorilor. Am luat un premiu de 1000 de ruble. Și asta m-a ajutat, m-a salvat de la foame.

În februarie 1947, trei studenți eminenți am fost ajutați de sindicatul universitar să plecăm la sanatoriul „Vorzel” de lângă Kiev. Împreună cu mine a mers și Sviatoslav Moscalenco. Acolo ne-am întremat, ne-am revenit și apoi am început noul semestru cu mai multă putere de muncă.

Calvarul prin care ne-a fost dat să trecem nu poate fi descris în câteva pagini, dar cred că ai înțeles, ai sesizat esențialul. Generația noastră este o generație de sacrificiu. Noi am știut să muncim, să studiem, să ne respectăm unii pe alții, păstrându-ne demnitatea. În felul acesta îi învățăm și pe cei din generația de azi. Ceea ce am obținut, am obținut prin muncă, veșnic fiind însetați de cunoștințe.

Cât despre istoricii care scriu că n-a fost foamete în Moldova în 1946-1947 și că n-au fost victime – ei mint cu nerușinare, ți-o spun eu, care am simțit pe pielea mea ce înseamnă foametea”.

Vsevolod Moscalenco, academician: „În iarna anilor 1946-47 eram înregistrat ca distrofic, primeam câte o strachină de supă de arpacaș. Trebuia să mă duc la cantina de pe strada Sverdlov, dar nu puteam să mă deplasez singur, mă duceam sprijinit de umărul lui Ionel Osadenco. Deși ne venea foarte greu și eram apăsați de o stare chinuitoare, niciodată nu mi-a trecut prin cap să părăsesc studiile.

Uneori vindeam pâinea ce ni se cuvenea și cumpăram casă, care era mai ieftină.

Noi, cei de la fizică și matematică, nu puteam lipsi de la ore, căci dacă pierdeai o oră de curs rămâneai în urmă. Cât a lipsit fratele, fiind bolnav, a trebuit să-i fiu și profesor, să-i explic materia. Când lipseam eu, el mă ajuta... Ionică Osadenco era mai liber, făcea de serviciu și numai ce-l vedeai că deschide ușa sălii, băga capul crețos și șoptea: „Casă!“. Acesta era semnalul. Din anii de foamete mi-a rămas în memorie dorința cumplită de a studia.

În primăvara lui '47 am făcut niște economii, am hotărât să plecăm la Orhei să-i ducem mamei o bucată de pâine, că era între viață și moarte. Da' era un glod, că pe drumurile desfundate puteau circula numai tancurile și camioanele grele. Am stat la marginea Chișinăului, împreună cu fratele, o zi întreagă, dar n-am putut pleca.

În timpul foametei am avut mare noroc de cartelă, de cele 600 grame de pâine pe zi. Dar câți au murit de foame în sate! Conducerea de atunci a republicii poartă vina pentru victimele foametei. Aș dori ca țara, republica să aibă noroc de conducători deștepți, să fie respectate drepturile constituționale ale omului, dar nu cum s-a făcut în '46-'47, când mulți sus-puși se gândeau la propria carieră. Nu ca să aibă grijă de prosperitatea poporului, ci nu le păsa de existența lui“.

Efim Levit, istoric și critic literar: „Din primele zile ale războiului m-am aflat pe front. Războiul l-am terminat la Praga. Când veneam, în vara anului 1946, acasă cu trenul, pe la Cernăuți a început să se schimbe priveliștea în mod contrastant. Lângă Cernăuți erau câmpuri verzi de secară, dar pe la Briceni și mai încoace câmpurile erau vlăguite, arse...“

Familia mea s-a stins din viață în timpul războiului, nici nu știu unde au fost înmormântați părinții. Am rămas fără familie, fără casă. M-am acuiat la o verișoară.

Foametea am prins s-o simțim spre toamna lui '46, când au dispărut legumele, fructele. La oraș, de bine, de rău, mai puneam câte ceva drept inimă, aveam o cantină la Universitate. Dar la sat era jale. Mureau de foame nu numai la țară, ci și la oraș. Lotoțki a fost un om de o cultură clasică. A predat latina și greaca la seminarul teologic din Chișinău la începutul secolului. A murit de foame în primăvara anului 1947. După ce a murit Lotoțki, am mai fost ajutați. S-a deschis un bufet unde se vindeau tartine la prețuri comerciale. Prin februarie-martie 1947 a prins să se vândă și pâine comercială.

Fiecare se descurca cum putea. Aveam un coleg, fecior de preot, de la Leova. Nu cunoștea limba rusă și eu îi traduceam conșpectele în rusește, pentru asta îmi plătea. Dar banii erau devalorizați, o pâine costa vreo 200 de ruble la piață. Mai făcusem niște magiun de prune, în vara lui '46, aveam câteva borcane de grăsime... Am răsuflat ușurat în iunie 1947, când a apărut varza timpurie.

Situația la țară era cu mult mai deplorabilă. Auzeam noi ce se întâmplă acolo, fiindcă mulți studenți erau de la sate... L-am avut coleg la Institutul de limbă și literatură pe Sava Pînzaru, părinții căruia au murit de foame, iar el a crescut într-o casă de copii...

Istoricii noștri încă nu s-au încadrat în procesul restructurării, nu prea manifestă dorință (cu unele excepții) de a lichida spațiile albe, de a oglindi just unele evenimente, mai îndepărtate sau mai apropiate de noi, căci altfel ar trebui să recunoască faptul că au mâncat pâinea poporului degeaba, falsificând istoria. La drept vorbind, cineva mi-ar putea reproșa și mie, întrucât am colaborat cu istoricii, sunt coautor al tuturor istoriilor editate în trecut și al *Istoriei Moldovei*, vol. II, ce urmează să apară la *Cartea Moldovenească*. Eu răspundeam de compartimentul cultură spirituală, literatură și artă. Am avut obiecții, am spus ce cred: lipsesc

istoria bisericii, problemele de religie etc. Cică n-avem specialiști. În afară de asta, există tendința de depersonalizare a istoriei. Cineva zicea că istoria este politică întoarsă spre trecut. Unii istorici, în articolele lor, ce vizează perioada imediat postbelică, enunță, în virtutea inerției, opinii neîntemeiate, dându-le drept postulate. Astfel, ei fac încercări de a justifica atitudinea oficialităților față de tragedia poporului – foametea.

Mecanismul declanșării foametei în Moldova a fost, ca și cel din anii treizeci în Rusia, Ucraina și alte republici. Planul de colectări trebuia îndeplinit făcându-se abstracție de toate. Și la noi în Moldova erau birocrați care vroiau să-și dovedească fidelitatea față de „tătucă”, să realizeze planul cu orice preț, chiar luând ultimul tobultoc de făină, ultima bucată de pâine de la gură...”

Se mai aud unele voci: „Cât o să mai zgândărim rana, cât o să mai răscolim trecutul? Ajunge cu atâta critică, ce a fost a fost...”. Adică știm ce a fost pe alte meridiane, în alte state – cu sute, cu mii de ani în urmă, dar nu e neapărat nevoie să știm prin ce tragedie a trecut poporul nostru cu patruzeci de ani în urmă, mai ales că până nu demult eram ținuți cu călușul în gură, repetându-ni-se într-una că tot ce s-a făcut – spre binele omului s-a făcut, iar despre crime și samavolnicii – nici un cuvânt. Chipurile, ia, au fost acolo niște greșelute generate de cultul personalității.

Acum, când bate orologiul adevărului, trebuie să facem dreptate în toate. Să-i scoatem din anonim pe martiri, dar și pe cei vinovați de suferințele și de moartea semenilor. Și fiecare trebuie să răspundă pentru faptele sale în fața generațiilor de azi, în fața posterității. Nu cerem vărsare de sânge. Dar, totodată, clemența, iertarea păcatelor nu înseamnă uitare. Adevărul, oricât de crud și dureros ar fi, pururea să-l știm, să-l ținem minte și să ne ferim de a mai trece prin ceea ce am trecut.

Sursa: *Fărîma cea de pîine*, Alcătuitor Ilie Lupan, Cartea Moldovenească, Chișinău, 1990, 173-189.

Termeni-cheie

Autobiografie

Biografie socială

Curriculum vitae

Document

Foaie de zestre

Genealogii sociale comparate

Iluzia biografică

Jurnal personal

Punct de saturație

Recensământul populației

Scrisorile

Spîțele de neam

Urmele directe

Urmele indirecte

Probleme recapitulative

1. Ce se înțelege prin document social?
2. Ce criterii pot fi luate în considerare pentru clasificarea documentelor sociale?
3. Care sunt notele definitorii ale recensământului?
4. Când s-a făcut pentru prima dată recensământul populației pentru întreaga Românie?
5. Care este structura *Anuarului statistic al României*?
6. Ce se înțelege prin vizibilitatea faptelor?
7. De când datează cea mai veche monografie a unei comune din România?
8. Care este valoarea documentelor cifrice?
9. Dar a celor necifrice?
10. De ce biografia este considerată și o alternativă metodologică, nu numai o metodă de culegere a datelor?

12

TEHNICILE DE ANALIZĂ A CONȚINUTULUI COMUNICĂRII

- Specificul tehnicilor de analiză a conținutului comunicării
- Unitățile de analiză
- Schema de categorii
- Etapele analizei conținutului comunicării
- Procedee de analiză a conținutului
- Aplicarea tehnicilor de analiză a conținutului
- Termeni-cheie
- Probleme recapitulative

Lecturi

- 12.1. Septimiu Chelcea, *Psihologia în epitete: dincolo de statistica lingvistică*
- 12.2. Jacques Claret, *Studiul de vocabular al campaniei legislative din 1977 în Franța*
- 12.3. Ralph K. White, *Schema de categorii pentru analiza discursurilor ținute de Hitler, Roosevelt, Kennedy și Hrușciiov*

Specificul tehnicilor de analiză a conținutului comunicării

Deoarece în ultimele două, trei decenii s-au înregistrat progrese însemnate, care pun sub semnul întrebării unele definiții altădată larg acceptate, caracterizarea acestei tehnici impune unele precizări. Bernard Berelson – unul din sociologii care au contribuit cel mai mult la dezvoltarea tehnicii analizei conținutului – considera că „Analiza conținutului este o tehnică de cercetare care are ca obiect descrierea obiectivă, sistematică și cantitativă a conținutului manifest al comunicării” (Berelson, 1952, 220). Deși des citată, această definiție este discutabilă pentru că se oprește la indicarea genului proxim, fără a arăta și diferența specifică. În fond, orice metodă sau tehnică de cercetare sociologică trebuie să fie obiectivă și sistematică și să permită cuantificarea faptelor și fenomenelor sociale. Definiția citată reflectă entuziasmul de început al posibilităților de cuantificare oferite de tehnica analizei conținutului documentelor scrise. În timp – așa cum remarcă Madeleine Grawitz (1972, 586) – interesul pentru cuantificare a scăzut, numeroase analize ale conținutului documentelor sociale îmbinând studiul cantitativ cu cel calitativ.

Se poate spune, așadar, că analiza conținutului reprezintă o modalitate cantitativ-calitativă de studiere a comunicării, dar nu numai a conținutului manifest al acesteia, ci și a celui latent. Tocmai conținutul latent, ceea ce nu e imediat sesizabil, ceea ce e „ascuns” constituie obiectul de interes al tehnicii analizei conținutului. Posibilitatea de dezvăluire, prin utilizarea analizei conținutului, a propagandei camuflate a generat un considerabil interes pentru metoda aceasta. Se citează, în acest sens, dezvăluirea, prin utilizarea acestei tehnici, a propagandei naziste efectuate de revista *The Galilean* care apărea în SUA în timpul celui de-al doilea război mondial. Așa cum se știe, înaintea intrării în război, guvernul SUA interzisese orice fel de propagandă favorabilă unora sau altora din părțile beligerante. Cu ajutorul analizei conținutului, evidențiindu-se paralelismul dintre temele articolelor apărute în *The Galilean* și temele emisiunilor germane de radio pentru SUA, s-a demascat propaganda camuflată efectuată în mod ilegal de respectiva revistă. Din analiza conținutului a

emisiunilor radio s-au identificat 14 teme ale propagandei naziste (după Daval, 1967, 468). Aceste teme s-au regăsit și în publicația amintită (Tabelul 12.1).

În total, articolele din revista *The Galilean* au fost de 1195 de ori în acord cu temele propagandei naziste și doar de 45 de ori în dezacord, fapt care a constituit un indiciu al propagandei camuflate. Pe această bază, prin decizie juridică, revista a fost suspendată.

Tabelul 12.1. Enunțurile din *The Galilean* în acord și în dezacord cu temele propagandei naziste

Nr. crt.	Temele	Acord	Dezacord
1	SUA sunt corupte în interior	279	25
2	Politica externă a SUA este nejustificabilă din punct de vedere moral	39	0
3	Președintele SUA este blamabil	70	0
4	Marea Britanie este coruptă intern	28	0
5	Politica externă a Marii Britanii este nejustificabilă din punct de vedere moral	23	0
6	Primul ministru Churchill este blamabil	16	0
7	Germania nazistă este dreaptă și virtuoasă	12	2
8	Politica externă a Japoniei este din punct de vedere moral justificabilă	15	2
9	Germania nazistă este puternică	19	2
10	Japonia este puternică	72	2
11	SUA sunt slabe	317	5
12	Marea Britanie este slabă	113	3
13	Națiunile Unite sunt destrămate	29	0
14	Statele Unite și lumea întreagă sunt amenințate de:		
	a) comuniști	43	0
	b) evrei	112	0
	c) plutocrați	1	0

O definiție mai acceptabilă a tehnicii analizei conținutului o întâlnim la Ole R. Holsti (1966, 5): „Analiza conținutului reprezintă acea tehnică de cercetare care permite inferențe prin identificarea sistematică și obiectivă a caracteristicilor specifice în cadrul unui text”. Considerăm această definiție ca fiind mai riguroasă pentru că accentuează scopul analizei conținutului *a face inferențe*. Analizăm un text pentru a trage concluzii, a face inferențe de natură psihologică și sociologică. Caracteristicile specifice ale textului interesează numai în măsura în care acesta ne dă informații despre trăsăturile de personalitate sau despre structurile sociale. Din

acest punct de vedere precizarea făcută de Renate Mayntz ni se pare edificatoare: identificarea, descrierea sistematică și obiectivă a caracteristicilor lingvistice ale unui text, în cadrul analizei conținutului, se face pentru a se trage concluzii asupra particularităților nonlingvistice ale persoanelor și structurilor sociale (Mayntz și colab., 1969, 151). A face inferențe este, așadar, rațiunea de a fi a analizei conținutului. De altfel, așa cum s-a arătat, obiectivul oricărei cercetări științifice îl constituie formularea de inferențe (King, Keohane și Verba, 1994/2000, 21).

Definiția propusă de Ole R. Holsti impune și ea o serie de precizări. Fiind o tehnică de cercetare, analiza conținutului trebuie integrată unei metodologii, în concordanță cu o teorie sau alta. O tehnică de cercetare, oricât de rafinată ar fi, rămâne sterilă în afara unei metodologii și unei teorii corespunzătoare. Nu orice descriere obiectivă și sistematică a comunicării se ridică la nivelul tehnicii analizei conținutului. Pregătirea teoretică a cercetătorului rămâne hotărâtoare. În literatura de specialitate se întâlnesc numeroase cercetări bazate pe tehnica analizei conținutului, dar care nu au relevanța teoretică necesară. A număra și a clasifica unitățile conținutului comunicării interumane sau de masă fără a verifica sau fără a sugera vreo ipoteză nu reprezintă o autentică activitate de cercetare științifică. Nici clasificarea de rutină a răspunsurilor la întrebările deschise dintr-un chestionar, nici lectura – chiar foarte atentă – a documentelor sociale (autobiografii, jurnale intime etc.) în vederea rezumării conținutului lor nu constituie, de cele mai multe ori, o aplicare a tehnicii analizei conținutului, ci pur și simplu o prelucrare a chestionarului, un studiu obișnuit al documentelor sociale.

Cerința ca analiza conținutului să fie obiectivă și sistematică, precum și raportarea acestei tehnici la metodă, metodologie, teorie nu introduc un element specific. Orice tehnică de cercetare sociologică trebuie să se caracterizeze prin obiectivitate, să fie sistematică, să permită obținerea acelorași rezultate în cazul reluării cercetării de către altcineva. Satisfacerea cerințelor amintite presupune, pe de o parte, ca procedura analizei conținutului să aibă caracter explicit, algoritmul utilizării tehnicii analizei conținutului să fie nu numai corect, dar și clar expus, iar, pe de altă parte, întregul conținut al comunicării să se clasifice în conformitate cu sistemul de categorii de analiză.

Deși cerința de a fi obiectivă și sistematică constituie diferența specifică în definirea tehnicii analizei conținutului, totuși prin aceasta se subliniază faptul că analiza conținutului s-a născut (la sfârșitul secolului al XIX-lea) ca o reacție la modul intuitiv, speculativ și subiectiv al criticii literare. Așa cum remarcă Roger Daval, atât clasică analiză literară, cât și analiza conținutului au ca scop evidențierea intențiilor autorului, reconstituirea cadrului social, prin studiul limbii și al stilului. Pentru criticul literar, textul constituie punctul de sprijin în relevarea propriei personalități, în timp ce pentru analist textul reprezintă fundamentul concluziilor referitoare la personalitatea autorului și contextul social concret. Idealul în critica literară este acela de a fi cât mai personal, de a spune despre o

operă beletristică ceea ce nimeni altul n-ar mai putea spune. În cazul analizei conținutului ideal este ca toți cei care fac analiza unui text literar să ajungă la aceleași concluzii, să dea aceeași interpretare, să evalueze în același fel.

În 1981, Wendy Griswold – citat de Royce Singleton Jr. și colab. (1988, 348) – a analizat un eșantion de 130 de povestiri publicate în secolul al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea de scriitorii americani pentru a vedea cum au reflectat aceștia specificul național și experiențele de viață ale americanilor. S-au analizat: vârsta, apartenența la genul social (masculin/feminin), clasa socială căreia îi aparțin personajele la începutul și sfârșitul povestirii). S-a avut în vedere și acțiunea personajelor: care este poziția lor în cadrul acțiunii? Când se desfășoară acțiunea? Constituie iubirea heterosexuală un element important în cadrul acțiunii? Dar banii?

Analiza conținutului nu se aplică numai textelor, orice comunicare simbolică putând fi supusă unei astfel de analize. În acest sens, Dorwin P. Cartwright propune o definiție mai largă, considerând că prin analiza conținutului se realizează „descrierea obiectivă, sistematică și cantitativă a oricărui comportament simbolic” (1953/1963, 481). De reținut este faptul că analiza conținutului poate fi utilizată cu succes și în studiul comunicării paralingvistice. Sunt clasice în acest sens analizele conținutului unor filme, tablouri, benzi desenate etc. Se citează frecvent cercetarea realizată de Dorothy Jones (1942) asupra conținutului filmelor americane. Cercetătoarea și-a propus să stabilească dacă eroii filmelor americane sunt reprezentativi pentru structura sociodemografică a populației din SUA. Studiind un eșantion de 100 de filme, Dorothy Jones a ajuns la concluzia că structura pe sexe a populației din SUA nu este reflectată de personajele principale. Din cele 188 de personaje principale (care apăreau în filmele analizate) 126 erau bărbați și doar 62 femei. Proporția de 1 la 2 în favoarea bărbaților reflectă – conform studiului amintit – discriminarea socială din societatea americană a timpului. Și sub raportul altor caracteristici sociodemografice (vârstă, origine etnică, stare civilă) filmele analizate nu ofereau o imagine reprezentativă pentru structura socială concretă. Ca tematică, filmele americane – așa cum constată Dorothy Jones – evitau problematica social-politică: 68 la sută din filmele analizate aveau ca subiect amorul, 26,1 la sută reputația personală, 15,9 la sută securitatea individului și 13,8 la sută stilul de viață (totalul depășește 100 la sută pentru că unele filme tratau concomitent mai multe subiecte).

Therese L. Baker (1988, 264) ilustrează posibilitățile utilizării tehnicilor de analiză a conținutului comunicării făcând trimitere la studiul lui David H. Fischer, (1978). Tema studiului viza relațiile în cadrul familiilor americane de-a lungul generațiilor. David H. Fischer a supus analizei conținutului un număr de 30 de picturi ale familiilor americane din perioada 1729-1871. În picturile de dinainte de 1775 părintele familiei (tatăl) era plasat deasupra celorlalți membri ai familiei,

mama șezând pe scaun și copiii mai jos, în jurul ei. Un astfel de aranjament piramidal exprimă rolul patriarhal al tatălui și relațiile ierarhice dintre părinți și copii. Trecerea la aranjamentul orizontal în tablourile de familie sugerează schimbarea rol-statusurilor sociale, în sensul democratizării relațiilor familiale, păstrându-se totuși în sec. al XIX-lea diferențierea legată de vârstă: indiferent de variațiile în aranjament, de regulă, copiii erau plasați mai jos decât părinții.

În revista *Insight Holland* din 1980 se prezintă o interesantă analiză a conținutului unei picturi a lui Pieter Bruegel cel Bătrân (1525 – 1569), supranumit Bruegel al țăranilor, pentru pasiunea cu care a zugrăvit scene din viața oamenilor simpli. Pe baza analizei conținutului tabloului *Jocuri de copii* (1560), au putut fi inventariate jocurile practicate la jumătatea secolului al XVI-lea (capra, baba-oarba, bătutul mingii, trânta, învârtirea titirezului cu biciul ș.a.m.d.), ceea ce reprezintă fără îndoială o contribuție semnificativă la istoria culturii, cu atât mai mult cu cât, de-a lungul timpului, mai mult de jumătate din cele 78 de experiențe ludice (reprezentate în tablou) s-au pierdut. Analiza conținutului tabloului amintit a permis stabilirea ariei de răspândire a unor jocuri, sugerând anumite împrumuturi culturale. J. Hills, în lucrarea *Das Kinderspielbild von Pieter Bruegel d. A. (1560)* (Viena, 1957), atrage atenția asupra unui detaliu din tablou: în colțul din stânga, pe o prispă, două fete joacă arșice (cinci pietre). Jocul redat de Pieter Bruegel e foarte vechi; era întâlnit în antichitatea greacă și romană, a fost răspândit în Anglia, Franța, Germania, vechea Rusie, chiar și în Japonia (Liiceanu, 1977, 5). În urmă cu cincizeci de ani îl jucau frecvent și copii din țara noastră. Astăzi, dacă nu a dispărut total, este totuși dat uitării, mai ales în mediul urban. Altele sunt acum jocurile copilăriei. Analiza conținutului tabloului *Jocuri de copii* – așa cum s-a arătat – a fost făcută nu cu scopul de a evalua pictura, ci, în primul rând, pentru a reconstitui realitatea socială a timpului, pentru a face inferențe sociologice și psihologice cu privire la joc, ca element permanent al culturii; la om, ca ființă care se joacă (*homo ludens*).

Tot în scop ilustrativ, pentru a sublinia posibilitatea aplicării tehnicii analizei conținutului la documentele nescrise (de tipul celor vizuale: desene, caricaturi etc.), semnalăm cercetarea pe care am realizat-o în 1978. S-a analizat conținutul caricaturilor semnate de Matty la rubrica *Una pe zi în cotidianul România liberă* (luna iunie a anilor 1969, 1974, 1976, 1978). Fără a intra în detaliile procedurii, amintim unele din concluziile acestei aplicații practice cu finalitate didactică: în cele 108 ediții ale cotidianului au fost publicate 73 de caricaturi, 33 vizând dimensiunea psihologică și 43 dimensiunea socială a fenomenelor ce fac obiectul criticii lui Matty. Ca frecvență, pe primul loc se situează „carențele educative” (20,5% din totalul caricaturilor), apoi „munca necorespunzătoare” (18,6%), „deficiențele din activitatea serviciilor publice” (17,3%) ș.a.m.d. S-a mai constatat că Matty nu folosește ca subiecți ai caricaturilor sale copii și persoane în vârstă decât cu totul accidental; manifestă o

predilecție pentru subiecții de sex masculin (78,7% din personaje). Chiar și atunci când apar în caricaturi personaje de sex feminin (21,3% din totalul caricaturilor), ele au o funcție pasivă și un rol, de cele mai multe ori, negativ. În ansamblu, caricaturile lui Matty sunt – după distincția introdusă de Bernard Berelson (1925) și preluată de Tudor Vianu (1934/1965) – umoristice, nu comice. „În adevăr, redus la timpul său cel mai general, comicul este totdeauna o impostură demascată și făcută, o dată cu aceasta, neprimejdioasă. Umoristicul este și el o demascare, dar una care ajunge să descopere o valoare înaltă sub aparențele umile sau stângace care o ascund. Rădem în ambele prilejuri, dar în primul caz pentru a pedepsi și în cel de al doilea pentru a răscumpăra” (Vianu, 1934/1965, 369). Matty nu își acuză, ci își iubește personajele. Desigur, această concluzie, ca și celelalte, rezultate din aplicarea tehnicii analizei conținutului, necesită verificarea întregii sale creații. Noi o reținem doar ca ipoteză (Lecturi 12.1).

Din definițiile reproduse, din exemplele invocate și comentariile făcute rezultă că, în științele socioumane, analiza conținutului reprezintă un set de tehnici de cercetare cantitativ-calitativă a comunicării verbale și nonverbale, în scopul identificării și descrierii obiective și sistematice a conținutului manifest și/sau latent, pentru a trage concluzii privind individul și societatea sau comunicarea însăși, ca proces de interacțiune socială. „Ideea de bază [în analiza conținutului simbolic al oricărei comunicări] este de a reduce întregul conținut al comunicării (de exemplu, toate cuvintele sau toate imaginile vizuale) la un set de categorii care reprezintă anumite caracteristici de interes pentru cercetare” (Singleton Jr. și colab., 1988, 347).

Lecturi 12.1

SEPTIMIU CHELCEA

Psihologia în epitete: dincolo de statistica lingvistică

Shakespeare spunea că omul este „frumusețea lumii”, „diamantul firii” (Hamlet, I/2). Psihologii definesc omul ca „ființă bio-psiho-culturală”. Două moduri diferite de a vorbi despre aceeași realitate: limbajul artei *versus* terminologia științifică. Și totuși în știința despre om procesele psihice complexe continuă să fie caracterizate făcându-se apel la mijloacele de expresie ale beletristicii. Se utilizează frecvent comparația, epitetele. Psihologia n-ar avea decât de câștigat de pe urma unei analize sistematice a felului în care se slujesc dintotdeauna literații de meșteșugul îmbinării măiestrite a cuvintelor potrivite pentru a caracteriza ființa umană, trăirile și acțiunile sale. Epitetele antitetice – de exemplu, amărăciune dulce, bucurie amară – au deplină acoperire psihologică.

Apariția primului *Dicționar de epitete al limbii române* (Bucă, 1985) ne-a oferit posibilitatea – pentru care îi suntem recunoscători – să vedem psihologia prin prisma felului în care se asociază în scop estetic un cuvânt calificativ altui cuvânt ce semnifică un fenomen subiectiv (în limba greacă epitheton – „care este atașat”).

Se impun, însă, câteva precizări prealabile. Conform *Dicționarului* se pot distinge mai multe categorii de epitete adjectivale: 1) *evocative* (amor nou) și *apreciative* (amor putred); 2) *epitete fizice*, pentru termeni care exprimă realități fizice (frunte înaltă); *epitete fizice*, pentru termeni care exprimă *realități morale* (gând înalt); *epitete morale*, pentru termeni care exprimă *realități fizice* (frunte decisă); *epitete morale*, pentru termeni care exprimă *realități morale* (gând mândru); 3) *epitete pleonastice*, cu sens foarte apropiat de cel al determinantului său (sommn așipit) și *epitete antitetice*, cu sens opus cuvântului determinat (sommn treaz, geamăt mut); 4) *epitete generalizatoare*, evocând o caracteristică a clasei de fenomene desemnate prin cuvântul determinat (gelozie sâcâitoare) și *epitete individualizatoare*, evocând o caracteristică proprie doar unui anumit individ sau obiect (gelozie aprinsă); 5) *epitete simple*, folosite singure (nepăsare aspră) și *epitete multiple*, în lanț (nepăsare bizară, leneșă).

Acordând tot creditul *Dicționarului*, recomandat de altfel și de Alexandru Graur, constatăm că din cele aproximativ 400 de substantive, aproape toate din fondul principal lexical, mai mult de jumătate – ca să fim preciși, 224 – denumesc trăiri psihice, trăsături de personalitate, caracteristici bio-psiho-culturale umane. O statistică elementară ne arată că trei pătrimi din substantivele cu sens psihologic se referă la stări și procese subiective și doar o pătrime la caracteristici bio-psiho-culturale. Distribuția epitetelor este următoarea: 28 la sută din cuvintele cu sens psihologic atrag până la 50 de epitete; 34 la sută, între 51 și 100 de epitete; 23 la sută, între 101 și 200 epitete și 15 la sută peste 200 de epitete. Cele mai multe calificative adjectivale cu valoare stilistică se asociază ochilor, privirii, vocii și zâmbetului.

Datele statistice prezentate ne îndreptătesc să afirmăm că în limba română contemporană cea mai mare capacitate de a atrage epitete o au cuvintele cu semnificație psihologică.

Ochii și privirea...

Ochii stabilesc un adevărat record în *Dicționar*: am numărat la „articolul” amintit nu mai puțin de 606 determinări cu valoare stilistică. Să luăm, ca exemplu, epitele evocative referitoare la caracteristicile cromatice. În afara celor albaștri (cu douăsprezece nuanțe), ochii pot fi: măslinii, murgi, opalini, oțelii, pistruiați, smoliți, suri, violeți, viorii etc. – în total, 60 de culori și nuanțe cromatice (menționate în ordinea alfabetică). Sigur, este greu de separat epitele evocative de cele apreciative. Caracterizând ca azurii ochii unei persoane, implicit facem și o judecată de valoare. Dovadă stau versurile poetului Mihai Codreanu: „Văzui mulți ochi frumoși pe lume / Albaștri, negri, verzi, căprui, / Dar toți îmi par deșarte glume / Pe lângă ochii cenușii” (exemplele literare le preluăm din același *Dicționar*).

Totuși, unele determinări stilistice permit evidențierea, în primul rând, a impresiei produse, fiind mai încărcate de subiectivitate. Numărul epitetelor apreciative, cu sens psihologic, este mai mare decât cel al epitetelor evocative. În legătură cu expresia ochilor există aproximativ 270 de calificative stilistice apreciative. Am întâlnit cu toții ochi admirativi, afectuoși, ageri și chiar adoratori – ca să ne oprim doar la prima literă a alfabetului. Ne-am ferit și ocolim cu grijă ochii agresivi, aroganți, barbari, bestiali, crunți, cumpliți, demenți, desfrânați, detestabili, dușmani, dușmănoși, farisei, fioroși, furibunzi, furioși, ghețoși, groaznici, haini, hămesiți, hrăpăreți, hulpavi, isterici, insolenți, inumani, invidioși, ironici, încrunțați, îndărătnici, îndobitociți, înfiorători, înfuriați, înghețați, înspăimântători, înșelători, înversunați, leneși, lingușitori, milogi, mincinoși, naivi, năprasnici, neiertători, nepăsători, nerușinați, nevrednici, obraznici, păcătuitori, pișcheri, pizmași, pizmăreți, pângăritori, placizi, pofticioși, prăpăstioși, prostiți, răi, răutăcioși, reci, sarcastici, sceptici, scârbiți, siniștri, șireți, tâmpi, tâmpiți, trândavi, veninoși, vicioși, violenți, vrăjmași; zănatici. Ne-au copleșit, de când suntem capabili să păstrăm imagini în memorie, ochii blajini, blânzi și calzi ai mamei. Ne amintim copilăria „cu ochi duiosi, adânci și buni” (Aron Cotruș). Căutăm, pe urmele lui Eminescu, răspłata ochilor „cerești”. Alba copilă „cu ochi dulci, dezmiertători”, evocată de Alecsandri, „ochii focoși, dulci și negri” răcoriți în umbra genelor prelungi, care l-au ispitit pe Bolintineanu, sau cei scăpărători, limpezi, puri, zâmbitori cântați de Blaga, Eftimiu, Labiș și

Arghezi nu sunt doar creații poetice, ci reflectarea fin nuanțată, sub forma sentimentelor complexe, a unor stimuli din lumea înconjurătoare. Psihologia – cu sistemul său conceptual riguros – nu a ajuns încă să redea întreaga gamă a trăirilor intime. Ea pare, din această cauză, depărtată de realitate, osificată în clasificările, schemele și categoriile științifice. Vorbind despre scriitorul psiholog, Vasile Pavelcu spunea: „Cred că nu există stări psihice conștiente, moduri de manifestări individuale, care – de-a lungul secolelor – să nu fi găsit expresie în toate genurile de literatură universală”. Și mai departe marele psiholog ieșean scria: „Literatura a pătruns și în adâncurile inconștientului, ale motivațiilor care scapă prizei de conștiință a marii majorități (Pavelcu, 1964/1972, 146).

Poeții, prozatorii, dramaturgii – artiștii, în general – au acceptat fără rezerve că ochii – pentru a continua discuția – reprezintă „oglinza trupului și a sufletului” – cum remarcă G. Dumas (1866 – 1947), profesor de psihologie din 1912 la Sorbona. Dar aceasta nu-i decât o ipoteză: ei joacă un rol important în exprimarea emoțiilor, dar sunt la fel de muți ca urechile. Nu ne spun nimic despre profilul psiho-moral al omului.

Altfel stau lucrurile cu privirea, care de multe ori devine cuvânt, spunându-ne mult despre om. Așa cum precizau într-un studiu recent distinșii psihologi clujeni Rodica și Vasile Preda (1985, 318) „privirea nu rezidă doar în facultatea de a culege imagini, de a descoperi diferite relații între obiecte sau fenomene, ci și în aceea de a exprima unele trebuințe, emoții, sentimente, atitudini, precum și de a descifra stările afective ale interlocutorului și de a stabili anumite raporturi interpersonale”.

În *Dicționarul de epitețe al limbii române*, substantivului „privire” îi sunt asociate aproximativ 530 de epitețe, plasându-se pe locul al doilea ca număr de determinări stilistice. Privirea are 180 de particularități și caracteristici (poate fi – coloristic vorbind – albastră, albă, căprie, cenușie, fumurie, galbenă, gălbuie, neagră, roșcată, spălăcită, sură, verzie, verzuie!) și 348 de epitețe apreciative referitoare la expresie. Selectăm din ele pe cele mai îndepărtate de limbajul psihologiei: concupiscentă, devastatoare, harnică, înrobită, lihnită, zâmbitoare. Poate fi privirea „umedă”? În terminologia științifică, nu! Dar în poezie... Plângi, copilă? – / C-o privire umedă și rugătoare / Poți din nou zdrobi și frânge apostat-inima mea?” (M. Eminescu).

Mărimea fizică, gustul și culoarea proceselor psihice

Nimeni n-a spus vreodată că are un gând de trei tone și jumătate sau de doi metri și un sfert. Toți distingem însă gândul care are *greutate* și cel *ușuratic*, pe cel *înalt* și pe cel *mărunt*. Aplicăm, așadar, măsura fizică unor procese psihice. Greu, înalt, mare, mărunt sunt determinări fizice ale obiectelor materiale transpuse fenomenelor și proceselor ideale. Astfel de determinări au o deosebită valoare stilistică. Să ni-l amintim pe Arghezi: „În ceasuri grele vin gânduri mari...”.

Dar nu numai gândurile pot fi mari. Determinările mare-mic, greu-ușor, înalt-adânc sunt asociate multor procese și trăiri psihice. Astfel, aflăm din *Dicționar* că sunt mari: admirația, amărăciunea, ambiția, bănuiala, blândețea, bucuria, bunătatea. . . Ce stare psihică nu este mare, nu este mică?!

Epitetele *sinestezice*, în care adjectivul aparține altei sfere senzoriale decât substantivul determinat, sunt cele mai interesante pentru psihologie. Modalitățile senzoriale exteroceptive (vizuale, auditive, olfactive, gustative, tactile, ponderale), ca și cele interoceptive (senzațiile organice de foame, de sete, erotice, dolorifice) sau proprioceptive (sistemele senzoriale somatoestezic și kinestezic) se asociază nu numai termenilor care exprimă realități fizice, ci și celor care denumesc trăiri psihice (de exemplu: dragoste dulce sau amară, caldă sau aspră, dureroasă, fierbinte, flămândă, înaltă, mută, neclintită).

Interferențele sferelor senzoriale în cadrul epitetelor sinestezice sunt mult mai numeroase decât cele prezentate în *Dicționar*, unde se face trimitere doar la modalitățile de recepție senzorială exteroceptivă. Psihologia oferă de această dată beletristicii posibilitatea concretizării teoriilor științifice, parcurgând drumul invers de la concept la imagine. Așa cum remarcă Vasile Pavelcu, „paralel cu fenomenul de scientizare a literaturii se petrece altul, de literaturizare a psihologiei” (1964/1972, 147).

În sensul scientizării beletristicii trebuie cunoscute cercetările moderne de psihologie a percepției senzoriale, de psihofiziologie a sinesteziei, fenomen de sensibilitate asociată sau transpusă într-o altă modalitate (Popescu-Neveanu, 1978, 659). Se știe azi că stimulii sonori produc și efecte de vedere cromatică (sinopsie), iar stimulii optici generează și senzații auditive. De asemenea, recepția cromatică și acustică determină intrarea în „consonanță” a modalităților senzoriale, tactile, gustative, interoceptive sau proprioceptive.

Fără a beneficia de ajutorul „poliției observației” – cum numesc psihologii statistica – apreciem că, la nivelul limbii literare, cele mai frecvente *sunt epitele sinestezice vizuale și gustative*. Tonurile acromatice (albul, negrul și nuanțele intermediare de cenușiu) acompaniază multe stări subiective umane. Amărăciunea este neagră, ca și amenințarea. Amintirea poate fi albă, dar și neagră. Sigur, și bănuiala are aceeași culoare. Dar, surprinzător, și bucuria se poate învălui în negru! Albă este copilăria. Dar poate fi la fel și fiorul (emoția vie pricinuită de un sentiment puternic). Și glasul! Și râsul! Și speranța!

Tonurile cromatice care alcătuiesc spectrul (roșu, galben, portocaliu, verde, albastru, indigo, violet), date de lungimea de undă între 380 și 780 de milimicroni, care impresionează ochiul uman, determină cu efecte stilistice numeroase fenomene și procese psihice. Ni se par revelatoare câteva exemple. Adevărul se îmbracă în . . . verde! Uneori, amintirea în . . . albastru. Glasul nu este numai argintiu, ci și galben. . .

Ochiul uman are cea mai mare sensibilitate pentru lungimea de undă de 565 milimicroni, ceea ce corespunde culorii galbene. Sensibilitatea noastră pentru galben este de 40 de ori mai mare decât pentru albastru. Ne așteptam ca printre epitele sinestezice să predomină cele referitoare la partea cea mai strălucitoare a spectrului solar (galbenul). Într-adevăr, nu puține sunt stările și procesele psihice consonante cu undele electromagnetice de 565 de milimicroni. . . Conform *Dicționarului*, mai sunt galbene: gluma, râsul, sărutul, surâsul, zâmbetul! În albastru nu s-ar colora decât amintirile, idealurile și zâmbetul. În morfofiziologia analizatorului vizual găsim, așadar, explicația unor structuri lingvistice.

Dar procesele psihice nu au numai culoare – este adevărat nu toate: plictiseala e incoloră! -, au și gust! Ce gust au procesele psihice? Apos, uleios, searbăd, siropos, fad. Cele mai multe stări sufletești pot fi dulci (52 de cazuri), amare (48) și acre (15). Interesant: dulce, amar și acru sunt, din punct de vedere psihologic, *senzații de bază* provocate de acțiunea substanțelor chimice pure, luate izolat (Popescu-Neveanu și Golu, 1970, 222).

Funcționarea analizatorului gustativ nu este încă satisfăcător elucidată. Pentru explicarea proceselor de excitație periferică s-au propus două ipoteze: Renqvist (1919) și Lazarev (1922). Ambele acordă un rol important concentrației ionilor în producerea senzației gustative. P. P. Lazarev admite existența unor papile gustative specializate pentru dulce, amar, acru și sărat, dispuse în anumite zone ale cavității bucale și pe limbă. Nu intrăm în amănunte. Semnalizăm însă că *ipoteza mecanismului unic* de producere a senzațiilor de dulce și de amar ar putea explica de ce epitele sinestezice dulce-amar apar aproximativ cu aceeași frecvență, precum și faptul că unele procese psihice sunt calificate, atât ca dulci, cât și ca amare (de exemplu: dragostea, durerea, fericirea, gândul, ironia, iubirea, jalea, mila, mahnirea, patima, sentimentele, suferința, surâsul, suspinul, teama, tristețea). Conform cercetărilor psihologice moderne, senzația de dulce ar coincide cu faza de excitație a mecanismului psihofiziologic gustativ, iar senzația de amar ar interveni în momentele de inhibiție.

Sub semnul confluențelor literatură beletristică-psihologie, considerăm că „diamantul firii”, omul, își va dezvălui mereu mai multe din fațetele sale.

Sursa: S. Chelcea, *Lungul drum spre tine însuși*, Editura Militară, București, 1988, 154-161.

Unitățile de analiză

Utilizarea tehnicii analizei conținutului presupune determinarea unităților de înregistrare, de context și de numărare. De asemenea, trebuie stabilită schema categoriilor de analiză.

Unitatea de înregistrare, acea parte din comunicare ce urmează a fi caracterizată și introdusă într-una din categoriile schemei de analiză – variază în funcție de obiectul cercetării, de nivelul de profunzime a analizei, de tipul și posibilitățile materiale de care dispunem. Dacă, de exemplu, ne interesează să analizăm modul în care contribuie literatura beletristică la formarea și dezvoltarea sentimentului de dragoste pentru patrie, vom fixa ca unitate de înregistrare romanul, nuvela, poemul sau poezia în întregime. Câte romane, nuvele etc. din totalul producției beletristice a unui an au ca temă dragostea de patrie? Luarea în considerare a conținutului total al unei cărți, al unui film sau discurs politic (cuvântare, comunicat etc.) constituie o modalitate rapidă, dar destul de imprecisă de analiză a conținutului comunicării. Un roman – de exemplu – care are ca temă centrală dragostea de patrie, poate conține capitole întregi de descriere a naturii, evocarea unor amintiri din copilărie sau tinerețe etc. Într-un astfel de caz, capitolul reprezintă o unitate de înregistrare mai fidelă. În analiza unui articol de presă cu conținut politic, unitatea de înregistrare poate fi articolul în totalitatea lui, dar și tema, paragraful, fraza, propoziția sau cuvântul. A se vedea în acest sens studiul lui Mihai Milca (1985).

Cuvântul sau simbolul constituie cele mai mici unități de înregistrare. În trecut, cuvântul sau simbolul – ca unități de înregistrare – erau frecvent utilizate, mai ales în analiza limbajului politic. Se încerca să se determine care sunt simbolurile politice conținute în declarațiile oficiale, discursurile prezidențiale etc. Astfel de analize, extrem de laborioase, necesitau un timp îndelungat și aveau un cost ridicat. Introducerea calculatorului electronic în practica analizei conținutului readuce în actualitate posibilitatea utilizării unor unități de înregistrare foarte mici, cum sunt simbolurile, cuvintele. În acest sens, Jacques Claret prezintă în rezumat (vezi Lecturi 12.2) un studiu al campaniei legislative din Franța (martie-aprilie, 1977), realizat de Centrul de Cercetări asupra Informației și Comunicației de la Universitatea Paris I, Sorbona, arătând că „ar fi ușor de schițat pentru fiecare dintre lideri profiluri de atitudine și de comportament în fața alegătorilor, după simpla comparare a frecvențelor; tot astfel, vocabularul folosit – neatent sau neîngrijit – este destul de revelator pentru caracterele și personalitățile în cauză”. [...] „Cuvintele «parlament», «adunare», «deputați» nu au fost pronunțate niciodată sau aproape niciodată de către cei patru lideri” (Claret, 1979/1982, 92).

De cele mai multe ori, tema – o aserțiune despre un anumit subiect – reprezintă unitatea de înregistrare cea mai convenabilă. Stabilind tema ca unitate de înregistrare, prin analiza conținutului parcurgem drumul invers al activității de

redactare. Cum procedăm când avem de elaborat un material (studiu, dare de seamă, articol de presă etc.)? Întocmim o listă de probleme, un punctaj, care să acopere subiectul pus în discuție. Selectăm problemele esențiale și le grupăm pe anumite teme. Fiecare problemă este tratată separat și apoi este integrată temei, făcându-se raportările și legăturile cuvenite. Când facem analiza textului astfel elaborat, încercăm să identificăm temele, să le separăm și apoi să le caracterizăm cantitativ și calitativ.

Obstacolul principal în utilizarea temei ca unitate de înregistrare, apreciază Ole R. Holsti, îl constituie timpul consumat pentru codificare, pentru plasarea temelor în categoriile stabilite (1969, 116). Sociologul citat atrăgea atenția asupra faptului că celelalte unități de înregistrare (propoziția, fraza, paragraful), deși ușor de reperat, impun transformarea lor în unități tematice, ceea ce ridică serioase probleme în ordinea fidelității analizei conținutului. O propoziție – și cu atât mai mult o frază sau un paragraf – poate cuprinde mai multe teme. Transformarea „unităților gramaticale” în „unități tematice” este indispensabilă în analiza de conținut evaluativă.

În fine, în legătură cu unitățile de înregistrare mai trebuie precizat că fraza, paragraful și chiar *item*-ul (articolul de presă în întregime, filmul, nuvela, romanul etc.) – așa cum s-a arătat – nu constituie unități de înregistrare pe de-a-ntregul satisfăcătoare. Alegerea unității de înregistrare are consecințe directe în analiza conținutului. S-a stabilit că unitățile de înregistrare mai reduse ca întindere permit sesizarea cu mai multă finețe a modificărilor survenite în conținutul comunicării. Allan Grey, David Kaplan, Harold D. Lasswell (1965) au studiat consecințele alegerii unor unități de înregistrare mai extinse sau mai restrânse. Aceleași texte editoriale din *New York Times* din timpul celui de-al doilea război mondial au fost analizate, utilizându-se unități de înregistrare diferite (Tabelul 12.2):

Tabelul 12.2. Unitățile de înregistrare și de context ale analizei conținutului

Nr.	Unitatea de înregistrare	Unitatea de context
I	Cuvântul	Propoziția
II	Paragraful	Paragraful
III	Trei propoziții	Trei propoziții
IV	Articolul întreg	Articolul întreg

S-a constatat că unitățile de înregistrare restrânse (cuvântul, propoziția) dau o frecvență mai mare de apariție a temei decât unitățile de înregistrare extinse (paragraful, articolul în totalitatea lui). Orientarea (pozitivă sau negativă, „pro” sau „contra”) rămâne aceeași, indiferent de mărimea unităților de înregistrare, intensitatea atitudinilor se modifică. O dată cu mărirea unităților de înregistrare se observă o sporire a frecvenței unităților de analiză neutre. În afara acestor diferențieri, menționăm că, cu cât unitatea de înregistrare este mai largă (articol,

nuvelă, roman, film etc.), cu atât durată în timp a analizei conținutului este mai redusă.

Lecturi 12.2

JACQUES CLARET

Studiul de vocabular al campaniei legislative din 1977 în Franța

F. MITTERAND		G. MARCHAIS	
Atitudini	281	subiectivitate	158
	96	apartenență la partid	254
Oamenii	56	șefi ai majorității	22
	11	șefi ai stângii	36
	4	relații mutuale	22
	18	șef al statului	8
	23	șef al guvernului	9
Partidele	35	socialist	63
	25	comunist	25
	60	stânga	19
	11	uniunea stângii	25
Doctrina	46	guvern	10
	21	program comun	70
	1	actualizare	7
	0	naționalizări	6
R. BARRE		J. CHIRAC	
	223	subiectivitate	211
	105	(sau funcție)	150
	42	apartenență la grup	150
	9	primul-ministru R.P.R.	26
	7	socialism	11
	55	comunism	0
	40	francezii	1
	10	francul	5
	13	difficultăți	4
	18	Smic	0
	15	„procent”	0
	10	preț	0
	8	urcare	0
	7	scădere	0
	7	monedă	0
	5	salarii	0
	3	inflație	14
	1	voiață	12
	0	securitate	9
	0	forță	9
	0	șef	8
	0	poliție	26
	21	„trebuie”	20
	0	natural	13
	0	simplic	8
	0	clar	46
	0	politic	36
	0	partid	

Sursa: J. Claret, *Ideea și forma*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1979/1982, 91-92.

Referitor la relația dintre alegerea unităților de înregistrare și valoarea rezultatelor analizei conținutului, R. P. Weber (1985) considera că "în general, unitățile de înregistrare mai mici pot fi codificate mai fidel decât unitățile de înregistrare mai mari, pentru că ele au informație mai redusă" (*apud* Singleton Jr. și colab., 1988, 349). Pe de altă parte, așa cum remarcă autorul anterior citat, unitățile de înregistrare mai mici (de exemplu, cuvântul) nu ajută suficient la înțelegerea mesajului: se impune luarea în considerare a unor unități de înregistrare mai mari. Dar o astfel de alegere este limitată în analiza conținutului computerizată, dat fiind faptul că, până în prezent, calculatorul electronic nu poate fi programat decât pentru identificarea cuvintelor, frazelor sau numelor proprii.

Unitatea de context reprezintă acel segment al comunicării care permite a se vedea dacă unitatea de înregistrare are o orientare pozitivă, negativă sau neutră. Mărimea unității de context este condiționată de mărimea unității de înregistrare, putând fi mai mare sau cel puțin egală cu ea. Dacă, de exemplu, luăm ca unitate de înregistrare cuvântul, unitatea de context va fi propoziția, fraza sau paragraful. Dacă fraza constituie unitatea de înregistrare, atunci paragraful sau tema devin unități de context. Deși greu cuantificabile, unitățile de context ne ajută să caracterizăm mai corect unitățile de înregistrare. Nu este totuna dacă într-un raport sau într-un material de sinteză o apreciere critică (propoziție) se face într-un paragraf care subliniază rezultate în ansamblu pozitive sau în contextul unor constatări critice. De asemenea, cuvintele sau simbolurile ca unități de înregistrare pot fi reparate în contexte diferite, fapt ce le determină sensul denotativ sau conotativ. Cuvintele: cultură, societate, birocrăție, normal ș.a. au semnificații diferite în vorbirea de zi cu zi și în textele de istoria sociologiei. De aceea a spune doar că într-o comunicare au fost reperate astfel de cuvinte nu ajută prea mult. Trebuie totdeauna precizat contextul. Iată de ce apare necesitatea ca în analiza conținutului să se ia întotdeauna în considerare și unitățile de context.

Unitatea de numărare are funcție de cuantificare. Ea poate fi identică cu unitatea de înregistrare, dar, în cele mai multe cazuri, se preferă unitățile de numărare cu caracteristici fizice evidente (lungimea, suprafața, durata în timp). În afara cuvântului, propoziției, frazei, paragrafului, articolului, a nuvelei, romanului, filmului etc., ca unități de numărare se pot utiliza unitățile tipografice și centimetrul (pentru stabilirea lungimii rândurilor); cm^2 și coloana (pentru analiza presei scrise); rândul și pagina (pentru alte publicații); minutul și ora (pentru analiza conținutului emisiunilor radio și tv., a filmelor sau discursurilor politice).

Determinarea cantitativă a conținutului comunicării constituie o caracteristică definitorie pentru analiza conținutului (identificarea temelor propagandei trebuie să fie dublată de determinarea cantitativă a lor). În studierea eficienței propagandei politice se pune cu și mai multă acuitate problema măsurării conținutului comunicării: nu este același lucru dacă o temă beneficiază de o expunere pe mai multe pagini sau de câteva rânduri. Royce Singleton Jr. și colab.

(1988, 349), rezumând posibilitățile de cuantificare în analiza conținutului, se referă la patru sisteme de numărare: măsurarea timpului și a spațiului, apariția/nonapariția categoriilor de analiză, frecvența lor și, în fine, intensitatea (când obiectul cercetării îl constituie atitudinile, credințele și valorile sociale).

Schema de categorii

Conținuturile comunicării (unitățile de înregistrare) urmează a fi clasificate, introduse în rubrici sau clase (categorii) relevante pentru verificarea ipotezelor cercetării. Stabilirea sistemului de categorii decurge în mod logic din ipotezele ce trebuie testate.

Când nu sunt utilizate *categorii standard*, analistul procedează prin „încercare și eroare”, creând o schemă de categorii originală. În prezent, se discută – mai mult cu argumente luate din cercetările empirice, decât într-o perspectivă metodologică autentică – avantajele standardizării în analiza conținutului. Fără îndoială că preluarea unor scheme de categorii îndelung verificate în cercetările anterioare reduce timpul necesar analizei și, deci, costul ei. De asemenea, apelul la „categoriile standard” permite comparativitatea și cumulativitatea rezultatelor. Ori de câte ori avem la dispoziție scheme standard va trebui să le verificăm și, în cazul adecvării lor la obiectivele cercetării, să le folosim, chiar dacă prin aceasta originalitatea studiului are de suferit din punct de vedere metodologic. Sub raportul valorii rezultatelor un astfel de demers compensează încă lipsa de originalitate metodologică. Nu ar avea nici un sens să încercăm analiza discuțiilor de grup folosind alte categorii decât cele stabilite în urma unor laborioase studii de către psihosociologul Robert F. Bales (1951).

În calitate de categorii pot apărea activitățile și acțiunile umane, procesele și fenomenele psihice și sociale, diferitele tipuri de unități sociale etc. Pentru exemplificare, prezentăm – după Ole R. Holsti – câteva scheme de categorii. Categoriile tip „tablă de materii” sunt, probabil, cel mai frecvent utilizate. Gleser D. Horton (1957), analizând cântecele populare de dragoste, folosește următoarea schemă de categorii:

Prologul: dorințe și visuri

Actul I: *A face curte*

Scena 1: abordare directă

-- “ -- 2: apel sentimental

-- “ -- 3: disperare

-- “ -- 4: întrebări și promisiuni

-- “ -- 5: nerăbdare și capitulare

Actul al II-lea: *Luna de miere*

Actul al III-lea: Diminuarea iubirii

Scena 1: despărțire temporară

-- " -- 2: forțe ostile

-- " -- 3: amenințare

-- " -- 4: despărțire definitivă

Actual al IV-lea: Singurătatea

Scena 1: pledoarie pentru singurătate

-- " -- 2: dansul iubirii

-- " -- 3: un nou început.

De asemenea, sunt frecvente schemele de categorii tip „scală”, în care se acordă diferite ponderi atitudinilor relevate în text. Goldine C. Glaser și colab. (1961) au utilizat o astfel de schemă de categorii pentru măsurarea anxietății (Tabelul 12.3)

Tabelul 12.3. Schema de categorii pentru măsurarea anxietății (după Glaser și colab., 1961)

Tipul de anxietate	Experiență în legătură cu:	Ponderea
1. Moartea	a) propria persoană	3
	b) alte persoane	2
	c) dispariția lucrurilor	1
	d) refuz	1
2. Anxietate multiplă (a, b, c, d)		
3. Anxietate specifică a, b, c, d)		
4. Vină (a, b, c)		
5. Rușine (a, b, c)		
6. Anxietate difuză și nespecifică (a, b, c)		

În fine, au fost create numeroase scheme de categorii pentru analiza valorilor. Printre cele mai cunoscute sunt, fără îndoială, schema de categorii propusă de Harold D. Lasswell și Abraham Kaplan (1950), precum și cea elaborată de Ralph K. White, cu ajutorul căreia în 1949 a analizat discursurile ținute de Hitler și Roosevelt și apoi, în 1967, discursurile lui Kennedy și Hrusciiov (vezi Lecturi 12.3).

Utilizarea schemei de categorii presupunea însă două lucruri: categoriile să fie exclusive, adică, nici o unitate de înregistrare să nu poată fi introdusă în mai mult de o singură categorie; categoriile să fie exhaustive, adică, toate unitățile de înregistrare să poată fi introduse într-una din categorii, și doar într-una singură. Se mai adaugă o cerință: categoriile să fie clar formulate, astfel încât analiștii să poată codifica cu ușurință mesajul comunicării. Referitor la categoriile analizei conținutului, Ole R. Holsti susține că ele trebuie să reflecte scopurile cercetării, să

fie mutual exclusive (precise, lipsite de ambiguitate), independente și să derive dintr-un singur principiu de clasificare.

Lecturi 12.3

RALPH K. WHITE

Schema de categorii pentru analiza discursurilor ținute de Hitler, Roosevelt, Kennedy și Hrușciov

Valori fiziologice

1. Hrana
2. Sex
3. Odihnă
4. Sănătate
5. Securitate
6. Confort

Valori care exprimă teama (Securitate emoțională)

Valori de joc și de veselie

1. Experiență nouă
2. Excitație, emoție
3. Frumusețe
4. Umor
5. Exprimare de sine
creatoare

Valori sociale

1. Dragoste sexuală
2. Dragoste familială
3. Prietenie

Valori practice

1. Simț practic
2. Posesie
3. Muncă

Valori relative la om

1. Independență
2. Realizare
3. Recunoștință
4. Stimă de sine
5. Dominație
6. Agresiune

Valori cognitive (Cunoaștere)

Diverse

1. Fericire
2. Valoare în general

Sursa: Jacques Claret, *Ideea și forma*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1979/1982, 89-90.

În analiza conținutului unei lucrări de propagandă politică, de exemplu, tabla de materii constituie adesea cea mai bună schemă de categorii. Rubricile permanente ale unei reviste, de asemenea, formează o posibilă schemă de analiză. În mod curent, normele și valorile sociale, orientarea (pozitivă sau negativă) a acțiunilor, atitudinilor și opiniilor sunt folosite pentru elaborarea schemei de categorii.

Etapele analizei conținutului comunicării

Aplicarea tehnicii analizei conținutului, ca orice alt proces de cercetare științifică, se desfășoară în etape.

Alegerea temei de cercetare. Nu orice problemă de cercetare reclamă aplicarea tehnicii analizei conținutului. Uneori este suficientă lectura atentă a documentelor oficiale sau neoficiale și extragerea ideilor esențiale sau prezentarea lor în rezumat. Orice cercetare sociologică uzinală are la bază studiul aprofundat al regulamentelor de ordine interioară, dar aceasta nu presupune folosirea tehnicii analizei conținutului. Până în prezent tehnica analizei conținutului a fost aplicată cu succes, în primul rând, pentru stabilirea caracteristicilor mesajului, pentru identificarea determinantelor și cunoașterea efectelor comunicării. Unele din posibilitățile de aplicare a acestei tehnici sunt ilustrate chiar de studiile incluse în acest volum (analiza propagandei, cercetarea lizibilității etc.). Asupra acestora nu mai insistăm. Semnalăm însă că analiza conținutului a servit și la identificarea determinărilor comunicării, adică la cunoașterea caracteristicilor psihologice și sociale ale autorilor comunicării. În mod deosebit, a fost utilizată în studiul interviurilor, al biografiilor sociale, jurnalelor intime etc. A se vedea în acest sens studii semnate de Ioan Mărginean (1985) și Adrian Neculau (1985).

De asemenea, această tehnică a servit, cum s-a văzut, la descoperirea propagandei camuflate, identificând „paralelisme” dintre temele de propagandă din surse aparent fără legătură, identitatea vocabularului și a deformării informațiilor etc. În perioadele de conflict militar sau de „război rece” tehnica analizei conținutului a furnizat informații greu de obținut pe alte căi. Analiza conținutului scrisorilor populației germane din teritoriile bombardate în timpul celui de-al doilea război mondial a arătat că bombardamentele ce se desfășurau noaptea erau mai demoralizatoare decât raidurile din timpul zilei, chiar dacă tonajul bombelor aruncate era mai redus. V. S. Korobelnikov (1971) evidențiază faptul că analiștii au spulberat părerea serviciilor secrete ale armatelor aliate potrivit căroră „arma răzbnării” (rachetele V 1 și V 2) ar fi fost doar o manevră a propagandei naziste. Pe baza *Dicționarului politic Stanford*, utilizându-se calculatorul electronic, au fost supuse analizei conținutului notele diplomatice dintre ex-URSS și R. P. Chineză din perioada 1950-1965 (Philip J. Stone, 1966). Cuvântările delegației sovietice la ședințele Consiliului de Securitate din perioada 1946-1960 au fost și ele supuse analizei conținutului de către analiștii americani. Au fost studiate cu ajutorul tehnicii analizei conținutului declarațiile oficiale din perioada 1953-1959 ale secretarului de stat al SUA, John F. Dulles, referitoare la ex-URSS. În cele 434 de documente incluse în analiză s-au identificat 3584 de aserțiuni vizând ex-URSS. Ele au fost grupate în patru categorii polare: ostilitate – prietenie, putere – slăbiciune, satisfacție – frustrare, bun – rău. S-a dovedit că J. F. Dulles considera „inamicul” rău prin definiție (Holesti, 1962, 244). Fără îndoială

că multe din astfel de analize rămân nepublicate, constituind secrete militare și de stat. Din cele cunoscute, rezultă însă că analiza conținutului permite cunoașterea efectelor comunicării, cunoașterea receptorului, a publicului.

Pornind de la ideea că între repertoriul propagandei și repertoriul auditoriului există o zonă de intersecție, studiind mesajul propagandei, putem reconstitui caracteristicile indivizilor, grupurilor, mai larg, a publicului expus propagandei sau mijloacelor comunicării de masă. O analiză a conținutului presei scrise arată, într-o anumită măsură, așteptările publicului căruia i se adresează. Pot fi identificate astfel interesele, trebuințele, aspirațiile individuale și de grup. Bogăția de idei, varietatea de stiluri, volumul vocabularului caracterizează nu numai propaganda, dar și publicul căruia i se adresează.

Trecerea în revistă a problemelor cercetate cu ajutorul analizei conținutului poate servi ca sursă de inspirație pentru alegerea unor noi teme de cercetare. Desigur, creativitatea, și în acest domeniu, nu trebuie limitată. Dimpotrivă, s-ar putea aplica analiza conținutului la cântecele noastre patriotice, utilizându-se schema acțiunii sociale: agentul acțiunii, scopul, mijloacele, finalitatea, contextul acțiunii. De asemenea, analiza conținutului titlurilor din publicațiile periodice ar putea releva măsura în care ele, așa cum sunt formulate, au capacitatea de condensare a informației în puține cuvinte, sugerând modalități grafice sau statistice inedite de detașare a cuvântului-șoc, astfel încât titlurile să fie mai lapidare și cât mai dense în același timp. Suprimarea unor elemente din propoziție (elipsa) și permutarea elementelor în vederea scoaterii în evidență a cuvântului-cheie (hiperbatul) – așa cum se știe – dau arta titlului (Dubois și colab., 1970/1974, 125). Care este arta titlului în publicațiile noastre centrale și locale? Răspunsul cert nu-l putem afla decât apelând la tehnica analizei conținutului. În acest sens, semnalăm un interesant studiu al lui Pavel Câmpeanu (1975) asupra titlurilor emisiunilor de televiziune.

Stabilirea materialului pentru analiză. În funcție de problema cercetată, de extinderea pe care intenționăm să o dăm studiului, de timpul pe care îl avem la dispoziție, de posibilitățile tehnice și materiale pe care le avem, materialul (textele, filmele, benzile imprimate etc.) supus analizei conținutului poate fi mai redus sau mai extins. Dacă vrem să vedem, de exemplu, care este imaginea studenților, ce trăsături psihice, morale și politice îl definesc, putem aplica analiza conținutului la presa studentască (ziare, reviste, emisiuni radio și tv. specializate). Dacă intenționăm să surprindem și modificarea de-a lungul timpului a imaginii studenților reflectată în presă, va trebui să începem studiul cu primele publicații pentru tineret și să ajungem la prezent. Materialul va fi deosebit de bogat, volumul de muncă deloc neglijabil. Ne-ar trebui, lucrând individual, câțiva ani buni, de muncă pentru a analiza întregul material. Putem însă simplifica lucrurile, limitând analiza doar la presa tipărită și, în cadrul ei, doar la ziarul sau

revista cu cea mai mare circulație. De asemenea, ne putem opri doar la imaginea studenților, așa cum rezultă ea din presa după decembrie 1989.

Eșantionarea. Un prim pas în stabilirea materialului pentru analiză îl reprezintă, deci, *selectarea surselor de comunicare*. Din multitudinea surselor de informare, cercetătorul trebuie să aleagă acea clasă de documente care este cea mai relevantă pentru tema de studiu. În luarea deciziei, când este vorba de analiza presei, spre exemplu, trebuie să se țină seama, în primul rând, de *prestigiul* ziarului, revistei, postului de radio sau TV. O dată luată decizia de a reține pentru analiză doar o anumită clasă de documente, se trece la *eșantionarea documentelor* (a textelor). Prin *eșantionarea* materialelor ce urmează a fi analizate se obține o reducere considerabilă a volumului de muncă impus de analiza conținutului.

Problema *eșantionării* în analiza conținutului are aspecte specifice, chiar dacă nu diferă ca principiu de *eșantionarea aleatoare* utilizată în anchetele sociologice și sondajele de opinie. Analiza sistematică a *eșantionării* în analiza conținutului a fost realizată de Alexander Mintz (1965, 127). Studiind pe baza unei scheme de zece categorii titlurile dintr-un ziar central (pe o perioadă de șase luni), Alexander Mintz ajunge la concluzia că alegerea metodei de *eșantionare* trebuie să fie făcută în funcție de natura *fluctuațiilor* textelor (*fluctuații* de *eșantionare*, *tendințe primare*, *tendințe ciclice* și *tendințe de compensare*).

Fluctuațiile de *eșantionare* sunt greu de eliminat. Prin metoda *abaterii* standard poate fi însă determinată amplitudinea acestora. *Tendința primară* rezultă din modificarea conținutului unui număr de ziar în funcție de conținutul numărului anterior. *Tendința ciclică* exprimă practica ziaristică de reluare a unor teme după un anumit interval de timp. În fine, *tendința de compensare* se referă la faptul că prezența în ziar a unei informații într-o zi scade posibilitatea apariției ei și în ziua următoare. Cele patru tipuri de *fluctuații* ridică problema preciziei *eșantioanelor* de zile consecutive și a *eșantioanelor* de zile neconsecutive. În timp ce *eșantioanele* de zile neconsecutive elimină în bună parte efectele *tendinței primare*, *eșantioanele* de zile consecutive (săptămâna ca unitate de *eșantionare*) accentuează consecințele acestei *tendințe*. În cazul *tendințelor ciclice*, trebuie mai întâi determinată amplitudinea ciclului (cicluri săptămânale, decanale, bilunare etc.), pentru ca în *eșantion* să se rețină unități de *eșantionare* (numere de ziar) din toate fazele ciclului. Determinarea ciclurilor din presa cotidiană se poate face fie utilizând metoda reprezentării grafice, fie prin examinarea variațiilor procentelor calculate pentru *eșantioanele* de zile consecutive, fie cu ajutorul metodei Wallis-Moore, bazată pe calculul probabilităților. *Tendința de compensare* se determină prin calcularea frecvenței de apariție a unei teme într-un *eșantion* de zile neconsecutive, comparativ cu *eșantioanele* de câte două zile consecutive.

Din cele spuse până aici rezultă că *eșantionarea* de zile neconsecutive asigură o reprezentativitate superioară față de *eșantionarea* de zile consecutive. Este bine ca *eșantioanele* să cuprindă un număr suficient de mare de zile

neconsecutive, la intervale regulate, pentru a surprinde diferitele faze ale tendinței. Se recomandă aplicarea *pasului de eșantionare* din două în două numere ale ziarului, din cinci în cinci sau în fiecare a cincea zi din lună ș.a.m.d. Ori de câte ori este posibil se vor utiliza concomitent mai multe procedee de selecție (eșantionare dublă), pentru a se verifica gradul de încredere în rezultatele obținute.

De la caz la caz, în afara selectării surselor de comunicare și eșantionării documentelor, se pune și problema *eșantionării din documente* a unor texte, fie în mod aleator, fie în funcție de anumite criterii (autor, temă etc.). Astfel, din volumele de literatură beletristică cuprinse în eșantion pot fi analizate doar unele pagini, stabilite și ele printr-o eșantionare probabilistă. De asemenea, după stabilirea numerelor de ziar cuprinse în eșantion, analiza conținutului se poate face luând în considerare doar articolele de fond, materialele semnate de un anumit comentator de presă ș.a.m.d.

În multe cazuri de aplicare a analizei conținutului nu se impune eșantionarea, dimpotrivă chiar. Nu are nici un rost să utilizăm tehnicile de eșantionare când avem de studiat, de exemplu, conținutul unei rubrici dintr-un cotidian pe timp de un an. Când volumul comunicării este redus, procedăm la analiza în întregime a textelor, știut fiind că reprezentativitatea eșantionării depinde atât de selecția, cât și de volumul unităților de eșantionare (alia eșantionului). Eșantioanele aleatoare cu un volum mai mic de 300 – 400 unități de eșantionare – de regulă – nu asigură o reprezentativitate corespunzătoare.

Procedee de analiză a conținutului

Dezvoltarea tehnicii analizei conținutului oferă în prezent un larg evantai de procedee, începând cu analiza de frecvență și terminând cu analiza conținutului computerizată. Alegerea unui procedeu sau a altuia impune moduri specifice de determinare a unităților analizei conținutului. Pe de altă parte, alegerea procedeeului de analiză este în funcție de tema de cercetare și de materialul ce urmează a fi supus analizei.

Analiza frecvențelor reprezintă procedeul clasic al analizei conținutului. Ea constă în determinarea numărului de apariții ale unităților de înregistrare în sistemul categoriilor de analiză. De exemplu, se numără cuvintele afectogene care apar într-un discurs sau cuvintele dificile (vezi cercetarea lizibilității), se identifică citatele dintr-un text și se compară frecvența lor într-un alt text. Când unitatea de înregistrare este tema, se determină prezența unei anumite teme într-un material dat. Cu ajutorul analizei frecvențelor s-au putut studia tipurile campaniilor de presă din ziaristica românească contemporană. Înțelegând prin campanie de presă o acțiune ziaristică planificată și desfășurată într-o perioadă de timp determinată, având obiective precise, pentru atingerea cărora sunt antrenate principalele forțe redacționale (Octavian Butoi, 1974), vom distinge campaniile de presă periodice

(de exemplu, campaniile agricole) de campaniile neperiodice (determinate de evenimente politice excepționale, neplanificate și neplanificabile). După punctul culminant al campaniei de presă, conform literaturii de specialitate, se diferențiază trei tipuri: a) campanii de presă declanșate de evenimente deosebit de importante, inedite, punctul culminant situându-se la începutul campaniei; b) campaniile de presă periodice, la care punctul culminant este plasat în a doua jumătate a duratei de desfășurare a campaniei; c) campaniile de presă generate de evenimente anterior planificate, care au punctul culminant spre sfârșitul acțiunii ziaristice. Fără îndoială că o campanie de presă bine organizată sporește eficiența propagandei, suscitând interesul publicului pentru o anumită idee, mobilizând oamenii la acțiune.

Analiza tendinței pornește de la analiza frecvențelor, urmărind să pună în evidență, în cadrul comunicării, orientarea (atitudinea) pozitivă, neutră sau negativă a emițătorului față de o persoană, o idee, un fapt social, un eveniment istoric. Ca și în cazul analizei frecvențelor, se începe prin identificarea temelor, fiecare temă fiind clasificată după poziția pozitivă, neutră sau negativă exprimată. Într-un material de propagandă (o broșură, un film etc.) nu întreg conținutul se referă la obiectivul propus: influențarea într-un anumit sens a publicului. Din conținutul total sunt reperate unitățile conținutului în legătură cu tema propagandei. Se calculează frecvența unităților în legătură cu tema și se raportează la numărul lor total. Nu este același lucru dacă într-un articol de presă, de exemplu, tema adâncirii continue a democrației în țara noastră apare o singură dată sau de mai multe ori. Cu cât numărul unităților în legătură cu respectiva temă va fi mai mare, cu atât eficiența propagandei va fi mai sporită.

O dată identificate temele, se trece la clasificarea lor după cum atitudinea este „neutră” sau „contra”. Evidențierea tendinței se face prin folosirea formulelor:

$$1. \quad AT = \frac{F - D}{L}$$

(când se iau în calcul numai unitățile de conținut în legătură cu tema) și

$$2. \quad AT = \frac{F - D}{T}$$

(când se ia în calcul numărul total de unități de conținut)

unde:

AT = indicele de analiză a tendinței

F = numărul de unități favorabile (pozitive, „pro” etc.)

D = numărul de unități defavorabile (negative, „contra” etc.)

L = numărul de unități în legătură cu tema

T = numărul total de unități (conținutul total).

Observăm că cele două formule dau indici de tendință diferiți pentru că numitorul fracției este diferit. Conținutul în legătură cu tema cuprinde totalul unităților favorabile, defavorabile și neutre, în timp ce la conținutul total se mai adaugă și numărul unităților fără legătură cu tema a cărei tendință o calculăm. Să luăm următorul exemplu, construit pentru demonstrație : din 462 numere de ziar analizate s-au reperat 389 articole care tratează modul de desfășurare a activităților cultural-artistice în diferite centre universitare. În 276 de cazuri conținutul articolelor scoate în evidență calitatea lor de excepție; în 63 de situații se amintesc și unele lipsuri; iar în 50 de cazuri se analizează exclusiv neîmplinirile. Intuitiv, ne dăm seama că ziarul respectiv prezintă în mod favorabil activitatea desfășurată. Dar cât de favorabil ? Indicele tendinței ne-o poate spune cu precizie:

$$1. \quad AT = \frac{276 - 50}{389} = 0,58$$

$$2. \quad AT = \frac{276 - 50}{462} = 0,49$$

Acest indice, calculat după o formulă sau alta, ne permite să comparăm atitudinea exprimată printr-o sursă de informații cu cea exprimată prin intermediul celeilalte surse. Dacă analizăm, comparativ, un alt ziar (un eșantion de 503 numere) sau același ziar, dar dintr-o altă perioadă de timp, putem avea următoarea situație: în 266 articole se apreciază rezultatele pozitive; 35 de articole cuprind aprecieri laudative, dar și critice; 53 de articole sunt critice. Fără calcularea indicelui de tendință ne-ar fi greu să comparăm poziția celor două surse de informații. În cazul al doilea, indicele de tendință este de + 0,60 sau, conform formulei care ia în calcul conținutul total, + 0,42.

Analiza realizată evidențiază faptul că ambele ziare apreciază pozitiv activitatea cultural-artistică. Cel de-al doilea ziar analizat face mai multe semnalări pozitive decât primul, dar se preocupă într-o măsură mai mică decât acesta de aspectele acestei activități.

Pentru calcularea tendinței, în analiza conținutului poate fi utilizată și o formulă mai dezvoltată, care ia în considerare concomitent atât conținutul în legătură cu tema, cât și conținutul total:

$$3. \quad AT = \frac{F^2 - F \cdot D}{L \cdot T} - \frac{F \cdot D - D^2}{L \cdot T}$$

(Simbolurile se păstrează, iar T reprezintă numărul total al unităților conținutului).

Aplicând această formulă, constatăm că valoarea indicelui de tendință al primului ziar este de + 0,284. Indicele de tendință al celui de-al doilea ziar este de - 0,255. Rezultă de aici că prima sursă de informare are o atitudine, în ansamblu,

mai favorabilă față de desfășurarea activităților cultural-educative decât cea de a doua.

În formulele prezentate, unitățile conținutului neutre nu au fost luate direct în calcul. Studiile efectuate au relevat însă rolul lor în determinarea indicelui de tendință. Așa cum remarcă Harold D. Lasswell și Nathan C. Leites (1965), indicele de tendință descrește în valoare absolută atunci când crește numărul de unități de conținut neutre; dacă toate unitățile conținutului în legătură cu tema dată sunt neutre, atunci indicele de tendință este egal cu zero; dacă nu există unități neutre, indicele de tendință rezultă din raportarea numărului de unități favorabile la numărul unităților de conținut defavorabile.

Analiza evaluativă reprezintă un procedeu al analizei conținutului propus de Charles E. Osgood (1959). Se face distincție între obiectul atitudinii (O) și evaluarea obiectului (E). Ca obiect al atitudinii întâlnim diferitele unități sociale (familia, grupul, colectivitatea etc.) sau fenomenele și procesele sociale (democrația constituțională, tranziția, privatizarea etc.), iar ca evaluare luăm în considerare toate determinările calitative ale unităților sociale (coeziunea, caracterul progresist, eroic etc.). Aplicarea procedurii de analiză evaluativă impune transformarea aserțiunilor din text în construcții sintactice echivalente semantice, astfel încât să apară foarte clar obiectul atitudinii și evaluarea.

În mod concret analiza evaluativă presupune:

- Identificarea tuturor aserțiunilor din text referitoare la obiectul atitudinii. Pentru a preîntâmpina eventualele distorsiuni, obiectele atitudinii sunt înlocuite cu simboluri (literele mari ale alfabetului). Se codifică prin același simbol fie elementele unei mulțimi, fie mulțimea ca unitate integratoare.
- Identificarea expresiilor care conțin determinări directe și a expresiilor care conțin determinări indirecte. Toate expresiile care conțin ca obiect al atitudinii unitatea socială, fenomenul sau procesul ce ne interesează sunt transformate în expresii sintactice simple care pun în evidență: subiectul, predicatul și complementul.
- Expresiile transformate sunt evaluate, acordându-se ponderi (între + 3 și - 3) predicatelor și complementelor. Se analizează, deci, direcția și intensitatea atitudinilor, întocmindu-se apoi câte o foaie de codificare pentru fiecare obiect al atitudinii ce ne interesează.

Evaluarea fiecărei propoziții, produsul dintre direcția și intensitatea atitudinii, poate lua valori pozitive sau negative. Aplicându-se următoarele formule de calcul:

Notă. Indicele tendinței a fost calculat după formulele propuse de Irving L. Janis și Raymond Foder (1965), care denumesc acest indice *The Coefficient of imbalance*. Am preferat termenul de „indice” celui de „coeficient” și termenul de „tendință” celui de „orientare”. De asemenea, am transcris formulele adecvat limbii române. Prin „unitate de conținut” trebuie să se înțeleagă o unitate de sens selectată pentru analiză (frază, propoziții, cuvinte). De cele mai multe ori *unitatea de conținut* este echivalentă cu „unitatea de înregistrare”.

$$A) \frac{1}{3} \left[\sum \frac{(\text{Valoarea predicatului} \times \text{Valoarea complementului})}{\text{Nr. propozițiilor}} \right]$$

$$B) \frac{1}{3} \left[\sum \frac{(\text{Valoarea predicatului} \times \text{Valoarea complementului})}{\text{Valori absolute ale predicatului}} \right]$$

se determină evaluarea medie (A) sau un indice de evaluare (B) cu ajutorul cărora putem compara diferitele texte.

Analiza contingenței permite evidențierea structurilor de asociere a termenilor (conceptelor) dintr-un text. Frecvența de apariție asociată a „cuvintelor-cheie” în textul analizat (frecvența relativă) se compară cu probabilitatea teoretică de asociere a lor (valoarea de așteptare). Dacă diferența este semnificativă, se trage concluzia că asocierea termenilor nu este întâmplătoare, ea datorându-se fie unei particularități de stil, fie intenției manifeste sau latente a autorului. Analiza contingenței, așa cum a fost prezentată de Charles E. Osgood (1959), presupune:

- Identificarea unităților de înregistrare. De regulă, sunt utilizate unitățile „clasice” ale textului; articolele, când se analizează ziarele; capitolele, atunci când se analizează un roman; telegramele oficiale, sloganurile etc.
- Stabilirea schemei de categorii. De exemplu, ne interesează să vedem gradul de asociere într-un text a termenilor, desemnând categoriile sociale A, B, C, D, E, F.
- Se construiește apoi o matrice pentru analiza contingenței, un tabel cu dublă intrare, în care se trec unitățile de înregistrare și prezența (+) sau absența (-) termenilor a căror asociere se testează (Tabelul 12.4)

Tabelul 12.4. Matricea pentru analiza contingenței

Unitatea de înregistrare	Termenii					
	A	B	C	D	E	F
1	+	+	+	-	+	-
2	+	+	+	+	-	-
3	+	+	+	-	+	-
4	+	-	+	+	-	+
5	+	+	+	-	+	+
6	-	-	+	-	-	-
7	+	+	+	-	-	-
8	+	+	+	-	-	-
9	+	+	+	+	-	+
10	+	+	+	-	+	+
Frecvența relativă (%)	90	80	100	30	40	40

- d) Se calculează frecvență relativă (procentul) de apariție a fiecărui termen în totalul unităților de înregistrare. (În exemplul dat în tabelul 5 se utilizează doar ilustrativ exprimarea procentuală. În mod obișnuit nu se calculează procentajele la totaluri mai mici de 30).
- e) Se calculează apoi valoarea probabilă de asociere a termenilor, prin înmulțirea frecvențelor relative de apariție în text a termenilor (categoriilor) luați în considerare.

$$P_{AB} = F_A \cdot F_B, \text{ adică } P_{AB} = 0,90 \cdot 0,80 = 0,72$$

$$P_{AC} = F_A \cdot F_C, \text{ adică } P_{AC} = 0,90 \cdot 1,00 = 0,90 \text{ ș.a.m.d.}$$

- f) După calcularea probabilității de asociere doi câte doi a termenilor, se construiește un tabel de contingență. Atât pe orizontală, cât și pe verticală sunt trecute simbolurile termenilor (categoriilor). În partea superioară a diagonalei sunt trecute valorile probabilistice de asociere, iar în partea inferioară frecvențele relative (%) de apariție concomitentă a termenilor în textul analizat (Tabelul 12.5).

Tabelul 12.5. Matricea de contingență

Termenii	A	B	C	D	E	F
A		0,72	0,90	0,27	0,36	0,36
B	0,80		0,80	0,24	0,32	0,32
C	0,90	0,80		0,30	0,40	0,40
D	0,30	0,20	0,30		0,12	0,12
E	0,40	0,40	0,40	0,00		0,16
F	0,40	0,30	0,40	0,20	0,20	

În exemplul luat în discuție, termenii A și B apar asociați în 80 la sută din unitățile de înregistrare, termenii A și C în 90 la sută, termenii A și D în 30 la sută din totalul unităților de înregistrare ș.a.m.d.

- g) Valorile probabilistice de asociere a termenilor, înscrise în partea superioară a diagonalei, se compară cu frecvențele relative de asociere, așa cum rezultă din analiza textului. Dacă frecvențele relative (observate) sunt semnificativ mai mari sau mai mici decât valorile probabilistice, se poate trage concluzia că între elementele (termenii, categoriile) luate în considerare există o structură de asociere. Semnificația diferenței dintre valoarea probabilistică și frecvența relativă observată se examinează prin intermediul deviației standard, după formula:

$$\rho = \sqrt{\frac{P(1-P)}{N}}$$

Analiza contingenței constituie procedeul cel mai adecvat pentru studierea conținutului latent al comunicării. Aplicarea acestui procedeu poate fi combinată cu celelalte procedee de analiză (a frecvențelor, a tendinței, evaluativă), cu alte metode și tehnici de cercetare.

În studiul comunicării, schema celor cinci „C”-uri (Cine? Ce? Cui? Cum? Cu ce rezultat?) propusă de Harold D. Lasswell (1903-1978) poate fi, așa cum remarcă și Traian Herseni (1975), mult dezvoltată. Analiza conținutului telegramelor de felicitare a impus completarea schemei cu încă două întrebări: „În numele cui?” și „Pentru cine?”. De altfel, adăugând la *schema lui Lasswell* întrebarea „De ce?” obținem – după cum remarcă Ole R. Holsti (1969, 25) – paradigma oricărei comunicări: sursa sau emitentul, procesul de codificare, mesajul, canalul de transmitere, procesul de decodificare și receptorul (Figura 12.1).

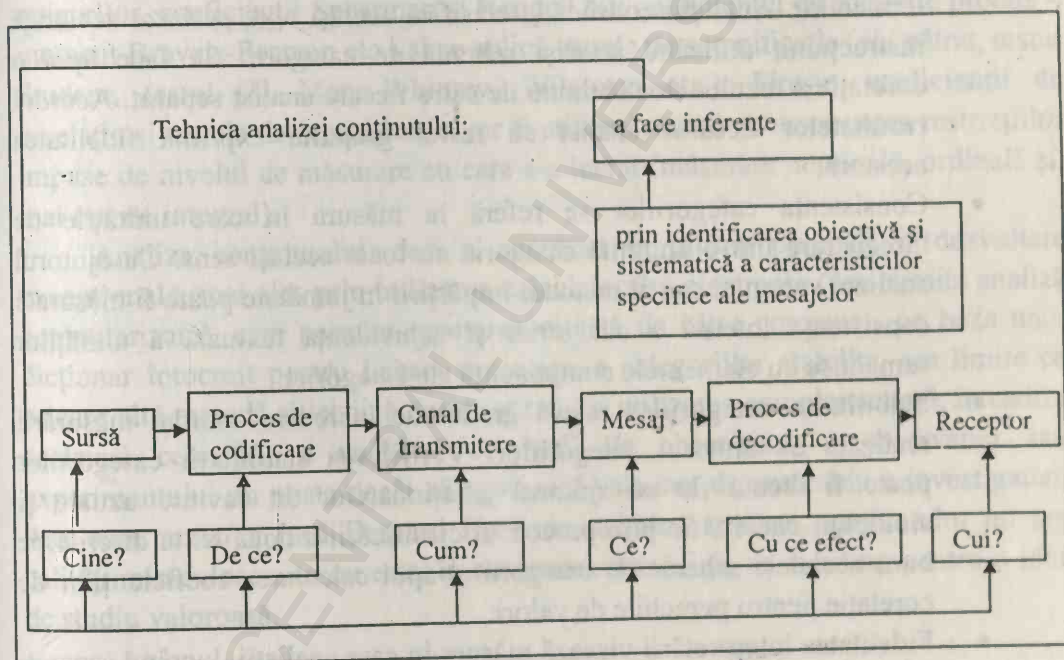

Fig. 12.1. Paradigma comunicării (după Holsti, 1969, 25)

Aplicarea tehnicilor de analiză a conținutului

Etapă distinctă în cercetare, operația de aplicare a tehnicii analizei conținutului constă din codificarea sau din introducerea unităților de înregistrare în schema de categorii. Ea nu este deloc simplă, analistul trebuie să facă uneori disocieri fine între sensul denotativ și cel conotativ al termenilor. În vederea codificării, pentru fiecare cercetare în parte, se întocmesc liste cu sensul denotativ

(explicit, formal) și cu sensul conotativ (implicit, latent) al termenilor. Cu cât schema de categorii este mai clară, cu atât codificarea este mai rapidă, mai fidelă și mai validă. Problema *fidelității*, asigurarea că unitățile de înregistrare cuprinse în categorii au sens stabil, i-a preocupat cel mai mult pe analiști, pentru că analiza conținutului s-a născut ca o reacție la interpretarea subiectivă a textelor, autodefinindu-se ca „înregistrare sistematică și obiectivă” a conținutului comunicării. Într-o lucrare de referință în domeniul analizei conținutului, Marshall S. Smith, Phillip J. Stone și Evelyn N. Glenn (1966, 359) examinează patru metode de stabilire a fidelității unui sistem de categorii de conținut.

- Fidelitatea codificatorilor, adică aplicarea corectă a regulilor de codificare și de clasificare în categorii pe baza listei cu sensul termenilor. Analiștii codifică și clasifică același text, pe baza aceluiași instrucțiuni, utilizând aceeași schemă de categorii. Se face apoi o corelație a rezultatelor obținute de către fiecare analist separat. Acordul rezultatelor fiecărui analist cu restul grupului exprimă fidelitatea acestora.
- Consistența categoriilor se referă la măsura în care unitățile de înregistrare într-o anumită categorie au toate același sens. Cu ajutorul analizei varianței sau al metodei împărțirii în jumătate poate fi măsurată consistența internă a categoriei și echivalența textuală a unităților semantice cu elementele componente ale categoriei.
- Stabilitatea categoriilor relevă gradul de încredere acordat măsurării realizate cu ajutorul categoriilor. Verificarea stabilității categoriilor poate fi făcută fie cu ajutorul „dicționarelor de cuvinte uzuale și simboluri-cheie”, fie prin procedeul clasificării a două texte diferite pe baza aceleiași scheme de categorii și apoi calcularea coeficienților de corelație pentru perechile de valori.
- Fidelitatea interpretării vizează măsura în care analiștii, lucrând separat, cunoscând scopul cercetării și utilizând aceleași procedee de analiză, ajung la aceeași interpretare a rezultatelor.

Ca și problema fidelității, cercetarea *validității* în analiza conținutului reprezintă un moment deosebit în desfășurarea propriu-zisă a analizei. Pentru cercetătorul din domeniul vieții sociale este fundamentală întrebarea: „Măsoară instrumentul creat – în cazul nostru, analiza conținutului – ceea ce presupunem că măsoară?”. Fără a dezvolta o argumentație prea largă, trebuie reținut că validitatea conținutului constituie procedeul cel mai des utilizat pentru a răspunde la întrebarea mai sus formulată. Concret, se încearcă a se determina, prin analiza logică, legătura dintre unitățile de înregistrare și categoriile stabilite. Cu alte cuvinte,

examinăm dacă, și în ce grad, caracteristicile textului sunt relevante pentru verificarea ipotezei în raport cu care categoriile din schemă au funcție de variabile explanatorii. La fel ca și în cazul altor cercetări, validitatea analizei conținutului poate fi evaluată și prin determinarea capacității ei predictive (*validitatea predictivă* sau *validitatea criteriilor*) și prin identificarea fenomenelor și caracteristicilor sociale și psihologice care sunt presupuse de categoriile stabilite (*validitatea de construct*).

După efectuarea codificării (introducerea unităților de înregistrare în schema de categorii și asocierea normelor de cod sau a simbolurilor) se construiesc tabelele de frecvență, matricele sau tabelele de incidență și matricele de contingență. Se pot calcula anumiți coeficienți de corelație (pentru corelația rangurilor, coeficienții Spearman și Kendell sau coeficientul de corelație produs – moment Bravais-Pearson etc.) și se aplică textele de semnificație (*chi* pătrat, testul Student, testul $|Z|$, Mann-Whitney, Wilcoxon etc.). Firește, coeficienții de corelație și testele de semnificație vor fi utilizați numai cu respectarea restricțiilor impuse de nivelul de măsurare cu care s-a lucrat (măsurare nominală, ordinală și, mai rar, de interval).

Analiza conținutului, deși a cunoscut în ultima perioadă o dezvoltare excepțională, mai ales prin utilizarea calculatorului electronic (așa-numita analiză computerizată), care permite reperarea directă de către computer, pe baza unui dicționar întocmit pentru fiecare cercetare, a categoriilor stabilite, are limite ca oricare altă metodă și tehnică de cercetare, iar utilizarea complementară, în cadrul aceleiași cercetări, a anchetei pe bază de chestionar, a observației sau experimentului nu poate decât să sporească valoarea de ansamblu a investigației. Așa cum remarcă încă Bernard Berelson, tehnica analizei conținutului nu are calități miraculoase, ea nu este, în cercetarea științifică, un substitut pentru o idee de studiu valoroasă.

Termeni-cheie

Analiza conținutului comunicării

Conținutul latent

Conținutul manifest

Eșantionarea documentelor

Procedee de analiză a conținutului

Schema de categorii de analiză

Unitățile de analiză a conținutului

Probleme recapitulative

1. Care este specificul tehnicilor de analiză a conținutului comunicării?
2. Prin ce se deosebește analiza conținutului comunicării de statistica lingvistică?
3. Apariția și evoluția preocupărilor de analiză a conținutului comunicării.
4. Prin ce se diferențiază conținutul latent de conținutul manifest?
5. Care sunt etapele unei cercetări pe baza analizei conținutului comunicării?
6. Ce erori pot să apară în fiecare din aceste etape?
7. Prin ce se deosebește eșantionarea documentelor de eșantionarea populației?
8. Care sunt cele patru sisteme de numărare posibilă în analiza conținutului comunicării?
9. Ce condiții trebuie să satisfacă o bună schemă de categorii de analiză a conținutului?
10. Comentați schema de categorii de analiză utilizată de Ralph K. White.
11. Ce valoare au schemele de categorii standard?
12. Analizați comparativ diferitele procedee de analiză a conținutului comunicării.
13. Care sunt avantajele și dezavantajele utilizării tehnicilor de analiză a conținutului comunicării în studiile socioumane?

ANALIZA SECUNDARĂ ȘI ARHIVAREA CERCETĂRIILOR SOCIOLOGICE EMPIRICE

- Ce este analiza secundară?
- Cum se realizează analiza secundară?
- Valoarea și limitele analizei secundare
- Arhivarea cercetărilor sociologice empirice
- Apariția și evoluția arhivelor de date sociale
- Termeni-cheie
- Probleme recapitulative

Lecturi

- 13.1. *Fișă pentru descrierea cercetărilor sociologice empirice*
- 13.2. George Peter Murdock, *Codurile pentru „Outline of Culture Materials“*

Analiza secundară se aseamănă, într-o anumită privință, cu analiza conținutului comunicării prezentată în capitolul precedent: ambele se aplică asupra unor date produse de altcineva, în alt scop decât cel pe care îl vizăm noi. „Diferența fundamentală dintre cele două abordări constă în aceea că analiza secundară se aplică direct la datele cuantificate care sunt deja colectate și nu cuvintelor care sunt deja scrise sau rostite” (Sedlack și Stanley, 1992, 275). Dincolo de cele spuse de R. Guy Sedlack și Jay Stanley, analiza secundară reprezintă o abordare complexă a datelor, cu reguli de aplicare de acum bine stabilite și cu principii metodologice specifice. Despre acestea vom discuta în cele ce urmează. Două lucruri mi se par importante de precizat: a) analiza secundară presupune cu necesitate arhivarea cercetărilor sociologice empirice; b) analiza secundară înregistrează în prezent un reviriment puternic, fiind distinctivă pentru actuala etapă de evoluție a cercetărilor socioumane empirice (concrete, de teren).

Ce este analiza secundară?

Definiția datorată lui Herbert H. Hyman (1972, 1): analiza secundară a datelor de anchetă constă în „extragerea de cunoștințe despre subiecte diferite de cele care au fost urmărite în anchetele originale” este frecvent citată în manualele universitare și în tratatele de metodologie a cercetării sociologice. Ea pune în evidență cu claritate diferența specifică față de analiza primară a datelor obținute în anchetele sociologice, dar se cer făcute unele precizări: a) analiza secundară se aplică oricărui date cantitative (documente sociale cifrice), nu numai datelor obținute în investigațiile sociologice, și b) pentru a se putea vorbi de o analiză secundară, trebuie în prealabil să fi fost făcută deja o analiză a datelor colectate.

Unele definiții mai recente includ aceste precizări. K. Jill Kiecolt și Laura E. Nathan (1985, 75) pun în evidență faptul că analiza secundară constă din „utilizarea într-o cercetare originală a datelor de anchetă recoltate anterior”. Rezultă din această definiție – așa cum remarca Jean-Paul Gremy (1989, 53) – trei trăsături specifice: 1) pentru a face analiză secundară trebuie să existe un ansamblu de date deja colectate; 2) trebuie ca tema cercetării să fie schimbată și 3)

este necesar să se fi făcut analiza primară, adică să se fi extras concluzii din datele colectate. Considerăm că definirea analizei secundare ca: „exploatarea datelor în vederea unui obiectiv sau pentru o problemă diferită de cea ce a condus la producerea acestor date sau utilizarea unor metode diferite de cele folosite anterior” (Grémy, 1989, 54) corespunde cel mai bine specificului acesteia și aplicării ei în cercetările sociologice contemporane, unde tinde să ocupe un loc central.

O dată făcute aceste precizări, trebuie să spun că ideea extragerii unor cunoștințe noi din datele colectate în vederea altor scopuri nu este nouă. Să ne amintim că *teoria despre sinucidere* a lui Émile Durkheim a rezultat din analiza datelor statistice oficiale. În celebra sa lucrare *Le suicide. Étude de sociologie* (1897) 26.000 de cazuri de sinucidere sunt clasificate după criteriile: vârstă, sex, status marital, prezența sau absența copiilor în familie. Herbert H. Hyman (1972) apreciază că avem de-a face cu o veritabilă analiză secundară. Nici William I. Thomas și Florian Znaniecki nu au colectat ei înșiși datele pentru lucrarea *The Polish Peasant in Europe and America. Monograph on an Immigrant Group* (1918-1920), ci au analizat datele existente la birourile de imigrare, în arhive ș.a.m.d., realizând prin analiza secundară a datelor cantitative și calitative o operă monumentală. Și lucrările lui Talcott Parsons (*The Structure of Social Action*, 1937) sau Helmut Schelsky (*Die skeptische Generation*, 1957) pot fi considerate din punct de vedere metodologic analize secundare.

Efortul de a scoate concluzii noi din datele de cercetare anterior colectate de alte persoane sau instituții diferențiază analiza secundară de meta-analiza datelor prin aceea că se caută răspunsuri la alte probleme sociologice decât cele avute inițial în vedere. Meta-analiza vizează același fenomen integrând datele mai multor cercetări și ale căror rezultate au fost publicate în revistele de specialitate (Kiecolt și Nathan, 1985, 10). Redescoperirea posibilității de a elabora sau de a verifica teorii sociologice prin analiza datelor empirice culese de alții, în alte scopuri, este de dată recentă. Se consideră 1957 „anul de naștere” al analizei secundare. Atunci York Lucci, Stein Rokkan și Eric Meyerhoff au publicat raportul *A Library Center of Survey Research Data* (xerox), în care se atrăgea atenția asupra posibilităților actuale oferite de acest tip de analiză. Dar abia publicarea, în 1972, de către Herbert H. Hyman a amplei sale monografii cu caracter metodologic despre principiile, procedeele și potențialitățile analizei secundare impune acest tip de cercetare ca o modalitate privilegiată în cercetarea sociumană contemporană.

Cum se realizează analiza secundară?

R. Guy Sedlack și Jay Stanley (1992, 276) remarcă că în aplicarea analizei secundare se schimbă ordinea operațiilor față de analiza primară. Și aceasta pentru că cercetătorul se află în fața unor date adunate de altcineva, în alt scop decât cel

pe care îl urmărește el. Dacă, așa cum s-a arătat, în ancheta sociologică se începe cu decuparea obiectului de studiu (stabilirea temei), în funcție de care se stabilește universul anchetei și se proiectează, după caz, eșantionul pentru culegerea informațiilor prin diferite metode, tehnici și procedee, urmând prelucrarea datelor și analizarea lor, în analiza secundară a aceluiași date drumul este invers, exceptând prima etapă. Uneori chiar stabilirea temei de cercetare printr-o analiză secundară se face în funcție de datele de care dispunem. Fiind vorba despre selecția, ajustarea seriilor de date, combinarea și recombinația lor, analiza secundară solicită din plin ingeniozitatea cercetătorilor. „Analiza secundară a datelor depinde de imaginația cercetătorului” – conchid Lee Harvey și Morgan MacDonald în excelentul lor ghid practic pentru cercetarea sociologică (1993, 91). Cercetătorul începe prin a se întreba: îmi servesc datele adunate pentru explicarea sau descrierea fenomenului care mă interesează? Dacă răspunsul este afirmativ, se trece la operaționalizarea conceptelor. Și aici ordinea operațiilor este schimbată: se pornește de la indicatori, de la răspunsurile la întrebările chestionarelor – de exemplu, nu de la concepte, așa cum se întâmplă în cazul proiectării anchetelor. Din mulțimea indicatorilor utilizați în analiza primară sunt reținuți pentru analiza secundară foarte puțini, chiar unul singur, pentru că de fiecare dată cadrul de referință este altul. Din această cauză în analiza secundară indicatorii acoperă doar parțial sfera conceptelor (Mochmann, 1968, 5).

Conceptele secundar-analitice se construiesc prin combinarea indicatorilor de care dispunem. Alegerea indicatorilor funcționali echivalenți în vederea operaționalizării conceptelor secundar-analitice constituie etapa cea mai importantă în analiza secundară. Ei trebuie să fie *funcțional echivalenți* cu indicatorii definiționali din analiza primară, să aibă aceeași putere de discriminare. În practica analizelor secundare rareori este satisfăcută această cerință, pentru că cercetătorul găsește indicatorii preformulați și gândiți să fie intim legați cu conceptele utilizate în cercetarea unei anumite probleme, nu a temei ce interesează acum. „Adesea mai mulți itemi trebuie să fie combinați în variate moduri pentru a reprezenta conceptul” (Kiecolt și Natham, 1985, 52), ceea ce solicită din partea cercetătorilor multă creativitate și inventivitate.

Erwin K. Scheuch (1964, 17), unul din directorii Arhivei pentru cercetări sociologice empirice a Universității din Köln, dădea ca exemplu de indicator funcțional echivalent întrebarea: „Discutați des cu vecinii despre politică?”. În analiza primară răspunsul pozitiv la această întrebare era un indicator al „interesului pentru politică”. În analiza secundară pe tema „integrarea în vecinătate”, respectiva întrebare apare ca indicator funcțional echivalent. Legătura lui cu indicatul, cu conceptul de „integrare în vecinătate” este mai slabă: vecinii pot discuta și alte lucruri decât despre politică, astfel că răspunsul negativ nu semnifică neapărat lipsa integrării în vecinătate. La analiza secundară ne mulțumim cu ceea ce găsim în „muntele de date” din cercetările anterioare, nu

proiectăm culegerea datelor în conformitate cu operaționalizarea cea mai adecvată a conceptelor.

Herbert H. Hyman (1972, 98) propunea spre discuție analiza secundară realizată de B. Lazerwitz în care au fost reunite datele obținute în trei anchete sociologice. Întrebările: 1) „Care este preferința dv. religioasă?”; 2) „Sunteți de religie protestantă, catolică sau mozaică?”; 3) „Care este religia dv.?” au fost considerate indicatori funcționali echivalenți. Se știe că există o diferență între răspunsurile la întrebările închise (întrebarea 2) și la întrebările deschise (întrebările 1 și 3). De asemenea, s-a demonstrat experimental că întrebările diferit formulate conduc la răspunsuri diferite și că locul întrebărilor într-un chestionar influențează răspunsurile, ca și tema chestionarului, de altfel. În analiza secundară se acceptă, însă, astfel de distorsiuni, fără însă a le bagateliza, dar și fără a le exagera.

Hans D. Klingemann și Franz U. Pappi (1968) relatau despre experiența lor în practica analizei secundare la Arhiva pentru cercetări sociologice empirice (*Zentralarchiv für empirische Sozialforschung*) a Universității din Köln. În 1965 s-a realizat în R. F. Germania o anchetă sociologică asupra radicalismului politic de dreapta, reprezentativă la nivel regional. Analiza primară a datelor a arătat că persoanele cu studii superioare au o atitudine mai îngăduitoare decât persoanele cu studii medii și elementare. Cei doi cercetători au formulat ipoteza legăturii dintre „nivelul de instrucție școlară” și „radicalismul politic”. O astfel de ipoteză nu putea fi însă verificată de datele din ancheta întreprinsă, pentru că numărul persoanelor cu bacalaureat era prea mic spre a trage vreo concluzie. În această situație cercetătorii aveau mai multe posibilități: să realizeze o anchetă specială doar asupra persoanelor cu studii superioare, să ancheteze un eșantion reprezentativ pentru R.F.G. sau să cerceteze datele din mai multe anchete deja efectuate. Au optat pentru a treia alternativă, pentru analiza secundară, considerând că aceasta este mai puțin costisitoare și mai interesantă din punctul de vedere al cercetării științifice. Trebuiau însă identificate anchetele cu *chestionare omnibus* (mai multe teme), reprezentative la nivelul R. F. Germania, efectuate în aceeași perioadă și în care să existe întrebări privind preferințele politice. Un număr de șapte anchete sociologice au corespuns celor patru criterii de selecție. În toate aceste anchete se puneau întrebări despre preferințele politice, dar întrebările erau diferit formulate: 1) „Dacă în aceste zile s-ar face alegeri parlamentare, dv. ce partid ați alege?”; 2) „Ce partid vă este cel mai simpatizat?”; 3) „Care partid politic din R. F. Germania vă este dv. cel mai simpatizat?”. Prin cumularea datelor a rezultat un eșantion de peste 12.000 persoane intervievate în aceeași perioadă (februarie – noiembrie 1966), pe baza căruia s-a verificat consistența relației dintre variabilele „nivel de instrucție școlară” și „radicalism politic”.

În analiza secundară se pune acut problema influenței contextului social istoric asupra datelor din anchetele sociologice, mai ales când se cumulează date

din cercetări efectuate la intervale de timp mai mari sau se compară rezultatele investigațiilor din țări cu sisteme social-politice și culturi diferite (*cross-national survey*). Pentru ca analiza secundară să fie valabilă, vor trebui cumulate și combinate doar datele din cercetările realizate în contexte sociale dacă nu identice, cel puțin asemănătoare. Aceasta presupune o foarte bună cunoaștere a contextului istoric și cultural în care au fost colectate datele. Jean-Paul Gremy (1972, 58) ilustra cerința cunoașterii contextului istoric pentru interpretarea datelor din anchetele sociologice prin următoarea situație: răspunsurile la întrebarea „Ce părere aveți despre McCarthy?” pot avea semnificații foarte diferite. Luată *ad literam*, întrebarea cere o apreciere a persoanei senatorului american Joseph McCarthy (1907-1957). Dar ea poate să măsoare și atitudinea față de *Departamentul de Stat*, știut fiind că senatorul de Wisconsin denunțase, în februarie 1950, faptul că în departamentul pentru politică externă al SUA activează 205 comuniști (Eliott, 1974). La fel de bine, întrebarea ar putea să măsoare atitudinea anticomunistă a respondenților, *mccarthysmul* semnificând intoleranța politică, suspiciunea și „vânătoarea de vrăjitoare”. Fără a cunoaște ce a însemnat în istorie perioada „războiului rece” și „mccarthysmul” în SUA, când mulți intelectuali liberali americani au fost anchetați și condamnați pe nedrept, întrebarea își pierde semnificația pentru analiza secundară.

De altfel, în general, cunoașterea influențelor istorice asupra vieții sociale are un rol foarte important atât în cercetarea sociologică cantitativă, cât și calitativă. În studiul datelor de arhivă acest rol a fost adeseori neglijat – după cum remarcă Glen H. Elder Jr., Eliza K. Pavalko și Elizabeth C. Clipp (1993, 81). Autorii anterior menționați consideră că drumul de la „date vechi la probleme de cercetare noi” parcurge mai multe etape (Figura 13.1).

Specificarea problemei de cercetare

- ☐ Căutarea datelor adecvate
- ☐ Pregătirea proiectului de cercetare
- ☐ Analiza inițială a datelor de arhivă
- ☐ Decizia de a reconstrui datele
- ☐ Desfășurarea analizei

Fig. 13.1. Etapele procesului de cercetare a datelor de arhivă
(după Elder, Pavalko și Clipp, 1993, 22)

Selectarea datelor adecvate presupune stabilirea unei relații optime între problema de cercetare și date din cercetările anterioare. Să luăm ca exemplu studiul *cursului vieții*, înțelegând prin acest concept (*life course*) „modelele

sociale ale vieții în funcție de nivelul de vârstă“ (Elder, 1985, 23). Psihologul american Lewis-Madison Terman (1877 – 1956), interesat de rolul eredității în nivelul inteligenței, a inițiat în 1921-1922 un studiu pentru a verifica dacă în timp se menține superioritatea intelectuală a copiilor supradotați intelectual din școlile din California, pe care i-a testat cu ajutorul asistenților săi. Au fost selectați copiii care aveau *coeficientul de inteligență* (IQ) peste 135. Cariera lor a fost urmărită prin anchete succesive, realizate de Lewis-Madison Terman și apoi de colaboratorii săi (Tabelul 13-1).

Tabelul 13.1. Eșantioanele și datele studiului longitudinal al lui L.-M. Terman (după Elder, Pavalko și Clipp, 1993, 13)

Anul	Eșantionul	Datele
1922 1928	1528: 858 bărbați, 671 femei	gospodăria și școala
1936 1940	1256: 699 bărbați, 557 femei	educație, muncă, căsătorie
1945	1334: 749 bărbați, 555 femei	experiență militară
1950 1955 1960	1271: 716 bărbați, 555 femei 1286: 716 bărbați, 570 femei 1227: 616 bărbați, 511 femei	muncă, succes profesional, căsătorie
1972 1977 1982 1986 1991 1992	927: 497 bărbați, 430 femei 812: 426 bărbați, 386 femei 813: 415 bărbați, 398 femei 805: 404 bărbați, 401 femei	bătrânețea, munca și pensionarea, povestea vieții

Notă. La data publicării lucrării nu se cunoștea decât faptul că cercetarea longitudinală este reluată.

Rezultatele studiului longitudinal al lui Lewis-Madison Terman nu au susținut „speranțele încorporate în inteligența timpurie a subiecților“ (Șchiopu, 1997, 690), dar au constituit o excelentă bază de date pentru cunoașterea modelelor sociale ale vieții, punându-se în evidență efectele schimbărilor sociale asupra cursului vieții oamenilor.

Recapitulând, putem spune că noua problemă de cercetare (cursul vieții) a fost realizată prin analiza secundară a datelor adunate pentru o altă temă (ereditatea și inteligența). Datele de arhivă au fost rearanjate și recodificate pentru a servi optim noii probleme de cercetare, după cum demonstrează convingător Glen H. Elder Jr., Eliza K. Pavalko și Elizabeth C. Clipp (1993).

Valoarea și limitele analizei secundare

Locul central pe care îl ocupă în prezent analiza secundară în cercetarea sociologică se datorează avantajelor pe care le asigură: costuri mai reduse și economie de timp, calitatea datelor, măsurarea nonreactivă, studiu longitudinal, testarea unor tehnici și procedee noi, utilizarea unor eșantioane mai numeroase (Sedlack și Stanley, 1992, 279-281).

A analiza datele deja colectate înseamnă a reduce nu numai costul unei cercetări sociologice, dar și timpul necesar obținerii rezultatelor. Cu cât? Herbert H. Hyman (1972, 2) aprecia că 40 la sută din bugetul unei cercetări pe un eșantion de 2.000 de persoane, în SUA, se cheltuiesc pentru culegerea datelor, 50 la sută pentru prelucrarea lor primară și 10 la sută pentru redactarea raportului de cercetare. La nivelul anului 1970, aplicarea analizei secundare ar fi redus costul unei investigații de la 60.000 la 35.000 USD. Este greu de evaluat global economia de bani și de timp prin aplicarea analizei secundare. Nu credem însă că vom greși dacă estimăm că durata cercetării va fi mai redusă cu o treime și costul se va înjumătăți. Eliminarea etapei de culegere a datelor de pe teren înseamnă și apelul la un număr mai redus de oameni angrenați în cercetare: nu își mai au rostul operatorii de anchetă. De aici, economia financiară, factorul hotărâtor.

Pe de altă parte, analiza secundară asigură un plus de calitate datelor, care sunt reverificate, putând fi utilizate în conjuncție cu datele primare. În ceea ce privește caracterul nonreactiv al măsurării, trebuie spus că, uneori, analiza secundară se face asupra unor date care nu provin din anchetele sociologice, ci din documentele cifrice oficiale (statistici cu finalitate administrativă). Sunt situații când realizarea unei anchete sociologice de teren nu este nici recomandabilă, nici posibilă: de exemplu, în cazul unor convulsii sociale majore, a unor tensiuni și conflicte interetnice, a unor dezastre naturale sau sociale. Rămân la dispoziția cercetătorului datele deja colectate, din care cu ingeniozitate, printr-un efort de reflecție teoretico-metodologică, pot fi extrase răspunsuri la problemele sociale semnificative.

Analiza secundară are ca avantaj și capacitatea de a examina evoluția fenomenelor, când sunt culese date cu o anumită periodicitate, la diferite intervale de timp: lunar, trimestrial, semestrial, anual sau mai rar (recensământuri, de exemplu, se recomandă a fi făcute din zece în zece ani). În acest context, trebuie menționat faptul că, începând din martie 1994, Fundația pentru o Societate Deschisă a inițiat *Barometrul de opinie publică* prin care se ia pulsul societății trimestrial. În 1997 a fost lansată o nouă formulă a *Barometrului*, în tematică incluzându-se: „opțiuni politice și notorietatea principalelor partide și personalități politice, standard de viață, stiluri de viață, evaluarea politicilor economice și sociale, evaluarea instituțiilor, capital instituțional, capital social și resurse ale sociabilității, capital uman și material“ (*Barometrul de opinie publică*, mai 1999,

2). Adresa *Internet* la care pot fi găsite rezultatele și datele sondajelor trimestriale efectuate de institutele specializate (CURS, IRSOP, IMAS, Metro Media Transilvania – câștigătoare a licitațiilor) este <http://www.osf.ro>. Împreună cu un grup de studenți și doctoranzi de la Universitatea București, în cursul anului 2000, am făcut analiza secundară a *Barometrelor* pentru a identifica *status-ul* socio-economic al persoanelor care fac *evaluări sociotrope*, care apreciază că lucrurile în România merg într-o direcție bună, deși respectivele persoane nu beneficiază de evoluția pozitivă a situației.

În fine, din punct de vedere metodologic, este de notat că analiza secundară permite testarea unor tehnici de prelucrare statistică a datelor, ceea ce contribuie la progresul cunoașterii. În plus, reunind date din mai multe cercetări sociologice sau dintr-o serie de statistici oficiale, analiza secundară conduce la rezultate mai sigure, baza empirică fiind mai largă. În multe eșantioane reprezentative la nivel național, diferite categorii demografice sau socio-profesionale sunt subreprezentate și, în consecință, nu sunt justificate concluziile decât la nivelul ansamblului, nu și al părților. Să presupunem că ne-ar interesa calitatea vieții persoanelor de „vârsta a patra”. Câte persoane de peste 80 de ani vom găsi într-un eșantion reprezentativ național? Foarte puține. Dacă vom izola din mai multe eșantioane persoanele din respectiva categorie demografică și apoi le vom reuni într-un singur lot, foarte probabil că vom ajunge la un număr de cazuri suficient de mare, pe baza căruia vom fi îndreptățiți să tragem, cu precauție, concluzii.

Dincolo de avantajele practice și teoretice, analiza secundară are – așa cum remarca Herbert H. Hyman (1972, 2) – și avantajele sociale, legate, în principal, de diminuarea oligarhiei în cercetarea sociologică. Nu orice sociolog dispune de o echipă de specialiști și de suportul financiar public sau privat pentru a întreprinde o anchetă sociologică sau un sondaj de opinie publică. Nu orice specialist, la rândul său, este dispus să lucreze în cadrul unei echipe de cercetare, cu o anumită ierarhizare formală. „Mandarinatul” în sociologie este puternic zguduit de analiza secundară care reprezintă un element de democratizare a cercetării sociologice: accesul la datele primare devenind liber pentru toți oamenii de știință.

Pledoaria noastră pentru aplicarea pe scară tot mai largă a analizei secundare nu ne face să uităm de dezavantajele acestei modalități de cercetare a vieții sociale. R. Guy Sedlack și Jay Stanley (1992, 281) atrag atenția asupra principalei limite a analizei secundare: ea se realizează pe date care nu au fost adunate pentru scopul urmărit de analist, ceea ce presupune renunțarea la unele date ce nu servesc în nici un fel actualului scop al cercetării, pe de o parte, și acceptarea unor compromisuri în măsurarea fenomenelor de studiu (luarea în calcul a unor indicatori cu putere de discriminare mai mică, stabilirea unor echivalențe discutabile a indicatorilor definiționali, ignorarea cu bună știință a diferențelor în ceea ce privește culegerea datelor și, chiar, calitatea lor).

Dezavantajele analizei secundare sporesc dacă cercetătorul nu are suficiente informații despre condițiile și modul de desfășurare a anchetei de bază, în mod deosebit, despre erorile de eșantionare acceptate în analiza primară. Teoretic, dar și practic, analistul se află în diferite *grade de planificare cu datele* de care dispunem. Există, după Jean-Paul Gremy (1989, 55), un *grad zero de familiaritate* (analistul nu dispune de nici o informație despre scopul în care au fost colectate datele, despre erorile în culegerea lor, nu știe nici lista codurilor și nici contextul social, istoric și cultural în care s-a desfășurat ancheta). La cealaltă extremă, *familiaritatea optimă* corespunde situației în care cercetătorul analizează din alt punct de vedere, pentru o altă temă de cercetare, datele culese anterior chiar de el sau de echipa lui. Între aceste extreme, analistul se găsește în situații cu grade de familiaritate mai mult sau mai puțin avantajoase: dispune de chestionarele aplicate, de lista codurilor utilizate, are informații despre dificultățile anchetei de teren etc. sau, dimpotrivă, trebuie să facă o documentare mai bună în legătură cu aspectele amintite, să obțină informații de la cei care au coordonat culegerea datelor.

Avantajele, ca și dezavantajele analizei secundare decurg și din *gradul de heterogenitate a datelor*: avem de-a face cu *date individuale* (de exemplu, răspunsurile fiecărei persoane la întrebările dintr-un chestionar) sau cu *date agregate* (prelucrate, clasificate, combinate etc.). Uneori sunt preferabile datele individuale, alteori rezultate excelente în analiza secundară se obțin prin utilizarea simultană a datelor individuale și agregate – cum a procedat Émile Durkheim (1897) în analiza fenomenului suicidal.

Așa cum observau Klaus G. Sommer și Hager Stegeman (1967), pentru aplicarea analizei secundare sunt necesare: existența unor date de anchetă suficiente și pregătirea lor pentru o nouă prelucrare computerizată. Ambele condiții sunt satisfăcute de arhivarea cercetărilor sociologice empirice.

Arhivarea cercetărilor sociologice empirice

Matematicianul, fizicianul și astronomul englez Isaac Newton (1642 – 1727) spunea: „Dacă am văzut mai departe este pentru că am stat pe umerii giganților”. Sociologii secolului al XXI-lea pornesc și ei de la înălțimea gândirii uriașilor care poartă numele Karl Marx, Émile Durkheim, Max Weber, Vilfredo Pareto, Talcott Parsons, Robert K. Merton, dar stau nu numai pe umerii lor, ci și „pe un munte de date”, din care pot extrage prin analiză secundară filonul de aur al teoriei sociologice și răspunsuri la întrebările prezentului (Hyman, 1972, 2). Pentru aceasta este necesară organizarea *băncilor de date (data bank)*, a *arhivelor pentru cercetări sociologice empirice*.

Ce sunt băncile de date? Denumirea de „bancă” s-a extins din domeniul financiar (instituție care organizează circulația bănească), în cel medical și social. Se vorbește de „bănci de organe” (de cornee, de rinichi pentru transplant), dar și

de „bănci de date“, înțelegându-se prin date „Fapte stabilite (de știință), elemente care constituie punctul de plecare în cercetarea unei probleme, în luarea unei decizii etc.“ (DEX, 1996, 260). În cercetarea sociologică s-a impus termenul de „arhivă de date“ (*data archive*) și se utilizează frecvent termenii de „date“ (*data*) (informații culese și analizate în cercetarea concretă a vieții sociale), „curățirea datelor“ (*data cleaning*) (controlul datelor în vederea înlăturării erorilor, după introducerea acestora în calculator, „reducerea datelor“ (*data reduction*) (comprimarea prin codificare a datelor în vederea prelucrării computerizate), „șir de date“ (*data file*) sau „set de date“ (*data set*) (totalitatea datelor codificate referitoare la o unitate socială, de exemplu, răspunsurile unei persoane la un chestionar).

Arhivele de date sociale sau *băncile de date sociale* reprezintă instituții care se ocupă cu achiziționarea și depozitarea informațiilor din diferite domenii ale vieții sociale (cultură, economie, politică, demografie ș.a.m.d.).

La fel ca și arhivele de date sociale, apariția și proliferarea după cel de-al doilea război mondial a *arhivelor pentru cercetări sociologice* fac posibilă analiza secundară și contribuie esențial la progresul cunoașterii vieții sociale. *Arhivele pentru cercetări sociologice empirice*, ca bănci de date sociale, au ca scop colectarea, sistematizarea și pregătirea pentru analiză secundară a informațiilor din anchetele sociologice. Dacă luăm ca exemplu *Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung* din Köln, nu numai cea mai veche, dar și cea mai mare bancă de date sociologice din Europa, funcțiile unei astfel de arhive sunt: achiziționarea, depozitarea și curățirea datelor. De la institutele de cercetare a pieței și de sondare a opiniei publice, din departamentele universitare și arhivele private sunt achiziționate datele cercetărilor sociologice, fie contra cost, fie la schimb sau prin somație. Operația de achiziționare a datelor sociologice nu este scutită de dificultăți, mai ales când se încearcă obținerea unor date de la institutele și centrele de cercetare sociologică din alte țări. Așa cum se va vedea în continuare, practica colectării datelor de la alte instituții, din alte țări este în prezent larg acceptată. Totuși, se estimează că aproximativ trei pătrimi din datele cercetărilor sociologice nu sunt arhivate, se pierd.

Datele achiziționate sunt depozitate în memoria calculatoarelor, pe diskete, pe suport magnetic sau folosindu-se *cartele Hollerith* (cum se practica în anii '70). Ca într-o bibliotecă, fiecare anchetă sociologică, asemenea cărților, este clasificată după titlu. Când ancheta sociologică are o singură temă, pentru clasificare, este suficient titlul. Dacă au fost urmărite mai multe teme, utilizându-se *chestionare omnibus*, clasificarea trebuie făcută înai amănunțit, tema devenind *unitate de analiză*. Totodată, întrebările din chestionarul de anchetă sunt luate ca unități de analiză. Așadar, clasificarea datelor se face concomitent după titlul, tema și conținutul întrebărilor din anchetă. Pentru fiecare cercetare sociologică sunt stocate informații despre tema principală, metodele utilizate, populația investigată. Descrierea se face pe baza unei fișe (vezi Lecturi 13.1). Întrebările din

chestionar sunt clasificate după un catalog cu peste 600 de poziții. Pornind de la conceptul care ne interesează, calculatorul electronic identifică poziția lui și întrebările în care el apare. În afară de aceasta, se poate utiliza și indexul alfabetic de termeni. Arhivele pentru cercetări sociologice empirice, pentru că au ca principală funcție pregătirea datelor pentru analiza secundară, urmăresc și curățirea datelor, controlul lor. Erorile în completarea chestionarelor, în operația de clasificare sau de tabulare pot fi depistate și înlăturate, înainte de a fi înmagazinate în arhivă.

Așadar, arhivele pentru cercetări sociologice empirice nu sunt simple depozite pentru datele culese în anchetele sociologice tot mai numeroase, ci sunt instituții de cercetare științifică în sensul cel mai autentic. Fără „muntele de date” sistematizate în aceste arhive nu ar fi posibilă analiza secundară și progresul cunoașterii sociologice ar fi încetinit, ca să nu ne mai gândim că nu s-ar putea găsi un răspuns rapid la o serie de probleme politice sau comerciale, culturale sau de sănătate. Fără arhivarea anchetelor sociologice referitoare la atitudinea americanilor față de discriminarea minorităților, Paul Burstein (1979) nu ar fi putut explica de ce abia în 1964, după opt decenii de la proclamarea drepturilor civile, *Congresul SUA* a hotărât desegregarea și a interzis discriminarea împotriva minorităților. Ipoteza lui Paul Burstein a fost că desegregarea s-a produs când majoritatea americanilor și-au schimbat atitudinea față de minorități. Analiza secundară a datelor din anchetele efectuate în intervalul 1950-1970, existente în diferite arhive, a confirmat ipoteza. Exemplul preluat din lucrarea lui Royce Singleton, Jr. și colab. (1988, 334) probează convingător funcția de cercetare științifică a arhivelor sociologice. În plus, funcționând de regulă în cadrul universităților, ele au și sarcini de instrucție, de formare a viitorilor cercetători, familiarizându-i cu programele de prelucrare și analiză a datelor, în mod special cu SPSS-ul (*Statistical Package for the Social Sciences*) și cu programele speciale de înmagazinare, regăsire și analiză a informațiilor sociologice, de exemplu cu sistemul ZAR (*Zentralarchiv – Retrieval – Systems*).

Lecturi 13.1

Fișă pentru descrierea cercetărilor sociologice empirice

(Adaptată de S. Chelcea după Fișa utilizată la *Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung, Universität zu Köln*, 1970)

1. Titlul cercetării: _____

2. Tipul cercetării: _____

- ☐ monodisciplinară
- ☐ multidisciplinară

3. Instituția care a realizat cercetarea: _____

- ☐ institut de cercetare privat
- ☐ institut de cercetare bugetar
- ☐ institut de învățământ
- ☐ instituție administrativă de stat
- ☐ alte situații (care? _____)

4. Coordonatorul cercetării (numele și prenumele) _____

5. Beneficiarul cercetării _____

6. Cercetarea este în faza:

- ☐ proiect
- ☐ desfășurare
- ☐ încheiată

7. Pentru cercetările încheiate, începutul investigației de teren:

anul	luna	ziua

8. Durata cercetării de teren (în săptămâni): _____

9. Metode și tehnici de colectare a datelor:

- ☐ chestionar
- ☐ interviu
- ☐ studiul documentelor
- ☐ studiul arhivelor sociologice
- ☐ observație
- ☐ experiment
- ☐ bugete de familie
- ☐ bugete de timp
- ☐ teste psihologice
- ☐ inventare de personalitate
- ☐ scale de opinie
- ☐ altele (care? _____)

10. Prelucrarea datelor:

- ☐ frecvențe
- ☐ distribuții
- ☐ procente
- ☐ corelații
- ☐ teste statistice de semnificație
- ☐ analiză de regresie
- ☐ analiză factorială
- ☐ altele (care? _____)

11. Județul, localitatea, instituția din care s-au cules datele: _____

12. Unități de investigare:

- ☐ persoane
- ☐ familii
- ☐ organizații
- ☐ altele (care? _____)

13. Descrierea populației investigate: _____

- ☐ vârstă (limitele de vârstă _____)
- ☐ sexul

14. Poziția în cadrul familiei a persoanelor chestionate:

- ☐ capul familiei
- ☐ soția
- ☐ alt membru al familiei
- ☐ toți membrii familiei
- ☐ mai mult decât un singur membru al familiei

15. Situația profesională a persoanelor chestionate:

- ☐ agricultor
- ☐ muncitor
- ☐ funcționar (tehnician, maistru) cu studii medii
- ☐ salariat cu studii superioare
- ☐ patron
- ☐ șomer
- ☐ pensionar
- ☐ casnică
- ☐ student
- ☐ elev
- ☐ alte situații (care? _____)

16. Eșantionarea:

- ☐ investigație totală
- ☐ selecție aleatorie simplă
- ☐ selecție aleatorie stratificată
- ☐ pe cote (după criteriul _____)
- ☐ probabilistă în mai multe etape
- ☐ alte procedee (care? _____)

17. Volumul eșantionului:

- ☐ mărimea proiectată _____
- ☐ numărul lipsurilor _____
- ☐ numărul completărilor _____

18. Numărul vizitelor pentru investigarea unei unități _____**19. Tipul chestionarului:**

- ☐ cu o singură temă
- ☐ cu mai multe teme (omnibus)

20. Investigație:

- ☐ unică
- ☐ panel
- ☐ cu același chestionar, pe un alt eșantion
- ☐ altele (care? _____)

21. Anchetă

- ☐ orală cu chestionar standardizat
- ☐ orală pe bază de interviu
- ☐ telefonică
- ☐ poștală
- ☐ alte tipuri (care? _____)

22. Valorificarea cercetării:

- ☐ raport de cercetare (când? unde? _____)
- ☐ lucrare publicată (când? unde? _____)

23. Observații: _____

Apariția și evoluția arhivelor de date sociale

Human Relations Area Files (H.R.A.F.) este considerată prima arhivă de date în domeniul științelor sociale. A fost înființată în 1934 de antropologul George Peter Murdock, care a fundamentat teoretic și statistico-matematic eșantionarea culturilor în vederea comparării lor (*World Ethnographic Sample*, 1957; *Standard Cross-Cultural Sample*, 1969) și a propus un sistem de clasificare a culturilor (*Outline of Cultural Materials*, 1937) pentru a se putea alcătui un atlas etnografic al lumii (*Ethnographic Atlas*, 1962). În *Atlasul etnografic* întocmit de George Peter Murdock sunt caracterizate 863 de societăți, fiecare din ele fiind reprezentativă statistic și pentru societățile învecinate, înrudite cultural sau provenite din strămoși comuni, având deci valoarea de *eșantion cultural*. Traian Herseni (1982, 390-402), prezentând pe larg *Atlasul*, aprecia că multe din aspectele prezentate sunt de interes sociologic major.

Sistemul de clasificare și codificare a informațiilor etnografice imaginat de George Peter Murdock (*Outline of Cultural Materials*, prescurtat OCM), este „complet și flexibil și poate fi aplicat (cu anumite adaptări) în aproape orice proiect de cercetare” – apreciază Bernard Harvey Russell (1995, 194). OCM vizează opt regiuni geografice ale Terrei, cu subdiviziuni politice. De exemplu, FE 12 semnifică: populația vorbitoare de limbă turi (12), din Ghana (E), stat din Africa (F). Sunt inventariate 79 de dimensiuni (rubrici) cu aproximativ 700 de indicatori (categorii distincte), fiecare având coduri numerice (vezi Lecturi 13-2). De exemplu, socializarea are codul 86. În cadrul socializării se disting categoriile: tehnici de inculcare (861), înțărirea și învățarea hrănirii (862), învățarea agresivității (865), învățarea independenței (866), transmiterea normelor culturale (867), transmiterea priceperilor (868), transmiterea credințelor (869). Clasificarea poate fi amănunțită prin adăugarea de zecimale fiecărui cod. De exemplu la rubrica boli, cod 75, terapia medicală are codul 757. Pentru a studia terapia medicală în pediatrie, G. A. Shelley (1992) a extins lista codurilor, incluzând: transplantul (757.1), hemodializa (757.2), dializa peritoneală (757.3), dializa la domiciliu (757.4), adaptarea la dializă (757.5), respectarea regimului medical (757.6), aparatul utilizat în dializă (757.7), medicamente (757.8), rezultatele testelor medicale (757.9), rezultatele testelor HIV (757.91).

De la înființare, în urmă cu mai mult de o jumătate de secol, și până în zilele noastre, HRAF a adunat și a sistematizat peste 900.000 de pagini de materiale etnografice primare (articole și cărți) referitoare la aproximativ 350 de culturi, iar OCM a fost utilizat în numeroase studii, între care amintim studiul comparativ al valorilor în cinci culturi, coordonat de Clyde Kluckhohn.

În ceea ce privește *Atlasul etnografic* realizat la HRAF, Gustav Jahoda (1982/1989, 265) menționează, ca exemplu, că socializarea cuprinde 16 rubrici, cu numeroase subdiviziuni: proximitatea față de copii a mamei și tatălui, în timpul

somnului (1); constrângerile corporale (2); contactele fizice ale copilului cu persoanele care se ocupă de el (3); tehnici pentru transportul copiilor (4); plânsul copiilor (5) ca răspuns la nevoile exprimate, în funcție de număr, frecvență și durată; pedepsele aplicate copiilor (6); tabu-ul sexual (7); dispoziții speciale (8), ceremonii (a), protecție magică (b), protecție fizică (c); alimente noi și vârsta la care se introduc (9); aspecte ale dezvoltării (10), întârziat precoce/tardiv, blând/sever (a); îndemânări motrice (b); autonomie (c); controlul micțiunii, precoce/tardiv (d); activitatea generală, vârsta inițierii (e); vârsta întârzierii (11); vârsta apariției aspectelor dezvoltării a-e (12); relațiile copilului cu alte persoane (13); rolul tatălui în socializare (14); relațiile cu alți copii (15); toleranța, în general, față de copilul mic (16). După cum se observă, în alcătuirea atlasului etnografic se utilizează datele clasificate după sistemul OCM, iar abordarea este preponderent calitativă. H.R.A.F. nu este propriu-zis o arhivă pentru datele din cercetările sociologice empirice, dar ea constituie atât un început al arhivării datelor de interes socio-cultural, cât și un model pentru arhivele sociologice.

Roper Center for Public Opinion Research, înființată de Elmo Roper în 1946 la Williamston (SUA), reprezintă într-adevăr o arhivă sociologică. Este cea mai mare arhivă de acest fel din lume. Din 1977, *Roper Center* funcționează în cadrul Institutului pentru cercetări sociale al Universității din Connecticut. Aici sunt arhivate aproximativ 12.000 de cercetări sociologice (sondaje de opinie publică) efectuate în SUA și în alte 70 de țări. Cercetările arhivate oferă informații extrem de utile despre valorile sociale, atitudinile și opiniile politice, preferințele oamenilor etc.

O serie de institute de cercetare, între care și American Institute for Public Opinion (care realizează *sondajele Gallup*), contribuie cu regularitate la sporirea numărului de cercetări arhivate la *Roper Center*. De asemenea, aici se găsesc datele din cele mai recente sondaje de opinie publică *ABC News/Washington*, *ABC News/Associated Press*, *Los Angeles Times*, dar și datele studiilor din timpul celui de-al doilea război mondial, realizate sub conducerea lui Samuel A. Stouffer și publicate în cele patru volume ale lucrării *American Soldier* (1949-1950). Sociologii din întreaga lume pot consulta *Roper Center American Collection* (1984), în care sunt descrise principalele cercetări arhivate până la data apariției lucrării, și buletinele cu apariție semestrială *Data Acquisitions* și *Data Set News*, conținând informații (tema, organizarea investigației, eșantionul, data despre chestionarele utilizate, variabilele din fiecare studiu) despre activitatea de arhivare, la zi. Astfel de informații pot fi obținute și pe *Internet*.

Louis Harris Data Center, cea de-a doua bancă de date sociologice din lume ca notorietate, și-a început activitatea în 1956 prin colectarea, depozitarea și sistematizarea datelor din cercetările efectuate de Louis Harris and Associates, o firmă internațională de cercetări sociale, inclusiv de sondare a opiniei publice. Din 1965, Harris Center este inclus în Social Science Data Library de la Universitatea Carolina de Nord și oferă contra cost date (frecvența răspunsurilor, descrierea

cercetărilor) la cerere. În 1985 se percepeau 100 USD pentru obținerea datelor dintr-o cercetare sociologică arhivată aici, iar pentru procurarea răspunsurilor (frecvențele din toate studiile arhivate) la o anumită întrebare (după cuvântul cheie dat) se plăteau 25 USD (Kiecolt și Nathan, 1985, 30).

Volumul *Sourcebook of Harris National Surveys: Repeated Questions 1963-1976* de E. Martin și colab. (1981) cuprinde lista indicatorilor sociali din aproape 14.000 de întrebări, formulate identic sau foarte asemănător, în două sau mai multe *sondaje Harris*. Întrebările sunt clasificate în 24 de categorii tematice. Pentru 18 USD (în 1985) se putea obține frecvența răspunsurilor, servind firește analizei secundare.

Numărul băncilor de date sociologice din SUA este de aproximativ patruzeci. K. Jill Kiecolt și Laura E. Nathan (1985, 76 – 79), după care am făcut descrierea celor două principale arhive americane, prezintă lista *U.S. Social Science Data Archives* cu 34 de adrese.

În Europa, aceiași autori listează 12 adrese ale arhivelor de date pentru științele sociale din: Belgia, Danemarca, Franța, Germania, Italia, Norvegia, Olanda și Suedia. Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung (ZA) din cadrul Universității din Köln (Germania), prima și cea mai mare bancă de date sociologice din Europa, a luat ființă în 1960, directori fiind la acea dată Erwin K. Schenck și Günter Schmölders. ZA are ca scop adunarea, sistematizarea și pregătirea pentru analiza secundară a datelor din anchetele sociologice desfășurate în spațiul de limbă germană (Germania, Austria și o parte a Elveției), dar și a informațiilor provenite din administrație și presă, de la instituții oficiale (ministere, universități etc.) și private (institute de cercetare, firme particulare etc.). Arhiva din Köln folosește un sistem original de regăsire a informațiilor (termeni, teme), așa-numitul ZAR-System. Conform descrierii lui Ekkehard Mochmann (1970), ZAR-System este ca un sistem de înmagazinare, regăsire și prelucrare a datelor: fiecare întrebare este analizată cu ajutorul a circa 600 de decriptori, obținându-se la computer: numărul de arhivă al anchetei, codul răspunsului, frecvența răspunsurilor în cifre brute și în procente. După Hans D. Klingemann (1969), ZAR-System își propune: 1) Pregătirea strategiilor de căutare a informațiilor (pentru indicatori și pentru anchete); 2) Pregătirea bazelor de date pentru reanalizarea informațiilor (coduri, descrierea anchetelor și a contextului social); 3) Pregătirea programelor pentru prelucrarea datelor și pentru analiza secundară (recodificare, tabulare, indicatori statistici). Programele COMA (*Computation of Marginals*), COPRO (*Control Program*), STOPRO (*Storage Program*) și REPRO (*Retrieval Program*) asigură controlul datelor și pregătirea lor pentru reanalizare (Klingemann și Höhe, 1968). Până în 1970, când am făcut o vizită de documentare la ZA, aici erau arhivate peste 300 de studii și circa 25.000 de chestionare prelucrate. În interferență cu cercetarea științifică, ZA organizează reuniuni internaționale, precum *Seminarul european pentru utilizarea anchetelor sociologice* (1964) sau *Cea de-a V-a Conferință internațională de metodologie a*

științelor sociale (2000), precum și schimburi academice și activități didactice cu studenții și doctoranzii.

Alte arhive sociologice europene care se bucură de o mai mare reputație sunt Steinmetz Archives a Universității din Amsterdam (Olanda), Social Science Research Council Data Bank, de pe lângă Universitatea din Essex, Banque de Donnes Socio-Politiques a Universității de Științe Sociale din Grenoble (Franța). La sfârșitul anului 1999 mai existau în Europa arhive de date sociologice în Austria, Belgia, Danemarca, Elveția, Estonia, Finlanda, Italia, Lituania, Norvegia, Slovenia, Spania, Suedia și Ungaria. În afara băncilor de date pentru științele sociale din SUA și din țările Europei mai există instituții specializate în arhivarea cercetărilor sociologice și în Canada (cinci bănci de date sociologice), Australia, Chile, India, Japonia, Senegal.

În ceea ce ne privește, în 1971, atrăgeam atenția că „înmulțirea organismelor de cercetare sociologică, ca și creșterea numărului de anchete sociale, concomitent cu lărgirea ariei lor de cuprindere, reclamă înființarea unei *Arhive pentru cercetări sociologice* și la noi. Pentru început, scopul unei astfel de arhive ar putea fi numai acela de colecționare a chestionarelor în vederea inventarierii a ceea ce s-a făcut, a verificării și controlului materialelor primare. Valoarea metodologică ar rezulta din posibilitățile comparării diferitelor metode de chestionare aplicate, în timp ce virtuțile instructiv-formative pentru tinerii cercetători sociologi s-ar vădi în contactul acestora cu anchetele devenite clasice. Într-o astfel de arhivă ar urma să fie sistematizate: chestionarele de anchetă, lista codurilor, dublurile tabelelor centralizatoare și de corelație, copia raportului de cercetare și, unde este cazul, lucrarea tipărită. O bibliotecă cu lucrările de sociologie concretă la zi ar fi astfel organic integrată arhivei. Ca prim moment al constituirii arhivei, considerăm că inventarierea cercetărilor sociologice deja realizate, a celor în curs sau în faza de proiect este binevenită” (Chelcea, 1971, 85). În acest sens publicăm *Fișa pentru descrierea cercetărilor sociologice*, adaptată după modelul utilizat la Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung. Din păcate, proiectul propus nu s-a realizat, deși în vechiul regim cercetarea sociologică era dirijată centralizat și finanțată de la bugetul de stat. După evenimentele din decembrie '89, la Universitatea București, catedra de sociologie în colaborare cu Institutul de Cercetare a Calității Vieții și cu catedra de sociologie de la Universitatea Babeș-Boliay din Cluj-Napoca a fost lansat (1997) un program, coordonat de Ioan Mărginean, de constituire a unei arhive de date sociale, organizată ca bancă de cercetare cu utilizatori multipli.

Raymond Boudon (1969, 33-34) considera la sfârșitul anilor '70 că sociologia ar avea două sarcini imediate: constituirea unei metodologii a analizei secundare și crearea mai multor bănci de date sociologice, prin colaborarea dintre instituțiile administrative și cele de cercetare științifică. În bună măsură cele două sarcini rămân actuale și azi.

Lecturi 13.2

GEORGE PETER MURDOCK

Codurile pentru „Outline of Culture Materials”

000 Material neclasificat

10. Orientare	48. Călătoria și transportul
11. Bibliografie	49. Transportul terestru
12. Metodologie	50. Transportul aerian și naval
13. Geografie	51. Standarde de viață și obișnuințe
14. Biologie umană	52. Activități recreative
15. Comportament și personalitate	53. Artele frumoase
16. Demografie	54. Spectacolele
17. Istorie și schimbare culturală	55. Individ și mobilitate
18. Cultură totală	56. Stratificare socială
19. Limbaj	57. Relații interpersonale
20. Comunicare	58. Căsătoria
21. Înregistrare	59. Familia
22. Procurarea hranei	60. Înrudirea
23. Animale domestice	61. Grupurile de rudenie
24. Agricultură	62. Comunitatea
25. Pregătirea hranei	63. Organizarea teritoriului
26. Consumul alimentară	64. Statul
27. Băutura, drogurile și plăcerile	65. Activități guvernamentale
28. Pielăria, textilele și țesătoria	66. Comportamentul politic
29. Îmbrăcămintea	67. Legislația
30. Podoabele	68. Infracțiuni și sancțiuni
31. Activități de exploatare
a materiilor	69. Justiția
32. Prelucrarea materialelor de bază	70. Forțele armate
33. Clădiri și construcții	71. Tehnologia militară
34. Structuri construite	72. Războiul
35. Echipamentul și apărarea clădirilor	73. Probleme sociale
36. Așezările	74. Sănătate și bunăstare
37. Energia	75. Bolile
38. Industria chimică	76. Moartea
39. Industria bunurilor esențiale	77. Credințele religioase
40. Aparat și mașini	78. Practicile religioase
41. Instrumente și unelte	79. Organizarea ecleziastică
42. Proprietatea	80. Numere și măsurări
43. Schimburile	81. Cunoștințe exacte
44. Piața	82. Idei despre om și natură
45. Finanțele	83. Sex
46. Munca	84. Reproducerea
47. Afacerile și organizarea industrială	85. Copilăria
	86. Socializarea
	87. Educația
	88. Adolescența, maturitatea
și bătrânețea

Termeni-cheie

Analiză primară

Analiză secundară

Arhivă pentru cercetări sociologice empirice

Arhivă de date sociale

Bancă de date sociale

Concepte secundar-analitice

Date

Familiaritatea cu datele

Fișă pentru descrierea cercetărilor sociologice

Indicatori funcționali echivalenți

Probleme recapitulative

1. Care este specificul analizei secundare?
2. Prin ce se deosebește analiza secundară de analiza primară a datelor?
3. Prin ce se aseamănă analiza secundară cu analiza conținutului?
4. De ce lucrarea *Le Suicide. Étude de sociologie* a lui Émile Durkheim (1897) poate fi considerată o analiză secundară?
5. Ce sunt indicatorii funcționali echivalenți?
6. Imaginați teme de cercetare sociologică prin analiza secundară a recensământurilor.
7. Arătați avantajele și dezavantajele analizei secundare.
8. Ce sunt arhivele pentru cercetări sociologice empirice?
9. Care sunt funcțiile arhivelor sociologice?
10. Cum influențează contextul social-istoric anchetele sociologice?
11. Ce semnificație are această influență pentru arhivarea și analiza secundară?
12. Imaginați teme de cercetare sociologică utilizând datele clasificate conform *Outline of Cultural Materials*.
13. Care sunt cele mai importante bănci de date pentru științele sociale din lume?
14. Analizați *Fișa pentru descrierea cercetărilor sociologice* și argumentați oportunitatea includerii și a altor indicatori.

REDACTAREA RAPORTULUI DE CERCETARE

- Evaluarea cercetării
- Schema de organizare a lucrării
- Rezumatul
- Introducerea
- Literatura consultată
- Descrierea designului cercetării
- Analiza datelor
- Discutarea datelor
- Concluziile
- Termeni-cheie
- Probleme recapitulative

Lecturi

14.1. Jean-Marie Seca, *Tineri, culturi emergente
și ieșiri din „galeră”* (Rezumat)

14.2. Septimiu Chelcea, *Stil și stil științific*

Indemnul „să redactăm cu gândul la cititor“ nu îi ajută prea mult pe cei care fac primii pași în cercetarea științifică. Sigur, este esențial să nu confundăm adresa: să scriem într-o revistă academică, destinată colegilor de breaslă, așa cum ne-am adresa unui public larg, într-o revistă de popularizare. Anselm L. Strauss (1992, 6) remarcă: „Pur și simplu, cele două tipuri de public nu poartă aceeași ochelari“. Chiar persoanele cultivate, dar cu o altă specializare decât în domeniul științelor socioumane, nu vor înțelege foarte bine nici terminologia din domeniu și nici nu vor putea aprecia, așa cum se cuvine, argumentația, rigoarea-prelucrărilor statistice, valoarea datelor dintr-o cercetare de teren. Publicul larg nu va citi un raport de cercetare cu aceeași atenție ca specialiștii din științele socioumane. Probabil, va fi captivat de faptele concrete și de descrierea unor situații excentrice sau exotice. În cel mai bun caz, va răsfoi raportul de cercetare, nu îl va studia – așa cum ne așteptăm să o facă profesioniștii domeniului și membrii comisiilor la examenul de licență sau la susținerea tezei de doctorat, ca să nu mai vorbim de responsabilitatea colegiilor de redacție când decid acceptarea sau respingerea unei lucrări.

În cele ce urmează voi descrie cerințele redactării unui raport de cercetare și exigențele pregătirii studiilor pentru publicare în revistele de specialitate din țară și din străinătate, precum și normele prezentării manuscriselor la editurile specializate.

Încă din 1928, când în SUA apăreau doar patru publicații de specialitate, editorii revistelor de psihologie și antropologie au propus o procedură standard de pregătire a manuscriselor, care a condus în timp la alcătuirea unui manual cu reguli precise pentru prezentarea studiilor științifice. *Publication Manual of the American Psychological Association* – căci despre el este vorba – a apărut într-o primă formă în 1952. Cu completările ulterioare, acest manual constituie un ghid excelent nu numai pentru psihologi, ci și pentru toți profesioniștii din domeniul științelor socioumane.

Evaluarea cercetării

Înainte de a pregăti manuscrisul pentru publicare ar trebui să ne punem singuri câteva întrebări în legătură cu calitatea cercetării tocmai încheiate. În *Publication Manual* (1994, 3-4) sunt reluate și generalizate întrebările formulate de K. M. Bartol la conferința *Asociației Americane de Psihologie* (Los Angeles, 1981):

- Problema cercetată este semnificativă?
- Abordarea este originală?
- Instrumentele de investigare sunt satisfăcător de reliabile (fidele) și de solide?
- Măsurarea este strâns legată de variabilele vizate în cercetare?
- Ipotezele enunțate se testează în investigație pe deplin și fără ambiguitate?
- Populația investigată este reprezentativă pentru cea la care se face generalizarea?
- Cercetarea respectă standardele etice?
- Cercetarea este într-un stadiu suficient de avansat încât să justifice publicarea rezultatelor?

S-ar mai putea formula, desigur, și alte întrebări:

- Rezultatele cercetării au aplicativitate?
- Publicarea raportului de cercetare (a studiului) are un impact social dezirabil?

Pentru a evalua cât mai obiectiv propriile studii, ca și cercetările altora, am imaginat un model aplicabil abordărilor experimentale, dar care poate fi extins la oricare altă modalitate de investigare a vieții sociale (Figura 14.1).

Noutatea temei, ineditul tehnicilor, procedeele și instrumentelor de investigare utilizate, ca și originalitatea concluziilor au fost considerate variabile cu doar două valori (absență sau prezență: zero sau unu). Sigur, *originalitatea* poate fi înțeleasă și evaluată diferit, după cum ne raportăm la cunoaștere, în general, sau la nivelul cunoștințelor dintr-o comunitate științifică distinctă, cea a sociologilor din România, de exemplu. A cerceta *stima de sine implicită* nu mai reprezintă o noutate pe plan mondial: Anthony G. Greenwald și Mahzarin R. Banaji au definit-o deja ca „efect introspectiv neidentificat (sau inexact identificat) al atitudinii *self*-ului față de evaluarea obiectelor asociate și disociate lui“ (1995, 11). Abordarea acestei teme de către psihosociologii din România ar constitui o noutate, ar lărgi aria cercetărilor din domeniu.

E. M. Phillips și D. Pugh (1994), citați de Chris Hart (1998, 24), identifică nu mai puțin de nouă moduri diferite de a fi original în cercetarea științifică a vieții sociale:

- A efectua cercetări empirice (de teren, concrete) pe teme care nu au mai fost niciodată abordate;
- A da o interpretare nouă unor idei vechi;
- A aduce noi evidențe pentru problemele deja cunoscute;
- A elabora sinteze noi;
- A aplica cunoștințele acumulate la realitățile socioculturale din alte țări;
- A experimenta metode și tehnici de cercetare în contexte socioculturale diferite;
- A realiza cercetări interdisciplinare;
- A privi altfel, dintr-o altă perspectivă teoretică, realitățile socioculturale;
- A prezenta cunoștințele dobândite într-o manieră care nu a mai fost încercată.

În ceea ce privește *rigurozitatea* metodelor, tehnicilor și procedeele de obținere și de prelucrare a datelor, coerența demonstrației și validitatea concluziilor, credem că există grade de comparație. Unele modalități de investigare sunt mai valide decât altele; la fel și rezultatele finale. Putem acorda mai multe valori: zero, unu sau doi.

În fine, *semnificația* teoretică și aplicativă a rezultatelor în timp și spațiu oferă o gamă de valori mai extinsă: zero, unu, doi și trei – am presupus noi. Se ajunge la un *indice de evaluare* a cercetărilor de teren sau experimentale, care ia valori între zero și zece. Chiar dacă modelul propus operează ierarhizări bazate pe aprecieri individuale, indicele rezultat pare a fi un instrument de evaluare și autoevaluare util.

Este recomandabil ca față de propriile scrieri să nu avem îngăduință. Ca profesori, să manifestăm cumpănită indulgență față de erorile din lucrările scrise ale studenților; ca oameni de știință, să fim respectuoși față de neîmplinirile din lucrările personalităților științifice consacrate. Santiago Ramón y Cajal ne îndemna să facem aprecieri critice, evaluări nu numai cu imparțialitate, *sine ira et studio*, dar și „într-o formă politicoasă, plăcută și chiar măgulitoare” (1897/1967, 145). Să scuzăm cu bunăvoință erorile începătorilor și „să nu atribuim eroarea numaidecât ignoranței” (1897/1967, 147).

Originalitatea				
Tema	0 – 1	Rigurozitatea		
Metodele	0 – 1	0 – 2	Semnificația teoretică și aplicativă	
Rezultatele	0 – 1	0 – 2	0 – 3	Indicele de evaluare
Total	0 – 3	0 – 4	0 – 3	0 – 10

Fig. 14.1. Grilă pentru evaluarea cercetărilor socioumane

Dacă ne-am încredințat că cercetarea noastră are un indice de evaluare a conținutului superior mediei, ne punem imediat problema redactării raportului de cercetare și ne gândim la găsirea celei mai adecvate modalități de „împachetare” a conținutului. Arta pachetului, a ambalării, nu reprezintă o artă minoră. A nu te preocupa de ambalaj înseamnă a risca să irosești munca anterioară. Dimpotrivă, reușita împachetării finale poate compensa multe insuficiențe. Există chiar „specialiști în arta pachetului și a scrisului, care reușesc să seducă într-atât, încât prea puțini reușesc să vadă că în interior nu se află, de fapt, nimic (acesta nu este, totuși, un ideal de urmat)” (Kaufmann, 1996/1998, 285).

Schema de organizare a lucrării

Se acceptă cvasiunanim ca organizarea materialului pentru publicare să urmeze o schemă-standard (vezi Traxel, 1974, 439; Singleton și alții, 1988, 437):

- O *introducere*, în care se prezintă stadiul de cunoaștere a problemei investigate;
- *Trecerea în revistă a literaturii de specialitate* cu referire la tema cercetată;
- *Descrierea designului și a modului de desfășurare a investigației*, incluzând toate informațiile utile pentru verificarea rezultatelor printr-o nouă cercetare;
- *Prezentarea datelor*, a metodelor care au condus la rezultatele studiului;
- O discuție asupra datelor relevante în cercetare, *interpretarea teoretică a rezultatelor*.

De cele mai multe ori publicarea studiului într-o revistă impune prezentarea pe scurt a conținutului în limba română și într-o limbă de circulație internațională, de preferință în limba engleză. Acesta este rezumatul lucrării, pe care îl scriem după ce studiul a fost redactat, dar pe care trebuie să-l inserăm imediat sub titlu.

Rezumatul

Precede studiul propriu-zis, este un text scurt despre conținutul articolului științific sau al raportului de cercetare. Ca și titlul, rezumatul oferă informații despre studiu și servește la indexarea lucrării, ca și la arhivarea datelor. Mulți cititori decid pe baza rezumatului dacă merită să citească în continuare articolul. Ar fi dezavantajos ca pentru un rezumat scris în grabă să nu fie citit un studiu interesant.

Un bun rezumat trebuie să fie *exact*, redactat cu atenție deosebită, acurat (germ. *akkurat*), să reflecte corect conținutul studiului, să nu includă informații care nu se regăsesc în text. Deși concis, rezumatul trebuie să fie *suficient de*

cuprinzător (*self-contained*), conținând termenii necesari indexării, tezele, rezultatele, concluziile și implicațiile cele mai relevante ale studiului. Scris cu claritate, la diateza activă și folosind verbele la timpul prezent (verbele la timpul trecut se vor utiliza numai la descrierea modului de manipulare a variabilelor), rezumatul trebuie să se distingă prin *coerență* și *lizibilitate*. *Publication Manual* (1994, 9) fixează lungimea unui rezumat pentru un studiu la 960 de semne tipografice (inclusiv spațiile albe), ceea ce ar însemna aproximativ 120 de cuvinte. Pentru rezumatul unui raport de cercetare empirică se prevăd 100-120 de cuvinte, iar pentru un articol teoretic 75-100 de cuvinte. Rezumatul unei cercetări empirice trebuie să conțină referiri la: problema sau tema investigată, populația chestionată (număr, vârstă, sex, profesie ș.a.), metodele utilizate, datele obținute, concluziile și implicațiile sau aplicațiile care decurg.

Lecturi 14.1

JEAN-MARIE SECA

Tineri, culturi emergente și ieșiri din „galeră” Rezumat

„În ultimii cincisprezece ani, socializarea tinerilor în derivă a fost esențialmente analizată prin descrierea contextelor («galeră», frustrare) ce le favorizează sau nu devianța. Cercetările legate de integrarea lor socială prin artă și cultură și – mai specific – prin practicarea muzicii populare emergente (rock, rap etc.) sunt percepute astăzi drept referințe în reflecția politicilor sociale. În studiul nostru au fost trecute în revistă trei caracteristici ale acestor conduite: modelarea lor de către conținuturi ale culturii de masă, tendințele lor structurante și atitudinea de autoinserție pe care o implică”.

Sursa: *Psihologie socială*, 1998, 2, 59-71

Introducerea

Orice studiu este firesc să înceapă cu o introducere, în care se prezintă tema de cercetare și se descrie pe scurt strategia de investigare. Această parte a raportului de cercetare sau a studiului, pentru că este ușor identificabilă prin poziția sa la începutul studiului, nu necesită să fie intitulată. Uneori autorii îi pun titlul simplu *Introducere* sau imaginează un titlu voit acroșant. Este o chestiune de opțiune, în nici un caz o greșală. O bună introducere trebuie să răspundă mai multor întrebări:

- Care este problema studiată?
- Care sunt ipotezele referitoare la această problemă?

- Ce implicații teoretice are studiul realizat și cum va influența el cunoașterea în domeniu?
- Care sunt enunțurile testate și cum au fost derivate concluziile?

Literatura consultată

Chiar dacă astăzi este relativ ușor să se obțină prin *Internet* liste cvasi-complete cu lucrări care tratează problema de studiu, chiar dacă informatizarea bibliotecilor face mai ușoară activitatea de documentare, trecerea în revistă a literaturii de specialitate nu constituie deloc o operație mecanică de înșiruire cronologică a unor titluri de cărți și a unor nume de autori. Prioritară mi se pare a fi selecția contribuțiilor: a pune pe același plan, în același rând autorii clasici cu cei obscuri este nu numai o impietate la adresa primilor, dar și semnul evident al superficialității.

„Înainte de a descrie contribuția noastră personală asupra temei studiate – ne atrage atenția Santiago Ramón y Cajal – trebuie să se descrie pe scurt istoricul chestiunii, fie pentru a semnală punctul de plecare, fie pentru a da tributul de dreptate cuvenit cercetătorilor care ne-au precedat, netezind calea cercetărilor noastre“ (1897/1967, 144). Și „nobilul și generosul om care a făcut pentru Spania științifică ceea ce a făcut Cervantes în literatură, Velasquez și Murillo în pictură“ – conform aprecierii lui Gheorghe Marinescu – continuă: „Dacă din dragoste pentru concizie sau chiar din cauza lenei, tânărul investigator tinde să omită date sau omite să citeze pe alții, să nu uite că ceilalți îl vor răsplăti cu aceeași monedă, trecând în mod intenționat sub tăcere lucrările sale“ (Ramón y Cajal, 1897/1967, 144).

Chris Hart (1998, 219), pledând pentru descătușarea imaginației în cercetările din științele sociale, propune o listă cu imperativele trecerii în revistă a literaturii de specialitate:

- Să identificăm și să discutăm studiile cele mai relevante în legătură cu tema ce ne preocupă;
- Să includem cât mai multe materiale moderne, de ultimă oră;
- Să acordăm atenție detaliilor, cum ar fi transcrierea numelor proprii;
- Să încercăm să fim reflexivi, să examinăm *bias*-urile noastre și să le clarificăm;
- Să evaluăm critic materialele consultate și să arătăm cum le-am analizat;
- Să dăm citate și exemple pentru a justifica evaluările și analizele făcute;
- Să fim analitici, evaluativi și critici față de literatura consultată;
- Să orientăm informațiile obținute prin trecerea în revistă a literaturii de specialitate;

- Să facem lizibilă trecerea în revistă a literaturii prin claritate și coerență, procedând sistematic.

În același timp, Chris Hart atrage atenția asupra a ceea ce nu trebuie să facem:

- Să ometem lucrările clasice sau relevante din domeniu;
- Să discutăm lucrări depășite, vechi, neactuale;
- Să scriem incorect numele autorilor sau să greșim datele bibliografice;
- Să utilizăm termeni afectogeni sau concepte fără a le defini;
- Să facem apel la termenii din jargon și la un limbaj discriminatoriu pentru a justifica puncte de vedere limitate;
- Să înșirăm idei, fără să le comentăm: o listă nu echivalează cu trecerea în revistă a literaturii problemei;
- Să acceptăm orice punct de vedere sau credință ce se regăsesc în literatura consultată;
- Doar să descriem conținutul lucrărilor citite, fără a-l evalua;
- Să includem informații necontrolate, inexacte;
- Să transcriem incorect termenii, în special paronimele;
- Să utilizăm un limbaj pretențios.

Ca să mă conformez regulilor formulate de Chris Hart, apreciez ca fiind foarte valoros ghidul propus: recomandările și interdicțiile sistematizate nu epuizează însă problema trecerii în revistă a literaturii de specialitate. De exemplu, prioritățile, proporțiile și modalitățile concrete. Despre acestea ghidul în cauză nu ne spune nimic.

Raportul clasic-modern desparte cercetătorii științifici în două tipuri: *cercetători ai ultimei cărți* și *cercetători ai cărților fundamentale*. În timp ce primii iscodesc apariția cărților noi și pândesc moda, ceilalți rămân încremeniți în preajma clasicilor. Să evităm a ne încadra în oricare din aceste tipuri extreme: *est modus in rebus*. Să acordăm prioritate noului, dar să nu ignorăm fundamentele.

Cât privește modalitatea concretă de documentare trebuie să avem în vedere *logica descoperirii* și, corespunzător, figura compozită a cercetătorului științific: jumătate vulpe, jumătate arici. *Cercetătorul-vulpe*, „pe măsură ce descrie, îl vedem urmând, scrutător și agresiv ca o vulpe, piste numeroase ale geografiei sociale. El combină faptele și noțiunile disparate, jonglează cu metodele abil și fără reticențe. Nimic nu-i stă în cale dacă cercetările sale îi permit să avanseze. Ca și în cazul artistului, calitățile operei sunt mai importante decât respectarea regulilor artei. *Cercetătorul-arici* intră în acțiune când este vorba de a explica rezultatele obținute. Ca arici, el se strânge, amenință cu țepii, refuză tot ceea ce neagă sau contrazice propria viziune. El examinează aceste rezultate în interiorul unei discipline și, plecând de la o cauză unică, caută cheia tuturor enigmelor” (Moscovici, 1988, 8-9, *apud* Seca, 1999, 45). Cele două fațete ale cercetătorului se văd și în felul în care este trecută în revistă literatura de specialitate. *Ipse dixit*,

pare a susține cercetătorul-arici; *nihil praeter naturam perpetum*, ne avertizează cercetătorul-vulpe. Serge Moscovici crede că „ariciul” are ultimul cuvânt. Acest lucru este indubitabil în cadrul științei normale. Revoluțiile în știință – cum numea Thomas S. Kuhn (1962/1976) tensiunea schimbării paradigmatelor – îl favorizează însă pe cercetătorul-vulpe.

Dar *cum se fac trimiterile bibliografice*, ce reguli de citare a lucrărilor trebuie respectate? Apelez în continuare la recomandările din *Publication Manual* (1994, 168-174). Există mai multe modalități de a face referințe bibliografice, cercetătorul având libertatea de a alege între:

- Inserarea numelui autorului/autorilor în narațiune și între paranteze a anului de apariție a lucrării la care se face trimitere.

Émile Durkheim (1895) consideră că faptele sociale trebuie tratate ca lucruri.

- Includerea între paranteze rotunde atât a numelui, cât și a anului de apariție a lucrării.

Așa cum s-a afirmat, faptele sociale trebuie tratate ca lucruri (Durkheim, 1895).

- Mai rar, se utilizează și formula includerii în narațiune atât a numelui autorului, cât și a anului ediției princeps, renunțându-se la paranteze.

Încă în 1895, Émile Durkheim a cerut ca faptele sociale să fie tratate ca lucruri.

Se recomandă menționarea doar a numelui autorului, fără menționarea prenumelui sau a altor determinări (de exemplu, Jr.). În textul de față nu am ținut seama de această recomandare și, considerând că *repetitio est mater studiorum*, am trecut insistent numele, prenumele, inițiala și, după caz, sufixul Jr., când am renunțat la paranteze sau când am inclus între paranteze doar anul lucrării. Dată fiind finalitatea didactică a discursului nostru, nu cred că am greșit sau nu am greșit prea mult.

- Când trimiterea bibliografică se face la o anumită parte a lucrării, acest lucru este marcat prin notarea capitoului, paginii sau a paginilor imediat după anul de apariție a lucrării consultate, având grijă ca în lista bibliografică de la sfârșitul volumului să menționăm și anul apariției primei ediții.

Întrebându-se ce este un fapt social, Émile Durkheim (1985/1974, cap. 1) răspunde: un fapt social are ca note definitorii constrângerea externă și existența lui independent de formele individuale pe care le îmbracă.

- Dacă nu se sintetizează textul autorului sau dacă nu este parafrizat, atunci se extrage un pasaj foarte semnificativ din lucrare și se include între ghilimele.

În concepția fondatorului sociologiei franceze, sociologia are ca domeniu studiul faptelor sociale, iar „un fapt social se recunoaște

după puterea de constrângere externă pe care o exercită sau e în stare să o exercite asupra indivizilor" (Durkheim, 1895/1974, 65).

- Când citatul, în lucrarea originală, acoperă două pagini (sfârșitul uneia și începutul următoarei) sau când menționăm un studiu dintr-o revistă, specificăm acest lucru prin trecerea numărului respectivelor pagini, precedate de *pp.*

„A trata fenomenele sociale ca lucruri înseamnă a le trata în calitatea lor de date, alcătuind punctul de plecare al științei" (Durkheim, 1974, pp. 79-80).

Atenție, să nu uităm faptul că un citat nu trebuie să depășească 28 rânduri de text, adică o pagină, și că pe o pagină din manuscris se recomandă să nu fie date mai mult de două-trei citate scurte (Miguel, 1997, 137). Se întâmplă, uneori, ca ideile la care vrem să facem referiri sunt plasate în diverse locuri dintr-o lucrare: folosim atunci indicația bibliografică *pass.* = *passim*. Alteori, ideea apare la o anumită pagină, iar dezvoltarea ei se face pe mai multe pagini: Indicăm acest lucru prin menționarea paginii și a abrevierii *urm.* = *următoarele*.

- O lucrare citată poate avea mai mulți autori. Când sunt doi autori, fără excepție menționăm numele amândurora. Dacă lucrarea citată are până la șase autori, regula prevede ca prima dată să fie scrise numele tuturor, iar în celelalte citări să se menționeze numele primului autor, urmat de abrevierea și alții = *et al.* sau și *colab.* = și *colaboratorii*.

Interethnic Relations in Romania. Sociological Diagnosis and Evaluations of Tendencies (Abraham, Bădescu și Chelcea, 1995) reprezintă o primă încercare de analiză și diagnoză...

Este de remarcă faptul că între ultimul și penultimul autor se introduce conjuncția și.

Abraham și alții (1995), analizând relațiile interetnice ...

- Multe lucrări tipărite au coordonatori. Specificarea acestui lucru se face prin menționarea după numele lor, între paranteze, a calității (*coord.*), (*ed.*) sau când sunt mai mulți (*eds.*). Dacă grupul de autori depășește numărul de șase, în text nu vor fi trecute toate numele, ci doar numele primului autor, urmat de abrevierea și alții. În lista bibliografică se recomandă menționarea tuturor celor care au contribuit la realizarea studiului, pentru ca numele lor să poată fi inclus în *indexul de nume*.
- În redactarea studiului facem uneori trimiteri la institute de cercetare, la organizații guvernamentale sau internaționale. Prima oară când cităm trecem denumirea instituției, pentru ca în citările ulterioare să folosim doar inițialele.
- Se întâmplă, ce-i drept rar, ca textul pe care-l cităm să aibă un autor anonim: arătăm aceasta prin cuvântul *anonim*, după care facem datarea.

- Întâlnim și situații în care unul și același autor a abordat aceeași temă la care vrem să ne referim în mai multe lucrări, apărute în ani diferiți. După numele autorului în paranteză trecem în ordine cronologică anii de apariție a respectivelor contribuții;

Într-o serie de lucrări Septimiu Chelcea (1975, 1982, 1986, 1998) a abordat diferite probleme de metodologie a cercetării sociologice empirice.

- Dacă aceeași temă a fost abordată de mai mulți autori, dar la anumite intervale, îi includem într-o singură paranteză, ordonându-i alfabetic, menționând după numele fiecăruia anul publicării volumului pe care îl avem în vedere.

Ipoteza „sâmburelui de adevăr” al stereotipurilor a fost verificată în numeroase cercetări (Abate și Berrien, 1967; Mackie, 1973; McCauley și Stitt, 1978; Schumab, 1966).

Personal, consider că ordonarea cronologică a contribuțiilor este mai relevantă decât ordinea alfabetică a numelui autorilor. Nu îi îndemn pe studenți să-mi împărtășească preferința, ci să judece ce ajută cel mai mult la lămurirea problemei de studiu.

- Ar mai fi de spus în legătură cu modul în care se fac trimerile bibliografice că pentru lucrările a căror dată de publicare nu este cunoscută se menționează după titlu (*f.d.*), ceea ce înseamnă *fără dată*, echivalent în limba engleză *n.d. = no date*.
- Pentru scrierile din antichitate, care nu se pot data, se va menționa anul traducerii sau versiunii utilizate.

În Scrisori către Luciliu, filosoful stoic roman Lucius Annaeus Seneca (1967, 243-250) schițează teoria comportamentului prosocial.

- Când se cunoaște anul scrierii lucrărilor antice, se recomandă menționarea lui.

În Scrisori către Luciliu, filosoful stoic roman Lucius Annaeus Seneca (58 e.n./1967, 243-250) schițează teoria comportamentului prosocial.

- Același lucru este bine să îl precizăm ori de câte ori folosim traduceri sau alte ediții decât ediția princeps;

Evoluția anchetelor sociale în Marea Britanie este prezentată de C. A. Moser (1958/1967, cap. 2).

- Trimerile bibliografice la scrierile sfinte (Biblie, Coran ș.a.), ca și la unele lucrări clasice care au o numerotare sistematică invariabilă în toate edițiile, vor cuprinde titlul, numărul capitolului și al versetului sau al paragrafului, fără a se mai indica și pagina.
- Uneori, dintr-un motiv sau altul, nu avem acces la o lucrare de referință. O găsim citată sau descoperim un citat din ea într-o altă lucrare a altui

autor. Riguros și moral în același timp este să recunoaștem că folosim o informație de mână a doua, menționând după numele autorului: *citat de*, *după* sau *apud* și notând din ce lucrare am preluat citatul. În lista bibliografică vom trece, însă, ambele lucrări.

Auguste Comte (1824, 500) – *citat de Paul Foulquié și Raymond Saint-Jean* (1962, 492) – *atrăgea atenția că „nu există o separare absolută între observație și raționament“*.

După trimerile bibliografice (număr, selecție valorică, mozaicul limbilor străine, scufundarea în trecut sau apelul la lucrările de ultimă oră) recunoaștem cu ușurință un cercetător autentic de un diletant. După modul cum sunt făcute aceste trimiteri ne dăm seama nu numai de acribia autorului, dar și de moralitatea lui. Constituie o abatere de la etica profesională să citezi mai mult decât ai citit, dar și mai puțin. Citatele de complezență, din prietenie sau slugărnicie, ca și cele impuse în epoca totalitarismului comunist de către unele edituri de stat nu au nimic de-a face cu spiritul științific. M-aș bucura ca astfel de practici să fi rămas de domeniul trecutului.

În afara sistemului de citare autor-date, cunoscut și sub numele de sistemul Harvard, la care ne-am referit până acum, în practica redactării lucrărilor științifice întâlnim și sistemul de citare numeric.

„În studiile sociologice se poate vorbi de realizarea observației de către o persoană, de către o echipă omogenă și, în fine, de către o echipă multidisciplinară“³⁹

Referințele bibliografice sunt numerotate în ordinea în care apar în text. La subsolul paginii se trece respectivul număr, cu indicațiile bibliografice corespunzătoare. Este permis ca numerele corespunzătoare citatelor din text, ca și precizările bibliografice, să nu fie plasate în partea de jos a paginii, ci la sfârșitul capitolului sau chiar în finalul lucrării. Dacă se optează pentru această ultimă variantă, trimerile bibliografice vor fi numerotate de la 1 la N pentru fiecare capitol și prezentate astfel la sfârșitul lucrării. Nu constituie decât risipă de timp și de spațiu reluarea la sfârșitul lucrării a trimerilor bibliografice de la finele capitolelor – așa cum se procedează neinspirat în unele teze de licență. Avantajul plasării trimerilor bibliografice la subsolul paginii decurge din economia de timp: cititorul află imediat autorul și lucrarea la care se face referință, nu mai trebuie să caute la sfârșitul capitolului sau al întregii lucrări indicația bibliografică. Dezavantajul acestui sistem de citare este legat de punerea în pagină: există riscul de a trece notele bibliografice de la o pagină la alta, ceea ce reduce lizibilitatea.

Deși se practică încă ambele sisteme de citare, sistemul Harvard câștigă teren, se generalizează, pentru că prezintă – după cum remarca și Chris Hart

³⁹ Traian Herseni, Metodologia cercetărilor psihosociologice de la Boldești, în *Sociologia militans*, vol. II, București, Editura Științifică, 1969, p. 36.

(1998, 210) – o serie de avantaje: relevă cu pregnanță lucrările citate și data apariției lor, permite revizuirea bibliografiei, inserarea unor lucrări noi sau renunțarea la unele trimiteri bibliografice, fără renumerotarea citatelor, oferă posibilitatea citării de mai multe ori a aceluiași lucrări, indicându-se o singură dată autorul și lucrarea, asigură o viziune de ansamblu, lămuritoare, asupra bibliografiei întregii lucrări.

Firește, autorii au libertatea nu numai de a alege între cele două sisteme de citare, dar și de a le combina. Important este ca referințele bibliografice să fie *clare*, să ofere toate detaliile de identificare, *consistente*, adică să se citeze în același fel pe tot parcursul lucrării, *corecte*, ceea ce presupune respectarea structurii citatului. Cele trei criterii pentru referințele bibliografice trebuie să ghideze redactarea lucrărilor academice (Hart, 1998, 209).

Uneori, în lucrările de licență se fac trimiteri la studii publicate în revistele de specialitate de la începutul secolului, ca și cum ar fi fost consultate direct. Numai că unele din colecțiile revistelor citate nici nu se găsesc în țară sau se păstrează la fondul cărților rare ale bibliotecilor centrale, la care studenții cu greu au acces. O astfel de strategie nu constituie deloc o subtilitate; este un truc ce nu-i poate impresiona decât pe neaveniții din domeniu. Corect este să se facă distincție în bibliografie între lucrările citite, din care s-au extras anumite citate, și lucrările consultate, ce alcătuiesc bibliografia generală sau selectivă a problemei, dar din care nu s-au folosit citate.

- În bibliografia generală a lucrărilor de licență ar merita să fie menționate și prelegerile profesorilor, chiar dacă acestea nu au fost tipărite. Se înțelege, numai dacă au legătură cu tema și numai dacă au sugerat vreo idee sau au transmis informații utilizate.

Chelcea, Septimiu (2000). Psihologia socială. Curs universitar nepublicat, Școala Națională de Studii Politice și Administrative. București.

- În lucrările de licență, în tezele de doctorat și, mai rar, în cărțile și articolele științifice se fac trimiteri la lucrările de licență sau tezele de doctorat susținute anterior la aceeași universitate sau în alte institute de învățământ superior din țară și din străinătate.

Stănculescu, Irina. (1998). Organizarea socială a memoriei colective. Lucrare de licență nepublicată, Universitatea București.

- Tezele de doctorat sunt însoțite de un rezumat care se multiplică într-un număr redus de exemplare. Trimiterile bibliografice pot viza fie acest rezumat, fie manuscrisul tezei. Recomand trimiterile bibliografice la rezumatul tezei de doctorat, nu la manuscrisul ei.

Rezumatele tezelor de doctorat susținute în străinătate sunt incluse într-o publicație specială, *Dissertation Abstracts International (DAI)*. După caz, se vor

indica numele și prenumele autorului, anul prezentării tezei, titlul acesteia, denumirea publicației (DAI), numărul volumului și indicativul de regăsire.

- Când se utilizează informații din comunicările prezentate la reuniuni științifice, conferințe, simpozioane întâlnim două situații: respectivele comunicări au fost incluse într-un volum editat de instituția organizatoare și, a doua situație, contribuțiile participanților nu au fost (încă) reunite într-o lucrare tipărită. În primul caz se procedează ca și când materialul ar fi apărut într-o carte. În al doilea caz, se menționează numele autorilor, titlul comunicării științifice și data desfășurării simpozionului (anul, luna, ziua sau zilele). În continuare se trec numele moderatorului și denumirea secțiunii în care a fost susținută verbal comunicarea, precum și tema simpozionului și locul de desfășurare.

Constantinescu, Cornel. (1999, decembrie). *Tradiția cercetărilor sociologice în județul Argeș. În: Ilie Bădescu (moderator), 60 de ani de la cercetarea sociologică a plasei Dâmbövnice, Simpozion, Universitatea din Pitești.*

- Când ne referim la o comunicare științifică prezentată ca poster (afișată) trebuie să facem această precizare.

Chelcea, Septimiu. (1992, septembrie). *Atitudinile etnice ale românilor. Prezentare poster la Conferința Națională de Psihologie. Universitatea București.*

Rămâne la latitudinea autorilor să menționeze sau nu data precisă (luna și ziua) a manifestării științifice la care se face trimiterea bibliografică. De obicei se indică numai luna calendaristică, nu și ziua sau zilele în care a avut loc simpozionul, conferința sau sesiunea de comunicări științifice.

- În fine, pot fi făcute trimiteri bibliografice și la manuscrisele nepublicate sau în curs de publicare. Acest lucru se va menționa.

Chelcea, Septimiu, Ovidiu, Lungu, Radu, Lucian și Vlăduț Mihaela. (1999). *Reprezentarea self-ului și a altora. Fenomenul Muhammad Ali în România. Manuscris nepublicat.*

În practica redactării lucrărilor științifice apar mereu probleme noi. În urmă cu zece-douăzeci de ani nu ne gândeam să facem trimiteri bibliografice la *media electronică*. Azi ne întrebăm cum să facem acest lucru cât mai bine? Lucrarea lui Li, X. și Crane, N. B. (1993) despre stilul electronic și despre modul de citare a informațiilor electronice este de referință. Conform precizărilor din *Publication Manual* este de dorit să se specifice toate elementele de referință pentru informațiile *on-line*.

Autor, I. (data). *Titlul articolului. Numele revistei [On-line], XX. Locul de regăsire: calea specifică (Available: Specify path).*

- Când se folosesc baze de date electronice se vor menționa numele autorilor principali (coordonatorii cercetărilor), data publicării

materialului, titlul cercetării, datele de identificare a sursei electronice, inclusiv anul stocării materialului în computer, numele producătorului, instituția producătoare, localitatea și numele distribuitorului.

- Pentru rezumatele de pe CD-ROM se specifică: numele autorului, data, titlul articolului, apoi între paranteze drepte mențiunea CD-ROM, titlul revistei, numărul revistei, paginile între care se află articolul și precizarea numărului de regăsire a informației.
- În cazul *paginilor Web* se menționează: metoda de prelucrare, numele „gazdei” (*host*) și al dosarului (*file*) și data vizitării.

Literatura consultată în vederea scrierii unui articol științific, a unei teze de doctorat sau a unei lucrări de licență îl califică pe autor; modul de utilizare a ei îl poate descalifica.

Descrierea designului cercetării

Constituie o parte componentă a raportului de cercetare, ce poate avea o pondere mai mare sau mai mică în economia lucrării în funcție de potențialii cititori. Pentru specialiști, cunoașterea în detaliu a metodologiei cercetării este de cel mai mare interes. Dacă redactăm materialul pentru publicarea într-o revistă de specialitate, vom trata pe larg problemele de ordin metodologic, vom prezenta în profunzime aspectele tehnice și de procedură. Aceeași cerință apare când adresăm rapoartele de cercetare beneficiarilor (persoanelor sau instituțiilor care au finanțat cercetarea). Dacă vizăm marele public, sigur, nu vom insista asupra subtilităților metodei, ci vom discuta mai ales semnificația datelor, vom sublinia noutatea interpretării lor.

În ceea ce privește rapoartele de anchetă, consider, alături de C. A. Moser (1958/1967, 422-233), că rămân valabile *Recomandările privind pregătirea rapoartelor de anchete selective*, publicate de Oficiul Statistic al Națiunilor Unite, în 1950. Se începe cu *descrierea generală* a anchetei (*a.* enunțarea scopurilor anchetei; *b.* descrierea materialului cuprins; *c.* natura informației colectate; *d.* metodele de colectare a datelor; *e.* metoda de eșantionare; *f.* repetarea anchetei, dacă este cazul; *g.* data începerii și durata anchetei; *h.* exactitatea; *i.* costul; *j.* evaluarea anchetei în funcție de atingerea obiectivelor; *k.* responsabilitatea asupra datelor; *l.* referințele la respectiva anchetă). Se precizează apoi *metoda de selectare a unităților din eșantion* și se descrie personalul (număr, calificare, pregătire specială pentru uniformizarea colectării datelor, verificarea corectitudinii culegerii datelor, expunerea modalităților de verificare a exactității datelor primare) și *echipamentul utilizat* pentru înregistrarea datelor de teren. *Analiza statistică și procedeele de calcul* trebuie prezentate pe larg. O atenție specială se va acorda *preciziei anchetei*, indicându-se: *a.* erorile de eșantionare; *b.* gradul concordanței realizate de investigatori independenți care tratează același material; *c.* alte erori decât cele de eșantionare; *d.* precizia, completitudinea și adecvarea

cadrlui; e. comparația cu alte surse de informație; f. eficiența cercetării; g. observațiile critice vizând tehnicile și procedeele anchetei. Raportul de anchetă se va încheia cu *considerații finale*.

Analiza datelor

De regulă, analiza datelor constituie cea mai mare parte dintr-un raport de cercetare, ca și dintr-un studiu publicat într-o revistă științifică. Vor fi prezentate datele și metodele statistice de prelucrare a lor, în cazul abordărilor cantitative, iar în studiile calitative se vor insera în proporții convenabile răspunsurile persoanelor intervievate, fragmente autobiografice, comentarii ale martorilor oculari etc.

În anchetele sociologice, cel mai adesea, datele cercetării sunt prezentate sub forma tabelelor, care permit concentrarea optimă a informațiilor. Dacă a spune multe în puține cuvinte este o artă, a concentra informația în spațiul restrâns al unui tabel constituie o știință. Vom arăta în continuare cum se construiesc tabelele și cum pot fi ele inserate în textul lucrărilor științifice. În mod obișnuit, tabelele conțin date cantitative, dar pot fi construite – așa cum se va vedea – și tabele necifrice, în care sunt prezentate comparații calitative (caracteristici, funcții etc.). *Tabelele de date cantitative* sunt de mai multe tipuri.

Tabelele centralizatoare conțin datele primare ale cercetării, „toate informațiile recoltate cu ajutorul ansamblului variabilelor și pentru fiecare individ în parte” (Ferreol și Schlachter, 1995, 89). De regulă, tabelele centralizatoare sunt incluse în *anexele* lucrării. De aici anumite date sunt preluate pentru analiză. În tabelele centralizatoare *subiectul* se trece la începutul fiecărui rând, iar predicatul deasupra fiecărei coloane. Dacă, din anumite motive, unele date nu au intrat în posesia cercetătorului, deși ele există, în căsuța corespunzătoare din tabel se vor trece puncte de suspensie (...). Dacă fenomenul cercetat nu apare, se trece linie de spațiu [-].

Datele din tabelul centralizator pot fi preluate pentru analiză și incluse într-un *tabel cu o singură variabilă*, cu *două variabile* sau cu *mai multe variabile*. Programul pentru computer (SPSS) realizează, fără efortul cercetătorului, astfel de tabele. Problema este de a le folosi corect.

1. *Tabelele cu o singură variabilă* sunt indispensabile nu numai în studiile descriptive, când cercetătorul urmărește apariția fenomenului într-o anumită categorie de populație, dar și în studiile explicative. Cu ajutorul tabelelor cu o singură variabilă putem *prezenta rangul scorurilor, media, mediana, modul, frecvențele și procentajele*. Examinarea *distribuției frecvențelor* oferă o viziune de ansamblu asupra datelor și ne orientează pașii ce urmează să îi facem în analiza datelor. Nu își găsește nici o justificare trecerea la analiza bivariată, la construirea tabelelor cu dublă intrare, dacă frecvențele se concentrează în jurul unei singure categorii, în celelalte frecvențele fiind ne semnificative; dacă lipsesc datele

referitoare la o variabilă sau dacă apar multe erori de codificare sau nonrăspunsuri.

Ca și distribuția frecvențelor, *calcularea procentajelor* (împărțirea numărului cazurilor dintr-o categorie la numărul total de cazuri și înmulțirea rezultatului cu 100) servește la identificarea fenomenelor. Va trebui să avem grijă să nu exprimăm și să nu interpretăm procentajele când numărul total de cazuri este mai mic de 30. *Exprimarea datelor în procente are menirea de a simplifica, nu de a amplifica.* Altfel ajungem la constatări de tot hazul: într-o familie monogamă sunt 50 la sută bărbați și 50 la sută femei! De asemenea, va trebui să decidem dacă exprimăm în procente totalul răspunsurilor sau totalul cazurilor. De exemplu, în prezentarea rezultatelor unui sondaj de opinie publică vor fi lăsate de o parte nonrăspunsurile, calculându-se procentajele față de totalul celor care și-au exprimat opiniile, sau se va lua în calcul întregul eșantion?

Datoria cercetătorului este de a evita manipularea publicului, de a preîntâmpina înțelegerea greșită a datelor. Păstrarea constantă a numărului în raport de care se calculează procentajele (deci, includerea nonrăspunsurilor) facilitează, de cele mai multe ori, înțelegerea corectă a datelor de cercetare. Ar mai fi de spus că datele din orice tip de tabele exprimate în procente trebuie să aibă același număr de zecimale și că prin rotunjirea zecimalelor putem simplifica prezentarea datelor, sporind relevanța lor. Chiar dacă programul de calculator editează tabele cu mai multe zecimale, rămâne în sarcina autorului să reconstruiască tabelele în vederea includerii lor în rapoartele de cercetare. Ar trebui descurajată tendința de a încorpora direct în lucrările științifice tabelele imprimate la calculator. A le rescrie nu constituie o activitate gratuită. De multe ori pentru persoanele avizate datele din tabele vorbesc de la sine. Să ne rezervăm timp să le „ascultăm” șoapta.

2. *Tabelele cu două variabile*, numite și *tabele de contingență*, arată relația dintre variabilele ipotezei, dintre componentele *dacă* și *atunci* ale ipotezei. *Contingența* exprimă dependența unei variabile de o altă variabilă, conform modelului construit ipotetic în prima fază a cercetării. Putem deci imagina tabele de contingență chiar înaintea culegerii datelor de teren. Spațiul eșantionului, reprezentat rectangular, va fi împărțit printr-o linie orizontală în două jumătăți conținând deasupra liniei cazurile în care o anumită caracteristică a variabilei este prezentă și dedesubtul acesteia cazurile în care respectiva caracteristică este absentă. Printr-o linie verticală divizăm spațiul eșantionului conform prezenței sau absenței caracteristicii celei de-a doua variabile (Loftus și Loftus, 1988, 32). Rezultă un tabel cu câte două caracteristici (tabel 2 x 2). Un astfel de tabel are patru căsuțe sau câmpuri (*cells*). Amando de Miguel consacră un capitol întreg din lucrarea sa intitulată provocator *Manual del perfecto sociólogo* (1997, 69-83) problemei construirii tabelelor. Preluăm din lucrarea sociologului spaniol, profesor la Universidad Complutence de Madrid, modelul tabelelor de contingență

utilizate în sociologie atât pentru testarea ipotezelor, cât și pentru elaborarea tipologiilor empirice.

Dacă în ipoteză am presupus că $x \rightarrow y$, atunci tabelul de contingență va cuprinde pe orizontală, pe fiecare rând, valorile lui x și pe verticală, în fiecare coloană, valorile lui y (în cifre brute și în procente). Kenneth D. Bailey (1978/1982, 394) atrăgea atenția că în practica cercetărilor empirice s-a instituit regula de a plasa variabila independentă pe verticală (coloane) și variabila dependentă pe orizontală (rânduri). Această regulă nu este restrictivă. Mulți cercetători, între care și subsemnatul, nu împărtășesc sugestia de a pune variabila independentă deasupra coloanelor (Tabelul 14.1)

Tabelul 14.1. Tabel de contingență cu variabila independentă (x) deasupra coloanelor și variabila dependentă (y) la începutul rândurilor

Nivel de școlaritate (y)	Aparența la gen (x)		Total
	Masculin	Feminin	
Ridicat	a	b	$a + b = 100\%$
Scăzut	c	d	$c + d = 100\%$
Total	$a + c = 100\%$	$b + d = 100\%$	$a + b + c + d = 100\%$

François de Singly, profesor la Universitatea Paris V-Sorbona, consideră că *prima regulă* în construcția tabelelor vizează plasarea variabilelor: „Variabila independentă trebuie așezată pe linii, iar variabila dependentă pe coloane” (Singly, 1992/1998, 88). Urmărind să testăm relația dintre variabila independentă (x) – apartenența la gen (masculin/feminin) – și variabila dependentă (y) – nivelul de școlaritate (ridicat/scăzut) –, vom dispune datele ca în Tabelul 14.2.

Tabelul 14.2. Tabel de contingență cu variabila independentă (x) la începutul rândurilor și variabila dependentă (y) deasupra coloanelor

Aparența la gen (x)	Nivel de școlaritate (y)		Total
	Ridicat	Scăzut	
Masculin	a	b	$a + b = 100\%$
Feminin	c	d	$c + d = 100\%$
Total	$a + c = 100\%$	$b + d = 100\%$	$a + b + c + d = 100\%$

Consider, împreună cu R. Guy Sedlack și Jay Stanley (1992, 313), că *singura regulă majoră de la care nu există nici o justificare să ne abatem este aceea de a maximiza claritatea prezentării datelor în tabele*. Conform acestei reguli, plasarea variabilelor independente și dependente în tabelele de contingență se face în funcție de numărul claselor fiecărei variabile, astfel ca în funcție de suprafața paginii tabelul să nu fie îmbâcsit, cu datele înghesuite în căsuțe prea strâmte. Dacă, de exemplu, variabila dependentă are șase clase și variabila

independentă doar două clase, este logic să plasăm variabila independentă deasupra coloanelor, pe lățimea paginii, iar variabila dependentă pe rânduri, pe lungimea paginii. „Pentru a nu fi prea încărcate, în tabele reducem uneori numărul claselor sau categoriilor stabilite, contopind intervale sau categorii învecinate” (Radu, 1993, 61).

Indiferent de modul în care plasăm variabilele, avem obligația de a arăta, fie în titlul tabelului, fie prin modul în care calculăm procentajul, care este, în raționamentul nostru, variabila independentă (Tabelul 14.3). Este bine, dacă nu obligatoriu, ca în tabele să trecem atât *frecvențele absolute* (cifrele brute), cât și *frecvențele relative* (procentajele).

Tabelul 14.3. Nivelul de școlaritate, în funcție de apartenența la gen (N = 1171)

Apartenența la gen	Nivelul de școlaritate		Total
	Ridicat	Scăzut	
Masculin	376	182	558 (100%)
Feminin	208	305	513 (100%)
Total	584	487	1071 (100%)

În ceea ce privește calcularea procentajului în tabelele de contingență, există trei posibilități: pe coloane, pe rânduri, pe baza totalului general. În primele două cazuri se evidențiază influența variabilei independente asupra variabilei dependente. Dacă valorile maxime se dispun pe diagonala tabelului (ca în Tabelul 14.3), suntem îndreptățiți să conchidem că relația dintre variabile este statistic semnificativă. Când ne propunem să prezentăm doar distribuția datelor într-o cercetare descriptivă, procentajele se calculează pentru datele din fiecare căsuță, luând ca bază totalul general.

3. *Tabelele cu trei variabile* servesc la testarea relației dintre variabila independentă și variabila dependentă, conform modelului explicativ pe care l-am imaginat. Cu ajutorul unor astfel de tabele se trece de la *analiza bivariată* la *analiza multivariată*, care constă în introducerea succesivă a *variabilelor-test*, după metodologia pusă la punct în 1946 de Paul F. Lazarsfeld (1901 – 1976). Dacă, prin introducerea variabilelor-test, corelația dintre variabilele independente și dependentă se menține și dacă există un raport de anterioritate între variabila considerată de noi independentă și variabila dependentă, atunci putem spune că, probabil, prima este cauza celei de-a doua. Jean-Claude Passeron (1991) avea dreptate când observa că variabilele independente ca sexul, vârsta sau clasa socială nu acționează în același fel precum gravitația universală (*apud* Singly, 1992/1998, 93). Variabilele independente nu sunt transistorice, ele acționează într-un context social-istoric concret. Se impune totdeauna analiza multivariată, deci analiza tabelelor cu trei sau cu mai multe variabile. Construirea lor nu ridică probleme diferite de cele privind tabelele cu două variabile, atâta doar că trebuie

să avem grijă ca variabila-test (care reprezintă tot o variabilă independentă) să fie plasată pe aceeași latură a tabelului ca și variabila independentă (Tabelul 14.4).

Tabelul 14.4 Atitudinea față de muncă, în funcție de pregătirea profesională și de apartenența la gen (N = 2150)

Pregătirea profesională (t)	Apartenența la gen (x)	Atitudinea față de muncă (y)		Total
		Pozitivă	Negativă	
Superioară	Masculin	800	200	1000
	Feminin	200	50	250
Inferioară	Masculin	100	200	300
	Feminin	200	400	600
Total		1300	850	2150

Notă. t reprezintă variabila-test, x – variabila independentă și y – variabila dependentă.

Introducerea variabilei-test (pregătirea profesională) a făcut să dispară corelația statistic semnificativă între apartenența la gen (variabila independentă) și atitudinea față de muncă (variabila dependentă). Deci, nu se poate susține că apartenența la gen ar fi cauza atitudinii față de activitatea de muncă.

În afara tabelelor centralizatoare și de contingență (cu două, trei sau, foarte rar, cu patru variabile), în prezentarea datelor din cercetările empirice (de teren) putem utiliza și alte tipuri de tabele. Când se cere persoanelor incluse în anchetă sau într-un experiment să facă o apreciere pe o scală de la 1 la 5 a filmelor vizionate, a emisiunilor TV sau a cărților citite etc. putem prezenta datele într-un *tabel de preferințe* (Tabelul 14.5).

Tabelul 14.5. Aprecierea emisiunilor TV (N = 9)

Persoanele din experiment	Emisiunile TV					
	A	B	C	D	E	F
1	4	3	5	3	2	5
2	3	3	4	3	3	5
3	5	4	5	4	3	5
4	2	1	3	2	2	4
5	3	4	3	3	3	4
6	4	4	4	3	4	4
7	3	3	4	4	3	5
8	2	1	3	1	3	3
9	2	2	2	1	1	4

Notă. Cifra 5 exprimă o apreciere foarte favorabilă și cifra 1 arată o apreciere foarte nefavorabilă.

În cercetările sociometrice utilizăm *tabele de proximitate*: cerem subiecților să acorde un punctaj de la 1 la 10 pentru a evalua relațiile dintre membrii grupurilor (Tabelul 14.6).

Tabelul 14.6. Evaluarea relațiilor intragrupale

Persoanele din grup	A	B	C	D	E	F	G	H
A		9	4	8	8	3	2	7
B	10		3	2	1	4	5	8
C	9	10		8	7	5	6	7
D	8	9	7		6	8	8	5
E	9	10	10	6		3	2	1
F	4	8	7	6	6		7	8
G	9	9	9	5	6	7		7
H	4	5	4	4	6	8	7	

Notă. 10 = relații afective foarte pozitive; 1 = relații afective foarte negative.

Putem folosi, de asemenea, *tabelele de dominanță* pentru a prezenta autoaprecierea sub raportul unei anumite caracteristici (inteligență, memorie, onestitate etc.) a fiecăruia din membrii grupului (Tabelul 14.7).

Tabelul 14.7. Autoaprecierea onestității în comparație cu membrii grupului

Membrii grupului	A	B	C	D	E	F
A		+1	0	+1	-1	0
B	-1		-1	+1	+1	+1
C	+1	+1		0	0	+1
D	+1	-1	-1		0	+1
E	+1	-1	-1	+1		+1
F	+1	+1	+1	+1	+1	

Notă. Valorile +1 marchează superioritatea, 0 egalitatea și -1 inferioritatea.

Uneori, suntem în situația de a construi *tabele de incidență*, de exemplu, când dorim să prezentăm sintetic lectura ziarelor, revistelor etc. (Tabelul 14.8).

Astfel de tabele au și funcție de tabele centralizatoare. Datele sunt prezentate într-o formă cifrică. Există însă și posibilitatea construirii unor tabele cu date calitative, în care pe două sau pe mai multe coloane sunt înscrise notele definitorii ale conceptelor sau caracteristicile fenomenelor studiate.

Tabelul 14.8. Lectura revistelor literare

Persoanele anchetate	Revistele literare				
	A	B	C	D	E
1	1	0	0	1	1
2	1	1	0	1	1
3	0	1	0	0	1
4	1	1	1	0	0
.					
.					
n	1	1	0	1	1

Notă. Valorile 1 reprezintă un răspuns pozitiv, iar 0 un răspuns negativ.

Indiferent de tipul de tabel pe care ne-am decis să-l folosim pentru prezentarea datelor, va trebui să avem în vedere că orice tabel trebuie să poarte un număr și un titlu (explicație). Numerotarea tabelelor se face cu cifre arabe, în ordinea în care apar în raportul de cercetare, în volumul pregătit pentru tipar sau în capitolele lucrării, dacă s-au inserat în text mai multe tabele. Nu se recomandă la numerotarea tabelelor utilizarea combinată a cifrelor și literelor. Numerotarea (notarea, simbolizarea) tabelelor în lucrările științifice este reglementată în România prin STAS 8660-82. Conform acestui STAS:

- Numărul tabelului este precedat de cuvântul „Tabelul“;
- Numărul tabelului se plasează deasupra tabelului;
- Numărul tabelului este urmat de titlul tabelului;
- Dacă tabelul este preluat dintr-o altă lucrare, se va indica între paranteze drepte numărul de ordine al lucrării, conform listei bibliografice.

Pe plan internațional, ca și la noi în țară, s-a generalizat practica de a se plasa pe același rând numărul și titlul tabelului. S-a renunțat așadar la modalitatea de a trece *Tabelul nr.* pe un rând și sub el *Titlul tabelului*. Acesta urmează aceleași reguli recomandate pentru intitularea rapoartelor de cercetare și a capitolelor din lucrare: scurt și clar. Pentru tabelele centralizatoare și de contingență este bine să se specifice între paranteze numărul de cazuri ($N = 327$). De asemenea, dacă în text se folosesc abrevieri, ele trebuie trecute în titlul tabelelor între paranteze rotunde, explicându-se semnificația lor.

În *sistemul Harvard*, preluarea tabelelor din alte lucrări se cere a fi menționată, indicându-se după titlu, între paranteze rotunde, numele autorului, anul apariției lucrării și pagina la care se află tabelul în lucrarea originală. Ar mai fi de spus că așa cum nu se pune punct după titlul capitolelor sau al subcapitolelor, nici sfârșitul titlului tabelelor nu va fi marcat de semnul grafic numit punct.

Numărul tabelului va fi despărțit printr-un punct de titlul tabelului sau printr-un spațiu alb, corespunzător pentru două sau trei semne grafice. Numărul tabelului, precedat de cuvântul „Tabel”, și titlul tabelului se vor culege, printa sau multiplica folosind aceeași literă (mărime, tip) ca și în întreaga lucrare. Nu se recomandă literele cursive (italice) sau bold nici pentru numărul, nici pentru titlul tabelului. Pentru economisirea spațiului tipografic se admite scrierea tabelelor, inclusiv a numărului și titlului, și cu corp de literă mai mic (corp 8 sau *petit*, de exemplu).

Notele tabelelor apar dedesubtul acestora și sunt de trei feluri. *Notele generale* au menirea de a completa informațiile din titlu, dând mai multe explicații, arătând semnificația simbolurilor ș.a.m.d. Se introduce imediat sub tabel menționându-se *Notă*. Se începe cu majusculă, se subliniază, se pune punct. *Notele specifice* se referă la cifrele din coloane sau din rândurile tabelelor, marcate prin literele alfabetului trecute între paranteze deasupra cifrelor din careuri (a, b, c). Marcarea după necesități a cifrelor se face în ordine de la stânga la dreapta pe rânduri și de sus în jos pe coloane. Se folosesc aceleași simboluri pentru fiecare tabel, independent însă ca semnificație. Prin notele specifice se aduc completări, de exemplu, totaluri, produse etc. Notele specifice se plasează sub notele generale. *Notele de probabilități* indică rezultatele testelor statistice de semnificație. În partea superioară a cifrelor din căsuțele tabelelor se trec asteriscurile (4,21* sau 3,84**), după cum sunt verificate semnificațiile uneia sau mai multor valori din tabel. Sub notele specifice sunt trecute probabilitățile, ca în exemplul următor.

Notă. Distribuția răspunsurilor ...

$a_n = 50$. $b_n = 84$.

* $p < .05$. ** $p < .001$.

Uneori notele de probabilități se includ în notele generale.

Dacă suntem convinși că pentru prezentarea datelor este necesar să folosim tabele, că acest lucru nu înjumătățește spațiul tipografic al studiului (prin „povestirea” datelor), atunci ne punem mai multe întrebări:

- Titlul tabelului este scurt și deplin lămuritor?
- Rândurile și coloanele au la începutul lor specificații clare?
- Sunt explicate abrevierile, simbolurile etc.?
- Sunt menționate corect probabilitățile?
- Apar sub tabel tot atâtea note câte sunt marcate în rândurile și coloanele tabelului?
- Este respectată ordonarea: note generale, note specifice, note de probabilități?
- Se menționează, când este cazul, lucrarea din care este preluat tabelul?
- Sunt toate tabelele construite în același fel?
- Au tabelele trimiteri corespunzătoare în text?

Numerotarea tabelelor. Nu ni se pare inutil să precizăm că trimiterile la tabele se fac prin menționarea numărului lor (Tabelul 12), nu: *a se vedea tabelul* de mai jos, de mai sus, de la pagina 32 ș.a.m.d. Răspunsul pozitiv la întrebările vizând regulile de construire a tabelelor ne dă dreptul de a le utiliza în prezentarea datelor. Dar să nu abuzăm de acest drept. Am întâlnit într-un studiu, de altfel foarte interesant, 20 de pagini de text și 60 de pagini de tabele și figuri. Este o excepție.

Figurile, orice tip de ilustrație diferită de tabele (grafice, hărți, fotografii, desene, schițe ș.a.), ajută la prezentarea datelor și rezultatelor cercetării, ca și la înțelegerea rapidă și corectă a textului. Chiar dacă figurile nu oferă o informație precisă, obligând la estimarea valorilor (fapt pentru care mulți cercetători optează pentru tabele) și la completarea informației prin imaginație (ca în cazul desenelor și fotografiilor), introducerea lor în textul raportului de cercetare este bine venită (sparge monotonia prezentării) și, uneori, absolut necesară (prezentarea printr-o schiță desenată sau cu ajutorul fotografiei a situației experimentale, a aparatelor de laborator, localizarea cartografică a satelor monografiate, prezentarea fotografică a portului dintr-o zonă etnografică etc.). Cine analizează colecția revistei *Sociologie românească*, în seriile ei succesive (1936, 1990, 1999) nu poate să nu se întrebe cum de era posibil ca, în anii '40, fotografii de 60/15 cm și hărți de 28/19 cm, ca să nu mai vorbim de cele de dimensiuni mai mici (25 la număr), să însoțească un studiu sociologic (Apolzan, 1943, 149-160), iar după cincizeci de ani de progres al tehnicilor fotografice și tipografice, nu? Întrebarea este valabilă și pentru celelalte reviste și lucrări sociologice.

Și în legătură cu utilizarea figurilor se pun, cu adaptările de cuviință, aceleași întrebări ca și în legătură cu tabelele. *Simplitatea, claritatea și continuitatea reprezintă standardele unei bune ilustrații.* Figurile utilizate în lucrările sociologice trebuie să aducă un plus de informație, relevând ceea ce este esențial, nu să dubleze textul. Ele trebuie să fie ușor de perceput și de înțeles (eliminarea detaliilor, explicarea simbolurilor, diferențierea liniilor etc.). STAS 8660-82 precizează exigențele față de lucrările științifice:

- Se numerotează cu cifre arabe;
- Când există o singură figură, aceasta nu se numerotează;
- Numerotarea figurilor se face fie în cadrul întregii lucrări, fie pe capitole;
- Numerotarea figurilor, precedată de prescurtarea „Fig.”, se plasează dedesubtul acestora;
- Explicația figurii (titlul) este precedată de numărul figurii;
- Când este cazul, după explicația figurii se trece între paranteze drepte numărul lucrării, conform listei bibliografice, din care figura a fost preluată.

Ar mai fi de precizat că:

- În *sistemul Harvard*, trimiterea la lucrarea din care a fost preluată o figură se face prin indicarea între paranteze rotunde a numelui autorului, anului de apariție a lucrării și a paginii de unde a fost extrasă respectiva figură;
- La numerotarea și explicația figurilor se utilizează aceeași literă (tip, mărime) ca și în cadrul textului lucrării;
- Între numărul figurii și explicația ei se pune punct sau se lasă un spațiu alb, corespunzător unui număr de două-trei semne tipografice;
- La sfârșitul explicației figurilor nu se pune punct.

Graficele exprimă anumite caracteristici ale datelor (de exemplu, valoarea relativă și absolută), ca și relațiile dintre datele de cercetare (de exemplu, comparații sau distribuții). Graficele sunt de mai multe tipuri. Cu ajutorul *graficelor liniare* se poate exprima relația dintre două variabile cantitative. Variabila independentă este trecută pe orizontală (axa x), iar variabila dependentă pe verticală (axa y). Valorile liniare (cu intervale de creștere egale sau logaritmice) sunt marcate pe cele două axe.

În cercetările din domeniul științelor socioumane se utilizează frecvent grafice liniare de tipul *poligonului frecvențelor*, rezultat din unirea printr-o dreaptă a perechilor de valori ale seriei statistice și a *curbei de distribuție*, care se obține prin *rotunjirea* poligonului frecvențelor, aproximându-se cea mai acceptabilă formă (Ludușan și Voiculescu, 1997). Este recomandabil ca linia graficului să fie astfel trasată încât să se distingă ușor de cele două axe, iar dacă apar în același grafic ele trebuie diferențiate prin grosimea liniei, întreruperea sau punctarea ei, ca și prin culoare sau prin intercalarea unor figuri geometrice (cerc, pătrat, triunghi etc.) pe liniile graficului (Figura 14.2). Graficul va fi însoțit de o legendă care arată semnificația simbolurilor. Nu se recomandă menționarea în clar: *Legendă*. Este suficient să explicăm semnificația liniilor sau a barelor din grafice.

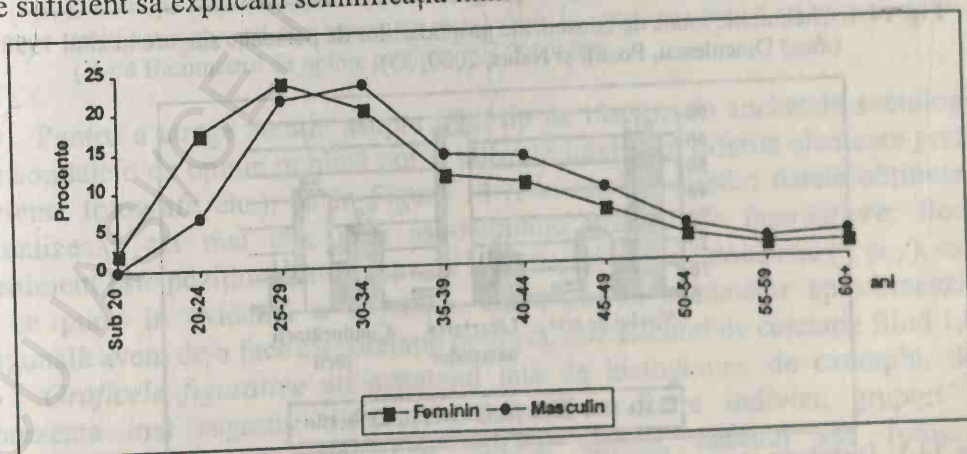

Fig. 14.2. Structura divorțurilor pe grupe de vârstă și sexe în anul 1999
(după Analize demografice, 2000, 64)

Graficele cu bare (dreptunghiuri) orizontale sau verticale indică valorile variabilelor. Lungimea fiecărei bare exprimă proporțional valoarea unei variabile (de exemplu, frecvență). Foarte adesea în rapoartele de cercetare întâlnim *histograme*, grafice în care dreptunghiurile sunt perpendiculare pe abscisă (axa x).

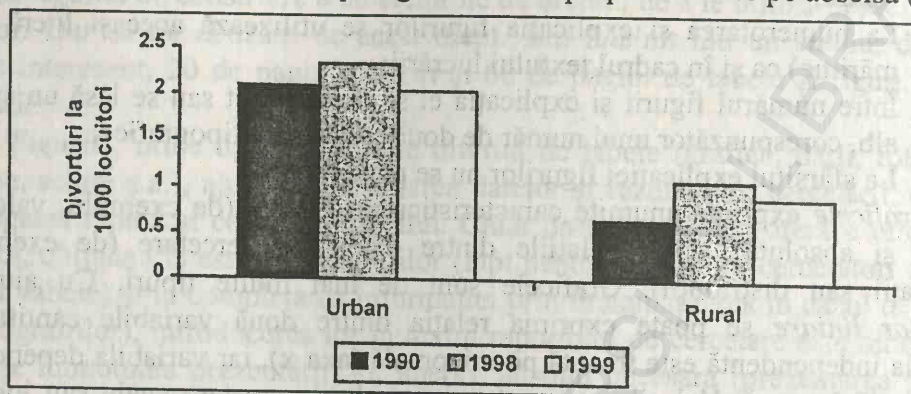

Fig. 14.3. Rata divortialității pe medii de rezistență în anii 1990, 1998 și 1999 (după Analize demografice, 2000, 65)

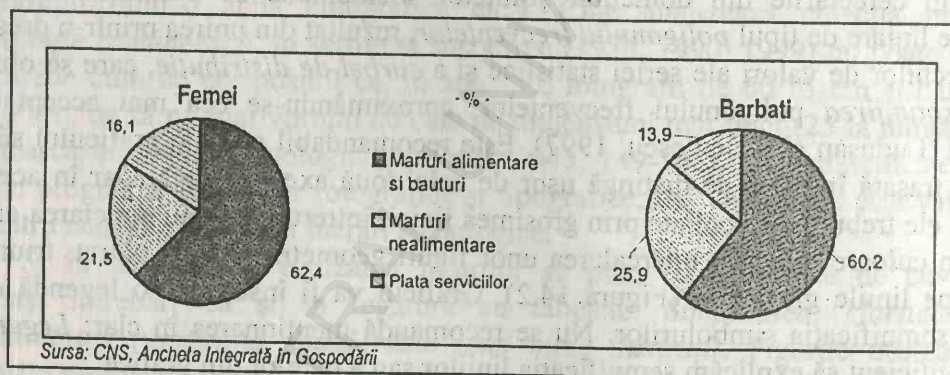

Fig. 14.4. Cheltuielile totale de consum ale gospodăriilor de persoane singure în anul 1998 (după Dinculescu, Postill și Halus, 2000, 33)

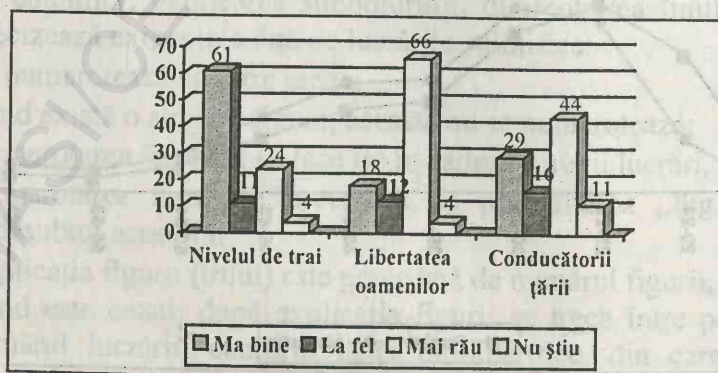

Fig. 14.5. Distribuția răspunsurilor la întrebare: „Dvs. credeți că era mai bine sau mai rău înainte de 1989 față de acum în ce privește?” (după Barometrul de opinie publică, octombrie 1999, 46)

Cercul de structură, ca și *barele de structură*, se utilizează pentru a arăta proporția itemilor, luând ca întreg variabila (100% din suprafață). Există în prezent program e de calculator care ne scutesc de efortul de a mai construi grafice, de a prezenta datele bidimensional sau tridimensional (Figura 14.5). Amando de Miguel (1997) prezintă în *Anexă* o multitudine de grafice realizate la computer. Rămâne să le alegem pe cele mai sugestive. Este bine de știut că printr-un cerc de structură nu se recomandă compararea a mai mult de cinci itemi, că ordinea reprezentării lor se face după pondere (descrescătoare), începând cu proporția cea mai mare plasată la „ora 12”. Pentru a evidenția diferențele dintre itemi se pot folosi culorile (cele mai luminoase pentru ponderile cele mai mici). De asemenea, pentru a evidenția ponderea unui item putem face ca din cercul de structură – numit și plăcintă (*pie*) – sectorul de cerc corespunzător să fie detașat (Figura 14.6).

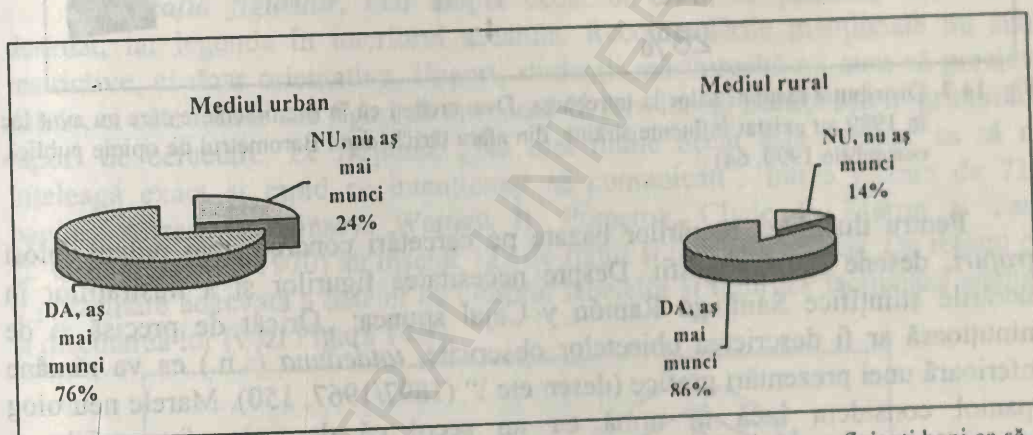

Fig. 14.6. Distribuția răspunsurilor la întrebarea: „Să presupunem că ați avea suficienți bani ca să trăiți așa cum v-ați dori pentru tot restul vieții. În aceste condiții ați mai munci sau nu? (după Barometrul de opinie publică, mai 2000, 89)

Pentru a atrage atenția asupra unui tip de răspuns în anchetele sociologice sau sondajele de opinie publică pot fi utilizate inteligent diferite elemente grafice (desene, fotografii etc.), ca în Figura 14.7. În unele cercetări datele obținute se vizualizează cel mai clar prin așa-numitele *grafice de împrăștiere*: fiecare eveniment este poziționat în funcție de valorile lui pe cele două axe (x și y), astfel că se pune în evidență o corelație. Când *cluster*-ul datelor aproximează o diagonală avem de-a face cu corelație perfectă, coeficientul de corelație fiind 1,00.

Graficele figurative au avantajul față de histogramme, de exemplu, de a reprezenta mai sugestiv diferențele cantitative dintre indivizi, grupuri sau colectivități. Simbolurile utilizate (siluete umane, desenul sau fotografia obiectelor etc.) exprimă proporțional valoarea variabilelor, dar, atenție, dublarea înălțimii unui simbol echivalează cu mărirea de patru ori a suprafeței lui.

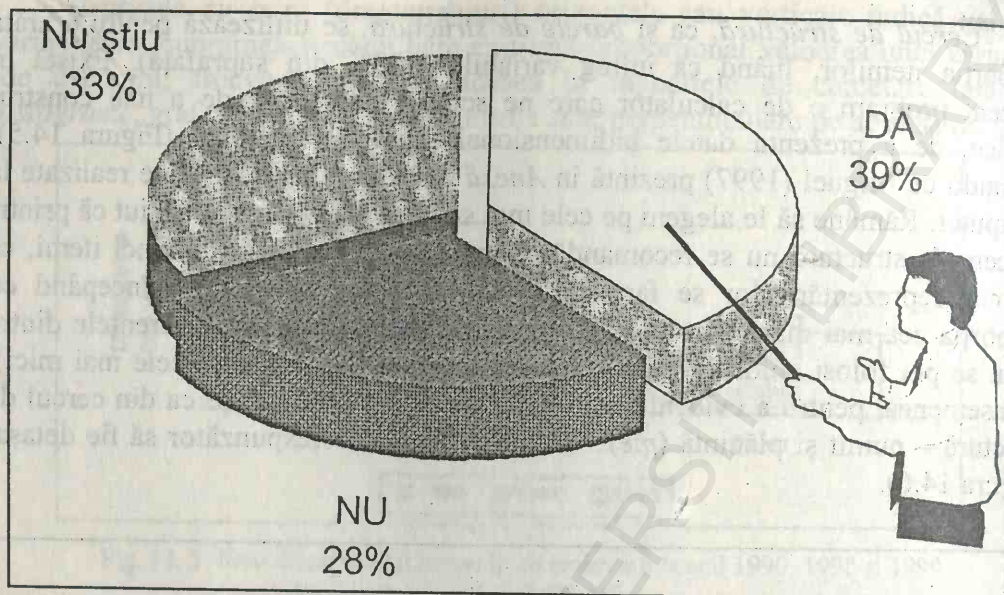

Fig. 14.7. Distribuția răspunsurilor la întrebarea: Dvs. credeți că în evenimentele care au avut loc în 1989 au existat influențe străine, din afara țării? (după Barometrul de opinie publică, octombrie 1999, 64)

Pentru ilustrarea lucrărilor bazate pe cercetări concrete mai putem folosi *grafuri*, desene sau fotografii. Despre necesitatea figurilor și a ilustrațiilor în lucrările științifice Santiago Ramón y Cajal spunea: „Oricât de precisă și de minuțioasă ar fi descrierea obiectelor observate, *totdeauna* (s.n.) ea va rămâne inferioară unei prezentări grafice (desen etc.)” (1897/1967, 150). Marele neurolog spaniol considera încă în urmă cu un secol că desenele, fotografiile și microfotografiile constituie „suprema garanție a obiectivității noastre” (*ibidem*).

Figurile din textele rapoartelor de cercetare pot fi realizate de graficieni sau generate pe computer. Și într-un caz și în celălalt trebuie să alegem proporțiile optime ale literelor, numerelor, liniilor, hașurilor și spațiile albe. Să avem grijă ca figurile să fie ușor de perceput și de înțeles, chiar dacă la tipărire vor fi micșorate. Fiecare element al figurii va fi analizat în sine și în funcție de celelalte elemente, astfel încât elementul cel mai important să iasă în evidență. Ca și tabelele, figurile vor fi numerotate cu cifre arabe de la 1 la N sau pe capitole. Identificarea figurilor citate se face prin referire la numărul lor. În text se va face trimitere la „Figura” sau se va închide între paranteze (*vezi Figura*). Înaintea titlului (explicației) figurilor se scrie „Fig.” sau „Figura”. După numărul figurii se pune punct și se lasă liber un spațiu de două-trei semne tipografice până la începutul explicației.

Așa cum se arată în Figura 14.8, relația dintre...

Relația dintre cele două variabile este liniară (*vezi Figura 14.8*).

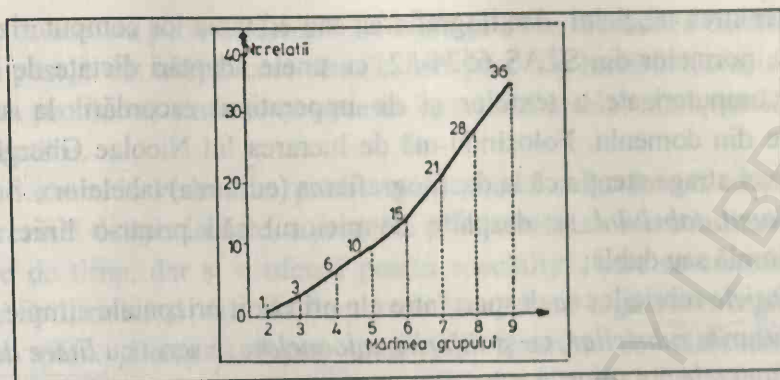

Fig. 14.8. Relațiile interpersonale posibile în cadrul grupurilor formate din două până la nouă persoane

Explicația figurilor, mai amplă decât un titlu, se plasează sub cadrul desenat, iar legenda în interiorul acestuia. Recomandările menționate nu sunt restrictive, ci doar orientative. Uneori, studenții mă întreabă nu cum să prezinte datele, ci câte tabele sau figuri să introducă în teza lor de licență sau în primul lor raport de cercetare. Le răspund: „Nu mai multe decât este necesar ca să se înțeleagă exact și rapid ce intenționați să comunicați”. Într-o lucrare de 715 pagini, Alfred C. Kinsey, Wardell B. Pomeroy, Clyde E. Martin și Paul H. Gebhard (1953/1970) au inserat 122 de figuri și nici una în plus. De reținut că o prezentare adecvată a datelor cu ajutorul tabelelor și figurilor facilitează analiza și discutarea lor (vezi Figura 14.9).

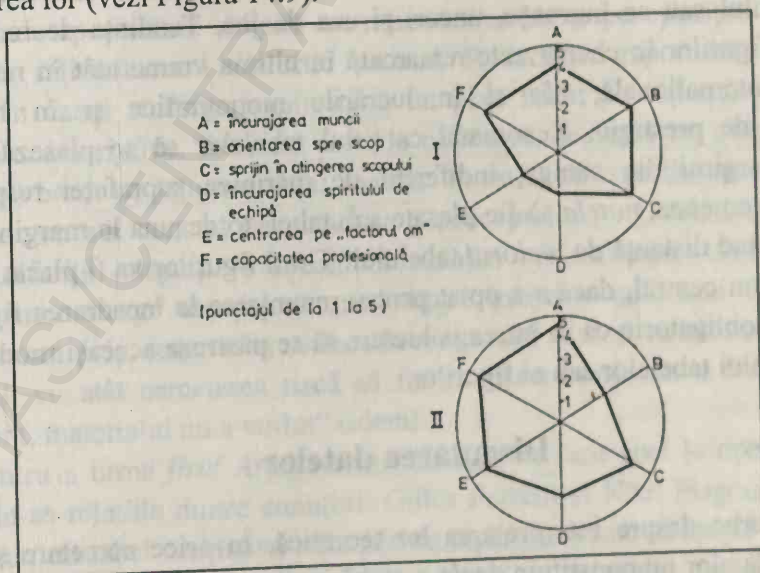

Fig. 14.9. Stilul de conducere al șefului de echipă (I și II) reprezentat printr-o diagramă polară (radială)

Prezentarea tabelelor, dactilografierea sau editarea lor computerizată impun respectarea normelor din STAS 6524-82, cu unele adaptări dictate de extinderea culegerii computerizate a textelor și de imperativul racordării la standardele occidentale din domeniu. Folosindu-mă de lucrarea lui Nicolae Gherghel (1996, 194-195), voi atrage atenția că la dactilografierea (editarea) tabelelor:

- *Capul tabelului* se desparte de piciorul său printr-o linie orizontală simplă sau dublă;
- *Etajele rubricilor* se despart între ele prin linii orizontale simple;
- *Titlurile rubricilor*, ca și *titlurile coloanelor*, se scriu cu *litere de rând*;
- *Cuvintele* din titlurile rubricilor nu se prescurtează;
- *Textul* compus din coloane de text sau cifre se dactilografiază (editează) la un rând și jumătate;
- *Notele* se plasează după linia de închidere a tabelului, la minimum două rânduri albe distanță;
- Când *tabelele ocupă mai mult de o pagină*, se numerotează rubricile, iar pe paginile următoare, între două linii orizontale simple, se trec doar numerele corespunzătoare titlului coloanelor.

Practica publicațiilor străine arată că s-a renunțat la prezentarea tabelelor cu linii orizontale între rubrici și între coloane. S-a renunțat la dublarea liniei care desparte capul tabelului de prima rubrică și la liniile verticale marginale, care închideau forma pătrată sau dreptunghiulară a tabelului. Se dublează însă linia de sus a tabelului sau se îngroașe, uneori și cea de jos. Tendința de renunțare la închiderea figurilor în chenar este remarcată în ultima vreme atât în revistele de circulație internațională, cât și în lucrările monografice și în manualele universitare de prestigiu. Recomand ca titlul tabelelor să se plaseze constant deasupra marginii din stânga, indiferent de mărimea suprafeței respectivelor tabele. De asemenea, *notele* să fie plasate sub tabel, totdeauna la marginea stângă a lui, la un rând distanță de *piciorul* tabelului. Titlul figurilor va fi plasat în stânga sub chenar sau central, dacă s-a optat pentru renunțarea la încadrarea figurilor în chenar. Este obligatoriu ca în întreaga lucrare să se păstreze aceeași modalitate de plasare a titlului tabelelor sau al figurilor.

Discutarea datelor

Este vorba despre interpretarea lor teoretică. În orice cercetare științifică prezentarea datelor nu constituie decât o etapă intermediară, în nici un caz scopul ultim al investigației. Trăvialul sociologului, al cercetătorilor de teren în general, nu se justifică, în ultimă instanță, decât prin aportul teoretic, care trebuie

evidențiat în această parte a lucrării. Se înțelege că în discutarea datelor nu vor fi reproduse pasaje din introducere sau din alte părți ale lucrării. Totuși, se impune reamintirea problemei studiate și trecerea în revistă a celor mai semnificative din datele cercetării.

Când avem în vedere un public avizat, când redactăm un articol științific pentru o revistă de specialitate, a prezenta problemele *ab ovo* constituie nu numai o pierdere de timp, dar și o ofensă pentru specialiști, care se constituie într-un senat invizibil, nobil și cultivat. Important este să ne organizăm logic ideile, să avem un plan. Putem adopta unul din tipurile de elaborare: ① *analitic* (descompunerea în subprobleme), ② *bazat pe opoziție* (aspecte negative/aspecte pozitive), ③ *pe raționament cauzal* (identificarea lanțurilor explicative), ④ *pe raționament deductiv/inductiv* (de la general la particular sau de la particular la general), ⑤ *prin reducere la absurd* (relevând consecințele inexistenței elementului analizat), ⑥ *bazat pe raționamentul dialectic* (teza care vizează aspectele pozitive/antiteza, care tratează aspectele negative/sinteza, prin care cercetătorul aduce o contribuție originală, evaluând fenomenul studiat) (Ferreol și Flageul, 1996/1998, 42-43).

Evident că într-o lucrare de mai mari proporții, structurată în părți și capitole, fiecare subunitate poate fi diferit elaborată, inclusiv prin mixajul tipurilor de raționamente. În introducere, pentru sublinierea importanței fenomenului studiat, raționamentul prin reducere la absurd pare foarte indicat. Analiza literaturii de specialitate solicită un raționament bazat pe opoziție. În concluzii apelăm la raționamentul dialectic ș.a.m.d. Redactarea raportului de cercetare impune, în cazul studiilor explicative, un plan bazat pe raționamentul cauzal. Cercetările descriptive, folosind metode calitative, reclamă un plan de discuție (elaborare) bazat pe raționamentul analitic. În astfel de cercetări se recomandă să se adopte „un stil concret de redactare a conceptului [...], reluându-l uneori în termeni diferiți, adaptați la specificul situației” (Kaufmann, 1996/1998, 286). Același autor atrage atenția că „una dintre greșelile cele mai frecvente este redactarea-sandviș: redactarea se face în mai multe felii și cu cât aceste felii sunt mai mari, cu atât cercetarea riscă să fie un eșec; teoria nu a fost utilizată ca instrument, materialul nu a vorbit” (idem).

Pentru a urma *firul Ariadnei* în redactare se face apel la operatorii logici, marcându-se relațiile dintre enunțuri. Gilles Ferréol și Noël Flageul (1996/1998, 61) propun un tabel conținând punctele de reper frecvente în lanțul argumentării. Putem să îl completăm cu conjuncții, prepoziții și locuțiuni verbale întâlnite în lucrările de sociologie redactate în limba română (Tabelul 14.9).

Tabelul 14.9. Puncte de reper în argumentare

Relații	Conjunții și adverbe coordonatoare	Prepoziții și conjunții subordonatoare	Verbe și locuțiuni verbale
Analogie	De exemplu, adică, la fel, identic, foarte asemănător, aproape ca...	După cum, la fel ca...	La aceasta se adaugă și, este comparabil cu, se aseamănă izbitor cu...
Disjuncție	Sau, fie, nici, ori...	În afară de, numai dacă, doar dacă...	Diferă de, a nu se confunda cu, se disjunge, se face disjuncție între ... și ...
Opoziție	Dar, ci...	Din contră, deși...	Este contrar, vizavi de, în opoziție cu...
Cauză	Într-adevăr, deci, căci...	Pentru că, dat fiind că, de vreme ce...	Cauza constă în, motivul este că...
Consecință	Prin urmare, în consecință, ca urmare...	Așa că, încât, de manieră că...	Rezultă din, urmează logic că, decurge...

Concluziile

Adesea, lectura unui articol științific începe cu concluziile. Dacă acestea sunt clare, lămuritoare, concise și coerente, dacă se înscriu în aria noastră de preocupări și prezintă un anumit grad de noutate, vom continua examinarea respectivului studiu prezentat în revistă sau inclus într-un volum cu caracter monografic. Santiago Ramón y Cajal ne îndeamnă „să încheiem lucrarea consemnând într-un scurt număr de propoziții datele pozitive aduse în problema de care ne-am ocupat, date care au motivat intervenția noastră în studiul subiectului respectiv“ (1897/1967, 149). Ceea ce la începutul secolului al XX-lea părea a fi fost o cerință standard pentru redactarea articolelor în revistele de specialitate, astăzi apare ca recomandare nerestrictivă, cel puțin în domeniul științelor socioumane. Editurile și colegiile de redacție acceptă spre publicare atât studii care au concluziile formulate distinct, cât și studii în care concluziile sunt integrate în partea de discuție a datelor. Practica redactării în domeniul științelor socioumane nu a impus o regulă strictă în legătură cu separarea concluziilor de discutare a datelor. Recomand, totuși, colegilor mai tineri să separe sub titlul *Concluzii* câteva paragrafe care conțin enunțuri concise despre:

- Stadiul actual al cunoașterii temei abordate, pe plan mondial și național;
- Punctele de vedere referitoare la problemă;
- Elementele de noutate teoretico-metodologică aduse în studiul efectuat;
- Aplicativitatea rezultatelor;
- Limitele investigației;
- Posibilele direcții de urmat în cercetările viitoare.

Santiago Ramón y Cajal consideră că: „Prin indicarea noilor cercetări necesare și a punctelor pe care nu le-am putut lămuri dăm tinerilor cercetători, doritori de reputație, o generoasă ocazie de investigație și de confirmare a descoperirilor noastre“ (1897/1967, 149).

Dacă, așa cum s-a văzut, în redactarea articolelor științifice evidențierea concluziilor prin titlu constituie mai degrabă o opțiune, în scrierea lucrărilor de licență și a tezelor de doctorat încheierea cu câteva pagini de concluzii, specificate în sumar, este obligatorie. Două-trei pagini de concluzii în cazul lucrărilor de diplomă și cinci-șapte pagini în cazul tezelor de doctorat permit fixarea în memoria comisiilor de evaluare a ideilor esențiale expuse anterior. „De fapt, concluziile comunicării sau articolului constituie răspunsul la problema propusă spre rezolvare (cercetare) prezentată în introducere“ (Gherghel, 1996, 127).

Studentilor și doctoranzilor, în special, le recomand lucrarea lui Umberto Eco (1997/2000, 159-161). Să nu uităm că nu suntem nici Proust, care își lua libertatea frazelor foarte ample, nici Cummings, care își putea permite să frângă versurile. Cu alte cuvinte, trebuie să redactăm lucrările noastre într-un *stil științific*, sobru, dar nu cenușiu.

Lecturi 14.2

SEPTIMIU CHELCEA

Stil și stil științific

Discutarea datelor, de altfel întreaga lucrare, trebuie să respecte stilul științific de redactare, ceea ce presupune, înainte de toate, prezentarea sistematică a „ideilor clare și distincte” – după dictonul lui René Descartes (1596-1650).

Sensul propriu al termenului de „stil” trimite la activitatea de gravare cu ajutorul unui fel de cui metalic (lat. *stilus*), ascuțit la un capăt și turtit la celălalt, a literelor pe plăcuțele de plumb, aramă sau lemn acoperite cu un strat de ceară. Când, în *Satira I*, Quintus Horatius Flaccus (65-8 î.e.n.) spune *stilum vertere* (a întoarce stilul) aceasta înseamnă că stilul (cuiul) a fost răsucit cu extremitatea turtită în jos, pentru a șterge sau pentru a corecta scrierea. În timp, termenului de „stil” i s-a asociat un sens figurat: stil obscur, stil literar sau stil științific. Cu privire la acesta din urmă voi face câteva observații în continuare.

Stilul lucrărilor științifice, rapoartelor de cercetare, lucrărilor de licență, tezelor de doctorat, articolelor în reviste sau monografiile de specialitate „trebuie să fie clar și didactic: sobru, simplu, neafectat, fără să urmărească alte scopuri decât ordinea și claritatea. Emfaza, stilul declamator și oratoric sau hiperbola nu au ce căuta în lucrările cu adevărat științifice”

(Ramón y Cajal, 1897/1967, 150). A sări fără nici o logică de la o idee la alta, pentru a reveni mai apoi la firul discursului abandonat – iată cea mai bună cale de a-l îndepărta pe cititor. Ordonarea ideilor, a tezelor ajută la înțelegerea mesajului. Trecerea de la o temă la alta poate fi marcată prin număratoarea paragrafelor în cadrul capitolelor. Lucrările lui Baruch Spinoza (1677/1981) și Joseph Bochenski (1974/1992) sunt pilduitoare în acest sens. Totuși, rămân excepții. De obicei, pentru a sublinia continuitatea ideilor se folosesc cuvinte care arată tranziția temporală (*următorul* aspect ce va fi discutat...; *după* cele arătate se impune...; *apoi* vom analiza...), legătura cauză-efect (*consecință* a acestui fapt...; *decurge logic* din datele...; *rezultă* de aici...), asocierea ideilor (în plus, *luarea în considerare* și a ...; *în asociere* cu factorul...; *similar* acționează și...) sau *disocierea* lor (*contrar* celor arătate...; *invers* acționează...; *dar*; *totuși*; *deși*; *cu toate că*...). *Publication Manual* (1994, 24) recomandă limitarea utilizării cuvintelor de trecere, pentru a spori claritatea textului. Același *Manual* ne îndeamnă să ocolim ambiguitățile, să eliminăm contradicțiile din text, ca și referirile la faptele irelevante. Trecherile abrupte pot fi netezite prin utilizarea corectă a timpului și diatezei verbelor. Se recomandă timpul prezent și diateza activă. În ceea ce privește diateza, este recomandabilă formularea (diateza activă):

William J. McGuire (1986) a constatat că anumite categorii sociale sunt subreprezentate în mass-media...

Formularea (diateza pasivă) nu este recomandabilă:

Constatarea că anumite categorii sociale sunt subreprezentate în mass-media a fost realizată de către William J. McGuire (1986).

Pentru prezentarea datelor se va folosi timpul trecut, pentru discutarea lor timpul prezent:

Russel Fazio și Mark P. Zanna (1981) au examinat relația dintre accesibilitatea și consistența atitudinilor. Cunoașterea acestei relații ne ajută să prevedem reacțiile comportamentale.

În legătură cu folosirea verbelor, *Publication Manual* (1994, 32) atrage atenția că modul subjonctiv se utilizează în redactarea rapoartelor de cercetare *numai* în condițiile în care datele sunt improbabile.

Ca și în viața de zi cu zi, în discutarea datelor trebuie să răspundem direct la problemă, să nu spunem nimic mai mult decât ne permit informațiile de care dispunem. Vorba multă echivalează cu refuzul manuscrisului la editură. Maxima scriitorului și filosofului spaniol Baltasar Gracián y Morales (1601 – 1658): „*Ceea ce este bun este de două ori mai bun dacă e scurt*” ar trebui să ne ghideze în scrierea rapoartelor de cercetare, a lucrărilor științifice, în general. Dorința de a dobândi recunoaștere publică trebuie să fie asociată cu respectul pentru timpul cititorilor și cu convingerea că vorbele sunt bani (pentru hârtie, tipar, timp etc.), fapt ce ne obligă să fim concisi, să evităm euforia cuvintelor, să reducem redundanța, să ne alegem cu grijă cuvintele. Toate cele spuse cu privire la *lizibilitate* se aplică aici perfect: cuvintele, propozițiile și frazele scurte sunt mai ușor de înțeles decât cele lungi. Utilizarea excesivă a *termenilor tehnici* restrânge aria cititorilor doar la specialiști. Cuvintele de „umplutură” nu au ce căuta într-un text științific:

Mai multe studii, care au fost efectuate, au arătat...

Putem spune direct:

Mai multe studii au arătat...

Iată o listă de exprimări redundante întâlnite frecvent în rapoartele de cercetare, în lucrările de licență sau în tezele de doctorat:

Un total de 215 subiecți...; Un număr de trei grupe diferite de subiecți...; S-au dat exact aceleași instrucțiuni...; Absolut esențial este faptul că...; Un eșantion redus ca mărime...; Unul și același lucru îl susține și...; Unanimitatea desăvârșită a răspunsurilor...; După o perioadă de timp...

O lectură atentă a lucrărilor (articole, studii, cărți) din perimetrul științelor socioumane va releva, cu siguranță, și alte formulări redundante în afara celor semnalate în *Publication Manual* (1994, 27). În categoria acestora intră și *pleonasm*ele de tipul: a prevedea viitorul, scurtă alocuțiune, a se bifurca în două direcții, hazardul imprevizibil, concluziile finale, absolut exterior, falsul pretext, abrogarea legii, hemoragie de sânge, proiectarea viitorului, protagonistul principal (Miguel, 1997, 167-168).

Dacă termenii tehnici sunt de neînlocuit în redactarea unui studiu pentru o revistă de specialitate, apelul la *jargon* în scrierea rapoartelor de cercetare, a lucrărilor de licență sau a tezelor de doctorat trebuie făcut cu parcimonie, pentru că nu se știe dacă modificarea voluntară de către un grup socioprofesional a lexicului și pronunțării „ține de natura particulară a lucrurilor spuse, de voința de a nu fi înțeles, de dorința grupului de a-și marca originalitatea” (Ducrot și Schaeffer, 1972/1996, 94). Termeni ca *subiecți*, *zone dezavantajate*, *propensiune*, *relații difuze*, *relații mutuale*, *diade* ș.a. au intrat în vocabularul științelor socioumane. Abuzul de astfel de termeni are două consecințe: neînțelegerea textului sau dublarea lui, dacă se explică termenii din jargonul științei.

Pentru a se distanța de felul de a comunica al restului colectivității, specialiștii din domeniul științelor socioumane preiau uneori fără nici un efort de a traduce și de a îi adapta limbii române termeni din limbile clasice sau de circulație internațională, ajungându-se la barbarisme. De exemplu, în loc de a spune *stabilirea rangurilor* unii psihologi preferă termenul de „rangare”, evident o calchiere a „scalării”. Într-o lucrare recentă despre români sunt puși în circulație termeni improprii limbii române: *demodernizarea* fășșă (a țării), *difuzul* graniței inaugurale (a României), atenția dată scenei, decorului și *rechiziției*, *resurgență* a dramei ca model de interpretare a lumii, concepția *prebelică* ș.a. În aceeași lucrare, voluptatea utilizării termenilor în limbi străine face textul greu lizibil. De exemplu, autorul mărturisește: „*Această quete a mea (sic!), prin hățișurile istoriei...*”, se referă la „*efecte de écriture*”, avertizând că face „*numai de l'histoire, și nu l'histoire*”. Autorul crede că astfel de termeni sunt „difícil de tradus în limba română”. Personal, consider că limba română de azi este suficient de evoluată pentru a putea exprima caracteristicile, nuanțele și subtilitățile fenomenelor și relațiilor sociale. Va trebui, însă, să o folosim corect.

În redactarea lucrărilor științifice se utilizează adesea expresii și locuțiuni străine, care au o mare putere de circulație. Cele mai multe sunt din limba latină. Este bine să apelăm la ele ori de câte ori situația o impune, fără a exagera totuși. Celor care nu au studiat în școală limba lui Publius Ovidius Naso (poetul latin exilat de împăratul Augustus la Tomis, Constanța de astăzi) le punem la dispoziție o listă de expresii și locuțiuni întâlnite mai des în textele de specialitate.

Utilizarea *neologismelor* ridică uneori probleme. A avea pe masa de lucru un *Dicționar de neologisme*, *de sinonime*, *antonime* sau *de acronime* este lăudabil, nu condamnat. Sunt de blamat doar cei care produc texte lizibile numai cu ajutorul dicționarului de neologisme, ca și cei ce folosesc impropriu neologisme. „A implementa” nu înseamnă „a introduce”, ci „a pune în funcțiune, a realiza, a îndeplini” (engl. *implement*); „a integra” nu semnifică acțiunea de includere în ceva (cum greșit se utilizează în expresiile: *integrare în muncă*, *integrare în grup*, *integrare europeană* ș.a.), ci acțiunea de „formare a unui întreg din mai multe părți componente” (de exemplu, *integrarea României cu structurile europene*).

Stilul de redactare a lucrărilor științifice exclude *limbajul argotic*, acel limbaj folosit de categoriile marginale ale societății (delincvenți, vagabonzi, cerșetori ș.a.). Totuși, când reproducem declarațiile acestora, răspunsurile la întrebările deschise dintr-un chestionar sau interviurile comprehensive realizate cu astfel de persoane vom fi obligați să trecem între ghilimele cuvintele folosite, chiar dacă sunt incorect exprimate. Obscenitățile nu le vom reproduce cu exactitate în nici un caz. Vom pune puncte de suspensie după inițiala cuvântului, tot atâtea câte litere am suprimat: „a căzut în c...”, „este o c...” ș.a.m.d.

Sursa: Cum să redactăm în domeniul științelor socioumane, București, Editura SNSPA, 2000, 73-78.

Termeni-cheie

Analiza datelor
Bibliografie
Concluziile
Designul cercetării
Figurile
Graficele
Introducerea
Organizarea lucrării
Originalitatea lucrării
Organizarea cercetării
Originalitatea cercetării
Raționamentul cercetării
Rezumatul
Sistemul de citare
Stilul de redactare științific
Tabelele
Trimiterile bibliografice

Probleme recapitulative

1. Ce elemente conține grila pentru evaluarea cercetărilor din domeniul științelor socioumane?
2. În ce constă originalitatea cercetărilor sociologice?
3. Ce trebuie să conțină rezumatul unui raport de cercetare?
4. Ce deosebire există între *sistemul numeric* și *sistemul Harvard* de citare a lucrărilor consultate?
5. Ce fel de cercetători credeți că sunteți: „vulpe” sau „arici”?
6. Care este tipul de raționament științific la care dv. apălați cel mai frecvent în cercetările proprii?
7. Dacă ați dori să reprezentați printr-un grafic figurativ rezultatele aplicării unui test de inteligență la două grupuri de copii, ce imagine ați alege?
8. Prin ce se deosebește rezumatul de concluziile unui studiu?
9. Care sunt exigențele stilului științific de redactare a unui raport de cercetare?

GLOSAR

- Acord bazat pe informarea subiecților (*Informed consent*)** – Obținerea consimțământului populației investigate prin informarea despre scopurile studiului și despre riscurile posibile legate de participarea la studiu.
- Analiză bivariată (*Bivariate analysis*)** – Analiza relației dintre două variabile.
- Analiză calitativă (*Qualitative analysis*)** – Descrierea amănunțită a fenomenelor sociale și realizarea de modele explicative.
- Analiză cantitativă (*Quantitative analysis*)** – Exprimarea numerică a relațiilor dintre variabilele cantitative, în vederea testării ipotezelor cauzale.
- Analiză cluster (*Cluster analysis*)** – Tehnică de analiză numerică a grupării obiectelor sau variabilelor pe baza similarității lor.
- Analiza cohortelor (*Cohort analysis*)** – Cercetare longitudinală pentru punerea în evidență a efectului vârstei sau perioadei istorice asupra atitudinilor și comportamentelor celor din aceeași generație.
- Analiza conținutului (*Content analysis*)** – Set de tehnici de aflare a conținutului manifest și latent al comunicării.
- Analiza cost-beneficiu (*Cost-benefit analysis*)** – Tip de analiză care ia în calcul raportul dintre ceea ce dă și ceea ce primește individul (bunuri materiale, bani, iubire etc.) în cadrul relațiilor de schimb social.
- Analiză de regresie (*Regression analysis*)** – Metodă statistică de studiere a relației dintre două sau mai multe variabile, cu nivel de măsurare de interval sau de raport.
- Analiză factorială (*Factorial analysis*)** – Metodă matematică de determinare a setului de factori sau de dimensiuni latente care influențează setul de date observabile.
- Analiza itemilor (*Item analysis*)** – Testarea validității unui indice prin examinarea separată a itemilor ce îl compun.
- Analiză multivariată (*Multivariate analysis*)** – Studiul relațiilor dintre trei sau mai multe variabile (de exemplu, efectul acțiunii simultane a factorilor vârstă, sex, status social, religiozitate).
- Analiză secundară (*Secondary analysis*)** – Reanalizarea unei cercetări științifice în alt scop decât cel al cercetării inițiale.
- Anchetă (*Survey research*)** – Metodă de culegere și analiză a datelor obținute prin răspunsurile la întrebările dintr-un chestionar sau interviu.

- Anomalii** (*Anomalies*) – Rezultate neanticipate, surprinzătoare, inconsistente cu teoriile curente.
- Anonimitate** (*Anonymity*) – Asigurarea că identitatea subiecților nu va fi dezvăluită.
- Arhive de date** (*Data archives*) – Colecții de date oficiale sau rezultate din cercetările de teren.
- Asociere coliniară** (*Collinear association*) – Relație directă dintre două variabile.
- Asociere necauzală** (*Noncausal association*) – Legătura dintre două variabile între care există o corelație statistică semnificativă, dar nu și o relație cauzală.
- Bancă de date** (*Data bank*) – Instituție în care sunt organizate și păstrate colecții de date oficiale sau de cercetare.
- Cadru de eșantionare** (*Sampling frame*) – Lista unităților sociale (a persoanelor) din care se selecționează un eșantion probabilist.
- Caracteristică globală** (*Global property*) – Însușire a grupului ca unitate, care nu rezultă din adăugarea caracteristicilor membrilor grupului.
- Categorii exhaustive** (*Exhaustive categories*) – Clase care acoperă în întregime variația fenomenelor.
- Categorii reciproc exclusive** (*Mutually exclusive category*) – Clase în care variabilele pot fi distribuite, într-una și numai în acea clasă.
- Cerc de structură** (*Pie*) – Grafic sub formă de cerc, în care sunt reprezentate distribuțiile procentuale ca sectoare ale acestuia.
- Cercetare empirică** (*Empirical research*) – Investigație de teren concretă, bazată pe obținerea informațiilor direct cu ajutorul simțurilor.
- Cercetare acoperită** (*Covered research*) – Investigație sociologică în care nu se dezvăluie persoanelor observate faptul că sunt cuprinse în cercetare sau în care rolul cercetătorului este fals prezentat.
- Cercetare calitativă** (*Qualitative research*) – Tip de cercetare în care nu se apelează la analize statistice și la cuantificare și care se realizează cu metode specifice pe baza unor paradigme proprii.
- Cercetare cantitativă** (*Quantitative research*) – Tip de cercetare bazată pe analiza statistică a unui număr mare de cazuri, cu scopul verificării ipotezelor, pentru descoperirea legilor privind acțiunea și interacțiunea indivizilor în societate.
- Cercetare de teren** (*Field research*) – Investigație empirică, bazată pe observarea persoanelor și colectivităților umane în condițiile obișnuite ale vieții lor de zi cu zi.
- Cercetare descriptivă** (*Descriptive research*) – Investigare în care sunt prezentate în mod amănunțit datele de teren, fără a se urmări descoperirea legilor de producere a lor.
- Cercetare evaluativă** (*Evaluation research*) – Măsurarea eficacității instituțiilor și programelor sociale.
- Cercetare explicativă** (*Explanatory research*) – Cercetare care are drept scop descoperirea legilor cauzale.

- Cercetare interculturală** (*Cross-cultural survey*) – Investigare a unor populații (eșantioane) din culturi diferite, în vederea comparării.
- Cercetare transversală** (*Cross-sectional study*) – Investigație în care se procedează la o singură măsurare a fenomenului, la un moment dat.
- Cercetare aplicativă** (*Applied research*) – Investigație științifică al cărui scop îl constituie utilizarea rezultatelor pentru rezolvarea unei probleme sociale imediate și precis delimitate.
- Cercetare de arhivă** (*Archival research*) – Modalitate de studiere a organizațiilor și a societății, bazată pe documente scrise sau orale, deja colectate.
- Chestionar** (*Questionnaire*) – Tehnică și, corespunzător, instrument de investigare ce se bazează pe un ansamblu de întrebări și de răspunsuri scrise.
- Chestionar autoadministrat** (*Self-administrered questionnaire*) – Chestionar în care subiecții scriu ei înșiși răspunsurile
- Chestionar precodificat** (*Pre-coded questionnaire*) – Chestionar cu întrebări închise, la care subiecții sunt rugați să aleagă una din variantele de răspuns prestabilite, care corespund cel mai bine opiniei sau situației lor.
- Codificare** (*Coding*) – Gruparea datelor în categorii și asocierea unui simbol (de obicei un număr). În cercetarea calitativă codificarea desemnează procesele analitice, prin care datele sunt clasificate, conceptualizate și integrate în vederea teoretizării.
- Codificare marginală** (*Edge coding*) – Trecerea codurilor pentru întrebările deschise pe marginea chestionarului, urmând a fi definitive sau amplificate în vederea prelucrării lor computerizate.
- Colectarea datelor** (*Collecting data*) – Strângerea datelor, ceea ce presupune existența lor independentă de cercetător și obiectivitatea cercetării.
- Comprehensiune** (*Understanding*) – Înțelegerea comportamentului altora prin empatie sau prin apelul la experiența personală.
- Concept** (*Concept*) – Imagine mentală, abstracție comunicată prin cuvinte sau prin alte semne, conținând proprietățile comune ale mai multor fenomene sau obiecte.
- Conceptualizare** (*Conceptualization*) – Formarea și clasificarea conceptelor.
- Confidențialitate** (*Confidentiality*) – Regulă deontologică de a nu dezvălui declarațiile persoanelor intervievate.
- Construct** (*Construct*) – Imagine mentală formată la nivelul simțului comun, cu ajutorul căreia indivizii operează în viața de zi cu zi.
- Construcția socială a realității** (*Social construction of reality*) – Supoziția potrivit căreia conceptele sociologice sunt construcții mintale, fără a exista entități sociale corespunzătoare lor (de exemplu, devianța).
- Conținut latent** (*Latent content*) – Semnificația de profunzime a mesajelor.
- Conținut manifest** (*Manifest content*) – Semnificația cuvintelor dintr-un mesaj.

Controlul distribuției frecvențelor (*Frequency distribution control*) – Verificarea modului de repartitie a subiecților după anumite caracteristici (vârstă, sex, nivel de școlaritate etc.) în grupele experimentală și de control.

Corelație produs-moment (*Product-moment correlation*) – Măsurarea statistică a intensității și direcției relației dintre variabilele cu nivel de măsurare de interval (coeficientul r).

Curățirea datelor (*Data clearing*) – Detectarea și corectarea erorilor provenite în cursul colectării, codificării sau depozitării datelor de cercetare.

Curbă normală (*Normal curve*) – Curbă sub formă de clopot, care permite aplicarea statisticilor parametrice.

Date (*Data*) – Informații colectate și analizate.

Date agregate (*Aggregate data*) – Informații colectate și analizate, provenind de la un număr mare de subiecți privind o caracteristică ce o au în comun.

Date brute (*Row data*) – Informații colectate, înainte de a fi prelucrate.

Date disponibile (*Available data*) – În analiza secundară, informații care se găsesc. Departamentele guvernamentale, institutele de cercetare, universitățile sunt proprietare de astfel de baze de date.

Dezagregare (*Disaggregate*) – Separarea datelor grupate.

Debriefing (*Debriefing*) – Discuție după un experiment, în care cercetătorul urmărește să afle ce și-au imaginat subiecții despre scopul experimentului, ce ipoteze și-au construit, ce au simțit etc.

Definiție nominală (*Nominal definition*) – Arătarea semnificației unui termen cu ajutorul altor termeni cunoscuți, pe baza echivalenței semantice dintre definiendum și definiens.

Definiție operațională (*Operational definition*) – Specificarea dimensiunilor și a indicatorilor conceptului.

Definiție reală (*Real definition*) – Specificarea esenței lucrurilor.

Deontologie (*Deontology*) – Ansamblul normelor și regulilor ce trebuie respectate de anumite categorii profesionale.

Descrierea evenimentelor (*Running description*) – Prezentarea conversațiilor, persoanelor sau a situațiilor în cercetările de teren.

Design al seriilor întrerupte temporar (*Interrupted time-series design*) – Plan experimental cu un singur grup, cu măsurare înainte și după introducerea variabilei independente, la diferite intervale de timp.

Design contextual (*Contextual design*) – Model al cercetărilor concrete în care se urmărește obținerea unor informații despre persoane și despre mediul social în care acestea trăiesc.

Design cu o grupă și cu măsurare pretest-posttest (*One-group pretest-posttest design*) – Schemă experimentală.

Design cvasiexperimental (*Quasi-experimental design*) – Schemă experimentală care nu satisface toate condițiile unui experiment propriu-zis.

Design experimental factorial (*Factorial experimental design*) – Extensie a planului experimental de bază prin manipularea concomitentă a mai multor variabile.

- Design experimental propriu-zis** (*True experimental design*) – Schemă experimentală cu două grupe și cu măsurare înainte și după introducerea variabilei independente.
- Deviație standard** (*Standard deviation*) – Dispersia valorilor în jurul mediei.
- Dicționar** (*Codebook*) – Listă în care fiecărui răspuns la un chestionar (sau fiecărei categorii) îi corespunde un număr, pe baza căruia poate fi localizat în memoria computerului.
- Diferențiator semantic** (*Semantic differential*) – Ansamblu de scale cu adjective bipolare, pentru măsurarea reacțiilor afective generale față de un cuvânt.
- Direcția influenței** (*Direction of influence*) – Identificarea cauzei și efectului în relația dintre două variabile.
- Dispersie** (*Dispersion*) – Variația scorurilor în jurul mediei.
- Distribuția frecvențelor** (*Frequency distribution*) – Repartiția cazurilor în fiecare din categoriile unei variabile.
- Distribuție bimodală** (*Bimodale distribution*) – Repartiția în care există două puncte de frecvență maximă.
- Dreptul la viață privată vs. dreptul la cunoaștere științifică** (*Right to privacy vs. right to know*) – Dezbateri despre balanța optimă dintre protejarea vieții private și studiul științific pentru binele public.
- Drepturile persoanelor investigate** (*Rights of human subjects*) – Protejarea subiecților umani împotriva abuzurilor fizice sau psihice posibile în timpul sau după efectuarea cercetărilor științifice.
- Efectul de cohortă** (*Cohort effect*) – Diferențele de atitudine și de comportament dintre generații diferite.
- Efectul de interacțiune** (*Interaction effect*) – Influența celei de a treia variabile (de control) asupra relației dintre variabila independentă și variabila dependentă.
- Efectul expectanței experimentatorului** (*Experimenter expectancy effect*) – Influențarea comportamentului subiecților de experiment prin anticiparea de către aceștia a scopului cercetării.
- Efectul halo** (*Halo effect*) – Influențarea răspunsului la o întrebare din chestionar de către întrebările anterioare, care introduc o anumită stare afectivă.
- Efectul Hawthorne** (*Hawthorne effect*) – Obținerea de la subiecții din experiment a rezultatelor pe care aceștia cred că le dorește cercetătorul.
- Eroare de măsurare** (*Measurement error*) – Diferența dintre valoarea adevărată și valoarea rezultată în procesul de măsurare.
- Eroare standard** (*Standard error*) – Măsurarea mărimii erorii într-o distribuție a eșantionului.
- Erori de eșantionare** (*Sample bias*) – Distorsionări în procesul eșantionării.
- Erori de măsurare randomizante** (*Random measurement error*) – Erori care se anulează reciproc.
- Eșantion** (*Sample*) – Un număr de persoane sau de unități sociale selecționate după anumite reguli, astfel încât să se asigure reprezentativitatea.

Eșantion ad libitum (*Ad libitum sample*) – Eșantion nereprezentativ, după bunul plac și după posibilitățile cercetătorului.

Eșantion de conveniență (*Convenience sample*) – Eșantion nereprezentativ, compus din persoanele disponibile.

Eșantion ponderat (*Weighted sample*) – Eșantion în care straturile sau grupările (cluster) sunt disproporționat reprezentate, cu scopul de a asigura reprezentativitatea finală.

Eșantion teoretic (*Theoretical sample*) – Eșantion constituit pe baza selecției neprobabiliste a subiecților care, prin experiența sau caracteristicile lor ar putea contribui la generarea teoriilor în cadrul cercetărilor calitative.

Eșantionare „bulgăre de zăpadă” (*Snowball sample*) – Eșantionare neprobabilistă, în care cercetătorul solicită unor persoane pe care le-a investigat numele altor persoane care au caracteristicile urmărite, în vederea includerii lor în eșantion.

Eșantionare cluster multistadială (*Multistage cluster sampling*) – Eșantionare care constă, în faza întâi, din selecția probabilistă a grupărilor (cluster) și, în faza a doua, din selecția unităților acestor grupări.

Eșantionare dimensională (*Dimensional sampling*) – Strategie de selectare a dimensiunilor (perioadele de timp, locurile, rolurile etc.), nu a persoanelor.

Eșantionare neprobabilistă (*Non-probabilist sampling*) – Eșantionare în care selecția unităților sociale nu se face pe baza regulii șanselor egale.

Eșantionare pe cote (*Quota-sampling*) – Eșantionare neprobabilistă, în care se urmărește reprezentarea proporțională în eșantion a grupurilor de populație care constituie universul cercetării.

Eșantionare probabilistă (*Probability sampling*) – Eșantionare în care selecția unităților sociale se face pe baza legilor hazardului.

Eșantionare probabilistă simplă (*Simple random sampling*) – Eșantionare în care toate unitățile sociale au aceeași probabilitate de a fi incluse în eșantion.

Eșantionare probabilistă stratificată (*Stratified random sampling*) – Eșantionare prin identificarea, în primul rând, a straturilor (categoriilor) de populație și apoi, prin selecție probabilistă, a unităților de eșantionare.

Eșantionare stratificată disproporționată (*Disproportionate stratified sampling*) – Eșantionare în care subgrupurile (straturile) nu sunt proporțional reprezentate în mod deliberat (de exemplu, supraponderarea grupurilor minoritare).

Experiment (*Experiment*) – Metodă de cercetare prin care se măsoară influența unei variabile (independentă) asupra altei variabile (dependente), în condiții de control al influenței altor factori.

Experiment clasic (*Classical experiment*) – Experiment cu două grupe, cu măsurare înainte și după introducerea variabilei independente.

Experiment de laborator (*Laboratory experiment*) – Verificarea relației dintre variabilele explanatorii, în condiții artificiale, care asigură controlul factorilor externi.

- Experiment de teren** (*Field experiment*) – Experiment care se desfășoară în mediul obișnuit de existență a subiecților.
- Experiment ex post facto** (*Ex post facto experiment*) – Design cvasiexperimental: cercetătorul nu introduce variabila independentă, dar ține sub control factorii externi.
- Experiment natural** (*Natural experiment*) – Tip de experiment desfășurat în cadrul obișnuit de viață al subiecților și în care nu cercetătorul introduce variabila independentă, ci alte persoane (liderii, guvernanții, șefii etc.) sau forțele naturii (seisme, secetă, inundații etc.).
- Fidelitate** (*Reliability*) – Constanța unei măsurări.
- Fidelitate test-retest** (*Test-retest reliability*) – Fidelitatea măsurării prin aplicarea aceluiași măsurări după un interval de timp.
- Fidelitatea codificării** (*Intercoder reliability*) – Constanța codificărilor realizate de către mai mulți cercetători sau operatori de anchetă, obținerea aceleiași codificări.
- Fidelitatea prin împărțirea în două a itemilor** (*Half-split reliability*) – Modalitate de verificare a consistenței unui test prin compararea scorurilor la fiecare jumătate a testului.
- Frecvențe observate** (*Observed frequencies*) – Numărul cazurilor observate.
- Generalizare empirică** (*Empirical generalisation*) – Formularea prin inducție a unor enunțuri generale sau a unor ipoteze generale pe baza datelor empirice.
- Generalizare inductivă** (*Inductive generalization*) – Formularea unor enunțuri generale pe baza raționamentului inductiv.
- Generarea datelor** (*Generating data*) – Producerea datelor prin interacțiunea dintre cercetător, care este neutru și persoanele sau colectivitățile studiate.
- Ghid de interviu** (*Interview schedule*) – Set de probleme formulate în scris, ce urmează a fi abordate în convorbirea cu subiecții de anchetă.
- Grade de libertate** (*Degrees of freedom*) – Restricție în interpretarea testelor statistice.
- Grup de control** (*Control group*) – Ansamblu de persoane care au caracteristici similare cu cele ale persoanelor din grupul experimental.
- Grup experimental** (*Experimental group*) – Ansamblul persoanelor asupra cărora acționează variabila independentă într-un experiment.
- Indicații implicite** (*Demand characteristics*) – Deducții ale subiecților de experiment produse de ceea ce cred aceștia că cercetătorul așteaptă de la ei.
- Indicatori sociali** (*Social indicators*) – Variabile macrosociale, utilizate pentru măsurarea nivelului de dezvoltare a societății (de exemplu, nivelul de școlaritate a populației).
- Indicatori sociali obiectivi** (*Objective social indicators*) – Semne observabile, pe baza cărora se pot măsura fenomenele sociale (de exemplu, măsurarea calității vieții după mărimea salariului, tipul locuinței etc.).
- Indice** (*Index*) – Măsură compozită care însumează mai multe măsurări diferite, care ia în calcul scorurile la mai mulți indicatori.
- Informații computerizate** (*Computer file*) – Colecție de informații stocate în memoria calculatorului electronic.

- Informator cheie** (*Key informant*) – Persoana care facilitează contactul cu populația investigată și care îl ajută pe cercetător să fie acceptat de către colectivitatea ce urmează a fi studiată.
- Interval de încredere** (*Confident interval*) – Corectitudinea estimării parametrilor unei populații
- Interviu clinic** (*Clinical interview*) – Interviu nestructurat, utilizat frecvent în psihoterapie.
- Interviu creativ** (*Creative interviewing*) – Interviu ce presupune strategii de interacțiune bazate pe sensibilitate, cu scopul înțelegerii modului de simțire și de acțiune a subiecților.
- Interviu intensiv** (*In-depth interview*) – Interviu în profunzime, slab structurat.
- Interviu nestructurat** (*Unstructured interview*) – Interviu în care este fixată tema generală, dar nu sunt preformulate întrebările și succesiunea lor.
- Interviu structurat** (*Structured interview*) – Interviu în care temele sunt dinainte stabilite, ca și întrebările în succesiunea lor.
- Interviu telefonic asistat de calculator** (*Computer assisted telephone interviewing*) – Procedeu de interviu prin telefon, în care întrebarea apare pe ecranul calculatorului persoanei chestionate și răspunsurile acesteia se înregistrează direct în memoria computerului de la instituția care efectuează cercetarea.
- Ipoteză** (*Hypothesis*) – Enunțul unei relații cauzale probabile între două sau mai variabile, ce urmează a fi testată printr-o cercetare științifică.
- Ipoteza de lucru** (*Working hypothesis*) – Ipoteză utilizată în stadiul inițial al cercetării, revizibilă după analiza preliminară a datelor.
- Ipoteza nulă** (*Null hypothesis*) – Supoziția că nu există nici o relație între variabilele studiate. Respingerea acestei ipoteze, pe baza datelor din cercetarea empirică, duce la concluzia că între respectivele variabile există o relație statistică sau cauzală.
- Item** (*Item*) – Întrebare într-un chestionar, enunț într-o scală de măsurare a atitudinii, indicator în cercetarea concretă.
- Izolare** (*Closure*) – Condiția variabilelor dintr-un experiment de a fi neinfluențate de acțiunea factorilor externi, care pot introduce erori sistematice
- Înregistrare** (*Record*) – Date brute, stocate în computer, care descriu o singură unitate socială (de exemplu, răspunsurile unei persoane la un chestionar).
- Întrebare directă** (*Direct question*) – Întrebare prin intermediul căreia cercetătorul exprimă clar ce dorește să cunoască.
- Întrebare cu răspunsuri prestabilite** (*Closed-ended question*) – Întrebare la care persoanele intervievate sunt obligate să aleagă una din variabilele de răspuns preformulate.
- Întrebare de similitudine** (*Contingency question*) – Întrebare de chestionar la care răspund numai persoanele selectate pe baza întrebărilor filtru, care au anumite caracteristici comune.
- Întrebare deschisă** (*Open-ended question*) – Întrebare cu răspunsuri libere, la care persoana interviuată formulează ea însăși răspunsul.

- Întrebare dublă** (*Double-barrelled question*) – Întrebare în care sunt puse în discuție concomitent două probleme distincte.
- Întrebare filtru** (*Filter question*) – Întrebare în funcție de ale cărei răspunsuri subiecții au posibilitatea de a trece sau nu la întrebările subsecvente.
- Întrebare introductivă** (*Face sheet*) – Întrebare plasată la începutul chestionarului, cu ajutorul căreia se încearcă stabilirea contactului psihologic cu subiecții.
- Linie de regresie** (*Regression line*) – Reprezentare grafică liniară a analizei de regresie.
- Macroanaliză** (*Macro analysis*) – Analiză în care unitatea de cercetare este constituită dintr-un număr mare de persoane (de exemplu, națiunea).
- Măsurare** (*Measurement*) – Asocierea de numere obiectelor, pe baza anumitor reguli.
- Măsurare analitică** (*Analytical measure*) – Măsurarea unei caracteristici a grupului, rezultată din agregarea (însurarea) caracteristicilor individuale ale membrilor grupului (de exemplu, venitul mediu).
- Măsurare de interval** (*Interval measurement*) – Operație de stabilire a ordinii de mărime, cu intervale egale.
- Măsurare de raport** (*Ratio measurement*) – Măsurare cu ajutorul căreia se stabilesc ordinea, distanța dintre ranguri, intervalele fiind egale, fără să existe însă un punct zero absolut, de la care să se înceapă numărarea.
- Măsurare neperturbantă** (*Unobstrusive measurement*) – Măsurare fără modificarea parametrilor fenomenului prin însuși procesul de măsurare.
- Măsurare nominală** (*Nominal measurement*) – Nivel de măsurare pe baza atributelor care diferențiază unitățile sociale, cel mai scăzut nivel de măsurare, în care categoriile sunt exhaustive și reciproc exclusive.
- Măsurare ordinală** (*Ordinal measurement*) – Nivel de măsurare în care se determină ordinea, rangul.
- Măsurarea urmelor fizice** (*Accretion measures*) – Determinarea cantitativă a urmelor fizice lăsate de comportamentele sociale, de exemplu, gunoii menajer, graffiti etc.
- Măsurarea uzurii** (*Erosion measurement*) – Măsurare nederanjantă (neobstrusivă) a gradului de uzură a materialelor și obiectelor fizice pentru a trage concluzii cu valoare sociologică (de exemplu, uzura mochetei din fața unui tablou dintr-un muzeu).
- Maturizare** (*Maturation*) – Modificarea performanțelor subiecților dintr-un experiment, datorită trecerii timpului, și nu a acțiunii variabilei independente.
- Mediană** (*Median*) – Valoarea care împarte un șir statistic în două părți egale.
- Medie** (*Mean*) – Suma tuturor valorilor, împărțită la totalul cazurilor.
- Metodă de selecție pe baza probabilității egale** (*Equal probability of selection method*) – Selecția unităților sociale într-un eșantion, fiecare unitate având aceleași șanse de a fi inclusă.
- Metodă deductivă** (*Deductive method*) – Deducerea logică a unor noi ipoteze din teoriile existente.

Metodă ipotetico-deductivă (*Hypothetico-deductive method*) – Raționament care constă din formularea ipotezelor.

Microanaliză (*Micro analysis*) – Studiul unui număr mic de cazuri.

Mod (*Mode*) – Valoarea cea mai frecventă într-un șir statistic.

Model (*Model*) – Reprezentare simplificată a unui sistem, dar care furnizează informațiile necesare despre funcționarea sistemului.

Model analitic (*Analytic model*) – Relațiile formale dintre categoriile de analiză folosite.

Mortalitatea eșantionului în studiile panel (*Panel mortality*) – Absența unor persoane din eșantionul fix la măsurările succesive în studiile panel.

Neutralitate etică (*Ethical neutrality*) – Orientarea cercetării independent de opțiunile etice și de valorile sociale ale cercetătorului.

Nivel de încredere (*Confident level*) – Probabilitatea estimată ca valoarea unui parametru al populației să se înscrie în intervalul de încredere.

Nivel de măsurare (*Level of measurement*) – Caracteristică a măsurătorii, în funcție de care se permite aplicarea doar anumitor procedee statistice. Există patru niveluri de măsurare: nominal, ordinal, de interval, de raport.

Observație participantă (*Participant observation*) – Observație în care cercetătorul se integrează în colectivitatea studiată.

Operaționalizare (*Operationalization*) – Procesul prin care se realizează definiția operațională a termenilor.

Panel (*Panel*) – Studiu longitudinal constând în măsurarea la diferite intervale de timp, cu aceleași instrumente, a acelorași variabile, folosind eșantioane fixe.

Paradigmă (*Paradigm*) – Model, cercetare exemplară.

Parametrii (*Parameters*) – Valorile caracteristicilor (de exemplu, ale populației).

Pătratul latin (*Latin-square*) – Plan experimental complex, cu mai multe variabile independente.

Populația (*Population*) – Ansamblul persoanelor incluse în investigație.

Populație țintă (*Target population*) – Ansamblul persoanelor asupra cărora cercetătorul generalizează rezultatele studiului său.

Posttest (*Posttest*) – Măsurarea variabilei dependente după introducerea variabilei independente.

Postulat (*Postulate*) – Propoziție acceptată ca adevărată fără a mai fi testată.

Potrivire în perechi (*Matching*) – Procedeu de alegere a subiecților în grupele experimentale și de control, astfel ca un subiect din grupul experimental să aibă perechea sa (ca vârstă, sex, nivel de școlaritate etc.) în grupul de control.

Pretest (*Pretest*) – Măsurarea variabilei dependente înainte de introducerea variabilei independente.

Procedee de urmărire (*Follow-up procedures*) – Modalități de a-i determina pe cei care nu răspund la o anchetă poștală în timpul prevăzut să facă acest lucru, expedindu-se pe

adresa lor o scrisoare de reamintire, un nou chestionar sau fiind vizitați la domiciliu de către operatorii de interviu.

Procesarea datelor (*Data processing*) – Pregătirea datelor pentru analiză, ceea ce presupune codificarea, editarea, introducerea în computer, curățirea și, după caz, modificarea lor.

Randomizare (*Randomization*) – Procedeu de selecție probabilistă a persoanelor în grupurile experimental și de control.

Rată a răspunsurilor (*Response rate*) – Proporția persoanelor dintr-un eșantion care completează un chestionar.

Realism experimental (*Experimental realism*) – Implicarea afectivă a subiecților din experiment.

Recensământ (*Census*) – Înregistrarea oficială a întregii populații dintr-o țară, precum și a caracteristicilor socio-demografice (vârstă, sex, profesiune, nivel de școlaritate, apartenență religioasă etc.), după o metodologie standard.

Reducerea datelor (*Data reduction*) – Transformarea datelor prin codificare spre a putea fi procesate.

Reducție (*Reduction*) – Restrângerea numărului căsuțelor din tabele, în vederea construirii tipurilor (în opoziție cu strategia de extindere a numărului lor).

Reducționism (*Reductionism*) – Eroarea de a considera că fenomenele sociale complexe au o singură cauză.

Regresie multiplă (*Multiple regresion*) – Metodă de analiză statistică a efectelor acțiunii mai multor variabile independente asupra unei variabile dependente.

Regularități (*Regularities*) – Repetarea apariției modelului datelor în cercetările empirice.

Relație aparentă (*Spurious relationship*) – Legătura statistică semnificativă între două variabile, care dispare însă prin introducerea unei variabile de control.

Relație asimetrică (*Asymmetrical relationship*) – Legătura dintre variabile, în care schimbarea dintr-o variabilă rezultă în urma schimbării dintr-o altă variabilă, dar nu și viceversa.

Relație inversă (*Inverse relationship*) – Legătură între două variabile, în care dacă valoarea uneia crește (scade), valoarea celeilalte scade (crește).

Relație liniară (*Linear relationship*) – Legătură între două variabile, în care ambele cresc (descresc) concomitent.

Replicare (*Replication*) – Repetarea unui studiu, a unui experiment, utilizând eșantioane sau cazuri diferite, ca și metode diferite, cu scopul de a verifica valabilitatea rezultatelor studiului inițial.

Reprezentativitate (*Representativeness*) – Calitatea unui eșantion de a avea aceeași distribuție a caracteristicilor ca și populația din care a fost selectat, fapt ce asigură generalizarea rezultatelor în cercetările cantitative.

Respondent (*Respondent*) – Persoană interviuată într-o anchetă sociologică.

Scală (*Scale*) – Tehnică și instrument de măsurare a caracteristicilor unităților sociale (de exemplu, a atitudinilor).

- Scala distanței sociale a lui Bogardus (*Bogardus Social Distance Scale*)** – Scală elaborată de Emory S. Bogardus pentru măsurarea atitudinii față de grupurile etnice, profesionale sau religioase.
- Scală ordinală sumativă (*Summated ratings scale*)** – Scală rezultată prin însumarea scorurilor obținute de fiecare persoană la un set de itemi.
- Scalare Guttman (*Guttman scaling*)** – Măsurare ordinală, după tehnica propusă de Louis Guttman.
- Scalare Likert (*Likert scaling*)** – Măsurare ordinală, după tehnica propusă de Rensis Likert.
- Scalare Thurstone (*Thurstone scaling*)** – Măsurare de interval, după tehnica propusă de Louis L. Thurstone.
- Scrisoare pentru convingere (*Cover letter*)** – Scrisoare care însoțește chestionarul poștal, adresată persoanelor din eșantion pentru a le determina să completeze și să expedieze chestionarul cât mai repede instituției organizatoare a cercetării.
- Selecție probabilistă (*Random selection*)** – Selecția în care fiecare unitate socială are șanse egale de a fi cuprinsă în eșantion.
- Selecție probabilistă telefonică (*Random-digit dialing*)** – Procedeu de selecție aleatoare a numerelor de telefon în vederea interviurilor telefonice.
- Semnificație statistică (*Statistical significance*)** – Valoarea determinată a unei măsurări statistice.
- Serendipitate (*Serendipity*)** – Descoperirea unor fapte neașteptate, dar capitale, care orientează o nouă teorie.
- Sistemul de categorii al lui Bales (*Bales category system*)** – Cele douăsprezece categorii utilizate de Robert Bales pentru codificarea interacțiunii în cadrul grupurilor de discuții.
- Sistemul evaluare – putere – activitate (*Evaluation-potency-activity system*)** – Dimensiunile în care sunt grupate adjectivele bipolare (scalele) în diferențiatorul semantic.
- Sociologie liberă de valori (*Value-free sociology*)** – Sociologia fondată pe postulatul neimplicării valorilor proprii cercetătorului în procesul de cercetare.
- Sociologie vizuală (*Visual sociology*)** – Sociologie bazată pe studiul mediului social și al comportamentelor sociale cu ajutorul fotografiei și filmului.
- Sofism ecologic (*Ecological fallacy*)** – Greșeala de a utiliza datele de analiză de la nivelul grupului pentru a trage concluzii despre indivizii izolați.
- SPSS (*Statistical Package for the Social Sciences*)** – Set de programe de prelucrare statistică a datelor din științele sociale.
- Studiu longitudinal (*Longitudinal study*)** – Investigație în care se urmărește evoluția în timp a unui fenomen. Din această categorie fac parte: studiul trendului, studiul cohortelor și cercetarea panel.
- Studiul cazului (*Case study*)** – Cercetarea complexă a unei singure unități sociale (individ, organizație, comunitate).
- Surse primare (*Primary source*)** – Documente scrise rezultate din declarațiile persoanelor investigate sau din consemnarea faptelor de observație.

- Tabel de contingență** (*Contingency table*) – Tabel în care se prezintă relația de asemănare dintre variabile, prin tabulare încrucișată.
- Tabele bivariate** (*Bivariate tables*) – Tabele cu două intrări, utilizate în analiza bivariată.
- Tabulare încrucișată** (*Cross tabulation*) – Construirea tabelor cu dublă intrare, pentru analiza bivariată.
- Tehnica dublu orb** (*Double-blind technique*) – Modalitate de cunoaștere a influenței reale a variabilei independente asupra variabilei dependente, când nici cercetătorul și nici subiecții nu știu care este grupul experimental și care este grupul de control. Se folosește în experimentele placebo.
- Tehnica pâlniei** (*Funnel technique*) – Trecerea într-un chestionar de la întrebările generale la cele particulare și individuale.
- Tendință a erorilor din răspunsuri** (*Response bias tendency*) – Orientarea răspunsurilor la un chestionar în funcție nu de conținutul întrebărilor, ci în funcție de context și de forma și succesiunea întrebărilor.
- Teoria clasică a testării** (*Classical test theory*) – Teoria potrivit căreia, dacă măsurarea este repetată de mai multe ori la intervale de timp diferite, erorile de măsurare se anulează reciproc.
- Teoria întemeiată** (*Grounded theory*) – Metodologie de fondare a teoriei pe baza datelor, chiar în timpul desfășurării cercetării de teren.
- Tipologie** (*Typology*) – Clasificare multidimensională.
- Unidimensionalitate** (*Unidimensionality*) – Caracteristică a scalelor care măsoară o singură dimensiune a unui fenomen.
- Unități de analiză** (*Units of analysis*) – Entități sociale de studiu (de exemplu, persoane, grupuri, organizații, comunități. În analiza conținutului comunicării unitățile de analiză sunt: unitățile de înregistrare, de numărare și de context.
- Unități de context** (*Context units*) – Informații care clarifică semnificația unităților de înregistrare în cadrul tehnicilor de analiză a conținutului comunicării.
- Unități de înregistrare** (*Recording units*) – Cuvântul, fraza, paragraful sau întregul text, în analiza conținutului comunicării.
- Uzarea** (*Attrition*) – Lipsa unui număr mare de persoane dintr-un eșantion ca rezultat al refuzului de a răspunde la chestionar sau al inabilității cercetătorului de a stabili contactul cu persoanele selectate în eșantion.
- Val** (*Wave*) – Grupul persoanelor reintervievate după un anumit timp în cercetările panel, chestionarele returnate aproximativ în același timp în cazul anchetelor poștale, metafora în sociologie.
- Validare de criteriu** (*Criterion validation*) – Modalitate de validare a unei măsurări prin compararea scorului obținut cu scorul altor măsurări, considerate valide.
- Validitate** (*Validity*) – Congruența dintre definiția nominală și cea operațională.
- Validitate de construct** (*Construct validity*) – Procedeu de validare a unei măsurări pe baza corelației cu alte măsurări ale aceluiași concept.

- Validitate de conținut** (*Content validity*) – Validitatea pe baza analizei tuturor dimensiunilor unui concept.
- Validitate externă** (*External validity*) – Gradul în care o măsurare este validă când se generalizează la altă populație decât cea inclusă în cercetare.
- Validitate predictivă** (*Predictive validity*) – Comparare a rezultatelor măsurării cu un criteriu determinat (de exemplu, interesul profesional este validat de cariera profesională).
- Variabilă calitativă** (*Qualitative variable*) – Variabilă nonnumerică, având o creștere continuă.
- Variabilă categorială** (*Categorical variable*) – Variabilă care nu presupune o măsurare numerică (de exemplu, apartenența la genul biologic: masculin/feminin).
- Variabilă de control** (*Control variable*) – Variabilă cu ajutorul căreia se verifică relația dintre variabila independentă și variabila dependentă.
- Variabilă discretă** (*Discrete variable*) – Variabile măsurate cu ajutorul scalelor numerice.
- Variabilă independentă** (*Independent variable*) – Factor posibil cauzal, variabilă introdusă de cercetător într-un experiment.
- Variabile explanatorii** (*Explanatory variables*) – Variabilele a căror legătură este testată (variabilele independente și variabilele dependente).
- Variabile externe** (*Extraneous variables*) – Factorii care nu fac obiectul experimentului, pe care cercetătorul dorește să-i elimine sau să îi țină la valori constante.

BIBLIOGRAFIE

- Abel, Heinrich. T. (1957). *Berufswechsel und Berufsverbundenheit bei männlichen Arbeitnehmern in der gewerblichen Wirtschaft*. Berlin: Georg Westermann Verlag.
- Abraham, Dorel și Andreescu, Viviana. (1994). Investigarea și evaluarea relațiilor interetnice. *Sociologie românească*, 2-3, 119-124.
- Abraham, Dorel, Bădescu, Ilie și Chelcea, Septimiu. (1995). *Interethnic Relations in Romania. Sociological Diagnosis and Evaluation of Tendencies*. Cluj-Napoca: Editura Carpatica.
- Adler, Patricia A. și Adler, Peter. (1994). Observational techniques. În N. K. Denzin și Y. S. Lincoln (eds.). *Handbook of Qualitative Research* (pp. 377-393). Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc.
- Adorno, Theodor W. și alții. (1950). *The Authoritarian Personality*. New York: Harper & Row.
- Aero, Rita și Weiner, Elliott. (1981). *The Test Mind*. New York: William Morrow and Company, Inc.
- Albou, Paul. (1968). *Questionnaires psychologiques*. Paris: P.U.F.
- Allaire, Denis. (1988). Les Questionnaires: mesure verbale du comportement. În M. Robert (ed.). *Fondements et étapes de la recherche scientifique en psychologie* (ediția a III-a, pp. 229-275). Quebec: Edisem, Inc.
- Allport, Gordon W. (1942). *The Use of Personal Documents in Psychological Science*. New York: Social Science Research Council.
- Analize demografice. Situația demografică a României în anul 1999. București: Institutul Național de Statistică și Studii Economice.
- Angell, Robert C. și Freedman, Ronald. [1953](1963). *L'Emploi des documents, des archives, des recensements et des indices*. În L. Festinger și D. Katz (eds.). *Les Méthodes de recherche dans les sciences sociales* (pp. 350-380). Paris: P.U.F.
- Antoine, Jacques. (1969). *L'Opinion. Techniques d'enquêtes par sondage*. Paris: Dunod.
- Antoși, Sorin. (2000). Prefață. Generația 2000: contextul și promisiunile unui debut. În L. Chelcea și P. Lățeș. *România profundă în comunism* (pp. 9-36). București: Editura Nemira.
- Apolzan, Lucia. (1943). Sate-crânguri din Munții Apuseni. Observații asupra așezării lor sociale. *Sociologie românească*, V, 1-6, 1490-160.
- Apte, Mahadev. (1985). *Humor and Laughter. An Anthropological Approach*. Ithaca: Cornell University Press.

- Aronson, Elliot și Carlsmith, Merrill J. (1968). Experimentation in social psychology. În G. Lindzey și E. Aronson (eds.). *The Handbook of Social Psychology* (vol. 2, ediția a II-a). Massachusetts: Addison-Wesley Publishing Company.
- Atkinson, Paul. (1992). *Understanding ethnographic texts*. Newbury Park: SAGE Publications, Inc.
- Atkinson, Paul și Hammersley, Martyn. (1994). Ethnography and participant observation. În N. K. Denzin și Y. S. Lincoln (eds.). *Handbook of Qualitative Research* (pp. 248-261). Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc.
- Babbie, Earl R. [1975](1992). *The Practice of Social Research* (ediția a VI-a). Belmont: Wadsworth Company.
- Bachrach, Arthur J. (1962). *Psychological Research: An Introduction*. New York: Random House
- Badin, Pierre. (1965). *Problèmes de la vie en groupe*. Paris: P.U.F.
- Bailey, Kenneth D. [1978](1982). *Methods of Social Research* (ediția a II-a). New York: The Free Press.
- Baker, Therese. (1988). *Doing Social Research*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Bales, Robert F. (1951). *Interaction Process Analysis. A Method for the Study of Small Groups*. Cambridge: Addison-Wesley.
- Bandura, Albert, Ross, Dorothea și Ross, Sheila A. (1963). Imitation of film mediated aggressive models. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 66, 1, 3-11.
- Bardin, Laurence. (1977). *L'Analyse de contenu*. Paris: P.U.F.
- Barometrul de opinie publică*. Mai 2000. Cluj-Napoca: Metro Media Transilvania.
- Barometrul de opinie publică*. Octombrie 1999. București: Centrul de Sociologie Urbană și Regională.
- Bădescu, Ilie. (1994). Etnoscopia: o nouă perspectivă metodologică în etnomorfologie. *Sociologie românească*, 2-3, 131-136.
- Bălașa, Ana și Sebe, S. G. (1995). Siguranța națională în percepția studenților. În *Studii și cercetări socioumane*. București: Editura I.N.I.
- Beaud, Stéphane și Weber, Florence. (1997). *Guide de l'enquête de terrain. Produire et analyser des données ethnographiques*. Paris: Editions la Découverte.
- Beaugrand, Jacques P. [1982](1988). *Observation directe du comportement*. În M. Robert (ed.). *Fondements et étapes de la recherche scientifique en psychologie* (pp. 277-310). St. Hyacinthe: Edisem.
- Becker, Howard S. (1998). *Tricks of the Trade. How to Think about Your Research While You're Doing It*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bellah, Robert și alții. [1985](1998). *Americanii. Individualism și dăruire*. București: Editura Humanitas.
- Belson, W. R. (1981) *The Design and Understanding of Survey Questions*. London: Aldershot.
- Benney, Mark și Hughes, Everett C. [1956](1970). Of Sociology and the interview. În N. K. Denzin (ed.). *Sociological Methods: A Sourcebook* (pp. 190-198). Londra: Butterworths.
- Berelson, Bernard. (1952). *Content Analysis in Communication Research*. Glencoe: The Free Press.
- Berg, Bruce L. [1989](1998). *Qualitative Research Methods for Social Science* (ediția a III-a). Boston: Allyn and Bacon.
- Berger, Horst și Jetzschmann, Horst. (1973). *Der soziologische Forschungsprozess*. Berlin: Dietz Verlag

- Berger, Peter L. [1988](1998). Judecata morală și acțiunea politică. *Sinteza*, 80, 2-7.
- Berger, Peter L. [1992](1994). Sociologie: contramandarea invitație. *Sinteza*, 98, 10-15.
- Berger, Peter L. [1966](1999). *Construirea socială a realității*. București: Editura Univers
- Bernard, Claude. [1865](1958). *Introducere în studiul medicinei experimentale*. București: Editura Științifică.
- Bernard, Russell H. [1988](1995). *Research Methods in Anthropology. Qualitative and Quantitative Approaches* (ediția a II-a). Walnut Creek: Altamira Press.
- Bertaux, Daniel. (1980). L'approche biographique. Sa validité méthodologique, ses potentialités. *Cahiers Internationaux de Sociologie*, LXIX, 197-227.
- Bertaux, Daniel (ed.). (1981). *Biography and Society. The Life History Approach in The Social Sciences*. Londra: SAGE Publications, Inc.
- Berthier-Nachury, Nicole și Berthier, François. (1978). *Le Sondage d'opinion*. Paris: Librairies Techniques.
- Black, James A. și Champion, Dean J. (1976). *Methods and Issues in Social Research*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Blanchet, Alain și alții. (1985). *L'Entretien dans les sciences sociales*. Paris: Dunod.
- Blanchet, Alain. (1985). Histoire de l'entretien non directif de recherche. În A. Blanchet și colaboratorii. *L'Entretien dans les sciences sociales*. Paris: Dunod.
- Blanchet, Alain, Ghiglione R., Massonnat, J. și Trognon, A. (1987). *Les Techniques d'enquête en sciences sociales. Observer, interviewer, questionner*. Paris: Bordas.
- Blankenship, Albert A. (1961). *Markt- und Meinungsforschung in den USA*. Tübingen: Demokrat Verlag.
- Boalt, Gunnar. (1969). *The Sociology of Research*. Londra: Southern Illinois University Press.
- Bogardus, Emory S. (1933). A social distance scale. *Sociology and Social Research*, XVII, 265-271.
- Bogdan, Radu J. și Milcoveanu, Aurora. (1974). *Logica pe înțelesul tuturor*. București: Editura Enciclopedică.
- Bogdan, Tiberiu. (1973). *Probleme de psihologie judiciară*. București: Editura Științifică.
- Bonacich, Philip și Light, John. (1978). Laboratory experimentation in sociology. În R. H. Turner, J. Coleman și R. C. Fox (eds.). *Annual Review of Sociology* (vol. 4). Palo Alto: Annual Reviews, Inc.
- Booth, Charles. (1889-1902). *The Life and Labour of the People of London* (vol. I). Londra: Macmillan.
- Boring, E. C. (1954). The nature and history of experimental control. *American Journal of Psychology*, 67, 573-589.
- Boudon, Raymond (ed.). [1992](1997). *Tratat de sociologie*. București: Editura Humanitas.
- Boudon, Raymond. (1969). *Les Méthodes en sociologie*. Paris: P.U.F.
- Boudon, Raymond. (1977). *Effets pervers et ordre social*. Paris: P.U.F.
- Bourdieu, Pierre, Chamboredon, Jean-Claude și Passeron, Jean-Claude. (1968). *Le Métier de sociologue*. Paris: Mouton/Bordas.
- Bourdieu, Pierre. [1979](1984). *A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bozon, Michel și Leridon, Henri. (1993). Les constructions sociales de la sexualité. *Population*, 5, 1173-1195.

- Brăileanu, Traian. (1940). *Elemente de sociologie pentru clasa a VIII-a* (ediția a II-a). București: Cugetarea Georgescu Delafras.
- Brăiloiu, Constantin și Stahl, Henri H. (1940). Plan pentru cercetarea obiceiurilor și ceremoniilor. În D. Gusti (sub redacția). *Îndrumări pentru monografiile sociologice* (pp. 324-338). București: Institutul de Științe Sociale al României.
- Braudel, Fernand. [1979](1984). *Structurile cotidianului: posibilul și imposibilul*. București: Editura Meridiane.
- Brezeanu-Stănculescu, Ana R. (1992). Direcții noi în cercetarea biografică. *Sociologie Românească*, 6, 623-631.
- Brown, R. H. (1987). *Society as Text*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bucă, Marian. (1985). *Dicționar de epite al limbii române*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Bulai, Alfred. (2000). *Focus-grupul în investigația socială*. București. Editura Paideia.
- Bunge, Mario. [1967](1974). Teoria științifică. În *Epistemologie. Orientări contemporane* (pp. 214-267). București: Editura Politică.
- Burges, Robert, G. (1993). *Research Methods*. Londra: Nelson.
- Burges, Robert G. (1994). *Studies in Qualitative Methodology. Issues in Qualitative Research* (vol. 4). Greenwich: JAI Press Inc.
- Burke, Peter. [1992](1999). *Istorie și teorie socială*. București: Editura Humanitas.
- Campbell, Donald T. (1966). Validity of experiments in social settings. În C. W. Backman (ed.). *Problems in Social Psychology*. New York: Holt.
- Campbell, Donald T. și Fiske, Donald W. [1959](1970). Convergent and discriminant validation by the multitrait-multimethod matrix. În G. F. Summers (ed.). *Attitude Measurement* (pp. 100-124). Chicago: Rand McNally & Company.
- Cannell, Charles F. și Kahn, Robert L. (1963) L'interview comme méthode de collecte. În L. Festinger și D. Katz (eds.). *Les Méthodes de recherche dans les sciences sociales* (pp. 365-437). Paris: P.U.F.
- Caplow, Theodore. (1970). *L'Enquête sociologique*. Paris: Armand Colin.
- Cartwright, Dorwin P. [1953](1963). L'analyse du matériel qualitatif. În L. Festinger și D. Katz (eds.). *Les Méthodes de recherche dans les sciences sociales* (pp. 481-537). Paris: P.U.F.
- Caude, René. (1964). La methodologie: caracteres generaux et applications. În R. Caude și A. Moles (eds.). *Méthodologie. Vers une science de l'action*. Paris: Entreprise Moderne d'Édition.
- Ceaușu, Valeriu. (1978). *Cunoașterea psihologică și condiția incertitudinii*. București. Editura Militară.
- Chalasiński, Jozef. (1981). The life records of the young generation of polish peasants as a manifestation of contemporary culture. În D. Bertaux (ed.). *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences* (pp. 119-132). Londra: SAGE Publications, Inc.
- Chapanis, A. (1967). The relevance of laboratory studies to practical situations. *Ergonomics*, 10, 557-577.
- Chapin, Stuart F. (1935). *Contemporary American Institutions*. New York.
- Chelcea, Ion. (1933). Literatura monografică a satelor noastre și problemele în legătură cu studiul satului românesc. Momente principale. *Satul și școala*. 7.

- Chelcea, Ion. (1934). O „carte de scris multe și de toate“. Câteva contribuții de psihologie populară. *Societatea de mâine*, 9, 6, 113-114.
- Chelcea, Ion. (1943). *Etnografie. Obiect, concepție, metodă*. Iași: Institutul Românesc de Arte Grafice.
- Chelcea, Ion. (1978). Vrancea ca „țară“ între celelalte. *Studii și comunicări*. Muzeul Județean de Istorie și Etnografie, Vrancea.
- Chelcea, Ion și Chelcea, Septimiu. (1973). Preliminarii la o cercetare sociologică. Comuna Boteni: documentar, toponimie. *Analele Universității din București. Seria Sociologie*, 1, 135-151.
- Chelcea, Liviu și Lățeș, Puiu. (2000). *România profundă în comunism. Dileme identitare, istorie locală și economie secundară la Sântana*. București: Editura Nemira.
- Chelcea, Septimiu. (1971). Arhivarea și analiza secundară a cercetărilor sociologice. *Forum. Științe sociale*, 3, 2, 83-93.
- Chelcea, Septimiu. (1974). Adaptation to industrial work. În M. Constantinescu, H. H. Stahl și I. Drăgan (eds.). *Urban Growth Processes in Romania* (pp. 147-165). București: Editura Meridiane.
- Chelcea, Septimiu. (1975). *Chestionarul în investigația sociologică*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Chelcea, Septimiu. (1982). *Experimentul în psihosociologie*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Chelcea, Septimiu și Chelcea, Adina. (1983). *Eu, tu, noi. Viața psihică – ipotez, certitudini*. București: Editura Albatros.
- Chelcea, Septimiu. (1988). *Lungul drum spre tine însuși*. București: Editura Militară.
- Chelcea, Septimiu (coord.). (1985). *Semnificația documentelor sociale*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Chelcea, Septimiu. (1994). Indicatorii audienței radio-tv. Modalități de calcul. *Buletin. Consiliul Național al Audiovizualului*, 7, 43-48.
- Chelcea, Septimiu. (1994). *Personalitate și societate în tranziție*. București: Editura Știință și Tehnică S.A.
- Chelcea, Septimiu, Mărginean, Ioan și Cauc, Ion. (1998). *Cercetarea sociologică. Metode și tehnici*. Deva: Editura Destin.
- Chelcea, Septimiu. (2000). *Cum să redactăm în domeniul științelor socioumane*. București: Editura S.N.S.P.A.
- Chelcea, Septimiu. (2000). *Sociologia opiniei publice*. București: Editura S.N.S.P.A.
- Chelcea, Septimiu. (2001). Analiza secundară a cercetărilor sociologice. În C. Constantinescu (ed.). *Sociologie, etică și politică socială*, (pp. 101-117). Pitești: Universitatea din Pitești.
- Chevry, Gabriel-R. (1962). *Pratique des enquêtes statistiques*. Paris: P.U.F.
- Chirceș, Anatole. (1941) *Psihologia atitudinilor sociale cu privire specială la români*. Sibiu: Editura Institutului de Psihologie al Universității din Cluj.
- Chombart de Lawe, P-H. (1971). Trecerea de la observația experimentală la intervenția experimentală. În I. Aluș și I. Drăgan (eds.). *Sociologia franceză contemporană. Antologie de texte* (pp. 283-294). București: Editura Politică.
- Christie, Richard. (1965). Some implications of research trends in social psychology. În O. Klineberg și R. Christie (eds.). *Perspectives in Social Psychology*. New York: Holt.

- Claret, Jacques. [1979](1982). *Ideea și forma*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Comte, Auguste. (1830). *Cours de philosophie positive*.
- Convenție pentru protecția drepturilor omului și a libertăților fundamentale* (1953).
- Converse, Jean M. și Presser, Stanley. (1986). *Survey Questions. Handcrafting the Standardized Questionnaire*. London: SAGE Publications, Inc.
- Cook, Thomas D. și Campbell, Donald T. (1976). The design and conduct of quasi-experiments in field settings. În M. D. Dunnette (ed.). *Handbook of industrial and Organizational Psychology*. Chicago: Rand McNally College Publishing Company.
- Costa-Foru, Xenia C. (1945). *Cercetarea monografică a familiei. Contribuție metodologică*. Biblioteca de sociologie, etică și politică, 10. București: Institutul de Științe Sociale al României.
- Costner, Herbert L. (ed.). (1974). *Sociological Methodology*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Crabtree, Benjamin, F. și Miller, William L. (eds.). (1999). *Doing Qualitative Research*. Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc.
- Crano, William D. și Brewer, Marilynn B. (1973). *Principles of Research in Social Psychology*. New York: McGraw-Hill Book Company, Inc.
- Creswell, John W. (1998). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing among Five Traditions*. Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc.
- Cuba, Lee și Cocking, John. (1997). *How to Write about the Social Sciences*. Edinburgh: Longman Group Limited.
- Czaja, Ronald și Blair, Johny. (1996). *Designing Surveys. A Guide to Decisions and Procedures*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Dan, Clara. (1979). Metodologie unică sau metodologii multiple? *Revista de filosofie*. 26, 3.
- Darwin, Charles. (1873). *Expresia emoțiilor la om și la animale*.
- Daval, Roger, Bourricaud, François, Delamotte, Yves și Doron, Roland. (1967). *Traité de psychologie sociale* (vol. I). Paris: P.U.F.
- Declarația universală a drepturilor omului* (1948).
- Defoe, Daniel. [1716](1980). *Jurnal din anul ciumei*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Delauzun, F. R. și Griffiths, I. D. (1978). Le problème des différences individuelles de sensibilité au bruit de la circulation routiere et l'établissement de standards. *Revue Internationale de Psychologie Appliquée*. 27, 1, 19-31.
- Denzin, Norman K. (1970). The sociological interview: problems and strategies. Introduction. În N. K. Denzin (ed.). *Sociological Methods A Sourcebook* (pp. 185-212). Londra: Butterworths.
- Denzin, Norman K. și Lincoln, Yvonna S. (eds.). (1994). *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc.
- De Visscher, Pierre și Neculau, Adrian (eds.). (2001). *Dinamica grupurilor. Texte de bază*. Iași: Editura Polirom.
- Dianu, Tiberiu. (1991). Tendințe în evoluția divorțului. *Sociologie românească*, 5-6, 383-394.
- Dicționar de filosofie*. București: Editura Politică, 1978.
- Dillman, Don A. (1978). *Mail and Telephone Survey: The Total Design Method*. New York: John Wiley.

- Dilthey, Wilhelm. (1833). *Einleitung in die Geisteswissenschaften*.
- Dilthey, Wilhelm. [1910](1999). *Construcția lumii istorice în științele spiritului*. Cluj-Napoca: Editura Dacia.
- Dima, Teodor. (1975). *Metodele inductive*. București: Editura Științifică.
- Dinculescu, Victor, Postill, Kyoko și Halus, Radu. (2000). *Femeile și bărbații în România*. București: PNUD România și CNS.
- Dîrțu, Cătălin. (2000). *Structuri de personalitate din perspectiva simțului comun*. Teză de doctorat, Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași.
- Dogan, Mattei și Pahre, Robert. [1990](1993). *Noile științe sociale. Interpretarea disciplinelor*. București: Editura Academiei Române.
- Doob, Anthony N. și Regan, Dennis T. (1971). *Readings in Experimental Social Psychology*. New York: Meredith Corporation.
- Donegani, Jean - Marie. (1984). L'appartenance au catholicisme française. Point de vue sociologique. *Revue française de science politique*, 2.
- Dubois, Jacques și alții. [1970](1974). *Retică generală*. București: Editura Univers.
- Ducrot, Oswald și Schaeffer, Jean-Marie (eds.). [1972](1996). *Noul dicționar enciclopedic al științelor limbajului*. București: Editura Babel.
- Durand, Jacques. (1991). L' Evolution des audiences de la radio et de la television cours de quarante derniers annees. *Mediaspouvoirs*, 21.
- Durkheim, Émile. [1895](1974). *Regulile metodei sociologice*. București: Editura Științifică.
- Durkheim, Émile. [1897](1993). *Despre sinucidere*. Iași: Institutul European.
- Duverger, Maurice. (1961). *Méthodes des sciences sociales*. Paris: P.U.F.
- Duverger, Maurice. [1961](1966). Tehnicile matematice și grafice în științele sociale. În *Cercetarea sociologică* (pp. 125-158). București: Editura Politică.
- Duverger, Maurice. (1966). *An introduction to the Social Sciences*. New York: F. A. Prager Publishers, Inc.
- Eco, Umberto. [1997](2000). *Cum se face o teză de licență*. Constanța: Editura Pontica.
- Edwards, Allen L. [1950](1968). *Experimental Design in Psychological Research*. New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc.
- Eibl-Eibesfeldt, Irinäus. (1979). *Par delà nos differences*. Paris: Flammarion.
- Eibl-Eibesfeldt, Irinäus. [1984](1995). *Agresivitatea umană. Studiu etologic*. București: Editura Trei.
- Elder, Glen Jr., Pavalko, Eliza K. și Clipp, Elizabeth O. (1993). *Working with Archival Data. Studying Lives*. Newbury Park: SAGE Publications, Inc.
- Engels, Friedrich. (1845). *Situația clasei muncitoare din Anglia*.
- Escarpit, Robert. [1974](1980). *De la sociologia literaturii la teoria comunicării*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Ettrich, Klaus U. (1975). Versuchsplanung. În W. Friederich și W. Henning (eds.). *Der sozialwissenschaftliche Forschungsprozess* (pp. 645-678). Berlin: D.V.W.
- Eysenck, Hans J. (1966). *Fact and Fiction in Psychology*. Londra: Penguin Books.
- Eysenck, Hans J. și Eysenck, Michael. [1981](1998). *Descifrarea comportamentului uman*. București: Editura Teora.
- Faucheux, Claude și Moscovici, Serge (eds.). (1971). *Psychologie sociale, théorique et expérimentale*. Paris: Mouton & Co.

- Ferrarotti, Franco. (1990). *Histoire et histoires de vie. La méthode biographique dans les sciences sociales*. Paris: Méridiens Klincksieck.
- Ferréol, Gilles (ed.). [1995](1998). *Dicționar de sociologie*. Iași: Editura Polirom.
- Ferréol, Gilles și Flageul, Noël. [1996](1998). *Metode și tehnici de exprimare scrisă și orală*. Iași: Editura Polirom.
- Ferréol, Gilles și Deubel, Philippe. (1993). *Méthodologie des sciences sociales*. Paris: Armand Colin.
- Ferréol, Gilles și Schlacter, Didier. (1995). *Dictionnaire des techniques quantitatives appliquées aux sciences économiques et sociales*. Paris: Armand Colin.
- Festinger, Leon. (1957). *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford: Stanford University Press.
- Festinger, Leon. [1954](1972). Însemnătatea matematicii pentru experimentele controlate în sociologie. În S. Tamași și H. Culea (eds.). *Cunoașterea faptului social* (pp. 99-108). București: Editura Politică.
- Festinger, Leon și Katz, Daniel. [1953](1963). *Les Méthodes de recherche dans les sciences sociales* (ediția a II-a, revăzută). Paris: P.U.F.
- Fielding, Jane. (1993). Coding and managing data. În N. Gilbert (ed.). *Researching Social Life* (pp. 218-238). Londra: SAGE Publications, Inc.
- Fielding, Nigel. (1993). Ethnography. În N. Gilbert (ed.). *Researching Social Life* (pp. 154-171). Londra: SAGE Publications, Inc.
- Fielding, Nigel. (1993). Qualitative interviewing. În N. Gilbert (ed.). *Researching Social Life* (pp. 135-153). Londra: SAGE Publications, Inc.
- Filipescu, Iancu. (1998). Vechiul județ Vâlcea. Studiu de sociologie istorică. *Revista română de sociologie*, IX, 3-4, 249-270.
- Fischer, Gustav-Nicolas. (1990). *Les Domaines de la psychologie sociale. Le champ du social*. Paris: Dunod.
- Flick, Uwe. (1998). *An Introduction to Qualitative Research*. Londra: SAGE Publications Ltd.
- Flonta, Mircea. (1971). Problema acordului structurilor matematice cu datele experienței. În *Teorie și experiment* (pp. 157-168). București: Editura Politică.
- Flonta, Mircea. (1981). Despre rădăcinile istorice și destinul „Logicii cercetării”. În Karl R. Popper, *Logica cercetării*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Flonta, Mircea. (1982). Thomas Kuhn și reconstrucțiile filozofice ale metodei cunoașterii științifice. În T. S. Kuhn. *Tensiunea esențială. Studii despre tradiție și schimbare în știință* (pp. 7-49). București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Fontana, Andrea și Frey, James H. (1994). Interviewing: The art of science. În N. K. Denzin și Y. S. Lincoln (eds.). *Handbook of Qualitative Research* (pp. 361-376). Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc.
- Forcese, Denis P. și Richer, Stephen. (1973). *Social Research Methods. Contemporary Perspectives*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Foulquié, Paul și Saint-Jean, Raymond. (1962). *Dictionnaire de la langue philosophique*. Paris: P.U.F.
- Fraisse, Paul și Piaget, Jean (eds.). (1963). *Traité de psychologie expérimentale*. Paris: P.U.F.
- Fraisse, Paul. [1965](1970). *Psihologia experimentală*. București: Editura Științifică.

- Freedman, Jonathan L., Carlsmith, Merrill J. și Seares, David O. (1974). *Social Psychology*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- French, John P. Jr. [1953](1963). Les expérience sur le terrain. În L. Festinger și D. Katz (eds.). *Les méthodes de recherche dans les sciences sociales* (pp. 119-162). Paris: P.U.F.
- Frey, James H. și Oishi, Sabine M. (1995). *How to Conduct Interview by Telephone and in Person*. Londra: SAGE Publications, Inc.
- Friedrich, Walter și Vetter, Bernd. (1975). Die Forschungshypothese. În W. Friedrich și W. Henning (eds.). *Der sozialwissenschaftliche Forschungsprozess*. Berlin: D.V.W.
- Fritz, Charles E. (1961). Disaster. În R. K. Merton și R. A. Nisbet (eds.). *Contemporary Social Problems* (pp. 640-659). New York: Harcourt.
- Galtung, Johan. [1969](1970). *Theory and Methods of Social Research* (ediția a II-a). Oslo: Universitetsforlaget.
- Gans, Herbert J. [1962](1982). *The Urban Villagers*. New York: The Free Press.
- Gauquelin, Michel și Gauquelin, Françoise. (1971). *La Psychologie moderne de A à Z*. Paris: La Bibliothèque du Centre d'Étude et de Promotion de la Lecture.
- Georgescu, Flórian. (1979). *Îndrumător pentru cercetarea sociologică în cultura fizică*. București: Editura Sport-Turism.
- Georgescu, Ștefan. (1978). *Epistemologie*. București: Editura Didactică și Pedagogică.
- Gerbier, Jean și Aimard, C. (1971). *Organizare. Conducere. Memorator* (vol. 1). București: Editura Politică.
- Gerth, Werner. (1995). Dokumentenanalyse. În W. Friedrich și W. Hennig (eds.). *Der sozialwissenschaftliche Forschungsprozess* (pp. 519-534). Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften.
- Gheorghiu, Vladimir A. și Ciofu, Ion. (1982). *Sugestie și sugestibilitate*. București: Editura Academiei.
- Gherghel, Nicolae. (1996). *Cum să scriem un articol științific*. București: Editura Științifică.
- Ghiglione, Rodolphe și Matalon, Benjamin. (1991). *Les enquêtes sociologiques. Théories et pratique*. Paris: Armand Colin.
- Giami, Alain. (1985). L'entretien de group. În A. Blanchet și colab. (eds). *L'entretien dans les sciences sociales*. Paris: Dunod.
- Giddens, Anthony. [1989](2000). *Sociologie*. București: Editura All.
- Gilbert, Nigel (ed). (1993). *Researching Social Life*. Londra: SAGE Publications, Inc.
- Gilgun, Jane F., Daly, Kerry și Handel, Gerald (eds.). (1992). *Qualitative Methods in Family Research*. Newbury Park: SAGE Publications, Inc.
- Glaser, Barney G. și Strauss, Anselm L. (1967). *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Chicago: Aldine.
- Gold, Raymond L. [1958](1970). Roles in sociological field observations. În N. K. Denzin (ed.). *Sociological Methods. A Sourcebook* (pp. 370-380). Londra: Butterworths.
- Goode, William J. și Hatt, Paul K. (1962). *Methods in Social Research*. New York: McGraw-Hill.
- Goode, Williams J. și Hatt, Paul K. (1962). Beispiel für Aufbau eines Fragebogens. În R. König (ed.). *Das Interview*. Berlin: Kipenhauer & Witsch.
- Gordon, Raymond, L. (1969). *Interviewing: Strategy, Techniques and Tactics*. Dorsey: Homewood.

- Gorgos, Constantin (coord.). (1989). *Dicționar enciclopedic de psihiatrie* (vol. III), București: Editura Medicală.
- Gottschalk, Louis, Kluckhohn, Clyde și Angell, Robert. (1945). *The Use of Personal Documents in History, Anthropology and Sociology*. New York: Social Science Research Council.
- Grawitz, Madeleine. (1972). *Méthodes des sciences sociales*. Paris: Dalloz.
- Grecu, Constantin. (1982). Structura și funcțiile logicii interogative. În C. Grecu (ed.). *Logica interogativă și aplicațiile ei* (pp. 9-73). București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Greenwald, Anthony, G. și Banaji, Mahzarin R. (1995). Implicit social cognition: Attitudes, selfesteem, and stereotypes. *Psychological Review*, 102, 2-27.
- Greenwood, Ernest. (1945). *Experimental Sociology*. New York: King's Crown Press.
- Gremy, Jean-Paul. (1989). Problèmes de l'analyse secondaire. În A. Girard și E. Malinvaud (eds.). *Les Enquêtes d'opinion et la recherche en sciences sociales* (pp. 51-87). Paris: L'Harmattan.
- Groves, Robert M. și Kahn, Robert. (1979). *Surveys by Telephone. A Study in Method*. New York: Academic Press.
- Guba, Egon G. și Lincoln, Yvonna S. (1994). Competing paradigms in qualitative research. În N. K. Denzin și Y. S. Lincoln eds. *Handbook of Qualitative Research* (pp. 105-117). Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc.
- Gusti, Dimitrie. (1969). *Opere* (vol. I). Texte stabilite, comentate (note de O. Bădina și O. Neamțu). București: Editura Academiei.
- Gutjahr, Walter. (1974). *Messung psychischer Eigenschaften*. Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften.
- Guttman, Louis. [1944](1970). A basis for scaling qualitative data. În G. F. Summers (ed.). *Attitude Measurement* (pp. 174-186). Chicago: Rand McNally & Company.
- Guttman, Louis. [1947](1970). The Cornell technique for scale and intensity analysis. În G. F. Summers (ed.). *Attitude Measurement* (pp. 187-202). Chicago: Rand McNally & Company.
- Guțu, Vladimir. (1991). *Studiu de sociologie*. Manual pentru instituțiile de învățământ superior. Chișinău: Cartea Moldovenească.
- Haegel, Florence. (1987). La grande-peur des sondages. *Mediaspouvoirs*, 7, 10-27.
- Halus, Radu. (1976). Recensământul populației și al locuințelor din 5-12. 01. 1977. *Revista de statistică*. 25, 7, 7-10.
- Hamel Jacques. [1991](1993). *Case Study Methods*. Newbury Park: SAGE Publications, Inc.
- Hammersley, Martyn și Atkinson, Paul. (1983). *Ethnography Principles in Practice*. Londra: Routledge.
- Hammersley, Martyn (ed.). (1993). *Social Research. Philosophy, Politics and Practice*. Londra: SAGE Publications, Inc.
- Hammersley, Martyn. (1993). *What is social research? Principles of social and educational research*. Oxford: The Open University.
- Hart, Chris. (1998). *Doing a Literature Review. Relasing the Social Science Research Imagination*. Londra: SAGE Publications, Inc.
- Harvey, Lee și MacDonald, Morag. (1993). *Doing Sociology. A Practical Introduction*. Londra: The Macmillan Press Ltd.
- Heider, Fritz. (1958). *The Psychology of Interpersonal Relations*. New York: Wiley.

- Heise, David R. [1967](1970). The semantic differential and attitude research. În G. F. Summers (ed.). *Attitude Measurement* (pp. 235-253). Chicago: Rand McNally & Company.
- Hemstadter, G. C. (1972). *Principles of Psychological Measurement*. New York: Wiley.
- Hennessy, Bernard. [1965](1981). *Public Opinion* (ediția a IV-a). Monterey: Brooks/Cole Publishing Company.
- Henwood, Karen L. și Pigeon, Nick F. (1993). Qualitative research and psychological theorizing. În M. Hammersley. *Social Research. Philosophy, Politics and Practice* (pp. 14-32). Londra: SAGE Publications, Inc.
- Herseni, Traian. (1940). Plan pentru convorbirile sociologice. În D. Gusti (ed.), *Îndrumări pentru monografiile sociologice*. București: Institutul de Științe Sociale al României.
- Herseni, Traian. (1969). Metodologia cercetărilor psihosociologice de la Boldești. În *Metode și tehnici sociologice* (pp. 25-55). București: Editura Științifică.
- Herseni, Traian (ed.). (1970). *Industrializare și urbanizare. Cercetări de psihosociologie concretă la Boldești*. București: Editura Academiei.
- Herseni, Traian. (1980). *Cultura psihologică românească*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Heys, Roger W. și Zander, Alvin F. [1953](1963). L'observation du comportement de groupe. În L. Festinger și D. Katz (eds.). *Les Méthodes de recherche dans les sciences sociales* (pp. 437-480). Paris: P.U.F.
- Hoffman, Oscar. (1977). *Sisteme conceptuale operaționale în sociologie*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Hofstätter, Peter R. (1949). *Die Psychologie der Öffentlichen Meinung*. Viena: W. Braumüller.
- Hofstätter, Peter R. (1966). *Einführung in die Sozialpsychologie*. Stuttgart: A. Kröner Verlag.
- Holsti, Ole R. (1969). *Content Analysis for the Social Sciences and Humanities*. New York: Addison-Wesley Publishing Company.
- Homans, George. (1951). *The Human Group*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Hult, Christine A. (1996). *Researching and Writing in the Social Sciences*. Boston: Allyn and Bacon.
- Hyman, Herbert H. [1954](1975). *Interviewing in Social Research*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hyman, Herbert H. (1972). *Secondary Analysis of Sample Surveys: Principles, Procedures, and Potentialities*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Iacob, Luminița. (1995). *Modernizare-Europenism. Percepție, trăire, identitate etnică* (vol. II). Iași: Editura Universității „A. I. Cuza”.
- Iluț, Petru. (1997). *Abordarea calitativă a socioumanului. Concepte și metode*. Iași: Editura Polirom.
- Iluț, Petru. (2000). *Iluzia localismului și localizarea iluziei. Teme actuale ale psihosociologiei*. Iași: Editura Polirom.
- Insko, Chester A. și Schopler, John. (1972). *Experimental Social Psychology*. New York: Academic Press.
- Irimie, Ion. (1971). Modelare și experiment. În *Teorie și experiment* (pp. 130-145). București: Editura Politică.
- Iordăchel, Ion și Cauc, Ion. (1973). Utilizarea metodei cazului în elaborarea unei tipologii a satului românesc. În *Societăți prezente, societăți viitoare*. București: Editura Politică.

- Iordăchel, Ion. (1970). Cercetarea comparativă a dinamicii comportamentului cultural sub acțiunea televiziunii prin utilizarea metodei panel. În M. Constantinescu și O. Berlogea (eds.). *Metode și tehnici ale sociologiei* (pp. 267-271). București: Editura Didactică și Pedagogică.
- Izard, Michel. [1991](1999). Metoda etnografică. În P. Bonte și M. Izard (eds.). *Dicționar de etnologie și antropologie* (pp. 430-434). Iași: Editura Polirom.
- Jahoda, Gustav. [1982](1989). *Psychologie & anthropologie*. Paris: Armand Colin.
- Jahoda, Marie, Deutsch, Morton și Cook, S. W. (1958). *Research Methods in Social Relations*. New York: Harcourt.
- James, Jeannine M. și Bolstein, Richard. (1992). Large monetary incentives and their effect on mail survey response rates. *Public Opinion Quarterly*, 56, 4, 442-453.
- Javeau, Claude. (1971). *L'enquête par questionnaire* (ediția a II-a). Bruxelles: Editions de l'Université de Bruxelles.
- Javeau, Claude. (1988). *Leçons de sociologie*. Paris: Meridiens Klincksieck.
- Jones, Russell A. (1985). *Research Methods in the Social and Behavioral Sciences*. Massachusetts: Sinauer Associates, Inc.
- Jorgensen, Danny L. (1989). *Participant Observation*. Newbury Park, CA: SAGE Publications, Inc.
- Kahn, Robert L. și Cannell, Charles, F. (1967). *The Dynamics of Interviewing. Theory, Technique and Cases*. New York: Academic Press.
- Kaufmann, Jean-Claude. [1996](1998). *Trupuri de femei – priviri de bărbați*. București: Editura Nemira.
- Kerlinger, Fred N. [1964](1973). *Foundations of Behavioral Research*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Kicolt, Jill K. și Nathan, Laura E. (1985). *Secondary Analysis of Survey Data*. Beverly Hills: SAGE Publications, Inc.
- Kinch, John W. (1973). *Social Psychology*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- King, Gary, Keohane, Robert și Verba, Sidney. [1994](2000). *Fundamentele cercetării sociologice*. Iași: Editura Polirom.
- Kinsey, Alfred C. și colab. (1948). *Sexual behavior in the human male*. Philadelphia: W. B. Saunders Co. (trad. fr.: *Le Comportement sexual de l'homme*. Paris: Editions du Pavois).
- Kinsey, Alfred C. și colab. (1953). *Sexual behavior in the human female*. Philadelphia: W. B. Saunders Co. (trad. germ.: *Das sexuelle Verhalten der Frau*, Frankfurt am Main: G. B. Fischer & Co.).
- Klingemann, Hans D. și Pappi, Urban F. (1968). *Möglichkeiten und Probleme bei der kumulation von Umfragen*. Köln: Universität zu Köln.
- Gluckhohn, Clyde. (1951). Values and value orientations in the theory of action. În T. Parsons și E. A. Shils (eds.), *Toward a General Theory of Action*. Cambridge: Harvard University Press.
- Gluckhohn, Florence. (1940). The participation observer technique in small communities. *American Journal of Sociology*, XLVI, 331-343.
- Gluckhohn, Florence. (1956). Die Methode der teilnehmenden Beobachtung in Kleinen Gemeinden. În R. König (ed.), *Beobachtung und Experiment*. Köln: Westdeutscher Verlag.
- Kneller, George F. [1970](1973). *Logica și limbajul educației*. București: Editura Didactică și Pedagogică.

- Kohn, Ruth C. și Negre, Pierre. (1991). *Les Vois de l'observation. Repère pour les pratiques de recherche en sciences humaines*. Paris: Nathan.
- Kolakowski, Leszek. (1993). An overall view of positivism. În M. Hammersley (ed.). *Social Research. Philosophy, Politics, and Practice* (pp. 1-8). Londra: SAGE Publications, Inc.
- Kozol, J. (1991). *Savage Inequalities*. New York: Harper.
- König, René (ed.). [1956](1962). *Beobachtung und Experiment in der Sozialforschung*. Köln: Westdeutscher Verlag.
- König, René (ed.). (1967). *Handbuch der empirisches Sozialforschung* (2 vol). Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.
- Kuhn, Thomas S. [1962](1976). *Structura revoluțiilor științifice*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Kuhn, Thomas S. [1977](1982). *Tensiunea esențială*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Lagrange, Hugues. (1991). Le nombre de partenaires sexuels: les hommes en ont-ils plus que les femmes? *Population*, 46, 2, 249-279.
- Lallement, Michel. [1994](1998). *Istoria ideilor sociologice* (vol. 2). București: Editura Antet.
- Lanțos, Ștefan. (1971). Rolul predicției în cunoașterea experimentală. În *Teorie și experiment* (pp. 130-143). București: Editura Politică.
- Laplatine, François. [1996](2000). *Descrierea etnografică*. Iași: Editura Polirom.
- Larionescu-Micu, Maria. (1969). Standardizarea întrebărilor. În *Sociologia Militans* (vol. II, pp. 127-138). București: Editura Științifică.
- Lasswell, Harold D. și alții. (1965). *Language of Politics. A Study in Quantitative Semantics*. The M.I.T. Press.
- Lazarsfeld, Paul. (1965). Des concepts aux indices empirique. În *Methodes de la sociologie* (vol. I). Paris: Mouton et Co.
- Lazarsfeld, Paul F. (1968). *Am Puls der Gessellschaft. Zur Methodik der empirischen Soziologie*. Viena: Europa Verlag.
- Lenclud, Gérard. [1991](1999). Documentul etnografic. În P. Bonte și M. Izard (eds.). *Dicționar de etnologie și antropologie*. Iași: Editura Polirom.
- Leverkus-Brüning, Iris. (1966). *Die Meinungslosen. Die Bedeutung der Restkategorie in der empirischen Sozialforschung*. Berlin: Duncker & Humboldt.
- Levi, Vladimir. [1975](1978). *Noi și eu*. București: Editura Didactică și Pedagogică.
- Levine, Robert și Wolff, Ellen. (1986). Social Time: The Heartbeat of Culture. În *Anthropology* 89/90. Connecticut: The Dushkin Publishing Group, Inc.
- Lewis, Oscar. [1961](1978). *Copiii lui Sánchez*. București: Editura Univers.
- Lieberman, Seymour. [1956](1968). Les effets des changements de rôles sur les attitudes des titulaires de ce rôle. În H. Mendras (ed.). *Éléments de sociologie. Textes* (pp. 353-382). Paris: Armand Colin.
- Liiceanu, Gabriel. (1977). Preliminarii la o înțelegere a demnității jocului în lumea culturii. Prefață. În J. Huizinga. (1938). *Homo ludens* (pp. 5-20). București: Editura Univers.
- Likert, Rensis. [1932](1970). A technique for the measurement of attitudes. În G. F. Summers (ed.). *Attitude Measurement* (pp. 149-158). Chicago: Rand McNally & Company.

- Lindzey, Gardner și Aronson, Elliot (eds.). [1954](1968). *The Handbook of Social Psychology*, (ediția a II-a). Massachusetts: Addison-Wesley Publishing Company, Inc.
- Lippmann, Walter. [1922](1991). *Public Opinion*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Lockhart, Daniel C. (1984). *Making Effective Use of Mailed Questionnaire*. San Francisco: Jossey Bass Publishers Inc.
- Loftus, Geoffrey R. și Loftus, Elisabeth F. [1982](1988). *Esence of Statistics* (ediția a II-a). New York: Alfred A. Knopf, Inc.
- Lungu, Ovidiu. (2001). *Ghid introductiv pentru SPSS 10.0*. Iași: Erola Tipo SRL.
- Lupan, Ilie (ed.). (1990). *Fărâma cea de pâine*. Chișinău: Cartea Moldovenească.
- Lynd, Robert S. și Lynd, Helen M. (1929). *Middletown: A Study in American Culture*. New York: Harcourt, Brace.
- Macdonald, Keith și Tipton, Colin. (1993). Using documents. În N. Gilbert (ed.). *Researching Social Life* (pp. 187-200). Londra: SAGE Publications, Inc.
- Maget, M. (1962). *Guide d'étude directe des comportements culturels*. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.
- Malinowski, Bronislaw. [1922] (1984). *Argonauts of the Western Pacific*. Illinois: Waveland Press, Inc.
- Mamali, Cătălin. (1972). Tehnica autochestionării. În Pavelcu, Vasile, I. Natansohn și I. Grigoraș (coord.). *Sociologia în acțiune*. Iași: Centrul de sociologie al Universității „Al. I. Cuza”.
- Mamali, Cătălin. (1974). *Intercunoașterea*. București: Editura Științifică.
- Manstead, Antony S. R. și Hewstone, Miles (eds.). (1995). *The Blackwell Encyclopedia of Social Psychology*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Marcus, George E. (1994). What Comes (Just) After „Post”? The Case of Ethnography. În N. K. Denzin și Y. S. Lincoln (eds.). *Handbook of Qualitative Research* (pp. 563-574). Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc.
- Markiewicz-Lagneau, Janina. (1976). L'autobiographie en Pologne ou de l'usage social d'une technique sociologique. *Revue Française de Sociologie*. XVII, 591-613.
- Marshall, Catherine și Rossman, Gretchen B. (1989). *Designing Qualitative Research*. Newbury Park: SAGE Publications, Inc.
- Marx, Karl. (1847). *Mizeria filosofiei*.
- Marx, Karl și Engels F. (1845-1846) *Ideologia germană*.
- Marx, Karl. (1859). *Contribuții la critica economiei politice*.
- Marx, Karl. (1880). *Chestionar pentru muncitori*.
- Mason, Jennifer. [1996](1997). *Qualitative Research* Londra: SAGE Publications, Inc.
- Mayo, Elton. (1924). Revery and industrial fatigue. *Personnel Journal*, 1.
- Mayo, Elton. (1945). *The Human Problems of an industrial Civilization*. Boston.
- Mayntz, Renate, Holm, K. și Hubner, P. (1969). *Einführung in die Methoden der empirische Soziologie*. Köln: Westdeutscher Verlag.
- Mărginean, Ioan. (1978). Experimente în industria suedeză. *Viitorul social*, 8, 585-591.
- Mărginean, Ioan. (1982). *Măsurarea în sociologie*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Mărginean, Ioan. (1993). *Ancheta sociologică*. În C. Zamfir și L. Vlăsceanu (coordonatori). *Dicționar de sociologie*. București: Editura Babel.
- Mărginean, Ioan. (1998). Tehnicile de scalare. În S. Chelcea, I. Mărginean și I. Cauc. *Cercetarea sociologică. Metode și tehnici*. (pp.303-330). Deva: Editura Destin.

- Mărginean, Ioan. (2000). *Proiectarea cercetării sociologice*. Iași: Editura Polirom.
- McBurney, Donald H. (1983). *Experimental Psychology*. Belmont: Wadsworth Publishing Company.
- McDavid, John și Harari, Herbert. (1968). *Social Psychology*. Londra: Harper and Row.
- McLean, Leslie D. [1970](1978). Metodologia cercetării în psihopedagogie. În J. R. Davitz și M. S. Ball (eds.). *Psihologia procesului educațional* (pp. 565-605). București: Editura Didactică și Pedagogică.
- Mendras, Henri. (1968). *Eléments de sociologie. Textes*. Paris: Armand Collin.
- Merton, Robert K. (1945). Sociological Theory. *American Journal of Sociology*, 50, 469-478.
- Merton, Robert K. și Kitt, Alice S. (1950). Contributions to the theory of reference group behavior. În R. K. Merton și P. L. Lazarsfeld (eds.). *Continuities in Social Research: Studies in the Scope and Method of the American Soldier* (pp. 40-105). New York: Free Press.
- Merton, Robert K. și colab. (1956). *The Focused Interview*. New York: Free Press.
- Mesaroșiu, Ion, V. (1971). *Logica generală*. București: Editura Didactică și Pedagogică.
- Miftode, Vasile. (1995). *Metodologia sociologică. Metode și tehnici de cercetare sociologică*. Galați: Editura Porto-Franco.
- Miguel, Amado de. (1997). *Manual del perfecto sociólogo*. Madrid: Espasa Calpe.
- Mihăilescu, Ioan. (1993). Émile Durkheim și constituirea sociologiei științifice. În É. Durkheim. [1912]. *Despre sinucidere*. Iași: Institutul European.
- Mihăilescu, Ioan. (2000). *Sociologie generală*. București: Editura Universității din București.
- Mihu, Achim. (1970). Laboratorul de sociologie. În M. Constantinescu și O. Berlogea (eds.). *Metode și tehnici ale sociologiei* (pp. 105-108). București: Editura Didactică și Pedagogică.
- Mihu, Achim. (1973). *ABC-ul investigației sociologice* (2 vol.). Cluj: Editura Dacia.
- Mihu, Achim. (1992). *Introducere în sociologie*. Cluj: Editura Dacia.
- Milca, Mihai. (1985). Analiza cantitativă și calitativă a mesajelor propagandei politice. În S. Chelcea (coord.). *Semnificația documentelor sociale* (pp. 114-133). București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Millea, Aurel. (1982). *Informație și incertitudine în măsurări*. București: Editura Tehnică.
- Milgram, Stanley. (1974). *Obedience to Authority*. New York: Harper & Row.
- Milgram, Stanley. (1979). L'acte photographique: une psychologie leve le voile. *Psychologie*, 112, 7-14.
- Mill, John Stuart. (1843). *A System of Logic*.
- Miller, Delbert C. (ed.). [1964](1970). *Handbook of Research Design and Social Measurement* (ediția a II-a). New York: David McKay Company, Inc.
- Miller, Delbert C. și Medalia, Nahum Z. [1964](1970). Guttman scales of military base morale. În D. C. Miller (ed.). *Handbook of Research Design and Social Measurement* (ediția a II-a, pp. 265-266). New York: David McKay, Company, Inc.
- Miller, Steven I. și Fredericks, Marcel. [1994] (1996). *Qualitative Research Methods: Social Epistemology and Practical Inquiry*. New York: Peter Lang Publishing, Inc.
- Mills, Wright, C. [1959](1975). *Imaginația sociologică*. București: Editura Politică.
- Mintz, Alexander. (1965). The feasibility of the use of samples in content analysis. În H. D. Lasswell (ed.). *The Language of Politics* (pp. 127-153). Cambridge: The M.I.T. Press.
- Mochmann, Ekkehard. (1968). *Ein Diskussionsbeitrag zu neuen Methoden in der empirischen Sozialforschung*. Köln: Universität zu Köln.

- Moles, Abraham A. [1967](1974). *Sociodinamica culturii*. București: Editura Științifică.
- Monneret, Hélène. (1978). Ras le viol. *Psychologie*, 100, 85-87.
- Morgan, David L. (1988). *Focus Groups as Qualitative Research*. Newbury Park: SAGE Publications, Inc.
- Morine, Françoise. (1980). Pratiques anthropologiques et histoire de vie. *Cahiers Internationaux de Sociologie* (LXIX). Paris: P.U.F.
- Morse, Janice M. (1994). Designing funded qualitative research. În N. K. Denzin și Y. S. Lincoln (eds.). *Handbook of Qualitative Research* (pp. 286-305). Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc.
- Moscovici, Serge. (1970). Preface. În D. Jodelet și J. Viet (eds.). *La psychologie sociale. Une discipline en mouvement*. Paris: Mouton.
- Moscovici, Serge și Hewstone, Miles. [1984](1990). De la science au sens commun. În S. Moscovici (ed.). *Psychologie sociale* (pp. 539-564). Paris: P.U.F.
- Moscovici, Serge. (1990). New Problems for Social Psychology in a New Europe, *European Bulletin of Social Psychology*, 2, 3.
- Moser, C. A. [1958](1967). *Metodele de anchetă în investigarea fenomenelor sociale*. București: Editura Științifică.
- Mucchielli, Roger. (1968). *Le Questionnaire dans l'enquête psycho-sociale*. Paris: Librairies Techniques.
- Mucchielli, Roger. (1971). *Communication et réseaux de communication*. Paris: Librairies Techniques.
- Mucchielli, Alex (ed.). (1996). *Dictionnaire des méthodes qualitatives en sciences humaines et sociales*. Paris: Armand Colin.
- Nachmias, Chava și Nachmias, David. (1981). *Research Methods in the Social Sciences*. New York: St. Martin's Press.
- Napier, Rodney W. și Gershenfeld, Matti K. (1973). *Groups: Theory and Experience*. Boston: Houghton Mifflin, Company.
- Neculau, Adrian. (1985). Valori și norme în colectivitatea studentescă. Utilizarea diferențiatorului semantic în analiza biografiilor sociale. În S. Chelcea (coord.). *Semnificația documentelor sociale* (pp. 152-168). București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Neisser, Ulric. (1982). *Memory Observed. Remembering in Natural Contexts*. New York: W. H. Freeman and Company.
- Nelson, C., Treicher, P. A. și Grossberg, L. (1992). Cultural studies. În L. Grossberg, C. Nelson și P. A. Treicher (eds.). *Cultural Studies* (pp. 1-16). New York: Routledge.
- Neuman, Lawrence W. [1991](1997). *Social Research Methods. Qualitative and Quantitative Approach*. Boston: Allyn and Bacon.
- Noelle, Elisabeth. (1963). *Umfragen in der Massengesellschaft*. Hamburg: Rowohlt.
- Noica, Constantin. (1985). Exactitate și adevăr. În *Cartea interferențelor* (pp.170-177). București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Novak, Andrei. (1998). *Sondajul de opinie*. București: Editura Oscar Print.
- Nowak, Stefan. (1973). Utilitatea socială a cercetărilor asupra atitudinilor și opiniilor. În *Sociologie poloneză*. București: C.I.D.S.P.

- Nowak, Stefan. [1965](1972). Concepte și indicatori. În S. Tamași și H. Culea (eds.). *Cunoașterea faptului social* (pp. 154-172). București: Editura Politică.
- Nowak, Ștefan. (1977). *Methodology of Social Research*. Varșovia: Polish Scientific Publishers.
- Nuttin, Josef M. (1972). Changement d'attitude et rôle playng. În S. Moscovici (ed.). *Introduction à la psychologie sociale* (vol. 1). Paris: Librairies Larousse.
- O'Brien, Martin. (1993). Social research and sociology. În N. Gilbert (ed.). *Researching Social Life* (pp. 1-17). Londra: SAGE Publications, Inc.
- Ogien, Ruwen. (1978). Culture de la pauvreté: Oscar Lewis et sa critique. *Cahiers Internationaux de Sociologie*. LXV, 285-315.
- Opp, Karl-Dieter. (1970). *Methodologie der Sozialwissenschaften*. Hamburg: Rowohlt.
- Oprescu, Ion și Victor Săhleanu. (1973). Indicatori în cercetările de antropologie cultural-lingvistică. În *Varia Anthropologica*, 3.
- Orne, Martin T. (1968). On the social psychology of the psychological experiment. În P. G. Swingle (ed.). *Experiments in Social Psychology* (pp. 107-128). New York: Academic Press.
- Osgood, Charles, Suci, George și Tannenbaum, Percy. [1957](1970). În G. F. Summers (ed.). *Attitude Measurement* (pp. 227-234). Chicago: Rand McNally & Company.
- Pagès, Robert. [1967](1971). Experimentul în sociologie. În I. Aluaș și I. Drăgan. *Sociologia franceză contemporană. Antologie de texte* (pp. 266-283). București: Editura Politică.
- Pagès, Robert. [1967](1972). Experimentul în sociologie. În S. Tamași și H. Culea (eds.). *Cunoașterea faptului social* (pp. 306-312). București: Editura Politică.
- Paillé Pierre. (1996). Recherche qualitative. În A. Mucchielli (ed.). *Dictionnaire des méthodes qualitatives en sciences humaines et sociales* (pp. 196-198). Paris: Armand Colin.
- Panaiteescu, Petre P. (1969). *Introducere în istoria culturii românești*. București: Editura Științifică.
- Parot, Françoise și Richelle Marc. [1992](1995). *Introducere în psihologie. Istoric și metode*. București: Humanitas.
- Parsons, Talcott. (1937). *The Structure of Social Action*. New York: Free Press.
- Parthey, H. și Wahl, D. (1966). *Die experimentelle Methode in Natur und Gesellschaftswissenschaften*. Berlin.
- Pascu, Ștefan. (1943). *Un fragment dintr-o descriere italiană a Țării Românești de la sfârșitul veacului al XVI-lea*. București: Imprimeria Națională.
- Passeron, Jean-Claude. (1991). *Le Raisonnement sociologique*. Paris: Nathan.
- Patton, Michael Quinn. (1980). *Qualitative Evaluation Methods*. Beverly Hills: SAGE Publications, Inc.
- Pavelcu, Vasile. [1964](1972). *Drama psihologiei* (ediția a II-a). București: Editura Didactică și Pedagogică.
- Payne, Stanley L. (1951). *The Art of Asking Questions*. Princeton: Princeton University Press.
- Pârvu, Ilie. (1981). *Teoria științifică*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Pelletier, A. și Gablot, J. J. (1973). *Materialismul istoric și istoria civilizațiilor*. București: Editura Politică.
- Perec, Georges. [1965](1967). *Lucrurile*. București: Editura pentru Literatură Universală.
- Phillips, Bernard S. (1971). *Social Research. Strategy and Tactics* (ediția a II-a). New York: The Macmillan Company.
- Pichot, P. (1954). *Les Tests Mentaux*. Paris: P.U.F.

- Plutchik, Robert. (1968). *Foundations of Experimental Research*. New York: Harper & Row.
- Poirier, Jean, Clprier-Valladon, Simon și Raybaut, Paul. (1983). *Les récits de vie*. Paris: Armand Colin
- Popa, Cornel. (1972). *Teoria cunoașterii*. București: Editura Științifică.
- Popescu-Neveanu, Paul. (1978). *Dicționar de psihologie*. București: Editura Albatros.
- Popescu-Neveanu, Paul și Golu, Mihai. (1970). *Sensibilitatea*. București: Editura Științifică.
- Popescu, Sofia și Iliescu, Dragoș. (1979). *Probleme actuale ale metodologiei juridice*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Popper, Karl R. [1957](1996). *Mizeria istoricismului*. București: Editura All.
- Popper, Karl R. [1934](1981). *Logica cercetării*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Popper, Karl R. [1968](1974). Epistemologia fără subiect cunoscător. În *Epistemologie. Orientări contemporane* (pp. 69-120). București: Editura Politică.
- Publication Manual of the American Psychological Association* (ediția a IV-a). Washington: American Psychological Association, 1994.
- Pușcariu, Sextil. (1933). *Chestionarul IV. Stupăritul*. Cluj: Muzeul Limbei Române.
- Rachet, Guy. [1970](1977). *Universul arheologiei. Tehnică, istorie, bilanț*. București: Editura Meridiane.
- Rabbot, B. S. [1970](1972). Metodele experimentale în cunoașterea socială. În S. Tamași și H. Culea (eds.): *Cunoașterea faptului social* (pp. 132-153). București: Editura Politică.
- Radu, Ioan. (1973). Direcții de dezvoltare ale psihologiei sociale. *Revista de psihologie*. 19, 3, 272-287.
- Radu, Ioan. (1977). *Psihologie socială. Lecții*. Cluj-Napoca: Universitatea „Babeș-Bolyai”.
- Radu, Ioan și alții. (1993). *Metodologie psihologică și analiza datelor*. Cluj-Napoca: Editura Sincron.
- Rajecki, D. W. (1990). *Attitudes*. Sunderland Massachusetts: Sinauer.
- Ramon y Cajal, Santiago. [1897](1967). *Drumul spre știință*. București: Editura Politică.
- Rădulescu-Motru, Constantin. (1942). *Etnicul românesc – Continuitate de origine, limbă și destin*. București: Casa Școalelor.
- Rădulescu, Sorin M. (1994). *Ipoteză și euristică în cunoașterea socială*. București: Editura Academiei Române.
- Râpeanu, Gheorghe și Rădulescu, Sorin M. (1997). *Metode și tehnici de cercetare sociologică. Antologie de texte*. București: Editura Intact.
- Reber, Arthur S. (1985). *Dictionary of Psychology*. Londra: Penguin Books.
- Reschka, Willibald. (1971). Das Interview als ein verbales Interaktionsprozess. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. 23, 4.
- Reuchlin, Maurice. (1969). *Les Méthodes en psychologie*. Paris: P.U.F.
- Riandey, Benoît și Firdion, Jean Marie. (1993). Vie personnelle et enquête téléphonique. *Population*, 48, 5.
- Richelle, Marc. [1992](1995). Metode. În F. Parot și M. Richelle. *Introducere în psihologie. Istoric și metode* (pp. 143-299). București: Editura Humanitas.
- Rijsman, John și Lemaine, Gérard. (1969). Le laboratoire de J. M. Nuttin à Louvain. În G. Lemaine și J.-M. Lemaine (eds.). *Psychologie sociale et experimentation*. Paris: Mouton/Bordas.

- Riley, Matilda W. (ed.). (1963). *Sociological Research. A Case Approach*. New York: Harcourt, Brace & World, Inc.
- Robert, Christian N. (1979). Statistiques de la délinquance et chiffre noir. *Kriminologisches Bulletin*, 1, 31-41.
- Roco, Mihaela. (1979). *Creativitatea individuală și de grup*. București: Editura Academiei.
- Rolle, Pierre. (1971). *Introduction à la sociologie du travail*. Paris: Librairies Larousse.
- Rongère, Pierrette. (1975). *Méthodes des sciences sociales*. Paris: Dalloz.
- Rose, Arnold M. (1954). *Theory and Method in the Social Sciences*. Minneapolis: The University of Minnesota Press.
- Rosen, Jay. (1987). Opinion publique et ignorance privée. *Mediaspouvoirs*, 7, 27-38
- Rosenthal, Robert. (1969). La participation volontaire. În G. Lamaine și J.-M. Lamaine (eds.). *Psychologie sociale experimentation* (pp. 71-90). Paris: Mouton/Bordas.
- Rosenthal, Robert și Rosnow, Ralph L. (1984). *Esentials of Behavioral Research*. New York: McGraw-Hill Book Company, Inc.
- Ross, L. și Nisbett, Robert. (1991). *The Person and the Situation*. Washington: McGraw-Hill.
- Rostás, Zoltán. (2000). *Monografia ca utopie. Interviuri cu Henri H. Stahl*. București: Editura Paideia.
- Roșca, Alexandru (coord.). (1963). *Tratat de psihologie experimentală*. București: Editura Academiei.
- Roșca, Alexandru. (1971). *Metodologie și tehnici experimentale în psihologie*. București: Editura Științifică.
- Rotariu, Traian. (1982). *Curs de metode și tehnici de cercetare sociologică*. Cluj: Universitatea din Cluj.
- Rotariu, Traian și Iluț, Petru. (1997). *Ancheta sociologică și sondajul de opinie publică. Teorie și practică*. Iași: Editura Polirom.
- Rugg, Donald și Cantril Hadley. (1962). Die Formulierung von Fragen. În R. König (ed.). *Das Interview*. Köln: Kiepenheuer & Witsch.
- Rugg, Donald. (1941). *A Study of the No Opinion Vote in Public Opinion Polls*. Princeton: Princeton University Press.
- Rundquist, Edward A. și Sletto, Raymond F. [1964](1970). Minnesota survey of opinion (short form). În D. C. Miller (ed.). *Handbook of Research Design and Social Measurement* (ediția a II-a, pp.236-239). New York: David McKay Company, Inc.
- Runkel, Philip J. și McGrath, Joseph E. (1972). *Research on Human Behavior. A Systematic Guide to Method*. New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc.
- Runner, J. R. (1937). Social distance in adolescent relationship. *American Journal of Sociology*, 43, 428-439.
- Russell, Bernard H. (1995). *Research Methods in Anthropology. Qualitative an Quantitative Approach*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Saks, Michael J. și Krupat, Edward. (1988). *Social psychology and its application*. New York: Harper & Row, Publishers, Inc.
- Sanders, William B. (1974). *The Sociologist as Detective. An Introduction to Research Methods*. New York: Praeger Publishers, Inc.
- Sandu, Dumitru. (1993). Atlasul social al României: obiective, metode și tipuri de rezultate (I), *Sociologie Românească*, 1, 5-17.

- Sandu, Dumitru. (1999). *Spațiul social al tranziției*. Iași: Editura Polirom.
- Sanielevici, M. (1931). Tehnica recensământului. *Arhiva pentru știința și reforma socială*, 9, 4, 576-599.
- Sanitioso, Rasyd Bo, Brown, Mark M. și Lungu, Ovidiu. (1999). *Cogniție socială. Manual pentru studenți*. Iași: Editura Eurocart.
- Sauvy, Alfred. (1964). *L' Opinion publique*. Paris: P.U.F.
- Scharestene, Marc și Didier Mormense. (1992). L'audience des television Tcechoslovaque et Hongroise. *Mediaspouvoirs*, 26, 41-53.
- Scheuch, Erwin K. [1964](1967). Entwicklungsrichtungen bei der Analyse sozialwissenschaftlicher Daten. În R. König (ed.). *Handbuch der empirischen Sozialforschung* (vol. 1, ediția a II-a). Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.
- Scheuch, Erwin K. [1967](1972). Procedee de scalare în cercetarea socială. În S. Tamași și H. Culea (eds.). *Cunoașterea faptului social* (pp. 313-328). București: Editura Politică.
- Schifirneț, Constantin. (1999). *Sociologie*. București: Editura Economică.
- Schmidt, Heinrich. (1934). *Philosophisches Wörterbuch*. Leipzig: Alfred Kröner Verlag.
- Schmölders, Günter. (1961). Wie denkt der Sparer über den Geldwert? *Zeitschrift für das gesamte Kreditwesen*, 17.
- Schreiber, Dieter. (1975). Skalierungsprobleme. În W. Friedrich și W. Hennig (eds.). *Der sozialwissenschaftliche Forschungsprozess* (pp. 277-334). Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaftlichen.
- Schudson, Michael. (1986). The Menu of Media Research. În B. J. Rokeach and M. Contor (eds.), *Media, Audience, and Social Structure*. Londra: SAGE Publications.
- Schutt, Russell K. (1996). *Investigating the Social World: The Process and Practice of Research*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Seca, Jean-Marie. (1998). Tineri, culturi emergente și ieșiri din "galăreă". *Psihologia socială*, 2, 59-71.
- Seca, Jean-Marie. (1999). Logica simulacrului. *Psihologia socială*, 3, 37-49.
- Sedlack, Guy R. și Stanley Jay. (1992). *Social Research. Theory and Methods*. Boston: Allyn and Bacon.
- Seignobos, Charles. (1901). *La Méthode historique appliquée aux sciences sociales*. Paris: Felix Alcan.
- Sherif, Muzafer și Sherif, Carolyn W. (1956). *An Outline of Social Psychology*. New York: Harper and Brother.
- Siebel, Wigand. (1965). *Die Logik des Experiments in den Sozialwissenschaften*. Berlin: Duncker & Humblat Verlag.
- Siever, Raymond. [1968](1970). Science: observational, experimental, historical. În D. C. Miller (ed.). *Handbook of Research Design and Social Measurement* (pp. 21-30). New York: David McKay Company, Inc.
- Silverman, David. [1997](1998). *Qualitative Research. Theory, Method and Practice*. Londra: SAGE Publications, Inc.
- Simon, Julian L. (1969). *Basic Research Methods in Social Sciences*. New York: Random House.
- Singleton, Royce Jr., Straits, Bruce C., Straits, Margaret M. și McAllister, Ronald. (1988). *Approaches to Social Research*. New York: Oxford University Press.

- Singly, François de, Blanchet, Alain, Gotman, Anne și Kaufman, Jean-Claude. [1992](1998). *Ancheta și metodele ei: chestionarul, interviul de producere a datelor, interviul comprehensiv*. Iași: Editura Polirom.
- Slama-Cazacu, Tatiana. (1964). *Comunicarea în procesul muncii*. București: Editura Științifică.
- Smith, G. H. W. (1975). *Strategies of Social Research. The Methodological Imagination*. New Jersey: Prentice Hall.
- Smith, Louis M. (1994). Biographical method. În N. K. Denzin și Y. S. Lincoln (eds.). *Handbook of Qualitative Research* (pp. 286-305). Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc.
- Smith, Marshall S., Stone, Philip J. și Glenn, Evelyn N. (1966). A content analysis of twenty presidential nomination acceptance speeches. În P. J. Stone și alții: *The General Inquirer: A Computer Approach to Content Analysis* (pp. 359-400). Cambridge: M.I.T. Press.
- Solomon, R. S. (1949). Extension of control group design. *Psychological Bulletin*, 46, 137-150.
- Sommer, Klaus G. și Stegemann, Hagen. (1967). *Secundaranalyse, ein instrument der Marktforschung im Fremdenverkehr*. Seminar on Travel and Tourism. Rigi-Kaltbad.
- Souchon, Michel. (1991). Audience cumulee, audience moyenne, audience totale. *Mediaspouvoirs*, 21.
- Sperantia, Eugeniu. (1984). *Cartea despre carte*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Stacey, Margaret. (1970). *Methods of Social Research*. Oxford: Pergamon Press.
- Stahl, Henri H. (1934). *Tehnica monografiei sociologice*. București: Editura Institutului Social Român.
- Stahl, Henri H. (1940). Plan pentru cercetarea dreptului familial. În D. Gusti (ed.). *Îndrumări pentru monografiile sociologice* (pp. 357-361). București: Institutul de Științe Sociale al României.
- Stahl, Henri H. (1974). *Teoria și practica investigațiilor sociale* (vol. I). București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Stahl, Henri H. (1980). *Teorii și ipoteze privind sociologia orânduirii tributare*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Stahl, Henri H. (1999). *Povestiri din satele de altădată*. București: Editura Nemira.
- Stake, Robert E. (1994). Case studies. În N. K. Denzin și Y. S. Lincoln (eds.). *Handbook of Qualitative Research* (pp. 236-247). Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc.
- Stake, Robert E. [1948](1995). *The Art of Case Study Research*. Londra: SAGE Publications, Inc.
- Strauss, Anselm L. și Corbin, Juliet. (1994). Grounded theory methodology: An Overview. În N. K. Denzin și Y. S. Lincoln (eds.). *Handbook of Qualitative Research* (pp. 273-285). Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc.
- Strauss, Anselm L. și Corbin, Juliet. [1990](1998). *Basics of Qualitative Research. Techniques and Procedures for Developed Theory* (ediția a II-a). Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc.
- Stephan, Erhard. (1961). *Methoden der Motivforschung. Befragung und projektive Verfahren*. Nürnberg: Moderne Industrie Verlag.
- Stoichiță, Ion. (1972). *Curs de statistică teoretică și economică* (partea I). București: Academia de Studii Economice.
- Stone, Philip J. și alții. (1966). *The General Inquirer: A Computer Approach to Content Analysis*. Cambridge: The M.I.T. Press.

- Stroschein, Fritz-Reinhard. (1965). *Die Befragungstaktik in der Marktforschung*. Wiesbaden: Betriebswirtschaftlicher.
- Stewart, David W. (1984). *Secondary Research. Information Sources and Methods*. Londra: SAGE Publications, Inc.
- Suchman, E. A. și McCandless, J. (1940). Who Answers Questionnaires? *Journal of Applied Psychology*, 24.
- Sudman, S. și Bradburn, N. M. (1982). *Asking Questions: A Practical Guide to Questionnaire Design*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Summers, Gene F. (ed.). *Attitude Measurement*. Chicago: Rand McNally & Company.
- Suppes, Patrick. (1974). Dezirabilitatea formalizării în știință. În *Epistemologie. Orientări contemporane* (pp. 268-284). București: Editura Politică.
- Suppes, Patrick. [1984](1990). *Metafizica probabilistă*. București: Editura Humanitas.
- Swingle, Paul G. (1968). *Experiments in Social Psychology*. New York: Academic Press.
- Szczepański, Jan. (1981). The use of autobiographies in historical social psychology. În D. Bertaux (ed.). *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences* (pp. 225-234). Londra: SAGE Publications, Inc.
- Șchiopu, Ursula și colab. (1979). Centenarul psihologiei experimentale. *Revista de psihologie*, 25, 1, 110-119.
- Șchiopu, Ursula și E. Verza. (1981). *Psihologia vîrștelor*. București: Editura Didactică și Pedagogică.
- Șchiopu, Ursula (coord.). (1997). *Dicționar enciclopedic de psihologie*. București: Editura Babel.
- Ștefănuță, Petre. (1932). Scrisori de război. *Arhiva pentru știința și reforma socială*, X, 1-4, 183-190.
- Tannenbaum, Arnold și Tamás, Rozgonyi (eds.). (1986). *Authority and Reward in Organizations*. Ann Arbor: University of Michigan.
- Thomas, William I. și Znaniecki, Florian. [1918](1963). The Polish Peasant in Europe and America. În M. W. Riley (ed.). *Sociological Research. A Case Approach* (pp. 196-212). New York: Harcourt.
- Thompson, Paul. (1980). Des récits de vie à l'analyse du changement social. *Cahiers Internationaux de Sociologie* (LXIX). Paris: P.U.F.
- Thompson, Paul. (1981). Life histories and the analysis of social change. În D. Bertaux (ed.). *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences* (pp. 289-306). Londra: SAGE Publications, Inc.
- Thurstone, Louis L. [1928](1970). Attitudes can be measure. În G. F. Summers (ed.). *Attitude Measurement* (pp. 127-141). Chicago: Rand McNally & Company.
- Thurstone, Louis L. și Chave, E., J. [1929](1970). The scale values. În G. F. Summers (ed.). *Attitude Measurement* (pp. 142-148). Chicago: Rand McNally & Company.
- Townsend, John C. (1953). *Introduction to Experimental Method*. New York: McGraw-Hill Book Company, Inc.
- Traxel, Werner. (1974). *Grundlagen und Methoden der Psychologie*. Berna: Hans Huber Verlag.
- Trebici, Vladimir. (1975). *Mică enciclopedie de demografie*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.

- Triplett, Norman. [1898](1990). The dinamogenic factors in placemaking and competition. În A. G. Halberstadt și S. L. Ellyson (eds.). *Social Psychology Readings. A Century of Research* (pp. 11-20). New York: McGraw-Hill, Inc.
- Tucicov-Bogdan, Ana și Radu, Nicolae. (1972). Imaginea copilului și a copilăriei de ieri și de azi. În A. Tucicov-Bogdan (ed.). *Personalitatea copilului* (pp. 30-49). București: Editura Politică.
- Țăran, Constantin. (2000). *Elemente de sociologie*. Timișoara: Editura Augusta.
- Ungureanu, Ion. (1990). *Paradigme ale cunoașterii societății*. București: Editura Humanitas.
- Ungureanu, Ion. (1993). Sociografie. În C. Zamfir, L. Vlăsceanu (coordonatori). *Dicționar de sociologie*. București: Editura Babel.
- Valentin, Alexandru. (1971). Practică și experiment. În *Teorie și experiment* (pp. 35-54). București: Editura Politică.
- Van Cuilenburg, J. J. și Scholten, Noomen, G. W. [1991](1998). *Știința comunicării*. București: Editura Humanitas.
- Veyne, Paul. [1971](1999). *Cum se scrie istoria*. București: Editura Meridiane.
- Vianu, Tudor. [1934](1965). *Estetica*. București: Editura pentru Literatură.
- Vidich, Arthur J. și Lyman, Stanford M. (1994). Qualitative methods: Their history in sociology and anthropology. În N. K. Denzin și Y. S. Lincoln (eds.). *Handbook of Qualitative Research* (pp. 23-59). Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc.
- Vinache, Edgar. (1969). La situation sociale miniature. În G. Lemain și J.-M. Lamine (eds.). *Psychologie sociale et expérimentation* (pp. 189-220). Paris: Mouton/Bordas.
- Vlăsceanu, Lazăr. (1982). *Metodologia cercetării sociologice*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Vlăsceanu, Lazăr. (1986). *Metodologia cercetării sociale. Metode și tehnici*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- von Wright, G. H. (1993). Two traditions. În M. Hammersley (ed.). *Social Research. Philosophy, Politics, and Practice* (pp. 9-14). Londra: SAGE Publications, Inc.
- Wallace, Walter. (1971). *The Logic of Science in Sociology*. Chicago: Aldine.
- Ward, Charles D. (1970). *Laboratory Manual in Experimental Social Psychology*. New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc.
- Webb, Sidney și Webb, Beatrice. (1932). *Methods of Social Study*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weber, Max. (1921). *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*.
- Weber, Max. [1920](1993). *Etica protestantă și spiritul capitalismului*. București: Editura Humanitas.
- Weinstein, D. și Weinstein, M. A. (1991). Georg Simmel: Sociological Flaneur bricoleur. *Theory, Culture & Society*. 8 (151-168).
- White, Ralph K. (1947). Black Boy: a value-analysis, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 42, 440-461.
- Whyte, William F. (1943). *Street Corner Society. The Social Structure of an Italian Slum*. Chicago: University of Chicago Press.

- Windelband, Wilhelm. (1894). *Geschichte und Naturwissenschaft*.
- Yin, Robert K. [1993](1994). *Case Study Research* (ediția a II-a). Londra: SAGE Publications, Inc.
- Zajonc, Robert B. [1969](1996). Facilitarea socială. În J. A. Pérez și Șt. Boncu (eds.), *Influența socială. Texte alese* (pp. 53-65). Iași: Editura Universității „Al.I. Cuza“.
- Zamfir, Cătălin. (1987). *Structurile gândirii sociologice*. București: Editura Politică.
- Zamfir, Cătălin. (1999). *Spre o paradigmă a gândirii sociologice. Texte alese*. Iași: Editura Cantes.
- Zamfir, Cătălin și Vlăsceanu, Lazăr (coordonatori). (1993). *Dicționar de sociologie*. București: Editura Babel.
- Zanden, James, W. Vander. (1988). *The Social Experience. An Introduction to Sociology*. New York: Random House.
- Zeisel, Hans. (1965). Deux exemples de construction d'indice. În *Méthodes de la sociologie* (vol. I). Paris: Mouton et Co.
- Zetterberg, Hans L. [1967](1972). Teoria, cercetarea și practica în sociologie. În S. Tamași și H. Culea (eds.), *Cunoașterea faptului social* (pp. 249-273). București: Editura Politică.

Index de nume

- Abel, Heinrich T., 210, 494, 501
 Abraham, Dorel, 153, 284, 346
 Achilles, E. M., 194
 Ackoff, Russel L., 412
 Adams, Couck J., 55
 Adjukiewicz, K., 288
 Adler, Patricia A., 371
 Adler, Peter, 371
 Adorno, Theodor W., 111, 237, 308, 309, 378
 Aero, Rita, 338
 Aimard, C., 180
 Ajzen, Icek, 164, 233
 Akuto, H., 339
 Albou, Paul, 172, 176
 Allport, Floyd H., 389
 Allport, Gordon W., 241, 486, 488, 501, 502, 503, 504
 Aluaș, Ion, 617
 Andreescu, Viviana, 346
 Angell, Robert C., 470, 501, 503
 Anger, H., 428
 Antohi, Sorin, 613
 Antoine, Jacques, 613
 Anttila, J., 168
 Apfelbaum, E., 445
 Apolzan, Lucia, 586
 Apte, Mahadev, 24
 Archer, Scott F., 377
 Argyris, C., 431
 Aristotel, 18, 100, 427
 Armstrong, Scott J., 203
 Aronson, Elliott, 396, 429, 432, 441
 Arthur, A. Z., 342
 Asch, Solomon E., 80, 450
 Atkinson, Paul, 62, 68, 69, 70
 Babbie, Earl R., 176, 303, 468
 Bachrach, Arthur J., 111
 Back, K., 163
 Backstrom, C. H., 211
 Bacon, Francis, 32, 406
 Badin, Pierre, 463
 Bailey, Kenneth D., 38, 160, 200, 201, 270, 271, 277, 280, 292, 302, 307, 338, 470, 580
 Baker, Therese, 111, 131, 302, 343, 517
 Baldwin, A. L., 501
 Bales, Robert F., 364, 365, 366, 527
 Banaji, Mahzarin R., 565
 Bandura, Albert, 424
 Banks, J. A., 278
 Bardin, Laurence, 614
 Barnach, Oscar, 378
 Bartol, K. M., 565
 Barton, Allan, 102
 Bavelas, Alex, 213, 453
 Baudrillard, Jean, 38
 Bădescu, Ilie, 164
 Bădina, Ovidiu, 622
 Bălașa, Ana, 243
 Beato, Felice, 377
 Becher, Bernhard, 380
 Becher, Hilla, 380
 Becker, Howard S., 63, 64
 Becker, M. A., 164
 Belson, W. R., 233, 269
 Benderly, Lieff B., 23
 Benney, Mark, 268
 Berelson, Bernard, 514, 519
 Berger, Horst, 439
 Berger, Peter L., 12, 41, 160
 Bergman, Gustav, 111

- Berlogea, Octavian, 624
 Bernard, Claude, 390, 391, 419, 421
 Bernard, Russell H., 118
 Bertaux, Daniel, 497, 501, 504
 Bertaux-Wiame, Isabelle, 497
 Berthier, François, 204, 205, 206, 237, 251, 296
 Berthier-Nachury, Nicole, 204, 205, 206, 237, 251, 296
 Bickman, Leonard, 393
 Bierstedt, Robert, 41
 Binet, Alfred, 128, 174
 Bird, C., 320
 Birrell, M., 27
 Blankenship, Albert A., 201, 214, 234, 235, 250
 Black, James A., 302, 310, 311, 313, 317, 323, 343
 Blalock, H. M., 93
 Blanc, Louis, 100
 Blanchet, Alain, 274, 275, 289
 Blumer, Herbert G., 66, 111, 486, 494, 501, 504
 Bochenski, Josef, 596
 Bogardus, Emory S., 136, 137, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 350
 Bogdan, Ioan, 482
 Bogdan, Radu J., 79
 Bogdan, Tiberiu, 448, 451
 Boli-Bennet, John, 339
 Bolstein, Richard, 203, 204
 Bonacich, Philip, 437
 Boncu, Ștefan, 636
 Booth, Charles, 150, 151
 Boring, C. E., 400
 Botezatu, Petre, 288
 Boudon, Raymond, 57, 123, 560
 Bourdieu, Pierre, 26, 27, 70, 292
 Bouzitat, Cécile, 496
 Bowley, A. L., 151
 Box, G. E. P., 390
 Bozon, Michel, 156, 284
 Bradburn, Norman M., 197
 Brăileanu, Traian, 150
 Brăiloiu, Constantin, 616
 Braly, Kenneth W., 168
 Brady, Matthew B., 377
 Braudel, Fernand, 100, 485
 Brehm, Jack K., 241
 Bridgman, Percy W., 110
 Brigham, J. C., 167, 169
 Brown, Mark M., 26
 Bucă, Marian, 519
 Buchanan, W., 168
 Bulai, Alfred, 616
 Bühler, Charlotte, 489, 496
 Bunge, Mario, 90
 Burgess, Ernest W., 501
 Burke, Peter, 72
 Burr, A. R., 501
 Burstein, Paul, 554
 Butoi, Octavian, 533
 Byrt, Cyril, 430
 Cacioppo, John T., 80, 164
 Campbell, N. R., 131
 Campbell, Donald T., 72, 153, 391, 393, 406
 Cannell, Charles F., 177, 210, 289
 Cantor, Muriele, 168
 Cantril, Hadley, 168, 184, 192, 195, 234, 251, 252
 Caplow, Theodore, 74, 158, 160, 172, 200, 267, 461, 469, 470
 Caracelli, V. J., 72
 Caramelea, Vasile V., 11, 499
 Carlsmith, Merrill J., 429, 432, 441
 Carretta, T. R., 27
 Carroll, J. B., 23, 239
 Cartwright, Dorwin P., 501, 517
 Casagrande, J. B., 23
 Castellán, Yvonne, 191, 253
 Catani, Maurice, 506
 Cattell, James McKeen, 128
 Cauc, Ion, 134
 Caude, René, 50, 51
 Cavan, R. S., 489
 Câmpeanu, Pavel, 531
 Ceaușu, Valeriu, 454
 Chalasiński, Josef, 495, 497
 Chamboredon, Jean-Claude, 26, 27

- Champion, Dean J., 310, 311, 313, 317, 323
 Chapanis, A., 427
 Chapin, Stuart F., 117, 392, 421, 422
 Chave, E. J., 319, 321
 Chelcea, Adina, 358
 Chelcea, Ion, 13, 68, 101, 174, 358, 484, 488
 Chelcea, Liviu, 617
 Chelcea, Septimiu, 176, 182, 255, 330, 332, 344, 346, 347, 458, 490, 519, 554, 594
 Chimet, Iordan, 179
 Chircev, Anatole, 319
 Chombart de Lawe, P.-H., 396
 Christie, Richard, 269, 390, 401
 Ciofu, Ion, 280
 Ciupercă, Cristian, 259
 Claret, Jacques, 523, 525, 529
 Clipp, Elizabeth C., 548, 549
 Close, C. A., 380
 Cloward, R. A., 93
 Cohen, Morris R., 241
 Comarnescu, Petru, 179, 207
 Comte, Auguste, 62, 133, 150, 388
 Connolly, Patrick, 455
 Constantinescu, Cornel, 172
 Constantinescu, Miron, 74
 Converse, Jean M., 233, 283
 Coobs, Clyde H., 316
 Cook, Stuart W., 618
 Cook, Thomas D., 391, 406
 Cooley, Charles H., 163, 270
 Coombs, Clyde H., 139
 Copernic, Nicolaus, 99
 Corbin, Juliet, 65, 66, 67
 Coşbuc, George, 173
 Costa-Foru, Xenia C., 486, 487, 498
 Courgeau, Daniel, 497
 Crane, N. B., 576
 Crano, William D., 620
 Creswell, John W., 62, 64, 65, 72
 Cronbach, E. J., 71, 143
 Crossley, H., 236
 Crowne, D. P., 335
 Culea, Haralambie, 620
 Cuvier, Georges, 400
 Daguerre, Mandé J., 377
 Dahl, H., 239
 Dan, Clara, 397
 d'Aquino, Toma, 427
 Darwin, Charles, 377, 452
 Daval, Roger, 86, 209, 263, 291, 515
 Davis, Fred D., 164
 Davis, Janet A., 251
 de Broglie, Louis, 391
 Debaty, Paul, 320
 Defoe, Daniel, 150
 de Jouvenel, Bertrand, 496
 Delauzun, F. R., 425
 Demetrescu, A., 173
 Densuşianu, Nicolae, 173
 Densuşianu, Ovid, 173
 Denzin, Norman K., 59, 60, 61, 65, 71, 263, 501
 Descartes, Réne, 595
 Deschamps, J.-C., 398
 Desportes, J. P., 396, 431
 Deubel, Philippe, 38, 388
 Deutsch, Morton, 448
 De Visscher, Pierre, 398
 Dickson, William J., 275, 289
 Dillman, Don A., 199, 281
 Dilthey, Wilhelm, 58, 60, 61
 Dinculescu, Victor, 474, 588
 Divesta, F., 343
 Dîrţu, Cătălin, 28
 Dobrenwend, Barbara S., 216
 Dodd, S. C., 446
 Dogan, Mattei, 98
 Doise, Willem, 398
 Dollard, John, 501
 Donegani, Jean-Marie, 621
 Doob, Anthony N., 398
 Drăgan, Ioan, 290
 Dudley, Otis, 251
 Dubois, Jacques, 531
 Ducrot, Oswald, 597
 Dulczewski, Zygmunt, 495
 Duncan, David, 377
 Duncan, Jack W., 203, 233
 Dunette, M., 214

- Durkheim, Émile, 22, 29, 33, 34, 36, 53, 124, 388, 412, 545, 552, 562
 Duverger, Maurice, 193, 273, 400, 433, 470
 Easton, David, 99
 Eco, Umberto, 595
 Eden, Morton, 150
 Edwards, Allen L., 320, 321, 402, 403, 426
 Eibl-Eibesfeldt, Irinäus, 446, 452
 Einstein, Albert, 439
 Eisner, Howard C., 329
 Elder, Glen H., 548, 549
 Ellis, Albert, 272
 Eminescu, Mihai, 470, 521
 Engels, Friedrich, 619
 Erikson, Erik H., 29
 Escarpit, Robert, 479, 480
 Ettrich, Klaus U., 416
 Evin, Florence, 496
 Eysenck, Hans J., 130, 402, 430
 Eysenck, Michael, 130
 Farber, R., 238
 Farr, W., 472
 Fazio, Russel, 596
 Ferguson, G. A., 321
 Ferrarotti, Franco, 494, 497
 Ferréol, Gilles, 38, 388, 578, 593
 Festinger, Leon, 198, 228, 241, 399, 427, 428, 429, 449, 501
 Filipescu, Iancu, 620
 Firidion, Jean Marie, 284
 Fischbein, Martin, 164, 233
 Fischer, David H. m 517
 Fischer, Gustav-Nicolas, 26, 27
 Fisher, R. A., 198, 406
 Fiske, M., 277
 Flageul, Noël, 593
 Flick, Uwe, 67, 68
 Flonta, Mircea, 83, 421
 Foder, Raymond, 536
 Forcese, Dennis P., 163, 439
 Foulquié, Paul, 32, 74
 Fourier, Charles, 388
 Fraisse, Paul, 454
 Francis, S. N., 239
 Franzen, Raymond, 273
 Freedman, Jonathan L., 432, 441
 Freedman, Ronald, 470
 French, John P. Jr., 433, 501
 Freud, Gisèle, 378
 Freud, Sigmund, 99, 275
 Frey, James H., 282, 299
 Friedman, Georges, 463
 Friedrich, Walter, 75, 76, 198, 218, 428, 432
 Frieman, C. J., 343
 Fritz, Charles E., 419
 Gablot, J. J., 50
 Galan, Pavel, 484
 Galilei, Galileo, 131
 Gallo, Johann G., 55
 Gallup, George, 129, 183, 188, 210
 Galtung, Johan, 75, 76, 77, 78
 Gans, Herbert J., 370, 374
 Garbov, Feodor, 454
 Gardner, R. C., 167
 Gauquelin, Françoise, 276
 Gauquelin, Michel, 276
 Gebhard, Paul H., 591
 Geis, F. L., 269
 Georgescu, Florin, 438
 Georgescu, Ștefan, 74, 440
 Gerbier, Jean, 180
 Gerth, Werner, 470
 Gheorghiu, Vladimir A., 280
 Gherghel, Nicolae, 592, 595
 Ghiglione, Rodolphe, 275, 467
 Giacobbi, Michele, 63
 Giddens, Anthony, 11
 Giddings, Franklin H., 419, 428, 467
 Gilbert, Nigel, 621
 Gilbert, G. M., 168
 Gini, Corrado, 98
 Gîdei, A. V., 484
 Glaser, Barney G., 65, 307
 Glaser, Goldine C., 528
 Glenn, Evelyn, N., 540
 Goetz, J. P., 72
 Goffman, Erving, 270

- Gold, Raymond L., 370
 Goldman-Eisler, Frieda, 211
 Golu, Mihai, 522
 Goode, William J., 101, 222, 302, 406
 Gordon, Raymond L., 214, 277
 Gordon, Donald A., 217
 Gordon, Richard, 429
 Gorgos, Constantin, 276
 Gouldner, Alvin W., 41
 Graham, W. F., 72
 Graur, Alexandru, 520
 Grawitz, Madeleine, 48, 78, 83, 262, 270,
 274, 302, 470, 498, 503, 514
 Grecu, Constantin, 287
 Green, J. C., 72
 Greenspoon, J., 217
 Greenwald, Anthony G., 398, 399, 565
 Greenwood, Ernest, 419, 422
 Gremy, Jean-Paul, 544, 545, 548, 552
 Grey, Allan, 524
 Griffiths, I. D., 425
 Griswold, Wendy, 517
 Groen, J. J., 451
 Grossberg, L., 67
 Groves, Robert M., 281, 283, 284
 Gruhle, H. W., 503
 Guba, Egon G., 65, 71
 Guillemin, Roger, 403
 Gusfield, J. R., 343
 Guști, Dimitrie, 13, 162, 262, 263, 380, 484
 Guttman, Louis, 306, 313, 316
 Gutjahr, Walter, 138
 Guțu, Vladimir, 279, 298

 Hagendoorn, Louk, 168, 169, 346
 Hall, Edward, 455
 Halus, Radu, 471, 472, 588
 Hammersley, Martyn, 35, 62, 68, 69, 70
 Hansen, M. H., 202
 Hare, R. D., 71
 Haret, Spiru, 173
 Harari, Herbert, 419
 Harris, Louis, 558
 Hart, Chris, 565, 569, 570, 574, 575
 Hartley, L. E., 185
 Hartman, D. A., 250
 Harvey, Lee, 203, 392, 402, 546
 Hasdeu, Bogdan P., 173
 Hatt, Paul K., 101, 222, 302, 406
 Heckhausen, H., 444
 Heider, Fritz, 28, 29
 Heise, David R., 338, 339
 Helkma, K., 168
 Hempel, Carl G., 58, 59, 90, 107, 111
 Hennessy, Bernard, 152, 182, 185
 Henning, Werner, 231
 Henson, R., 234
 Hernstein, Richard, 430
 Herseni, Traian, 13, 180, 262, 264, 298, 476,
 485, 488, 302, 470, 498, 503, 514
 Heise, David R., 340
 Hewstone, Miles, 21, 22, 167
 Hintikka, Jaakko, 288
 Hoffman, Oscar, 111
 Hofstätter, Peter R., 184, 243
 Hogg, M. A., 167
 Höhe, Jürgen, 559
 Holm, Kurt, 104, 160
 Holmes, John G., 167
 Holsti, Ole R., 515, 516, 524, 527, 528, 539
 Homans, George, 462
 Hoppe, F., 454
 Horgan, Stephen, 378
 Horton, Gleser D., 527
 Hovland, Carl I., 80
 Hubner, Peter, 104, 160
 Hughes, Everett C., 66, 268
 Huntington, Samuel P., 100
 Hurmuzaki, Eudoxiu N., 482
 Hurs, G. D., 211
 Hurwitz, W. N., 202
 Hyman, Herbert H., 198, 215, 216, 262, 272,
 273, 544, 545, 547, 550, 551, 552

 Iliescu, Dragoș, 428
 Iluț, Petru, 24, 26, 28, 29, 61, 65, 66, 71, 72,
 73
 Insko, Chester A., 398
 Ionescu de la Brad, Ion, 473, 484
 Iordăchel, Ion, 623

- Iorga, Nicolae, 482
 Irimie, Ion, 400
 Ives, Eugene F., 378
 Izard, Michel, 69
 Jaccard, J., 164
 Jahoda, Gustav, 557
 Jahoda, Marie, 203, 425
 Jakobocits, L. A., 339
 Jakubczak, J., 495
 James, Jannine M., 203, 204
 Janis, Irving L., 536
 Jaspers, Karl, 56
 Javeau, Claude, 18
 Jenkins, J., 343
 Jensen, Arthur, 430
 Jetzschmann, Horst, 439
 Jones, Dorothy, 517
 Johnson, John M., 108
 Johnson, W. L., 167
 Jordan, Lawrence, A., 280
 Jorgensen, Danny L., 371, 372
 Kahn, Robert L., 177, 210, 281, 282, 283, 289
 Kamin, Leon, 430
 Kant, Immanuel, 60
 Kaplan, Abraham, 528
 Kaplan, David, 524
 Kárpáty, Zoltan, 496, 497
 Katz, Daniel, 168, 217, 229, 399, 427
 Kaufmann, Jean-Claude, 567, 593
 Keehn, J. D., 343
 Keller, A. G., 174
 Kelman, Herman C., 80
 Kendall, P., 277
 Keohane, Robert, 516
 Kerlinger, Fred N., 75, 131, 132, 137, 139, 143, 145, 267, 268, 302, 338, 340, 341
 Keyser, J., 131
 Kiecolt, Jill K., 544, 546, 559
 Kilpatrick, F., 320
 Kinch, John W., 399
 Kindl, R. F., 174
 King, Gary, 516
 Kinsey, Alfred C., 156, 158, 159, 170, 211, 230, 489, 490, 591
 Kirschner, K., 214
 Kish, Leslie, 282, 402
 Kitt, Alice S., 102
 Klecka, W. R., 281
 Klein, David, 216
 Kleinpenning, Gerard H., 168, 169, 346
 Klingemann, Hans D., 547, 559
 Kluckhohn, Clyde, 40, 501, 557
 Kluckhohn, Florence, 501
 Kneller, George F., 624
 Knowles, E., 446
 Kogan, Leonard S., 131
 Kohli, Martin, 497
 Kohn, Ruth C., 625
 Kolakowski, Leszek, 625
 König, René, 436
 Korobelnikov, V. S., 530
 Kozol, J., 625
 Kroeber, Alfred, 99
 Krueger, E. T., 501, 502
 Krupat, Edward, 119
 Kucera, H., 239
 Kuhn, Thomas S., 37, 39, 52, 162, 163, 571
 Lacroix, Bernard, 26
 Lagrange, Hugues, 627
 Lallement, Michel, 39, 60, 63
 Langer, E.-I., 28
 Lansing, J. B., 202
 Lanțoș, Ștefan, 421, 440
 La Pierre, Richard, 163
 Laplantine, François, 62, 69
 Larionescu-Micu, Maria, 209
 Lasswell, Harold D., 524, 528, 536, 539
 Lătea, Puiu, 617
 Lazarev, P. P., 522
 Lazarsfeld, Paul F., 50, 84, 102, 106, 116, 119, 193, 241, 242, 273, 276, 307, 581
 Lazerwitz, B., 547
 Leavitt, Ronald, 213, 451
 Le Compte, M. D., 72
 Leites, Nathan C., 536
 Lelievre, Éva, 497

- Lémaine, Gérard, 444, 445
 Lenclud, Gérard, 466
 Le Play, Frédéric, 151
 Leridon, Henri, 156, 284
 Letourneau, Charles, 174
 Leverkus-Brüning, Iris, 241, 242
 Le Verrier, Joseph J. U., 55
 Levi, Vladimir, 455
 Levison, David J., 112, 118
 Lewin, Kurt, 163, 434, 454
 Lewis, Oscar, 490, 492, 494, 496, 499
 Leyens, Jacques-Philippe, 398
 Li, C. H., 403
 Li, X., 576
 Lieberman, Seymour, 185, 186, 419, 420, 421, 422
 Liiceanu, Gabriel, 518
 Light, John, 438
 Likert, Rensis, 306, 309, 311, 320
 Lincoln, Yvonna S., 59, 60, 61, 65, 71
 Lindestad, Hans, 437
 Lippmann, Walter, 167
 Littré, Émile P., 388
 Liberant, S., 335
 Loftand, J., 579
 Loftand, L., 579
 Loftus, Geoffrey R., 579
 Loftus, Elisabeth F., 579
 Lond, Edwin H., 378
 Lord, Edith, 213
 Lord, C. G., 27
 Lorenz, Konrad, 452
 Lucci, York, 545
 Ludaşan, Nicolae, 587
 Lundberg, George A., 111
 Lungu, Ovidiu, 26, 576
 Lupan, Ilie, 506, 511
 Lynd, Helen M., 153
 Lynd, Robert S., 15, 153

 Maccoby, Eleonor E., 211, 247
 Maccoby, Nathan, 211, 247
 MacDonald, Morag, 392, 193, 241, 273, 276, 307, 402, 581
 Machiavelli, Nicolo, 269
 Mackie, M., 167
 Maget, M., 218
 Malinowski, Bronislaw, 99, 153
 Malthus, Thomas R., 38
 Mamali, Cătălin, 178, 391
 Mandelbaum, D. G., 501
 Mandrou, Robert, 499
 Mannheim, Karl, 378
 Manstead, Antony S. R., 626
 Marcus, George E., 70
 Marinescu, Gheorge, 569
 Marriott, R., 277
 Markiewicz-Lagneau, Janina, 495
 Marshall, Catherine, 55, 56
 Marshall, Smith S., 626
 Martin, Clyde E., 591
 Martin, Lynn C., 168
 Marx, Karl, 25, 38, 100, 484, 552
 Mason, Haire, 237
 Matalon, Benjamin, 275, 467
 Matters, C., 446
 Mauss, Marcel, 35
 Mayhew, H., 150
 Mayntz, Renate, 104, 119, 160, 312, 314, 391, 516
 Mayo, Elton, 404, 435, 436, 459, 461
 Mărginean, Ioan, 133, 135, 152, 302, 303, 307, 308, 319, 434, 530
 McBurney, Donald H., 26, 32, 403, 464
 McCall, G. J., 362
 McCandless, J., 202
 McCauley, C., 169, 346
 McDavid, John W., 419
 McFaul, Thomas R., 329
 McGuire, William J., 80, 596
 McLean, Leslie D., 390
 McNeill, William, 16
 Mead, George Herbert, 66, 163
 Mead, Margaret, 99
 Measnicov, I., 474, 475
 Medalia, Nahum Z., 318
 Merriam, Charles, 100
 Memmi, Albert, 38
 Merton, Robert K., 33, 78, 102, 277, 300, 391, 552

- Mesaroşiu, Ion V., 75
Meyerhoff, Eric, 545
Miftode, Vasile, 627
Middlemist, D., 446
Miguel, Amado de, 572, 579, 589, 597
Mihăilescu, Ioan, 290
Mihu, Achim, 57, 87, 91, 404, 442, 443
Milca, Mihai, 523
Milcoveanu, Aurora, 79
Millea, Aurel, 129
Milgram, Stanley, 379, 450, 451, 455
Mill, John Stuart, 401, 405, 412, 419, 421
Miller, Delbert C., 306, 318, 325
Miller, Steven I., 84
Miller, W. E., 235
Mills, Wright C., 18, 19, 20
Mitz, Albert, 627
Mintz, Alexander, 532
Mitana, Daniela-Mihaela, 339
Mochmann, Ekkehard, 546, 559
Mohrzyski, E., 58
Moles, Abraham, 51
Moreland, R. L., 27
Monneret, Héléne, 478
Morgan, J. N., 202
Morin, Edgar, 505
Morse, N. C., 413
Moscovici, Serge, 21, 22, 105, 398, 570, 571
Moser, C. A., 133, 150, 152, 167, 182, 186,
202, 277, 296, 297, 457, 577
Mucchielli, Alex, 59
Mucchielli, Roger, 176, 213, 278
Mugny, Gabriel, 398
Munteanu, Ioachim, 484
Murdock, Peter G., 557, 561
Murphy, Gardner, 309, 501, 503
Murphy, Loys B., 501, 503
Nachmias, Chava, 110
Nachmias, David, 110
Naski, I. S., 87
Nathan, Laura E., 544, 545, 546, 559
Neamţu, Octavian, 622
Neculau, Adrian, 398, 530
Nelson, C., 67
Neuman, Lawrence W., 65
Newcomb, Theodore M., 163, 501, 503
Newton, Isaac, 552
Niepce, Nicéphare J., 377
Nisbet, Robert A., 28
Nobit, G. W., 71
Noelle, Elisabeth, 194, 221, 223
Noica, Constantin, 482
Norstedt, Jean-Peder, 437
Novak, Andrei, 11
Novalis, 83
Nowak, Stefan, 113, 114, 185, 456, 457
Nowicki, Stephen Jr., 336
Nuttin, Josef M., 442, 444
O'Brien, Martin, 63
Odobescu, Alexandru, 173
Ogien, Ruwen, 493
Ohlin, L. E., 93
Oishi, Sabine M., 299
Olson, W., 198
Ombredane, André, 456
Oommen, T. K., 14
Opp, Karl-Dieter, 52, 81, 83, 84, 86, 109
Oprescu, Ion, 212, 248, 249
Orne, Martin T., 394, 414
Oscar, Lewis, 490
Osgood, Charles E., 306, 338, 339, 340, 341,
393, 536, 537
Owen, Carolyn A., 329
Pagès, Robert, 397
Paillé, Pierre, 62
Panaiteescu, Petre P., 466, 482
Pappi, Urban F., 547
Parot, Françoise, 174
Proudhon, Joseph P., 100
Pareto, Vilfredo, 25
Park, Robert E., 66, 163
Parry, H., 236
Parsons, Talcott, 38, 545, 552
Parthey, H., 426, 448
Pascal, Blaise, 400
Passeron, Jean-Claude, 26, 27, 581
Patterson, John R., 237

Patton, Michael Quinn, 61, 71, 267, 296
 Pavalko, Eliza K., 548, 549
 Pavlov, Ivan P., 99
 Pârvu, Ilie, 89
 Pavelcu, Vasile, 397, 456, 521
 Payne, Stanley L., 234, 235
 Pellarin, C., 388
 Pelletier, A., 51
 Peneff, Jean, 497
 Perec, Georges, 217
 Perez, Juan Antonio, 636
 Petty, Richard E., 80, 164
 Phares, Jerry E., 335
 Phillips, Bernard S., 177, 210, 302, 447, 470
 Phillips, Derek L., 269
 Phillips, E. M., 565
 Pichot, P., 176
 Plan, M., 445
 Planck, Max, 105, 400
 Plantingo, Theodor, 58
 Platon, 263
 Pomeroy, Wardell B., 591
 Ponsonby, A., 501
 Pop, Ștefan, 173
 Popa, Cornel, 21, 107
 Popescu-Neveanu, Paul, 168, 270, 522
 Popescu, Sofia, 428
 Popovici, I., 477
 Popper, Karl R., 52, 76, 77
 Porter, E. H., 274
 Postill, Kyoko, 474, 588
 Powell, J. W., 174
 Preda, Vasile, 521
 Preda, Rodica, 521
 Presser, S., 197, 233, 283
 Prothro, E. T., 343
 Protopopescu, V. V., 474, 475
 Pugh, D., 565
 Pușcariu Sextil, 173, 175
 Quételet, Adolphe, 472
 Rabbot, B. S., 392
 Rachet, Guy, 380
 Radu, Ioan, 440, 453, 581

Radu, Lucian, 259, 576
 Radu, Nicolae, 499
 Rajecki, D. W., 324
 Ramón y Cajal, Santiago, 83, 566, 569,
 590, 594, 595, 596
 Rădulescu, Codin C., 173
 Rădulescu-Motru, C., 173
 Rădulescu, Sorin M., 166
 Răuțescu, Ion, 486
 Râpeanu, Gheorghe, 630
 Regan, Dennis T., 398
 Reichenbach, Hans, 391
 Reimer, E., 413
 Reschka, Willibald, 211, 212
 Reuchlin, Maurice, 630
 Riandey, Benoit, 284
 Ribot, Théodule, 174
 Ricardo, David, 98
 Richardson, Stephen A., 216
 Richelle, Marc, 399
 Richer, Stephen, 163, 439
 Rijnsman, John, 444, 445
 Rikert, Heinrich, 60
 Riley, Matilda W., 490, 501
 Robert, Christian N., 478
 Roco, Mihaela, 451
 Roethlisberger, Fritz J., 275, 289, 436, 462
 Rogers, Carl R., 213, 275, 276, 300
 Rongère, Pierrette, 424
 Rokeach, Milton, 237
 Rokkan, Stein, 545
 Rolle, Pierre, 463
 Rollins, Malcom, 202
 Roper, Elmo, 241
 Rostás, Zoltán, 631
 Roșca, Alexandru, 194, 397, 428, 455
 Roșca, Ștefan, 173
 Rose, Arnold M., 398, 399
 Rosen, Jay, 239, 240
 Rosenstock, J., 247
 Rosenthal, Robert, 324, 430, 431, 433
 Rosnow, Ralph L., 324
 Ross, L., 28
 Rossman, Gretchen B., 55, 56
 Rotariu, Traian, 631

- Rothbart, P., 27
 Rotter, Julian, 286, 335
 Roux, Jean-Pierre, 63
 Rowentree, B. S., 151
 Rugg, Donald, 192, 195, 241
 Rundquist, Edward A., 304
 Runner, J. R., 488, 489
 Russell, Bertrard, 108, 131
 Russell, Bernard H., 135, 557, 561
 Russell, W., 343
 Ryans, D., 340
 Saint-Jean, Raymond, 32, 74
 Saks, Michael J., 119
 Sanders, William B., 631
 Sandu, Dumitru, 162
 Sanford, H., 247
 Sanielevici, M., 472
 Sanitioso, Rasyd Bo, 26
 Sauvy, Alfred, 99, 185
 Săhleanu, Victor, 212
 Schachter, Stanley, 163
 Schaeffer, Jean-Marie, 597
 Schelsky, Helmut, 545
 Scheuch, Erwin K., 210, 214, 546
 Schlachter, Didier, 578
 Schmolders, Günter, 240
 Schofield, Janet W., 71
 Schopler, John, 398
 Schreiber, Dieter, 137
 Schudson, Michael, 166
 Schultz, Duane, 275
 Schuman, Howard, 197, 251
 Schurr, E., 478
 Schwartz, G. E., 392
 Schwartz, J., 168
 Schwartz, M., 343
 Scott, Christopher, 200
 Sebe, S. G., 243
 Seca, Jean-Marie, 568, 570
 Sedlack, Guy R., 199, 267, 289, 302, 303, 464, 468, 544, 545, 550, 551, 580
 Seeman, M., 335
 Seignobos, Charles, 467, 480, 481
 Shakespeare, William, 519
 Shaw, George Bernard, 431
 Shelley, G. A., 557
 Sheppard, M. R., 218
 Sherif, Carolyn W., 438
 Sherif, Muzafer, 434, 438, 452, 453
 Shockley, William, 430
 Siebel, Wigand, 391, 400, 404, 405
 Siever, Raymond, 389
 Silverman, David, 70, 72
 Simon, Julian L., 80, 111, 400
 Simon, Théodore, 128
 Simu, Romul, 484
 Singleton, Royce Jr., 302, 517, 519, 526, 554, 567
 Singly, François de, 308, 580, 581
 Skeels, E., 423
 Slama-Cazacu, Tatiana, 453
 Sletto, Raymond F., 304
 Smith, G. W. H., 267
 Smith, Joan Macferlane, 217
 Smith, Marshall S., 540
 Sneider, J. G., 343
 Socrate, 263
 Sollito, Sharman, 395
 Solomon, R. S., 414
 Sombart, Werner, 100
 Sommer, Klaus G., 552
 Souchon, Michel, 635
 Spence, Kenneth W., 111
 Sperantia, Eugeniu, 480
 Spinoza, Baruch, 596
 Staats, J., 343
 Staats, C., 343
 Stacey, Margaret, 267
 Stahl, Henri H., 13, 23, 25, 74, 199, 263, 279, 375, 380, 467, 477, 483, 486
 Stake, Robert E., 72, 153
 Stanley, Jay, 199, 267, 289, 302, 303, 464, 468, 544, 545, 550, 551, 580
 Stăiculescu, Brezeanu A. R., 497
 Stegemann, Hagen, 552
 Steinmetz, R. S., 159, 174
 Stephan, Erhard, 178
 Stern, Wilhelm, 130
 Stevens, Stanley S., 131, 134

- Stitt, C. L., 169, 346
 Stoichiță, Ion, 474
 Stone, Philip J., 530, 540
 Stouffer, Samuel A., 160, 161, 501
 Strauss, Anselm L., 65, 66, 67, 307, 564
 Strickland, B., 336
 Strong, Edward K., 142, 143
 Stroschein, Fritz-Reinhard, 178, 190, 192, 196, 234
 Suchman, E. A., 202
 Suci, George J., 338
 Sudman, Seymour, 197
 Super, D. E., 331, 332
 Suppes, Patrick, 32, 52, 85, 88
 Swingle, Paul G., 427, 428
 Sydenstricher, Edgar, 422
 Szczepański, Jan, 494, 497, 501

 Șchiopu, Ursula, 128, 280, 397, 549

 Tamași, Sergiu, 629
 Tannenbaum, Arnold, 244, 436
 Tannenbaum, Percy H., 338
 Taylor, Frederic W., 435
 Taylor, R., 168, 285
 Terman, Lewis-Medison, 549
 Thomas, William I., 66, 124, 163, 489, 494, 545
 Thompson, Paul, 505
 Thorndike, Edward-Lee, 401
 Thurnwald, J., 174
 Thurstone, Louis L., 137, 306, 309, 319, 321, 323, 324
 Tocilescu, Gh., 173
 Thomson, John, 377
 Tönnies, Ferdinand, 156
 Townsend, John C., 438, 439
 Traxel, Werner, 567
 Trebici, Vladimir, 471, 472, 497
 Treicher, P. A., 67
 Triplett, Norman, 388, 389
 Tuchfarber, A. J., 281
 Tucicov-Bogdan, Ana, 499
 Turner, John. C., 167

 Țăran, Constantin, 635

 Unteanu, Cristian, 637

 Vaglieri, D., 380
 Valentin, Alexandru, 446
 Van Gastern, Louis, 451
 Van Vlack, P. W., 245
 Veatch, Robert M., 395
 Verba, Sidney, 516
 Verplank, W. S., 217
 Verza, Emil, 280
 Vetter, Bernd, 75, 76
 Veyne, Paul, 57
 Vianu, Tudor, 519
 Vinacke, Edgar, 449
 Vlăduț, Mihaela, 576
 Vlăsceanu, Lazăr, 52, 53, 61, 176, 302, 319
 Voiculescu, Florea, 587
 von Bertalanfly, Ludwig, 57
 von Wright, G. H., 63
 Vuia, Romulus, 173

 Wahl, D., 426, 448
 Wallace, Walter, 31, 55, 56, 95
 Wallerstein, Immanuel, 15
 Walls, R., 343
 Walzer, Stanley, 395
 Ward, Charles D., 458
 Warshaw, R., 164
 Webb, Beatrice, 150
 Webb, Eugene J., 118
 Weber, Max, 38, 41, 53, 54, 59, 61, 99, 552
 Weber, R. P., 526
 Weiner, Elliot, 338
 Weinstein, D., 67
 Weinstein, M. A., 67
 Welcome, H., 380
 Weitz, J., 398
 White, Ralph K., 85, 434, 528, 529
 Whitehead, T. N., 436
 Whorf, Benjamin L., 23
 Whyte, William F., 278
 Williams, J. E., 343
 Wilson, W. I., 154

- Wilson, George D., 237
 Windelband, Wilhelm, 60
 Wise, Gene, 58
 Wolff, Ellen, 440
 Woodworth, Robert S., 174, 401
 Wright, Richard, 85
 Wundt, Wilhelm, 401
 Yarrow, Leon J., 280, 281
 Yin, Robert K., 153
 Yoda, A., 488
 Yzerbyt, Vincent, 398
 Zajonc, Robert B., 389, 445
 Zamfir, Cătălin, 28, 39, 93, 176, 270, 331
 Zanden, James, W. Vander, 31
 Zanna, Mark P., 596
 Zeisel, Hans, 122, 242
 Zetterberg, Hans L., 101, 103, 155
 Ziegler, H. L., 329
 Zimbardo, Philip G., 396
 Znaniecki, Florian, 58, 124, 489, 493,
 494, 495, 545

Index de subiecte

Abordare

- holistă, 62
- interpretativă, 60
- naturalistă, 61

Abstragerea obiectului de studiu, 51

Actualitatea întrebărilor, 243

Adjective bipolare, 339

Afirmarea deschisă a valorilor, 41

Ambiguitatea epistemică, 92

Analiza

- datelor, 578-592
- de contingentă, 537-539
- evaluativă, 536
- frecvențelor, 85, 533-534
- indicatorilor, 114
- primară, 544
- secundară, 544-552
- tendinței, 534-536

Analiza conținutului comunicării, 514-541

- computerizată, 394

Ancheta, 150

- de opinie Minnesota, 304-306
- postexperiment, 394
- sociologică, 151, 177

Arhivarea, 552-556

Arhiva

- pentru cercetări sociologice, 560
- de date pentru șt. sociale, 561

Atlas social, 162

Audiometru Nilsoni, 238

Autobiografia, 490-493, 499-500

Autoobservația, 360

Autoînșelarea, 270

Avantajele interviului, 271

Axiomă, 74

Balanța conlocuirii, 164-166

Barometru de opinie publică, 550

Banca de date sociale, 552-561

Bibliografia lucrărilor științifice, 569

Bias, 269

Biografia socială, 493-498, 504

Biogramă, 494

Bricoler, 66

Canonul

- diferenței, 405
- variației concomitente, 412

Caracterul „iluzoriu”, 25

Cartele Hollerith, 553

Categoriile lui Bales, 365

Cercetarea sociologică

- aplicativă, 166-169
- calitativă, 59-62, 73
- cantitativă, 62-65, 73
- descriptivă, 155, 156-159
- explicativă, 155, 159-161
- extraordinară, 39
- empirică, 151
- fundamentală, 162-164
- normală, 39
- sociologică, 18-19

Categoria de rest, 241

Chestionarul, 171-260

- administrat de operatori, 209-221
- autoadministrat, 197
- autoadministrat colectiv, 209
- cu alegeri multiple, 188
- cu întrebări deschise, 193-197
- cu întrebări închise, 187-193
- Csepeli, 168
- de date factuale, 180-182
- de cunoștințe, 180
- de opinie, 182-186
- omnibuz, 187
- poștal, 198
- publicat în ziare sau reviste, 207-209
- special, 186

- Ciclul cercetării științifice, 56, 177
- Clasificarea chestionarelor după
- conținutul informațiilor, 180
 - forma întrebărilor, 187
 - mod de aplicare, 197
- Codificare
- axială, 71
 - subiectivită, 71
 - suport al obiectivității, 71
- Coeфициent
- de inteligență, 130, 549
 - de reproductibilitate, 317
 - de ambiguitate, 323
- Coerența ipotezelor
- externă, 75
 - internă, 75
- Codificarea, 71
- Comenzi implicite, 394
- Comprehensiunea, 57-59
- Comunicare lateralizată, 268
- Concepte, 103-105
- calitative, 105
 - cantitative, 105
 - generale, 105
 - istorice, 105
 - individuale, 105
 - secundar-analitice, 546
- Concluziile cercetării, 594-595
- Controlul variabilelor, 401
- Continuitatea cunoașterii, 26
- Conținutul comunicării
- latent, 514
 - manifest, 514
- Convorbire sociologică, 263, 264-266
- Cunoașterea
- științifică, 31-35
 - comună, 21-24
- Cursul vieții, 548
- Cuvinte ambigue, 254
- Cvasiexperiment, 406
- Date
- agregate, 552
 - curățire a, 553
 - individuale, 552
 - heterogenitate a, 552
 - reducere a, 553
 - set de, 553
- Declarația universală a drepturilor omului, 42-45, 464
- Definiendum, 109
- Definiens, 109
- Definiția, 107
- nominală, 109
 - operațională, 110-113
 - ostensivă, 108
- Demoscopie, 196
- Denotație, 100
- Deontologie, 456
- Densitatea conceptuală, 68
- Descrierea cercetării, 577-578
- Descrierea etnografică, 69
- Designat, 100
- Designul combinării metodelor
- cu două faze, 72
 - cu predominanța unei paradigme, 72
 - metodice mixate, 72
- Design experimental
- cu o singură grupă, 406, 410
 - cu două grupe și măsurare numai după, 406, 408
 - cu două grupe și măsurare înainte și după, 409
 - cu două grupe de control, 413
 - cu trei grupe de control, 416-417
- Designul chestionarelor, 231-232
- Dezavantajele interviului, 271-272
- Diagramă polară, 591
- Dialog, 263
- Diferențiatorul semantic, 338-346
- Dimensiunile ipotezelor, 76-78
- Discutarea datelor, 592-594
- Documente sociale, 466-511
- cifrice, 469, 474-482
 - de mână a doua, 470
 - de primă mână, 470
 - necifrice, 469, 482-511
 - neoficiale, 469
 - nescrise, 469
 - oficiale, 468
 - primare, 470
 - private, 469
 - publice, 469
 - scrise, 469
 - secundare, 470
 - statistice, 470

Efectul

- de operator, 272
- de poziție, 229
- halo, 228-229
- Hawthorne, 228-229
- Încadrării, 24
- Pygmalion, 431
- Rosenthal, 431

Elaborarea ipotezelor, 79-80

Elementele măsurării, 133-134

Emic, 64

Enculturație, 23

Eroare de expert, 248

Eșantionarea

- documentelor, 532
- teoretică, 71

Etalon, 134

Etic, 64

Enculturație, 23

Evaluarea cercetărilor, 565-567

Evaluare sociotropă, 551

Explanandum, 90

Explanans, 90

Explicația, 90-92

Experimentul, 388-464

- activ, 419
- artificial, 419
- critic, 426
- crucial, 419
- de laborator, 427-433
- de control, 427
- de durată, 434
- de teren, 427, 433-438
- explorativ, 426
- ex-post-facto, 421-425
- instantaneu, 434
- metodic, 426
- mintal, 419, 433
- natural, 419, 433
- necontrolat, 419
- parțial, 419
- pasiv, 419
- proiectat, 421
- provocat, 419
- simulat, 394

Experimentum crucis, 406

Extensiunea termenilor, 103

Extrapolarea grafică, 206

Falsificabilitatea ipotezelor, 77

Falsul consens, 24

Familiaritate cu datele

- grad de, 552
- grad zero de, 552
- optimă, 552

Fapt social, 35

Fidelitatea (reliabilitatea), 143-147, 540

Fișă

- pentru descrierea cercetărilor, 554-556
- de observație, 359-360

Fizică socială, 150

Flexibilitatea cercetării, 66-67

Formalizarea enunțurilor, 88-89

Formarea operatorilor, 219

Formularea

- întrebărilor, 232
- ipotezelor, 83

Foile de zestre, 486-487

Fotografia, 377-380

Funcțiile definiției, 107

Gândire nonliniară, 67

Genealogii

- sociale, 497
- comparate, 497

Generalizabilitate, 70-72

Generalizarea

- naturalistică, 72
- statistică, 76

Ghid de interviu, 277, 286

Graficele

- cercul de structură, 588-589
- liniare, 587
- cu bare, 588
- de împrăștiere, 589
- diagrama polară, 591
- figurative, 589
- poligomul frecvențelor, 587

Grup

- de control, 404
- experimental, 404

Identificare, 270

Ierarhizarea definițiilor, 110

Iluzia controlului, 28

Imaginația sociologică, 20-21

Indicator, 113, 119

Indicatori

- corelativi extern, 117

- corelativi intern, 116
- definiționali, 116
- expresivi, 116
- funcțional echivalenți, 546
- predictivi, 116
- Indice, 106, 119
- Inducție analitică, 71
- Informații
 - consonante, 27
 - disonante, 27
- Interșanjabilitatea
 - indicatorilor, 546
 - indicilor, 124
- Inducție analitică, 71
- Interogatoriu, 264
- Interviu
 - antagonic, 214
 - centrat, 277
 - clinic, 274, 275-276
 - de grup, 267, 278-279
 - de opinie, 273
 - directiv, 274, 275
 - documentar, 273
 - extensiv, 274
 - face-to-face, 281, 283, 284
 - focalizat, 274
 - intensiv, 274
 - în profunzime, 274
 - neutral, 214
 - nondirectiv, 274, 275
 - repetat, 278
 - semidirectiv, 275
 - sensibil, 214
 - sever, 214
 - structurat, 277
 - telefonic, 267, 281-284
 - unic, 278
- Interval de variație, 121
- Intervievarea copiilor, 279-281
- Introecție, 270
- Introducerea lucrării, 568-569
- Inventarul
 - de attribute etnice, 346-350
 - de valori profesionale, 331-334
- Ipoteza, 74-76
 - dimensiuni (ale), 76-78
 - (de) lucru, 71, 163
- Instrument de investigare, 49
- Intensiunea termenilor, 103

Introecție, 270
Item, 157, 230, 268, 524

Înregistrarea observației, 383-384

Întrebări

- afectogene, 250
- alternative, 188, 234
- bifurcate, 188
- blitz, 229
- deschise, 193
- de clasificare, 227
- de ce?, 178, 226
- de control, 226-27
- de identificare, 181, 227
- de trecere, 223-224
- dihotomice, 188
- directe, 237, 244
- filtru, 224-226
- indirecte, 237
- introductive, 221-223
- închise, 187
- precodificate, 188
- selective, 234
- trihotomice, 188

Întrevedere, 263

Judecători pentru scalare, 321

Judecăți

- de valoare, 309, 311
- factuale, 309

Jurnale personale, 487-489

Laborator

- de psihosociologie, 444-446
- de sociologie, 443

Legi statistice, 92

Linia de despărțire, 316

Listă

- de attribute, 168
- de cuvinte, 239

Literatura consultată, 569-577

Logica interogativă, 287-288

Manipularea variabilelor, 448

- subiecții complici, 450
- limitarea comportamentelor, 451
- raport fals, 449

Măsurarea, 128, 131-132

Mediana, 322

Metafizica

- neotraditională, 32
- probabilistă, 32

Media aritmetică, 322

Metoda (metode), 48

- cazuistice, 49
- cvasiexperimentale, 49
- experimentale, 49
- (de) observație, 49
- (de) culegere a informațiilor, 232
- (de) prelucrare a informațiilor, 49
- (de) interpretare a datelor, 49
- (de) redresare Clausen și Ford, 205-206
- (de) redresare Hansen, 206-207
- interviului global, 150
- longitudinale, 48
- nonreactive, 49, 467
- statistice, 49
- transversale, 48

Metodologie, 50, 65

Minciuna deliberată, 269

Mitistorie, 16

Modurile de generare a adevărului

- autoritarist, 31
- mistic, 31
- logico-rațional, 31
- științific, 31

Momentul experimental, 404

Monism metodologic, 63

Monografie sociologică, 14

Multimetodă, 72

Narațiune, 60, 62

Neutralitatea axiologică, 41

Nivelul de măsurare, 134-139

- de interval, 136-138
- de raport, 138
- nominal, 135
- ordinal, 135-136

Notele tabelor

- de probabilități, 585
- generale, 585
- specifice, 585

Numerotarea

- figurilor, 592
- tabelor, 586

Obiectul

- cercetărilor sociologice, 18-19, 167
- măsurării, 133

- sociologiei, 19

Observația, 352-385

- calitativă, 360
- cantitativă, 360
- continuă, 374
- controlată, 361
- directă, 361, 466
- eșantionată, 362, 375-376
- externă, 367-368
- indirectă, 466
- instantanee, 375
- necontrolată, 361
- nestructurată, 362
- neștiințifică, 357
- nonparticipativă, 361
- participativă, 361, 368-374
- structurată, 362-366

Operator de interviu, 290

Operaționalism, 110

Opinia majoritară, 243

Paradigmă, 37-39, 162

Paralogisme erotetice, 288

Pas de eșantionare, 447

Pattern, 303

Pictograme, 231

Placebo, 237, 394

Polisemie, 101

Postulat, 74

Postulatele măsurării, 132, 134

Postmodernism, 63

Potrivire, 71

Potrivire pe perechi, 447

Pozitivism, 63

Poziția observatorului, 361

Pragmatica erotetică, 288

Precizia măsurării, 141

Presupoziții

- principale, 288
- secundare, 288

Pretestare, 442

Principiile cunoașterii științifice

- cognoscibilitatea, 31
- determinismul, 31
- raționalitatea, 31
- realismul, 31
- regularitatea, 31

Principiile cunoașterii sociologice

- unitatea cantitativ-calitativ, 57

- unitatea constatativ-evaluativ, 57
- teoretic-empiric, 55-56
- unitatea înțelegere-explicație, 56-57
- Principiile metafizicii probabiliste, 32
- Principiu, 74
- Problemă puzzle, 67
- Procedeu, 49
- Procedeele de determinare a fidelității
 - înjumătățirea testelor, 144
 - Hoyt, 144
 - Kuder-Richardson, 144
 - test-retest, 143
 - testele paralele, 144
- Procedură, 49
- Proiecția sentimentelor, 270
- Puterea indicatorilor
 - de conținere, 114
 - de discriminare, 115
 - de respingere, 115
 - spațiul de nedeterminare, 116
- Punct de saturație, 505
- Punerea întrebărilor, 290-292
- Random digit dialing, 281
- Raționalizarea, 270
- Răspuns
 - direct, 287
 - indirect, 288
 - parțial, 288
- Reactivitatea metodelor, 28
- Recensământul populației, 471-477
- Reconceptualizarea generalizabilității, 71
- Reflexibilitate
 - esențială, 70
 - derivată, 70
 - intertextuală, 70
 - subiectivistă, 70
 - suport al obiectivității, 70
- Refularea, 270
- Regulă semantică, 109
- Reguli de interviu, 289
 - de observare, 381-383
- Reproductibilitatea ipotezelor
 - intersubiectivă, 77
 - intrasubiectivă, 77
- Revoluție științifică, 39-40
- Rezumatul lucrării, 567-568
- Rolurile observatorului participant, 370-372
 - membru-activ, 371
 - membru-deplin, 371
 - membru-periferic, 371
 - observator ca participant, 370
 - participant ca observator, 370
 - totalmente observator, 370
 - totalmente participant, 370
- Ruptura de cunoașterea comună, 26, 29-30
- Scala distanței sociale, 137, 325-331
- Scala „locul controlului“, 335-338
- Scala F, 112, 116, 118-119
- Scalarea, 306
 - de interval, 308
 - Guttman, 313-318
 - Likert, 309-313
 - nominală, 307
 - ordinală, 308
 - Thurstone, 319-324
- Scală, 302-303
 - categorială, 309
 - compusă, 309
 - cumulativă, 309
 - de ordonare, 308
 - grafică, 308, 310
 - itemizată, 308
 - simplă, 308
 - sociometrică, 325-350
 - sumativă, 309
 - tip termometru, 248, 310
- Scalogramă, 316
- Schemă
 - de categorii, 527-530
 - experimentală, 405-418
- Scriori, 489-490
- Selecția operatorilor de interviu, 296
- Semn, 100
- Semnificație, 100
- Serendipitate, 391
- Sfârșitul sociologiei, 140
- Simptomele sociologiei, 12
 - ideologizarea, 12
 - limitarea, 12
 - raționalismul, 12
 - trivialitatea, 12
- Simțul comun, 21
 - de mână a doua, 22
 - de primă mână, 22
- Sistemul de categorii de observație, 363
- Sistemul de citare

- Harvard, 584
- numeric, 584
- Situație experimentală, 404, 414, 442
- Socializarea
 - incompletă, 24
 - primară, 24
 - secundară, 24
- Societate mondială, 14
- Sociometria, 11, 449
- Sociologie
 - comprehensivă, 61
 - de teren, 13
 - empirică, 13
 - liberă de valori, 40
- Sofismul întrebărilor multiple, 288
- Sondaj de opinie publică, 152
- Spațiul de nedeterminare, 115
- Specificitatea ipotezelor, 77
- Spițe de neam, 487, 497
- Stat-națiune, 14
- Stil științific, 595-598
- Structura
 - chestionarelor, 221-227
 - enunțurilor, 84-87
 - EPA, 339
 - ipotezelor, 80-83
- Studii etnografice, 68-70
- Studiul cazului, 153
 - instrumental, 153
 - intrinsec, 153
 - multiplu, 153
- Suprageralizare, 24
- Subiectivitate, 24
- Științe
 - ale naturii, 60
 - ale spiritului, 60
 - idiografice, 72
 - nomotetice, 72
- Tabel
 - centralizator, 578
 - cu o variabilă, 578
 - cu două variabile, 579
 - cu trei variabile, 581
 - de proximitate, 582
 - de preferințe, 582
 - de dominanță, 583
 - de incidență, 583
- Tehnică de cercetare, 49
- Tehnica
 - aprecierilor transferate, 316
 - Cornell, 316
 - pâlniei, 227-228
 - pâlniei răsturnate, 228
- Tehnici de structurare a chestionarelor, 227-232
- Teorema lui Thomas, 368
- Teoria întemeiată, 65-68
- Tendința
 - ciclică, 532
 - de compensare, 532
 - primară, 532
- Termenii
 - derivați, 103
 - extralogici, 103
 - logici, 103
 - nereferențiali, 103
 - primari, 103
 - referențiali, 103
- Tipologie, 71
 - completă, 307
 - parțială, 307
- Tipuri de observație, 360-376
- Translabilitatea, 72
- Test
 - de interese profesionale, 142
 - de personalitate, 426
 - psihologic, 176, 237, 281
- Unitățile de analiză, 523
 - de context, 526
 - de înregistrare, 523-526
 - de numărare, 526-527
- Universalii, 105
- Urme
 - directe, 467
 - indirecte, 467
- Valorile sociale, 40-42
- Vizibilitatea faptelor, 478
- Viziunea de tunel, 24
- Validitate, 141-143, 540-541
 - ecologică, 71
 - externă, 71, 393
 - de criteriu, 142
 - de construct, 139-141
 - diferențială, 140
 - ipotezelor, 83-84

- internă, 391, 393
- populațională, 392
- statistică, 391

Variabile, 123-124

- cantitative, 402
- calitative, 402
- cauzale, 93
- controlate, 403

- dependente, 402
- explanatorii, 402
- exterioare controlate, 403
- externe necontrolate, 403
- independente, 402
- necontrolate, 402

ZAR-System, 559

BCU/IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

